

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 7.

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 7.

SZEGEDI KÖZÉPKORÁSZ MŰHELY
2012

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI

TANULMÁNYOK

7.

Középkortörténeti tanulmányok 7.

A VII. Medievisztikai PhD-konferencia

(Szeged, 2011. június 1–3.)

előadásai

Szerkesztette:

Kiss P. Attila

Piti Ferenc

Szabados György

*Szegedi Középkorász Műhely
Szeged 2012*

A kötet megjelenését támogatta:

*Magyar Tudományos Akadémia – Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Szegedi
Tudományegyetem – Magyar Országos Levéltár Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport
Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatócsoportok Irodája
Szegedért Alapítvány
Szegedi Középkorász Műhely
Szegedi Tudományegyetem Medievalisztika PhD-programja
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Hallgatói Önkormányzat
Szegedi Tudományegyetem Szaklevéltár*

A kötet lektorai:

*Almási Tibor
B. Tóth Ágnes
C. Tóth Norbert
Horváth Richárd
Ivanics Mária
Koszta László
Makó Ferenc
Neumann Tibor
Olajos Terézia
Révész László
Veszprémy László
Zsoldos Attila*

© a szerzők
© a szerkesztők

Előszó

A jelen kötet a 2011 június. 1–3-án Szegeden megtartott VII. Medievalisztikai PhD konferencia előadásainak anyagát tartalmazza. A konferencia-sorozat 1999-ben indult el a Szegedi Medievalisztikai Doktori Iskola megszervezésében (is) elévülhetetlen érdemeket szerzett Kristó Gyula és Makk Ferenc professzorok kezdeményezésére. Ettől az időponttól kezdve 2 évenként került sor a rendezvények megtartására, amelyek előadásait az érdeklődők minden esetben nyomtatott formában is kézbe vehették a Szegedi Középkorász Műhely gondozásában. Ezt a hagyományt kívánja folytatni a jelen kötet is, ugyanakkor a folyamatos megújulás jegyében bizonyos újításokat is magában foglalva.

A kötetsorozat a 2007-ben tartott konferencia anyagát tartalmazó kötet megjelenéséig nem egységes címmel jelent meg, így az olvasók figyelmét esetleg elkerülhette az a tény, hogy a sorozat egységes elvek szerint felépülő egészet képez, melynek célja az, hogy lehetőséget biztosítson a pályájuk kezdetén lévő fiatal kutatóknak a szakmai közönség előtti megmérettetésre, illetve a publikálásra. Az V. kötet (az említett 2007. évi konferencia anyaga) megjelenése óta a címadás egységesült, ebbe a sorba illeszkedik a jelen, immáron VII. kötet is. A konferencia minden eddiginél szélesebb körű volt mind a résztvevők számát, mind pedig a tárgyalt témák sokszínűségét, időbeli és térbeli kereteit tekintve is. 37 előadás hangzott el a történettudomány és a régészet témaköréből, amelyek a koraközépkortól egészen az újkor kezdetéig terjedő témákat öleltek föl a legváltozatosabb rész diszciplínák területéről. Ezzel kapcsolatosan megemlítenéd a kötet korábbiakhoz képest újszerű szerkesztési elve, nevezetesen a tanulmányok immár nem a szerzők nevének ábécé sorrendjében sorjáznak a kötetben, hanem témakörök szerint különülnek el, ami az olvasó könnyebb tájékozódását segíti. A tanulmányok szélesebb körben való megismerését teszi lehetővé a kötet egy további újítása, a tanulmányokat követő idegen nyelvű rezümé, amelynek segítségével az egyes témák iránt érdeklődő külföldi kutatók is képet kaphatnak a Szegedi Medievalisztikai Doktori Iskola égisze alatt folyó, valamint a hozzá sok szálon kötődő egyéb fiatal kutatók által végzett munka magas szakmai színvonaláról. A határon túli kutatók részvétele jelzi, hogy az itt folyó kutatómunka kapcsolatrendszere örömdetesen bővül, a szegedi középkortörténeti kutatások nemzetközi elismertsége egyre szembeötlőbben megnyilvánul. A konferencia és egyben jelen kiadványunk rangját emeli az a tény is, hogy több akadémiai kutatóhely is képviseltette magát az előadók sorában. Az itt megjelenő tanulmányok komoly szakmai szűrön keresztülmenve – a kötetsorozat történetében első ízben – lektorálást követően látnak napvilágot, megfelelve ezáltal a legmagasabb tudományos követelményeknek.

A kötetet annak jóleső tudatában bocsáthatjuk útjára, hogy az itt olvasható tanulmányok tartalmi és tematikus sokszínűsége méltán reprezentálja a szegedi medievalisztikai kutatások magas színvonalát, és a jövőbeli szakmai utánpótlás tekintetében is táplálhatja reményeinket.

Szeged, 2012 nyara

SEBŐK FERENC

Oklevelek és elbeszélő források

*Chabannes-i Adémar világképe**

Az első ezredforduló emberének világképéről hasznos forrásul szolgál Chabannes-i Adémar, aquitániai szerzetes krónikája. Arra keresem a választ, meddig terjedt a földrajzi látóköre, mit tartott sajátjának, mit érzett magától idegennek az aquitán krónikás, és honnan szerezhette ismereteit.¹ Szemléletének megértéséhez érdemes Adémar művét más kortárs szerzők írásaival összevetve tanulmányozni. Hasznos összehasonlítási alapot kínál Thietmar, merseburgi püspök valamint Radulfus Glaber, burgund szerzetes krónikája. Az összehasonlítás lehetőséget ad a korabeli írástudó ember világképének jobb megismeréséhez.

Glaber és Thietmar krónikái egyaránt a közelmúltat mutatják be, mindketten a 10. század elejétől indítják művüket. Adémar velük ellentétben a távolabbi múlttól, a frankok őstörténetétől kezdi elbeszélését, onnan halad saját kora felé. Históriája három könyvből áll.² Az elsőben Kis Pipin haláláig és Nagy Károly trónra kerüléséig jut el. A második könyvet Nagy Károly halála és fiának, Jámbor Lajosnak trónra kerülése zárja. A harmadik egységben Jámbor Lajos uralkodásától saját koráig viszi el az eseményeket. Adémar jelentős részeket emelt át korábbi művekből,³ így krónikájában önálló értéke leginkább annak a résznek van, amit saját koráról ránk hagyott. Amíg Thietmar püspöktől mindössze egy írásmű – a krónikája – maradt ránk, Glabertől pedig a krónikája mellett Vulpianói Vilmosról írt életrajza, addig Adémartól a krónikáján túl számos levél és prédikáció is fennmaradt. Húsvétábrázolatokat és rajzokat is készített, sőt saját arcképét is az utókorra hagyományozta. A fenti történetírókkal szemben Adémar kétszer is átdolgozta krónikáját, így Alfa, Béta és Gamma változatot is tanulmányozhatják a kutatók.⁴

* A dolgozat elkészítésekor előbb az MTA-SYLFF ösztöndíjasa voltam, jelenleg az MTA-HIM-SZTE-MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport ifjú kutatója vagyok.

¹ Chabannes-i Adémar születése 989-re tehető. Az aquitániai Angoulême-ben és Limoges-ban volt szerzetes. 1033 körül jeruzsálemi zarándokútra indult. Itier-i Benedek (1163–1225), a limoges-i Szent Martialis monostor könyvtárosának feljegyzése szerint Adémar 1034-ben halt meg Jeruzsálemben. Krónikáját az 1020-as években kezdte írni. LANDES 1995. 71–104., 320.

² ADÉMAR. A *Liber Historiae Francorum*nak megfelelően Adémar is trójai menekültektől származtatja a frankokat, akik a Meotis mocsarai mellől, Pannónia vidékéről költöznek nyugati hazájukba.

³ *Liber historiae Francorum, Continuatio Fredegarii, Annales Laurissenses, stb.* LANDES 1995. 131–132. Introduction LXIII–LXIV.

⁴ Az első változat, az Alfa töredékben maradt fenn. A Béta változatot 11. század közepén, Angoulême-ben készült másolat tartotta fent. Ez számít hivatalos változatnak, ez képezi a középkori és modern kiadások alapját. A Gamma változatot 12. század végi kézirat őrzi. Ez a harmadik szöveg átfedéseket mutat egy 1159 körül készült alkotással, a *Historia pontificum et comitum Engolismensium*mal, amit egy Angoulême-i szerzetes készített. Felmerült olyan nézet, hogy Adémar krónikájának harmadik átdolgozását a *Historia pontificum* alapján készíthette valaki, tehát ez a harmadik változat a 12. század közepe után keletkezett volna. Olyan vélemény is hangot kapott, hogy a harmadik változat és a *Historia pontificum* közös forrásokból merítettek. Több jelből azonban arra lehet következtetni, hogy a *Historia pontificum* használta fel Adémar művét. Pl. Adémar részletesen kiaknázza angoulême-i Vilmos gróf adománylevelét, melyet a gróf a Szent Cybard monostornak juttatott. Adémar a monostor szerzeteseként maga is megismerhette ezt az oklevelet. A *Historia pontificum* ezzel szemben csak röviden ismer-

Az aquitániai szerzetes önazonosságát vizsgálva érdemes különválasztani, hogy egyházi és világi téren mit tekintett sajátjának. Szerzetes krónikásként azok a monostorok játszanak nála kiemelt szerepet, amelyekben megfordult: az angoulême-i Szt. Eparchiusról, más néven St. Cybardról elnevezett monostor, valamint a limoges-i Szt. Martialis rendház. A frankok és Aquitánia történetéről írva újra és újra megragadja az alkalmat, hogy az életében szerepet játszó két város és monostor történetéről is szóljon. Adémar önazonosság-tudatában azonban fontos szerep jut monostorok védőszentjeinek is, Eparchiusnak és Martialisnak. Eparchius, az angoulême-i monostor védőszentje a 6. században élt. Foglyok kiváltásában, halálra ítélték megmentésében jeleskedett. A 9. században alakult monostor a tiszteletére. Adémarnak Eparchiushoz való ragaszkodását példázza, hogy a szentről készített rajzán saját önarcképét is megjelenítette.⁵

Fontosabb szerepet kap Adémar életében Szent Martialis, Limoges és Aquitánia 3. századi hittérítő püspöke. Kialakult az a hagyomány, miszerint Martialis Krisztus korában élt, és a tizenkét apostolon kívül ő is Krisztus apostola volt. Mindez az úgynevezett Aurelianus-féle életrajz előadására épül. Aurelianus tanítványa és utóda volt Martialisnak a püspöki székhelyen, ám a neki tulajdonított *Vita Martialis* minden bizonnyal későbbi hamisítvány.⁶ Adémar lelkes híve volt Martialis apostolságának. Liturgikus szöveget készített, mely a hajdan élt szentet apostoli tiszteletben részesíti. A liturgia ünnepélyes bemutatójára Limoges-ban, 1029 augusztusában került volna sor. Egy lombardiai szerzetes, Chiusa-i Benedek azonban váratlanul azt kezdte hirdetni a nyilvánosság előtt, hogy Martialis nem volt apostol. Az ünnepség így elmaradt, Adémar pedig kénytelen volt visszatérni kiindulási helyére, Angoulême-be. Hogy mennyire fontos volt számára Martialis, arra bizonyosság életének további szakasza. A limoges-i közösséget elhagyva ugyanis töretlen híve maradt a hajdan élt szent apostoli mivoltának. Pápai bullát, zsinati határozatot hamisított, hogy Martialis apostolságát alátámassza. Mindez persze nemcsak a Martialishoz való hűséget példázza, hanem saját eredeti elképzeléséhez való ragaszkodást is.⁷ Én-központúsága más műveiben is megmutatkozik.⁸

Világi téren Adémar krónikájában a szerző tágabb és szűkebb hazája játszik kiemelt szerepet, vagyis a Francia Királyság, és az Aquitániai Hercegség. Nem találunk a krónikában szülőföldje iránti szeretetről árulkodó sorokat, mint amilyenek Merseburgi Thietmar művében előfordulnak.⁹ Ilyen érzelmes részeket egyébként a burgund Glaber sem használt. Mindkettőjüknél a monostorokhoz való ragaszkodás mondható erősebbnek a világi kötődésnél.

teti ezt az adományozást. Adémar továbbá szól egy bizonyos Turpióról, Angoulême grófjáról, akit Jámbor Lajos nevezett ki erre a tisztségre. Leírja, hogy Turpio Kopasz Károly idején, miután visszatért a Francia területre, a normannok elleni harcban elesett. A *Historia Pontificum* lerövidíti a híradást, és az értelmét is megváltoztatja. L. WERNER 1963. 297–326.

⁵ WOLFF 1978. 155–156.; LANDES 1995. 110.; TOURS-I GERGELY VI. 8.; MANITIUS 1923. 284.

⁶ WOLFF 1978. 159–162.; LANDES 1995. 53–74. A 6. századi Tours-i Gergely szerint Martialis Decius császár idején került Galliába. TOURS-I GERGELY I. 30.

⁷ FRASSETTO 1995 12.; LANDES 1995. 3., 193., 217., 223., 228–250. 1028 körül írhatta meg a Szent Martialis apátság apátjainak történetét is (*Commemoratio abbatum Sancti Martialis*).

⁸ WOFF 1995. 150–156.

⁹ THIETMAR VI. 10., VII. 2.

Adémar históriája elején elsősorban a frankok történetéről ír, később kerül át a hangsúly az aquitániai eseményekre. A királyság népét nem tekinti egységesnek, bár használ olyan kifejezést, mely lehetőséget ad a lakosságának egységben láttatására: ez a gallok (*Galli*) megnevezés. Ennek a népnévnek a használatára látunk példát abban az elbeszélésben, mely a Frank Királyságból valókat egy külső népcsoporttal, a rómaiakkal állítja szembe. Amikor Nagy Károly Rómában ünnepli a húsvétot, énekversenyt rendeznek a színe előtt a római és a gall egyházi énekesek (*cantores Romanorum et Gallorum*). A gallok azt tartották magukról, hogy ők szebben énekelnek, a rómaiak magukról azt, hogy ők tudósabban, mert Nagy Szent Gergely pápától tanulták a művészetet. A gallokat magukkal szemben ostobáknak és parasztoknak nevezték. A frank uralkodó példázattal világítja meg a helyzetet. A forrás tisztább, mint a forrástól messze eső folyó. A rómaiak éneke tehát többet ér, mert ők őrizték meg jobban Nagy Szent Gergely örökségét. A frank király ezután kántorokat kért a pápától, akik megtanították a franciáknak a római éneklés művészetét. Adémar szerint Károly előtt nem foglalkoztak Galliában a szabad művészekkel.¹⁰ Adémar tehát a hazai énekeseket galloknak nevezi, nem frankoknak. (Az elbeszélés második felében már használja a *Francia*, *Francorum* kifejezéseket.) Az aquitániai krónikás elbeszélése Róma szellemi fölényét domborítja ki Gallia fölött. A néphez, királysághoz való ragaszkodásnál eszerint fontosabb számára a tudomány, a művészet tisztaságához való hűség. Hogy Adémar mit érthetett Gallia alatt, azt érdekesen árnyalja egy másik elbeszélés: ebben Keresztelő Szent János fejének megtalálásáról van szó. Az ereklye állítólag az aquitániai Angély-ben tűnt elő. Megtalálásának hírére Aquitania és Gallia, Hispánia és Itália népe egyaránt megmozdult, és versengve futott a szent földi maradványához.¹¹ Adémarnak ebből a megfogalmazásából az tűnik ki, hogy külön területegységként kezelte Aquitaniát és Galliát.¹² Az énekversenyről szóló részben vegyesen használja *Francia* és *Gallia* kifejezéseket, így elmondható, hogy a frank térséget tekinthette Galliának.

Az ezredforduló korának más franciaországi krónikásai, Glaber és a reimsi Richer szintén használják az antikizáló Gallia megnevezést. Glabernél a Rif-hegyek, Hispánia, az óceán és az Alpok jelentik a határokat, Richer a Rajna, a Pireneusok és a tenger közé helyezi Galliát. Richernél annyiból erősebb az egység tudata, hogy általános tulajdonságokkal is jellemzi Gallia népét, és több ízben használja a *gallok* kifejezést. Mindezt magyarázza, hogy Richer a királyhoz kötődött – apja IV. Lajos szolgálatában harcolt – Glaber és Adémar azonban távolabbi hercegségekben éltek, ahol az egység tudata csak lazábban létezett.¹³

¹⁰ ADÉMAR II. 8., 89.

¹¹ ADÉMAR III. 56. „*omnis Aquitania et Gallia, Italia et Hispania ad famam commota, ibi occurrere certatim festinat.*”

¹² Adémar művének második, majd harmadik átdolgozásában már kételyeit fejezi a Keresztelő fejének Aquitániába kerülésével kapcsolatban. A kritikus magatartás abból adódhat, hogy az Angély-i ereklye mintegy vetélytársa lehetett Szent Matrisalis kultuszának. LANDES 1995. 219.

¹³ BUR 1994. 830–831. Galliáról való gondolatait I. RICHER I. 1. 2. 3. 16. cap., II. 1. 2. cap. Richer Gallia nevét Sevillei Izidor *Etimológiája* alapján a fehér szóból magyarázza („*Gallia a candore vocatur*”), mivel az ottaniak fehérek („*candidioris speciei insigne eius oriundi preferant*”). Szerinte a gallok merészek és nem tűrik az ármánykodást. Galliát Caesar szövege alapján Belgiumra, Keltikára és Aquitániára osztja, és ezeket a „népeket” külön jellemzi. RICHER I. 2. 3. cap. Aquitaniát királyságként is említi, a térség különállása tehát nála is hangot kap. RICHER III. 92. Ehlers rámutat arra, hogy Richer

Adémar a Francia Királyságon belül Bretagne-ról, Gascogne-ról és Normandiáról szól.¹⁴ Kiemelt szerep jut azonban szűkebb hazájának, a királyság déli részén fekvő Aquitániának. Ha szülőföld iránti érzelmnyilvánítást nem is találunk nála, művéből kitűnik az aquitán és a frank hovatartozás-tudat közti különbségtétel. A História harmadik könyvének nagyobb része az aquitániai eseményekről tájékoztat. Tudatában van annak, hogy Jámbor Lajos fia, Pipin Aquitánia királya volt, ennek megfelelően királyságnak nevezi Aquitániát.¹⁵ Amikor a krónikás Capet Hugó francia király és IV. Vilmos, Aquitánia hercege közti viszályt elbeszéli, frankok és aquitánok közti harcra írt le.¹⁶ Gerbert-et, a későbbi II. Szilveszter pápát aquitán nemzetből valónak (*natione Aquitanus*) nevezi.¹⁷ Adémar tehát *független* politikai egységként jeleníti meg szűkebb hazáját, sőt, külön nemzetként kezeli annak lakóit. Aquitánia tekintélyét öregbíti hercegének, V. Vilmosnak dicsőítése is, aki a krónika fontos alakja. Adémar szerint inkább király, mint herceg. Évente elzarándokol Rómába, vagy ha nem teheti, Szent Jakab sírját látogatja meg Compostellában. Vilmos számos európai uralkodóval kapcsolatot tart: ajándékot küld Alfonz spanyol királynak, Sanchónak, Navarra királyának, Kanutnak, a dánok és angolok királyának, II. Henrik német császárnak. A pápák *Augustus*ukként fogadják.¹⁸ Vilmos művelt uralkodóként jelenik meg: könyveket tart palotájában, éjszakánként pedig olvas, míg el nem nyomja az álmot. A herceg műveltségének felvillantása után uralkodókat sorol föl, akik szintén művelődtek: Jámbor Lajost, Nagy Károlyt, Theodosiust és Augustust.¹⁹ A felsorolt példák azt a hatást keltik, hogy Aquitánia herceget is a császárok sorába emeli Adémar. A jog szerinti francia király Róbert egyébként még hercegnek sem titulálta Vilmost, csupán Poitou grófjának. Vilmos semmiképp sem volt király, és ez a hiányosság veszélyeztethette az aquitániai békemozgalom sikerét. Adémar azzal, hogy királyi magasságba emeli Vilmost, mintegy alátámasztotta a békezsínat összehívására való jogát.²⁰ Vilmos dicséretét eszerint inkább egyházpolitikai okok indokolták, ám a herceg szerepének hangsúlyozása a francia királlyal szemben az Aquitániai térség szerepét emeli Franciaország északabbi részének ellenében.

Aquitániával kapcsolatban olyan népcsoportokról is szól Adémar, melyek a dél-francia térséget támadták. Ilyenek a normannok és a szaracénok. Adémar a normannokat Dánia (*Danomrcha*) és Írország (*Iresca*) területéről származtatja. Amikor Aquitániát normann támadás éri, Vilmos herceg a püspökökön keresztül arra inti a népet, hogy bőjtökkel és litániákkal kérjék az Isten segítségét.²¹ Fontos ezt megemlí-

nem ír a frankok honfoglalásáról, Gallián kívüli hódításaikról, sem Nagy Károly birodalmának széteséséről. Gallia leírásából indul ki, így szövege olyan benyomást kelt, mintha egy egységes királyság folyamatos történelmét mutatná be. EHLERS 1986. 577.

¹⁴ ADÉMAR III. 17. 39. 69. Burgund Királyságot is említi. ADÉMAR III. 20.

¹⁵ ADÉMAR III. 16. „*Pipinus rex Aquitaniae*”...; „*Qui pro regno Aquitaniae inter se discordantes.*”

¹⁶ ADÉMAR III. 30. „*Ubi in gravi praelio decertantes Francorum et Aquitanorum animositates.*”

¹⁷ ADÉMAR III. 31. Gerbert életrajzírója, Richer szerint is aquitán volt (*Aquitanus genere*) III. 43. RICHÉ 1999. 16.

¹⁸ ADÉMAR III. 41. BACHRACH 1989. 12–13.

¹⁹ ADÉMAR III. 54.

²⁰ Adémar egy helyen Aquitánia királyaként tartja számon Istvánt is, aki Martialis életrajza szerint segítette a térítőt, noha korábbi szövegek Istvánt csak *dux*-ként címzik. BACHRACH 1989. 11–21.

²¹ ADÉMAR III. 53. „*Willelmus mandat ubique per episcopos, ut suaderent plebem Domini auxilium cum ieiuniis et letaniis implorare.*”

teni, hisz a normannokkal kapcsolatban gyakran idézik, hogy a keresztények így imádkoztak a tőlük való féltükben: „*A furore normannorum libera nos Domine.*” Ez pedig a *Mindenszentek litániájába* illő imaformátum. Delisle francia történész szerint azonban olyan forrás, mely a fenti imát tartalmazná, nem maradt fenn a Karoling-korból. Delisle egy más megfogalmazású imádságra mutat rá, mely valóban fennmaradt forrásban, és tükrözi a normannoktól való félelmet.²² Adémar sajnos nem jegezte fel az aquitániai könyörgés szövegét. Amennyiben azonban a nála szereplő *letaniis* kifejezés nem általában véve könyörgésekre, hanem kifejezetten litániára vonatkozik, akkor elmondható: Aquitániában litániában is kifejezésre jutott a normannoktól való félelem.

A herceg csapatokat gyűjtött a normannok ellen és megtámadta őket. Adémar leírása szerint a normannok éjszaka gödröket ástak, befedték őket, így próbálva csapdába csalni a herceg lovasait. A herceg lova is megbotlott, de Vilmosnak sikerült megmenekülnie. A küzdelem után a normannok végül is elhajóztak, a herceg pedig kiváltotta tőlük a foglyokat. Adémar tapintatos sorai mögül is kitűnik, hogy Vilmos herceg elvesztette a csatát.²³ Figyelemre méltó az a hadicsel, hogy az ellenséget előre kiasott gödrökbe csalják bele. Ezt a fortélyt egyes elbeszélések szerint a breton Conan is alkalmazta ebben a korszakban Fulkóval, Anjou grófjával szemben.²⁴

A normannokról szóló krónikáriszkek közül emlékezetes a Rollo (Roso) vezér kettős vallásosságáról szóló híradás: a keresztény hitre tért normann vezér aranyat ajándékoz a keresztény templomoknak, a pogány istenek számára azonban foglyokat végeztet ki áldozatképpen.²⁵ Ez a fajta „kettős” vallásosság, melynek során az egyén a keresztény vallásnak és a pogány hitnek egyaránt hódolt, nem állt példa nélkül ebben a korban: Merseburgi Thietmar hasonló képen írja le Deuvix (Géza) fejedelem hitét. Beda Venerabilis (†735) pedig Kelet-Anglia királyát jellemzi hasonlóképpen.²⁶ Figyelmet érdemel, hogy Adémar királyként említi Rollót, a francia királlyal, Károlyal 911-ben kötött szerződéséről pedig nem ír.²⁷ Ezzel Rollót függet-

²² Észak Franciaországban fennmaradt egy *antifónáskönyv*, mely normannoktól való félelmet tükröző imádságot tartalmaz. „*Summa gratia nostra conservando corpora et custodita, de gente fera Normannica nos libera, quae nostra vastat, Deus, regna...*” „ fol. 24 du ms. latin 17436 de la Bibliothèque nationale” DELISLE 1890. 17. 18. A sorok fölött pontok jelölik a hangmagasság változását. Az *antifónáskönyv* Kopasz Károly udvarának iskolájában keletkezhetett, Compiègne-ben vagy Soisson-ban. <http://home.netcom.com/~kyamazak/myth/norse/viking-prayer.htm> (Utolsó belépés 2009. aug. 08. 16:57:58:10.) Lásd még: ROSENTHAL–WILSON 1992.

²³ ADÉMAR III. 53. Bachrach rámutat arra, hogy Vilmos ebben a csatában és másutt is gyenge hadvezérként szerepelt. A csata 1006-ban történt. BACHRACH 1979. 11–21.

²⁴ GLABER II. 4. A csata 992-ben történt, helye Conquereuil. BACHRACH 1979. 14. Arra hogy lovasrohamot gödrök ásásával igyekeztek meggátolni, Bajorország déli részén, Schäflarn közelében is van példa. Ott a 10. században mentsvár épült a magyarokkal szemben. Az erődítmény előtt saktáblaszzerűen kialakított gödröket ástak, bizonyára lovasroham feltartóztatása végett. KELLNER 1997. 150–151.

²⁵ ADÉMAR III. 20. „*Et factus christianus a sacerdotibus Francorum, imminete obitus in amentiam versus, christianos captivos ante se decollari fecit in honore que coluerat idolorum, et demum centum auri libras per ecclesias distribuit christianorum in honore veri Dei, in cuius nomine baptismum suscepit.*” ZETTEL 1977. 108.

²⁶ BEDA VENERABILIS II. 15. cap.; PADBERG 1998. 239. Jó Hakon, keresztény norvég uralkodót arra kényszerítik pogány alattvalói, hogy megalkuvó módon vegyen részt a pogány ünnepségen. Hakon the Good's Saga. 17. 18. 19. 20. cap. A forrás kiadása: SNORRI 95–98.

²⁷ ADÉMAR, Notes 267.

len uralkodóként tünteti föl, hasonlóképen ahhoz, ahogyan aquitániai Vilmos herceget is királyi magasságba emeli.

A normannok beolvasására is szolgáltat adatot Adémar. Rollo fia, Vilmos elhagyva az eredeti népnnyelvet, a „latin”, tehát francia beszédre szokott rá.²⁸ A következő történet tanúsága szerint azonban a normannok letelepedésük után is megőrizték kapcsolataikat és befolyásukat a még portyázó rokonaik irányában. Adémar elbeszéli, hogy a limoges-i vicomte feleségét, Emmát elrabolták a normann martalócok. Váltásdíjat adtak érte, ám a normannok nem engedték őt el, míg II. Richárd, Rouon grófja tengeren túli követek útján (*per legatos ultramarinos*) el nem érte, hogy az asszonyt szabadon engedjék.²⁹

A normannok esetében írországi, hispániai és itáliai szerepvállalásáról ugyancsak tud a szerző. Elbeszélése szerint Rodulf, normann vezér Benedek pápa beleegyezésével támadt a dél-itáliai Apuliára, és ott Basileios bizánci császár seregével hadakozott. Háromszor győzték le a normannok a bizánciakat, negyedik alkalommal azonban a császár rusz segédcapataitól vereséget szenvedtek. Adémar itt egy szólást is beleszó az elbeszélésbe: „*ökörfogattal nyulat fogtak a görögök*”. A mondásnak görög, török és más balkáni változatai mellett olasz, német és francia változata is van. A normannok apuliai csatája 1018-ra tehető. A hadi eseményről Glaber is beszámol, ő azonban nem tud ruszok szerepvállalásáról a bizánci oldalon. Adémar tehát e tekintetben *pontosabb* ismeretet szerzett.³⁰ Az aquitán krónikás elbeszéléséből úgy tűnik, a normann támadás a jeruzsálemi zarándokutat is bajba sodorta: a „normannok haragja miatt” a görögök foglyul ejtették a zarándokokat, és bebörtönözték őket.³¹ A normannokkal való összetűzés után gyanúsnek számíthattak a nyugatról jövő zarándokok.

A normannok mellett Adémar művében a szaracénok jelentik a kereszténység másik nagy ellenségét. Hispániai és közel-keleti muszlimokról egyaránt tud a krónikás. A hispániai szaracénokat móroknak nevezi (*Cordubenses Mauri*). Leírja, hogyan támadják meg éjszaka hajóhaddal Narbonne-t. A keresztények visszaverték a mór támadást, foglyokat is ejtettek. Limoges-i vonatkozása is van a történetnek, hisz a Szent Martialis monostor apátja is kap hús mór foglyot. Adémar a nyelvüket is jellemzi: nem szaracén módra beszéltek, hanem kutyák módjára.³² Kedvelt fordulat volt ez az ismeretlen nyelvű, megvetett idegenek jellemzésére: Sankt-Galleni Ekkehard leírásában a magyarok üvöltöttek kutyaszerűen.³³

Adémar figyelme a szaracénok egy másik fajtájára, a közel-keletiekre is kiterjed. Velük kapcsolatban leginkább emlékezetes elbeszélése a jeruzsálemi Szent

²⁸ ADÉMAR III. 27. „*Roso defuncto... filius ejus Willelmus loco ejus prefuit; hic fuit a pueritia baptizatus, omnisque eorum Nortmannorum, qui juxta Franciam inhabitaverant, multitudo fidem Christi suscepit, et gentilem linguam obmittens, latino sermone assuefacta est.*” ZETTEL 1977. 106.

²⁹ ADÉMAR III. 44.; BLOCH 2002. 65–66.

³⁰ ADÉMAR III. 55. „*Grecus cum carruca leporem capit.*” WOLFF 1978. 146–148.; GLABER III. 3.

³¹ ADÉMAR III. 55. „*nam propter iram Nortmannorum, quicumque invenirentur peregrini, a Grecis ligati Constantinopolim ducebantur, et ibi carcerati affligebantur.*”

³² ADÉMAR III. 52. „*Loquela eorum nequaquam erat Sarracenisca, sed more catulorum loquentes, glatire videbantur.*”

³³ HKÍF 254. (Fordította: DÉR TERÉZIA–GALÁNTAI ERZSÉBET.)

Sír templom lerombolásáról szól.³⁴ Az esetet Radulfus Glaber, burgundi szerzetes is leírta, érdemes a két híradást összehasonlítani egymással. A Szent Sír templomot a kairói kalifa, Al-Hākim (996–1021) romboltatta le 1009-ben.³⁵ Adémar babiloni királynak, és Glaber babiloni fejedelemnek (*princeps*) nevezi őt. A Babilonnal való azonosítás alapja nyilván az a tény, hogy Kairó közelében is volt Babylon (Bābalyūn) nevű város. Az arabok nyelvhasználatából kiveszett ez a városnév, a koptok azonban tovább használták. A megnevezés a nyugati írókhoz is eljutott, akik Babilonnak kezdték nevezni Kairót.³⁶

Glabernél és Adémarnál egyaránt szerepel, hogy a nyugati zsidók levelet küldenek a babiloni uralkodónak, és keresztény hadjárat hírével rémisztik. Ez a keresztény hadjárat gondolatának korai megnyilvánulása. Adémar műve átdolgozása során nyugati zsidók mellett a hispániai szaracénokat is a hír terjesztői közt említi. Glaberrel szemben az aquitán krónikásnál nincs szó arról, hogy a levél küldői kifejezetten a templom lerombolására bíztatnák a babiloni királyt. Adémar szerint a király a hír vétele után arra kényszeríti a helyi keresztényeket, hogy váljanak szaracénná. Az elbeszélés szerint sokan tényleg át is tértek. A jeruzsálemi pátriárka és egy egyiptomi testvérpár kivételével más nem vállalta a vértanúságot.³⁷ A szaracénok a Szent Sír templomának lerombolása után a betlehemi születés templomát és a Sínai-félszigeten levő monostort is el akarták pusztítani, ám egy-egy csodajel megakadályozta őket ebben. A szaracén uralkodó a csoda után Adémar szerint bűnbánatot tartott, és elhatározta a Szent Sír templomának újjá építését.³⁸

Glaber nem szól arról, hogy a templom lerombolója megbűnhődött volna. Adémar azonban leírja, hogy mi történt a szaracénokkal a templom lerombolása után. A térséget három éves éhínség sújtotta, sokan belehaltak, akik nem, azok kard által veszttek el, a vidéket ugyanis előzőnlőtték az arabok (*gentes Arabie*). A babiloni király hasát kövekkel töltötték meg, nyakába követ kötöttek, és a tengerbe dobták.³⁹ A történet szerint Adémar nem tarja azonosnak az arabokat a szaracénokkal, noha a kor történetírói az arabokat, általában véve a muszlimokat nevezték szaracénnak. Talán a szunnita–síta ellentét, vagy a muzulmán világon belüli más hatalmi különbségek tudata jelentkezik ilyen formában a nyugati krónikásnál. Adémarnál az arabok úgy tűnnek fel, mint az isteni igazságszolgáltatás eszközei. A babiloni király halálát szintén bibliai fordulattal írja le a szerző. Az aquitániai történetíró a muszlim vallásról sem árul el semmilyen ismeretet, míg a kortárs Radulfus Glaber feljegyzi Mohamed nevét. Valószínű, hogy Adémar sorai a világvégevárással is kapcsolatba hoz-

³⁴ ADÉMAR III. 47. Niképhoros Phókas (963–969) szaracénellenes harcáról, és Hérakleios (610–641) II. Khusró perzsa uralkodóval szembeni sikeréről is tud. ADÉMAR III. 22. I. 41.

³⁵ CANARD 1971. 76–82.

³⁶ ADÉMAR III. 47.; GLABER III. 24.; BECKER 1960. 844–845. Az adatért köszönet Kovács Szilviának. Az egyiptomi uralkodónak a babilonival való azonosítási lehetőségét erősítheti még, hogy a Bibliában Jeruzsálem ellenpontjaként tűnik fel Babilon. A magyar krónikáshagyomány Babel tornyát Egyiptomba teszi. SRH I. 144., 249.

³⁷ GLABER III. 24.; ADÉMAR III. 47. „...et nemo pro Christo morte dignus fuit preter patriarcham Jhierosolimorum, qui variis suppliciis occisus est, et duos adolescentes germanos in Egipto, qui decollati sunt...”

³⁸ ADÉMAR III. 47.

³⁹ ADÉMAR III. 47. Al-Hākim uralma valóban rejtélyesen ért véget, mivel 1021-ben az uralkodó nem tért vissza egy éjszakai útjáról. CANARD 1971. 81.

hatók. A Szent Sír lerombolóját nyugaton az Antikrisztusnak tarthatták, és fellépésének hírére úgy vélhették, hogy közel az utolsó ítélet.⁴⁰ A Szent Sír templomának lerombolásában egyébként aligha volt szerepe nyugatról jövő felbujtásnak. A kalifa bizonyára az ottani papok kegyes csalásán háborodott fel: húsvét szombatján egy szerkezet segítségével előidéztek, hogy mintegy magától lobbanjon fel a húsvéti láng. A dolog valószínűleg egy belső ember révén tudódott ki.⁴¹ Adémar beszámolója a keleten történekről azért is érdekes, mert megnevezi a forrását: Rudolf, Périgueux püspöke hozta a híreket jeruzsálemi zarándokútjáról hazatérve.⁴²

Mielőtt a Szent Sír templomának lerombolását elbeszelné, Adémar megemlékezik a Limoges-i zsidókról is.⁴³ A limoges-i püspök arra kényszerítette őket, hogy keresztelkedjenek meg, különben el kell hagyniuk a várost. Adémar elbeszélése nem hozza összefüggésbe a limoges-i zsidók üldözését a keleti keresztények üldözésével. Radulfus Glaber azonban arról tájékoztat, hogy a jeruzsálemi Szent Sír templom lerombolása után Orleans környékén üldözni kezdték a zsidókat. Valószínű, hogy az Adémarnál olvasható limoges-i üldözéseket is a keleten történt események híre váltotta ki. Az aquitániai szerzetes azonban mérsékeltabb fellépésről számol be, vagy tompít a történeteken. Szerinte a limoges-i püspök tudósokat hív, hogy üljenek egy asztalhoz a zsidókkal, vitázzanak velük, és térítsék meg őket. Hárman vagy négyen térnek meg, a többség családjával elhagyni kényszerül a várost. A későbbi változatban Adémar mindezt azzal egészíti ki, hogy némelyek inkább elvágják saját torkukat, mintsem hogy megkeresztelkedjenek.⁴⁴ Michael Frassetto szerint ebben a korban felüti fejét egy olyan szemlélet, mely kapcsolatba hozza a zsidókat az eretnekekkel és a szaracénokkal. A zsidókat úgy tüntetik fel, mintha a szaracénok szövetségesei volnának, így ez a vélemény eszmei alapot adhatott az üldözésükhöz.⁴⁵

Egy további fejezetben Adémar római zsidóüldözésről számol be. Rómában földrengés történt, a keletkezett pánik következtében VIII. Benedek pápa zsidókat végeztetett ki.⁴⁶ Egy káplánról leírja, hogy megütött egy zsidót, ahogy ez húsvétkor ott szokás volt, és az illető belehalt.⁴⁷ Adémar történeti művének egyik részén azonban megbecsüléssel is tud írni zsidó származású emberről: Theodelint, Maillezais apátját az égi tudományok legerősebb oszlopának nevezi, majd a *História* harmadik átdolgozásakor hozzáteszi, hogy az illető a zsidó vallásból tért meg.⁴⁸ Theodelin példája mutatja, hogy a zsidó vallásból megtért keresztények közt akadt olyan, aki magas rangot ért el az Egyházon belül.

⁴⁰ FRIED 1989. 418.

⁴¹ JESTICE 2007. 28–29.; FRANCE 1989. 202. 2. j.

⁴² ADÉMAR III. 48.

⁴³ A zsidókat már a Dagobert királlyal és Herakleios császárral foglalkozó részben is megemlíti a szerző. ADÉMAR I. 41. Eszerint, amikor a bizánci uralkodó ajándékot küld a frank királynak, arra kéri, hogy kényszerítse megkeresztelkedésre királyságban élő összes zsidót, ami Adémar szerint meg is történt.

⁴⁴ ADÉMAR III. 47. „*Quidam etiam seipso ferro jugulaverunt, nolentes baptismum suscipere*”. LANDES 1995. 219.

⁴⁵ FRASSETTO 2002.

⁴⁶ ADÉMAR III. 52. A kivégzett zsidókat azzal vádolták, hogy kigúnyolták a feszületet.

⁴⁷ ADÉMAR III. 52. „*colaphum Judeo, sicut illic omni Pascha semper moris est, inposuit...*”

⁴⁸ ADÉMAR III. 41. „*In quibus coenobiis regulares monachos aggregavit plures, qui die noctuque Deo laudes persolverent, eisque ordinavit ferventissimum in sancto proposito et disciplinae celestis fortissimam columpnam, abbatem Theodelinum qui ex Judeis conversus fuerat.*” LANDES 1995. 219.

Phyllis G. Jestice szerint az európai zsidók hangot adtak ellenvéleményüknek olyan keresztény meggyőződésekkel szemben, melyek újak számítottak abban a korban, és amelyeket a keresztények körében is többen elleneztek (pl. felfokozott ereklétiszteltet). Ez az ellenvélemény-nyilvánítás szolgálhatott eszmei alapot üldözésükhöz.⁴⁹ Elméletével szemben felhozható: vajon mennyiben hihető a kisebbség részéről a többséggel szemben tanúsított kihívó magatartás? Érdemes rámutatni arra is, hogy a szász krónikásnál, Thietmárnál *inkább* rokonszenves képet találunk a zsidókról.⁵⁰ Szászországban nyilván kevesebb zsidó élt a 10–11. század fordulóján, mint a nagyobb francia városokban, így a közösségek közti súrlódásra is kevésbé nyílt alkalom.

Németország valamint Közép-Kelet Európa szintén helyet kapott Adémar látókörében. Németekkel szembeni ellenérzésre nem enged következtetni a szövege. Ottó úgy tűnik föl nála, mint Együgyű Károly frank király megmentője – noha Károlynak I. Ottó apja, I. Henrik segített. III. Ottó esetében arról ad hírt Adémar, hogyan szállt le a császár Aachenben Nagy Károly sírjába. II. Henrik császárt a krónika szerint ajándékkal tisztelte meg az aquitán Vilmos herceg. Mindez arra utal, hogy Adémar tisztelttettel viszonyult a német uralkodók és a császárság felé. A *teuton* kifejezéssel összefogja a különböző német törzseket, a bajorokat és alemannokat azonban külön is említi.⁵¹

A Kelet-közép Európai térségről való ismeretei többnyire hittérítéssel, zárandoklattal kapcsolatosak. A lengyel Boleszló Szent Adalbert révén kerül szóba. Boleszló Adalbert kezéből nyeri el a keresztséget, majd a hittérítő vértanúhalála után ő váltja ki Adalbert holttestét, és monostort emel födi maradványai fölé. Boleszlót királyként (*rex Scalanie*) szerepelteti Adémar. Michel Rouche elmélete szerint Poznań püspöke, Jordán és társai Aquitániából Lotharingián keresztül juthattak Lengyelországba. Ha az elmélet helyes, akkor arra is sor kerülhetett, hogy Lengyelországból való hírek visszajussanak Aquitániába.⁵²

Magyarország Géza (*Gouz*) megkeresztelkedése,⁵³ a magyar uralkodó III. Ottótól kapott lándzsahordási joga,⁵⁴ valamint *Fekete és Fehér Magyarország* közti háború említése miatt emlékezetes.⁵⁵ Magyar szempontból fontos még az a rész, melyben István megsegíti a Szentföldre tartó francia zárandokokat.⁵⁶

Hogy a keleti területekről való hírek összemosódnak a nyugati történetíró tudatában, arra jó példa Brúnó hittérítő esete: az ő alakjában Adémar valószínűleg három különböző Brúnó személyét mossa össze: Sankt-Galleni Brúnó, Querfurti Brúnó, valamint II. Henrik fivérének, Brúnó augsburgi püspöknek alakját.⁵⁷ Az ismeretek összemosását példázza Adémarnak a besenyőkről való értesülése is. Az

⁴⁹ JESTICE 2007. 25–42.

⁵⁰ THIETMAR III. 21., VI. 73. A rabszolga-kereskedelem említése Thietmárnál is rosszabb fényt vet a zsidókra. THIETMAR VI. 54.

⁵¹ ADÉMAR III. 9. 22. 31. 41. A sír meglátogatásáról I. VESZPRÉMY 2003. 462–463.

⁵² LANDES 1995. 150., 88. jz.; ROUCH 1985.; VESZPRÉMY 2003. 466.

⁵³ ADÉMAR III. 31. A *História* más helyén egy Erolodus nevű emberről ír, akinek 826-ban szintén a császár, Jámor Lajos volt a keresztapja. ADÉMAR III. 11.

⁵⁴ GERICS–LADÁNYI 1995. 43–50.; ANGENENDT 1984. 307–309.; VESZPRÉMY 2003. 464.

⁵⁵ ADÉMAR III. 31. Figyelemre méltó, hogy nem említi Adalbertnek a magyarok közti térítő működését. Ez a szöveg korai lejegyzése mellett szól. VESZPRÉMY 2003. 466.; BALOGH 2005. 31–46.; TÓTH 2010.

⁵⁶ ADÉMAR III. 65.; SIGAL 1989. 67–68.

⁵⁷ ÁKÍF 166., 518. jz. (Fordította: MAKK FERENC.)

aquitán krónikás szerint Adalbert püspök a besenyők közt lelte halálát. Egyéb forrásokból (Adalbert első életrajza és a Querfurti Brúnó által írt életrajzok, valamint Rodulfus Glaber Adalbertről írt sorai) azonban tudható, hogy a poroszok gyilkolták meg a térítő püspököt. Adémar tévesztése mutatja, hogy a távoli vidékről származó értesülések már összekeveredtek a nyugati ember gondolkodásában.⁵⁸

A ruszokat két helyen is megemlíti Adémar. Egyrészt, mint bizánci szolgálatban álló harcosok, akik Apuliában legyőzik a normannokat. Erről fentebb már szóltam. A kelet-európai hittérítések ismertetésénél ugyancsak szól a ruszokról, ők váltják ki Brúnó hittérítő testét. Ezután görög püspök érkezik hozzájuk, ő téríti meg őket. Figyelemre méltó, hogy Adémarnál a ruszoknak nincs fejedelme, népként, *gensként* cselekszenek.⁵⁹

Részletes ismeretei vannak arról, hogyan igázza le II. Basileios Bulgáriát majd Grúziát. Áron és Sámuel bolgár vezetőket királyoknak nevezi. Elbeszélése szerint a Basileios a bolgárokon aratott győzelme után császári ruhája alatt szerzetesi öltözködést hordott. Ez ugyan nem igazolható, annyit azonban állíthatunk, hogy Basileios valóban önmegtartóztató módon élt.⁶⁰ A fentiek alapján elmondható, hogy kelet-európai ismereti sok tekintetben alaposabbak, mint amit a kortársa, Radulfus Glaber elárul, hisz a lengyelekről, ruszokról, besenyőkről, bolgárokról, Grúziáról Glaber egyáltalán nem ír.

Az információáramlásban fontos szerepet töltöttek be a zarándoklatok. Vilmos, Angoulême grófja és társai 1026–1027-ben megtették a hosszú szárazföldi utat Jeruzsálembe és vissza. Hazafelé két szerzetes is csatlakozott hozzájuk: Simeon és Kozma, a Sínai-félszigeten levő Szent Katalin kolostorból. Simeon Trierben fejezte be mozgalmas életét, ott született meg életrajza is Eberwin tollából. Eszerint Simeon Sziciliában született, járt Konstantinápolyban és a Szentföldön, majd a Sínai-félszigeten folytatta tovább életét a Szent Katalin monostorban. Mivel Normandia hercege, II. Richárd ajándékot ígért a közösségnek, a szerzetesek Simeont és Kozmát küldték el, hogy az adományt átvegyék. Csatlakoztak a hazafelé tartó Angoulême-i Vilmos grófhhoz, és társaihoz, Belgrádnál azonban nem engedték tovább őket. Róma érintésével utaztak hát tovább Franciaország felé. Angoulême-ben Kozma meghalt. Társa, Simeon eljutott ugyan Normandiába, ám ott Richárd herceg haláláról kellett értesülnie. Innen Trier felé folytatta útját. A trieri érsek, Poppo engedélyével a *Porta Niger* nevezetű kapu egy cellájában, befalazva élt tovább. 1035-ben halt meg. Poppo még abban az évben keresztülvitte a pápánál Simeon szentté avatását.⁶¹ Wolff szerint Adémar műve négy bizánci vonatkozáshoz – Niképhoros erőszakos halála; Basileios bulgáriai és grúziai hódítása; a normannok itáliai veresége valamint a Sínai-félszigeten levő monostor elleni szaracén támadás – a Simeonnal és Kozmával folytatott beszélgetés során szerezhette az ismereteket. Darius Baronas ehhez hozzáteszi, hogy Adémarnak Querfurti Brúnó haláláról való ismere-

⁵⁸ ADÉMAR III. 31.

⁵⁹ ADÉMAR III. 55. 31.

⁶⁰ ADÉMAR III. 32. WOLFF 1978. 143–144. A bolgár szabadságharcról I. H. TÓTH 2000. 173–188.

⁶¹ WOLFF 1978. 139–189. LANDES 1995. 154–158. Glaber krónikájából is tudható, hogy a normann herceg segítette a Sínai-félszigetről jövő zarándokokat: GLABER I. 21.

tei szintén a Sínai-félszigetről jött szerzetesektől származhatnak, akik görög egyházi személyektől értesülhettek a Rusz területén történt eseményekről.⁶²

Adémarról Glaberhez hasonlóan elmondható, hogy inkább azon monostorok iránt fejez ki ragaszkodást, amelyekben megfordult, mintsem politikai egységek felé. Adémar világképében ezenfelül fontos szerep jut Limoges-i Martialis tiszteletének, akinek apostoli mivoltát hamisítványok gyártásával is igazolni igyekezett. Egységes „gall” tudat nem tapintható ki a fenti szerzőknél. Velük szemben a szász Thietmárnál és Querfurti Brúnónál az egyházi hovatartozás-tudaton kívül az egységes németiség gondolata is megjelenik. A korabeli francia történetírásból sem hiányzik a királyság és az ott élő nép egységének tudata, erre lehet példa Richer *Históriája*. A királyhoz, vagy legalábbis az adott országon belül vezető szerepet játszó térséghez tartozó történetírók tehát inkább hajlottak arra, hogy a királyságot, melyben éltek és az ott lakó népet egységben lássák. A vizsgált szerzők földrajzi világképét összehasonlítva elmondható, hogy Thietmar és Brúnó, a szász szerzők Európa keleti részét, a szláv területeket ismerik jobban, bár Thietmar a skandináv világra és ahhoz kapcsolódva a Brit sziget eseményeire is rávilágít. Glabernek és Adémarnak jobb értesüléseik voltak a Közel-Kelet eseményeiről, ami a dél-francia és a közel-keleti térségek közti kapcsolatoknak, leginkább a jeruzsálemi zarándokutaknak tudható be. Adémar aquitániai voltával függ össze, hogy figyelmet fordít a szülőföldjét támadó normannok és szaracénok megemlézésére. Adémar a lengyel és rusz területekről is tud, amiről Glaber hallgat. Korabeli szerző esetében ritkán állapítható meg, hogy pontosan kiktől szerezte be értesüléseit. Adémarnál igen valószínű, hogy a Sínai-félsziget szerzetesei szolgálhattak neki adatokkal a keleten történt eseményekről. A Lengyelországban történetekről talán az aquitániai-lengyel kapcsolatok révén értesült. Adémar műve tehát nemcsak az idegenfelfogás, hanem a hírek áramlásának története szempontjából is hasznos forrásul szolgál.

BIBLIOGRÁFIA

- ADÉMAR = *Ademari Cabannensis Chronicon*. Eds. BOURGAIN, PASCALE-LANDES, RICHARD ALLEN-PON, GEORGES. *Corpus Cristianorum Continuatio Maedievalis* 129. Turnhout, 1999. Lásd még *Ademari Historarum libri III*. Ed. WAITZ, GEORG. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores IV*. Ed. PERTZ, GEORG HEINRICH. Hannover, 1841.
- ÁKÍF = *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged, 1999.
- ANGENEDT 1984. = ANGENENDT, ARNOLD: *Kaiserherrschaft und Königstaufe. Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländischen Missionsgeschichte*. Berlin–New York, 1984.
- BACHRACH 1979. = BACHRACH, BERNARD S.: Toward a Reappraisal of William the Great Duke of Aquitaine, 995–1030. *Journal of Medieval History* 4 (1979) 11–21.
- BACHRACH 1989. = BACHRACH, BERNARD S.: „Potius Rex quam esse Dux putabatur”: Some observations concerning Adémar of Chabannes’ Panegyric on Duke William the Great. *Haskins Society Journal* 1 (1989) 11–21.
- BALOGH 2005. = BALOGH LÁSZLÓ: Megjegyzések a PVL fehér és fekete magyarjaihoz, *Acta Historiae Universitatis Szegediensis Acta Historica* 121 (2005) 31–46.

⁶² BARONAS 2008.

- BARONAS 2008. = BARONAS, DARIUS: The year 1009: St Bruno of Querfurt between Poland and Rus. *Journal of Medieval History* 34 (2008/1) 1–22.
- BECKER 1960. = BECKER, CARL HEINRICH: Bābalyūn (Babylon). In: *The Encyclopaedia of Islam I*. Ed. GIBB, ALEXANDER HAMILTON ROSSKEEN. Leiden–London, 1960.
- BUR 1994. = BUR, MICHEL: Richer von Reims. In: *Lexikon des Mittelalters* 4. Hrgs. ANGERMANN, NORBERT. München–Zürich, 1994. 830–831.
- BLOCH 2002. = BLOCH, MARC: *A feudális társadalom*. Budapest, 2002.
- CANARD 1971. = CANARD, MARIUS: Al-Hākim Bi-Amr Allāh. In: *The Encyclopaedia of Islam III*. Ed. GIBB, ALEXANDER HAMILTON ROSSKEEN. Leiden–London, 1971.
- DELISLE 1890. = DELISLE, LÉOPOLD: *Littérature latine & histoire du moyen age*. Paris, 1890.
- EHLERS 1986. = EHLERS, JOACHIM: Elemente mittelalterlicher Nationsbildung in Frankreich (10–13. Jahrhundert). *Historische Zeitschrift* 231 (1986) 565–587.
- FRANCE 1989. = Notes. In: *Rodvulfi Glabri, Historiarvm Libri Quinqve. Rodulfus Glaber. The five books of the historie*. Eds. FRANCE, JOHN–BULST, NEITHARD. Oxford, 1989.
- FRASETTO 1995. = FRASETTO, MICHAEL: The Art of Forgery: The sermons of Ademar of Chabannes and the cult of St. Martial of Limoges. *Comitatus* 26 (1995) 11–26.
- FRASETTO 2002. = FRASETTO, MICHAEL: Heretics and Jews in the writings of Ademar of Chabannes and the origins of medieval anti-Semitism. *Church History* 71 (2002) 1–15. http://findarticles.com/p/articles/mi_hb050/is_1_71/ai_n28914758/ (2009. nov. 4. 16:38:28.)
- FRIED 1989. = FRIED, JOHANNES: Endzeiterwartung um die Jahrtausendwende. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 45 (1989) 381–473.
- GERICS–LADÁNYI 1995. = GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: A birodalmi szent lándzsza és Szent István lándzsája. In: GERICS JÓZSEF: *Egyház, állam, gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 1995. 43–50.
- GLABER = *Rodvulfi Glabri, Historiarvm Libri Quinqve. Rodulfus Glaber, the five books of the histories*. Eds. FRANCE, JOHN–BULST, NEITHARD. Oxford, 1989.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995.
- H. TÓTH 2000. = H. TÓTH IMRE: Bulgária. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC. Szeged, 2000. 173–188.
- JESTICE 2007. = JESTICE, PHYLLIS G.: A Great Jewish Conspiracy? Worsening Jewish–Christian Relations and the Destruction of the Holy Sepulchre. In: *Christian Attitudes Toward Jews in the Middle Ages*. Ed. FRASETTO, MICHAEL. New York–London, 2007. 25–42.
- KELLNER 1997. = KELLNER, MAXIMILIAN GEORG: *Ungarneinfälle im Bild der Qellen bis 1150 von der „Gens detestanda“ zur „Gens ad fidem Christi conversa“*. München, 1997.
- LANDES 1995. = LANDES, RICHARD: *Relics, Apocalypse, and the Deceits of History. Ademar of Chabannes, 989–1034*. Cambridge–Massachusetts–London, 1995.
- MANITIUS 1923. = MANITIUS, MAX: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters II*. München, 1923.
- PADBERG 1998. = VON PADBERG, LUTZ: *Die Christianisierung Europas im Mittelalter*. Stuttgart, 1998.
- RICHER = Richeri Historiarum libri IIII. Ed. WAITZ, GEORG. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum Tomus III*. Ed. PERTZ, GEORG HEINRICH. Hannoverae, 1877. 561–657 = Richers vier Bücher Geschichte. Übersetzt. OSTEN-SACHEN, KARL VON DER. Neu bearbeitet. WATTENBACH, WILHELM. In: *Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit* 2. Band 10. Leipzig, 1891. vagy In: *Quellensammlung zur Mittelalterlichen Geschichte*. Hrsg. MÜLLER, THOMAS. Berlin, 2007.
- RICHE 1999. = RICHE, PIERRE: *II. Szilveszter, az ezredik év pápája*. Budapest, 1999.

- ROSENTHAL–WILSON 1992. = *From Viking to Crusader: The Scandinavians and Europe 800–1200*. Eds. ROSENTHAL, ELSE–WILSON, M. DAVID. New York–Rizzoli, 1992.
- ROUCHE 1985. = ROUCHE, MICHEL: Aux origines d'une eglise nouvelle: l'Aquitaine et la Pologne. In: *Les contacts religieux Franco-Polonais du Moyen Age a nos jours. Relations influences images d'un pays vu par l'autre*. Paris, 1985. 40–52.
- SIGAL 1989 = SIGAL, PIERRE A.: *Isten vándorai*. Budapest, 1989.
- SNORRI = *Snorri Sturluson: Heimskringla. Part two. Sagas of the Norse Kings*. Transl. LAING, SAMUEL. Intr. and not. FOOTE, PETER. London, 1978.
- SRH = Simonis de Keza: *Gesta Hungarorum*. Ed. DOMANOVSKY, ALEXANDER. *Chronici Hungarici Compositio Saeculi (S)*. Ed. DOMANOVSKY, ALEXANDER. In: *Scriptores rerum Hungaricarum I*. Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS. Budapest, 1937.
- THIETMAR = *Thietmar von Merseburg: Chronik*. Neu übertragen und erläutert TRILLMICH, WERNER. Darmstadt, 1974.
- TOURS-I GERGELY = Gregorius Turonensis: *Historia Francorum* = Gregor von Tours: *Fränkische Geschichte*. In: *Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte*. Berlin 1998. CD-ROM
- TÓTH 2010. = TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Budapest, 2010.
- VESZPRÉMY 2003. = VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Adémar de Chabannes krónikájának magyar vonatkozásai. Textus és kontextus. *Századok* 137 (2003/2) 459–467.
- WERNER 1963 = Karl Ferdinand WERNER: Ademar von Chabannes und die *Historia pontificum et comitum Engolismensium*. *Deutsches Archiv* 19 (1963) 297–326.
- WOLFF 1978. = WOLFF, ROBERT LEE: How the News was brought from Byzantium to Angoulême; or, The Pursuit of a Hare in an Ox Cart. *Byzantine and Modern Greek Studies* 4 (1978) 139–189.
- ZETTEL 1977. = ZETTEL, HORST: *Das Bild der normannen und der normanneneinfälle in westfränkischen, ostfränkischen und angelsächsischen Quellen des 8. bis 11. Jahrhunderts*. München, 1977.

Das Weltbild des Adémar's von Chabannes

Adémar, der Mönch von Aquitanien (989-1034) drückt in seiner Chronik eine Anhänglichkeit eher zu denen Klöster aus, wo er gelebt hat, als gegen politische Einheiten. St. Cybard in Angoulême, und St. Martial in Limoges wurden in seiner Chronik oft erwähnt. Die Schutzpatrone deren Klöster, St. Eparch (Cybard) und St. Martial haben auch eine wichtige Rolle in Adémar's Identität. In weltlichem Betracht schreibt er viel über seine breitere und engere Heimat, über Frankreich und Aquitanien, wir finden aber solche Wendungen nicht, die über die Liebe für seine Heimat zeugen würden, welche in der Chronik des Thietmar's v. Merseburg lesbar sind. Adémar verwendet das Begriff Gallien, einen einheitlichen Gallier-Begriff benutzt er aber nicht, das Volk Frankreichs nimmt er nicht als einheitliches Volk war. Er schreibt über den Kampf zwischen Franken und Aquitaner, Wilhelm IV., der Fürst von Aquitanien ist nach Adémar „eher König als Fürst“. Aquitanien kommt also in Adémar's Weltbild als eine fast unabhängige politische Einheit vor. Adémar schreibt auch über diejenige Völker, die seine Heimat bedrohten: über Normannen und Sarazenen. Die Erzählung über die Ruinierung der Kirche des Heiligen Grabes wirft eine dunkle Farbe an die Sarazenen und Juden. Sarazenen und Araber sind bei ihm verschiedene Völker. Neben einigen Judenfeindlichen Erzählung kann Adémar auch Gutes über einen Mann mit jüdischer Abstammung schreiben: Theodelin, Abt von Maillezais nennt er als die Säule der himmlischen Wissenschaften, und erwähnt, dass er sich aus der jüdischen Religion bekehrte. Über die deutschen Herrscher schreibt Adémar mit Ehre. Die sächsischen Autoren Thietmar und Brun v. Querfurt berichten nicht nur über Sachsen und anderen deutschen Stämmen: in ihren Werken erscheint auch der Gedanke des einheitlichen Deutschtums. Adémar und Radulf Glaber – der Mönch aus Burgund – drücken aber eher eine Anhänglichkeit zu denen Klöstern aus, wo sie gelebt haben. Adémar und Glaber haben mehr Informationen über den Nahen Osten gehabt, als die sächsischen Autoren Thietmar und Brun. Das kann man hauptsächlich mit den Pilgerfahrten aus Frankreich nach Jerusalem erklären. Über Mittel- und Osteuropa weiß Adémar mehr, als der burgundischer Mönch Glaber. Diese Region erwähnt Adémar als er über Missionstätigkeit schreibt. Über den Rus haben ihn vielleicht die Mönche aus dem Kloster von Sinai informiert, über Polen hatte er vielleicht durch die aquitanisch-polnischen Kontakten Informationen. Die Chronik von Adémar kann also auch für die Informationsgeschichte interessant sein.

*Interpolált oklevelek és a magyar nyelvtörténet**

A „helynevek ügye két tudomány határszélén áll, ezen határon kell, hogy nyelvészek és történetírók kezét fogjanak azon célra, miszerint a szellemi munka e téren minél gyümölcsözőbb, minél sikeresebb legyen. Tudom, hogy e tudományos szövetkezés eredményeképp a történetíró sok illúzióról kénytelen leendő lemondani, és történetileg eddig kétségbe nem vont személyeket és eseményeket a regeköltőknek és mondagyűjtőknek átengedni; de viszont a nyelvészek is ellehetnek készülve arra, hogy sok nyelvészkedési bizonyítgatás, mely a történettudomány segédeszközei nélkül történt, gyökerében lesz elmetszve”.¹

1. A Pesty Frigyes akadémiai székfoglalójában megfogalmazott gondolat máig érvényes volta ösztönzött arra, hogy egy, a történészek által szervezett konferencián nyelvészként részt vegyek. Úgy gondolom ugyanis, hogy a két szakma szoros együttműködése vihet csak közelebb minket a régebbi korok jelenségeinek feltárásához, megértéséhez.

A helynévtörténeti és általában a nyelvtörténeti kutatásokban igen fontos szerepet töltenek be az oklevelek, amelyek latin nyelvű szövegében elszórtan magyar nyelvű hely- és személynévvel találkozhatunk. A 20. század folyamán megfogalmazódott ugyan egyfajta igény korai okleveleink monografikus feldolgozására, és ennek eredményeképpen néhányuk tüzetes vizsgálat alá is esett, de Pais Dezső már 1970-ben felhívta a nyelvészek figyelmét arra, hogy az okleveles forrásaink „mostoha kezelésben részesülnek”.² Ez a mostoha viszonyulás tulajdonképpen az utóbbi évekig megmaradt. Jelentős változás csak 2005 környékén következett be, amikor is az első eredeti formájában fennmaradt hiteles nyelvemlékünk, a tihanyi alapítólevél felé – bizonyára a megírásának 950. évfordulójától sem függetlenül – kitüntetett figyelem irányult. Az újbóli elemzések azt is igazolták, hogy az egyes oklevelek kapcsán napvilágot látott feldolgozásokhoz a tudomány fejlődésével párhuzamosan számos új ismeretanyag kapcsolható, így nemcsak olyan oklevelekkel érdemes foglalkoznia a tudományos kutatásnak, amelyek még nem kerültek korábban a vizsgálatok előterébe, hanem azokkal is, amelyek – valamely szempontból kitüntetett szerepük miatt – sokak figyelmét felkeltették már.

Ennek a tételnek kézzelfogható bizonyítéka az, hogy Bárczi Géának a 20. század közepén írott, valójában máig viszonyítási alapnak tekintett munkája után számos tanulmány választotta témájául a tihanyi alapítólevelet, és a tanulmányok mellett további két monográfia is napvilágot látott első hiteles oklevelünkről.

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ PESTY 1878. 61.

² PAIS 1970. 39. A tihanyi alapítólevelet például Bárczi Géza, a veszprémi apácák alapítólevelét pedig Pais Dezső vizsgálta. BÁRCZI 1951.; PAIS 1939.

Zelliger Erzsébet főként tudománypszerszerűsítő céllal írta meg munkáját a tihanyi alapítólevélről, ezzel is tisztelve évfordulós alapítólevelünk előtt, Hoffmann István tollából pedig az elmúlt évben született meg az a monográfia, amely az oklevél helynévtörténeti forrásértékének elemzését vállalta magára.³ 2011-ben pedig Szentgyörgyi Rudolf ugyancsak a tihanyi alapítólevélről írt értekezésével szerezte meg a doktori címet, igazolva az oklevelek jellegzetes multidiszciplináris felhasználhatóságát.⁴ A tihanyi alapítólevél helynévi elemeihez a nyelvészek mellett persze történészek is hozzászóltak: Györffy György az egyes birtokok lokalizálása terén tett fontos megfigyeléseket, Kristó Gyula pedig a helynevek etnikai-népességtörténeti vallomását igyekezett megragadni.⁵

2. A hiteles és eredeti formájában fennmaradt oklevelekkel ellentétben a hamis és a bizonyos részleteiben hamis, azaz interpolált, illetve az átiratban ránk maradt oklevelek azonban napjainkig igen kevés figyelemben részesültek, ami véleményem szerint a magyar nyelvtörténetírásnak nagy hiányossága. Azt sem szabad elhallgatnunk ugyanakkor, hogy a hamis okleveleknek nyelvtörténeti forrássá válását legfőképpen az a körülmény gátolta, hogy az efféle kutatásokhoz elengedhetetlenül szükséges kritikai szövegkiadások hosszú ideig nem álltak a kutatók rendelkezésére. Ebben hozott fordulatot a Györffy György nevével fémjelzett, kritikai apparátussal ellátott forrásközlő munka (DHA), amely a nyelvészeti vizsgálatok számára is új lehetőségeket teremtett.

Hoffmann István a többszörös átiratban ránk maradt pécsi püspökség alapítólevelének helynévtörténeti forrásértékét igazolva, a nyelvtudománynak a kétes értékű forrásokkal szembeni negatív viszonyulását azzal magyarázza, hogy az oklevelek helynévi elemeire elsősorban mint a magyar helyesírás- és hangtörténet forrásaira voltak figyelemmel a kutatók, s az efféle vizsgálatokba érthető okokból főként az eredetiben fennmaradt oklevelek névanyagát kívánták bevonni.⁶ A pécsi püspökség oklevelének határleíró részében található interpolált helynevet Hoffmann elkülöníti a határleírás többi helynevétől, azzal indokolva döntését, hogy azt az oklevél kibocsátási korára vonatkozólag nem tekinthetjük hiteles helynévtörténeti adatnak.⁷

Mindezek ellenére én mégis úgy vélem, hogy az interpolált oklevelek is forrásai lehetnek a nyelvészeti kutatásoknak, és bennük az eredeti oklevélből származó szöveghelyek mellett a későbbi korok betoldásai is értékesíthetők a tudományos kutatásokban. Kétségtelenül akkor járunk el azonban helyesen, ha az efféle okleveleket a legnagyobb körültekintéssel fogjuk vallatónak, illetve tekintetbe vesszük az oklevelek keletkezési céljait, illetve körülményeit is.

Minthogy az eredeti oklevél és az újjólag hozzátámasztott szövegrészletek az irat átirása során váltak egy oklevéllé, az interpolált oklevelek nyelvészeti elemzése megköveteli az átiratok nyelvtörténeti (hang- és helyesírás-történeti) jellemzőinek az ismeretét is. Az oklevél interpolált részeinek elemzésekor pedig a hamis oklevelek nyelv-

³ ZELLIGER 2005.; HOFFMANN 2010A.

⁴ SZENTGYÖRGYI 2011.

⁵ GYÖRFFY 1956.; KRISTÓ 2000.

⁶ HOFFMANN 2010B. 77.

⁷ HOFFMANN 2010B. 77.

szeti forrásértékét is szem előtt kell tartanunk, nyelvészeti szempontból ugyanis az interpolált oklevél utólag beszúrt részeinek a hamis oklevelekéhez hasonló forrásértéket tulajdoníthatunk. Az interpoláció elfedésére irányuló törekvés például esetlegesen előidézhette az interpolált helynevek archaizáló lejegyzését. Ha tehát – az átírás és a hamisítás (interpoláció) alkalmával – az oklevelekre ráakódott kronológiai rétegeket el tudjuk különíteni egymástól, akkor az lehetőséget teremt arra, hogy a nyelvészeti szempontból kétes hitelű interpolált oklevelek is a nyelvtörténeti kutatások „hiteles” forrásaivá válhassanak.

3. Az interpolált oklevelek nyelvészeti kutatásokból való kirekesztésének a negatív következményei a magyar oklevelezési gyakorlat kezdeti időszakában, az Árpád-korban jelentkeznek a leghatványozottabban, akkor tudniillik, amikor eleve igen csekély számú oklevél dokumentálja a magyar nyelvű írásbeliséget. A hamis, illetve interpolált oklevelek problémakörét ezért a továbbiakban egy igen korai datálású oklevél, a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevele alapján kívánom fő vonásaiban felvázolni. A garamszentbenedeki oklevél ugyanis koraiságát és rendkívül gazdag helynévanyagát (kb. 280 helynév) figyelembe véve a nyelvtörténeti, névtörténeti kutatások értékes forrása lehet, ha említett „hiányosságait” sikerül megnyugtatóan kiküszöbölni.

A szakemberek I. Géza alapítólevelét bizonyos mértékig az eddigiekben is igyekeztek bevonni a nyelvtörténeti kutatásokba. A 20. század elején Kniezsa István például ezt az iratot mint hiteles átiratban fennmaradt oklevél szerepelteti és használja fel.⁸ A század közepén megjelenő nagy ívű munkájában azonban már ő maga sem veszi figyelembe a hamis, illetve a csak átiratban fennmaradt okleveleket.⁹ Jóval később pedig Tóth Valéria ismét úgy vélekedik, hogy fenntartásokkal bár, de az oklevél Bars megyei helyneveit egyaránt be lehet vonni a nyelvtörténeti (elsősorban hangtörténeti) és a névrendszertani vizsgálatokba.¹⁰

Nézzük meg ezek után, hogy mit is tudunk a garamszentbenedeki oklevél filológiai státuszáról! Az oklevél datálásaként három évszámot szokás megadni: 1075/+1124/+1217, amelyből az 1075 az eredeti diploma keletkezési évére, az 1124-es és 1217-es évszám pedig az átírások évére utal. E három évszámból kiindulva az alapítólevél kronológiai rétegeinek a számát is háromban határozhatnánk meg: elvileg ugyanis azt feltételezhetnénk, hogy lehetnek benne részek, melyek a 11. századból származnak, mások a 12. század, illetve a 13. század termékei. Jelenlegi ismereteink szerint azonban a II. István nevével jelzett 1124-es, illetve az ezt az oklevelet átíró 1217-es II. András-privilégiumot is csak 1270 után jegyezték le, miután I. Géza eredeti oklevelének szövegét az 1237-ben végzett interpoláció után újból kibővítették.¹¹ A garamszentbenedeki oklevél esetében tehát alapvetően két kronológiai réteggel kell számolnunk: a hamisítások alapjául szolgáló eredeti oklevél megírásának évszázada, azaz a 11. század képviseli a korábbi; az interpolálás, illetve a hamis átiratok leírásának a kora, vagyis a 13. század pedig a későbbi réteget.

⁸ Kniezsa 1928–1929.

⁹ Kniezsa 1952.

¹⁰ Tóth 2001A.; Tóth 2001B.

¹¹ A szakirodalomban korábban felmerült nézetek összefoglalásához lásd Szőke 2010. 97.

Az eredeti oklevélnek a 16. század elején nyoma veszett, illetve a II. István nevére hamisított 1124-es diploma sem maradt fenn, így I. Gézának a garamszentbenedeki apátság részére szóló adományát csupán az 1217-es hamis átirat őrizte meg a számunkra.¹²

3.1. A kronológiai rétegek elkülönítése az átiratban fennmaradt oklevelek esetében nem könnyen elvégezhető feladat. Az átiratokról ugyanis általánosságban azt mondhatjuk el, hogy a lejegyzőik az eredeti oklevelet – a magyar szavak írásmódjának vonatkozásában – nem betűhíven írták át. Az átiratban fennmaradt magyar helynévi elemek kronológiai címkékkel való ellátását tovább nehezíti az a körülmény is, hogy az írásmódjukban elkövetett változtatás nem mindig volt következetes.¹³ Nem ritka például, hogy akár ugyanannak az objektumnak a neve is többféle írásformával jelenik meg egyazon iratban, különböző századok hangállapotát, illetve helyesírását tárva elénk. A garamszentbenedeki oklevelében például az *Ug(-ér)* folyónév Ság birtok határleírásán túl Csany birtok határaként is felbukkan.¹⁴ Az oklevél azonban a két különböző birtok határpontjaként más-más századra (a 11. és a 13. századra) jellemző formában tünteti fel a víznevet. Csany birtok határleírásában a 11. századi, a név végén a korban jellegzetesnek mondható szóvégi magánhangzót tartalmazó forma bukkan fel: 1075/+1124/+1217: *a fluvio Hucu*,¹⁵ Ság birtok határpontjaként pedig a 13. századi, már hangzó nélküli névalak szerepel: 1075/+1124/+1217: *Huger*.¹⁶

Az átiratok magyar nyelvű helyneveinek egy másik jellemzőjére hívja fel a figyelmet a Szil nevű halastó előfordulása: 1075/+1124/+1217, 1075>1338: *Scilu*.¹⁷ A helynév kronológiai értékeléséhez egy hangtörténeti (a név végén a magánhangzó megléte) és egy helyesírás-történeti kérdés (az *sz* hang jelölése) mérlegelése révén juthatunk el. A szóvégi magánhangzó eltűnésének problémaköre a magyar nyelvű helynévi elemek kronológiai minősítésében előkelő helyet foglal el, ugyanis a magyar nyelvtörténeti szakirodalom e magánhangzó teljes eltűnésének felső határát a 13. század közepében jelöli meg.¹⁸ A vizsgált oklevelek az 1250-es évek után íródtak (II. András oklevele a 13. század hetvenes éveiben, Péter szerémi püspök levele pedig a 14. század harmincas éveiben), így talán – a névvégi magánhangzó megléte miatt – nem alaptalan azt feltételeznünk, hogy 11. századi névformával van dolgunk. A garamszentbenedeki oklevél szóvégi magánhangzós helyneveiről tehát szinte teljes biztonsággal kijelenthetjük, hogy azok híven megőrizték I. Géza eredeti adománylevelének írásformáját. E megállapításból ugyanakkor nem következik egyértelműen az, hogy a hangzó nélküli formák az átiratot készítő lejegyző beavatkozásának az eredményei lennének. A névvégi hangzóknak az ősmagyar korban meginduló eltűnése ugyanis a 11. század közepén már olyannyira előrehaladott állapotban volt, hogy a helynevek jelentős része már szóvégi

¹² DHA I. 205., 212., 418. Vö. KEGLEVICH 2010. 6–16.

¹³ Ennek igazolásához lásd SZÓKE 2010. 98.

¹⁴ A Ság és a Csany birtok határpontjaként említett *Ug-ér*, illetve *Ug* víznév azonos objektumra vonatkozásához vö. HA I. 107.

¹⁵ DHA I. 216.

¹⁶ DHA I. 217.

¹⁷ DHA I. 205., 217.

¹⁸ Vö. BÁRCZI 1958. 18–20., valamint E. ABAFFY 2005. 321–323.

magánhangzó nélkül fordul elő az oklevelekben. A tihanyi alapítólevélben például sokkal több alkalommal találunk magánhangzó nélküli, mint magánhangzós szóalakot.¹⁹ A garamszentbenedeki apátság eredeti oklevelében is előfordulhattak tehát szóvégi magánhangzót tartalmazó és anélkül álló helynevek egyaránt.

A *Scilu* szórvány kronológiájának a megállapításához van azonban emellett egy másik, egy hangjelölési, helyesírás-történeti fogódzónk is. I. Géza idején, amikor az átíratok alapjául szolgáló irat készült, az *sz* hang jeleként a *z* és az *s* betűk tűntek fel az oklevelekben.²⁰ Az *sc* jel a 11. és 12. század fordulóján bukkan fel elsőként, és a 14. század végéig van jelen a magyar helyesírásban.²¹ Helyesírás-történeti ismereteink alapján tehát a *Scilu* helynév kezdő hangjának jelölésében az átíratot készítő lejegyző korhoz igazító változtatására gyanakodhatunk. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy az átíratokban olyan tulajdonnevek is találhatók, amelyek részben megőrizték eredeti alakjukat, részben pedig módosításon estek át, vagyis két kor hangállapotát és helyesírását vetítik elénk, ahogyan ezt a nem eredeti oklevelek általános jegyeként a korábbiakban említettük is.

3.2. A garamszentbenedeki oklevél kronológiai rétegeinek a vizsgálatát tovább nehezíti az a tényező, hogy az apátság adományait számunkra megőrző II. András-oklevél hamis átírat. Hamissága abban áll, hogy az átírást megelőzte az oklevél szövegének kibővítése, azaz interpolálása. Az interpoláció következtében tehát az oklevélben találhatók olyan részletek is, amelyek a 11. században még nem képezték részét a szövegnek.

Györffy György kritikai szövegközlésében különféle szempontok alapján az eredeti szövegtől elkülönítette ugyan azokat a részeket, amelyek csupán a 13. században kerülhettek az oklevélbe, de a helynevek kronológiai minősítését ezen elkülönítés nyomán nem végezhetjük el automatikusan, ugyanis több ízben is előfordul, hogy a Györffy által 13. századi beszúrásként értékelt oklevélrészekben található magyar nyelvű helynevek egyértelműen 11. századi jegyeket hordoznak magukon.²² E jelenség mögött nem alaptalan tudatos oklevélírói tevékenységet keresnünk. Mint minden hamisításnak, az interpolációnak is az volt ugyanis a célja, hogy a hamisított részek is minél pontosabban mutassák az eredeti kor – esetünkben a 11. század – nyelvi, illetve helyesírási szokásait.

A Györffy György által megnevezett, a garamszentbenedeki oklevél eredeti és interpolált részeinek az elkülönítését szolgáló támpontok közül e helyütt csupán két nyelvi természetű fogódzó ismertetésére térek ki.²³ Az egyik támpont latin szóhasználati ismereteken alapszik. Megfigyelhető ugyanis, hogy a latin szövegben bizonyos fogalmak kifejezésére az oklevélíró a 11. és a 13. században elterjedt latin szavakat egyaránt használja. A határpontra történő utaláskor például olykor a 11. században használatos *terminus*, máskor pedig a 13. században gyakori *meta* bukkan fel.²⁴ Felmerül a kérdés, hogy az oklevélben feltűnő, a 13. században használatos

¹⁹ BÁRCZI 1951. 71.

²⁰ KNIEZSA 1952. 15.

²¹ KNIEZSA 1952. 18–57.

²² DHA I. 213–218.

²³ DHA I. 212.; ÁMTF I. 418.; SZÓKE 2010. 99–100.

²⁴ DHA I. 212.

latin szavak egy bizonyos köre nem írható-e ugyancsak az átírás számlájára. Előfordulhatott ugyanis, hogy az átírás alkalmával nem csak a magyar nyelvű helynevek szenvedték el a változtatást, hanem az oklevél teljes szövegét modernizálták, azaz a már kevésbé (vagy egyáltalán nem) használatos szavakat, kifejezéseket, formulákat kicserélték az akkor használatban lévőkre.

A *Scilu* szórvány elemzése kapcsán már megállapítottuk, hogy a névvégi magánhangzó ügyét körültekintően kell kezelnünk, a garamszentbenedeki oklevél vonatkozásában ugyanis ennek a hangzónak a hiánya nem, csak a megléte lehet segítségünkre a helynevek időhöz kötésében. Györffy az oklevél interpolált voltát igazolandó megemlíti ugyan, hogy az oklevélben szóvégi magánhangzós és magánhangzó nélküli helynevek egyaránt előfordulnak, a DHA-beli szövegközléséből azonban egyértelműen kiderül, hogy a magánhangzók problémakörét ő sem tekintette megbízható támpontnak az oklevelek kronológiai rétegeinek a szétválasztásakor.²⁵ Igazolásképpen elég megnéznünk például az oklevélben több ízben is felbukkanó *Bars* helynév előfordulásait, ugyanis ebben az esetben azt találjuk, hogy azok az utólagos beszúrásként megjelölt részekben magánhangzó nélküli *Bors*²⁶ és magánhangzóval álló *Borsu*²⁷ formában egyaránt feltűnnek.

4. Fontos tehát újfent hangsúlyozni, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatoknak nem célja, hanem mintegy kiindulópontja az oklevél interpolált részeinek a kijelölése. A többszörös átírás miatt ugyanis az oklevél egészére jellemző az, hogy bizonyos részei 11. századi, más részei pedig 13. századi jellegzetességeket mutatnak. A nyelvtörténeti vizsgálatok szempontjából az interpolált oklevélrészek pontos ismertetének a legnagyobb értéke a 11. századi formát mutató helynevek elemzésében mutatkozik meg. Ebben az esetben ugyanis további adatokkal kell alátámasztani, hogy az adott helynév létezett-e, létezhetett-e a 11. században, illetve azt is mérlegelnünk kell, hogy a 13. században lejegyzett, de 11. századi helyesírási, hangtörténeti jellegzetességeket mutató helynévre tekinthetünk-e teljes értékű adatként a korábbi időszakra vonatkozóan.

Az itt elősorolt bizonytalansági tényezőket látva persze szükségszerűen az a kérdés is felvetődik, hogy ha a mégoly gazdag nyelvi anyag ellenére valóban ennyi nehézséggel kell az interpolált oklevelek kapcsán szembenéznünk, van-e lehetőség egyáltalán a nyelvtörténeti hasznosításukra. Megítélésem szerint feltétlenül. Úgy vélem ugyanis, hogy a nyelvtörténeti, diplomatikai ismereteink, illetve más, helynévi anyagukat tekintve az adott korra vonatkozóan hiteles 11. és 13. századi oklevelek segítségül hívása és jelenségeik párhuzamos tanulmányozása jó esélyekkel teremt lehetőséget arra, hogy a koraiságánál és nagy szórványanyagánál fogva is jelentős garamszentbenedeki oklevél hasznát a nyelvtörténet maradéktalanul kiaknázhassa.

²⁵ DHA I. 212.

²⁶ DHA I. 214.

²⁷ DHA I. 213.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁMTF = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest, 1963.
- E. ABAFFY 2005. = E. ABAFFY ERZSÉBET: Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ-PUSZTAI FERENC. Budapest, 2005. 301–348.
- BÁRCZI 1951. = BÁRCZI GÉZA: *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Budapest, 1951.
- BÁRCZI 1958. = BÁRCZI GÉZA: *Magyar hangtörténet.* Budapest, 1958.²
- DHA = GYÖRFFY, GEORGIUS: *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* Budapest, 1992.
- GYÖRFFY 1956. = GYÖRFFY GYÖRGY: A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Budapest, 1956. 407–415.
- HA = *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból I. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997.
- HOFFMANN 2010A. = HOFFMANN ISTVÁN: *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010.
- HOFFMANN 2010B. = HOFFMANN ISTVÁN: Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára.* Szerk. NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS. Szeged, 2010. 77–82.
- KEGLEVICH 2010. = KEGLEVICH KRISTÓF: *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád-és az Anjou-korban.* (Doktori disszertáció kézírata.) Budapest, 2010.
- KNIEZSA 1928–1929. = KNIEZSA ISTVÁN: A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24 (1928) 188–197., 257–265., 318–327.; 25 (1929) 27–34.
- KNIEZSA 1952. = KNIEZSA ISTVÁN: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Budapest, 1952.
- KRISTÓ 2000. = KRISTÓ GYULA: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134 (2000) 3–44.
- PAIS 1939. = PAIS DEZSŐ: *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Budapest, 1939.
- PAIS 1970. = PAIS DEZSŐ: Köznévi etimológia és tulajdonév-magyarázat együttese (halad: hull–huluooidi). *Nyelvtudományi Értesítő* 70 (1970) 36–41.
- PESTY 1878. = PESTY FRIGYES: A helynevek és a történelem. *Értekezések a Történeti Tudományok köréből* 8 (1878) 1–62.
- SZENTGYÖRGYI 2011. = SZENTGYÖRGYI RUDOLF: *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása.* (Doktori disszertáció kézírata.) Budapest, 2011.
- SZÓKE 2010. = SZÓKE MELINDA: A garamszentbenedeki oklevél nyelvtörténeti forrásértékéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5 (2010) 95–103.
- TÓTH 2001A. = TÓTH VALÉRIA: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korból.* Debrecen, 2001.
- TÓTH 2001B. = TÓTH VALÉRIA: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001.
- ZELLIGER 2005. = ZELLIGER ERZSÉBET: *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma, 2005.

Interpolierte Urkunden und die ungarische Sprachgeschichte

Unter den ungarischen Sprachwissenschaftlern war es bis zur heutigen Zeit eine weit anerkannte Meinung, dass die gefälschten Urkunden nicht geeignet sind, der Sprachgeschichte bzw. der Sprachgeschichtsforschung als Quellen zu dienen. Aufgrund dieser Annahme sind viele Urkunden außer Sicht der linguistischen Forschungen geraten, deshalb soll man versuchen, den Wert der Urkunden diesen Typs als wissenschaftliche Quelle zu bestimmen.

Ich möchte die Frage beantworten, mithilfe welcher Anhaltspunkte lassen sich die sprachlichen Daten der kronologisch ungewissen, d.h. interpolierten Urkunden beruhigend analysieren.

Diesen Problemkreis will ich durch die Arbeit an der an Ortsnamen des 11. Jahrhunderts (1075) reichen Urkunde, der Gründungsurkunde der Abtei Sankt Benedikt darstellen. Der Originaltext der Urkunde Géza I. ist im 13. Jahrhundert erweitert worden, so muss man sich in der Urkunde zu Sankt Benedikt über zwei kronologische Ebenen Rechenschaft geben.

*Oklevélhamisítások az Anjou-korban**

A 13. század végén és a 14. század elején megfigyelhető a királyi oklevelek számának gyarapodása és ezzel párhuzamosan egyéb oklevélkiadó szervek tevékenységének, így a hiteleshelyek oklevélkiadásának fellendülése. Az oklevél, mint jogbiztosító irat szerepe a 13. századtól fokozatosan megerősödött, az Anjou-korban pedig az oklevél vált a peres eljárások legfőbb bizonyító eszközévé.¹ Nemcsak az ügylet végkimenetelét, vagy egy adomány tényét rögzítették ezek az iratok, hanem a perfolyam, ügymenet állomásai is lejegyezésre kerültek bennük, a bíróságok előtt pedig szükségessé vált, hogy a peres felek oklevelekkel tudják igazolni keresetük létjogosultságát. Ez a folyamat eredményezte az oklevelek, és ezzel párhuzamosan az oklevélkiadó intézmények számának növekedését, továbbá ebbe illeszkedik be a hiteleshelyek szerepvállalásának megerősödése az oklevélkiadás és a jogügyletekhez kapcsolódó hivatalos eljárás lebonyolítása terén, amihez a hiteleshelyi pecséthasználát és ezen pecsétek hitelesítő erővel való felruházása, „autentikussá válása” is kötődik.² Mérföldkő a hiteleshelyek tevékenységében az 1351. évi törvény,³ melyben I. Lajos király – a hatalmi visszaélések kiküszöbölése érdekében – erősen korlátozta a hiteleshelyek számát a kisebb konventek pecséthasználati jogának felülvizsgálata révén. A jelentéktlenebb konventek ugyanis könnyűszerrel valamely helyi hatalmasság befolyása alá kerülhettek, aki nyomást gyakorolhatott a hiteleshelyként funkcionáló testület oklevélkiadására.⁴

Valótlan információkat tartalmazó, ám formailag hiteles és valós, teljes jogalappal bíró tények rögzítésére is sor kerülhetett hamis oklevelekben. A tanulmány célja, hogy a diplomatikai anyagban felbukkanó hamisítási ügyek áttekintésével átfogó képet adjon az Anjou-korban tetten ért hamisításokról, a tett kivitelezésétől egészen a büntetésig.

Az új dinasztia, az Anjouk hatalomra kerülése, és az I. Károly király uralmának megszilárdításáért folytatott küzdelem időszakában eluralkodott anarchikus, háborús időszak lezárultával kirajzolódtak az új erőviszonyok, melyekhez igazodva az ország lakosai is igyekeztek minél előbb rendezni zilált birtokviszonyaikat. A bíróságok elé kerülő peres ügyekben egyre inkább az írott, okleveles bizonyítékok

* A tanulmány megírását az OTKA K 72406 számú pályázata tette lehetővé.

¹ HAJNIK 1886. 3.

² HAJNIK 1886. 8–11.

³ 1351. évi III. törvénycikk: „*Minuti etiam conventus ab emanatione litterarum suarum super perpetuatione possessionum conficiendarum cessent et eorum sigilla omni careant firmitate.*” „A kisebb konventek is álljanak el a birtokok örökossége tárgyában készitendő leveleiknek kibocsátásától, és pecsétüknek ne legyen semminemű ereje.” CJH 170–171.

⁴ SZENTPÉTERY 1930. 136–137., 213.; TAKÁCS 1992. 31.; KÓFALVI 2000. 49–50. Az 1351. évi törvény fenti cikkelyének foganatosítása végett a király bekérte („*Tamen quia sigilla nostra, quae cum sigillis omnium capitulorum, collegiorum et conventuum totius regni nuperrime ad mandatum regium in Budam erant portata...*”) és felülvizsgálás után adatta vissza – bizonyos – hiteleshelyek pecsétjét 1353-ban. KUMOROVITZ 1936. 62.

kerültek előtérbe a korábbi időszak szóbeliségével szemben.⁵ Érthető, hogy egy olyan szorongatott helyzetben, amikor a saját, jogos tulajdon védelmének, megtartásának vagy épp visszaszerzésének érdekében fel kívánt lépni a birtokos, valamiféle bizonyítékkal elő kellett állnia, hogy igazolja keresete jogosságát. Ahogyan azt családok, egyházi intézmények pertörténetében nyomon követhetjük, olykor szinte királyi nyomásra voltak kénytelenek akár hamis okmányokkal is előállni valós birtokjoguk bizonyítása végett.⁶

Szemléletesen példázza ezt a kolozsmonostori konvent esete, melynek birtokaiért folytatott több évtizedes pereskedését alaposabban feldolgozta már a kutatás.⁷ 1366 nyarán az Erdélyben tartózkodó I. Lajos királyt többen is felkeresték az anarchia idején kialakult és az azóta is viszálykodásokra okot adó vitás birtoklási ügyek rendezése érdekében, és ahogyan azt az oklevelekben olvashatjuk, a király kiküldött emberei – Benedek királyi káplán és pankotai főesperes, valamint Szeri Pósa fia: István udvari vitéz – révén igyekezett elősegíteni a zilált viszonyok rendezését.⁸ A perek tárgyát képező területek határait elsősorban okleveles bizonyítékok alapján rendelte meghatározni. A nevezett konvent azonban nem rendelkezett ilyen oklevelekkel, mivel – ahogyan arra több helyen is hivatkoznak – birtokaikkal kapcsolatos irataik megsemmisültek a század elején, amikor Berzethe János bitorolta a bencések javait.⁹

⁵ FÜGEDI 1981. 437–463.

⁶ A zavaros időszak és az oklevélhamisítás fellendülése közötti kapcsolatra utal a *Tripartitum* is „*Mi Magyarországnak összes főpapjai és bárói, nemesei és előkelői e levelünkkel adjuk emlékeztetre, hogy ebben az országban néhai Albert király úr halála után, húzamos időn át szított háborúságok támadtak, a mely háboruskodások később Isten segítségével közöttünk lecsillapodván, a midőn egy fejedelemben és úrban, tudniillik nagyságos László úrban, a nevezett néhai Albert király úr fiában, mintegy természet szerint való urunkban mindannyian megegyeztünk volna: közöttünk a kölcsönös és állandó békességnek fentartása céljából, törvényszéket tartani és az elnyomottaknak igazságot szolgáltatni kezdünk vala, ettől fogva a törvényszékeken a peres-felek igen sok hamis levelet terjesztettek előnkbe.*” WERBŐCZY 265–267. (II. rész, 14. cím, 50. §.)

⁷ CSOMOR 1912.; JAKÓ 1984.

⁸ „*super terris et metis infra declaratis dissensiones et disturbanceones subortae et diutius ventilatae existissent, prout eorum querela manifestarat, nosque tandem in partibus Transilvanis pro reformandis iuribus quorumlibet hominum earundem partium et volentes huiusmodi dissensiones et disturbanceones de partium ambarum medio evellere et sedare, discretum virum dominum Benedictum archidiaconum de Pankata in ecclesia Agriensi capellanum specialem et nobilem virum magistrum Stephanum filium Pousae de Zeer militem nostros fideles in persona nostra ad videndum reformandumque dictas metas brigosas et terras ac erigendas novas metas in locis necessariis...*” DL 44 336.; ZW II. 254. (861. sz.); „*cum... Lodovicus... rex... una cum baronibus in octavis festi Penthecostes proxime preteritis in civitate sua Clusuar personaliter affuit, iurati et cives de eadem eidem domino nostro regi supplicarunt, ut idem dominus rex ex sua regia benignitate literas suas reambulatoris secundum sui regni consuetudinem ipsis iuratis et civibus daret et iuxta veteres metas novas erigerent. Tandem cum hominibus ipsius domini regis videlicet magistro Stephano filio Posa de Zeer aule sue milite ac discreto viro domino Benedicto archidiacono de Pankata speciali capellano suo ex precepto iam dicti domini regis...*” DL 30 691. (átírása: DF 281 088.) ZW II. 259. (863. sz.); „*... Lodovicus... rex... memoriae commendamus..., quod cum fideles nostri dilecti videlicet vir magnificus Nicolaus de Zeech regnorum nostrorum Croaciae et Dalmaciae banus ac Petrus de Jara vices gerens magnifici baronis nostri Dyonisii vaivodae Transilvani, quos nos in medium nobilium, Siculorum et Saxonum terrae nostrae Transilvaniae ad reformandum et compendium universarum litium et discordiarum materias ratione terrarum et metarum inter eos litigiose vigentes pro specialibus in nostra persona hominibus nostris deputantes confidenter transmiseramus cum nostro regio pleno mandato...*” DL 5476.; ZW II. 264. (866. sz.)

⁹ 1357-ben az András vajda vezette tordai közgyűlésen a kolozsmonostori konvent helyzetéről: „*quod quia olym abbates ipsius monasterii per homines potentes et emulos ac infideles sacre corone regie*

Egy 1369. március 2-án kelt oklevél alapján az erdélyi püspök, akivel szintén huzamosabb ideje pereskedett birtokok miatt a konvent, olyan kiváltságban részesült a királytól, melynek értelmében a püspökségtől valamilyen formában elidegenített területek visszaszerzésekor, a birtokhatárok megállapítása – igazoló oklevelek híján – a régi határjelek alapján történjék, ha pedig azok már nem láthatóak, úgy az ott lakó jobbágyok és más népek bevallása alapján jelöljék ki, amennyiben pedig a szomszédok akarják birtokukat elválasztani a püspöki birtoktesttől, úgy igényük jogosságát oklevelek bemutatásával kötelesek igazolni, amire azonban a püspök és utódai nem kötelezhetők.¹⁰

Az ilyen királyi engedmények meglehetősen nehéz helyzetbe hozták a püspökséggel – vagy más kedvezményezettel¹¹ – birtokvitában állókat, így a kolozsmonostori konventet is, aminek okleveles anyagát vizsgálva Jakó Zsigmond arra a következtetésre jutott, hogy a bencés birtokok visszaszerzésén munkálkodó apátok, akik kezdetben tanúkihallgatásokra alapozva igyekeztek jogalapot teremteni

captus [!] et omnia bona ipsius monasterii ablata fuissent, inde omnia instrumenta in facto possessionis predictae confecta, amissa fuissent et ablata” DL 29 149. Továbbá 1364-ben Péter alvajda előtt kijelentik „*quod dum ipsa ecclesie beate Virginis per quondam Johannem dictum Berzethe ac alios emulos eiusdem potentialiter occupata et detenta fuissent universa instrumenta litteralia ... et aliorum... iurium ipsius ecclesie confecta alienata et deperdita... extitisset*.” DL 28 741.

¹⁰ „...*pro meritoriis servitiis ... domini Demetrii episcopi Transilvanie ... nonnulla instrumenta et litteralia fulcimenta ecclesie sue predictae superioribus eiusdem et signanter facto erectionis et reambulationis metarum possessionum eiusdem ecclesie sue Transilvanie... aliis diversis casibus dicte ecclesie temporibus retro lapsis in pacatis revertentibus specialiter vero propter quandam turbationem quondam venerabili in Christo patri domino Andrea eiusdem ecclesie episcopo suo predecessori ex certis... deperdita atque alienata... domino Demetrio episcopo, et per consequens dicte ecclesie sue huiusmodi [specia]lis gratie prerogativam duximus faciendam, quod... Demetrium... etiam sui successores quodocunque et quotienscunque metas possessionis eiusdem ecclesie sue a circumiacentium vicinorum et commetaneorum possessionariis iuribus reambulare, et novis metarum erectionibus, et distinctionibus iuxta metas antiquas, et veteres, aut ubi mete veteres posse... long...is spatium non apparerent iuxta ostensionem et populorum et iobbagionum eiusdem ecclesie usque iidem ab antiquo visi fuisse reperirentur separare et sequestrare ac occupatas metas ipsius ecclesie ab aliorum manibus recaptivare et eidem reapplicare proponum habebunt, et intentum, in cuiuslibetque processibus ipsi domino episcopo suo successore per quospiam contradictionis velamine fuerit obviatum, in casum etiam quo quipiam nobilium vel alterius cuiusvis status hominum metas propriarum possessionum a parte possessionum dicte ecclesie modo consimiliter legitimis reambulationibus intentur verificare et in hiis negotiis ipsum dominum episcopum ... obvios habuerint et contradictores ipsaque partium contradictionis ubique ad iudicium devenerit contentiosum utroque modo premissis nullus omnino hominum eundem dominum episcopum, et suos successores super premissis ad producendum aliqua instrumenta in iudicio vel extra possit compellere aut choartare sed semper tales contradictores super omnibus premissis dictis eorum instrumenta teneantur exhibere contra dominum episcopum et suos successores memoratos, prout hoc litterarum privilegium exinde confectarum tenor latius exprimit litterarum, super quo fidelitati vestra firmiter precipiendo mandamus, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum quodocunque et quotienscunque per dominum episcopum predictum vel eius nomine officiales et procuratores suos ad premissa peragenda...*” DL 30 397.

¹¹ Egy 1370-ben kelt oklevél-töredék alapján Jakó Zsigmond arra hívta fel a figyelmet – Beke Antal egy regesztájára hivatkozván (BEKE 1898. 154. [387. sz.]) –, hogy a kolozsmonostori konvent is engedményben részesült kegyura, a király révén, aki lehetővé tette, hogy a bencés apátok által, az apátság birtokállományából korábban tett adományok semmissé nyilvánítassanak és a kérdéses területek visszakerüljenek az apátság tulajdonába. JAKÓ 1984. 135. Az oklevél megtalálható a DF 275 242. jelzet alatt, azonban tartalma nehezen rekonstruálható, hiszen a róla készült fénykép mindössze a bal oldalt tartalmazza.

elvesztett birtokaik visszaszerzéséhez, az 1370-es évektől a fentebb ismertetett királyi intézkedések nyomán stratégiát váltottak. A konvent élén álló Ottó apát úgy gondolta, kénytelen előteremteni a sorozatos birtokpererek sikerét biztosító elpusztult okleveles anyagot. A konvent hiteleshelyi jegyzőjének, Szengyeli István deáknak a közreműködésével az apát egy olyan – hamisított, de valós információkat is tartalmazó – oklevélcsoorra tett szert, mely a konvent birtokában lévő néhány darab oklevélre is építve megteremtette a perekhez szükséges okleveles bizonyítékok bázisát. Az István deák készítette okleveleket az erdélyi és a váradi káptalannal sikerült is átíratniuk, ezzel sokáig elkerülve a hamisítás gyanúját.¹²

A jogos jussukért kardoskodók mellett természetesen voltak, akik saját anyagi gyarapodásuk érdekében, kihasználván ezt a tulajdonjogilag bizonytalan helyzetet, akár hamisítványok révén is meg akartak szerezni kétes jogi státuszú területeket, javakat, melyekre jogosan nem formálhattak volna igényt.¹³ A korszak tehát mind tulajdonjogi viszonyai, mind az oklevelek növekvő száma, mind a gyarapodó oklevélkiadó-apparátus miatt kedvezett az oklevélhamisításnak. Számos apróbb és nagyobb oklevélhamisítási ügy bontakozik ki előttünk az 1300-as évek okleveles anyagát olvasva. Sajnos azonban a forrásadottságok folytán meglehetősen nehézkes, vagy egyenesen lehetetlen egy-egy ügy minden részletét felderíteni és így kiszűrni – a történeti szakirodalomba esetlegesen hitelesként bekerült – hamis forrásokat. A viszonylag nagyszabású kolozsmonostori hamisítási ügygel kapcsolatban sem maradt fenn az István deák kivégzését rögzítő ítéletlevél, ahogyan a század végén ugyancsak nagy port felkavaró János deák hamisítási ügyével kapcsolatban is csak „másodlagos” források maradtak fenn.¹⁴

Oklevelek vizsgálatával, hitelességük kérdésével már a középkorban is foglalkoztak, ahogyan arról számos oklevél tanúskodik. Jóllehet egyik legfőbb bizonyítéknak a hiteles pecsétet tekintették és főként az oklevél külső formai jegyeire, jellegzetességeire koncentráltak egy-egy megkérdőjelezett hitelességű oklevél vizsgálatakor, mégis találunk említést arra vonatkozóan is, hogy a szöveg zavarossága, vagy a benne foglaltak egyértelműen hamis volta miatt bizonyult egy-egy oklevél hamisnak. Ugyanakkor ne felejtjük el, hogy egy teljesen hitelesen kiállított oklevél is tartalmazhat hamis állítás(oka)t, ez által téve hiteltelené az oklevelet. Ilyen hamis oklevelet a kibocsátó szándékosan is kiadhatott, de hamis bevallás, azaz a hiteleshely félrevezetése révén is születhet ilyen irat.¹⁵

¹² JAKÓ 1984. 111–138.

¹³ Nem kell messzire mennünk, hogy ilyen példát találjunk, hiszen Szengyeli István, felesége, Szentmártoni Kalacs lánya: Erzsébet leánynegyedének – jogtalan – kibővítése céljából ugyancsak oklevélhamisításhoz folyamodott. DL 27 439. és 28 507.; JAKÓ 1984. 135–136.; SIPOS 1979. 46.

¹⁴ „quod cum celsitudo ipsius domini nostri regis pululata multiplicatione maleficorum ac pravorum et iniquorum actuum Joannis literati, maledicte memorie, pridem pro suis subsequentibus factis malitiosis juxta suum Demetrium, per nostrum vicecomitem, et judices nobilium in presentia nobilium et alterius status hominum dicti comitatus Liptoviensis, supplicio ignis incendii condemnati, in cuius videlicet domo et scrinio nuper multa falsa sigilla, littere nequitiose et registra inventa fuerant et reperte...” HORVÁTH 1902. 20.

¹⁵ SZENTPÉTERY 1930. 253. „falsa suggestione”, „tacita veritate” Példák: 1318. júl. 23. DF 201 698. AOKLT. V. 92. (216. sz.); 1324. ápr. 26. FEJÉR VIII/2. 571–572. (264. sz.), AOKLT. VIII. 106. (199. sz.); 1335. júl. 26. AOKLT. XIX. 204–206. (451. sz.); 1350. FEJÉR IX/7. 101–105. (50. sz.); 1381. júl. 26. FEJÉR IX/5. 474. (257. sz.).

A diplomatika, mint tudomány kialakulásával, fejlődésével párhuzamosan láthatjuk, hogy az oklevelekkel foglalkozó tudósok szintén nagy hangsúlyt fektettek a forráskritikára, azonban saját korukat gyakran túl-, a korábbi időszak kritikai munkáját pedig általában lebecsülték. Így az 1800-as évek végétől már magyarul is megjelenő diplomatikai írásokban¹⁶ az oklevélhamisítások felderítése, ill. fel nem derítése kapcsán rendre elhangzik a Tagányi Károlyéhoz hasonló vélemény: „...hamisítványai merő gyarlóságok. Abban a naív korban készültek, a mikor még senki se álmodta, hogy az oklevelek alakjuk, beosztásuk, betűik, műszavaik, stíljük, gondolkodásuk, stb. minden időben más és másforma legyen. A középkori bíró csak a pecsétből s a tartalomból ítélte meg az oklevél hitelességét, s ez a primitív oklevélkritika aztán sok hamisításnak szerzett érdemtelenül tisztességet, s nem egy igazságot forgatott ki hiteléből...”¹⁷

Ezek az állítások igencsak elhamarkodottak, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a középkor évszázadai alatt korántsem mondható egységesnek és fejletlennek az oklevélkritika. A perek során megkérdőjelezett hitelességű iratok vizsgálata igencsak változatos képet mutat, nagyban meghatározta a vizsgálatot végző szerv oklevél-kiállításban szerzett gyakorlata, tapasztaltsága és természetesen az összehasonlításhoz igénybe vehető anyag mennyisége. A győri káptalan – melynek vizsgálata egy 1347 februárjában lezárt ügygel kapcsolatosan zajlott – jelentésében olvashatjuk, hogy eleget téve Nagymartoni Pál országbíró kérésének, megvizsgáltak két privilegiumot, melyet az országbíró előtt Magyar-i Péter fia: László mutatott be, mint a győri káptalan kiadványát, ezzel akarván igazolni bizonyos birtokokhoz való jogát Januk-i Domonkos fia: Miklós ellenében. A győri káptalan alapos vizsgálatának eredményét a jelentés 8 pontban foglalja össze, eszerint: először és legfőképpen a privilegiumokra függesztett pecséteket vizsgálták meg és méretbeli különbséget fedeztek fel (*primo et principaliter ipsarum literarum sigilla appensa, in quantitate quia minora sigillo eorum diligenti examinatione eisdem per ipsos in presencia Nicolai dicti Ogh hominis regii apposita apparuissent*); másodsorban az oklevelek írásképet, betűit vizsgálva arra jutottak, hogy azokban sem korábbi, sem mostani írnokaik írása nem ismerhető fel (*secundo quia ipse litere nullius scriptorum eorum prioris et moderni notariorum fuisse prehiberentur*); harmadszor okleveleik dátumozásakor sem a „testet öltés éve” kifejezést, sem a római naptár szerinti határnapokkal való napmegjelölést nem szokásuk használni, ahogyan a vizsgált oklevelekben szerepel (*tercio quia per idus et kalendas sive nonas mensium et annos incarnationis prout ibi comperissent in datis literarum suarum ad eorum memoriam non fuissent usi facere emanari*); negyedszer, nincsenek megemlítve a birtokok szomszédosai és határosai, jóllehet jelentős, eladási ügyről van szó (*quarto quia nullus commetaneorum aut vicinorum possessionum cum predicto Nicolao filio Dominici in tam grandi vendicione comparuisse astrueretur*); ötödször, a káptalannál senki nem emlékszik, hogy a nevezett Miklós akár személyesen, akár képviselő útján megjelent volna (*quinto quia ipsum Nicolaum filium Dominici in huiusmodi vendicione nullus ipsorum personaliter vel per procuratorem comparuisse*

¹⁶ Schwartner oklevéltani munkája a századelőn még latinul íródott (SCHWARTNER 1802.), magyar fordítása PERGER 1821.; BOJNICIĆ 1880.

¹⁷ TAGÁNYI 1893. 41.

recordebatur); hatodszor, levéltárukban nem találták meg ezen okleveleket (*sexto quia cartas in eorum conservatorio nullatenus valuissent invenire requirendo*); he-
tedszer, az egyik megpecsételéséhez használt viasz frissebbnek és újabbnak tűnik,
mint a másikhoz használt (*septimo quia cera prime sigillationis recencior et novior
quam secunde apparuisset*); nyolcadszor, az oklevelek pecsétjein nem látták azokat
a titkos jeleket, amelyeket alkalmazni szoktak (*octavo quia maxime occulta signa
eorum sigilli nullomodo ipsis impressionibus sive sigillis vidissent contineri penitus
discrepare*). Véggöveztetésük, hogy az oklevelek hamisak (*imo per omnia non
bono vel modo legitimo emanatas, sed falsa et iniusta suggestione confectas fore
fuissent arbitrati et procuratas*).¹⁸

Megfigyelhető, hogy a 14. századtól megnő a forrásokban az oklevélvizsgál-
atok száma. Fontos azonban megjegyezni, hogy a gyanúba került oklevelek korabeli
vizsgálatának módjára korántsem általánosan jellemző ez az alaposság, de a forrás-
okat olvasva láthatjuk, hogy tudatában voltak azon ismérveknek, melyeket a későbbi
történészek is használtak, amikor forráskritikát alkalmazva megvizsgálták ezeket a
forrásokat.

A középkorban az oklevél érvényét csak részben határozta meg valódisága.
Elvesztette érvényét az az oklevél, melyet alaki vagy tárgyi okból – látható jelekkel
is – érvénytelenítettek, továbbá azok az iratok, melyek jogátruházás révén váltak
jogalap nélkülivé.¹⁹ Az Anjou-kor folyamán, mind Károly, mind Lajos, mind Mária
uralma alatt volt arra példa, hogy a királyi pecsétet annak eltűnése miatt új pecsét
váltotta fel,²⁰ a régi királyi pecséttel ellátott iratokat pedig az esetleges visszaélések
elkerülése érdekében az új királyi pecséttel rendelték megerősíteni.²¹

¹⁸ SZENTPÉTERY 1930. 251.; AO V. 11–12.

¹⁹ SZENTPÉTERY 1930. 248–249.

²⁰ Károly pecsétje 1323-ban és 1330-ban, Lajos királyé 1364-ben, Mária királynőé 1387-ben, Zsigmond királyé 1405-ben tűnt el, és vált szükségessé az eltűnt pecsét alatt kiállított oklevelek hitelesítése az új királyi pecséttel. SZENTPÉTERY 1930. 197.; KUMOROVITZ 1993. 85.

²¹ Az I. Lajos-kor okleveles anyagát vizsgálva, rendre találkozhatunk az oklevelek alján a meg-
erősítő záradékkal, melyet Lajos király korábbi oklevelei újrathitelesítéseként rendelt el feltüntetni az
okleveleken a boszniai hadjárat idején eltűnt (ellopott) kettős királyi pecsétjével való esetleges vissza-
élések, hamisítások kiküszöbölése érdekében: „*Ad perpetuam rei memoriam nos Lodovicus rex
Hungarie universis declaramus quod ubi in regno nostro Bozne innumerabilis multitudo haereticorum
et paternorum pululasset in errorem fidei orthodoxe ad extirpandumque de ipso regno nostro eosdem ex
una parte nos personaliter, instaurato valido exercitu, proficisscebamur, ex alia vero parte
venerabilem in Christo patrem dominum Nicolaum archiepiscopum Strigoniensem nostrum
cancellarium, penes quem utrumque par sigilli nostri autentici habebatur, et virum magnificum,
dominum Nicolaum palatinum cum ceteris prelatibus, baronibus et regni proceribus, in Vzoram
destinaramus; quidam familiares ipsius domini archiepiscopi, pro custodia deputati utrumque par dicti
sigilli nostri preconcepta malitia subtraxerunt. Nos itaque praecauentes, ne ex huiusmodi sigilli nostri
deperditione regnicolis nostris in eorum iuribus successive periculum possit imminere, sigillum novum
in duobus paribus fecimus pro nobis scul[ar]i, quod ad omnia privilegia nostra et quondam domini
Karoli regis, patris nostri sub priori sigillo eiusdem, tempore suae coronationis sculpto, et demum per
eundem eo, quod sub ipso plurime infidelitates perpetrare extiterunt reperte, permactate ac sub alio
sigillo ipsius, in partibus Transalpinis casualiter deperdito confecta, iuxta dicta tria sigilla decrevimus
fore appendendum. Ad quemcunque vero privilegia paterna dictis duobus prioribus suis sigillis
consignata, que per eundem patrem nostrum per sigilla eius posteriora, vel per nos cum sigillo modo
premisso deperdito confirmata non haberentur, et ad ipsa privilegia ipsum novum sigillum nostrum
non appenderetur, vel quecunque patentes littere nostre et paterne non confirmarentur, ea privilegia et
littere, sicut per eundem patrem nostrum fuerunt revocata et annullata, sic et nos ipsas seu ipsa*

Werbőczynél is olvashatjuk, hogy elvesztette érvényét a középkori joghatóság előtt az irat, melyet a regnáló király adott ki, de aktuális pecsétjével nem erősített meg.²² Ehhez hasonló jogszokásra hívta fel a figyelmet Zsoldos Attila egy 1358-ban, Kont Miklós nádor által kiadott ítéletével kapcsán, melyben az olvasható, hogy „az ország bevett jogszokása semmiképpen sem engedi meg, hogy a hercegek a királyi tulajdonokban és a király joghatóságaiban valakiket is a maguk állapotának szegyenfoltjából kiemelhessenek és a nemesség kiváltságait megadhassák, s birtokukat is adományozhassanak királyi beleegyezés és egyetértés nélkül.”²³ A középkori jogfelfogás értelmében az elvesztett irat is érvényét veszítette.²⁴

A jogi érvényesség egyik legfőbb feltétele az autentikus pecsét volt (ahogy a győri káptalan vizsgálatában is láthattuk, de számos más példa is van arra, hogy a gyanúba keveredett oklevél vizsgálatakor elsők között szemlélték meg a pecsétet). Amennyiben a pecsét megrongálódott, vagy töredezett volt, gyakran fenntartással kezelték az oklevélben foglaltakat, de legalábbis lejegyzésre kerül a pecsét sérült volta.²⁵ Pecséthamisításokkal kapcsolatos oklevelek is szép számmal maradtak fenn.²⁶

Tovább növelte egy irat bizonyító erejét eredetisége, az átirások csak bizonyos megszorításokkal pótolhatták az eredetiket, a perben állók pedig követelhették a másik féltől az eredeti oklevél tényleges bemutatását. Ilyen, eredeti bemutatására irányuló követelésen bukott el a kolozsmonostori apát, Ottó nagyszabású hamisítási vállalkozása is, amikor 1380-ban Tiburctelke birtok hovatartozásáért az erdélyi alvajda előtt zajló perben ellenfeleik, a kidei kisnemesek nem törődtek bele az ítéletbe. A vajda előtt fellebbező nemesek többszöri elutasítás után a királyhoz fordultak, aki elrendelte, hogy a perben bizonyítékként bemutatott okleveleket mutassák

commisimus viribus caritura, nullamque roboris optentura firmitatem. Inter que praesens privilegium primum omni suspicione destitutum et omnia in eo superius contenta et expressa pro Johanne filio Thome filii Petri magistro janitorum nostrorum suisque fratribus eorumque heredibus et successoribus dicti sigilli nostri novi duplicis et autentici appensione innovamus et perpetuo confirmamus, salvis iuribus alienis.” DL 837.

²² „Királyaink közül kiknek kiváltságait tartjuk meg és kikéit nem?” WERBŐCZY 246–273. (II. 14.) Szemléletesen példázza ezt az 1340-es évek végén, Ozlyan birtok elfoglalása miatt kirobbant per, melyben 1353-ban végül olyan ítélet született, „hogy Ozlyan birtok I. Károly király középpecsétes oklevelei alapján Mykou fia Miklós fiait illeti meg, ugyanis a Károly király korábbi pecsétje alatt kibocsátott oklevelek érvényüket veszítették, a felperes pedig azt az állítását, hogy a középpecsétes megerősítő oklevél, ill. a nyitrai káptalan birtokba iktatása hamis, nem tudta pusztá szavakon kívül mással bizonyítani...” DL 68 092.

²³ ZSOLDOS 1999. 201. „duces in regalibus proprietatibus et regis iurisdiccione quospiam a sue conditionis nota eximere et nobilitatis prerogativa predotare, possessiones eiam conferre absque regio beneplacito et consensu nullatenus posse iuridica admittit regni consuetudo approbata.” ZALA I. 593.

²⁴ SZENTPÉTERY 1930. 248.

²⁵ Szécsényi Tamás országbíró 1350. április 27-én kelt ítéletlevelében négy hamis oklevél vizsgálatának leírását olvashatjuk: „una earumdem... literarum sigillum ex omni parte fractum, et in tantum destructum ut penitus nullam haberet circumferencialem et nullam formam imaginis alicuius, imo nullam omnino cuiusvis sculpture sue figuram... nisi solam formam crucis similiter in maiori sui quantitate utique confracte et exinanite super se habens” Az oklevél szövege tartalmi átirás formájában maradt fenn: DL 95 194. és 4121.; AO V. 370–373. (221. sz.)

²⁶ Nagy port felkavaró pecséthamisítási ügy lepleződött le 1371 novemberében, mely a zágrábi káptalant és oklevélkiadó tevékenységét érintette. DF 256 375.; TKALČIĆ I. 238–242. (253. sz.)

be a felek, mely kérésnek a kidei nemesek azért nem tudtak eleget tenni, mivel okleveleiket a – részrehajlóan az apátság javára – ítélező bíróság az apát kezébe juttatta. A királyi parancs ellenére, rossz útviszonyokra hivatkozva késett az oklevelek bemutatása a király előtt, majd Lajos király halála miatt napolták el a pert, végül 1383-ban Mária királynő utasította Ottó apátot, hogy a további halogatásokat elkerülve eredetiben mutassa be a kérdéses okleveleket, melyre valószínűleg sor is került. A továbbiakkal kapcsolatban meglehetősen kevés információ maradt a forrásokban, annyi azonban bizonyos, hogy István deákot máglyán égették meg.²⁷

Ami az oklevélhamisítás technikai megvalósítását illeti, csak közvetve tudunk rá következtetni a rendelkezésünkre álló oklevelekből. Olyan nagyszabású és felderített hamisítási ügy kapcsán is, amilyen a 14. század végén a már említett János deák nevéhez fűződik, csak kevés információ maradt fenn (*in cuius [Johannis] videlicet domo et scrinio nuper multa falsa sigilla, littere nequitiose et registra inventa fuerant et reperte*),²⁸ a nem „üzletszerűen”, hanem kisebb-nagyobb birtokpekrek kapcsán ütköző, családi érdekeltségek elősegítése érdekében elkövetett hamis oklevél-bemutatók kapcsán még kevesebbet tudunk. Általában annyi derül ki, hogy valaki hamis oklevelet mutatott be, amiért valamiféle büntetésben részesül. Érdekes, hogy ezeknél a kisebb horderejű ügyeknél nem került sor alaposabb kivizsgálásra, vagyis a hamisító személyének kiderítésére, más, a hamisításért elítélt személy vagy családja okleveleinek felülvizsgálatára.

Az oklevélnek lehetett tehát hamis a szövege és/vagy a pecsétje. Bevett gyakorlat volt a hiteles oklevél szövegének részleges módosítása *rasura* vagy interpoláció révén.²⁹ Durróbb eljárásnak minősült a teljes oklevél szövegének levakarása és új szöveggel való pótlása.³⁰ A hamisított irat hitelesítésének talán legegyszerűbb módja az volt, ha megpecsételése hiteles, valamely más okmányról leszedett pecsétet erősítettek. Ennek kiküszöbölésére alkalmaztak bizonyos saját, titkos jeleket, az egyes oklevélkiadó szervek (ahogyan a győri káptalan jelentésében is olvashatjuk).³¹

²⁷ JAKÓ 1984. 136–137.

²⁸ János deák személyével kapcsolatban I. HORVÁTH 1905., a hozzá kapcsolódó hamisítási ügy részleteit pedig HORVÁTH 1902. és HORVÁTH 1909.

²⁹ „*ipsum privilegium abrasum existerat... ipsum Andream... exhibitione ipsius abrasu privilegii tamquam falsarum literarum delatorem in condemnatione capitis et amissione omnium possessionum suarum... decrevimus convictum extitisse.*” DL 58 506.; AO IV. 10–12.; AOKL. XXIV. 72–73. (154. sz.) „...*in loco ... a manifeste abscisa visa fuisset et radi neglecta inferior cauda litere illuc abrase ibidem extitisset, nec non nomen dicte terre Sorouicha illic super illo loco abraso inscriptum extitisse.*” l. 25 jegyzet. „*cumque nos his perceptis, discussionem premissorum ac examinationem prescriptarum literarum ad interessenciam prelatorum et aliorum baronum distullemus,...* ipsum privilegium a dicto domino Ladislao rege loquens examinare cepissemus, demum quia pergamenum eiusdem privilegii ab ipso domino Ladislao rege loquentis, collacionemque predictae possessionis Petrethe, predecessoris ipsius Petri filii Nicolai factam fuisse denotantis, primo scriptum et demum totaliter abrasum, sicque altera vice exaratum seu scriptum fuisse cunctis intuentibus manifestissime apparebat...” DL 67 606.; ZALA II. 161.

³⁰ Egy, a Balassa család levéltárában fennmaradt, 1347. júl. 24-ére datált oklevél (DL 65 753.) kapcsán jegyzi meg a regeszta készítője, hogy az oklevél „levakart hártán, hátlapján pecsét darabjai... Az oklevél hamis, mert Károlyt halála után serenissimus princeps... dominus noster-nek nevezi, s frása is a XVI. századra utal, de a pecsét-darabok eredetiek.” BALASSA 43. (101. sz.)

³¹ „Minő módot találtak fel régente a kancellárián a pecsételésre, hogy az oklevél-meg-fertőztetőknek családtságaik némi nemüképen meg akadályoztathassanak!... egy példáját láthatjuk azon, csupán csak édes Hazánkban keletbe lévő 's a pecsételésbe gyakoroltatott dicséretes szokásba, mely e'ből állott t. t.: a' nyomott pecsétet tartó papíros, vagy bőr-hártya kötölékre bizonyos illy' forma beszéd (formula)

A hamisítványok jelentős részéről kimutatható, hogy valamilyen eredetire mennek vissza, annak szövegét, és küllemét alapul véve. Egy-egy oklevél köré akár több hamisítványcsokor is köthető, ahogyan azt a kolozsmonostori példa is mutatja, ahol a hiteleshelyi gyakorlatot ismerő hamisító jogi ügyekben való jártassága érhető tetten, melynek révén sikerült olyan hitelessé varázsolni az iratokat, hogy azok nemcsak a korabeli bírósági szerveket, de a későbbi történészeket is megtévesztették. A hamisítás gyanújának bebizonyosodtával láthatjuk a forrásokban, hogy az adott hiteleshely elvesztette hitelességét, hiteles pecsétjét. Ugyanakkor érdekes jelenség, hogy az oklevelek felülvizsgálatára csak korlátozott mértékben kerül(het) sor, legálábbis a ránk maradt forrásanyagból ez következtethető ki. A kolozsmonostori konvent esetében arról tudósít bennünket egy oklevél, hogy a hamisítást elkövető István deákot elítélték (*ut prefatus Stephanus litteratus... videlicet prescriptarum dicti condam magistri Salomonis archidiaconi et vicarii sculptor et fabricator falsorum sigilorum emanatorque et scriptor falsarum litterarum fuisset et dominus Ladislaus wayuoda unacum regnicolis et partis Transilvanie nobilibus ipsum Stephanum litteratum rite et legitime conburiri fecisset et concremari*),³² és minden, a nevével kapcsolatba hozható oklevelet semmisnek tekintettek, attól függetlenül, hogy az valójában hiteles is lehetett, hiszen több éves tevékenysége alatt bizonynyal állított ki hiteles okleveleket is. Az ítéletével nem maradt fenn, de a rendelkezésünkre álló információk alapján úgy tűnik, a teljes hamisítási ügy kivizsgálására sem anyagi, sem személyi szinten nem került sor. Egyedüli bünbakként István nyerte el törvény szerinti büntetését.

Ami az oklevélhamisítás büntetését illeti, írott törvényi szabályozása csak a 15. századból ismert. Az 1462. évi II. törvénycikk a hűtlenség vétkének meghatározásakor („*azok az esetek, melyek hűtlenség vétkére tartoznak, és a melyekben, valamint másokban, a király úr a bűnösök birtokait és fekvő jószágait másnak adhatja és adományozhatja*”) közvetlenül a király és a korona ellen támadók után, a második és harmadik paragrafusban tárgyalja a hamis okirat készítőjét és használóját, valamint a hamis pecsét metszőjét és alkalmazóját.³³ Az 1498. évi törvény 14. cikkulusa pedig kimondta, hogy „*a káptalan vagy convent mind ama tagjainak, kik a hamisítás idején mint ebben közreműködők jelen lesznek, homlo-*

„*Commissio propria Domini Regis*” iratott, melyre a’ pecsét oly formán öntetett, vagy ragasztott, hogy az alatta lappangó írás vagy beszéd-forma álló ki ne tessék, ’s ugyan azon beszéd-forma ismét az oklevélnek alsó vagy felső sőt sokszor mind a’ két részére is fel jegyezett, mely a’ra való volt, hogy ha ne talántán valamely oklevélnek igaz volta felől kétség támadott volna, a’kor a’ viaszkpecsét a’ról le vétetett, s a pecsét alatt lévő pecsétet tartó kötélek meg vizsgálatott, ha vallyon magába foglalja e’ azon beszéd-formáját, mely az oklevélnek felében vagy aljára is íratott, vagy sem? és ha magában foglalta, úgy igaznak; ha pedig a’nak meg nem felelt, vagy pedig épen semi beszéd-forma a pecsét alatt nem találtatott, úgy hamisnak kiáltatott az oklevél... függőpecsétnek, minthogy azok alá írni nem lehetett, tehát az említett beszéd-formája a viaszk-pecsétnek középebe vagyis a belső részébe helyeztetett egy kis darabka íróhártyára...” PERGER 1821. II. 46–48.

³² DL 42 694.

³³ „*Articuli, qui concernunt notam infidelitatis et in quibus, et aliis, possint per dominum regem, possessiones et bona delinquentium, alicui donari seu conferri. §. 1. Evidenter se erigens, contra statum publicum regis et coronae. §. 2. Item, qui conficit falsas literas, et eis evidenter utitur in iudicio. §. 3. Item, qui sculpsit falsum sigillum, et eo utitur.*” CJH 340. (2. cikkulus 1–3. §.)

*kukra és mindkét orczájukra a tüzes pecsét bélyegét süssék. 1. §. És hogy ezenfelül az ilyenek legott javadalmaikat veszítsék.*³⁴

Az Anjou-korból ismert hamisítási ügyek kapcsán megfigyelhető, hogy csak az igazán nagyszabásúak, az oklevélkiadó szerveket, illetve azok személyzetét érintő bűnesetek alkalmával járnak el igazán szigorúan, fő- és jószágvesztésre ítélve az elkövetőt, a hiteleshely pedig pecsétje elvesztésével, azaz oklevélkiadó tevékenységének – legalább időleges – felfüggesztésével bűnhődik.³⁵ Tudunk arról, hogy a fejvesztést magánszemélyeken is végrehajtották,³⁶ de a kisebb horderejű, egy-egy birtokot érintő, főként magánszemélyekhez köthető hamisítások általában „csupán” birtokvesztéssel jártak.³⁷ Arra is van példa, hogy a fő- és jószágvesztésre ítélt alperes büntetését a felperes közbenjárására engedik el,³⁸ de arra is, amikor a vétkest tüzes vassal való megbélyegzéssel és birtokai elvesztésével büntetik.³⁹ Ezen birtokelkobzások kapcsán, melyek során a birtokok bizonyos hányada a bírói szervet illette, gyakran találunk olyan, a konkrét ítélet után keletkezett okleveleket, melyekben az elítélt családjának, rokonságának biztosítanak lehetőséget a birtok kiváltására. Akad azonban arra is példa, hogy a hamisító teljes királyi kegyben részesül, ezáltal mind személyében, mind birtokait tekintve mentesül a büntetés terhétől.⁴⁰

Összegzőként elmondható, hogy az oklevelek gyarapodásával és egy zavaros időszak lezárultával a tisztázandó birtokügyletek miatt az Anjou-korban megnőtt a hamisítványok száma. Ezek megrendelésre, vagy saját felhasználásra készültek. A hamis oklevelet felhasználók célja nem feltétlenül az volt, hogy illetéktelenül jussanak bizonyos javak birtokába; gyakran a háborús időszak pusztításai során elpusztult okleveleik „pótlásával” vagy írásban eddig nem deklarált adományok „lejegyzésével” kívánták tényleges javadalmaikat megtartani vagy visszaszerezni. Amennyiben magánszemélyre bizonyították rá hamis oklevél használatát, úgy fő- és jószágvesztésre ítélték, de gyakran olvashatunk a büntetés enyhítéséről, teljes vagy részleges elengedéséről, míg a hamisítás körülményeinek kivizsgálására nem kerül sor. Ám ha hivatalos szervhez – hiteleshelyhez – köthető a hamisítás, úgy a büntetés jóval szigorúbb volt (a bűnös – vagy még inkább bűnbak – kivégzése és javainak elkobzása). Egy-egy súlyos ítélet azonban nem lehetetlenítette el az érintetteket. A kolozsmonostori ben-

³⁴ „*Literas falsas in capitulis obsignantium poena. De [item] falsariis, qui in capitulis, vel conventibus literas falsas obsignant; ut stigma sigilli igniti in frontibus, et utraque facie omnium capitularium, seu conventualium, qui tempore falsificationis, [de conventibus vel capitulis] talia agentes intererunt, inuratur. §. I. Et insuper, beneficia talium amittantur, eo facto.*” CJH 602–603. 14. artikulusz; SZENTPÉTERY 1930. 250.

³⁵ Láthatjuk ezt a kolozsmonostori konvent esetében is (JAKÓ 1984. 137.; SIPOS 1979. 47.), de a középkor későbbi századaiban is van rá példa, l. SOLYMOSI 2010. 391–401.

³⁶ ZALA I. 573–577. (366. sz.); DL 67 404. és 66 822.

³⁷ Csak néhány példa: DL 3809., 3971., 67 564. és 67 569.

³⁸ Jó példa erre Medve fia Jakab esete, akit oklevél- és pecsétamisítás bűnében 1322. júl. 2-án vétkesnek kiált ki a bíróság (AOKLT. VI. 246. [667. sz.]), majd 1323. jan. 21-én fej- és jószágvesztésre ítélik (AOKLT. VII. 18. [19. sz.]) Ábrahám fia János ellenében, ez utóbbinak kezére adván Jakabot. Azonban „János öreg korára tekintettel 4 márkát adott Fülöp nádornak, hogy Jakabot ne (kelljen) halállal büntetni...” AOKLT. VII. 226. (485. sz.) A birtokok kiváltására a szomszédság részéről a következő évben került sor. AOKLT. VIII. 214. (424. sz.) és 220. (435. sz.)

³⁹ 1354-ben Drugeth Miklós országbíró Rabe-i Péter fia Miklóst hamis oklevél bemutatása miatt birtokvesztésre és tüzes vassal megbélyegzésre ítélte. DL 106 890.

⁴⁰ 1359-ben Lajos király oklevelében arról olvashatunk, hogy a király megkegyelmez Káldi Marcellus fia: Miklósnak, aki hamis pecsétet faragott, és a birtokait is megkíméli. DL 91 534.

cések folytatták perüket Tiburctelke birtoklásáért és – jóllehet 1383-ban feltehetőleg a nemesek javára ítélt az uralkodó – küzdelmüket 1393-ban siker koronázza.⁴¹

BIBLIOGRÁFIA

- AO = NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA: *Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII*. Budapest, 1878–1920.
- AOKLT = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Budapest–Szeged, 1990–.
- BALASSA = FEKETE NAGY ANTAL–BORSA IVÁN: *A Balassa család levéltára 1193–1526*. Budapest, 1990.
- BEKE 1898. = BEKE ANTAL: *A kolozsmonostori konvent levéltára. Hatodik közlemény. Történelmi Tár 21 (1898) 151–166*.
- BOJNICIĆ 1880. = BOJNICIĆ IVÁN: *Az oklevélhamisítás a középkorban különösen Magyarországon és Társországaiban*. Zágráb, 1880.
- CJH = *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895*. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ. Budapest, 1899.
- CSOMOR 1912. = CSOMOR LAJOS: *A kolozsmonostori benczés apátság és birtokai (1556-ig)*. Kolozsvár, 1912.
- DF = *Magyar Országos Levéltár*, Budapest. Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL = *Magyar Országos Levéltár*, Budapest. Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár.

⁴¹ „[Bertalan] erdélyi alvajda az erdélyi káptalanhoz. Pál frater, a Clusmonostrai Szűz Mária-egyház apátja oklevelekkel igazolta, hogy egyháza Bwnye és Tyburch nevű birtokainak elfoglalása miatt Kyde-i Gergely fia Jánost, majd fiait: Pétert és másik Pétert ötször megidézte, azok azonban nem jelentek meg, birtokjogának bizonyítására pedig bemutatott több oklevelet, amelyek szerint elődeinek 1357-ben és 1358-ban Bwnye birtokot Domokos alvajda, 1379-ben pedig Tyburchtelke-t László vajda unacum iudicibus nobilibus iuratisque assessoribus ac aliis nobilibus septem comitatum megítélte. Vele szemben az alperesek, János fia: Péter és Péter arra hivatkoztak, hogy a két birtok mindig őseiké volt, ami Erdély minden nemesé előtt közismert. Mivel azonban arra a kérdésre, hogy az apátok beiktatása után milyen jogn jutottak a birtokokhoz, semmiféle iktatólevelet sem tudtak felmutatni, s mert ötször megidézve sem jelentek meg, consuetudo vero huius partis Transsiluane ab antiquo assueta szerint nem ötszöri, hanem háromszori idézés is elegendő, és mert a két birtokot nem törvényes úton, hanem hatalmasul foglalták el, hatalmaskodás miatt elmarasztalta és a birtokokat a törvényszéken vele együtt levő nemesek tanácsával iuxta huius regni nostri consuetudinem Pál apátnak ítélte meg. Amikor azonban az apát beiktatását el akarta rendelni, az alperesek kérték, hogy a pert a Deua várban tartózkodó Bubek Imre erdélyi vajda elé terjessze. Verumlicet huius partis Transsiluane consuetudinaria lex id sanciet, ut quicumque in adiudicatione alicuius cause per viceuayudam unacum regni nobilibus facta contentari noluerit, extunc huiusmodi cause requisitio et determinatio ad curiam regiam ad deliberationem prelatorum et baronum regni transmitti debeant, mivel az alperesek ragaszkodtak ahhoz, hogy a vajda elé terjessze a pert, ezt átküldte hozzá Deua-ra. Itt a vajda, mivel az alvajda és az ország nemesei távol voltak s mert propter motionem pridierne guerre in his partibus Transsiluanis permittente deo urgentis nem tudott a perrel foglalkozni, személyesen meghagyta neki, hogy az ilyenféle pereket senki kérésére se küldje hozzá, hanem hozzon ítéletet, ha pedig a felek nem volnának azzal megelégedve, terjessze fel a királyi curiába, hogy ott a prelátusok és bárók határozzanak. Utasítása alapján szept. 15-én Bwnye és Tyburchteleke birtokokat Pál apátnak megítélte, az alpereseket pedig a birtokok elfoglalása miatt hatalombajban elmarasztalta és jószágvesztésre ítélt, 2/3 részben a maga, 1/3 részben a felperes javára foglalva le a birtokaikat. Péter diák alvajdai jegyzővel Bwnye és Tyburchtelke birtokba iktassa be az apátot és konventjét.” DL 28 735.; ZsO I. 3107. sz.

- FEJÉR = GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Budae, 1829–1844.
- FÜGEDI 1981. = FÜGEDI ERIK: „Verba volant...” Középkori nemességünk szóbelisége. In: FÜGEDI ERIK: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest, 1981. 437–463.
- HAJNIK 1886. = HAJNIK IMRE: *Okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban*. Budapest, 1886.
- HORVÁTH 1902. = HORVÁTH SÁNDOR: A lipthói és túróczyi registorum, 1391. *Történelmi Tár. Új folyam.* 3 (1902) 1–57., 194–230.
- HORVÁTH 1905. = HORVÁTH SÁNDOR: Az „átkosemlékű” János diák leszármazása. *Turul* 23 (1905) 34–35.
- HORVÁTH 1909. = HORVÁTH SÁNDOR: A lipthói registorum. A Magyar Történelmi Társulat lipthószentmiklósi vándorgyűlésén, 1909. augusztus 29-ikén tartott előadás. *Századok* 43 (1909) 816–830.
- JAKÓ 1984. = JAKÓ ZSIGMOND: A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei. *Levéltári Közlemények* 55 (1984) 111–139.
- KÓFALVI 2000. = KÓFALVI TAMÁS: A hiteleshelyi oklevelek egyháztörténeti tanulságai. *Egyháztörténeti Szemle* 1 (2000) 49–64.
- KUMOROVITZ 1936. = KUMOROVITZ L. BERNÁT: Az autentikus pecsét. *Turul* 50 (1936) 45–68.
- KUMOROVITZ 1993. = KUMOROVITZ L. BERNÁT: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Budapest, 1993.
- PERGER 1821. = PERGER JÁNOS: *Bé vezetés a' diplomatikába vagy is az oklevél esméret tudományába: melyet TT. Schwartner Márton úr után, némelly változtatásokkal 's hasznos bővítésekkel magyar nyelven ki adott Perger János*. [Pest], 1821.
- SCHWARTNER 1802. = SCHWARTNER MÁRTON: *Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii praecipue hungaricam*. Buda, 1802.
- SIPOS 1979. = SIPOS GÁBOR: A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. CSETRI ELEK–JAKÓ ZSIGMOND–TONK SÁNDOR. Bukarest, 1979. 33–50.
- SOLYMOSI 2010. = SOLYMOSI LÁSZLÓ: Levelesített káptalanok: Eger és Csázma pecsétjei a középkorban. In: „*Fons, skepsis, lex*”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. ALMÁSI TIBOR–RÉVÉSZ ÉVA–SZABADOS GYÖRGY. Szeged, 2010. 391–401.
- SZENTPÉTERY 1930. = SZENTPÉTERY IMRE: *Magyar oklevéltan*. Budapest, 1930.
- TAGÁNYI 1893. = TAGÁNYI KÁROLY: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Von Franz Zimmermann und Carl Werner. *Századok* 27 (1893) 41–57.
- TAKÁCS 1992. = TAKÁCS IMRE: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei*. Budapest, 1992.
- TKALČIĆ = JOANNES BAPT. TKALČIĆ: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae, metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I–XIV*. Zagrabiae, 1889–1932.
- WERBÓCZY = KOLOSVÁRI SÁNDOR–ÓVÁRI KELEMEN–MÁRKUS DEZSŐ: *Werbőczy István Hármaskönyve*. Budapest, 1897.
- ZALA = NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ–NAGY GYULA: *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II*. Budapest, 1886–1890.
- ZW = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VI*. Hermannstadt–Köln–Wien–Bukarest, 1892–1981.
- ZSO = *Zsigmond kori oklevéltár*. Budapest, 1951–.
- ZSOLDOS 1999. = ZSOLDOS ATTILA: Két hamis oklevélről. *Történelmi Szemle* 41 (1999) 191–208.

RÁBAL, KRISZTINA

Charter-falsification in the Angevin period

The purpose of the article is to investigate the process and peculiarities of charter-falsification of the Angevin period. First of all, it is very important to identify and describe the characteristics of falsified charters, how they were observed and analysed by contemporary authorities. It is also an interesting aspect, why they were made and who were the *falsificators*.

Connecting to this question, this study also deals with the function, work and authority of *loca credibilia*. The different stages of penalty – which are ascertained only from the 15th century – are also written in the charters (either death punishment or/and confiscation of property).

*Castellumok és curiak a Temesközben.
A nemesi rezidenciák középkori latin terminológiájáról*

A középkori okleveles anyagban a 14. század végétől, hozzávetőleg a Zsigmond-kor elejétől nagy számban szerepel Magyarország területén egy, a nemesi réteghez köthető világi épülettípus, a kastély vagy várkastély, amely az adatok szerint több funkciót töltött be, és a várakhoz hasonlóan a hatalmi reprezentáció fontos eleme volt. A kastélyépítés a 15. századra Koppány Tibor szerint „a nemesség szokásjoggá alakult kiváltságává lett”.¹ Koppány Tibor az okleveles anyag alapján 450 magyarországi kastélyt gyűjtött össze az 1380–1526 közé eső időszakból, ami egyértelműen jelzi azok általános és nagyszámú elterjedését. Ez egyrészt a különböző hivatalos ügyek (jogi, peres eljárások) lebonyolítást rögzítő okleveles gyakorlat elterjedésének, másrészt a köznemesség felemelkedésének köszönhető. Ugyanakkor a megjelenő török veszély, a huszita háborúk, de a szóban forgó időszakban lejátszódó magánmagánháborúk is nagy hatással voltak a nemesi birtokközpontok/rezidenciák kastélyszerű megerősítésére a család és a családi vagyon védelme érdekében. Erre vonatkozóan meg kell említenünk Istvánffy Miklós munkáját is, aki a Dózsa-féle parasztháborúról szólva azt írta, hogy azok „néhány kisebb kastélyt s árokkal és sánccal erősített házat, amilyen szerte Magyarországon a nemeseknek van, egyetlen támadással elfoglalták.”² A 14. század vége óta a Temesközben, illetve az egész Duna-Tisza-Maros³ közben jelentkező török zsákmányoló betörésekre való tekintettel ez a jelenség az általunk kutatott régióra is érvényes. Ezt nagyon jól tükrözi Ozorai Pipó 1406-ban kelt azon oklevele, melyben meghagyja Csapi Pál és Tuli Bálint érsomlyói várnagyoknak és krassói alispánoknak, hogy a fenyegető veszedelemre való tekintettel a Gyertyánoson várkastélyépítési engedéllyel rendelkező gyertyánosi Csep Jakabot és Miklóst munkájukban ne akadályozzák⁴, vagy Kórógyi János 1443. évi levele Hunyadi János erdélyi vajdához, melyben a török és az áradás által elpusztított Cseri vára helyett újat kívánván építeni, arra engedélyt és segítségét kéri.⁵

A középkori kastélyokkal és az oklevelekben előforduló terminológia problémáival Koppány Tibor foglalkozott a legbehatóbban. A középkori magyarországi kastélyokról szóló monográfiája, amelyet több tanulmány előzött meg, a mai napig a kutatás alapját képezi.⁶ Az Erdély késő középkori építészetét

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Petrovics István egyetemi docensnek, rendkívül értékes tanácsaiért, útbaigazításaiért, amelyekkel dolgozatom megírása során ellátott.

¹ KOPPÁNY 1999. 42.

² ISTVÁNFFY 1952. 56.

³ A Temesköz és a Duna-Tisza-Maros köz elnevezések értelmezésére l. KRISTÓ 1993. 18–20., illetve PETROVICS 2008. 21., 23. legújabban PETROVICS 2010. 257.

⁴ WENZEL 1884. 18.

⁵ MOL. KÁLLAY CS. LVT. SAEC. 1400, REG. 3, FASC. 2. N. 409.

⁶ KOPPÁNY 1974.; KOPPÁNY 1985.; KOPPÁNY 1987.; KOPPÁNY 1999.

tárgyaló könyvében Entz Géza állított össze egy katasztert, melyben kastélyok és udvarházak is szerepelnek.⁷ A várak kutatása kapcsán mind a történészek, mind a régészek érintették ezt a kérdéskört: Fügedi Erik és Engel Pál a birtokmegoszlásokra vonatkozóan végzett jelentős adatgyűjtést a Temesközre vonatkozóan is, Feld István pedig, egyes kastélyok kutatástörténete mellett, a terminológiával kapcsolatos kérdésekre is kereste a választ munkáiban.⁸ Romániában Adrian Andrei Rusu ugyancsak a váraknak szentelt írásán belül tett rövid kitérőt a *castellumok*-udvarházak tárgyalására.⁹ Legújabbán Virágos Gábor foglalkozott a témával a pomázi udvarházzal szülő, a Közép-Európai Egyetem Középkortudományi Tanszékén megvédett doktori disszertációjában, amelyben fontos helyet kapnak a régészeti kutatások eredményei.¹⁰ A terminológiával foglalkozó kérdések tárgyalásához Horváth Richárd is visszatért, aki ugyancsak a várak kategóriáján belül szentelt figyelmet a kastélyoknak, de Teremhegy esettanulmánya kapcsán részletesen tárgyalta az idevonatkozó középkori latin szóhasználatot is.¹¹ Horváth Richárd a *castellum* terminusnak külön figyelmet szentelt tanulmányában, mely éppen a Koppány Tibor tiszteletére megjelent ünnepi kötetben jelent meg.¹² A következőkben a kutatás mai állását vázoljuk fel, jelezvén, hogy úgy tűnik: a szakemberek *konszenzusra jutottak* a nemesi kastélyokkal kapcsolatosan.

Az írott kútfők tanulmányozása során elsőként az ötlik szembe, hogy a többnyire, de nem kizárólag, a középnemesség rezidenciájul szolgáló udvarházakra és/vagy kastélyokra vonatkozó latin szóhasználat korántsem következetes vagy átlátható. Megtaláljuk a *castellum*, *castrum*, *fortalicium*, *palatium*, *curia*, *curtis*, *domus* (jó esetben *nobilitaria* jelző kíséri), *residencia* latin megnevezéseket.¹³ A leíró jellegű adatok gyér volta, illetve a régészeti kutatások hiánya miatt a különböző megnevezések által jelölt építménytípusok elkülönítése nehézségekbe ütközik. Mindazonáltal úgy tűnik: a megnevezések sokasága nem mindig formai különbségeket rejt, hanem inkább a korabeli gondolkodásmódot tükrözi. Ez az állítás főként a *castellum-castrum* páros esetében igaz, amikor a két terminus váltakozva fordul elő ugyanazon objektum megnevezésére. A témával foglalkozók azon az egybehangzó véleményen vannak, hogy a kortársak nagyon is tisztában voltak a vár, kastély, udvarház mibenlétével. Ezt több olyan oklevél támasztja alá, amelyben egymásután sorolnak fel más-más megnevezéssel udvarházat és kastélyt. Ilyenre a Temesközben is van példa, Széphely (*Zephel*) kapcsán a kútfők *curiam propriam, in qua alias Theodorus banus residisset et prope eandem villam in silva unum castellum fortissimum de ligno factum*-ról tesznek említést.¹⁴ Ugyanakkor azonban az is gyakran előfordulhatott, hogy az oklevél írója sosem látta az általa megnevezett építményt, így annak formájával, nagyságával sem lehetett tisztában.

⁷ ENTZ 1996.

⁸ FÜGEDI 1977.; ENGEL 2003.; FELD 1990.; FELD 1991.; FELD 2000.

⁹ RUSU 2005.

¹⁰ VIRÁGOS 2006.

¹¹ HORVÁTH 2006.; HORVÁTH 2009. Ezúttal szeretném megköszönni Horváth Richárdnak hasznos észrevételeit és segítségét.

¹² HORVÁTH 2008.

¹³ A terminusok sorrendjét a tárgyalt témára vonatkozó elsődleges jelentésük alapján határoztuk meg.

¹⁴ Z. VIII. 152. (102. sz.)

Ezzel kapcsolatban már Koppány Tibor is kijelentette: inkább az oklevélben szereplő tulajdonos és a központi hatalom, illetve az azt képviselő intézmény viszonya tükröződik az oklevelekben, több esetben a birtokos társadalmi pozícióját, ezáltal a tulajdonában lévő kastélyt, udvarházat vagy éppen várat értékeli alá vagy fölé az oklevélkiadó. Ma már az is világos, hogy a három fogalom nem a három nemesi réteg (kis-, közép- és főnemesség) kategóriájának felel meg. A középkor végére, a kastélyok-udvarházak széleskörű elterjedése következtében a terminusok átalakulására is sor kerülhetett, főként az 'udvarház' és a 'kastély' szavak szinonímává válásának folyamata ismerhető fel.¹⁵ Itt jegyezzük meg, hogy a régészeti kutatások eredményei fontos szerepet fognak még betölteni a kérdés tisztázásában.

A fenti terminusok közül a Temesközre vonatkozóan a *palatium* kivételével valamennyi megtalálható az írott kútfőkben, amelynek a magyar palota változata azonban csak helynévi szóösszetételben fordul elő. Az Arad megyében található aradi Csálya-kastély esetében viszont az oklevelek *palatium*ról is említést tesznek.¹⁶

A leggyakrabban használt elnevezés a *castellum*. A római előzményekre visszatekintő latin szó a várakat jelölő *castrum* kicsinyítőképzős alakja, ennél fogva azokhoz hasonló jellegű, szerényebb méretű erődítményeket jelöl.¹⁷ Magyar változata, a kastély, az Árpád-kortól, pontosabban a 13. század második felétől tűnik fel az írott forrásokban.¹⁸

A *castellum* latin elnevezésű középkori világi épülettípus a középkori történeti forrásokban már az Árpád-korban, pontosabban a 11. század végén megjelenik.¹⁹ A megnevezés egyaránt szerepel a krónikákban és az okleveles gyakorlatban. Anonymus a Bars megyei Várad földvárat *castellum terreum* elnevezéssel illeti,²⁰ ami majd Kézai Simonnál fordul elő ismét.²¹ Az Árpád-kor végén a törvénykezésben is feltűnik: III. András 1298. évi törvényének X. cikkelyében elrendelte a királyi engedélyek nélkül épült erősségek (*munitiones et castella*) lebontását, tehát a központi hatalom a várakkal egyetemben a kastélyok építését is ellenőrzése alatt tartotta.²² Az első *castellum*ra vonatkozó királyi engedély 1266-ból, IV. Béla király idejéből való; a 14. század végén ezek száma

¹⁵ KOPPÁNY 1999. 17.; HORVÁTH 2006. 69.

¹⁶ Cs. I. 760.

¹⁷ MML V. 158–159.

¹⁸ Nem tartozik a jelen tanulmányunk témájához a szó magyar történeti-etimológiai vizsgálata, ezért bővebben nem térünk ki rá. A kastély szó *Casteltheleke* formában, egy eltűnt Bács megyei településre vonatkozó helynévben szerepel 1263-ban (GY. I. 223), amely tulajdonképpen a szó egyetlen Árpád-kori előfordulása. KOPPÁNY 1999. 14.

¹⁹ KOPPÁNY 1999. 21. Koppány Tibor példaként a *Képes Krónikát* hozza fel, amelyben a szó az 1073. évi események kapcsán szerepel, amikor is a krónikás arról számol be, hogy Salamon király a Karácsonyt a Vas megyei Ikerváron (*Geminum Castellum*) töltötte. A szóban forgó vár okleveles említései azonban jóval későbbiek és ezekben helynévként *Ikurwar*, illetve *Ikyruar* formában szerepel. Ugyanakkor a krónikakompozíció 14. századi keletkezését is figyelembe véve tévesnek véljük az itt előforduló *castellum* szó Árpád-korra való visszavetítését.

²⁰ SRH I. 75.

²¹ SRH I. 189. (*castello Stof*).

²² HORVÁTH 2009. 95–96. 153. jz.

nagymértékben megnövekszik, majd a későbbiekben jóval meghaladják a várépítési engedélyek mennyiségét.²³

A kastélyok építészetét tekintve a rendelkezésünkre álló írott adatok szerint, valamint a régészeti kutatások hiányában a *castellum* formailag a valamiképpen megerősített építmények egész sorát rejt: néhol csupán a fából, esetleg kőből emelt külső védőövet, máskor pedig magát az épületet jelenti. Az építőanyag alapján történő kategorizálás *sem célravezető*, hiszen azt nagymértékben befolyásolják a helyi földrajzi sajátosságok. Úgy véljük, hogy a kutatás jelenlegi szakaszában korai lenne egy, akár formai, akár funkcionális szempontból különálló építménytípus elhatárolása, ennél fogva a szóbanforgó terminust gyűjtőnévként kell kezelni.

Koppány Tibor szerint az udvarházak *castellum*szerű kialakítására a mintát a határok védelmét szolgáló, főképp fából emelt, kimondottan katonai rendeltetésű erődítmények, az ún. palánkvárak, valamint az ostromvárak szolgáltatták, melyek az Anjou-korban gyakran szerepelnek az oklevelekben.²⁴ A formai sokszínűség mellett a *castellum*ok tehát a késő középkorra rendeltetésüket tekintve is igen változatosakká váltak: felismerhetők a kimondottan hadászati célból emelt erősségek, a megerősített templomok, kolostorok, vagy egyéb fontos szerepet betöltő objektumok (pl. vízművek), valamint az elsősorban rezidenciális céloknak megfelelően erődített udvarházak. Ekkor jelennek meg a végvárak is. Ezek elkülönítése azonban ugyancsak problémás, hiszen feltehetőleg nem egyszer a megerősített udvarházak is betölthették ezt a szerepet.

Jelen pillanatban az egykori Temesköznek a mai Románia területére eső részén 21 *castellum*ra van adatunk.²⁵

Ezek közül kettőről azt tudjuk meg, hogy az ohádi és a jobbágyi templommal kapcsolatos erődítésről van szó (*castella in Ohad et in Jobag, quod est constructum in intuitu ecclesie*).²⁶ Koppány Tibor egyértelműen katonai rendeltetésű erődítménynek ítéli meg a Treutel család Temes megyei Jobbágy településen lévő *castellum*át.²⁷

Bár a kolostorok, templomok erődítése már az Árpád-korból ismeretes, elengedhetetlen az egyedi esetek alapos vizsgálata, hiszen gyakran az is előfordul, hogy a birtokos nemes, lehetőségeihez mérten, a várkápolnák mintájára templomot vagy kápolnát épített birtokközpontján, amely a maga és családja lelki üdvösségét segíti elő, illetve testének nyugvóhelyeként szolgál majd.²⁸ Hasonló esettel találkozunk a Bánság déli részén fekvő Illyéden vagy Reșița-Moroasa-n.²⁹ A birtokmegosztásokat írásba foglaló oklevelekben nem egyszer találkozunk olyan

²³ HORVÁTH 2009. 97–99. Terjedelmi okok miatt nem térünk ki a királyi építési engedélyek részletesebb tárgyalására. Ezzel kapcsolatban az általunk vizsgált régiót illetően jelen pillanatban nem rendelkezünk adattal.

²⁴ KOPPÁNY 1999. 15.

²⁵ A kutatás e pontján célunk egy a Temesköze vonatkozó kataszter összeállítása, mely adatgyűjtés alapján az elkövetkezőkben részletesebb elemzésre nyílik lehetőség.

²⁶ TEMES 317–318. (189. sz.), az oklevél tartalmi kivonatát ld. ZsO II/1. 303 (2609. sz.). Az oklevél szövegében nem szerepel évszám, csupán annyi, hogy Szűz Mária ünnepe harmadnapján kelt. A Zsigmondkori oklevéltárban Mályusz Elemér 1403. szeptember 10-re keltezte az oklevelet.

²⁷ KOPPÁNY 1999. 15.

²⁸ FÜGEDI 2004. 193–194.; RUSU 2005. 202–219.

²⁹ ȚEICU 1998. 105., 122.

esettel, amikor a templom is az osztozkodás tárgyát képezi, a középkori gyakorlatnak megfelelően a felek közös használatról egyeznek ki. Ohád és Jobbágy esetében az ország nagyjai elrendelik a Treutel család birtokában lévő *castellumok* lerombolását, ennek okára viszont nem derül fény az oklevélből.³⁰

Az okleveles anyag két esetben, a gyertyánosi és a macedóniai kastélyra vonatkozóan tartalmazza a *castellum seu fortalicium* kifejezést. Ennek kapcsán Koppány Tibor arra hívta fel a figyelmet, hogy az említett fogalompár kizárólag a királyi építési engedélyekben használatos formula, ugyanakkor azt is megfigyelte, hogy csak katonai rendeltetésű építmények esetében használatos.³¹ Az általunk vizsgált tágabb régióban előforduló két eset kivételt képez, hiszen a macedóniai kastéllyal kapcsolatos oklevelet Dancs Péter fia Miklós adta ki, a gyertyánosi kastélyról pedig Ozorai Pipó rendeletében olvashatunk.³²

A *fortalicium* elnevezés ugyancsak gyűjtőfogalomként jelenik meg az okleveles anyagban a 13. század második felében.³³ A Temesközre vonatkozóan egyedülállóan nem szerepel, a fentebb már említett két esetben a *castellummal* alkot vagylagos szókapcsolatot.

Amint azt már fentebb említettük, az általunk vizsgált területen eddig nem találtunk a *palatium* terminussal illetett nemesi rezidenciát. Magyar változata (palota) előfordul viszont a helynévanyagban. Ennek tárgyalása azonban nem képezi jelen tanulmányunk témáját.³⁴

Ezzel szemben a *curia* lépten-nyomon előfordul az írott kútfőkben és gyakorta fordítják, sokszor *helytelen* módon, udvarháznak. Alapértelmezésben a középkorra jellemző gazdasági egységet, telket jelent, amelyben különböző gazdasági melléképületek, kertek vannak jelen.³⁵ Megtalálhatóak itt a jobbágházak és néha a birtok igazgatására, ugyanakkor rezidenciaként használt udvarház is. A *curia* mibenléte legtöbbször nem derül ki az oklevél szövegéből, hacsak nem tartja fontosnak az oklevél lejegyzője, hogy *curia nobilitarianak*, *curia lapidusnak*, esetleg *curia ad modum castelline* nevezze, mely esetekben kétségtelenül értelmezhetjük nemesi rezidenciaként. Hasonló jelentéssel bír a *curtis* fogalom is.³⁶ Szödi (Szépfalu) esetében, ahol a 15. század végi említésű *castellumot curia* előzi meg, jogos a feltevés, hogy a kezdeti szerényebb nemesi udvarházat a későbbiekben alakították vagy építették át kastéllyá.³⁷ Széphelyen a rezidenciaként szolgáló *curia*

³⁰ Az oklevél keltét, talán Mályusz nyomán Engel Pál is 1403-ra teszi és az erdélyi vajdák rendelkezését az 1403-as Zsigmond elleni lázadásnak véli. ENGEL 1996. I. 380. Engelt megelőzően erre Mályusz Elemér is felfigyelt. MÁLYUSZ 1984. 249.

³¹ KOPPÁNY 1999. 16–17.

³² Macedónia: TEMES 301–302. (181. sz.), tartalmi kivonata ZsO I., 174 (1549. sz.); Gyertyános: WENZEL 1884. 18.

³³ LEXLAT. MEDII AEVI IV. 131–132.

³⁴ A kérdéssel Kubinyi András foglalkozott, aki a 'palota' mellett a 'terem' szó helynevekben való előfordulását vizsgálta meg. KUBINYI 1990. 55–64. Az okleveles adatokból, valamint a régészeti kutatásokból az derül ki, hogy sok esetben a nemesi udvaron belül a lakóházként szolgáló épület mellett létezett egy különálló, nagyobb méretű szobát magában foglaló palotaépület, mely a birtokigazgatással kapcsolatos hivatalos ügyek, vendégfogadások, akár ünnepélyes események lebonyolításának színhelye lehetett.

³⁵ LEXLAT. MEDII AEVI II. 2. 447.

³⁶ LEXLAT. MEDII AEVI II. 2. 448.

³⁷ FEKETE NAGY 2. cs. 1409. április 30.: Szödi Pósa fia idős György lakóhelye *ad Zeudi in curiam suam*

közelében egy kastély is létezett, a felsorolás nyilván utal a két építmény formai vagy funkcionalitásbeli különbségére.³⁸

A csupán *curia* elnevezésű rezidenciák azonosítása érdekében további szempontok vizsgálata szükséges, mint például annak elhelyezkedése a birtoktesten belül, a nemesi család előnévvel való azonosság, esetleg a nemesi oklevelek kiadásának helye, a család jelenléte stb.³⁹

A *domus* megnevezés kapcsán ugyanazon kérdések merülnek fel, mint amelyeket az előzőekben vázoltunk fel, éppen ezért értelmezésekor körültekintően kell eljárni.⁴⁰ Amikor az oklevelek egy bizonyos házról különösképpen megemlékeznek, mint ahogyan az például az általunk vizsgált időszaknál jóval korábban, egy 1238-ban kelt, Fegel nevű Csanád megyei birtokról szóló kiadványban történik: „*Fegel, super quam habet ecclesiam et domus...*”,⁴¹ megalapozottnak tűnik annak gyanúja, hogy egy nemesi lakóházzal lehet szó. Más esetekben a források a lakóház rezidenciális jellegét hangsúlyozzák ki (*domus residentia*). Olyan körülíró megfogalmazásokról is tudunk, amelyek kastélyként megerősített házra vonatkoznak, mint ahogyan az egy 1424-ben kiadott oklevélben szerepel: *Vareleye ... domum et curiam propriam ad modum castelli fossatis circumdatam*.⁴²

A *residentia* az állandó lakóhely jelentésével bíró gyűjtőfogalom, mely a vártól a házig bármelyik épülettípusra igaz lehet. A nagy kiterjedésű nemesi birtoktesteken, főként, ha azok nem tömörszerűen, hanem elszórtan, több szomszédos vagy akár nagyobb távolságokra lévő vármegye területén feküdtek, azok igazgatására több udvarház is rendelkezésre állhatott. Ezek közül egy, általában az „ősi” birtokon berendezett udvarház töltötte be a családi rezidencia szerepét. Itt volt található, ha létezett, a már említett családi kápolna vagy templom, itt őrizték a birtokokra vonatkozó okleveleket, itt tartózkodott a birtokos családja.⁴³

Számtalan olyan hatalmaskodási eset ismert – példaként megemlíthetjük a Berkeszt –, amikor az udvarházba betörők ellopták a szekrényben, ládában őrzött okiratokat.⁴⁴ Némelykor *perpetua* jelző kíséri, ahogyan az az illyédi kerületben (Krassó megyében), az általunk vizsgált területtől délre fekvő Vaja vagy másképpen Patak településen található állandó lakhelye Károly Róbert idejében Tivan fia Péter unokáinak.⁴⁵

található.

³⁸ Z. VIII. 152. (102. sz.) 1424: „*curiam propriam in qua alias Theodorus banus residisset, et prope eandem villam in silva unum castellum fortissimum de ligno factum.*”

³⁹ A főúri rezidenciák meghatározásakor Kubinyi András hat fő kritériumot állított fel. KUBINYI 1989. 88–89. A nemesség alsóbb rétegei esetében, az okleveles adatok gyér volta miatt, az említett szempontok alkalmazása korlátozott.

⁴⁰ LEXLAT. MEDII AEVI III. 237.

⁴¹ ÁÚO VII. 60. Vö. Gy. I. 856.

⁴² Z. VIII. 151. (102. sz.)

⁴³ KUBINYI 1989. 88–89.

⁴⁴ FEKETE NAGY. I. CS. (1353): „*possessionem ipsorum Berkez vocatam, ubi idem Nicolaus propriam habet residentiam... hostia domus ipsius Nicolai confrangendo instrumenta eorum quelibet super possessionariis iuribus ipsorum confecta de scrinio dicti Nicolai unacum aliis rebus in eadem domo repertis excepissent.*”)

⁴⁵ KRASSÓ III. 136. 92. sz. (1378: „*quendam locum pro perpetua residentia ipsorum in districtu de Elyed in loco Patak dicto ubi tunc ydem residenciam habuissent...*”)

Összegzésül elmondható: a nemesi kastélyokra és udvarházakra vonatkozó okleveles latin terminológia kutatása terén jelentős előrelépésnek lehetünk tanúi, és a főbb kérdésekben megegyezni látszik a szakemberek véleménye. Ugyanakkor megfogalmazódott a középkori Magyarország részét képező egyes régiókra vonatkozó adatgyűjtés igénye, amely által biztosabb következtetések levonása válik lehetővé. Az írott források tanulmányozása során az is világossá vált, hogy azok nem nyújtanak mindig biztos fogódzót, így önmagukban nem, illetve csak elővigyázattal használhatók a középkori realitások rekonstruálására.

MELLÉKLET

Castellumok a Temesközben a 14–16. században⁴⁶

	Helység	Vár megye	Birtokos család	Latin megnevezés	Év-szám	Oklevélszöveg	Oklevél jelzete / kiadása
1.	Macedónia	Temes	Macedóniai cs.	<i>castellum seu fortalicium</i>	1390	<i>castelli seu fortalicij Macedonia</i>	TEMES 301–302. (181. sz.) ZsO I., 174 (1549. sz.)
2.	Jobbágy	Temes	Nevnai Treutel cs.	<i>castellum</i>	1403	<i>castella in Ohad et in Jobag, quod est constructum in intuitu ecclesie</i>	TEMES 317–318. (189. sz.) ZsO II/1. 303 (2609. sz.)
3.	Ohád	Temes	Nevnai Treutel cs.	<i>castellum</i>	1403	<i>castella in Ohad et in Jobag, quod est constructum in intuitu ecclesie</i>	TEMES 317–318. (189. sz.) ZsO II/1. 303 (2609. sz.)
4.	Széphely	Temes	Nevnai Treutel cs.	<i>castellum</i>	1403	<i>domorum de castello Zephel</i>	TEMES 317–318. (189. sz.) ZsO II/1. 303 (2609. sz.)
5.	Várelő	Temes	Bobál cs.	<i>domum et curiam ad modum castelli</i>	1424	<i>In Vareleye...domum et curiam propriam ad modum castelli fossatis circumdatam</i>	Z. VIII. 151. (102. sz.)

⁴⁶ A táblázat a Temesköz területére eső *castellum*ok időben legelső, fennmaradt okleveles említésének évszámát, illetve az adott időpontban birtokosként megjelenő család nevét tartalmazza.

6.	Szentgyörgy	Krassó	Nagymihályi Albert vránai perjel	castellum	1427	Zenthgwrgh ... cum tributo ... et castello ibidem habito	KRASSÓ III. 315–318. (223. sz.)
7.	Cseri	Temes	Kórogyi cs.	castellum	1443	castellum nostrum in Chery	Cs. II. 11–12.
8.	Hodos	Temes	Gúti Ország cs.	castellum	1471	castellum Hodos	KRASSÓ III. 427. (325. sz.)
9.	Szépfa	Temes	Gúti Ország cs.	castellum	1471	castellum Zewdy	KRASSÓ III. 427. (325. sz.)
10.	Rékás	Temes	Csomai cs., Dobozi Dánfi cs.	castellum	1476	castellum Recas	Cs. II. 19.
11.	Sarad	Temes	Garai cs., Lendvai Bánfi cs.	castellum	1479	castellum Sarad	KRASSÓ III. 448. (337. sz.)
12.	Kenéz- rekesze	Temes	Pázmándi cs.	castellum	1480	castellum in poss. Kenez Rekeze	DL 18363.
13.	Zádorlak	Arad	Dóczy cs.	castellum	1480	castellum Zadorlaka	DL 18370.
14.	Czikóvásá rhely	Temes	pomázi Czikó cs.	castellum	1480	oppidum Czyko- wasarhel cum castello ibidem erecto	Cs. II. 12.
15.	Szélha	Krassó	Haraszti cs.	castellum	1488 1510	castellum Zelha	KRASSÓ III. 463. (345. sz.)
16.	Szárafalva	Csanád	Dóczy cs.	castellum	1489	castellum in Zarafalwa, habitatío videlicet dominarum	Cs. I. 691.
17.	Morzsina	Krassó	Corvin J.	castellum	1505	castellis Morsyn...	KRASSÓ III. 482. (359. sz.)
18.	Béga- monostor	Krassó	Corvin J.	castellum	1505	castellis ...Monosthor	KRASSÓ III. 482. (359. sz.)
19.	Eperjes	Arad	Patócsi cs.	castellum	1507	castellum Eperyes	KARÁCSONYI 1903. 670–671.
20.	Facsád	Temes	Békés cs.	castellum	1548	Fagyath, consequenterque castellum Egregy Jacobi Bekes ibidem existens	KRASSÓ IV. 42–43. (403. sz.)
21.	Iktár	Temes	Bethlen cs.	castellum	1597	possessiones Iktar, cum castello iam desolato	FENEŞAN 1981. 93–95. (35. sz.)

BIBLIOGRÁFIA

- CS. = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III.* Budapest, 1890–1913.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.
- ENGEL 1996. = ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája I. 1301–1457.* Budapest, 1996.
- ENGEL 2003. = ENGEL PÁL: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. In: ENGEL PÁL: *Honor, vár, ispánság.* Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Budapest, 2003. 13–72.
- ENTZ 1996. = ENTZ GÉZA: *Erdély építészete a 14–16. században.* Kolozsvár, 1996.
- FEKETE NAGY = FEKETE NAGY ANTAL: A Temesi Bánság Okmánytára 1093–1590. Kézirat. Magyar Országos Levéltár. P szekció 1732. 1–2. cs.
- FELD 1991. = FELD ISTVÁN: Középkori váraink kutatásáról. *Műemlékvédelem* 35 (1991) 197–219.
- FELD 1992. = FELD ISTVÁN: A 15. századi castrum mint kutatási probléma. *Castrum Bene* 2 (1990) 13–39.
- FELD 2000. = FELD ISTVÁN: *A 16. századi kastélyok északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei.* Sárospatak, 2000.
- FENEŞAN 1981. FENEŞAN, COSTIN: *Documente medievale bănăţene (1440–1653).* Timişoara, 1981.
- FÜGEDI 1977. = FÜGEDI ERIK: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82. Budapest, 1977.
- FÜGEDI 2004. = FÜGEDI ERIK: *Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai.* Budapest, 2004.
- GY. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, 1963–1998.
- HORVÁTH 2006. = HORVÁTH RICHÁRD: Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. *Castrum* 3 (2006) 65–78.
- HORVÁTH 2008. = HORVÁTH RICHÁRD: Rendszertelenség a rendszerben? A későközépkori castellumok és az írott források. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére.* Szerk. FELD ISTVÁN–SOMORJAI SELYSZETTE. Budapest, 2008.
- HORVÁTH 2009. = HORVÁTH RICHÁRD: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. In: *Honoris Causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Szerk. NEUMANN TIBOR–RÁCZ GYÖRGY. Budapest–Piliscsaba, 2009. 63–104.
- ISTVÁNFFY 1962. = ISTVÁNFFY MIKLÓS: *A magyarok történetéből.* Monumenta Hungarica VI. Budapest, 1962.
- KARÁCSONYI 1903. = KARÁCSONYI JÁNOS: Alsó-Eperjes vár tartománya. *Századok* 37 (1903) 670–672.
- KOPPÁNY 1974. = KOPPÁNY TIBOR: A castellumtól a kastélyig. *Művészettörténeti Értesítő* 23 (1974) 285–299.
- KOPPÁNY 1985. = KOPPÁNY TIBOR: Középkori kastélyaink és kutatásuk problémái. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai.* Szerk. FODOR ISTVÁN–SELMECZI LÁSZLÓ. Budapest, 1985. 203–208.
- KOPPÁNY 1992. = KOPPÁNY TIBOR: Castellumok a késő-középkori Magyarországon. *Castrum* 2 (1990) 77–93.
- KOPPÁNY 1999. = KOPPÁNY TIBOR: *A középkori Magyarország kastélyai.* Művészettörténeti Füzetek 26. Budapest, 1999.
- KRASSÓ = PESTY FRIGYES: *Krassó vármegye története I–IV.* Budapest, 1881–1885.

- KRISTÓ 2003. = KRISTÓ GYULA: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, 2003.
- KUBINYI 1989. = KUBINYI ANDRÁS: Főúri rezidenciák a középkor végén. In: *A Dunántúl településtörténete VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század)*. Szerk. SOMFAI BALÁZS. Veszprém, 1989. 87–93.
- KUBINYI 1992. = KUBINYI ANDRÁS: Palota – terem. Terminológiai kérdések. *Castrum* 2 (1990) 55–64.
- LEXLAT. MEDII AEVI = *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungarici I–IV*. Szerk. BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL. Budapest, 1987–1999.
- MÁLYUSZ 1984. = MÁLYUSZ ELEMÉR: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984.
- MML = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon V*. Szerk. KÓSZEGHY PÉTER. Budapest, 2006.
- PETROVICS 2008. = PETROVICS ISTVÁN: *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből*. Szeged, 2008.
- PETROVICS 2010. = PETROVICS ISTVÁN: A temesi ispánság és a déli határvédelem a 15. században és a 16. század elején. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk. FONT MÁRTA–FEDELES TAMÁS–KISS GERGELY. Pécs, 2010. 257–275.
- RUSU 2005. = RUSU, ADRIAN ANDREI: *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*. Cluj-Napoca, 2005.
- SRH = *Scriptores Rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I*. Ed. SZENTPÉTERI, EMERICUS. Budapest, 1937.
- TEMES = *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez I. 1183–1430*. Szerk. PESTY FRIGYES–ORTVAY TIVADAR. Pozsony, 1896.
- ȚICU 1998. = ȚICU, DUMITRU: *Banatul Montan în Evul Mediu*. Timișoara, 1998.
- VIRÁGOS 2006. = VIRÁGOS GÁBOR: *Hungarian noble residences and their social context from the thirteenth through the sixteenth century: an outline for methodology*. Oxford, 2006.
- WENZEL 1884. = WENZEL GUSZTÁV: Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez. Első közlemény. *Történelmi Tár* 1884. 1–31.
- Z. = *A Zichy és a Vásonkeői gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára I–XII*. Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHELY DEZSŐ–LUKCSICS PÁL. Pest–Budapest, 1871–1931.
- ZSO. = *Zsigmondkori oklevéltár*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR. Budapest, 1951–.

*„Castella” and „curiae” in the Temesköz.
On the Medieval Latin Terminology of Noble Residences*

This study offers an introduction to the subject of noble residences in the south-western region of Romania in the 14-15th centuries. In the middle ages this region was called Temesköz and formed a part of the medieval kingdom of Hungary.

The prime sources for the identification of residences are the medieval documents. Our discussion topic focuses mainly on the medieval latin terminology, such as *castellum*, *fortalicium*, *palatium*, *curia*, *domus*. We can observe that there is no clear consense in the usage of the mentioned terms, however it is clear that the charter issuers were conscious about the differences between fortresses, castles and manor houses. The problem of translation of latin terms creates also a certain confusion among historians, especially in the case of the word *curia*.

Based on written sources, at this point of our research we have information about 21 *castella* and about a large number of *curia* and *domus*.

In the matter of formal and functional aspects, castles and manor houses are very diverse and documents usually offer only brief accounts regarding their shape or the building material. The lack of archaeological researches of residential sites makes the researches more difficult.

Egyháztörténet

A torquesek (nyakperecek) és a keleti kereszténység?

Tanulmányomban annak a munkahipotézisnek szándékozom utána járni, melyet Vályi Katalin vetett papírra,¹ miszerint a torquesek sírmellékletként előfordulása az elhunyt személy orthodoxiához tartozását fejezi ki. A leletítípus „előleleteként” az avarok 7. századi egyszerű torques-használatát említi, mely bizánci hatásra alakult ki, majd a 8–9. században eltűnt, amiként a honfoglalók első két generációjának emléktárgyából is hiányzik. A 10. század közepétől jelennek meg előbb az egyszerű, majd Szent István korától a díszesebb, több szálból sodrott változatok. A szokás Szent László idején szűnik meg.²

A releváns hazai szakirodalomból szemezgetve elsőként Szőke Béla összefoglaló monográfiáját említem meg, melyben a nyakpereceket tárgyalva azok eredetére nézve a Ponthus-vidéket és Perzsia antik hagyományait határozta meg, egyúttal elutasítja Fettich Nándor és Zdenko Vinski nézetét, akik a dák hagyományok felújításának tartják a nyakpercec viselésének megjelenését. Bár a leletítípus hiányzik a morva és cseh leletanyagból, de kedvelt viseleti tárgy volt a Volgától nyugatra, Lengyelországban, a balti országokban, Skandináviában és a Jüt-félszigeten. A Kárpát-medencei leletanyagban köznépi viseleti tárgynak tartja, melynek a vékonyabb változata már az S-végű hajkarikával egy időben megjelenik (960–970-es évek), míg a vastagabb változatok a 11. századtól. Ez alól kivételt képez a lengyel párhuzammal rendelkező galgóci ezüst nyakpercec.³

Szabó János Győző a nyakperecek tipológiáját a sarudi temető feldolgozásának részeként készítette el.⁴ A keleti szlávok és bolgárok kulturális hatását vélelmezi az átvétel hátterében, bár leszögezi, hogy helyben készítették őket. „Kelet-Európában a nyakpercec kultuszáról beszélhetünk, a bizánci városok műhelyeiben készült alaptípusok továbbfejlődése időbeli hiátusok nélkül követhető az orosz állam kialakulásáig... időrendi akadályja nincs annak, hogy a X. század második felében jelentkező, a köznépi viseletben elterjedő nyakpereceinknek a megformálásánál és népszerűsítésénél keleti szláv impulzusokat feltételezzünk... Bulgáriában is feltártak a IX–XI. századi temetőkben torqueseket, amelyek 2–3 vastag szálból sodrott, hur-

* A tanulmány a Collegium Hungaricum kutatási ösztöndíj (MÖB) támogatásával, a K 81485 sz. OTKA kutatási pályázat keretében készült.

¹ VÁLYI 2000. 365–385. Ezen munkájában emellett az orthodoxia temetkezésbeli ismertetőjegyeként sorolta fel a meghatározott kéztartással temetkezést, a téglás temetkezés szokását, valamint szerinte mellékletként elhelyezve a bizánci keresztek és obulusok is ilyen irányú hovatartozást fejeznek ki.

² VÁLYI 2000. 375.

³ SZŐKE 1962. 92.

⁴ Az alábbi típusokat különítette el: 1. Vékony sima kör (ovális) átmetszetű, egyetlen huzalból való példányok (bronzból, ezüsből, aranyból). Általában hurkos-kampós végűek, kevesebb a bepödrött végződésű. 2. A fentiekhez hasonlóak, de vastagabb huzalból valók. Olykor gyűrűs tekercsek díszítik. 3. Két-három igen vékony huzalból sodrottak, mindig hurkos-kampós végződésűek. 4. Két-három-négy vastag huzalból sodrottak, hurkos-kampós végekkel. Díszítésük rátekerceslt rovátkolt drót vagy a vékony drótszálat a vastagok közé fonták. 5. Több vastag szálból láncosan, sűrűn fonott darabok, hurkos-kampós végződéssel. SZABÓ 1978–1979. 52.

kos-kampós kapcsolódású típusok. Nem a pontusi bolgárok magukkal hozott kulturális öröksége, de nem is találunk összefüggéseket a VII. századi őslakosság felé. Úgy tűnik, hogy Bulgáriában a diadémként viselt torques a Bizáncban kimutatható rangjelző szerepét átértelmezve honosodott meg bizonyos népcsoportoknál. S mivel a X. század első felében a Kárpát-medencében szintén nemesfém-ből való nyakpereceket ismerünk, mégpedig igen szórványosan, ritkaságként, mintha itt is jogosan összefüggéseket kereshetnénk. Az átvétel kérdésében a fő nehézséget nem a funkcionális változás értelmezése jelenti, hanem a bizonyítható történeti kapcsolatok hiánya.”⁵

Gáll Erwin az általa vizsgált régióval – az erdélyi és partiumi részekkel – kapcsolatosan foglalkozott a nyakperekkel, ahonnan összesen 48 példányt ismert, melyeket három nagyobb típusba sorol be: 1. egyszerű, egy szálból készült példányok, 2. rombusz átmetszetű példányok, 3. a. vékony és b. vastag szálból sodrott példányok. Az első típus a 10. század közepétől a 11. században, a második a 11. század első harmadában, a harmadik pedig a 10. század közepétől a 11. század első harmadáig található meg a leletanyagban.⁶

A bolgár temetkezések ismertetését Szabó János Győző mélyreható elemzésének ellenére is fontosnak tartom, egyrészt Vályi Katalin felvetése miatt, másrészt az adatok olyan többletinformációt tartalmaznak, melyek az elemzésben nem szerepelnek. Míg Vályi a hazai leletanyagban található nyakperek 9. század végi–10. század eleji bolgár példányokkal való hasonlóságát említi, addig Szabó a magyar és bolgár torquesek közötti három lényeges különbséget sorolja fel: 1. A bulgáriaiak anyaga sohasem bronz vagy réz, hanem ezüst, nagyon ritkán vas. 2. Viseleti funkciójuk diadém. 3. Az eddig közzétett 9–10. századi bulgáriai temetők között mindössze néhánynak (Dolni Lukovit, Obročiste) a leletanyagában fordultak elő, tehát jelenleg korántsem tekinthetők ott nagy területen, általánosan elterjedt ékszereknek.⁷

A középkori bolgár temetők leletanyagában csupán néhány nyakpereg fordult elő.⁸ két hamvasztásos korai (pogány) temető leletanyagában, valamint keresztény temetők közül háromban. A razdelnai temetőben egy bronz és egy vas huzalnyakpereg,⁹ míg a blaskovoi temetőben egy vas huzalnyakpereg volt.¹⁰ A birituális dolni lukoviti keresztény temető egy urnasírában, valamint hét női csontvázas sírában volt diadém, melyek közül az egyik egy diadém darabja, kettő egyszerű ezüst diadém és kettő két szál huzalból sodrott ezüst diadém, egy két szál huzalból sodrott diadém, egy három szál huzalból sodrott ezüst diadém és egy vas diadém ezüst huzallal körbetekercselve, filigránnal díszítve volt.¹¹ A csontvázas keresztény temetők közül egy hurkos-kampós végű, két szál huzalból sodrott bronz

⁵ SZABÓ 1978–1979. 54–56.

⁶ GÁLL 2008. 516–519.

⁷ SZABÓ 1978–1979. 56.

⁸ A korai hamvasztásos síroknál a tárgy meghatározására a torques kifejezést használta a szerző, azonban a későbbiekben már diadémnak nevezi, így én is ezeket a kifejezéseket használom. SZABÓ 1978–1979. 56. már megállapította, hogy (eltérően a kárpát-medencei szokástól) a bolgároknál diadémviseleti funkcióban szerepeltek a torquesek, csupán a magyar terminológiára tekintettel a formai hasonlóság alapján használják – időnként – a torques meghatározást rájuk.

⁹ VAŽAROVA 1976. 78–79.

¹⁰ VAŽAROVA 1976. 79.

¹¹ VAŽAROVA 1976. 173–265. Az urnasír észak-dél, míg két női sír kelet-nyugat tájolású volt.

diadém fordult elő az obročistei temetőben¹² és egy diadém filigránhuzalos díszítéssel a mezeki temetőben.¹³

A torques ritka melléklete a bolgár temetkezéseknek, azonban nem csak ezüsből vagy vasból, hanem bronzból készült példányok is előfordulnak közöttük. Igaz ugyan, hogy a csontvázas temetkezésekben már diadémfunkcióban találhatók meg, azonban egyértelműen nem szögezhető le a leletanyag alapján, hogy a korai hamvasztásos temetkezésekből származó példányok is ekként voltak használatosak. Ezt a bizonytalanságot látszik kifejezni a szerző, Važarova szóhasználata is, hiszen a hamvasztásos sírok esetében nem diadém a megnevezése, hanem torques. Miután a bolgár leletanyagban elenyésző számban található a torques, emellett a késői időszakban egészen eltérő volt mind anyagára, mind viseletére nézve, így annak lehetősége nem jöhet számba, hogy Bolgárföld a szokás közvetítő területe lett volna.

A nyakperec már a 10. századtól jelen van a Kárpát-medence szinte egész területén. 185 lelőhelyről 370 darab ismeretes a kora Árpád-korból. A nyakperecek csak kis számban kerültek elő szórványleletként (6 %), illetve egy kincsleletből, egy raktárleletből, és temetőbeli szórványként is elenyésző számban (2,1 %). A nem meghatározott sírból származók száma ugyanakkor elég jelentős (21 %) (1. táblázat.)

¹⁴	10.	10.–	11.(–)
Sz	20		
R	1		
K	1		
S	92	167	55
T	67	62	34

1. táblázat: A nyakperecek száma a kora Árpád-korban

A nyakperecek jelentős részénél nem ismert, milyen anyagból készültek (26,8 %). Az ismertek zöme bronz (63,8 %), de megtalálható köztük néhány vas (3,5 %), ezüst (5,1 %), két aranyozott bronz (0,5 %) és egy aranyozott ezüst nyakperec is. Amíg az ezüsből készültek a vizsgált korszakban végig előfordulnak férfi, női és gyermeksírokban egyaránt, addig a vastorques főleg gyermeksírokra jellemző, ugyanis tíz gyermeksírokban, egy ismeretlen nemű felnőtt és két férfisírokban volt mellékletként elhelyezve. A vasból készült torquesek érdekessége, hogy e tárgyak akár babonás okból, bajelhárítóként is kerülhettek a sírba.¹⁵ Erre utalhat, ha ugyanazon síron belül több nyakperec is található, melyek közül az egyik vasból készült, amire az egyetlen példa a hajdúszoboszló-árkoshalmi 77. gyermeksír.

A nyakperecek típusai: (1.) egyszerű, kerek átmetszetű huzal nyakperec, (2.) szögletes átmetszetű huzal nyakperec, (3.) több szálból sodrott nyakperec, illetve (4.) sodrást utánzó nyakperecek. A harmadik típus esetében több altípus különböz-

¹² Temetőbeli szórvány. VAŽAROVA 1976. 332–338.

¹³ VAŽAROVA 1976. 343.

¹⁴ Jelmagyarázat: Sz = szórvány, R = raktárkészlet, K = kincslelet, S = sírból/több sír anyaga szétválogathatatlanul egyben, T = sírlelet (közelebből meghatározott).

¹⁵ A vasból készült nyakláncoknak BAKAY 1965–1966. 81. hitvilági funkciót tulajdonított, feltételezve ezek óvó-védő szerepét.; HORVÁTH 2004. 460.

tethető meg; a két, három, négy, sőt hat szálból sodrottak, némelyiknél közbeiktatott filigránhuzallal egészül ki a sodrás (2. táblázat.)

	(?)	(1.)	(2.)	(3.)	(4.)
R	–	–	–	B	–
K	–	–	–	E	–
Sz	3?	1B	1B	4?, 13B, 2E	–
10.	4+2x?	2?, 11B, 2E, 3V, 1A	1B	21+x?, 40B, 4E, 2V, 1AE	1B, 1E
10.–	7+x?	4+x?, 10B, 3E, 5V	2B	36+3x?, 119B, 2E, 2V, 2AB	–
11.(–)	–	6?, 5B, 2E, 1V	2B	13?, 27B, 3E	1B

2. táblázat: Nyakperek anyaguk szerinti megoszlása a kora Árpád-korban¹⁶

A nemek tekintetében is csak óvatos megfigyelések tehetők, hiszen igen nagy a vizsgált sírok között a meghatároz(hat)atlan nemű felnőtt temetkezések aránya, a temetkezések hozzávetőleg felére jellemző. Az ismert leletkörülmények közül származó leletek esetében a főképp felnőtt sírok melléklete a nyakpereg, ezen belül is főleg női sírokra jellemző, gyermeksírokban alacsonyabb arányban fordul elő (3. táblázat.)

A korai időszakban előfordul lovassír mellékleteként is a nyakpereg, azonban hat ismeretlen nemű és egy férfi sírjából származik nyakpereg, így következtetést levonni erre nézve nem lehet.

	10.		10.–		11.(–)	
M	1* + 2	2,2 %	3	1,8 %	2	5,9 %
M+I	1	1,1 %	–	–	–	–
F	11	12,1 %	35	21 %	10	18,2 %
F+F	–	–	1	0,6 %	–	–
F/I	–	–	1	0,6 %	–	–
F/IF	1	1,1 %	–	–	–	–
I	19	20,9 %	62	37,1 %	12	21,8 %
(IM)	–	–	(1)	(0,6 %)	–	–
(IF)	(5)	(5,5 %)	(9)	(5,4 %)	(2)	(5,9 %)
N	5* + 50	60,4 %	1* + 61	37,1 %	29	52,7 %
Tsz	2		3		2	

3. táblázat: Torques-leletek nemek szerinti megoszlása a kora Árpád-korban

A nyakperek – mind a szórványként, mind a temetkezésekből előkerült példányok – egy része bizánci típusú leletanyaggal (gyűrű, karpereg, fülbevaló), bizánci pénzmelléklettel, vagy bizánci kereszttel együtt kerültek elő. Ennek fontossága abban rejlik, hogy ha pusztán bizánci vagy balkáni kapcsolat áll a tárgy típus magyar leletanyagban megjelenése hátterében, abban az esetben a nyakperek bizánci típusú tárgyakkal való nagyarányú együttes előfordulása lenne indokolt.

¹⁶ Jelmagyarázat: (?) = nem beazonosítható típusú, ? = nem ismert az anyaga, B = bronz, AB = aranyozott bronz, E = ezüst, AE = aranyozott ezüst, V = vas, x = ahol nem ismert a pontos számadat a temetőből.

Elhunyt neme, temetőbeli helyzet: M = férfi, F = nő, I = gyermek, fiatal, IM = fiúgyermek, fiatalember, IF = leánygyermek, fiatal lány, N = beazonosíthatatlan nemű felnőtt, TSz = temetőbeli szórvány.

A szórványleletek mellett – kincs- és depóleleteket is ide számítva – három esetben bizánci típusú lelet (13 %), egy esetben bizánci pénz (4,3 %) és egy esetben bizánci kereszt (4,3 %) volt.

A temetők egyharmadában (35 %) található valamilyen bizánci kapcsolatra utaló leletanyag: bizánci típusú lelet (16 %), bizánci pénz (4,3 %), bizánci kereszt (7,4 %), avagy ezek együttese valamely kombinációban: bizánci típusú lelet–bizánci pénz (1,8 %), bizánci típusú lelet és kereszt (4,3 %), valamint bizánci típusú lelet–bizánci pénz–kereszt (1,2 %).¹⁷

A 10. században és a 11. századtól használt temetők némelyikében vagy bizánci típusú lelet, vagy bizánci kereszt található a leletanyagban, míg a 10. századtól használt temetők között előfordul olyan, ahol a nyakperec bizánci típusú lelettel és bizánci kereszttel is együtt található meg.

A magyar leletanyag egy igen halvány kapcsolatot mutat, ami arra utal, hogy nem a kereskedelmi kapcsolatok révén került ide ez a tárgytypus, azaz ezek hazai készítmények, melyek a 10. század közepe tájától jelennek meg.

A torquesekkel kapcsolatosan ismert adat, hogy a római, majd nyomdokokon haladva a bizánci császárok – nem egyszer idegen származású – testőrségének volt a rang- és pozíciójelző ékszere, státusszimbóluma a nyakperec.¹⁸

A középkor folyamán e testőrség soraiban, vagy a bizánci hadseregben – akár zsoldosként – számos nácio tagjai képviseltették magukat. Néhány kiragadott példát említék csupán. 935-ben VII. Bóribanszületett Konstantin császár (913–959) művében megörököltette, hogy I. Romanos császár (920–944) kazár, örmény, *türk* (magyar) katonákat küld a langobárdok ellen.¹⁹ Rendelkezünk későbbi adattal magyar csapatok bizánci hadjáratokban való részvételéről is. Például I. István uralkodása idején 1002-ben, 1016–1018 között és 1025-ben Calabriában is voltak magyar csapatok egy Kyrillos nevű parancsok vezetése alatt. I. András (1046–1060) ország-lásakor is kerültek magyar csapatok bizánci szolgálatba.²⁰ Az *Annales Barenses* ugyancsak bizánci szolgálatban lévő idegen származású katonákat sorol fel, akiket II. Bolgárölő Basileios császár (972–1025) a tervezett nagy hadjáratához Itáliába irányított át.²¹ De a bizánciak a bolgárok 1040–1041. évi felkelését a Harald Hardráda – a későbbi III. Harald norvég király (1046–1066) – vezetésével bizánci szolgálatban álló normann csapatok részvételével tudták leverni.²²

¹⁷ KOVÁCS 2004. 46. alapján a római pénzeket – amikről feltételezi, hogy helyben talált helyettesítői az éppen forgalomban lévő pénzeknek, így ennek hátterében nem szükséges kapcsolatnak állania – nem vontam be a vizsgálatba.

¹⁸ RUMMEL 2005. 213–231.

¹⁹ DE CEREMONIIS 660–661.; OLAJOS 1987–1988. 26.

²⁰ OLAJOS 1996. 85–95.; OLAJOS 1998. 215–222.; OLAJOS 1999. 223–229.

²¹ „*Hoc anno descendit Ispo chitoniti in Italiam cum exercitu magno, id est Russorum, Guandalorum, Turcorum, Burgarorum, Vlachorum, Macedonum aliorumque, ut caperet Siciliam.*” ANNALES BARENSIS 53^{34–38}; CHRUCHILL 1979. 118., 265., 346.; OLAJOS 1998. 219–220.

²² A bizánci szolgálatot Snorri Sturluson művének Haraldról szóló részében ekképpen örököltette meg: „*It is said that on all these expeditions Harald had fought eighteen regular battles. ... he gave up his command in the Greek service.*” [Azt beszéltek, ezeken az expedíciókon Harald tizennyolc hagyományos ütközetet vívott meg... feladta a parancsnoki tisztségét, amit betöltött a görög szolgálatban.] 1043-ban tért haza Harald csapataival Norvégiába. HEIMSKRINGLA II. 703–704.; NORSE SAGAS 169–170.

A korai bolgár temetkezések alapján, és az antikvitásban, majd bizánci érában betöltött szerepe nyomán úgy vélem, hogy e viseleti elem megjelenésére, elterjedésére a skandináv, balti és bolgár leletanyag és írott források szélesebb körű vizsgálata további információkkal szolgálhat.

Mindezek fényében óvatos felvetésként jegyzem meg: vajon nem éppen ezen bizánci sereget megjáró harcosok révén vált ismertté, majd utóbb hétköznapi viseleti elemmé a nyakperec?²³

A nyakperecre vonatkozó vizsgálat eredményének összegzését annak a (Vályi Katalin munkahipotézise nyomán felmerült) kérdésnek a megválaszolásával zárom, hogy e tárgy viseleti szokása mutat-e bármiféle kapcsolatot a keleti kereszténységgel. A válaszom a fentiek alapján nemleges, mert az orthodoxiához tartozó területeken is már a keresztény térítést jóval megelőző, nyilvánvalóan pogány, hamvasztásos temetkezések mellékleteként is jelen van. A nyakperec tehát hétköznapi viseleti tárgy volt.

²³ Még abban az esetben is, ha ez magyarázatot jelent a bizánci szokás helyi leletanyagban való megjelenésére, további magyarázatot igényel, hogyan lett a nyakperec egy eredetileg férfi (katonai) státuszszimbólumból inkább női viselet részévé.

KATALÓGUS

- Abony–Bolháspart** [P] 10. század: sodrott nyakperek (S)
- Alpár–Dunsztanya** [BK] 11. század: három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (2., F)
- Ártánd–Nagyfarkasdomb** [HB] 10–11. század: egyszerű bronz huzal nyakperek (S)
- *Bács** [Sr] 11. századtól: ezüst nyakperek bronz csüngővel, három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek, négy szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek, három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek, vékony drótból készült hurkos-kampós bronz nyakperek, négyélű drótból készült hurkos-kampós bronz nyakperek (S)
- Bácsszentiván** [Sr] 10. század: három szálból fonott, hurkos-kampós záródású nyakperek (1., N)
- Bakonyszeg** [HB] 10/11. század: négy szálból sodrott bronz nyakperek (II., N), négy huzalból készült, sodronymű bronz nyakék (III., N), négy szálból sodrott bronz hurkos-kampós nyakperek (1., N)
- *Baks** [Cs] 10. század: három szálból sodrott hurkos-kampós közbeiktatott filigránhuzallal díszített bronz nyakperek (1., N)
- Baks** [Cs]: négy szálból sodrott hurkos-kampós, közbeiktatott filigránhuzallal díszített bronz nyakperek (Sz)
- *Balatonalmádi–Öreghegy** [Ve] 10–11. század: sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek, sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (4–5., F)
- Bánkút–Rózsamajor** [BAZ] 10. század: aranyozott ezüst visszapödrött végű sodrott, közbeiktatott vékony filigránhuzallal díszített torques (S)
- Berettyóújfalu–Pusztakovácsi** [HB] 11. század: négy szálból sodrott hurkos-kampós nyakperek (S)
- *Besenyőtelek–Tepélypuszta II. temető** [H] 10. század 1. harmada–990-es évek: hurkos-kampós négy szálból sodrott bronz nyakperek filigrán díszítéssel (9., F), sodrott nyakperecek (S)
- Biharfélegyháza** [Ro]: négyrétű sodrott bronz masszív nyakperek, vastag sodronyból, hurkos-kampós (Sz)
- *Bjelo Brdo** [Sr] 10+11. század: három szálból sodrott bronz nyakperek (5., N), két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (55., N), három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (70., N), három szálból sodrott bronz nyakperek (80., F), négy szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (93., N), két vastagabb és egy vékonyabb szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (174., N), három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (182., N), négy szálból sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperek (183., F), két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (188., N), három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (192., N)
- Boldog–Téglaházpart** [H] 10–11. század: sodrott nyakperek (S)
- Borberek** [Ro]: sodrott bronz nyakperek (Sz)
- Budapest–Csepel–Királymajor** [P] 11. század: két szálból sodrott hurkos-kampós nyakperek (1., F)
- Budapest–Lipótmező, Kurucles** [P] 10/11. század: három szálból sodrott, közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós záródású bronz nyakperek (S)
- Budapest, Pesterzsébet–Soroksár, Marx K. úti homokbánya** [P] 10. század: kettétörtött bronz nyakperek (1., M)
- *Cegléd–Nyúlfelehalom** [P] 11–13. század: két szálból sodrott hurkos-kampós végű nyakperek (S/1947.)
- Celldömölk–Ság hegy, Bazaltbánya** [V] 11–12. század: bronz torques (S)
- Csanytelek–Dilltor** [Cs] 11. század: vastag sodrott nyakperek (61., F), nyakperek (TSz)
- Cserhátsurány** [N] 10. század: három szálból sodrott hurkos-kampós záródású bronz nyakperek, törtött (S)

- Csóka–Szerb temető** [Sr] 10/11. század: rosszezüst sima félnyakperec, sodrott rosszezüst félnyakperec (S)
- Csongrád–Bokrospart** [Cs] 11. század: három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz nyakperec, vékony filigránhuzallal közbeiktatásával díszített, sodrott nyakperec (5., F)
- Csongrád–Just Gyula út** [Cs] 10. század: sodrott nyakperec (1., N)
- Csongrád–Mámai dűlő** [Cs] 11. századtól: közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós záródású, sodrott nyakperec (5., F)
- Csongrád–Pogányvár** [Cs] 11. század: sodrott nyakperec (S)
- Csorna–Eperjes domb** [GyMS] 10. század: két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperec (1., N)
- Dabas (Gyón), evangélikus temető** [P] 11. század: sodrott nyakperec (S)
- Decs–Kútölgy** [T] 10/11. század: nyakperec (1–2., N)
- Deszk–Újmajor** [Cs] 10. század: sodrást utánzó ezüst nyakperec (S)
- Deszk T (Ördöghalom)** [Cs] 10–11. század: három szálból font nyakperec (39., N)
- Dömös** [KE]: sodrott nyakperec (Sz)
- *Dunapentele–Öreghegy** [F] 10. század 3. harmada: tordírozott nyakperec (S, F)
- Dunaszekcső–Tüskehegy** [Ba] 10–11. század: négy szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz, közbeiktatott filigránhuzallal díszített bronz nyakperec (TSz)
- *Ellend I. (Nagygyödör dűlő)** [Ba] 970/1000–1090/1100: vékony lapított huzalszálaból sodrott, hurkos-kampós bronz nyakperec (32., I), mindkét végén kampós sodrott bronz nyakperec (223., IF), sodrott, hurkos-kampós bronz nyakperec (259., I)
- Ellend II. (Szilfai dűlő)** [Ba] 11. század: több szálból sodrott hurkos-kampós nyakperec (65., F)
- Endrőd–Szujókereszt** [B] 10–11. század: sodrott nyakperecek (S)
- Érkörtvélyes** [Ro]: sima huzalnyakperec bronzból, kampós, a másik vége vízszahajlítva és laposra kalapálva (Sz)
- Fábiánsebestyén–Kórogy csárda** [Cs] 11–13. század: négy szálból sodrott és közbeiktatott filigránhuzallal díszített hurkos-kampós nyakperec (2., N), három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperec (3., N)
- *Felgyő–Gedahalom** [Cs] 10. század: három szálból sodrott hurkos-kampós ezüst torques (4., I)
- Felsőszentkirály** [V] 10. század: két szálból sodrott közbeiktatott filigránhuzallal díszített hurkos-kampós bronz nyakperec (1., IF)
- Gádor** [Sr] 10. század: nyakperec (S)
- Galgóc** [Sk] 10. század: hat szálból sodrott, hurkos-kampós záródású ezüst nyakperec (1., N)
- Gerendás–Grjecshalom** [B] 11. század: három szálból sodrott filigránhuzallal díszített hurkos-kampós bronz nyakperec (S)
- Germán, római sáncok** [Ro] 10. század: négy szálból fonott hurkos-kampós bronz nyakperec (11., N)
- *Győr–Pósadomb** [GyMS] 10–11. század: huzal nyakperec (S)
- Győrszentmárton–Boldog-asszony kápolna** [GyMS] 10. század: négy szálból sodrott, közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós bronz nyakperec (S)
- Gyulafehérvár–Brándúsei utca** [Ro] 10–11. század: töredékes egyszerű, kerek átmetszetű huzalnyakperec (3., I), nyakperec, négyrét sodrott, hurkos-kampós végződésű, bronzból a nyakon (63., N), vastag bronz sodrott nyakperec (94., N), huzalnyakperec ezüsből, akasztóval és horoggal a nyakon (142., N)
- *Gyulafehérvár–Császár forrása** [Ro] 10. század 2. fele: sodrott nyakperec (17., N)
- Gyulafehérvár–Mentőállomás** [Ro] 10–12. század: sima vagy sodrott nyakperecek (S)
- Gyulafehérvár–Római fürdő** [Ro] 10. század: ezüst nyakperec (S)
- Gyulafehérvár, vár mellett** [Ro] 10. század: nyakperecek (S)
- *Gyulavarsánd–Laposhalom** [Ro] 11. század: négy szálból font ezüst nyakperec töredéke, két szálból sodrott ezüst

- nyakpereg (S/1902–1903.), sodrott nyakpereg (6/1949., N), sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg (47/1949., N)
- *Hajdúdorog–(Szállásföld)–Temetőhegy** [HB] 970–1130: nyakpereg (125., N)
- *Hajdúsámson–Majorsági föld** [HB] 10. század: sima bronz huzalnyakpereg (2–3., F)
- *Hajdúszoboszló–Árkoshalom** [HB] 10–11. század: bronzszalagból tekercselt torques-diadém, háromrét összehajtott bronzhuzalból sodrott hurkos-kampós végű torques (9., I), háromrét hajtott bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű torques, szálak közé csavart bronz filigránszállal (40., I), négy bronzszálból sodrott, javított, hurkos-kampós végű torques (49., I), háromrét összehajtott bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű torques (61., I), két-tőbe hajtott bronzszálból sodrott, tekercselt végű, hurkos-kampós torques, üreges vastorques kis töredéke (77., I), vastorques töredékei (136., I), vékony vas huzaltorques töredékei (180., M), három bronzszálból sodrott torques töredéke (212., IF)
- *Halimba–Cseres** [Ve] 10–11. század: három szálból sodrott nyakpereg (534., I), három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg (607., IF)
- Hódmezővásárhely–Gorza** [Cs] 11. század: négy szálból sodrott, közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós nyakpereg (24., I), négy szálból sodrott, közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós nyakpereg (30., M)
- Hódmezővásárhely–Nagysziget** [Cs] 10–11. század: három szálból sodrott, bronz, hurkos-kampós záródású nyakpereg (78., N), sodrott és huzal nyakperecek (S)
- Hódmezővásárhely–Rárós** [Cs] 11. század: nyakpereg (10., N), „sodrott nyakék” (34., N)
- Homokmégy–Székes** [BK] 10. század 2. harmada–11. század eleje: vékony, két kampós záródású három szálból sodrott bronz nyakpereg két fele a nyak körül (19., I), vékony három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz nyakpereg töredékei a nyaka körül (58., F), vékony három drótból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz nyakpereg a nyak körül (59., F)
- Hodony–Pociroane** [Ro] 10–11. század: sodrott nyakpereg bronzból (14., F)
- *Ibrány–Esbóhalom** [SzSzB] 10–11. század: három vékony szálból sodrott hurkos-kampós bronz „torques-diadém” (25., I), három vékony szálból sodrott bronz torques (195., F), három vékony szálból sodrott hurkos-kampós bronz torques (197./a, IF), két szálból sodrott vastorques (204., I), sodrott vastorques töredéke ? (206., I)
- *Junozevci** [Hr] 10/11. század: sodrott nyakpereg (S)
- Kaba** [HB] 10. század: négy három szálból sodrott hurkos-kampós nyakpereg közbeiktatott filigránhuzallal díszítve, négy szálból sodrott bronz nyakpereg töredéke (S)
- Kisdobra–Ligahalom** [Sk] 10. század: három szálból sodrott, csonka végű bronz nyakperccel (S)
- *Kiskunfélegyháza–Kántor-domb** [BK] 10–11. század: sodrott és sima drótból hajlított bronz torquesek (S), torques (TSz)
- *Kiskunhalas–Balóta pusztja** [BK] 10. század: két ezüst pödrott végű egy szálból megsodrott nyakpereg (1., N)
- *Kiszombor B (Nagyhalomdűlő)** [Cs] 10–11. század: nyakpereg sodrott és hurkos-kampós szerkezettel (202., N), nyakpereg sodrott és hurkos-kampós szerkezettel (366., N), nyakpereg sodrott és hurkos-kampós szerkezettel (401., N)
- Kiszombor C** [Cs] 10–11. század: hurkos-kampós nyakpereg (29., N)
- Kláralfalva–Faragó** [Cs] 10. század: sodrott bronz nyakpereg (1., N)
- *Kloštar** [Hr] 10. század 2. fele–11. század eleje: négy szálból közbeiktatott vékony filigránhuzallal díszített, sodrott hurkos-kampós bronz nyakpereg (1., N), két négy szálból közbeiktatott vékony filigránhuzallal díszített, sod-

- rott hurkos-kampós bronz nyakperek, két szálból sodrott nyakperek (S)
- Kocsér [P]** 11. század: két szálas sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (1., N)
- *Kolozsvár–Szántó utca [Ro]** 10. század: egyszerű bronz huzalnyakperek (16., N)
- Kovácsi [Ro]:** sodrott kisméretű sodrott nyakperek bronzból (Sz)
- Körösszegapáti–Pállapály [HB]** 10–11. század: kétrét hajtott bronzszálból sodrott hurkos-kampós nyakperek (33., N), két szálból sodrott bronz hurkos-kampós nyakperek, négyszög átmetszetű bronz huzal, hegyesedő végű, kampós nyakperek, hurkos-kampós végű aranyozott bronz csavart nyakperek, hurkos-kampós végű aranyozott bronz csavart nyakperek (TSz)
- Letskés–Téglaégető I. temető [P]** 960–1100: három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (33., IF)
- *Letskés–Téglaégető II. temető [P]** 930/940–1100: három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (5., F), három szálból sodrott hurkos-kampós nyakperek (55., N), három szálból font, zárt bronz nyakperek (60., F)
- Magyarlapád–Gorgány [Ro]** 10–11. század: sodrott nyakperek bronzból, horoggal, sodrott nyakperek bronzból, két töredéke, a végén tekercselés (S)
- Magyarpécska–Nagysánc [Ro]** 10–11. század: vékony, három szálból sodrott nyakperek, bronzból készült sodrott masszív hurkos-kampós nyakperek (S)
- Magyartés–Zalota, Magaspart [Cs]:** csavart bronz nyakperek töredéke (Sz)
- *Majs–Udvari rétek [Ba]** 960/970–11/12. század fordulója: három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques (9., F), három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques (53., F), három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques (114., F), három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques (199., F), három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques (374., I), három szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques (385., I), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques

(492., F), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (512., I), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (515., F), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (532., I), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (559., I), hurkos-kampós záródású bronz torques (560., I), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (572., I), három szálból sodrott, töredékes bronz torques (626., I), négy szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (681., I), három szálból sodrott és a szálak közé tekert spirális drótból készült bronz torques (685., I), három szálból sodrott bronz torques (705., F), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (709., I), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (714., I), egybeöntött, sima, végei felé vékonyodó bronz torques (723., F), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású igen vékony bronz torques (772., I), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (774., I), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (782., I), négy szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (858., F), vékony huzalból hajlított, kampós záródású bronz torques (880., I), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (952., F), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (982., I), négy szál vastag drótból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (985., F), hurkos végű bronz torques (1018., F), négy szálból sodrott, spirális dróttekercselésű, hurkos-kampós záródású bronz torques (1089., I), három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású bronz torques (1126., I)

Maroslele [Cs] 10. század: nyakperecek (6–10.)

Marosnagylak–Vízpompá [Ro] 1020-as–1060-as évek: vastag bronzhuzalból

- sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperecek (S)
- Mezőkovácsháza–Templomföld** [B] 11. század: bronz nyakperek (S)
- Mezőzombor–Bálványdomb** [BAZ] 11. század: nyakperek? rugalmas ezüsthuzalból, saját anyagából kialakított beakasztós horoggal, sima, dísz nélküli, darabokban (7., N)
- Mindszent** [Cs] 10. század: vékony bronzdrót torques (6., N), négy szálból sodrott nyakperek töredéke (TSz)
- Mindszent–Baksi pusztá** [Cs] 10. század: három szálból sodrott bronz hurkos-kampós nyakperek (3., N)
- Mindszent–Ludas** [Cs] 10. század: vékony hurkos-kampós bronz nyakperek (6/1925., N), nyakperek (S/1941.)
- Mindszent–Wimmer föld** [Cs]: sodrott bronz nyakperek (Sz)
- Nagykapornak** [Z] 10. század: négy szálból sodrott és közbeiktatott filigránhuzallal díszített hurkos-kampós bronz nyakperek (1., N)
- Nagyszalonta–Halom domb** [Ro] 10. század: két szálból sodrott bronz nyakperek (1., F)
- *Nagyvárad–Ferenc József Laktanya** [Ro] 10. század: 1–2. négy szálból sodrott hurkos-kampós nyakperek, 3. négy szálból sodrott hurkos-kampós nyakperek (S)
- *Nagyvárad–Szálka terasz, Jégverem** [Ro] 10–11. század: vastag huzalból készített sodrott nyakperek bronzból, hurkos-kampós záródású (V. (15), N), vékony sodrott bronz nyakperek (XI. (31), N), nyakperek (XV. (37), N), két szálból sodrott hurkos-kampós záródású nyakperek (XXII. (51), N)
- Nemesőcsa** [Sk] 10. század: három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (2., N)
- Németszentpéter–Hamerák adomány** [Ro]: bronzból készült sodrott masszív nyakperek, hurkos-kampós (Sz)
- Németszentpéter–Római sáncok** [Ro] 10–11. század: nyakperek (1–8.)
- *Nyitra–Lupka** [Sk] 8–10. század: bronz torques (43., F)
- Nyitra–Zoborhegy** [Sk] 9–11. század: sodrott bronz nyakperek (27., F), két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (38., F), négy szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek, kampórésze sérült (130., F)
- Óbars** [Sk] 11–12. század: nyakperek (S)
- Óbéba** [Ro]: négy szálból sodrott bronz nyakperek (Sz)
- Óbesenyő–Dragomir halma** [Ro] 10. század 3. harmada–11. század: vékony, bronz huzalból készített sodrott nyakperek (II., I)
- Ópálos** [Ro]: nyakperek (Sz)
- Orosháza–Rákóczi telep** [B] 10+11–13. század: sodrott bronz torques (91., M)
- *Oroszvár** [Sk] 11(–12). század: sodrott nyakperecek, sima nyakperecek hurkos-kampós záródással (S)
- Örménykút** [B] 10–11. század eleje/11. század 2. harmada–12. század eleje: hurkos-kampós végződésű, három vékony bronzhuzalból sodrott nyakperek (74., I)
- *Pancsova** [Sr]: nyakperek töredéke (Sz)
- *Pécs–Vasas** [Ba] 10–11. század: három szálból sodrott bronz nyakperek (28., F), közbeiktatott filigránhuzallal díszített, hurkos-kampós sodrott bronz nyakperek (29., F), sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (33., F), bronz hurkos-kampós sodrott nyakperek (134., I), bronz sodrott nyakperek (141., I)
- *Perse–Bérc–Bórszeg** [Sk] 10+11. század: két szálból sodrott bronz nyakperek, töredékes (76., N)
- Pétervására** [H] 11. század: sodrott bronz nyakperek (S)
- *Piliny–Sirmányhegy I.** [N] 10–11. század: négy szálból sodrott hurkos-kampós záródású rosszezűst nyakperek (17., N), három szálból sodrott hurkos-kampós záródású bronz nyakperek (48., I), ezüst huzalnyakperek, egyik vége letört, másik hurkos (64., F), három szál bronzdrótból sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperek (72., F)
- Piliny–Sirmányhegy II.** [N] 11. század: három szál bronzdrótból sodrott hurkos-kampós nyakperek (11., N),

- vastorques (16., M), három szál bronz-drótból sodrott hurkos-kampós nyakperek (17., F), három szál drótból sodrott, hurkos-kampós bronz nyakperek (37., N), három szál drótból sodrott hurkos-kampós rosszezüst nyakperek (51., F)
- Polgár–Titkostanya** [HB] 10. század: sima, hurkos-kampós nyakperek (S)
- Pozsonyvezekény** [Sk] 10. század: fonott, hurkos-kampós bronz nyakperek (TSz)
- Pölöske** [Z]: csavart bronz nyakperek (Sz)
- *Pusztaföldvár** [B] 10. század közepe–1077: négy szál bronzhuzalból és közbeiktatott filigránhuzalból sodrott, hurkos-kampós záródású, a végek előtt vékony huzaltekerccseléssel összefogott nyakperek, négyyszög átmetszetű bronzhuzalból készült hurkos-kampós nyakperek, két hurkos-kampós, két szálból sodrott bronz nyakperek (S)
- *Püspökladány–Eperesvölgy** [HB] 10+11. század: négy szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz torques-diadém (8., I), üreges vastorques töredéke (61., I), háromrét hajtott bronzhuzalból sodrott torques (146., F), keskeny, lapos, bronz lemezből spirális formájúra tekercselt torques-diadém (158., F), három bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű nyakperek (269., I), sima bronz huzal nyakperek (270., I), hurkos-kampós végű torques, háromrét hajtott bronzszálból sodrott, a szálak közé két igen vékony szálból pödrött negyedik szál díszíti (312., F), háromrétre hajtott bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű torques (450., I), három szálból sodrott hurkos-kampós végű bronz torques (460., I), négy bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű torques (500., I), háromrét hajlított bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű nyakperek (521., I), háromrét hajtott bronzszálból sodrott hurkos-kampós végű nyakperek (542., F)
- *Ptuj–Vár** [Slo] 10–11. század: nyakperek (S)
- Rácalmás** [F] 10. század 3. harmada–11. század: három szálból sodrott, hurkos-kampós bronz nyakperek (1., F)
- Rád–Kishegy** [P] 10. század: három szálból sodrott hurkos-kampós záródású bronz nyakperek (XIV., I), három szálból sodrott hurkos-kampós záródású bronz nyakperek (XIX., F), sima, hurkos-kampós bronz nyakperek (4., I), három szálból sodrott bronz nyakperek, törött (17., I)
- *Répcelak–Várdomb, Homokbánya** [V] 11. század: négy szálból csavart hurkos-kampós bronz nyakperek (TSz)
- Sajókaza–Ormospusztá** [BAZ]: három szálból sodrott hurkos-kampós nyakperek, amelyet öt keskeny lemez fog össze (Sz)
- Sarkadkeresztúr, Csapháti-legelő** [B] 10. század: bronz nyakperek, három szálból sodrott, eredetileg hurkos-kampós záródású (S)
- Sármellék** [Ve]: három szálból sodrott nyakperek (Sz)
- Sárosd–Sertéslegelő** [F] 10. század: hurkos-kampós sodrott nyakperek (14., N)
- Sárrétudvari–Balázshalom** [HB] 10. század: sodrott nyakperek (S)
- *Sárrétudvari–Hízóföld** [HB] 10. század: huzal vastorques töredékei (17., I), két szálból sodrott vastorques (83., I), három szálból sodrott hurkos-kampós végű töredékes bronz nyakperek (157., I), vashuzal nyakperek, egyik vége hurkos, másik gombos (162., I), három szálból sodrott vas nyakperek töredékei (170., I), három bronzszálból sodrott torques, végei hiányosak (197., M), két vastag bronzszálból sodrott hurkos-kampós torques (200., I), hurkos végű vas nyakperek (217., I), vékony bronzhuzal nyakperek, feltehetőleg kampós vége letörött (248., IF)
- Sárrétudvari–Poroshalom** [HB] 10. század: bronz spirálisan tekercselt torques-diadém négy darabja (9., IF)
- Sarud–Báb** [H] 980–1060: négy szálból sodrott, hurkos-kampós bronz nyakperek (35., IM), négy szálból sodrott, hurkos-kampós bronz nyakperek (37., IF)
- Soltvadkert–Selyem** [BK] 10. század: sodrott nyakperek (1., N)
- Sorokpolány–Berekalja, Kápolnai út** [V] 11. század: bronz, fonást utánzó nyakperek töredékei (150., I)

Szabadkígyós–Tangazdaság homokbánya [B] 10. század: három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (15., I)

Szabadkígyós–Pálliget [B] 10. század: sodrást utánzó öntött bronz nyakperek (2., F), két szálból sodrott torques utánzó öntött ezüst nyakperek (3., M+I)

***Szabolcs–Petőfi u.** [SzSzB] 11. század: két visszahajtott szálból sodrott bronz nyakperek töredéke (172., F), két visszahajtott szálból sodrott hurkos-kampós záródású bronz nyakperek (214., F), négyszögletes keresztmetszetű hurkos-kampós végű bronz drót nyakperek (282., I), három szálból sodrott hurkos-kampós végű bronz nyakperek (335., IF), három szálból sodrott hurkos-kampós végű bronz nyakperek (341., I)

***Szabolcs–Vontatópart** [SzSzB] 10. század 2. fele: két szálból font hurkos-kampós bronz nyakperek (S)

Szakcs [T] 10. század: három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (3., I), bronz huzal hurkos-kampós torques (5., I)

***Szakony–TSZ Tejgazdaság** [GyMS] 10–11. század: négy szálból sodrott közbeiktatott filigránhuzalal díszített hurkos-kampós bronz nyakperek (28., F)

Szeged [Cs]: hurkos-kampós, sodrott bronz nyakperek (Sz)

Szeged–Bojárhalom [Cs] 10. század: sodrott nyakperek (III., F)

Szeged–Makkoserdő [Cs] 10–11. század: két szálból sodrott hurkos-kampós nyakperek (S/1930.), sodrott bronz nyakperek (157/1942., N)

Szegvár–Cickazug [Cs]: két szálból sodrott, hurkos-kampós ezüst nyakperek (Sz)

Szegvár–Erdei Ferenc u. [Cs] 10. század: nyakperek (S)

***Szegvár–Oromdűlő** [Cs] 10. század 2. harmada–1077: nyakperek (S)

***Székesfehérvár–Demkőhegy** [F] 10. század 2. fele: három vastag szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (1., N), három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (2., F),

három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (4., N), három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (10., F)

***Székesfehérvár–Maroshegy (I–II.)** [F] 10/11–13. század: hurkos-kampós, három szálból sodrott bronz nyakperek (S/1892., N), három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (1., I/F), nyakperek (S/II., N)

***Székesfehérvár–Rádiótelep** [F] 10. század 2. fele–11. század eleje: sodrott nyakperek (29., IF)

Székesfehérvár–Sáncdűlő [F] 10. század: három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (3., N), három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (9., IF), három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (33., N), sima hurkos-kampós ezüst nyakperek (88., IF)

Székesfehérvár–Sárkereszt-úri út, Kurucdomb [F] 10. század: három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (9., N)

Székesfehérvár–Sóstó [F] 10. század: négyszögletes átmetszetű vastag bronzhuzalból készült hurkos-kampós nyakperek (S)

Székesfehérvár–Szabad-battyáni út [F] 10. század: hurkos-kampós sodrott nyakperek (S/1915.), három szálból sodrott bronz nyakperek (1., N)

Szekszárd–Csötönyi-völgy [Tolna megye] 10. század: három huzalból csavart bronz nyakperek, kerek átmetszetű bronz nyakperek hurkos-kampós véggel (S)

Szentes–Ficsorahalom [Cs]: nyakperek (Sz)

***Szentes–Nagyhegy** [Cs] 10. század: sodrott nyakperek (15., N)

***Szentes–Nagytőke–Jámbor-halom** [Cs] 11. század: három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (b–c., N), sima nyakperek (10., N), bronz hurkos-kampós torques (11., I), nyakperek (23–27., N)

***Szentes–Szentlászló I., Tárkány Szűcs I. földje** [Cs] 10–11. század: sodrott bronz nyakperek (63., M), sodrott

- nyakperek (73., I), sodrott bronz nyakperek (76., I)
- Szentes-Zabola [Cs]:** sodrott nyakperek (S/Sz)
- *Szob-Kiserdő [P]** 10. század 1. harmada–11. század eleje: két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (5., F+F), hurkos-kampós sodrott nyakperek (73., IF)
- *Szob-Koliba [P]** 11. század: három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (25., I)
- *Szob-Vendelin [P]** 10. század 1. harmada–11. század vége: fonott bronz nyakperek (64., N), fonott bronz nyakperek (92., N), fonott bronz nyakperek (104., I)
- Szombathely-Kisfaludy utca [V]** 10. század: négy szálból font hurkos-kampós vastag bronzhuzal nyakperek (1/1965., F/IF)
- Tápiószéle [P]** 10. század: sima nyakperek (S)
- *Tibolddaróc [BAZ]:** négy bronzdrótból sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperek (R)
- Tiszabercel-Diófa-lapos [SzSzB]** 10. század: két szálból font hurkos-kampós bronz nyakperek (25., N)
- Tiszalök-Fészekaljadűlő [SzSzB]** 10/11. század: sodrott nyakperek (42., N)
- *Tiszalök-Rázompusztá I. [SzSzB]** 11. század: három szál bronzhuzalból sodrott, hurkos-kampós bronz nyakperek (10. (J 10), N), nyakperek 8109. (V 62), N)
- Tiszalök-Rázompusztá II. [SzSzB]** 10. század: négy szálból sodrott, hurkos-kampós végű bronz nyakperek, a szálak közt két vékony drót közétéker-cselve (14. (5), F)
- Tiszalúc-Sarkadpusztá [BAZ]** 11. század: két szálból sodrott bronz nyakperek (225., IF)
- Tiszatardos [BAZ]** 10. század: sima bronz nyakperek (S)
- Tiszatardos-Reviczky uradalom [BAZ]** 10. század: nyakperek (S)
- *Tokaj [BAZ]:** ezüst sodrott nyakperek töredéke (K)
- *Tornóc [Sk]** 9–11. század: három szálból sodrott hurkos-kampós végű bronz nyakperek (379., I)
- Tömörkény [Cs]:** sodrott nyakperek (Sz)
- *Törökkanizsa [Sr]** 10–11. század: sodrott nyakperek (S)
- *Vác [P]** 10. század: három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (S)
- Vác-Hétkápolna [P]** 10. század: sodrott nyakperek (S)
- *Vajdahunyad-Kincseshegy [Ro]** 10–11. század: négy szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (A., N), sima hurkos-kampós bronz nyakperek (27., I)
- *Valkóvár [Hr]** 950–1150: két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (115., N), egyszerű bronz nyakperek (391., N), bronz nyakperek (409., IF), 14 sodrott nyakperek (S)
- Várfalva-Jósika kastély [Ro]** 11. század: négy szálból sodrott, közbeiktatott filigránhuzallal díszített hurkos-kampós bronz nyakperek (2., N), három szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (15., I), sima hurkos-kampós bronz nyakperek (18., I)
- Veszékény-Tormostyándűlő [GyMS]** 10. század: sodrott nyakperek (S)
- *Veszprém-Sashegyi szőlők [Ve]** 10. század: fonott nyakperek (18., N), fonott nyakperek (26., N)
- Vésztő-Kótpusztá [B]** 10–11. század: vas nyakperek (S)
- Vörs-Papkert B [S]** 8/9–12. század: sodrott nyakperecek (S)
- Zemplén [Sk]** 9. század vége: sima huzalból készült, mindkét végén hurkos záródással arany nyakperek (S, M)
- *Zimándújfalu-Földvárpusztá [Ro]:** 1. rombusz alakú bronz átmetszetű nyakperek, 2. sodrott vaskos, bronz nyakperek, a testén vékony sodrott filigrán drót, 3. sodrott nyakperek bronzból, 4. sodrott nyakperek bronzból, két töredékben (Sz)
- Zsitvabesenyő-Papföld [Sk]** 11. század: két szálból sodrott hurkos-kampós bronz nyakperek (22., I), sodrott bronz nyakperek, végei letörték (26., I)

Jelmagyarázat:

* = bizánci típusú lelet található a temetőben: kereszt, fülbevaló, gyűrű, karperec, csat, cslingő, vagy bizánci pénz

[] = Au – Ausztria, BK – Bács-Kiskun megye, Ba – Baranya megye, B – Békés megye, BAZ – Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Cs – Csongrád megye, F – Fejér megye, GyMS – Győr-Moson-Sopron megye, HB – Hajdú-Bihar megye, H – Heves megye, Hr – Horvátország, JNSz – Jász-Nagykunszabolcs-Szolnok megye, KM – Komárom-Esztergom megye, N – Nógrád megye, P – Pest megye, Ro – Románia, S – Somogy megye, SzSzB – Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Sr – Szerbia, Sk – Szlovákia, Slo – Szlovénia, T – Tolna megye, Ukr – Ukrajna, V – Vas megye, Ve – Veszprém megye, Z – Zala megye

() = sírszám + elhunyt neve (Ø – üres sír, I – fiatal, gyermek, IF – fiatal lány, lánygyermek, IM – fiatal fiú, fiúgyermek, F – nő, M – férfi, N – beazonosíthatatlan nemű felnőtt, Pl – többes temetkezés, ismeretlen neműek) vagy Is – ismeretlen leletkörülmények, Sz – szórvány, T – temető, TSz – temetőbeli szórvány, S – sírből / több sír anyaga szétválogathatatlanul egyben, Te – telep, TeSz – telepről származó szórvány, P – pénzlelet, R – raktárkészlet, K – kincslelet.

BIBLIOGRÁFIA

- ANNALES BARENSSES = Annales Baresnes a. 605–1043. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. Tomus V. Annales et chronica aevi Salici*. Ed. PERTZ, GEORGIUS HEINRICUS. Hannoverae, 1844. 51–56.
- BAKAY 1965–1966. = BAKAY, KORNÉL: Gräberfeld aus dem 10–11. Jahrhundert in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. *Alba Regia. István Király Múzeum Közleményei* 6–7 (1965–1966) 43–88.
- CHURCHILL 1979. = CHURCHILL, W. J.: *The Annales Baresnes and the Annales Lupi Protospatarii*. (Dissertation.) Toronto, 1979.
- DE CEREMONIIS = Constantini Porphyrogeniti *De cerimoniis aulae Byzantinae*. Rec. REISKE, JOHANN JAKOB. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 16. Bonnae, 1830.
- GÁLL 2008. = GÁLL ERWIN: *Honfoglalás- és kora Árpád-kori temető és szórványleleteinek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban*. (Doktori disszertáció kézírata) Budapest, 2008.
- HEIMSKRINGLA = LAING, SAMUEL–ANDERSON, RASMUS B.: *The Heimskringla. A History of the Norse Kings by Snorre Sturlason I–III*. London–Copenhagen–Stockholm–Berlin–New York, 1907.
- HORVÁTH 2004. = HORVÁTH CIPRIÁN: Lánckészerek a honfoglalás kori leletanyagban. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 10 (2004) 459–482.
- KOVÁCS 2004. = KOVÁCS LÁSZLÓ: Érmek nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokból. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. ERDEI GYÖNGYI–NAGY BALÁZS. Budapest, 2004. 43–49.
- NORSE SAGAS = Snorri Sturluson: *Heimskringla II. Sagas of the Norse Kings*. Transl. LANG, SAMUEL. New York, 1978.
- OLAJOS 1987–1988. = OLAJOS TERÉZIA: Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez. *Antik Tanulmányok* 33 (1987–1988) 24–27.
- OLAJOS 1996. = OLAJOS, THÉRÈSE: Contribution à l'histoire des rapports entre Constantin Monomaque et le roi hongrois André Ier. In: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen, 1996*. Hrsg. PRINZIG, GÜNTER–MACIEJ, SALAMON. Wiesbaden, 1999. 85–95.
- OLAJOS 1998. = OLAJOS TERÉZ: Egy felhasználatlan forráscsoport. A 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. *Századok* 132 (1998) 215–222.
- OLAJOS 1999. = OLAJOS, THÉRÈSE: Contingent hongois au service de Byzance en Italie. Contribution à l'histoire des rapports entre Constantin Monomaque et le roi hongrois

- André Ier. In: *Les Hongrois et l'Europe. Conquête et l'intégration*. Eds. CSERNUS, SÁNDOR–KOROMPAY, KLÁRA. Paris–Szeged, 1999. 223–229.
- RUMMEL 2005. = RUMMEL, PHILIPP VON: *Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 55. Berlin–New York, 2005.
- SZABÓ 1978–1979. = SZABÓ JÁNOS GYÖZÖ: Árpádkori telep és temető Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege. *Egri Múzeum Évkönyve* 16–17 (1978–1979) 45–124.
- SZÓKE 1962. = SZÓKE BÉLA: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Budapest, 1962.
- VÁLYI 2000. = VÁLYI KATALIN: Régészeti emlékek. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk. KRISTÓ GYULA–MAKK Ferenc. Szeged, 2000. 365–385.
- VAŽAROVA 1976. = ВЪЖАРОВА, ЖИВКА Н.: *Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България)*. София, 1976.

RÉVÉSZ, ÉVA

Die Torquesse (Halsbände) und die Orthodoxie?

In diesem Artikel versuche ich an diese Frage antworten, ob eine Beziehung zwischen der Torquesse und der Orthodoxie sind. Diese Theorie hat Katalin Vályi angeregt.

Die frühere Fachliteratur sind keinen weiteren Ansatzpunkt zu dieser Theorie gegeben, gegenteils haben sie – Szöke Béla, Szabó János Győző – festgestellt, dass die Torquesse das osteuropäische Fundmaterial bezeichnen.

In dem ungarischen Fundmaterial haben die Torquesse von Mitte des 10. Jahrhundert vorgekommen. Aber die sind mit dem byzantinischen Fundmaterial zusammen nicht zu oft, das zeigt es, dass die Torquesse in das ungarischen Fundmaterial nicht durch den Handel gekommen sind, sondern sie sind ein lokales Produkt.

Die Torquesse sind das Statussymbol der römischen und – später auch – der byzantinischen Leibgarde gewesen. In der byzantinischen Armee haben viele Nation gedient z.B. Vikingen, Ungaren. Es soll ich vorsichtig vorstellen, vielleicht diese in byzantinischen Armee gediente Soldaten haben die Torquesse-Tracht zu Hause kennen lassen und nachher wird die Torquesse ein alltägliche Tracht. Da soll ich die schriftliche und archäologischen Quellen noch forschen.

Endlich beantworte ich die im Titel aufgestellte Frage. Auf Grund der verfügbaren Information soll ich das antworten, dass keine Beziehung zwischen der Torquesse und der Orthodoxie ist.

Királyi egyházak a középkori Magyarországon.

*A királyi kápolna mint lehetséges közös eredet?**

A királyi egyházak sajátos jogállásával kapcsolatos eddigi kutatásaim elsősorban a lehetséges intézmények körére, jogállásuk mibenlétére, az esztergomi érsek felettes kormányzati joghatóságára összpontosultak. E különleges jogi helyzetű intézménycsoport *exempt* státuszának kialakulásában azonban mindeddig kevesebb figyelmet kapott, jórészt általános értelemben fogalmazódott meg a lehetséges „közös nevező(k)” kérdése.¹ A jelen tanulmány keretében ez utóbbi területet vizsgálom alaposabban.

Mire vezethető vissza tehát az érintett intézmények kiváltságos helyzete? Ha végigtekintünk a különleges jogállású intézményeken – természetesen figyelembe véve azt is, hogy első tételes felsorolásuk a 14. század végén történt –, öt nagyobb csoport figyelhető meg: 1) bencés apátságok, 2) társaskáptalanok, 3) premontrei prépostságok, 4) kápolnák és plébániák, 5) két erdélyi *decanatus*, Brassó és Szeben.

Az első csoportba csak királyi alapítású intézmények tartoznak. Vitán felül áll az egyes apátságok részletes vizsgálata alapján, hogy a királyi *fundatio* és kegyuraság volt az a jogi alap, amelyre felépülve *exempt* jogállásuk fokozatosan, a 13. század első felére megszilárdult.² Hasonló mondható el a társaskáptalanokról³ és a premontrei prépostságokról – ez utóbbi esetben azzal a megkötéssel, hogy egyesek az esztergomi főegyházmegye területére estek, így eleve az érsek kormányzati joghatósága alá tartoztak.⁴ A kápolnák és plébániák egyik markáns csoportja, azok, amelyek a veszprémi püspökségben voltak (Buda környékén és az egyházmegye más vidékén), szintén a királyi alapításnak és joghatóságnak köszönheték 13. század elejére kiformalódó különleges jogállapotukat. Esetükben annyit meg kell mégis jegyezni, hogy itt nem sokkal később egyfajta törés mutatkozott, mivel kikerültek a királyi joghatóság alól, és csak a 13. század végén tértek ide vissza, ami újabb heves joghatósági vitákhoz vezetett.⁵ Egyes budai plébániák csak eleve a tatárjárás után osztoztak az *exempt* egyházak rendkívül előnyös helyzetében a királyi alapításnak köszönhetően.⁶ Más, nem Veszprém egyházmegyei, nem budai plébániákkal (Segesd, Városlőd, Szentjakabfalva, Galambok, Nagykomár, Karos) kapcsolatban a hiányos adatok ellenére feltételezhető, hogy szintén a királyi alapítás, ill. kegyuraság lehetett a döntő. Ezek az egyházak királyi birtokon létesültek, ami *per fundationem* befolyással volt jogállásukra. Igaznak tűnik ez a megállapítás akkor is, ha jól tudjuk, voltak olyan intézmények – jelesül a két erdélyi *decanatus* (Szeben, Brassó) – ame-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00530/08/2) támogatásával készült.

¹ Lásd Kiss 2004.; Kiss 2005.; Kiss 2007.; Kiss 2010.; Kiss 2011.

² Kiss 2006. 43–115.

³ Kiss 2011. 289.

⁴ Kiss 2010. 109–117.

⁵ Kiss 2011. 289–290.

⁶ Kiss 2011. 290.

lyek mögött hospes-települések húzódtak meg. Ám itt is egy királyi alapítású társaskáptalan (Szeben) fogta azokat egybe.⁷

Ha végigtekintünk ezeken az intézményeken, világossá válik, hogy a királyi alapítás megfelelő alapot nyújtott a különleges jogállás elnyeréséhez. Ennek bekövetkezéséhez természetesen szükség volt arra, hogy – az *exemptio* lényegéből fakadóan – a felettes intézmény, jelen esetben az esztergomi érsek különleges kormányzati joghatósága elfogadást nyerjen. Az ezzel kapcsolatos viták a 13. század közepére jutottak nyugvópontra, éppen akkor, amikor az említett intézmények többségének jogállása stabilizálódott. Itt nyilván ugyanannak a folyamatnak a két oldaláról van szó.

Fel kell tennünk mégis a kérdést: vajon ténylegesen is, és ha igen, mennyiben beszélhetünk egységes intézményről?

A csoportjellegre utalnak az első, 12. század második felében és a 13. század első éveiben feltűnő közös kiváltságokra vonatkozó megfogalmazások. Az esztergomi és a kalocsai érsek vitájában megnyilatkozó III. Sándor pápa, majd később Imre király és Jób esztergomi érsek konfliktusában állást foglaló III. Ince pápa egyaránt *általában* királyi prépostságok és apátságok, a királyi udvar személyzete feletti joghatóságról rendelkezik, erősítik meg az esztergomi érsek számára. Így tehát ekkor még csak két csoport kapcsolható egybe fogalmilag.⁸

A királyi egyház fogalma – legalábbis a szakirodalom szerint – a legszorosabban kapcsolódott a királyi udvarhoz, királyi kápolnához, amely a korszak nagy részében nem egy konkrét településhez (székváros) kötődött, hanem változó helyszínekhez. Lehetséges, hogy éppen ez ad magyarázatot arra, hogy ennyiféle intézmény helyet kapott a királyi egyházak körében.

De mit is jelentett ez a királyi egyház? Mennyiben tekinthető azonosnak a királyi kápolnával?⁹ Az általánosságban megnyilatkozó jogi rendelkezések – gondolkodj itt III. Sándor és III. Ince már idézett döntéseire – két fogalmat alkalmaznak: királyi prépostságok és apátságok mellett a királyi udvar személyzetét említik csupán. A királyi prépostságok és apátságok kifejezés teljesen egyértelmű: királyi alapítású vagy joghatóság alatt álló intézményeket jelent, korábbi csoportosítás szerint ide érthetjük az érintett bencés apátságokat, társaskáptalanokat, premontrei prépostságokat. A királyi alapítású kápolnákat, plébániákat és a két erdélyi *decanatust* ide kötni már nem ilyen egyértelmű. Az előbbieket elhelyezkedése – túlnyomó többségük

⁷ E kérdésre később még visszatérek.

⁸ FEJÉR II. 180–183., 392–393., 404–405., 416–417., 419., 420. III/1. 129–134.; MES I. 166–167. Vö. Kiss 2011., különösen 274–284.

⁹ A magyar szakirodalom általában a királyi kápolnákra vezeti vissza az itt említett kiváltságolt intézményeket. A teljesség igénye nélkül: GÁRDONYI 1933. 164–165.; BÁRTFAI SZABÓ 1935. 9–10.; JANKOVICH 1959. 68–69., 80.; KUMOROVITZ 1963. 109., 125.; ECKHARDT 2000. 138.; MÁLYUSZ 2007. 38. 24. jz., 38–39.; GYÖRFFY 1962. 251.; GYÖRFFY 1973. 270.; KOSZTA 2001. 208–209.; KUBINYI 1999A 52.; KUBINYI 1999B 292.; KUBINYI 1999C. 266–267.; FÜGEDI 1981A. 301–302.; FÜGEDI 1981B. 161–162., 230–231. (21. sz. táblázat). A külföldi szakirodalom is általában a kápolna-eredetet hangsúlyozza, l. FLECKSTEIN 1966. 134–150., 228–230., 278–287.; GRASS 1972.; GRASS 1960–1961.; GRASS 1965. Ugyanakkor az erdélyi szászok esetében a szakirodalom a különleges jogállás kialakulásában a hospes-kiváltságot tekinti döntőnek, l. TEUTSCH 1921. 7–8.; MÜLLER 1934.; SERVATIUS 1971. A szebeni prépostság elsőségét hangsúlyozza KURZE 1966. 453–454., 458–459.; KURZE 1971. 137–149., 151–159.; GRANDJEAN 1971.

a *medium regni* területére esett – azt sugallja, hogy részesei voltak a királyi egyházak valamiféle országos hálózatának. A *decanatusok* esetében valójában inkább a királyi területen létrejött, alapvetően hospes-jogra visszavezethető különleges jogállásról volt szó, amelynek lényege jogi értelemben megegyezett a többi *exempt* egyházzal. Hozzátevé azonban, hogy ennek tényleges kialakulása már a 14. századra esett.

A királyi udvar egyházi személyzete alatt a mindenkori királyi udvarban elsősorban liturgikus feladatokat ellátó klerikusokat kell értenünk. Kérdés, hogy ők honnét rekrutálódtak, illetve mi fűzte össze őket. A kérdés második részének megválaszolása tűnik könnyebbnek. Ez az intézmény egyértelműen a királyi kápolna volt, amely a királyi udvar vándorló jellegéből adódóan országos szervezet volt. Nagy jelentősége volt a hivatali írásbeliség területén, különösen a királyi kancellária 1180-as évek eleji megszervezését megelőzőleg. Ezzel érkezünk el a kérdés első feléhez, honnan származtak a királyi kápolna tagjai. E kérdésre elsősorban éppen a hivatali írásbeliség, hivatalviselés adatai alapján tudunk válaszolni.

Az alább ismertetendő vizsgálat során azokat a személyeket kerestem, akik a kiváltságot egyházi intézmények tagjai voltak és szerepük volt a hivatali írásbeliségben (1001 és 1301 között).

A királyi okleveleket megfogalmazó-letisztázó *notariusok*, *scriptorok*, azok megerősítését végző kápolnaispánok, az 1180-as évek közepe előtt olykor kancellárnak nevezett személyek esetében – mellőzve most itt a bőséges intézménytörténeti szakirodalom megállapításait¹⁰ – a mi szempontunkból az a kérdés érdemel figyelmet, mely egyházakhoz köthetők. Az összehasonlítást úgy végeztük el, hogy a királyi oklevelek kiadásában külön vettük a királyi és nem királyi egyházakhoz köthető személyeket, illetve a nem azonosítható egyházhoz tartozókat. A vizsgált időszak egészét vettük 100%-nak, ehhez viszonyítottuk az egyes korszakok és intézménycsoportok relatív képviseleti arányát.

Az első és egyik legfontosabb következtetés az, hogy a királyi egyházakhoz köthető személyek *kizárólag a királyi prépostságok tagjai* közül kerültek ki, *döntő többségük prépost* volt.

A királyi kancellária megszervezését megelőző időszakból, hagyományosan 1181-et véve alapul, nagyjából egy arányt képviselnek a királyi prépostságok és a nem azonosítható egyházak (4,7 és 4,1%), ennek nem egészen kétszerese köthető nem királyi egyházakhoz (püspökségek, székeskáptalanok, stb., 7%). Az 1180-as évek elejétől a tatárjárásig terjedő időszakban *jelentősen megnőtt a királyi prépostságok szerepvállalása*, elérte a nem királyi egyházakét (10,5 és 10,5%), míg az azonosíthatatlan intézmények száma értelemszerűen lecsökkent (2,9%). A tatárjárást követően újabb átrendeződés figyelhető meg. Az azonosíthatatlan intézmények száma még tovább csökkent (2,3%), ugyanakkor a királyi prépostságok részvétele a királyi oklevéladásban csak enyhén emelkedett (19,3%-ra), míg a legnagyobb növekedést a nem királyi egyházak könyvelhették el (38,6%). A teljes korszakra vetítve az arányokat, a királyi prépostságok 34,5%-os, a nem királyi egyházak jóval maga-

¹⁰ FEJÉRPATAKY 1885.; SZENTPÉTERY 1930.; KUMOROVITZ 1942–1943.; KUMOROVITZ 1963. 120–121., 124–128., KUBINYI 1999A.; MKR 37–38. (FONT M.), 64–69. (FEDELES T.)

sabb, 56,1%-os arányt értek el, az azonosíthatatlan egyházak aránya 10% alatt maradt (9,3%).

Ezek az arányok azonban csak *viszonylagosak*, hiszen nincsenek tekintettel az egyes korszakok egyenlőtlen oklevél-kibocsátási mennyiségére. Az első időszak másfélszáz alatti, a következő időszak több mint négyszeres és a záró periódus ehhez képest újabb majd' hétszeres mennyiségű termése fényében rendkívül jelentékennynek mondható a királyi egyházak részvétele a hivatali írásbeliségben, pontosabban a királyi oklevéladásban, ill. ennek ilyen mértékű növekedése.¹¹

E vizsgálat ugyanakkor nemcsak azért tanulságos, mert jól mutatja a királyi egyházak magas részvételét, hanem azért is, mert egyúttal *rávilágít az intézmények közötti fontos különbségekre*. A kiváltságolt egyházi jogi helyzetű intézmények közül csak királyi társaskáptalanok szerepelnek. Amint azt már Kubinyi András is feltételezte, ennek minden bizonnyal kormányzati oka volt: Arad, Dömös, Óbuda, Szepes, Szeben, Székesfehérvár és Titel jól „felhasználhatók” volt ilyen célokra.¹² Természetesen az sem mellékes, hogy ezen intézmények egymáshoz képest milyen arányban szerepelnek. Az egész időszakot (1001–1301) tekintve az óbudai társaskáptalan végig egyenletesen szerepel, vele szemben a székesfehérvári folyamatos emelkedést, míg az aradi és a titeli csökkenést mutat. Dömös e vonatkozásban csak a korszak végén, míg Szeben és Szepes értelemszerűen szintén csak később (előbbi a tatárjárás előtt, utóbbi csak ezután) jutott valamelyest szerephez. Az egész korszakra vetített „abszolút” rangsor élén Székesfehérvár szerepel (26 személy), majd Óbuda következik (12), utánuk Arad (6), Szeben (5), Szepes (4), Titel és Dömös (3–3) állnak (ld. I. táblázat, I. ábra).

A királyi prépostságok – itt most csak visszautalnék a nem királyi egyházak és azonosíthatatlan egyházak arányára – különösen a 12–13. század fordulóján voltak aktívak. A tatárjárást megelőző évszázadot tekintve különösen meredek növekedést mutat a királyi oklevélkiadásban mutatkozó szerepvállalásuk aránya. Fontosságukra utal III. Sándor pápa már ismertetett kiváltsága, amely fontosnak tartotta külön kiemelni a királyi prépostságokat (és apátságokat).¹³

Mindezzel azonban még nem kaptunk választ arra a kérdésre, hogy miért terjedt ki a már említett kiváltságos egyházi jogi helyzet a többi intézményre, azaz arra, mindez valójában köthető-e a királyi kápolnához. A királyi alapítású bencés apátságok és premontrei prépostságok esetében egyértelműen kimutatható azoknak az alapító és leszármazottaik személyéhez köthető kultikus feladata (temetkezőhely és az üdvözülés elősegítése). Hasonló, kultikus feladatot tölthettek be a királyi alapítású kápolnák, amelyek egy része a 13. század elejére plébániává fejlődött, más részük – éppenséggel Budán – a 13. század közepétől egyre jelentősebb királyi szék-

¹¹ Nyilvánvalóan érdemes lenne figyelembe venni a hiteleshelyi tevékenységet is, erre azonban itt most terjedelmi okokból nincs mód.

¹² KUBINYI 1999A. 51. Azzal a megállapítással már kevésbé értek egyet, hogy ezen intézmények jelentőségére területi elhelyezkedésük – a *medium regniről*, ill. az ország stratégiailag fontos peremterületeiről van szó – is befolyással volt, mivel a királyi oklevelek kiadási helye és a kiállításban szerepet vállaló egyháziak „szolgálati helye” nem esett egybe, ill. az előbbi nem mindig egyértelmű. Másképpen megfogalmazva, pl. a székesfehérvári prépost közreműködése a királyi oklevéladásban nem feltétlen kötődött éppen Székesfehérvárhoz. Itt sokkal inkább arról volt szó, hogy a királyi magánegyház tekintélye miatt támaszkodott rájuk az uralkodó.

¹³ FEJÉR II. 180–183.

helyen létesültek. Talán nem véletlen, hogy Buda jelentőségének növekedésével párhuzamosan – a 13. század utolsó negyedében – értékelődtek fel ismét a nem Budán, hanem annak környékén korábban létesült királyi kápolnák, plébániák is. Ezzel tulajdonképpen ismét funkciót nyertek, újra szerepük lett a királyi család liturgikus szükségleteinek kielégítésében. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a nem budai vagy Buda környéki, tehát távolabb fekvő királyi kápolnák helyzetében ezt a hullámzó fejlődést nem lehet nyomon követni, nyilván azzal a kiegészítéssel, hogy ennek esetükben a meglehetősen szórványos forrásadottság is oka lehet.

A két erdélyi *decanatus* helyzete valamelyest eltér a korábbiaktól. Egyfelől ugyanis világos, hogy a Királyföldön és a Barcaságban nem királyi alapítású egyházak létesültek, hanem olyanok, amelyeket királyi engedéllyel, királyi földön hoztak létre, ami érthetően önmagában *királyi egyház jelleget* kölcsönzött nekik. Másfelől – a 13. század első harmadában – e területen a ténylegesen királyi alapítású, és az itteni németek egyházát összefogó szebeni társaskáptalan szerezte meg a passzív *exemptiot*, fokozatosan kiterjesztve azt az itteni szászok területi alapon szerveződő közösségi egyháza (*Landkapitel, decanatus*) fölé is, elindulva ezáltal az aktív *exemptio* felé vezető úton.¹⁴

Összességében elmondható, hogy valamennyi kiváltságolt intézményre érvényes volt a királyi alapítás – leszámítva a két erdélyi *decanatus*t, amelyek különleges jogállása a 14. századtól kezdett kiforrni. Ugyanakkor nem bizonyítható egyértelműen, hogy a királyi kápolna fogta volna össze e különböző intézményeket. A királyi alapítású bencés apátságok, premontrei prépostságok vezetőit és tagjait a források nem nevezik királyi káplánnak, ez csak a királyi kápolnák papsága, és olykor, de nem mindig, a királyi oklevelek kiállításában résztvevő királyi prépostok, kanonokok esetében fogható meg. Ez utóbbiak királyi kápolnához tartozását azonban egyértelműen mutatja, hogy a 12. század közepén konventszerű testületük feje a *comes/magister capelle* volt. Ugyanakkor a szerzetesi intézmények hasonló liturgikus („kápolnai”) feladatokat is elláttak az uralkodó és családja számára. Ennek ellenére mégis kérdés – hogy az alábbiak figyelembe vételével – a királyi kápolnához számíthatóak-e.

Ráadásul – bármilyen kézenfekvőnek tűnik is – arra a kérdésre sem könnyű válaszolni, hogy miért az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alá kerültek, tartoztak ezek az intézmények. Erre csak áttételesen – a 12–13. században az esztergomi érsek különjogait érintő vitákban megjelenő kifejezések alapján – tudunk választ adni. A „*királyi prépostságok és apátságok*” megfogalmazás már III. Sándor korától kezdve folyamatosan jelen volt a pápai kiváltságlevelekben, ehhez társult III. Celesztintól kezdve a „*királyi udvar személyzete feletti lelki joghatóság*” mint kife-

¹⁴ Ezt támasztja alá az is, hogy a 14. század eleje előtt nyoma sincs a szebeni vagy a brassói *decanatus exemptios* törekvéseinek. A 12. század vége és az 1300-as évek eleje között csupán a szebeni prépostság kiváltságos helyzetére, annak kialakulására vannak adatok. Jellemző, hogy a térségre vonatkozó egyházkormányzati viták a 12–13. fordulóján kizárólag a szebeni püspökség felállításáról, a „*németek egyházával*” kapcsolatos vitákról szól. UGDS I. 2., 4., 5., 18., 20., 58. sz.; FEJÉR III/1. 129–134. Még 1264-ben is együtt szerepel a szebeni egyházmegye (!), dékánja és plébánosai, éppenséggel egy közös kiváltság ügyében. UGDS I. 104. sz. Az első – a szebeni prépostság, ill. a szebeni és brassói *decanatusok* közötti – egyházjogi viták, amelyek már az utóbbiak önállósodási törekvését mutatják, csak az 1302 utáni időszakból ismertek. UGDS I. 296. sz. (1302), 311–312. sz. (1308), 314. sz. (1309), stb.

jezés. Maga a „királyi egyház” fogalma azonban csak igen későn, 1225-ben az aradi préposti szék betöltése körüli vitában bukkant fel, szoros összefüggésben a pápai joghatósággal.¹⁵ Elgondolkodtató az is, hogy a kiváltságolt intézmények megjelenésében a *királyi kápolna* kifejezés sokáig, egészen a 13. század végéig nem jelenik meg. A veszprémi székeskáptalan 1296. augusztus 1-jén kelt oklevele az első, amely fogalmilag, jogilag összekapcsolja a királyi egyház és a király(né)i kápolna intézményét. Az eset egyértelmű: a káptalan – hosszas vita után – kénytelen volt elismerni, hogy bizonyos Buda környéki plébániák (Örs, Sasad, Csík, Keszi, Szentjakab, Fehéregyház) tizedjövedelme az esztergomi érseket illeti, plébánosaik, előljáróik – és ez a döntő szempontunkból – az érsek zsinatán kötelesek megjelenni, nem a püspökén. Sőt, elismerték azt is általában, hogy *minden királyi és királynéi egyház és kápolna plébánosa, igazgatója teljes tizedjövedelmet élvez, és az érseki zsinaton tartozik megjelenni*.¹⁶ Valójában ettől az időszaktól kezdve beszélhetünk egységesen kiváltságolt királyi egyházakról, amelynek körébe beletartoztak a királyi alapítású bencés apátságok, társaskáptalanok, egyes premontrei prépostságok és a király(né)i kápolnák, plébániák, hogy azután ez a sor később még kiegészülhessen a két erdélyi *decanatus*szal.

MELLÉKLETEK

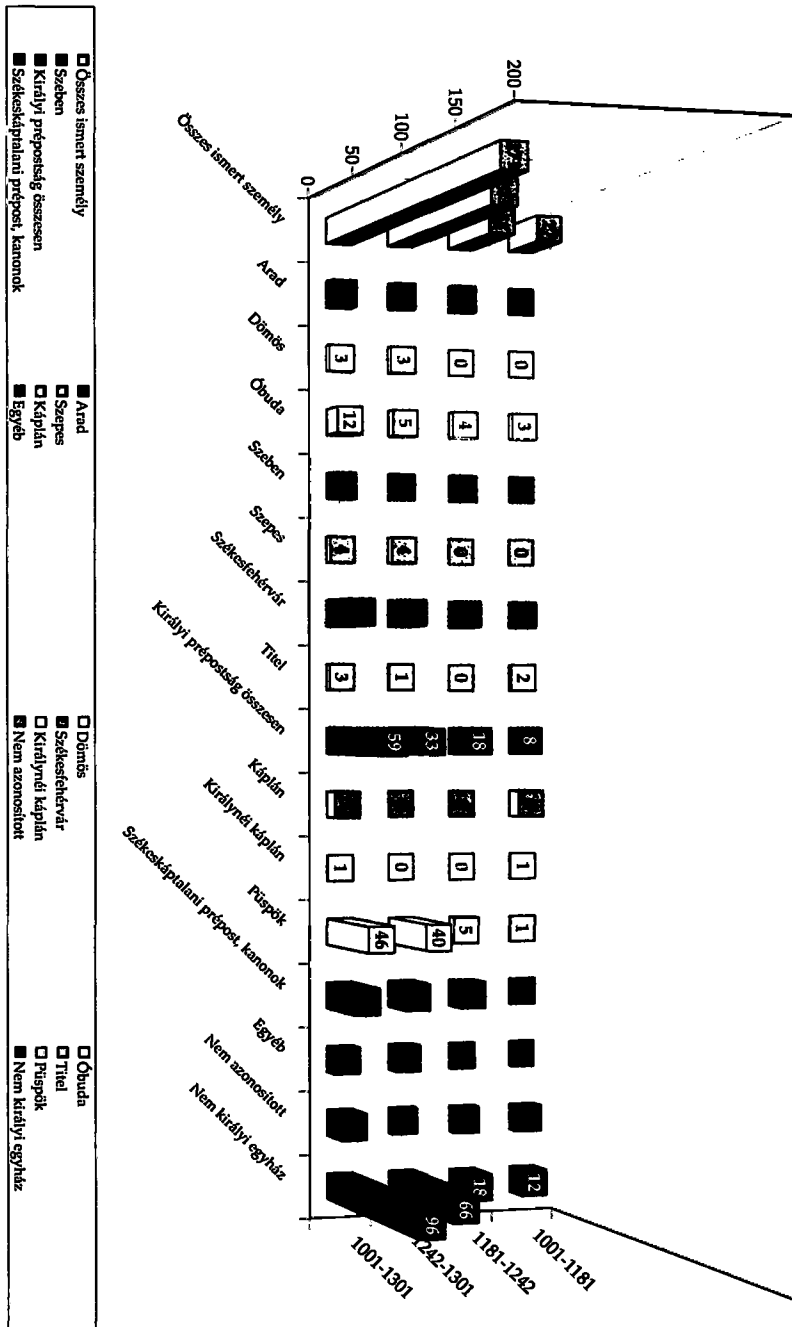
%	1001–1181	1181–1242	1242–1301	1001–1301
Összes ismert személy	15,80	24,00	60,20	100,00
Királyi prépostság összesen	4,70	10,50	19,30	34,50
Nem királyi egyház	7,00	10,50	38,60	56,10
Nem azonosítható	4,10	2,90	2,30	9,30

I. táblázat: A királyi egyházak (prépostságok) részvétele a királyi oklevéladásban (%)¹⁷

¹⁵ „*Iam pridem Orodienae prepositura vacante, quum regalis existat, ac per hoc ad nos eius collatio, ad te vero presentatio prepositi pertinere noscatur, eam dilecto filio Iohanni subdiacono et capellano nostro, et clerico tuo, tibi devoto, quantum in nobis fuit duximus concedendam...*” FEJÉR III/2. 51–52.

¹⁶ „[...] *predictae decime et visitatio concilii ad ecclesiam Strigoniensem pertineret, cum ecclesia Strigoniensis hanc prerogativam ex privilegio et antiqua consuetudine prescripta habere dignoscatur, quod omnes ecclesie et capelle regales seu reginales, earundem plebani et rectores plenas decimas in omnibus debeant percipere et habere et concilium archiepiscopi visitare...*” DF 237 414.; MES II. 390–391.

¹⁷ Az itt szereplő számadatok a következő munkákon alapulnak: RA; KUBINYI 1999A.; ZSOLDOS 2011.

I. ábra: A királyi egyházak (prépostságok) részvétele a királyi oklevéladásban

BIBLIOGRÁFIA

- BÁRTFAI SZABÓ 1935. = BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: *Óbuda egyházi intézményei a középkorban*. Budapest, 1935.
- DF = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- ECKHARDT 2000. = ECKHARDT FERENC: *Magyar alkotmány-és jogtörténet*. Szerk. MEZEY BARNA. Milleniumi Magyar Történet. Historikusok. Budapest, 2000.
- FEJÉR. = *Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Ed. FEJÉR, GEORGIUS. Buda, 1828–1844.
- FEJÉRPATAKY 1930. = FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: *A magyar kancellária az Árpádok korában*. Budapest, 1885.
- FLECKSTEIN 1966. = FLECKENSTEIN, JOSEF: *Die Hofkapelle der deutschen Könige. II. Teil. Die Hofkapelle im Rahmen der ottonisch-salischen Reichskirche*. Schriften der Monumenta Germaniae Historica 16/2. Stuttgart, 1966.
- FÜGEDI 1981. = FÜGEDI ERIK: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest, 1981.
- FÜGEDI 1981A. = FÜGEDI ERIK: Középkori magyar városprivilegiumok. In: FÜGEDI ERIK: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest, 1981. 238–310., 493–509.
- FÜGEDI 1981B = FÜGEDI ERIK: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. In: FÜGEDI ERIK: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest, 1981. 114–237.
- GÁRDONYI 1933. = GÁRDONYI ALBERT: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In: *Károlyi Árpád emlékkönyv*. Szerk. DOMANOVSKY SÁNDOR. Budapest, 1933. 163–182.
- GRANDJEAN 1971. = GRANDJEAN, WERNER: Die Anfänge der Hermanstädter Probstei im Spiegel päpstlicher Urkunden. In: *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen*. Hrsg. MÜLLER, FRIEDRICH. Siebenbürgisches Archiv 8. Köln–Wien 1971. 269–276.
- GRASS 1960–1961. = GRASS, NIKOLAUS: Pfalzkapellen und Hofkirchen in Österreich. Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte der Capella regia. 1–2. *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 77 (1960) *Kanonistische Abteilung* 46 345–394.; *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 78 (1961) *Kanonistische Abteilung* 47 129–195.
- GRASS 1965. = GRASS, NIKOLAUS: Zur Rechtsgeschichte der abendländischen Königskirche. Einwirkungen französisch-böhmischer Sakralkultur auf die Capella regia Austriaca. In: *Festschrift Karl Siegfried Bader*. Hrsg. FELSNER, FERDINAND–RUOFF, WILHELM HEINRICH. Köln–Graz, 1965. 159–184.
- GRASS 1972. = GRASS, NIKOLAUS: Pfalzkapellen und Hofkirchen in Österreich in Geschichte, Recht und Sakralkultur. *Veröffentliche des Verbandes Österreichisches Geschichtsvereine* 19 (1972) 259–271.
- GYÖRFFY 1962. = GYÖRFFY GYÖRGY: Budapest régiségei (ismertetés). *Századok* 96 (1962) 248–255.
- GYÖRFFY 1973. = GYÖRFFY GYÖRGY: Budapest története az Árpádokban. In: *Budapest története I*. Szerk. GEREVICH LÁSZLÓ. Budapest, 1973. 219–349.
- JANKOVICH 1959. = JANKOVICH MIKLÓS: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. *Budapest régiségei* 19 (1959) 57–98.
- KISS 2004. = KISS GERGELY: A pannonthalmi apátság egyházjogi helyzete a 11–13. században (exemptio és protectio). *Századok* 138 (2004) 265–324.
- KISS 2005. = KISS GERGELY: „... iurisdictionem ... in abbatiis et praepositis regalibus, ecclesiae Strigoniensi per Ungariam ubicunque subiectis ...”. A királyi egyházak helye a középkori magyar egyházi hierarchiában. Eredmények és kutatási lehetőségek. In: *Medievalisztikai tanulmányok. A IV. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai*. Szerk. MARTON SZABOLCS–TEISZLER ÉVA. Szeged, 2005. 57–69.

- KISS 2006. = KISS GERGELY: *Abbatia regalia* [!] – *hierarchia ecclesiastica*. A királyi alapítású bencés apátságok egyházi helyzete a 11–13. században. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség Könyvek 51. Budapest, 2006.
- KISS 2007. = KISS GERGELY: A székesfehérvári prépostság egyházi helyzete a középkorban. *Századok* 141 (2007) 271–297.
- KISS 2010. = KISS GERGELY: Premontrei prépostságok az esztergomi érsek joghatósága alatt. A királyi egyházak jogállásának kérdéséhez. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai*. Szerk. G. TÓTH PÉTER–SZABÓ PÁL. Szeged, 2010. 109–117.
- KISS 2011. = KISS GERGELY: Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században. *Századok* 145 (2011) 269–292.
- KOSZTA 2001. = KOSZTA LÁSZLÓ: Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében. In: *Pest megye monográfiája II/2. A honfoglalástól 1686-ig*. TORMA ISTVÁN közreműködésével szerk. ZSOLDOS ATTILA. Budapest, 2001. 195–222.
- KUBINYI 1999. = KUBINYI ANDRÁS: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség Könyvek 22. Budapest, 1999.
- KUBINYI 1999A. = KUBINYI ANDRÁS: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. században. In: KUBINYI ANDRÁS: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség Könyvek 22. Budapest, 1999. 7–67.
- KUBINYI 1999B. = KUBINYI ANDRÁS: Egyház és város a késő középkori Magyarországon. In: KUBINYI ANDRÁS: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség Könyvek 22. Budapest, 1999. 287–300.
- KUBINYI 1999C. = KUBINYI ANDRÁS: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. In: KUBINYI ANDRÁS: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség Könyvek 22. Budapest, 1999. 269–286.
- KUMOROVITZ 1942–1943. = KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján). *Regnum* 5 (1942–1943) 455–497.
- KUMOROVITZ 1963. = KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT: A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond prépostság történetéhez. *Tanulmányok Budapest múltjából* 15 (1963) 109–151.
- KURZE 1966. = KURZE, DIETRICH: *Pfarrewahlen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeinde und Niederkirchenwesens*. Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 6. Köln–Graz, 1966.
- KURZE 1971. = KURZE, DIETRICH: Zur historischen Einordnung der kirchlichen Bestimmungen des Andreanums. In: *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen*. Hrgs. MÜLLER, FRIEDRICH. Siebenbürgisches Archiv 8. Köln–Wien 1971. 133–161.
- MÁLYUSZ 2007. = MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 2007.
- MES = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I*. Ed. KNAUZ, FERDINANDUS. Strigonii, 1874.
- MKR = FONT MÁRTA–FEDELES TAMÁS–KISS GERGELY–RAFFAYNÉ KÁLSECEZ KATA: *Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526)*. Egyetemi tankönyv. Pécs, 2007.
- MÜLLER 1934. = MÜLLER, GEORG EDUARD: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192–1848. Eine rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen. Teil 1–3*. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Bd. 48. Heft 1–3. Hermannstadt, 1934.

- RA = *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–III/1*. Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS. Budapest, 1923–1943. III/2–4. Manuscriptis SZENTPÉTERY, EMERICUS adhibitis et completis critice digessit BORSA, IVÁN. SZENTPÉTERY IMRE kéziratának felhasználásával szerk. BORSA IVÁN. Budapest, 1961–1987.
- SERVATIUS 1971. = SERVATIUS, CARL: Einige Beobachtungen das Kirchenwesen Siebenbürgens im 13. und 14. Jahrhundert betreffend, und deren Bedeutung für die Herkunftsfrage der deutschen Siedler. In: *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen*. Hrsg. MÜLLER, FRIEDRICH. Siebenbürgisches Archiv 8. Köln–Wien 1971. 235–249.
- SZENTPÉTERY 1930. = SZENTPÉTERY IMRE: *Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve II/3*. Budapest, 1930.
- TEUTSCH 1921. = TEUTSCH, FRIEDRICH: *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen I. 1150–1699*. Hermannstadt, 1921.
- UGDS = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII*. Hrsg. ZIMMERMANN, FRANZ–WERNER, CARL. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1981.
- ZSOLDOS 2011. = ZSOLDOS ATTILA: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11. Budapest, 2011.

*Églises royales dans la Hongrie médiévale.
La chapelle royale: une origine commune?*

L'étude présente essaie de reconstituer les origines communes possibles des établissements ecclésiastiques privilégiés de la Hongrie médiévale. Ils jouissaient tous – les abbayes bénédictines, les collégiales, les prévôtés de Prémontré, les chapelles et les paroisses, ainsi que les deux doyennés de Transylvanie –, d'après des sources tardives (14e–16e siècles) d'une exemption de la juridiction de l'évêque diocésain. L'étude recherche l'origine commune de ce statut juridique. Traditionnellement, la notion « église royale », « chapelle royale » est appliquée à le décrire. Cependant, les termes dont les sources contemporaines se servirent posent des problèmes. L'« église » royale fut mentionnée durant les querelles éclatées autour des droits spéciaux de l'archevêque d'Esztergom dans un sens restreint : prévôté du personnel ecclésiastique de la cour royale, prévôtés et abbayes royaux. La « chapelle royale » soulève, elle aussi, des problèmes. Les sources du tournant des 12e et 13e siècles laissent entendre que le personnel ecclésiastique de la cour royale ait continué la chapelle royale. D'après les indices du recrutement, le poids des prévôts des collégiales royales fut exclusif parmi les églises royales. Au début du 13e siècle la juridiction archiépiscopale – qui fut réservée aux établissements exemptés – s'étendait sur les abbayes et prévôtés royaux (bénédictins, Prémontrés, collégiales). Les autres du groupe des privilégiés mentionnés par les sources tardives (chapelles, paroisses et les doyennés) semblaient être hors de portée de cette institution.

Pourtant, durant les querelles juridictionnelles éclatées entre l'évêque de Veszprém, les paroisses de l'entourage de Buda et l'archevêque d'Esztergom les parties se servaient des termes « chapelle royale » et « église royale », pour la première fois en 1296. La mise en équivalence d'elles n'est valable qu'à partir de ce moment. Le statut des doyennés, influencés par les droits des « hospites teutonici » se cristallisait autour d'une fondation royale – le chapitre de Szeben – plutôt au cours du 14e siècles.

*A pöstyéni öreg kolostor titka
Fejezetek egy híres egyházi emlék történetéből*

Pöstyén város északnyugati részén, teljesen elrejtve a családi házak árnyékában, az egyik kertben megtalálhatjuk egy ősrégi templom romjait. Ezek már csak tűnő nyomai egy valaha nagyméretű szakrális épületegyüttesnek, amely már 600 évvel ezelőtt ezen a helyen állt, lakói pedig a környékbbelieknek és az utazónak is lelki támaszt nyújtottak, és életben tartották bennük a testi felépülés reményének lángját. Létezésének idejéből nem maradt ránk semmilyen információ, nem ismerünk korabeli forrásokat, amelyek a falak között zajló eseményekkel ismertetének meg bennünket. Még azt sem tudjuk megállapítani, konkrétan ki építtette ezt az épületegyüttest és kik voltak lakói. Csak későbbi és nagyon pontatlan információkkal rendelkezünk. Az egykori kolostor létezését a romokon kívül a közelben található utca neve őrizte meg, amit Kolostorinak neveznek. A mai napig ezen az úton lehet eljutni Pöstyénből Nagyörvistyére.

Pöstyén híres fürdőváros a mai Nyugat-Szlovákiában, amely kellemes klímájának és a gyógyvizű források gazdagságának köszönhetően régóta csábította a letelepülni vágyókat a környékre. A település régidőkre megy vissza, írott forrásokban már 1113-ban szerepelt.¹ A régészeti leletek a várostól délre fekvő Felső Berek területén 6–7. századi szláv település nyomait igazolták. A középkori település egykori épületei a város északi részén, a mai Vágmenti és Zsolnai utcák területén mutathatóak ki, amit ma is Régi Pöstyénnek neveznek. Központja a Szent István király-plébániatemplom köré épült. Igaz, a középkori település nyomait más területen is megtalálhatjuk: beszélhetünk Teplice fürdőről, bár létezéséről a legkorábbi adatok csak a koraujkorból származnak (1599), valamint a régi Pöstyéntől nyugatra található településről is, ami a Dubová (a Vág mellékfolyója) bal oldalán feküdt – kimutatható, hogy az itt található templom körül már a 11. században temetkeztek. A terület ma Öreg Kolostor néven ismert.²

Ebből az öreg kolostorból, amely Pöstyén legrégebbi építészeti emléke, mára csak romok maradtak. Az északi presbitérium falának 4,5 méter magas maradványa maradt fenn. Eredetileg egy gótikus téглаépületről beszélhetünk, két poligonális presbitériummal (4,9 x 4,3 m), a hajó nem rendelkezett toronnyal. A presbitériumok egymással szemben élesszöget zárnak be.³ Keresztboltozattal voltak fedve és ötoldalú legyezőmintás bordáik hat méter magasba íveltek. A presbitériumok két diadalívvel nyíltak a hajóba. A téglalap alapú hajó mérete 9,5 x 20 m, a keresztboltozat három mezeje fedte. A téglafal nem volt levakolva, felszínét a hézagpótlás után vörös színű, mész alapú bevonattal látták el.

¹ CDSL I. 66. (69. sz.)

² BAKOŠOVÁ 1994. 110–118.

³ Ritkaságnak számít az ilyen alaprajzú templom, ahol a két presbitérium diagonálisan helyezkedik el. Hasonlóval találkozhatunk még a Sáros megyei Zboróban. Annak építését nem lehet kapcsolatba hozni a közeli Galbatő kereszteseivel. RUTKAY 1987. 127. A 14–15. századi Zboróban csak fából készült kápolnák voltak. DL 4483. és 3022.

Mindezt a romok régészeti feltárása állapította meg, amit 1932-ben Václav Mencl vezetett, 1981–1982 között Alexander Ruttkay, 1991–1994 között, valamint 2004-ben pedig a Pöstyéni Balneológiai Múzeum munkatársai, Vladimír Krupa és Marián Klčo dolgoztak a területen, de műemlékvédelmi feltárást is végeztek itt 2004-ben.⁴ A feltárások új információkat eredményeztek a templom építészeti fejlődésével kapcsolatban. A kutatók azonban nem foglalkoztak az épületegyüttes keletkezésének pontos meghatározásával, sem annak eredeti funkciójával. Több megválaszolatlan kérdés maradt, de feltételezik, hogy egy kolostoregyüttesről van szó – ahogy ezt a hagyomány is örzi (határnevek).⁵

Nagyon nehéz megfejtetni azokat a titkokat, amiket a nevezett épület máig rejt. Sok tisztázatlan kérdésre fény derülne, ha a feltételezett kolostor egész területét teljesen feltárnák. Sajnos, ez a mai napig nem történt meg. A templomnak csak bizonyos részeit tárták fel: a falakat és azok közvetlen környékét – azt a területet, amelyik a Detvai utca 9. számú egykori házának parcelláján található. Az utca másik oldalán található földterületen (Detvai u. 14.), szinte a feltárt egyházi építménnyel szemben, megtalálhatjuk a kolostor kútját, amelynek a peremét nagy kőkváderekből készítették el. Kábelek fektetése közben a munkálatok alatt megbontottak egy középkori sírt. Feltételezzük, hogy az épületegyüttes környékén található értékes leletek választ adhatnának számos kérdésre. A teljes feltárás útjában objektív akadályok állnak, a területet még az előző évszázad földreformja során 1926-ban felparcellázták, tehát eddig szinte lehetetlen volt megközelíteni a többi telket. Csak az egykori templom területét vizsgálták meg, amit Pöstyén városa megvásárolt és biztosította a kutatási lehetőséget.

Ami a kolostor keletkezésének datálását illeti, az eddigi feltárások alapján a 14. században épült. Ennek megállapításához nagy segítséget nyújtottak a megmaradt építészeti elemek, ezek ma több helyen vannak elraktározva. A legtöbb architektonikai töredéket a Magyar Nemzeti Múzeumban, illetve a Balneológiai Múzeum gyűjteményében találhatjuk meg, jelentős részét viszont felhasználták a pöstyéni plébániatemplom falainak építésekor. Ezekre a helyekre a 19. század folyamán kerültek a leletek, miután a templomot lerombolták. Konkrétan domborműves konzolról és zárókövekről van szó. Az egész építmény fő datációs eleme egy aprólékosan megmunkált relief, amiről már az 1788-as vizitáció is említést tesz. Ez a legvalószínűbben a poligonális presbitérium délkeleti falának díszét képezte. A dombormű, amin két angyal és egy ülő királyi alak található, homokkőből készült. Alsó részén egy félköríves nyílás, felette pedig maga a domborműves díszítés látható. A bal oldali térdelő angyal a kezében gótikus pajzsot tart kettőskereszttel, a jobb oldali angyal kezében struccotollas sisak található. A dombormű közepén található trónoló férfi palástban eredetileg valószínűleg a királyi hatalom jelvényeit viselte: jogart és országalmát. Több kutató próbálta azonosítani a királyi alakot: Károly Róberttel, esetleg fiával, I. Lajossal hozták összefüggésbe. Elméletüket arra alapozták, hogy az említett személyek királyi pecsétjein is hasonló ábrázolást találunk. Felmerült a lehetősége annak is,

⁴ RUTTKAY 1982. 107–110.; RUTTKAY 1987. 110–145.; KRUPA–KLČO 2004. 47–53.; KRUPA–KLČO 2005. 47–50.; ŽUFFOVÁ 2005. 27–38.

⁵ MEDNYÁNSZKY 1818. 493–496.; MENCL 1933. 398–416.; ŠIMONČIČ 1972. 6–14.; ČELKO 1974. 12.; SLIVKA 1987. 391.; ČELKO 1989. 81–86.; LUKAČKA 1994. 100–107.

hogy Szent István portréjáról van szó, akit együtt ábrázoltak Lajos király címerével.⁶ Szent István király napjainkig a plébániatemplom patrónusa, sőt az 1560-ból származó vizitáció szerint ez a patrocínium megtalálható volt a városon kívüli mezőn lévő kolostor templomában, vagyis pont a tárgyalt helyen. Mindenesetre a legújabb kutatásokra támaszkodva az egyes építészeti elemek részletei alapján a templom a 14. század harmadik negyedében épült.⁷

Csak bizonyítatlan feltevés, hogy egy kolostor templomáról van szó, ennek az alapját az egyházi vizitációk és a toponímián alapuló hagyomány képezi. Azt sem sikerült igazolni, hogy az egykori (kolostori) templom részét képezte egy ispotály. A legújabb régészeti és statikai felmérések bizonyították, hogy a templom hajójához az északi oldalon tartozott még más épület is. A hajó északi falában ugyanis egy magas nyílás volt, amihez a boltozat díszítése is igazodott. Az épületnek ez a része azt feltételezi, hogy északi irányban még egy fal húzódott a hajó és az északi presbitérium között. Žuffová szerint egy nagyobb kolostori egységről lehetett szó. Az 1788-ban készített vizitáció megemlíti, hogy a templom falán ajtó volt, amely a sekrestyébe, vagy a kolostorba vezetett.⁸ A vizitáció adata alapján nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy ebben az esetben tényleg az eredeti szerzetesi klauzúráról van szó az ispotállyal együtt. Sajnos az eddigi régészeti kutatások alapján nem sikerült meghatározni az épületek eredeti funkcióját, mivel azok magánterületen fekszenek.

Az első frásos adat, az 1560-ban készült egyházi vizitáció szerint Pöstyénben ekkor két templom állt. Egy korábbi időkből származott és elhanyagolt plébániatemplom Szent Péter patrocíniummal, még temető sem tartozott hozzá, ennek ellenére díszes volt és kiszolgáltak benne minden szentséget és szertartást. A másik egy kolostori templom volt, amelyet Szent István király tiszteletére építettek a városon kívüli mezőn, de nem rendelkezett a plébániatemplom kiváltságaival.⁹ Következő információink csak a 18. századból származnak. Az 1731-ben készült egyházi vizitáció egy, a Szentháromság tiszteletére felszentelt templomról tájékoztat. A városon kívül volt még egy templom, amelyről azt gondolták, hogy valamikor a templomosok tulajdonában állt. Szent István király tiszteletére szentelték fel, bizonyos búcsúkkal ajándékozták meg, s ünnepét is Szent István napján tartották.¹⁰ Ugyanezt mondja az 1755-ben készített vizitáció is, amely szerint egy ősrégi tradíció alapján tartják a templomot a templomosok tulajdonának. Még két évvel korábban kijavították a tetőszerkezetet. Nem volt állandó bevétele, a plébániatemplom költségein és a hívők adományainak segítségével tartották fenn. Mísét csak rendszertelenül tartottak benne, azt is az időjárástól és a lelkesedéstől tették függővé. A templom mellett temető is volt, nagyobb, mint a plébániatemplomé. Ennek ellenére már megtelt és hét éve tilos volt oda temetkezni.¹¹

⁶ ORIŠKO 2005. 39–47.; RUTTKAY 1987. 132–133.; MAROSI 2001. 121–122.

⁷ ŽUFFOVÁ 2005. 34.; RUTTKAY 1987. 135. az 1330-as és 1360-as évek közé helyezi.; CSEMEGI 1955. az 1360-as évek mellett érvelt.

⁸ VISITATIO BATTHYANIANA 1788. 1–3.

⁹ BUCKO 1939. 189.

¹⁰ „Extra quoque oppidum ecclesia... condam Templaristarum fuisse existimata. Dedicata sancto Stephano regi Ungariae.” A pöstyéni plébánia vizitációja 1731-ből. Liber 24. 135. (Megtalálható a pöstyéni római katolikus plébánia levéltárában.)

¹¹ A pöstyéni plébánia vizitációja 1755-ből. Liber 45. 1082. (Megtalálható a pöstyéni római katolikus plébánia levéltárában.)

A templom méreteiről az 1761-es vizitáció számolt be. Az adatok szerint nagyméretű épületről volt szó, sőt ebben az időben az egész tetőszerkezete is épségben volt, hossza 7 öl (13,23 m), szélessége 4 öl (7,56 m), magassága pedig szintén 4 öl volt (7,56 m). Négy oltárral, köből készült kórossal és orgonával rendelkezett. A templom tetején egy kisebb méretű harangtorony is volt. A Batthyányi-féle vizitáció 1788-ban is ismert a plébániatemplom mellett egy „külső” templomot is, amely körülbelül negyedórányi járásra volt a várostól, illetve a helyi plébániától, amely a gyakori árvizek miatt, amit az esőzés és a Vág folyó okoztak, nehezen megközelíthetővé vált, de tűzvész ellen védve volt.¹² A vizitátor ismét megemlíttette a templomos tradíciót. Azt is hozzátette, hogy állítólag egy ideig a zobori Szent Hippolit-apátság bencéseinek tulajdonában állt. A vizitáció elkészítésekor a templom már nem rendelkezett temetővel, a nép csak „kolostorként” emlegette. A szentélyt négyszög alapú kövekből építették, a templom hajóját pedig téglából. A tető közepén fából készült torony volt, amit zsindelyek fedtek.

Az említett vizitáció alapján megtudhatjuk, hogy a szentély hossza 2 öl (3,78 m), szélessége 2,5 öl (4,7 m), magassága pedig 5,5 öl (10,39 m). Gótikus boltívvel volt fedve, festmények nélkül, a padlót kövekkel rakták ki. A szentély falában pasztofórium volt, ahol az oltáriszentséget őrizték. A templom hajójának méretei: hossza 14 öl (26,46 m), szélessége 5 öl (9,45 m), magassága 5 öl (9,45 m). Szintén gótikus stílusban épült, amiről az ablakok, a mellékkápolnák, valamint az egész épület szerkezete is árulkodik. A templomban falazott kórus volt orgonával együtt, kriptája és sekrestyéje nem volt. A templomnak két bejárata volt. Ezen kívül a szentélyben egy újabb bejárat látszódott, amely a sekrestyébe, vagy a kolostorba vezetett, amely valaha azon a helyen állt. Ezen a területen a kérdéses időben már csak a templomhoz tartozó rét volt. A kolostor templomát világosnak és tágasnak tartották, tehát vásár- és ünnepnapokon misézhettek benne. Patrocíniumának ünnepét Szent István király napján tartották.¹³ A fából készült főoltárt az egész templom védőszentjének tiszteletére szentelték fel, aki Szent István magyar király volt. Ezen kívül még két mellékoltár is volt, a jobb oldali középpontjában a Hétfájdalmas Szűz szobra állt, a másiktól nem maradt fenn bővebb információ. Az említett oltárok közül egyik sem abból a korból származik, amikor magát a templomot építették.

Magának a templomnak a keletkezési ideje ebben az időben már nem volt ismert. Az előző évszázadban viszont több mint 70 évig elhagyatott volt, míg végül Erdődy György gróf igyekezetének és nagylelkűségének köszönhetően, aki akkortájt a galgóci uradalom birtokosa volt, ahová Pöstyén is tartozott, helyreállították a templom tetőszerkezetét. Ezt egy villámcsapás 1772-ben ismét lerombolta, de Erdődy János gróf és Motesiczky Pál adományából hamarosan megjavították, ráadásul még egy új tornyot is kapott. A vizitáció írója tudósításában megállapította, hogy ennek az ősrégi építménynek az emlékei közül sok elveszett, mégpedig a reformáció hívei, valamint az országban dúló veszélyes viszonyok miatt.¹⁴ A 19.

¹² VISITATIO BATTHYANIANA 1788. 1–3.

¹³ Amikor a 19. század elején felépítették az új templomot Pöstyén főterén, a védőszent ünnepét szeptember harmadik vasárnapján tartották.

¹⁴ „Plura porro et antiquiora pervetustae hujus ecclesiae monumenta interciderunt aut haereticorum crudelitate aut extrema ruina patriae.” VISITATIO BATTHYANIANA 1788. 7.

század közepén már csak a „Kolostornál“ megnevezésű rétekekkel találkozhatunk.¹⁵ A főtéren 1807-ben elkezdődött az új plébániatemplom építése a földesúr, tehát az Erdődy család támogatásával. Szent István magyar király tiszteletére szentelte fel Jordánszky Elek tinnini püspök 1832-ben.

1813-ban a várost egy végzetes árvíz sújtotta, ami miatt sok ház, köztük a plébánia is megsemmisült. Az első katonai felmérés térképén 1782 és 1785 között még feltüntették a kolostort is. Területét Pöstyén város lakott részének legszélén határozták meg, nem messze a Dubová patak bal oldalától, abban a településben, ami a Nagyszombatból Vágújhelyre vezető út bal oldalán fekszik. Ez az út elválasztotta a várost attól a településtől, ahol az egykori kolostor állt.¹⁶ A Kolostor utca és a kolostor jelenlétét alátámasztani látszó határnevek még a 19. századból származó kataszterekben is megtalálhatóak. A Kolostor utca a mai Örvistyei út. A pöstyéni plébánia 1761-es vizitációjában feltüntették a Kolostori híd mögött nevet viselő rétet is. Érdekes a Sládkovič utca egykori neve is, amit a kataszterben Jeruzsálemi utcaként tüntettek fel (*Alsó Jeruzsálem utca, Felső Jeruzsálem utca*).¹⁷

Az újkori forrásokban található adatok a helyi hagyományokra épültek, amelyeknek az alapja valós lehet. Bizonyos jelei vannak annak, hogy ez a templom tartozhatott egy egykori kolostorhoz. Kolostori templomról számol be a 16. századi vizitáció is, viszont nem pontosította annak rendi hovatartozását. A pöstyéni kolostorban valószínűleg egy lovagrendi közösség élt, akik gyógyítással foglalkoztak. Természetesen nem lehet szó a templomosokról, még akkor sem, ha a történészek egy része az ő tulajdonuknak véli a létesítményt.¹⁸ Ez a lovagrend nem foglalkozott gyógyítással és ezen kívül hamarabb feloszlatták őket, minthogy a kutatás szerint megépítették volna az említett templomot. A rejtélyekkel felruházott templomosok rendje romantikus képzeteket váltott ki az emberekben, ennek alapján keresték a mai Szlovákia számos területén azok nyomait. A pöstyéni kolostor alapítóiként leghamarabb a johannitákat tartják számon, ami a katolikus egyház legrégebb és legbefolyásosabb lovagrendje.¹⁹ A johanniták voltak azok, akik működésük során aktívan kihasználták a meleg gyógyvizek jótékony hatását, ezek közelében alakították ki központjaikat. Erről tanúskodik az esztergomi Szent István-konvent alá tartozó Szentháromság johannita központ Budafelhévízen, de központjukban, Székesfehérváron is rendelkeztek meleg vizű forrásokkal. A nyilvános fürdővel rendelkező Tapolcát, amit III. Béla király felesége, Ágnes királyné (1172–1184) építtetett, unokájuk, IV. Béla király 1238-ban a johannitáknak ajándékozta. Egyúttal más fürdőket

¹⁵ *Decretum Visitationis canonicae in parochiali ecclesia Pöstyénensi anno Domini 1850 peractae.* Liber 593. 15. (Megtalálható a pöstyéni római katolikus plébánia levéltárában.) A szövegben feltüntetett *orgia* az „öl“ egy másik megnevezése. Hossza 6 láb, ami 1,89 m-t jelent.

¹⁶ EKF

¹⁷ *Kataszteri térképek* S76. Nyitra megye. Elérhető online: <http://mol.arcanum.hu>

¹⁸ MEDNYÁNSZKY 1905.; FUXHOFFER–CZINÁR 1860. 157.; DEDEK 1898. 550.; REISZIG 1928. 83.; KOZÁK 1982. 102. Mednyánszkyt kívül az összes felsorolt szerző azt állítja, hogy az épületet a johanniták építették.

¹⁹ RUTTKAY 1987. 135–143.; MAROSI 1982. 251–253. A vizitációban szereplő adat, miszerint a kolostorok a bencések használták, néhány szerzőt arra a megállapításra juttatott, hogy azt a Nyitra melletti zabori bencések alapították: FOLLAJTÁR 1905.; ČELKO 1987.

is adományozott nekik Győrött.²⁰ Ezek az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a johannita rend lovagjai Magyarországon szociális (gyógyító) funkciót tölthettek be.

A feltüntetettek ellenére a pöstyéni templom kapcsolata a johannitákkal csak feltevés, amit nem tudunk alátámasztani egyetlen közvetlen forrással sem. A rend tagjainak jelenlétéről csak tárgyi emlékek alapján beszélhetünk, valamint nem feledkeztünk meg a történelmi összefüggések kereséséről sem. A tárgyi emlékek közül ide tartozik a kolostori templom díszítése és a művészeti töredékek ikonográfiája. Természetesen ehhez az interpretációhoz szükség van egy nagy adag fantáziára is.²¹ Bárhogy legyen, érdemes legalább elgondolkodni azon, hogy a kolostornak köze volt a johannitákhoz.

A johannita rend kezdetei a 12. század elejére nyúlnak vissza és összefüggésbe kell őket hozni a keresztények tevékenységével a Szentföldön. A keresztény világ minden részén már a 11. században keletkeztek ispotályok, amelyek segítséget nyújtottak a zarándokoknak és utazóknak, ahol fedél került a fejük fölé, valamint lelki és testi menedékre leltek. Ezek az ispotályok vagy *hospiciumok* mindig egy templomhoz, illetve kolostorhoz tartoztak, lakóik tartották fent ezeket a létesítményeket. Sok ispotály keletkezett a Szentföldön és Jeruzsálemben is – ezek voltak a keresztény világ legfontosabb zarándokhelyei, itt élt, tevékenykedett és halt meg Jézus Krisztus. Az ő életével összefüggésben lévő helyeket már régóta látogatták a Nyugat-Európából érkező hívők. Az ő szükségleteik miatt alapították az említett ispotályokat. Közülük a legismertebbet az itáliai Amalfi városából érkező kereskedők alapították, a Santa Maria Latina egykori bencés kolostor helyén, nem messze a Szent Sírtól. Feltételezik, hogy a johannita rend kezdetei pont ebbe az ispotályba vezethetők vissza, amit Keresztelő Szent János tiszteletére szenteltek fel. Ez az első keresztes hadjárat után (1095–1099) történt, ami a keresztények győelmével ért véget, bevették Jeruzsálemet és megalapították a Jeruzsálemi Királyságot.²²

Az utolsó keresztény erőd, Akkon városának pusztulása után 1291-ben a johannitáknak is el kellett hagyniuk a Szentföldet. Először Rodoszra, majd Máltára mentek. Ezért nevezik őket máltai lovagoknak is. A számos adománynak köszönhetően a johannita rend jelentős vagyronra tett szert egész Európa területén. Az első ispotályok a zarándokutak mentén és a kikötővárosokban keletkeztek, ahonnan tengerre szálltak a Szentföld felé (Asti, Bari, Messina, Pisa, St. Gilles). Ezeket a birtokokat *preceptoriumok*ba, illetve kommandákba szervezték. Mindegyiket a *preceptor* irányította, aki a központi házban székel (ahol volt kápolna, gazdasági épület, temető és ispotály). A *preceptoriumok* perjelségekbe tömörültek, élükön a perjellel, aki a tartományi káptalant hívta össze és irányította azt.²³

²⁰ RUTTKAY 1987. 140.; DL 106 180.; GYÖRFFY 1987. 285–286.

²¹ Például, ha téglastruktúra és kőből készült támpillérek kombinációjáról van szó, vagy ha a záróköveken Krisztus ábrázolása található, ami a bizánci Pantokrátorra emlékeztet. RUTTKAY 1987. 135. felvette az épület délkeletéről jövő inspirációját is. A lovagok ábrázolásmódja, akiknek a derekán kötélván van, a szerzetesek szimbóluma, míg az utazótársoly a kötélre kötve a Palesztinába igyekvő zarándokokat szimbolizálja. Ruttkay azt is feltételezi, hogy a pöstyéni johanniták részt vettek a szomszédos település, Moraván templomának építési munkálatain is, ugyanis sok hasonlóságot találni a johanniták birtokában lévő csurgói templommal, a templom tornyának alapját nyolcszög képezi.

²² WALDSTEIN-WARTENBERG 2008. 31.; MATZKE 1996. 10–11.

²³ NICOLLE 2008. 14–17.; NICHOLSON 2001.

Az általánosan elterjedt nézet szerint a johannita lovagrend képviselői II. Géza (1141–1162) uralkodása alatt kerültek Magyarországra, mégpedig a második keresztes hadjárat kapcsán. A VII. Lajos francia király vezetése alatt vonuló katonák között, akik Magyarországon keresztül tartottak a Szentföldre, johanniták is voltak, akiket II. Géza király különböző donációkkal szeretett volna letelepülésre bírni.²⁴ Ezt a nézetet alátámasztja az a tény is, hogy a rend magyarországi jelenlétéről tanúsító első forrás 1158-ból származik.

A középkori Magyar Királyság területén a johanniták rendházait megtalálhatjuk Székesfehérvárott, itt volt a központjuk, továbbá Esztergomban, Csurgón, Újudvaron, Budaszentlőrincen, Szomolypusztán, Tolmácson, Szirákon, Sopronban, Bonyhádvarasdon, Gyántán, Kaposdadán, Bönön, Győrött, Szentlőrincen és Muraszentmártonon (a mai Szlovéniában).²⁵ Mint láthatjuk, ezek közül egy sem található a Felvidéken.

A mai Szlovákia területén nem sok helyszínt köthetnénk össze működésükkel. A szituációt megnehezíti az a körülmény is, hogy a korabeli forrásokban a lovagrendek tagjait általánosan *cruciferi* megnevezéssel illették. Pöstyén közelében, Manigán létezett egy keresztes kommenda. Elképzelhető, hogy pont a johannitáké volt. Manigán a kereszteseket 1258-ban említik.²⁶ Még korábban, 1244-ben IV. Béla király a közeli Nagykosztolány, Zsúk és Zelenice településeket a német lovagrendnek ajándékozta. Az oklevél viszont hamis, ráadásul a lovagrendet II. András király még 1225-ben kiűzte a Magyar Királyságból.²⁷ Hamissága ellenére a forrás bizonyítja, hogy a környéken jelen voltak a keresztesek. Központjuk valószínűleg Manigán volt, a templom patrocíniuma is a lovagrendekhez köthető Szent György, valamint a település címerében is megtalálható az Úr Báránya, Keresztelő Szent János szimbóluma, aki a johanniták védőszentje. A keresztesek nem tartózkodtak sokáig ezen a területen, vagyonuk a király birtokába került. Maniga, Apátszentmihály, Zsúk és az ismeretlen Keresztes településeket többi vagyonukkal együtt Luxemburgi Zsigmond a hozzá hű Stiborici Stibornak ajándékozta.²⁸

A johannitáknak minden bizonnyal volt még egy központjuk a szomszédos Nagyszombaton. Erre utal a Szent János templom patrocíniuma, amely feltehetőleg a mai katedrális helyén állt régebbi templomnak köszönhetően maradt fenn, valamint a Jeruzsálemi és Jerikói utcanévek is erre utalhatnak. Azt is feltételezzük, hogy a johanniták jelen voltak Trencsénben is, abban a városban, ami Pöstyéntől hasonló távolságra fekszik, mint Nagyszombat (kb. 40 km). A hipotézis a városi címerből indul ki, amin az Úr Báránya, Keresztelő Szent János szimbóluma található. Ám a feltüntetett települések egyikén sem tudjuk forrásokkal alátámasztani a johannita konvent létezését.²⁹

A johanniták gyógyító tevékenységük mellett nem feledkeztek meg katonai feladataikról sem, ezt a magyar király oldalán végezték. Bár a tatárok elleni harcok résztvevői között csak templomosokról szóló információkat ismerünk, feltételezhe-

²⁴ HUNYADI 2008. 257–268.; HUNYADI 2002.

²⁵ HUNYADI 2010. 32–91.

²⁶ *cruciferi de Manga*. CDSL II. 428. (618. sz.)

²⁷ CDSL II. 102–103. (151. sz.)

²⁸ WENZEL 1874. 48–49.

²⁹ KAZIMÍR 1991. 38–39.; SLIVKA 1991. 21–30.; ZEMENE 1994. 43.; KOZÁK 1982. 103–104.

tő, hogy a lovagrendek közül a johanniták is kivették a részüket az ország védelméből.³⁰ A rozgonyi csatában is (1312) a király, Károly Róbert segítségére voltak, ami a Magyar Királyság területén lezajlott legnagyobb katonai ütközet volt a muhi csata (1241) óta. Károly Róbert, akinek az oldalán a szepesi szászok is harcoltak, legyőzte a trencsényi Csák Máté által támogatott Amádékat. A király ezzel a győzelmével megtörte az oligarchák hatalmát és korlátozta Csák Máté befolyását is.³¹ Kecsegtető lenne azt feltételezni, hogy a lovagrend letelepülése Pöstyén mellett összefügg ezzel a csatával, és azzal, hogy a király az említett birtokok adományozásával szeretne volna megjutalmazni a lovagokat. Ezt az elméletet azonban nem tudjuk forrásokkal alátámasztani. Sokkal valószínűbb képet kapunk, ha Pöstyén új birtokosával hozzuk őket kapcsolatba: Kont Miklóssal, az Újlakiak elődjével, akinek I. Lajos király 1348-ban Temetvény uradalmát ajándékozta a hozzá tartozó Pöstyénnel együtt.³²

Kont Miklós 1361-ben Szűz Mária tiszteletére egy pálos kolostort is alapított a Veszprém megyei Csatkán. Két évvel előtte a Peyth folyónál található Andrásalma malmot ajándékozta nekik, mégpedig szülei és saját lelkének üdvéért. 1374-ben Miklós özvegye, Klára is adott nekik egy malmot.³³ Kont Miklós nádor a 14. század közepének egyik legjelentősebb alakja a Magyar Királyság történelmében. Bőkezű adományozóként és egyházi intézmények alapítójaként ismeri őt az utókor. Ezzel kapcsolatban érdekes információ maradt ránk 1360-ból. Kont Miklós supplikációját a pápai kúriának címezte, megkérte VI. Incét, hogy egy évre és negyven napra adjon búcsút a Szent István király-templom híveinek, amit saját mezővárosában, *Pestheu*-ben építtetett.³⁴

A supplikáció kiadója, Bossányi Árpád ezt a települést a kalocsai egyházmegyében található Bács megyei, elpusztult Pest településsel azonosította, ami egykor a Duna északi oldalán feküdt Újlakkal szemben, ami az Újlakiak központi birtokává vált, és Pest is az övék volt.³⁵ Megdöbbentő lenne, hogy létezett két település, aminek a neve megegyezett, ráadásul mindkettőben állt egy templom, ugyan azzal a patrocíniummal (Szent István király), sőt, ugyanabban az időben a tulajdonosuk személye is megegyezett.

A Duna túloldalán (az északi partján) található Pest, Újlakkal szemben (ami a déli oldalon fekszik), még a középkorban összeolvadt Újlakkal, amiről tanúskodik a hely 16. századi megnevezése is: Újlakpest. A korabeli forrásokban viszont soha nem tűntették fel Pöstyén alakban, az iratokban kizárólag Pest formában szerepelt.³⁶ Ma már szinte lehetetlen lenne megtudni, hogy ennek a településnek volt-e Szent

³⁰ MARSINA–MAREK 2008. 150.

³¹ „*Rex... cum exercitu confessione sacramentali et absolutione accepta susceptoque Dominici corporis sacramento a cruciferis supradictis [Sancti Iohannis] mori se per omnia paraverunt ... Gurke sub vexillo regis vexillarius existens occisus vexillo regis cadente sub vexillo cruciferorum rege pugnante.*” DOMANOVSKY 1937. 488–489.

³² DL 71 416.

³³ RUPP 1870. 282–283.; MOL Acta Paulinorum. Csatk, 8. csomó, no. 1–2.

³⁴ „*indulgentiam facientes omnibus... ecclesiam per dictum Nicolaum comitem in suo oppido Pestheu nuncupato noviter extructam... et sancti Stephani regis, cuius vocabulo insignita existit.*” BOSSÁNYI 1918. 382. (CCLVI. sz.)

³⁵ „*Georgio Bak, villico opidi Pesth ex opposito civitatis Wylak in magnifici domini Laurencii ducis de eadem Wylaak domini scilicet sui personis*” DL 19 149.

³⁶ „*providus Blasius Deak de Wylakpesth*” DL 23 220.; *Pesth* (1520): CSÁNKI 1894. 138.

István király tiszteletére felszentelt temploma, mivel az újkori forrásokban az már nem szerepel.

A kutatók egy része a Kont Miklós által *Pestheu* területén történt templom-építést Pöstyénbe helyezi.³⁷ Nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy a pöstyéni Szent István király-plébániatemplomot már az 1330-as években feltűntették a pápai tized beszédese során, tehát még abban az időben, amikor a település Temetvény uradalommal együtt a király birtokában állt.³⁸ Ennek ellenére is feltételezhetjük, hogy a kolostori templom építésének kezdeményezője Pöstyén akkori tulajdonosa, Kont Miklós volt, akinek a birtokában volt Temetvény és Galgócs is. Ezt már az előző mondatokból is feltehetjük, amit csak megerősít az a tény, hogy Miklós a feleségével, Klárával együtt Galgócon egy ispotályt is alapított. Ez valamikor 1367, vagyis Miklós halála előtt történt. Igaz, a Szentléleknek felszentelt ispotály nem képezte semmilyen rend tulajdonát sem, városi ispotály volt.³⁹

A pöstyéni kolostortemplom régészeti feltárásának vezetői úgy vélekednek, hogy az épület valószínűleg egy megsemmisült településhez tartozott, aminek a tradícióját átvette Irtványfalu – ez a település 1453-ban bukkan fel először a forrásokban.⁴⁰ Pont ott lehetett a központja, ahol most az említett templom romjai állnak. Erről emlékezik meg a Detvai utca mellett található Irtványfalvi út is. Irtványfalvát valamikor 1348 után alapították, a Kont Miklósnak címzett donációban még nem szerepelt, de valószínűleg ő volt annak kezdeményezője is.

Ismeretes, hogy a 12–13. századi Európában a johannita központok többsége papi kommandaként jött létre. A lovagrend elterjedésének a hátterében nem a katonai szerepük volt a mérvadó, hanem a johannita papok lélekgondozása. Azokon a területeken, ahol letelepültek, felruházták őket a plébánosok jogaival. A rend tagjai aktívan részt vettek a városok terjeszkedésében is. Kelet-Európában még települések, templomok és plébániák alapítására is joguk volt.⁴¹ A betelepítések során tanúsított aktivitásuk már létezésük kezdetekor is megnyilvánult. Az ezen tevékenységükről szóló első források Dél-Franciaországhoz köthetőek, de hasonló tevékenységet folytattak Európa azon részein, ahol letelepültek, még a szomszédos Csehországban és Morvaországban is.⁴² Igaz, a források nagy része a 12. és 13. századból származik. Elméletileg a pöstyéni Irtványfalu település keletkezését is kapcsolatba hozhatnánk a johanniták működésével, de ez is csak egy hipotézis lenne. Kolonizációs tevékenységet ezen a területen főleg világi földesurak folytattak saját birtokaikon.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a johanniták jelenlétéről Pöstyénben nincs semmilyen korabeli írásos forrásunk. Minden adat, amit ide vonhatnánk, csak a későbbi korok írásos emlékei között maradt fenn, amelyek gyakran nem hitelesek, a helyi tradícióra alapoztak, esetleg a kolostori templom területén megtalált tárgyi

³⁷ ÁLDÁSY 1895. 279.

³⁸ „*Petrus sacerdos Sancti Stephani Regis de Pestchan.*” MVSL I. 30. (64. sz.)

³⁹ „*capella et domus hospitalis in civitate nostra Fraystoth in strata publica versus fluvium Wagh olym per nos [Claram relictam Nicolai Konth de Galgoch] ac prefatum magnificum virum dive memorie dominum Nicolaum Konth palatinum dominum et maritum nostrum... ad honorem Sancti Spiritus fundata.*” DL 8588.

⁴⁰ KRUPA–KLČO 2004. 53.

⁴¹ WALDSTEIN–WARTENBERG 2008. 39–40.

⁴² WALDSTEIN–WARTENBERG 2008. 271–280.

emlékek interpretációi. A kutatás jelenlegi állapota alapján nem válaszolhatunk felelősségteljesen arra a kérdésre, hogy Pöstyénben voltak-e johanniták, vagy sem. Az a tény, hogy Pöstyén gazdag gyógyító hatású, meleg vizű források terén, feljogosít minket arra, hogy egy olyan rend jelenlétét keressük a területen, amelyik gyógyítással foglalkozott, de nem tudjuk pontosabban megállapítani rendi hovatartozásukat. Rövid pöstyéni tartózkodásuk lehet az oka annak, hogy szinte semmilyen nyomot nem hagytak maguk után. Még a templom alapítójának személyét sem tudjuk pontosan megállapítani. A tárgyi emlékek felvetik annak a lehetőségét is, hogy királyi alapításról lehet szó.⁴³ A Kont Miklós alapító tevékenységéről fennmaradt írásos emlékek, aki Pöstyént 1348-ban kapta meg I. Lajos királytól, valamint a templom keletkezését a 14. század közepére helyező kutatások alapján arra kell gondolnunk, hogy azt valószínűleg a helyi földesúr kezdeményezte.

Fordította: VIDA BEÁTA

BIBLIOGRÁFIA

- ÁLDÁSY 1895. = ÁLDÁSY ANTAL: Regesták a vatikáni levéltárból. Harmadik és befejező közlemény. *Történelmi Tár* 18 (1895) 260–288.
- BOSSÁNYI 1918. = BOSSÁNYI ÁRPÁD: *Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvnek magyar vonatkozású okmányai II. (1352–1394)* Budapest, 1918.
- BUCKO 1939. = BUCKO, VOJTECH: *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do roku 1564*. Bratislava, 1939.
- BAKOŠOVÁ 1994. = BAKOŠOVÁ, ZORA: Sídlickový vývoj Piešťan v 13–17. storočí. *Balneologický spravodajca* 32 (1994) 110–118.
- CDSL = MARSINA, RICHARD: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II*. Bratislava, 1971–1987.
- CSÁNKI 1894. = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*. Budapest, 1894.
- CSEMEGI 1955. = CSEMEGI JÓZSEF: *A budavári főtemplom középkori építéstörténete*. Budapest, 1955.
- ČELKO 1974. = ČELKO, ELEMÍR: Najstaršia stavebná gotická pamiatka v Piešťanoch. *Piešťany* 10 (1974) 12.
- ČELKO 1989. = ČELKO, ELEMÍR: Torzo sakrálnej architektúry v Piešťanoch. *Pútnik svätovoješský. Kalendár na rok 1989*. (1989) 81–86.
- DEDEK 1898. = DEDEK CRESCENS LAJOS: Nyitra vármegye története. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye*. Szerk. SZIKLAY JÁNOS–BOROVSKY SAMU. Budapest, 1898. 466–680.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Budapest. Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár.
- DOMANOVSKY 1937. = DOMANOVSKY, ALEXANDER: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum I*. Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS. Budapest, 1938. 217–505.

⁴³ Az említett királyi alakot ábrázoló domborművön kívül meg kell még említeni egy sírkövet, ami ma a Nagyszombati Nyugat-Szlovákiai Múzeumban található, és valamikor a romok között találták. Kereszt található rajta, valamint E és L betűk, és a heraldikából ismert liliumok – amilyenekkel az Anjou-címerben találkozhatunk.

- EKF = Az első katonai felmérés. A magyar királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen 1782–1785. Arcanum Adatbázis Kft. (DVD-ROM)
- FOLLAJTÁR 1905. = FOLLAJTÁR JÓZSEF: Pöstyén egyházi emlékeiről. *Archeológiai Értesítő* 25 (1905) 266–270.
- FUXHOFFER–CZINÁR 1860. = FUXHOFFER, DAMIANUS–CZINÁR, MAURICIUS: *Monasteriologia regni Hungariae II*. Pest, 1860.
- GYÖRFFY 1987. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II*. Budapest, 1987.
- HUNYADI 2002. = HUNYADI ZSOLT: Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam... A johanniták Magyarországon a 14. század végéig. *Aetas* 17 (2002/4) 52–76.
- HUNYADI 2008. = HUNYADI, ZSOLT: Hospitaller Commanderies in the Kingdom of Hungary (c. 1150–c. 1330) In: *The Military Orders. III. History and Heritage*. Ed. MALLIA-MILANES, VICTOR. Aldershot, 2008. 257–268.
- HUNYADI 2010. = HUNYADI, ZSOLT: *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387*. Budapest, 2010.
- KAZIMÍR 1991. = KAZIMÍR, ŠTEFAN: K obchodu Trnavy do konca 14. storočia. In: *Trnava 1988. Zborník materiálov konferencie Trnava 1238–1988*. Ed. ŠIMONČIČ, JOZEF. Bratislava, 1991. 31–43.
- KOZÁK 1982. = KOZÁK, KÁROLY: Constructions dans la Hongrie des XII-XVe siècles des ordres de Chevaleries et d'Hospitaliers et leur influence. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1982) 71–130.
- KRUPA–KLČO 2004. = KRUPA, VLADIMÍR–KLČO, MARIÁN: Starý kláštor v Piešťanoch – archeologický výskum lokality v rokoch 1991–1994. *Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja* 7 (2004) 47–53.
- KRUPA–KLČO 2005. = KRUPA, VLADIMÍR–KLČO, MARIÁN: Starý kláštor v Piešťanoch – archeologický výskum lokality v roku 2004. *Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja* 8 (2005) 47–50.
- LUKAČKA 1994. = LUKAČKA, JÁN: Piešťany v stredoveku. *Balneologický spravodaj* 32 (1993–1994) 100–107.
- MAROSI 1982. = MAROSI ERNŐ: Pöstyén (Piešťany). Johannita (?) templom. In: *Művészet I. Lajos korában 1342–1382. Katalógus*. Szerk. MAROSI ERNŐ–TÓTH MELINDA–VARGA LÍVIA. Székesfehérvár, 1982. 251–253.
- MAROSI 2005. = MAROSI ERNŐ: Gótika. In: *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*. Szerk. GALAVICS GÉZA–MAROSI ERNŐ–MIKÓ ÁRPÁD–WEHLI TÜNDE. Budapest, 2001. 120–181.
- MARSINA–MAREK 2008. = MARSINA, RICHARD–MAREK, MILOŠ: *Tatársky vpád*. Budmerice, 2008.
- MATZKE 1996. = MATZKE, MICHAEL: De origine Hospitaliorum Hierosolymitanorum – Vom klösterlichen Pilgerhospital zur internationalen Organisation. *Journal of Medieval History* 22 (1996) 10–11.
- MEDNYÁNSZKY 1818. = MEDNYÁNSZKY, ALOIS: Rudus ecclesiae Templariorum in Pöstén. *Fundgruben des Orients* 6 (1818) 493–496.
- MENCL 1933. = MENCL, VÁCLAV: Přehled vývoje středověké architektury na Slovensku. *Bratislava* 7 (1933) 398–416.
- MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- MVSL = SEDLÁK, VINCENT: *Monumenta Vaticana Slovaciae I/1. Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332–1337*. Trnavae–Romae, 2008.
- NICHOLSON 2001. = NICHOLSON, HELEN: *The Knights Hospitaller*. London, 2001.
- NICOLLE 2008. = NICOLLE, DAVID: *Knights of Jerusalem: the Crusading Order of Hospitallers 1100–1565*. Oxford, 2008.

- ORIŠKO 2005. = ORIŠKO, ŠTEFAN: K problematike stavebnej plastiky stredovekého kostola v Piešťanoch. *Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja* 8 (2005) 39–47.
- REISZIG 1928. = REISZIG EDE: *A Jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon II.* Budapest, 1928.
- RUPP 1870. = RUPP JAKAB: *Magyarország helyrajzi története. Fő tekintettel az egyházi intézetekre vagyis nevezetebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint I.* Pest, 1870.
- RUTTKAY 1982. = RUTTKAY, ALEXANDER: Archeologické výskumy stredovekých architektúr v Piešťanoch a Moravanoch nad Váhom. *Balneologický spravodajca* 21 (1982) 107–110.
- RUTTKAY 1987. = RUTTKAY, ALEXANDER: Archeologický výskum a funkčná kategorizácia zaniknutej stredovekej stavby v Piešťanoch. *Balneologický spravodajca* 26 (1987) 110–145.
- SLIVKA 1987. = SLIVKA, MICHAL: Rádové domy v štruktúre osídlenia Slovenska a v jeho politických a sociálno-ekonomických vzťahoch (so zameraním na krížovnícke rády). *Archaeologia historica* 12 (1987) 383–401.
- SLIVKA 1991. = SLIVKA, MICHAL: Funkcia cirkevných inštitúcií pri urbanizácii Trnavy. In: *Trnava 1988. Zborník materiálov konferencie Trnava 1238–1988.* Ed. ŠIMONČIČ, JOZEF. Bratislava, 1991. 21–30.
- ŠIMONČIČ 1972. = ŠIMONČIČ, JOZEF: K počiatkom písomných prameňov o piešťanských kúpeľoch. *Almanach Piešťany* (1972) 6–14.
- VISITATIO BATTHYANIANA 1788. = *Visitatio Batthyaniana ecclesiae Pöstyéniensis anno 1788.* (Megtalálható a pöstyéni római katolikus plébánia levéltárában.)
- WALDSTEIN-WARTENBERG 2008. = WALDSTEIN-WARTENBERG, BERTHOLD: *Řád johanitů ve středověku. Kulturní dějiny řádu.* Praha, 2008.
- WENZEL 1874. = WENZEL GUSZTÁV: *Stibor vajda. Életrajzi tanulmány.* Budapest, 1874.
- ZEMENE 1994. = ZEMENE, MARIÁN: O rehoľníctve na Slovensku. In: *Dejiny a kultúra rehoľných komunit na Slovensku.* Ed. ŠIMONČIČ, JOZEF. Trnava, 1994. 39–48.
- ŽUFFOVÁ 2005. = ŽUFFOVÁ, JAROSLAVA: K novým poznatkom o počiatkoch a premenách kostola zo „Starého kláštora“ v Piešťanoch. *Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja* 8 (2005) 27–38.

The Secret of the Old Cloister of Pöstyén
Chapters from the History of a Famous Religious Building

In the northwestern part of the renowned spa town of Piešťany (Pöstyén), completely tucked between family houses, in the garden of one of them, there are ruins of an ancient church. The lack of written sources caused problems concerning the determination of the origin and purpose of this church building. According to the latest findings relying on the analysis of the architectural elements of the church it can be said, that its foundation dates back to the third quarter of the 14th century. The first written record about the church is in the canonical visitation of the Esztergom archbishopric from 1560. The visitation says that there were two churches then, the first one was a parish church and the second a cloister church dedicated to King Stephen the Saint, lying in the field outside the village.

The question is, to which religious order the former monastery belonged. Canonical visitations of the parish of Piešťany from the 18th century say, that it once belonged to the Templars. But the truth is that the order was disbanded by pope Clement V. in 1312, so it's impossible that the monastery belonged to the Templar Knights. Studying the iconography of sculptural elements originating from the church some researchers speculate about the presence of the Hospitallers in this place. There is no contemporary evidence on the presence of the Hospitallers in Piešťany. Everything we can say about them is based only on later written but often not very reliable sources, on local tradition or on the interpretation of material sources coming from the preserved church complex. But the fact that Piešťany abounds in a wealth of curative springs makes it very probable to assume the presence of the order who worked with the sick in the monastery in this place. Whether it was the Hospitallers or other religious order, in the current state of research we can't clearly determine.

Fejezetek a karthauzi rend kutatástörténetéből

A karthauzi rend a középkori Magyarországon nem alkotott nagy közösséget, hiszen ha nem számoljuk a szinte porrá rombolt első lakhelyüket, négy kolostoruk működött a középkor során magyar földön. Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet arra,¹ hogy Ausztriával, Karintiával, Tirollal, Morvaországgal és Csehországgal együtt a felnémet tartományba tartoztak a magyar kolostorok, viszont kis számuk ellenére nem feledkezhetünk meg nemzetközi kapcsolataikról; főleg vizitátoraik jelenlétéről. James Hogg munkájából kiindulva Michal Slivka részletezte, hogy az 1355-ben alapított *Provincia Alemaniae Superioris* tartományban a magyar kolostorok közül Lövd és Tárkány perjelei tartózkodtak gyakran külföldön, valamint a hazai utakat legtöbbször Seitz, Pleterje, Mauerbach, Geirach, Prága, Brno és Dolany előljárói járták.²

A Magyar Királyság területén először 1238-ban történt kísérlet a karthauziak letelepítésére,³ amikor az Ercsi szigetén lévő egykori bencés kolostort adományozták nekik.⁴ Valószínűleg a tatár pusztításnak köszönhetően nem maradtak hazánkban a szerzetesek, mivel 1253-ban IV. Ince pápa a toplicai ciszterci kolostor apátját bízta meg Ercsi kolostorának újbóli benépesítésével. Adataink hallgatása miatt erről az apátságról nem tudunk sokat. Petrovics István egyik tanulmányában ugyan megemlíttette a kolostor helyzetét,⁵ de konkrét adatokat csak Hervay Levente munkája tartalmaz: a szerző a ciszterci renddel kapcsolatos források mellett publikálta azokat is, amelyek a bencések és a karthauziak jelenlétét bizonyítják.⁶ Török József megpróbált magyarázatot adni arra, miért jöttek karintiai szerzetesek hazánkba,⁷ megkapták ugyan Ercsi elpusztult nemzetségi monostorát, de nem valószínű, hogy a monasztikus élet is elkezdődött a romos épületekben – szerzetesek helyett a tatárok jelentek meg a falak között.

A romantikus történetírás által az egyes kolostorokról alkotott képet azonban alapos kritikával kell szemlélnünk. Ide tartozik a tatárokról szóló hagyomány is, a karthauziakkal kapcsolatban viszont a Letánfalvi Szirt mindhiába való ostromlása érdekes. A szerzetesek életében nem a pusztítás mértéke mérvadó – bár meg kell

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Németh Gábornak, a zirci Reguly Antal Műemlékkönyvtár vezetőjének az évek óta tartó együttműködésért és a munkám során nyújtott segítségéért.

¹ MÁLYUSZ 2007. 238.

² SLIVKA 2005. 60. Bővebben a tartományba tartozó kolostorokról: NÉMETH 1993. 367. Legújabban WITKOWSKI 2011. Nem csak idegen, főleg német származású szerzetesek látogatták a kolostorokat, hanem magyar karthauziak is kerültek távoli országokba. Ismert például, hogy Budai Pál egy ideig a gmundeni kolostor perjeleként szerepelt. MÁLYUSZ 2007. 238.

³ A karthauziak magyarországi működéséről az utóbbi években megjelent szaklexikonok sem feledkeztek meg: MAROSI-SÖMEGI 1994.; TÖRÖK 2006.; PUSKELY 1995. 514–520.; PUSKELY 1998. 621–629.

⁴ THEINER 1859. 292.

⁵ PETROVICS 1981. 41.

⁶ HERVAY 1984. 98–100.; ENTZ 1965. 241–246. az ercsi bencésekről szóló tanulmányában megemlékezett a karthauzi szerzetesekről is; PITI 1994.; VIDA 2012.

⁷ TÖRÖK 2003. 177–183.; TÖRÖK 1990. 202.; TÖRÖK–LEGEZA 2001. 63.

jegyezni, hogy a szlovák szakirodalom egyik gyakran felbukkanó elmélete szerint nem valószínű a Szepesség tatárok általi feldúlása –, hanem az események következményei. Erre hívta fel a figyelmet Michal Slivka régész is a menedékszírti kolostorról szóló munkájában.⁸ Ebben megpróbálkozott a kolostoralapítás körülményeinek bemutatásával. Gondolatait, eredményeit több szakmai fórumon is közölte, ennek ellenére a mai napig nem született meg a kolostor történetének monografikus feldolgozása. A 13. századi eseményeknek köszönhetően nem csak a Magyar Királyság, de a szomszédos vidékek fél évszázados hadi készültsége során olyan események játszódtak le, amik befolyásolták a további történéseket. A szepességi németek is nagy vállalkozásba kezdtek – a Letánfalvi Szirten található erődítmény kiépítése oly sok energiájába került a vidéknek, hogy le kellett állni a Káposztafalva közelében lévő zöldhegyi Marcel várának építésével is.⁹ A szászok minden erejüket erre az építkezésre fordították, amelynek eredményét Menedékkőnek nevezték el.¹⁰ A megmenekülés, vagy isteni védelem emléke már a 13. század folyamán a hely „megszentelt toposzát” alakította ki, amit egy szerzetesrend megtelepítése tett véglegessé.¹¹ A szászok több évtizedes munkájának köszönhetően 1299. december 19-én Jakab szepesi prépost kibocsáthatta a menedékkői karthauzi kolostor alapítólevelét.¹²

A rend több mint 250 éves működése maradandó nyomot hagyott a Szepesség településképén és gazdasági viszonyaiban is, hiszen a letelepült szerzetesközösség, nem sokkal alapítása után, létrehozta Vöröskolostornak nevezett leánykolostorát.¹³ Ez lehet az egyik oka annak, hogy a kutatók gyakran emlegetik a karthauziakat, mint a terület jelentős birtokainak tulajdonosait. Fontos szempont, hogy a Dunajec folyó melletti kolostor levéltára viszonylag egészben fennmaradt egységet alkot, tehát a szerzetesek hagyatékának köszönhetően a régió egyéb történései is kiegészíthetők. Nem csak saját okleveleik maradtak ránk, hanem az alapító menedékszírti kolostor anyagának nagy része is. E hagyaték feldolgozásával foglalkozik Vladimír Rábik,¹⁴ aki már korábban is írt a renddel kapcsolatos oklevelekről és pecsétéről, és bemutatta a két karthauzi központ perjeleinek helyzetét.¹⁵ Menedékszírt esetében az első keltezett pecsétlenyomat Márton perjel nevéhez köthető, a mezőn Keresztelő Szent János feje látható. 1484-ből maradt fenn, de maga a konventi pecsét ma már hiányzik az oklevélről. A Dunajec melletti kolostor esetében szintén 1484-ből ismerjük az első pecsétet, ám ez sem a konventé, hanem Lukács nevű perjelüké volt.¹⁶

⁸ SLIVKA 5.

⁹ Erre 1250 körül került sor, a várról szóló későbbi forrásokban csak megállapították, hogy az építkezést többé nem is folytatták. A vár további sorsáról bővebben: RÁBIK 2003A. 307–324., ismertetve a korábbi szakirodalmat is.

¹⁰ „De nekem oltalmam lett az Úr, és menedékem sziklája az én Istenem.” Zsolt. 94, 22.

¹¹ Az első kápolnáról bővebben: SLIVKA 2003. 434.

¹² KOSZTA 1994A.

¹³ KOSZTA 1994B.

¹⁴ RÁBIK 2007. 8–22.

¹⁵ RÁBIK 2001.

¹⁶ A szerző már korábbi munkáiban is foglalkozott a szepességi karthauziak pecsétjeivel: RÁBIK 2003B. 333., 335–336.

A (cseh)szlovák szerzők közül először Matúš Pajdušák foglalkozott az első szepességi karthauzi kolostorral.¹⁷ A szerző részletezte a Szepesség történetét, a magyarok bejövetelét, a lándzsás nemesek lakta falvak sorsát. Külön figyelmet szentelt a szászoknak, azok törvényeinek és életvitelüknek, nem feledkezett meg a *fraternitas*ról sem.¹⁸ Pajdušák a sáskákhoz hasonlítja a tatárokat („fű sem terem ott, ahova betették lábukat”), egyedül a hegyekben tudtak megmenekülni a lakosok. Jordán *comes*nek tulajdonítja, hogy megmenekítette a Szepesség népét, aki a vész után fából készült kápolnát emeltetett a hegyen. Ezután IV. Béla idegen földre küldte őt, hogy újra betelepítse a területet. Több kolostor is épült a 13. század második felében, de isteni csapások érték a népet, egészen addig, míg a németek lakta vidékekről karthauzi szerzetesek nem jöttek a Szepességbe.¹⁹ Pajdušák az írását nem látta el lábjegyzetekkel, de egyértelműen a Wagner által összeállított kötetekből indult ki.²⁰

A menedékszírti karthauzi kolostorral legtöbbet annak feltárója, Michal Slivka foglalkozott. Több publikációjában megemlítette a létesítményt, például a Szepesség krisztianizációjával, vagy a keleti megyék rendházaival, más egyházi intézmények (kolostorok, káptalan) birtokaival kapcsolatban.²¹ Első tanulmányát még hallgató korában publikálta.²² Ebben jelezte, hogy a terület még feltárássra vár, vázolta a kolostor megépülése előtti korszakot. A szisztematikus feltárás csak majd másfél évtizeddel később indult el, így Slivka későbbi munkái pontosabb információkat tartalmaznak.

Németh Péter a terület benépesítésével foglalkozó irodalmat is bemutatta. Úgy gondolta, nem véletlen, hogy először szász környezetben alapítottak hazánkban karthauzi kolostort.²³ Felsorolta az első adományokat, ismertetett a birtokviszonyokat, ezeket különböző kategóriákba osztotta – ajándék, csere, vétel, zálog – aminek köszönhetően áttekinthető képet kapunk a kolostor anyagi helyzetéről.²⁴ Martin Homza pozsonyi történész a kolostorok alapításának időszakát mutatta be röviden,²⁵ míg Henryk Ruciński a későközépkori tevékenységükkel foglalkozott.²⁶

A szepességi kolostoroknak akadtak lelkes támogatói, közülük is kiemelkedik Szapolyai István nádor (1492–1499) felesége, Hedvig, akiről Stanisław A. Sroka krakkói történész monográfiát publikált. A kötet bemutatja a korabeli

¹⁷ A kolostor használt neveinek felsorolása után (Schauberg, Látókő, Menedékszírt) tájékoztatja az olvasót arról, hogy még mindig láthatóak annak maradványai, ezért a nép az egész hegyet Kolostorhelynek (*Kláštorská*) nevezte el. PAJDUŠÁK 1924. 29.

¹⁸ PAJDUŠÁK 1924. 3.

¹⁹ Márton zsákóci pap stájerországi útjának sikereként könyveli el, hogy a rend tagjai elfogadták a menedékszírti alapítás lehetőségét. PAJDUŠÁK 1924. 4–7.

²⁰ WAGNER II. 1774–78.

²¹ SLIVKA 1998A. 77–88.; SLIVKA 1991. 101–116. A patrocíniumokról sem feledkezett meg: SLIVKA 2006. 102., 117.; SLIVKA 1996. 197. Egyik legfigyelemreméltóbb tanulmánya a Szepesség egyházi struktúrájáról szól, ahol megpróbálta összefüggésbe hozni az egyes templomok és kolostorok kapcsolatát: SLIVKA 2003. 419–445.

²² SLIVKA 1991. 261–280.

²³ NÉMETH 1998. 263–264.

²⁴ NÉMETH 1998. 265–269.

²⁵ HOMZA 2009. 268–272.

²⁶ RUCIŃSKY 2009. 413–419.

Magyar Királyságot, a Piastokat és a Szapolyai családot is. Röviden megemlékezett Hedvigről, mint mecénásról, aki a Jagellók uralkodása alatt a szepességi templomok és kolostorok megmentője volt.²⁷ A lengyel szakember megemlítette, hogy Hedvig nem sokkal férje halála után két mellékoltárt adományozott a menedékszírti karthauzi kolostornak. Hedvig további adományairól Veronika Kuchárska számolt be részletesen.²⁸

Más szerzők is kitértek néhány mondat erejéig a karthauziakra, így Ján Vencko a több kiadást megélt savnyiki ciszterciekről írt könyvében azok birtokaival kapcsolatban emlékezett meg róluk; Pirhalla Márton a prépostság bemutatása során nem kerülhette meg a rendet, de Fekete Nagy Antal számára is kulcsfontosságúak voltak.²⁹ Az újabb kutatás sem hanyagolta el őket, s természetesen Romhányi Beatrix is felvette őket katalógusába.³⁰ Ján Endrödi a Berzeviczy családról³¹ és Štefan Lenčíš a Drugetekről írt tanulmányai is szorosan kötődnek a témához.³² Legújabban Miloš Marek foglalkozott a szász lakosság betelepülésével és az ezt követő eseményekkel,³³ de a karthauziakról szóló beszámolókkal találkozhatunk a műemlékvédelmi hivatal folyóiratának oldalain is.³⁴ A szepességi kolostorokkal James Hogg salzburgi történész is foglalkozott, aki a 2003-ban Menedékszírtzen zajlott konferenciára elküldött tanulmányában a két kolostor életét mutatta be az 1321. és 1499. évek közötti generális káptalanok feljegyzései alapján.³⁵ A *Historia foundationis Lapidis Refugii*³⁶ és egyéb írásos emlékek is információkkal szolgálnak az utókor számára a szepességi kolostorok alapításáról és működéséről³⁷ – ezek közé tartozik a közismert Lőcsei krónika is.³⁸

Szokatlanak mondható, hogy az anyakolostortól távoli országban egy földrajzi, közigazgatási egységen belül a rend két kolostort hozzon létre. Ez viszont megtörtént a Szent Antal völgyében található lechnici, vagy dunajeci *monasterium* esetében.³⁹ Michal Slivka röviden ismerteti, hogy nem csak a kolostor

²⁷ SROKA 2005. 63–69.

²⁸ KUCHÁRSKA 2006. 243–252.

²⁹ VENCKO 1927. 358.; PI RHALLA 1899. 585.; FEKETE 1934. 377.

³⁰ ROMHÁNYI 2000. 23., 41–43., 67., 71.

³¹ ENDRÖDI 2006. 43–57.

³² LENČIŠ 2003. 367–379.

³³ MAREK 2003. 353–367.

³⁴ REPČÁK 1954. 66–69. röviden összefoglalta a kolostor középkori történetét, de tanulmányában főleg az épületegyüttes 16–18. századi sorsával foglalkozott. MENCL 1954. 69–74. a mai is látható épületek leírását tartalmazza.

³⁵ HOGG 2004. 421–452.

³⁶ WAGNER III. 1774–78. 69–79. (*Anonymi Carthusiani: Fundatio Lapidis Refugii, seu monasterii beati Johannis Baptistae*)

³⁷ TÖRÖK 1990. 100. A krónikával több szerző is foglalkozott: DEDEK 1889. 258.; PAJDUŠÁK 1924. 29.; FEKETE 1934. 377.; SOPKO 1974. 114–120.; SEBESTYÉN 1988. 538.; TÖRÖK 1990. 202.; SLIVKA 1993. 53–62.; SLIVKA 1998b. 59–71.; SOPKO 1998. 114–115.; NÉMETH 1998. 263–272.; SROKA 2005. 131.; MÁLYUSZ 2007. 456.; ŠEDIVÝ 2009. 483–520. A 16. században alkotó szerzetes krónikájából értesülhetünk arról is, hogy az alapítást követő tavasszal megjelent a Szepességben András szerzetes néhány társával együtt, hogy felügyeljk a szigorú előírások alapján felépítendő komplexum megszületését. Seitzből érkeztek, ami a mai Szlovéniában lévő Žiče kolostorának felel meg.

³⁸ SEBESTYÉN 1988. 538.; HAIN 1910. 400.

³⁹ A kolostor alapításáról közelebbről WAGNER 1774–78. III. 173–195.

keletkezésének körülményeit fedi homály,⁴⁰ hanem arról is értesít, hogy régészeti feltárása sem mondható teljesnek, így sok kérdés tisztázatlan maradt.⁴¹

Miroslav Števík, az Ólublói Múzeum történésze is foglalkozott a karthauziak történetével, pontosabban a dunajeci kolostorral.⁴² Könyvét a Szepesség bemutatásával kezdte. Jelezte, hogy a hagyomány és a régebbi szakirodalom alapján Szent Antal völgyében már a karthauziak megjelenése előtt laktak remeték, de a régészeti feltárások ezt mindeddig nem tudták alátámasztani.⁴³ A Berzeviczy családon kívül kiemeli a Drugetek fontos szerepét a kolostor életében. Števík a könyvének további oldalain a rend mindennapjairól írt, beszámolt Vöröskolostor végnapjairól, majd a kamalduliak bejövételéről is.

A kolostor története a fiatal történészeket is megihlette, közéjük tartozik Michal Buchta, aki a Nagyszombati Egyetemen 2005-ben védte meg Vladimír Rábík által vezetett, Vöröskolostorról szóló szakdolgozatát.⁴⁴ Munkájának első fejezetében a rend létrejöttét és a szerzetesek szepességi letelepülését taglalta. A kolostor történetét szakaszokra osztva vizsgálta, kitért a kamalduli szerzetesek idejére is. Rövid áttekintést adott a könyvkultúráról, amivel már Věslav Gajdoš ferences rendi szerzetes is foglalkozott.⁴⁵

A dunajeci kolostor múltjáról legújabban Vladimír Rábík írt.⁴⁶ A kolostor alapítását regionális szinten vizsgálta. Leírta a legbefolyásosabb szepességi családok viszályait és részletezte Kakas mester cselekedeteit is, akinek egy hidegvérrel elkövetett gyilkosság miatt a dunajecin kívül további öt kolostort kellett volna alapítania. Rábík arra próbált fényt deríteni, mikor történt pontosan a második szepességi kolostor alapítása és ebben milyen szerepet vállalt az említett Kakas mester, aki Lechnic falut Márton menedékszíri perjelnek adományozta.

A Magyar Királyság szívében is alapítottak karthauzi kolostort, pontos időpontról ugyan nehezen beszélhetünk, de a legvalószínűbben erre 1330 és 1332 között került sor, amikor Egertől nem messze Segedelemvölgy vált a rend otthonává. 1887-ben publikálta Kandra Kabos a tárkányi néma barátokról szóló tanulmányát, tehát az még a Dedek Crescens Lajos által írt monográfia előtt látott napvilágot.⁴⁷ Az alapító Miklós püspök szándékairól sincs pontos adat. Kandra szerint előfordulhat, hogy saját lelki üdvéért telepítette le a közelben a karthauziakat, de annak a lehetőségét sem veti el, hogy a püspök azért hívta be a szerzetet, hogy könyvek másolásával gyarapítsák könyvtárát.⁴⁸ Fontosnak véli a szerzetesek gyógyító tevékenységét, megemlíti a karthauzi likőr hatásait és a tárkányi gyógyfürdő jelentőségét is.

⁴⁰ Az alapító családjával és a karthauzi szerzetesek birtokaival kapcsolatban: RÁBÍK 2006. 36–39. Wagner foglalkozott a kolostor perjeleivel is, publikálta azok névsorát: WAGNER 1774–78. III. 173–195. (*Series priorum de Lechnicz, seu de Valle s. Antonii ordinis Carthusianorum*)

⁴¹ SLIVKA 1996. 209–210.

⁴² ŠTEVÍK 2007. 39.

⁴³ ŠTEVÍK 2007. 6.; Vöröskolostor karthauziak előtti korszakáról bővebben: KÚTNIK 1966. 176–194.

⁴⁴ BUCHTA 2005. 77.

⁴⁵ GAJDOŠ 2009. 87–101.

⁴⁶ RÁBÍK 2011. 92–104.; KOSZTA 1994c.

⁴⁷ KANDRA 1887. 3–28.

⁴⁸ KANDRA 1887. 7–8.

Németh Péter szintén foglalkozott a tárkányi kolostor történetével. Felsőtárkány településtől északra megtalálták az egykor hatalmas épületegyüttes romjait, bár annak régészeti feltárása a mai napig nem történt meg.⁴⁹ A vonatkozó szakirodalmon kívül publikálta az 1929–1930-ban előkerült romok alaprajzát is. Kitért Tárkány alapításának részleteire is, miszerint Kandra Kabos a néphagyományra támaszkodva azt II. Miklós püspök nevéhez kötötte és annak dátumát 1346 utánra tette. Ebből az adatból indult ki Dedek Crescens Lajos is, bár a kolostor első hiteles okleveles említése csak 1424-ből ismeretes.⁵⁰ A szerző a tárgyi emlékek rajzainak publikálása és a kolostor építési fázisainak leírása mellett a generális káptalan feljegyzéseiben szereplő említésekkel is foglalkozott.

A 14. századi Magyarország királyi alapítású karthauzi teleppel is büszkélkedhet, Lövöld létrejöttét ugyanis I. Lajos uralkodónak köszönheti.⁵¹ Magáról a kolostorról már értesülünk korábbi oklevelekből is, de az alapító okmány csak 1378-ban kelt Demeter zágrábi püspök, királyi kancellár hivatalában.⁵² Ennek a kolostornak a történetén keresztül lehet a legjobban bemutatni, hogy a hazai karthauziak nem álltak teljesen nyugati befolyás alatt. Igaz, első perjelük Seitzből került a Veszprém közeli intézmény élére, de már annak alapításakor több hazai szerzetes is lakott falai között. A legmagyarabb kolostorként szokták emlegetni, mivel a pálosok közül sokan karthauzi szerzetesnek álltak.⁵³

A kolostor rövid történetét Zsiray Lajos is feldolgozta, külön figyelmet szentelt az alapításnak és a legbefolyásosabb adományozók személyének.⁵⁴ Írásának fontos eleme, hogy közzétette Rómer Flóris 1860-ban készült rajzait az általa felfedezett márvány leletekről.

Lövöld régészeti emlékeit Németh Péter is tárgyalta.⁵⁵ Megjegyezte, hogy a létesítmény felkeltette néhány kutató figyelmét – Mátray Gábor, Rómer Flóris, Jancsik Ede, Rupp János, Sörös Pongrác –, de a rendtörténettel foglalkozó szakemberek a mai napig hiányolják a magyar karthauziakkal kapcsolatos publikációkat. Németh korrigálta Dedek Crescens Lajos adatait, ismertette az első okleveles említéseket. Mályusz Elemér gondolatmenetéből kiindulva választ keresett arra, hogy Lajos király miért alapított karthauzi kolostort: a pálosok életének felpeszdtítéséért szigorúbb szabályok alapján élő szerzetesek által, avagy az Anjou családi birtokokon jelenlévő rendtagok és ezáltal a királyi család tagjainak lelki üdve miatt?⁵⁶

Néhány évvel később Csengele Péter és Gere László is publikálták dolgozatukat a városlődi karthauzi kolostor kutatásáról.⁵⁷ A szerzőpáros, miután áttekintést adott a rend magyarországi történetéről, régészeti szempontból vette

⁴⁹ NÉMETH 1967. 73–86.

⁵⁰ NÉMETH 1967. 74–75.; KANDRA 1887. 10.; DEDEK 1889. 133.

⁵¹ DEDEK 1889. 137–273.; A kolostor rövid történetéről és régészeti leírásáról: CSERGELE–GERE 1996. 53–84.; HOGG 2004. 79–153.; KUBINYI 1999. 239–241.; KOSZTA 1994d.

⁵² „in quadam valle seu loco iuxta oppidum nostrum Leweld vocatum... quem locum vallem Sancti Michaelis in nomine Domini appellamus.” ZSIRAY 1978. 19.; NÉMETH 1993. 370.

⁵³ MÁLYUSZ 2007. 238.; KOROKNAI 1960. 26.; DEDEK 1889. 143.

⁵⁴ ZSIRAY 1978. 19–23.

⁵⁵ NÉMETH 1993. 367–382.

⁵⁶ NÉMETH 1993. 370.; MÁLYUSZ 2007. 239.

⁵⁷ CSERGELE–GERE 1996. 53–81.

nagyítója alá az objektumot, írásuk meghatározó része a fennmaradt tárgyi emlékek vizsgálatából áll. A külföldi szakemberek számára sem ismeretlen Lövd, a rendtörténész James Hogg a generális káptalan feljegyzései alapján mutatta azt be.⁵⁸

A 15. század során történt még egy kísérlet karthauzi kolostor alapítására. Ekkor a premontreiek által elhagyott váradhegyfoki épületegyüttest kapták volna meg, de ez nem zajlott le sikeresen. A huszita és török pusztítások után nem sikerült a rendet újra letelepíteni magyar földön, bár a karthauziak emléke nem tűnt el nyom nélkül. Egykori birtokaik a későbbiekben is felbukkantak különböző perekben. Vöröskolostort kamalduli szerzetesek lakták egészen megszüntetésükig. Utolsó lakóinak egyikéhez fűződik a karthauziak krónikájának megírása a keleti szlovák nyelvjárásra fordított Biblia mellett, amelyből értesülhetünk a kolostor utolsó néma barátjainak keserű sorsáról.⁵⁹

A karthauziaknak fénykorukban nem voltak jelentős anyagi gondjaik, kulturális tevékenységük sem szenvedett hiányt. A lelkipásztorkodás nem volt megengedett a számukra, mégis nagy irodalmi kincset hagytak ránk. „Isten igéjét kézzel terjesztették,” kódexeket, liturgikus könyveket másoltak, nagy szerepük volt a misztikus irodalom fellendítésében.⁶⁰ Könyveikkel, azok szerepével az egyes közösségek életében több szerző is foglalkozott, főleg Mezey László, Madas Edit és Monok István munkássága jelentős.⁶¹ Kitértek arra is, hogy a merfedékszírti karthauziak több ízben adományoztak könyveket a lechnici kolostornak, tehát nem csak a legszükségesebb olvasnivalóval látták el leánykolostorukat.⁶² Egy 1338-as könyvadomány tartozik a legjelentősebbek közé, amivel legújabbban Juraj Šedivý pozsonyi történész foglalkozott. A szerzőt a szepességi könyvkultúrával kapcsolatos kutatásai során figyelmeztette Vladimír Rábik, hogy az érintett oklevelek eddig helytelenül feloldott keltezéssel éltek a szakmai köztudatban.⁶³ Šedivý részletesen beszámolt a megmaradt kódexekről is, Mályusz Elemér gondolatmenetét bővítve⁶⁴ hosszabban írt a krakkói egyetem diákjaitól ajándékba kapott kéziratokról, valamint a Lengyelországba került liturgikus könyvekről is.⁶⁵

Lövdől is biztosan tudjuk, hogy rendelkezett könyvtárral. I. Mátyás király lövdői látogatása során nem csak könyveket adományozott a szerzeteseknek, de

⁵⁸ HOGG 1994. 79–153.

⁵⁹ Ha a felnémet provinciába tartozó kolostorok megszűnésének dátumát vizsgáljuk, feltűnő, hogy azok vesztét a huszita háborúk, a török hódítás, a reformáció hódítása és II. József intézkedései okozták, levéltáraik és könyvtáraik szétszóródtak és az épületek nagy része is rövidesen pusztulásnak indult. NÉMETH 1993. 367.

⁶⁰ SZABÓ 1981. alapján betekintést nyerhetünk a szerzetesek mindennapi olvasási szokásaiba.

⁶¹ MADAS–MONOK 2003.; MADAS 1985.; MADAS 2002.; MADAS–HORVÁTH 2008.; MEZEY 1963.

⁶² MADAS–MONOK 2003. 59.

⁶³ A régebbi szakirodalom 1352-es keletűnek kezelte az 1338-ban kiadott oklevelet: MEZEY 1963. 73–74. Az oklevél egyik kiadása: WAGNER 1774–78. III. 179–180. vö. RÁBIK 2007. 10. A datálásról és a könyvkultúráról: ŠEDIVÝ 2009. 496.

⁶⁴ MÁLYUSZ 2007. 238.; ŠEDIVÝ 2009. 483–520.

⁶⁵ MADAS–MONOK 2003. 58. A könyvek között megtalálható például a krakkói egyetem egyik teológiai professzorának a kódexe is: ŠEDIVÝ 2009. 504.; MEZEY 1963. 75. Sajnos, Vöröskolostor történetét figyelembe véve, a megmaradt kéziratok mindegyikéről nem lehet pontosan megállapítani, hogy azok melyik szerzetesi közösség tulajdonában álltak – Menedékszírt elpusztulása után a karthauziak a Dunajec folyó közelében élő testvéreikhez menekültek.

pénzt is egy könyvtár megépítésére. A jelentős donáció oka az volt, hogy a királyt feleségével és kíséretével együtt néhány napra vendégül látták a kolostor falain belül. Erről és még több lövöldi könyvről Koroknay Éva és Németh Péter számoltak be tanulmányaikban.⁶⁶

A magyar karthauzi szerzetesek legismertebb és egyben legjelentősebb kézírata a lövöldi néma barát kézírata, amit ismertetőjéről Érdy-kódexnek neveztek el. A magyar nyelven írt művet bátran nevezhetjük kompilátumnak, mégsem veszít szemernyit sem eszmei értékéből.⁶⁷ A kézirat ma az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonát képezi.⁶⁸ A terjedelmes mű az elmúlt évszázad során teológusok, irodalmárok és történészek sorának biztosított kutatási lehetőséget.⁶⁹

Az egykori magyar karthauzi kolostorok jelentőségét jól mutatja, hogy a szakemberek a mai napig foglalkoznak azok történetével. Jól példázza ezt a Szepesi Káptalan területén 2007-ben „Central European Charterhouses in the Family of the Chartusian Order” címen rendezett konferencia. Az elhangzott előadások a rend salzburgi központjának sorozatában jelentek meg.⁷⁰ Rafal Witkowski pozneri történész pedig a közép-európai karthauzi kolostorokról írt és beszámolt a felnémet tartományba tartozó többi területről is.⁷¹

A magyar karthauzi kolostorok történetének teljes feldolgozására azonban a mai napig nem került sor. Biztosan állíthatjuk, hogy a néma barátok múltja még sok kincset rejtget.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁN 1976. = BÁN IMRE: *A Karthausi Névtelen műveltsége*. Budapest, 1976.
 BUCHTA 2005. = BUCHTA, MICHAL: *Kartuziánsky kláštor v Lechnici. Červený kláštor*. (Szakdolgozat.) Nagyszombat, 2005.
 CAVALLO–CHARTIER 2000. = CAVALLO, GUIGLIELMO–CHARTIER, ROGER: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, 2000.
 CSENGELE–GERE 1996. = CSENGELE PÉTER–GERE LÁSZLÓ: Előzetes jelentés a városlődi karthauzi kolostor kutatásáról. *Műemlékvédelmi Szemle* 1 (1996) 53–84.
 DEDEK 1889. = DEDEK CRESCENS LAJOS: *A karthausiak Magyarországon*. Budapest, 1889.
 DIENES 1961. = DIENES ERZSÉBET: Az Érdy-kódex keletkezésének ideje. In: *In memoriam Gedeon Mészöly*. Szerk. BÁLINT SÁNDOR. Szeged, 1961. 175–178.

⁶⁶ Ennek a látogatásnak az emlékét többek között egy „lövöldi Corvina” is őrzi. „*Iste liber est domus vallis Sancti Michaelis Archangeli in Leweld ordinis Cartusiensis. Emptus eidem domui per inclitum regem Mathiam Anno domini 1480, quo anno cum domina regina Beatrice, contorali sua visitavit et pernoctavit in predicto clauistro in festo Conversionis Sancti Pauli... Post emit plures libros et donavit plura ad edificia piscine in alia Leweld et ad edificum librerie et plura gratuita domui fecit.*” KOROKNAY 1960. 25–34.; ZSIRAY 1978. 21.; NÉMETH 1993. 373.; HORVÁTH 2011. 110.

⁶⁷ A hasonló céllal készült kéziratokkal kapcsolatban: CAVALLO–CHARTIER 2000. 115–135.; TARNAI 1984. 281.

⁶⁸ A kódex első publikálása: ÉRDY 1876., második kiadása: MADAS 1985. A kézirat digitalizált formában megtalálható a világhálón is: <http://sermones.elte.hu/erdy/img/index.html>

⁶⁹ Az Érdy-kódex gazdag szakirodalommal rendelkezik, lásd DEDEK 1889. 258.; DIENES 1961. 175–178.; KOROKNAY 1973. 125.; BÁN 1976. 137.; MADAS 1985. 602.; MADAS 2002. 256.; MADAS–HORVÁTH 2008. 463.; VIDA 2011. 213–223. (az összegyűjtött szakirodalommal együtt)

⁷⁰ HOMZA–KUCHARSKÁ–KUZMOVÁ–RÁCOVÁ 2008. 276.

⁷¹ WITKOWSKI 2011.

- ENDRÖDI 2006. = ENDRÖDI, JÁN: K genealógii a názvu rodu Berzeviczy. *Annales Historici Presovienses* 6 (2006) 43–57.
- ENTZ 1965. = ENTZ GÉZA: Az ercsi bencés monostor. *Művészettörténeti Értesítő* 14 (1965) 241–246.
- ÉRDY 1876. = *Érdy codex I–II*. Szerk. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1876.
- FEKETE 1934. = FEKETE NAGY ANTAL: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest, 1934.
- GAJDOŠ 2009. = GAJDOŠ, VŠEVLAD JOZEF: Doklady o knižnej kultúre kartuziánov na Slovensku. In: *V tichu kláštorov a knižníc*. Ed. GAJDOŠ, VŠEVLAD JOZEF. Bratislava, 2004. 87–101.
- HAIN 1910. = *Hain Gáspár löcsei krónikája*. Szerk. BAL JEROMOS–FÖRSTER JENŐ–KAUFFMANN AURÉL. Lőcse, 1910.
- HERVAY 1984. = HERVAY, FERENC LEVENTE: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984.
- HOGG 1994. = HOGG, JAMES: The Charterhouse of Lövdöl as Seen in the Acta of the Carthusian General Chapter. *Analecta Carthusiana* 223 (2004) 79–153.
- HOGG 2004. = HOGG, JAMES: Daily Life in the Charterhouses of Lethenkow and Lechnitz in the Late Middle Ages as Seen in the Acta of the Cartusian General Chapter. *Archaeologia Historica* 29 (2004) 421–452.
- HOMZA–KUCHÁRSKÁ–KUZMOVÁ–RÁCOVÁ 2008. = *Central European Charterhouses in the Family of the Chartusian Order*. Eds. HOMZA, MARTIN–KUCHÁRSKÁ, VERONIKA–KUZMOVÁ, STANISLAVA–RÁCOVÁ, NAĎA. Levoča–Salzburg, 2008.
- HOMZA 2009. = HOMZA, MARTIN: Včasnostredoveké dejiny Spiša. In: *Historia Scepusii I. Dejiny Spiša I*. Eds. HOMZA, MARTIN–SROKA, STANISLAW A. Bratislava–Kraków, 2009. 125–327.
- HORVÁTH 2011. = HORVÁTH RICHÁRD: *Iteneraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–1476–1490)*. Budapest, 2011.
- KANDRA 1887. = KANDRA KABOS: A segedelemvölgyi karthauziak Tárkány mellett. In: *Adatok az egri egyházmegye történetéhez II*. Szerk. KANDRA KABOS. Eger, 1887. 3–28.
- KOROKNAI 1960. = KOROKNAI ÉVA: A lövdöl karthauzi kolostor kötéseiről. *Esztergom Évlapjai* 1 (1960) 25–34.
- KOROKNAI 1973. = KOROKNAI ÉVA: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Budapest, 1973.
- KOSZTA 1994A. = KOSZTA LÁSZLÓ: Menedékszirt. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Budapest, 1994. 451.
- KOSZTA 1994B. = KOSZTA LÁSZLÓ: Lechnic. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Budapest, 1994. 401–402.
- KOSZTA 1994C. = KOSZTA LÁSZLÓ: Felsőtárkány. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Budapest, 1994. 218.
- KOSZTA 1994D. = KOSZTA LÁSZLÓ: Lövdöl. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Budapest, 1994. 417.
- KUBINYI 1999. = KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király és a monasztikus rendek. In: KUBINYI ANDRÁS: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999. 239–248.
- KUCHÁRSKA 2006. = KUCHÁRSKA, VERONIKA: Mecenát Hedvigy Zápoľskej. *Studia Archaeologica Slovaca Medievalia* 5 (2006) 243–252.
- KÚTNIK 1966. = KÚTNIK, JOZEF: K predkartuziánskym dejinám Červeného kláštora pri Dunajci. *Nové obzory* 8 (1966) 176–193.

- LENČIŠ 2003. = LENČIŠ, ŠTEFAN: Drugetovci a Spiš. In: *Terra Scepusiensis*. Eds. HOMZA, MARTIN–GLADKIEWICZ, RYSZARD. Levoča–Wrocław, 2003. 367–379.
- MADAS 1985. = MADAS EDIT: *A néma barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*. Budapest, 1985.
- MADAS 2002. = MADAS EDIT: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen, 2002.
- MADAS–HORVÁTH 2008. = MADAS EDIT–HORVÁTH ZOLTÁN GYÖRGY: *Középkori prédikációk és falképek Szent László királyról*. Budapest, 2008.
- MADAS–MONOK 2003. = MADAS EDIT–MONOK ISTVÁN: *A könyvkultúra Magyarországon*. Budapest, 2003.
- MÁLYUSZ 2007. = MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 2007.²
- MAREK 2003. = MAREK, MILOŠ: Saxones nostri de Scepus. K niektorým otázkam príchodu saských hostí a ich život na Spiši. In: *Terra Scepusiensis*. Eds. HOMZA, MARTIN–GLADKIEWICZ, RYSZARD. Levoča–Wrocław, 2003. 353–367.
- MAROSI–SÜMEGI 1994. = MAROSI ERNŐ–SÜMEGI JÓZSEF: Karthauzi rend. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Budapest, 1994. 332.
- MENCL 1954. = MENCL, VÁCLAV: Stavebná minulosť Červeného kláštora. *Pamiatky a múzea* 3 (1954) 69–74.
- MEZEY 1963. = MEZEY LÁSZLÓ: A kéziratosság századai. In: *Könyv és könyvtár a feudális társadalomban*. Szerk. KOVÁCS MÁTÉ. Budapest, 1963. 43–100.
- NÉMETH 1967. = NÉMETH PÉTER: Adatok a felsőtárkányi karthauzi kolostor építéstörténetéhez. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 5 (1967) 73–86.
- NÉMETH 1993. = NÉMETH PÉTER: A városlődi karthauzi kolostor története és régészeti emlékanyaga I. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19–20 (1993–1994) 367–382.
- NÉMETH 1998. = NÉMETH PÉTER: A karthauziak gazdálkodása a középkori Szepességben. A menedékkői kolostor. In: *A Felvidék történeti földrajza*. Szerk. FRISNYÁK SÁNDOR. Nyíregyháza, 1998. 263–272.
- PAJDUŠÁK 1924. = PAJDUŠÁK, MATÚŠ: *Kláštorsk. Dejiny kláštora kartuziánskeho na Skale Útočista*. Levoča, 1924.
- PETROVICS 1981. = PETROVICS ISTVÁN: Volt-e Szegeden bencés apátság? *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae* 71 (1981) 37–43.
- PIRHALLA 1899. = PIRHALLA MÁRTON: *A szepesi prépostság vázlatos története*. Lőcse, 1899.
- PITI 1994. = PITI FERENC: Ercsi. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Budapest, 1994. 188.
- PUSKELY 1995. = PUSKELY MÁRIA: *Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz I. A–K*. Budapest, 1995.
- PUSKELY 1998. = PUSKELY MÁRIA: *Kétezer év szerzetessége. Szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia I. A–K*. Budapest, 1998.
- RÁBIK 2001. = RÁBIK, VLADIMÍR: Pečate kartuziánskych kláštorov na Skale útočišťa a v Červenom kláštore. *Genealogicko-heraldický hlas* 11 (2001) 7–17.
- RÁBIK 2003A. = RÁBIK, VLADIMÍR: Marcelov hrad na Spiši a okolnosti jeho držby v stredoveku. In: *Terra Scepusiensis*. Eds. HOMZA, MARTIN–GLADKIEWICZ, RYSZARD. Levoča–Wrocław, 2003. 307–324.
- RÁBIK 2003B. = RÁBIK, VLADIMÍR: Stredoveké cirkevné pečate spišskej proveniencie. (Sonda do problematiky) In: *Terra Scepusiensis*. Eds. HOMZA, MARTIN–GLADKIEWICZ, RYSZARD. Levoča–Wrocław, 2003. 325–337.

- RÁBIK 2006. = RÁBIK, VLADIMÍR: Spišský župan Bald(uin) (1290–1301) a spoločenské pomery na Spiši za vlády posledného Arpádovca. *Studia Archaeologia Slovaca Mediaevalia* 5 (2006) 19–48.
- RÁBIK 2007. = RÁBIK, VLADIMÍR: Monumenta diplomatica historiam Cartusianorum in Scepus illustrantia. Projekt diplomatára spišských kartuziánov. *Studia Archeologica Slovaca Mediaevalia* 6 (2007) 7–22.
- RÁBIK 2011. = RÁBIK, VLADIMÍR: Foundation Deeds of the Charterhouse at Lechnica (The Red Monastery). On the Circumstances of Monastery Foundation. In: *Church and Ethnicity in History*. Ed. VIDA, BEÁTA. Ostrava, 2011. 91–104.
- REPČÁK 1954. = REPČÁK, JOZEF: Červený kláštor. *Pamiatky a múzea* 3 (1954) 66–69.
- ROMHÁNYI 2000. = ROMHÁNYI BEATRIX: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*. Budapest, 2000.
- RUCIŇSKÝ 2009. = RUCIŇSKÝ, HENRYK: Neskorostredoveké dejiny Spiša. In: *Historia Scepusii I. Dejiny Spiša I*. Eds. HOMZA, MARTIN–SROKA, STANISŁAW A. Bratislava–Kraków, 2009. 330–543.
- SEBESTYÉN 1988. = *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Szerk. SEBESTYÉN LAJOS et alii. Budapest, 1988.
- SLIVKA 1970. = SLIVKA, MICHAL: Kláštorisko v Slovenskom Raji, alebo Skala útočiska (Lapis Refugii). *Nové obzory* 12 (1970) 261–280.
- SLIVKA 1991 = SLIVKA, MICHAL: Cisterciiti na Slovensku. *Archaeologia historica* 16 (1991) 101–117.
- SLIVKA 1993. = SLIVKA, MICHAL: Stredoveké rehoľné komunity na Spiši a ich význam v štruktúre osídlenia. *Archaeologia historica* 18 (1993) 53–62.
- SLIVKA 1996. = SLIVKA, MICHAL: Vzájomné väzby stredovekých kláštorov vo východnej časti Karpát (poľsko-slovensko-ukrajinské). *Archaeologia historica* 21 (1996) 193–217.
- SLIVKA 1998A. = SLIVKA, MICHAL: Stredoveké rehoľné domy na východnom Slovensku. In: *Zborník príspevkov k slovenským dejinám*. Ed. SEDLÁK, VINCENT. Bratislava, 1998. 77–88.
- SLIVKA 1998B. = SLIVKA, MICHAL: Locus amoenus v procese zakladania a výstavby stredovekých kláštorov. *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia* 1 (1998) 59–71.
- SLIVKA 2003. = SLIVKA, MICHAL: Sídľisková a cirkevná štruktúra Spiša vo včasnú a vrcholnostredovekom období. In: *Terra Scepusiensis*. Eds. HOMZA, MARTIN–GLADKIEWICZ, RYSZARD. Levoča–Wrocław, 2003. 419–445.
- SLIVKA 2005. = SLIVKA, MICHAL: Mníši na uhorských cestách. *Colloquia mediaevalia Pragensia* 3 (2005) 53–63.
- SLIVKA 2006. = SLIVKA, MICHAL: Uctievanie svätých na Slovensku. *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia* 5 (2006) 91–162.
- SLIVKA = SLIVKA, MICHAL: *Kláštorský. Skala Útočiska*. (sajtó alatt)
- SOPKO 1974. = SOPKO, JÚLIUS: Stredoveké rukopisy na Spiši. In: *Spišské mestá v stredoveku*. Ed. MARSINA, RICHARD. Košice, 1974. 101–131.
- SOPKO 1998. = SOPKO, JÚLIUS: Anonymní skriptori východného Slovenska. In: *Zborník príspevkov k slovenským dejinám. K životnému jubileu univerzitného profesora Richarda Marsinu*. Ed. SEDLÁK, VINCENT. Bratislava, 1998. 114–131.
- SROKA 2005. = SROKA, STANISŁAW A.: *Jadwiga Zapolya*. Kraków, 2005.
- ŠEDIVÝ 2009. = ŠEDIVÝ, JURAJ: Stredoveké spišská písomná kultúra. *Historia Scepusii I. Dejiny Spiša I*. Eds. HOMZA, MARTIN–SROKA, STANISŁAW A. Bratislava–Kraków, 2009. 483–520.
- ŠTEVÍK 2007. = ŠTEVÍK, MIROSLAV: *Rubrum Clastrum*. Stará Ľubovňa, 2007.
- SZABÓ 1981. = SZABÓ FLÓRIS: A karthauziak olvasmányai – pannonhalmi dokumentumok alapiján. *Magyar Könyvszemle* 97 (1981) 263–275.
- TARNAI 1984. = TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik“. Budapest, 1984.
- THEINER 1859. = THEINER, AUGUSTINUS: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I. (1216–1352)*. Romae, 1859.

- TÖRÖK 1990. = TÖRÖK JÓZSEF: *Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon*. Budapest, 1990.
- TÖRÖK–LEGEZA 2001. = TÖRÖK JÓZSEF–LEGEZA LÁSZLÓ: *Kartauziak*. Budapest, 2001.
- TÖRÖK 2003. = TÖRÖK JÓZSEF: *A tizenharmadik század magyar egyháztörténete*. Budapest, 2003.
- TÖRÖK 2006. = TÖRÖK JÓZSEF: *Kartauziak*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon V*. Főszerk. KÖSZEGHY PÉTER. Budapest, 2006. 137–140.
- VENCKO 1927. = VENCKO, JÁN: *Dejiny štiavnického opátstva na Spiši*. Ružomberok, 1927.
- VIDA 2011. = VIDA, BEÁTA: Interesting Features of the Calendar of a Hungarian Carthusian. In: *Church and Ethnicity in History*. Ed. VIDA, BEÁTA. Ostrava, 2011. 213–223.
- VIDA 2012. = VIDA BEÁTA: „Monasterium de Erche situm in insula loci secreti.” Ercsi monostorának történe. In: *Műhelyszemináriumi előadások*. Szerk. RÉVÉSZ ÉVA–KOVÁCS SZILVIA. Szeged, 2012. (sajtó alatt)
- WAGNER 1774–78. = WAGNER, CAROLUS: *Analecta Scepusii sacri et profani I–III*. Viennae, 1774–1778.
- WITKOWSKI 2011. = WITKOWSKI, RAFAL: Praedicare manibus. Zakon kartuzów w Europie Środkowej od początku XIV do połowy XVI wieku. *Analecta Cartusiana* 285 (2011) (sajtó alatt)
- ZSIRAY 1978. = ZSIRAY LAJOS: A lövöldi karthauzi kolostor. *Műemlékvédelem* 22 (1978) 19–23.

Chapters from the Research History of the Carthusian Order

This article collects and summarizes the most important results and publications on the history of the Carthusian order in the medieval Hungarian Kingdom.

The Carthusian order did not have a big community in Hungary, it had only four monasteries during the middle ages. Despite the small number of the monasteries, the order had international relations. The first attempt at settlement was in 1238, when the former Benedictine monastery on the island of Ercsi was donated to the Carthusians. Probably due to the Tatarian invasion the order left Hungary, because in 1253 Pope Innocent IV charged the abbey of the Cistercian monastery in Toplica to populate Ercsi.

At the end of the 13th century the monastery of *Lapis Refugii* in the Upper Plain was founded successfully. Later, in the heart of the Hungarian Kingdom Carthusian monasteries were also founded between 1330 and 1332, when Segedelemvölgy – near to Eger – became the centre of the order. The other monastery in the region was in Tárkány. It is supposed that the bishop of Eger had invited the order there to copy books for his library.

King Louis I (1342–1382) had a great role in the foundation of a Carthusian establishment in Lövöld. This monastery is a very good example that the Carthusians did not work under total western influence.

During the 15th century the Carthusian order recieved the monastery building left by the Premonstratensian order in Váradhegyfok, but this attempt remained unsuccessful. After the Hussite and the Turkish devastation the resettlement of the Carthusian order was not successful either. However, their former estates still appeared in later legal proceedings.

*A csanádi székeskáptalan vonzáskörzete a késő-középkorban
(1354–1526)**

A területi kapcsolatok esete a káptalanba való bejutás módjai közül

A magyarországi káptalanok nem csak egyházigazgatási és hiteleshelyi, hanem társadalomtörténeti szempontból is figyelmet érdemelnek a magyar középkorkutatók számára. E testületek közül a Dél-Alföld tekintetében a csanádi székeskáptalan játszott kiemelkedő szerepet. Készülő doktori dolgozatom keretében e káptalan személyi állományán végzek komplex, szociográfiai jellegű vizsgálatot, mely kiterjed a tagok származására, tanultságára, személyi kapcsolataira, egyházi és politikai pályafutására. Így az üres nevek valósággal megelevenednek. A jelen tanulmány a káptalanba való bejutás módjai közül a területi kapcsolatokat vizsgálja arra az 1354 és 1526 közötti időszakra nézve, amely lefedi a Köblös József által jegyzett mérvadó szakirodalom időbeni vizsgálódását, és megegyezik a Fedeles Tamás által a pécsi székeskáptalan esetében kutatott időintervallummal.¹

A területi kapcsolatok kifejezéssel jelöli Köblös József – és az ő nyomán a hazai szakirodalom – a káptalani birtokok felszívó hatása révén történő javadalomszerzést, hangsúlyozván azt, hogy itt nem egyes kanonokok személyi ismeretsége a meghatározó, hanem egy személytelen mechanizmus, a birtokhálózat a közvetítő közeg.² Mint ismeretes, Köblös József a bejutás módját illetően két alapvető típust különböztetett meg: a külső és a belső kapcsolatok útját.³ A területi kapcsolatok útja a belső kapcsolatok közé sorolandó, amikor a káptalanon belüli személyek, erők és mechanizmusok juttatták az illetőt javadalomhoz.⁴ Ezzel szemben külső kapcsolatról akkor van szó, ha egy kanonok bejutását valamely, a káptalantól független külső erőnek köszönhette: a király udvari, hivatali szolgálat fizetségeként, vagy valamely más, személyes indíttatásból adományozott kanonikátust, más esetekben főúri rokonság, vagy valamely főpap közbenjárására juttatta javadalomhoz az illetőt. Mivel a bejutásnak e módja nem függ a származás helyétől, ezért ezt a csoportot a jelen vizsgálatból kizártuk, még ha olyan személyek is vannak köztük, akik a káptalani és püspöki birtokhálózat közvetlen közelében láttak meg a napvilágot.

A területi kapcsolatok vizsgálatának lényege a káptalani, illetve püspöki birtokállomány, és az előnevük alapján földrajzi helységhez köthető káptalani tagok összevetése. Egyes középkorkutatók számára – érthető módon – kétséges az előnevek vizsgálatán alapuló módszer és így maga az eredmény is. Ám, még ha a kutatás korlátaival a jelen sorok írója is tisztában van,⁵ nem tartjuk haszontalannak a vizsgá-

*A tanulmány a NK 81502 sz. OTKA kutatási pályázat támogatásával készült.

¹ KÖBLÖS 1987.; KÖBLÖS 1994.; FEDELES 2005.

² KÖBLÖS 1994. 48.

³ KÖBLÖS 1994. 46.

⁴ KÖBLÖS 1989. 361.

⁵ A származás eldöntésénél, továbbá a nemesek, polgárok és jobbágyok elkülönítésénél – jobb híján – az előnevet, pontosabban a származáshelyet jelölő megkülönböztető nevet vettük alapul. Persze ez önmagá-

lat elvégzését és az eredmény közzétételét. Egyrészt azért, hogy ez a forrásokból kiolvasható információ típus se maradjon kihasználatlanul, másrészt, hogy a kapott eredményt a dolgozat végén egybevegyessük a más káptalanok személyi állományán azonos módszerekkel végzett kutatásokéval.

A csanádi székeskáptalan archontológiáját már Borovszky Samu összeállította Csanád vármegye történetének írásakor az általa összegyűjtött 361 káptalani kiadvány és a kiadott vatikáni kútfők alapján.⁶ Ezt az archontológiát nagyban pontosította és kiegészítette a csanádi egyházmegye legnagyobb történetírója, Juhász Kálmán.⁷ A székeskáptalan általános történetének leírásán, a tagok névsorának összeállításán és a káptalani kiadványok regesztáinak közlésén azonban ő sem lépett túl. Modern, prozopográfiai adattáron alapuló szociográfiai vizsgálatokat nem végzett. Persze nem is lehet ezt rajta számon kérni, hiszen Nyugat-Európában is csak a 20. század során formálódtak ki az ilyen típusú kutatások keretei, Magyarországon pedig Köblös József tette meg az első lépéseket a múlt század utolsó két évtizedében.⁸

A területi kapcsolatok vizsgálatának fő segédeszköze az a térkép, amely egyszerre jelöli a káptalan birtokhálózatát és az arról a területről származó kanonokok szülőföldjét. Térképre kellett hát vetítenünk a csanádi püspök és káptalanok birtokhálózatát. Engel Pál elektronikus térképét vettük alapul. Ezt pontosítottuk és egészítettük ki, többek között Oltványi Pál, Ortvay Tivadar, Borovszky Samu, Milleker Bódog, Szentkláray Jenő, Csánki Dezső és Györffy György munkáinak segítségével. A Duna-Tisza-Maros köz középkori történetének kutatását korlátozó nagy mérvű forráspusztulás meglehetősen megnehezítette a szórt adatok alapján ismert birtokhálózat részleteinek beazonosítását. Így a csanádi székeskáptalan által birtokolt 55 település (továbbá 4 szőlős, 5 helység tizede, és az ismeretlen nagypreposti birtokok) közül 3 térképre vetítése kérdéses, 9 pedig lokalizálhatatlan; a csanádi püspökök által birtokolt 55 helység (és 35 település tizede) közül 2 kérdéses és 5 lokalizálhatatlan; a társaskáptalan 2 birtoka közül 1 lokalizálása kérdéses. Feltűnő, hogy a püspöki és a székeskáptalani birtokok száma mennyire megegyezik. Azonban felhívnanék a figyelmet, hogy a székeskáptalan birtokai közül 25-26 db csak 1471-ben került hozzá Keszi Balázs aradi alispán és solymosi várnagy kegyes alapítványaként.⁹ Előtte tehát 29-30 birtoka lehetett a testületnek. 1456-ban a csanádi püspök is kapott 2 birtokot Keszitől, egy oltáralapítvány részére. Így Keszi adományai előtt 29, illetve 53 lehetett a birtokok száma, ami közel egyharmad - kétharmad arányt jelent a püspöki birtokállomány javára. Ez az arány pedig valószínűleg országos tendenciát tükröz.

ban gyakran nem nyújt kielégítő információt. Az az alapelv vezetett, hogy ha a származási hely *civitas* volt, a személyt polgári származásúnak vettük, ha *oppidum* vagy falu, és van ilyen nevű birtokos család, nemesinek, ha nincs, akkor mezővárosi polgárnak vagy jobbágnak. Ezen kérdések eldöntéséhez leginkább Csánki Dezső és Engel Pál munkáit tudtuk hasznosítani. Több, azonos névvel vagy névváltozattal rendelkező helység esetén a fejlődés magasabb fokán álló, nagyobb lélekszámú települést véltük származáshelynek, feltűnően eltérő térbeli távolságokat tapasztalva pedig a Csanádhoz közelebbit. Ha ezek után is nyitott maradt a kérdés, úgy igyekeztünk minden lehetőséget feltüntetni.

⁶ BOROVSZKY 1896. 387–432.; BOROVSZKY 1897. 102. 130. jz.

⁷ JUHÁSZ 1941. 16–84.

⁸ Erre I. FEDELES 2005. 23–36.

⁹ ADATTÁR 1873. 344.; BOROVSZKY 1896. 165.

A területi kapcsolat módjai

a) A káptalani birtokon élő jobbágy jut javadalomhoz

Székeskáptalanról lévén szó, a püspöki birtokállomány felszívó hatásával is számolnunk kell, ahogy tette ezt Köblös József Győr, Fedeles Tamás pedig Pécs esetében.¹⁰ Ilyen területi kapcsolódás útján jutott javadalomhoz káptalani birtokról Apátfalvi Miklós (kanonok 1408–, aradi főesperes 1418–1427),¹¹ Szentmihályi Péter (kanonok 1440)¹² és Tóth János (főesperes és kanonok 1523 körül)¹³ Udvardról, illetve püspöki birtokról Nádasdi Miklós (kanonok 1389–)¹⁴ és Zombor László (torontáli főesperes és kanonok 1429–1451).¹⁵ A folyamatot úgy képzelhetjük el, hogy a káptalani vagy püspöki birtokon élő jobbágyfiút a helyi pap tanítja, majd tehetségesnek találván, a birtokos figyelmébe ajánlja. A káptalan vagy püspök a fiút a káptalani iskolában taníttatja, majd ha komolyan lát benne fantáziát, akár külföldi egyetemre is kiküldi, végül javadalmat juttat neki. Ez utóbbi feltételezhető a káptalan Udvard nevű birtokáról származó Tóth János esetében is,¹⁶ akinek javadalomviselése csak 1505. évi bécsi tanulmánya után mutatható ki, 1523-ban, igaz ekkor már nemcsak kanonoknak, hanem közelebről meg nem határozott főesperesnek is nevezik. Az egyetemjárás és javadalomszerzés mozzanata fel is cserélődhetett, ez esetben a tanulni vágyó személy már javadalma birtokában, feltehetően saját indíttatásból ment külföldi egyetemre. Így Szentmihályi Péter is a csak 1440-től igazolható javadalomszerzése után, 1444-ben tanult a bécsi egyetem *facultas artium*án.¹⁷ Zombor László feltehetően a csanádi püspök Temes megyei falujából származott, vagy esetleg a Telegdiek által birtokolt, Csanádhoz közeli, Maros-parti Zomborból, mint ahogy a majd száz évvel előtte kanonokként szerepelt Zombori Lászlónál feltételezzük.

b) A káptalannal közösen birtokló nemesi család egyik tagja jut stallumhoz

A vizsgált korszakból jelenleg két ilyen személyünk van. Páznádi Domokos 1462-ből igazolható csanádi kanonikátusa¹⁸ előtt nem sokkal, 1446-ban a páznádi Bak(i) család a Páznádiakkal együtt részbirtokokat zálogosítottak el a Terjénieknek a Temes megyei Tivántelegen és Megyeren.¹⁹ Bár a csanádi székeskáptalan csak pár évtizeddel később, 1471-től birtokolta Megyer egészét és Tivánteleg egy részét Keszi Balázs kegyes adományaként, a testület vélhetőleg kapcsolatban állt a Páznádiakkal, már csak azért is, mert a csanádi püspök Szentgyörgy nevű birtoka északról mindvégig szomszédos volt a nevezett birtokokkal. A másik javadalomhoz jutott személy, akinek a családja közösen birtokolt a székeskáptalannal, keresztúri

¹⁰ KÖBLÖS 1994. 48.; FEDELES 2005. 120.

¹¹ JUHÁSZ 1941. 59., 77–78. vö. BOROVSKY 1896. 409.

¹² PESTY 1876. 68.; BOROVSKY 1896. 426.; JUHÁSZ 1941. 81.

¹³ DL 29 650.; BOROVSKY 1896. 428.; JUHÁSZ 1941. 84.

¹⁴ MON. VAT. III. 53.; BOROVSKY 1896. 424.; JUHÁSZ 1941. 76.

¹⁵ JUHÁSZ 1941. 66. vö. BOROVSKY 1896. 415.

¹⁶ SCHRAUF 1902. 159. *Johannes Thot de Wdwardt*

¹⁷ SCHRAUF 1892. 96. *Petrus Michaelis de Sancto Michaeli*

¹⁸ BOROVSKY 1896. 426.

¹⁹ CSÁNKI II. 87., 73., 78.

Székely Benedek (kanonok 1450–1454)²⁰ volt, minthogy a Csanáddal nyugat felől szomszédos Keresztúr birtok egy részét a szóban forgó testület bírta.

c) A káptalani birtoknak (legtöbbször közvetlen) közeléből jut az illető javadalomhoz

Ez a területi kapcsolatok leggyakoribb típusa. A következő, származási kategóriák szerint csoportosított személyek így juthattak be a csanádi székeskáptalanba a káptalani és püspöki birtokok közeléből.

1) Nemesek

Maczedóniai Bálint²¹ (temesi főesperes és kanonok 1421–1423), valószínűleg Maczedóniai András *aulicus* (1399–1414)²² fia, családjának kiterjedt birtokhálozatából számos település volt szomszédos káptalani és püspöki birtokokkal. Így az Arad megyei Alsó- és Felső-Darócot a csanádi székeskáptalan birtokai vették közre, míg a Csanád megyei Fejéregyháza és Perjámos nevű birtokuk pedig a püspök birtokaival volt határos, több oldalról is. Továbbá maga a névadó birtokuk, Maczedónia azon Gyülvész falu mellett feküdt, melynek harmadát a székeskáptalan birtokolta. A Pókaházi Orbán (krassói főesperes 1516–1520)²³ előnévében szereplő Külső-Szolnok megyei Pókaháza nem esett messze az azonos megyében lévő, a káptalan birtokát képező Tiszaföldvártól, emellett családja Zaránd megyei Nagybernót nevű faluja a káptalan Kovászi nevű birtokához és Tősegyháza nevű falujához feküdt közel.

Czibak László,²⁴ aki háromévnnyi prépostsága után, 1374-ben megválva a papi rendtől megházasodott – s így könnyen lehet hogy Czibak László fia László kolozsi ispán (1429–1430)²⁵ apja – is ilyen területi kapcsolat útján jutott javadalmához. Ugyanis a Külső-Szolnok megyei Czibakháza szomszédos volt a káptalan már említett Tiszaföldvár és Martfű nevű birtokával, továbbá a Csanád megyei Szőreg és Deszk is a Hontpázmány nembeli Czibak és Esztári családé volt.²⁶ Pordányi Márton (kanonok 1418–1431)²⁷ vélhetőleg a Csanád megyei Pordányt birtokló család sarja volt. Pordány Csanádtól nyugatra, a székeskáptalan által felerészben birtokolt Erdőspalota és Keresztúr mellett helyezkedett el nyugat felől.²⁸ Csamai János (kanonok 1423–1432, székesegyházi főesperes 1424–1432)²⁹ Temes megyéből, a Szent-György és (Kis-)Acsád püspöki birtokok között fekvő Csama³⁰ és (a később a székeskáptalan birtokába került) Szent-András településeket 1387/1391–1470 között birtokló családból származhatott. János inkább nemesi, sem mint jobbágyi származására utal, hogy csanádi javadalomszerzése előtt már aradi olvasó- és mesterkanonoki stallummal is rendelkezett.

²⁰ BOROVSKY 1896. 426.; JUHÁSZ 1941. 82.; CSÁNKI I. 714.

²¹ PESTY-ORTVAY 1896. 566. (365. sz.); JUHÁSZ 1941. 53., 78–79. vö. BOROVSKY 1896. 405.

²² ENGEL 1996. I. 493.

²³ KNAUZ 1863. 86.; BOROVSKY 1896. 421.; JUHÁSZ 1941. 71.

²⁴ MON. VAT. I. 515., BOROVSKY 1896. 389., JUHÁSZ 1941. 24.

²⁵ ENGEL 1996. I. 250.

²⁶ ENGEL

²⁷ JUHÁSZ 1941. 80.

²⁸ CSÁNKI I. 701.

²⁹ JUHÁSZ 1941. 36, 79.

³⁰ CSÁNKI II. 31.

Végül e kategóriában említhetjük meg Fügedi Miklóst (kanonok 1397–),³¹ aki valószínűleg a csanádi székeskáptalan egy 1326. évi kiadványában királyi emberként említett Fügedi László³² leszármazotta. Füged falu Egrestől délre, püspöki birtokok gyűrűjében feküdt a Maros és a Harangod között.³³ Borovszky szerint a családnak még 1450-ben is állt az udvarháza Alsó-Fügeden.³⁴

2) Polgárok

Az Alföldről lévén szó, leginkább mezővárosi polgárok, vagyis jogi szempontból jobbágyságok voltak. Ez a megállapítás még az Alföld legnagyobb városára, Szegedre is igaz, tekintve, hogy az csak 1498-ban nyerte el a királyi szabad város rangot.³⁵ A Tisza-parti város polgárfiai közül 11 is javadalmat szerzett a csanádi székeskáptalanban a püspöki város törökök általi elfoglalásáig. Azonban a 11 személy közül 3 a vizsgált korszak után, azaz 1526 és 1552 között viselte javadalmát, továbbá egy fő (Szegedi Baratin Lukács)³⁶ udvari szolgálat, egy másik pedig (Szegedi Szerafin,³⁷ Lukács testvére) főpapi támogatás eredményeként szerezte javadalmát, így e személyeket jelen vizsgálat alkalmával figyelmen kívül hagyjuk. Szeged még így is a legtöbb azonos helyről származó káptalani tagot adta: Szegedi Gergely (kanonok 1521–1536),³⁸ Szegedi János (temesi főesperes 1521–1522),³⁹ Szegedi László (kanonok 1423 előtt),⁴⁰ Szegedi Márton (kanonok 1347–, krassói főesperes 1355–1358),⁴¹ Szegedi Miklós (kanonok 1511),⁴² Szegedi Zákány Balázs (kanonok 1524–, sebesi főesperes 1527–1537).⁴³

Ez a jelentős „bejutási csatorna” valószínűleg a térbeli közelség (légvonalban 35, úton 40–42 km) és az abból fakadó intenzív gazdasági kapcsolatok, a marosi vízi út, a csanádi székeskáptalan által működtetett iskola és hiteleshely hatásának tulajdonítható. Szeged esetében is kimutatható a káptalani birtokhálózattal való kapcsolat, minthogy a csanádi székeskáptalan a Szegedtől északra – Szer felé félúton – lévő Serke/Serkéd⁴⁴ falu és birtok, míg a csanádi társaskáptalan a Szegedtől délre – Szentiván és Gyála szomszédságában levő – Papkeresztúr⁴⁵ falu és a hozzá tartozó birtok tulajdonosa volt. Fennáll a kérdés, hogy Zákány Balázs mennyire köszönhetette 1524. évi javadalomszerzését a testületben 1521-től szereplő Gergelynek és Jánosnak, azok pedig Miklósnak, aki 1511-ben tűnt fel káptalani kiküldötként.

A következő város, melynek fiai a második legnagyobb számban jutottak be a székeskáptalan személyi állományába, Gyula. Az innen származó 5 személy, úgymint

³¹ MON. VAT. IV. 33.; BOROVSKY 1896. 424.; JUHÁSZ 1941. 76.

³² DL 76 353.

³³ GYÖRFFY I. 857.; CSÁNKI I. 696.

³⁴ BOROVSKY 1896. 137.

³⁵ BLAZOVICH 2002. 26–27.

³⁶ JUHÁSZ 1941. 68.; JUHÁSZ 1947. 80–97.

³⁷ JUHÁSZ 1941. 44.

³⁸ BOROVSKY 1896. 428.; JUHÁSZ 1941. 84.

³⁹ BOROVSKY 1896. 407.; JUHÁSZ 1941. 54.

⁴⁰ JUHÁSZ 1941. 79.

⁴¹ BOROVSKY 1896. 419.; ANJOU-OKLT. XXXI. 56.; JUHÁSZ 1941. 69.

⁴² BOROVSKY 1896. 427.; JUHÁSZ 1941. 83.

⁴³ VERESS 1941. 86.; BOROVSKY 1896. 419.; JUHÁSZ 1941. 68.

⁴⁴ ENGEL; BOROVSKY 1896. 165.

⁴⁵ GYÖRFFY I. 861.; CSÁNKI I. 698.

Gyulai András (kanonok 1391),⁴⁶ Gyulai Kelemen (kanonok 1522),⁴⁷ Gyulai László (kanonok 1464),⁴⁸ Gyulai Mihály (főesperes és kanonok 1497–1505 körül)⁴⁹ és Gyulai Péter (kanonok 1549)⁵⁰ közül egyedül az utóbbi szerezte csanádi javadalmát 1526 után. Esetükben már könnyebb kizárni, hogy egymást segítették volna csanádi stallumhoz, ugyanis javadalomviselésüket több évtizedes időközök határolják el. A gyulaiak javadalomszerzése szintén a viszonylagos területi közelséggel magyarázható. Figyelemreméltó, hogy a váradi káptalanok személyi állományát kutató Kristóf Ilona adatai szerint csak 3 Gyulai előnevű személy szerepelt Váradon,⁵¹ míg Csanádon ugyanezen időszakban ugyanennyi személy szerzett javadalmat Gyuláról, annak ellenére, hogy Gyula egyházi igazgatás szerint Váradhoz és Egerhez tartozott.⁵² Valószínűnek tartjuk, hogy eme jelenség háttérében Gyula város földrajzi helyzete állt, ugyanis Csanádtól (67 km) és Váradtól (77 km) közel azonos távolságra feküdt.

Úgy tűnik, hogy a városok és a mezővárosok szülőtteinek esetében a területi kapcsolatok által való javadalomszerzés nagyobb földrajzi távolságok esetén is érvényesült, valószínűleg a városok nagyobb lélekszáma és vonzáskörzete ill. jelen esetben az egyházi karriert választó fiataljaik "kirajzása" miatt. A Maros-menti Lippáról – ami Arad megye települései közül a városfejlődés legmagasabb fokára jutott⁵³ – 3 személy: Lippai István (kanonok 1398 előtt),⁵⁴ Lippai Péter (éneklőkanonok 1400–1423, kanonok 1410–1423)⁵⁵ és Lippai Tamás (sebesi főesperes 1521–1523, kanonok 1516–1523)⁵⁶ jutott javadalomhoz a csanádi székeskáptalanban.

Érdekes, hogy az egész Duna-Tisza-Maros köz egyik legvárosiasabb településéről,⁵⁷ Temesvár királyi földesúri városból csupán két fő, Temesvári Miklós (krassói főesperes és kanonok 1483–1487)⁵⁸ és Temesvári István (kanonok 1423)⁵⁹ szerepelt a vizsgált időben a csanádi székeskáptalanban, pedig Temesvár püspöki és káptalani birtokokkal is szomszédos volt.⁶⁰ Ehhez képest a Temes megyei, Gyülvész káptalani

⁴⁶ PESTY–ORTVAY 1896. 199. (122. sz.), 200. (123. sz.); JUHÁSZ 1941. 76., 77. vö. BOROVSKY 1896. 424.

⁴⁷ DL 25 018.; BOROVSKY 1896. 428.; JUHÁSZ 1941. 84.

⁴⁸ BOROVSKY 1896. 426.; JUHÁSZ 1941. 82–83.

⁴⁹ DL 20 602.; BOROVSKY 1896. 427.; JUHÁSZ 1941. 83.

⁵⁰ BOROVSKY 1896. 429.; JUHÁSZ 1941. 84.

⁵¹ KRISTÓF 2009. 34., 41., 45.

⁵² A város Fehér-Köröstől északra eső része Békés megye területén feküdt és egyházigazgatásilag a váradi püspökséghez tartozott, míg a város déli része a várral Zaránd megye részét képezte és az egri püspökségnek volt alárendelve. CSÁNKI I. 647.; KOVÁCS 2011. 82.

⁵³ BÁCSKAI 1965. 25., 28., 34.; KUBINYI 2000. 75.; GYÖRFFY I. 180–181.; CSÁNKI I. 760., 764.; MÁRKI 1892. 180–183.

⁵⁴ MON. VAT. IV. 59.; BOROVSKY 1896. 425.; JUHÁSZ 1941. 76.

⁵⁵ BOROVSKY 1896. 398–399.; BÉKEFI 1910. 72.; JUHÁSZ 1941. 45–47.; LUKCSICS 1931. 141. (595. sz.) és 148. (661. sz.)

⁵⁶ BOROVSKY 1896. 418–419.; JUHÁSZ 1941. 68.

⁵⁷ Lásd PETROVICS 2008.

⁵⁸ DL 18 854., 18 973., 46 073.; BOROVSKY 1896. 421. vö. JUHÁSZ 1941. 70–71., ahol tévesen János keresztnévvel szerepel.

⁵⁹ JUHÁSZ 1941. 53.

⁶⁰ További két temesvári neve is előfordul Csanádon, de János a vizsgált időszak előtt, 1333-ban szerepelt a pápai tizedjegyzékben, mint csanádi kanonok és temesvári plébános. A tény, hogy a 1333 és 1354 közötti időszakból 21 csanádi kanonok nevét ismerjük, tehát többet, mint ahány kanonoki stallum volt, kizárni látszik annak a lehetőségét, hogy az illető a vizsgált időszakban is a testület tagja lett volna. MON. VAT. I. 145.: „*Johannes plebanus et canonicus de Temeswar.*” BOROVSKY 1896. 422.;

birtoktól északra fekvő Újbécs nevű „jelentéktelen mezőváros”⁶¹ 2–3 tagot is adott a csanádi székeskáptalannak. Újbécsi Péter (sebesi főesperes 1411–1418, kanonok 1418 előtt)⁶² és Újbécsi Tamás (kanonok 1431–1432)⁶³ bizonyára innen származott. Egy harmadik személyt, Fülöpöt (prépost és kanonok 1439–1450)⁶⁴ is illettek Újbécsi előnévvel és valószínűleg csak később, a püspöki székhelyre kerülve, illetve onnan egyetemre menve nevezték Csanádinak. A káptalani birtokokkal és Temesvárral is szomszédos Ötvény mezővárosból egy személy, Ötvényi Domokos (aradi főesperes 1414–1418, kanonok 1418–1420) szerzett javadalmat a testületben.⁶⁵ A Temes megyei Ohátról is egy fő, Ohadi Gergely (kanonok 1446) jutott be a székeskáptalanba.⁶⁶ A szintén Temes megyei Cseri mezővárosból – mely fekvését tekintve több püspöki és káptalani birtokhoz is viszonylag közel volt – szintén egy személy, György fia Boldizsár (olvasókanonok 1446–1471) jutott stallumhoz a Szent György oltalma alatt álló káptalanban.⁶⁷ A Krassó megyei Mezősomlyóról szintén egy mezővárosi polgár, Mezősomlyói András (örkanonok 1387–1415)⁶⁸ szerepelt a székeskáptalan személyi állományában.

3) Jobbágyságok

A Bécsben már főesperesként jogot tanult Mácsalakai Máté (sebesi főesperes 1446–1471)⁶⁹ az Arad megye középső részén káptalani birtokok szomszédságában elhelyezkedő Mácsalaka falu szülöttje volt. Árki János (kanonok 1394–)⁷⁰ szintén jobbágysági származású volt, amennyiben neve alapján az Arad megye nyugati részén és püspöki birtoktól nem messze fekvő Ároki nevű faluban született. Igaz, János származási helyeként még a szomszédos Zaránd megyei Árok falu is szóba jöhet, melynek szintén volt Árki névváltozata.⁷¹ Újnéri Dávid (kanonok 1467)⁷² a Temes megyei Újnép település szülöttje volt. Szentkirályi Ternek Benedek (kanonok 1418–, sebesi főesperes 1419–1437)⁷³ a Csanád megye északnyugati részén, káptalani birtokok között elhelyezkedő Szentkirályról származott, ahol ráadásul a székeskáptalan prépostjává volt a tizedszedés joga. Teremi Péter (temesi

JUHÁSZ 1941. 72. Egy másik Temesvári János pedig csak egyházmegyei áldozópap volt és Borovszkynál tévesen került be a Maroson túli főesperesek sorába, ráadásul csak a vizsgált időszak után, 1528-as dátummal. BOROVSKY 1897. 99., 103. 175. jz.; JUHÁSZ 1941. 14.

⁶¹ KUBINYI 2000. 91. (298. sz.)

⁶² JUHÁSZ 1941. 67. vö. BOROVSKY 1896. 417.

⁶³ JUHÁSZ 1941. 80.

⁶⁴ BOROVSKY 1896. 391.; JUHÁSZ 1941. 28.

⁶⁵ JUHÁSZ 1941. 58. vö. BOROVSKY 1896. 409.

⁶⁶ ACTA BOSNAE 200.; BOROVSKY 1896. 426.; JUHÁSZ 1941. 82.

⁶⁷ JUHÁSZ 1941. 82. vö. BOROVSKY 1896. 396.

⁶⁸ JUHÁSZ 1941. 49. vö. BOROVSKY 1896. 401–402.

⁶⁹ BOROVSKY 1896. 418.; JUHÁSZ 1941. 68.; SCHRAUF 1892. 143.: „*Dominus Matheus Maczalaka, archidiaconus Chanadiensis.*” (1449. ápr.)

⁷⁰ MON. VAT. III. 244.: „*Johanni Marci de Arki, canonico Cenadiensis.*” BOROVSKY 1896. 424.; JUHÁSZ 1941. 76.

⁷¹ Lásd ENGEL

⁷² DL 30 883.; BOROVSKY 1896. 426.; JUHÁSZ 1941. 83.

⁷³ JUHÁSZ 1941. 68. vö. BOROVSKY 1896. 417.

főesperes és kanonok 1393–1421)⁷⁴ a Csanád megye déli részén fekvő és püspöki birtokkal határos Teremi falu szülötte.⁷⁵

Ebbe a csoportba sorolható Zombori László (kanonok 1357)⁷⁶ is, aki valószínűleg a Csanáddal nyugat felől határos Zombor birtokról származott, minthogy a csanádi püspök csak 1421-től birtokolta a Temes megyei Zombor faluját. Perjémesi János (kanonok 1446)⁷⁷ a Csanád megyei keleti részén levő Perjámos falu szülötte volt. Perjámos birtok a püspök Szentmiklós nevű birtokával volt szomszédos, illetve a Perjámos birtokon fekvő Loránt falut is a csanádi püspök bírta.

d) A „c” pont három típusának valamelyikéhez tartozó személy hovatartozása adatok hiányában eldönthetetlen

Keresztúri János (kanonok 1476)⁷⁸ esetében nem tudjuk, hogy a káptalani birtokrészről származó jobbággy, vagy a helység másik felében birtokló nemesi család tagja volt, vagy esetleg a társaskáptalan Pap-Keresztúr nevű birtokáról származott, ahogy azt Juhász Kálmán feltételezte.⁷⁹ Berekszői András (kanonok 1407 előtt)⁸⁰ szintén nemes vagy jobbággy volt, ti. Temes megyében két Berekszó nevű település is létezett és ráadásul mindkettő káptalani és püspöki birtokokkal volt szomszédos, csak az egyik birtokos családját nevezték a településről, a másik a Macedóniai családe volt.

A káptalani és püspöki birtokokkal is határos Csanád megyei Nagybesenyőről származó Nagybesenyei István (marosontúli főesperes 1520 k.–1522)⁸¹ szintén nemes vagy jobbággyaszarmazású volt, attól függően, hogy a falut birtokló és Besenyeinek nevezett család tagja volt-e. Illyei Tiborc (kanonok 1517)⁸² előneve alapján vagy a püspöki birtok közelében fekvő és a Becsei uradalom részét képező, Torontál megyei Illyéről származott, vagy a nevét a Hunyad megyei Illyéről nyerő, Hunyad és Arad megyében kiterjedt birtokállománnyal rendelkező család sarja volt.⁸³ A család Arad megyében, a Maros mentén fekvő Zádorlaka birtoka igen közel feküdt a csanádi püspök Kisszentpéter nevű birtokához.

Veres Pál (kanonok 1400–1405)⁸⁴ – hacsak nem valamilyen külső ismertetőjegye alapján nyerte előnevét – annak a Veres családnak lehetett a tagja, amely a Csanád megyei Földeáknak volt a birtokosa.⁸⁵ Földeák szomszédos volt a székeskáptalan Igás nevű birtokával, tizede pedig a nagyprépostot illette.⁸⁶ Pál előnévvel kapcsolatban további bizonytalanságra adhat okot, hogy Temes megyéből is

⁷⁴ JUHÁSZ 1941. 53., 78. vö. BOROVSZKY 1896. 405.

⁷⁵ Temes megyében, Ohad mellett létezett egy Teremi nevű pusztas is, de kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy Péter onnan származott volna. CSÁNKI II. 66.

⁷⁶ ANJOU-OKM. VI. 554.; BOROVSZKY 1896. 423.; JUHÁSZ 1941. 74.

⁷⁷ ACTA BOSNAE 200.; BOROVSZKY 1896. 426.; JUHÁSZ 1941. 82.

⁷⁸ BOROVSZKY 1896. 426–427.; JUHÁSZ 1941. 83.; SCHRAUF 1892. 101.

⁷⁹ JUHÁSZ 1941. 83.

⁸⁰ JUHÁSZ 1941. 77.

⁸¹ DL 25 018.; BOROVSZKY 1896. 413.; JUHÁSZ 1941. 62.

⁸² BOROVSZKY 1896. 427.; JUHÁSZ 1941. 83.

⁸³ CSÁNKI I. 788., V. 187.

⁸⁴ MON. VAT. IV. 176: „dilectum filium Paulum Johannis, alias dictum Veres.” BOROVSZKY 1896. 425.; JUHÁSZ 1941. 77.

⁸⁵ CSÁNKI I. 716.

⁸⁶ BOROVSZKY 1896. 164.

ismeretes Veres család, még hozzá három is, úgymint a kenézi, a muronyi és a rábéfalvi.⁸⁷ Sőt, még az egyházmegyével határos Zaránd és Hunyad megyékben is birtokoltak Veres családok.⁸⁸ Az is figyelemre méltó, hogy az egyházmegyével szomszédos Bodrog megyében Pál csanádi javadalomviselésével gyanúsán egy időpontban, 1402-ben egy bizonyos Veres László volt az alispán.⁸⁹

e) A területi kapcsolatok speciális esetének fogható fel, amikor a káptalanba helyi származású polgárok jutnak be

A csanádi székeskáptalanba így jutott be a Csanádi nevet viselő András (örkanonok 1415–1435),⁹⁰ Ágoston (kanonok 1444)⁹¹ és György (sebesi főesperes 1345–).⁹² Közülük egyedül Csanádi György az, akinek kérdéses az 1354 utáni javadalomviselése, minthogy sebesi főesperessé való kinevezéséről 1345-ből van tudomásunk és utóda csak 1361-ben tűnik fel a forrásokban.

Ebbe a kategóriába sorolhatnánk még azt a Csanádi Fülöpöt is, aki Újbécsi Fülöpként is ismeretes, így fentebb említettük. Továbbá itt említhetjük meg Csanádi Balázst (kispépost, azaz székesegyházi főesperes és kanonok 1420–1424)⁹³ és Miklóst (kanonok 1398–, torontáli főesperes 1403–1429),⁹⁴ akik bár a vizsgált időszakban viselték csanádi javadalmukat, ám nevüket nem a püspöki székhelyről, hanem arról az erdélyi Szász-Csanádról nyerték,⁹⁵ ami életükben még az egresi apát birtoka volt és csak a 16. század elején lett a csanádi püspök birtokállományához csatolva.⁹⁶

Eredmények

A csanádi székeskáptalanban 1354–1526 között összesen 254 klerikus jutott stallumhoz, 152 személy esetben ismeretlen, 102 esetében pedig ismert, vagy legalábbis gyanítható a bejutás módja. Az ismert esetek közül 50 főnél feltételezhető a területi kapcsolat általi javadalomszerzés. Ezen belül 39 azon esetek száma, ahol ez tűnik a legbiztosabb bejutási módnak, és 11 eset kérdéses, mert más típusú kapcsolat is közrejátszhatott. A százalékos megoszlást tekintve 39 fő esetén 38%, 50 fő esetén 49% a területi kapcsolatok aránya a javadalomszerzés módozatai között.

Lássuk, hogy fest mindez az azonos módszerrel, megközelítőleg, vagy teljesen azonos korszakból, hasonló kanonoki testületek személyi állományán végzett vizsgálatok eredményei tükrében! A Köblös József által vizsgált budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalanokban 1458 és 1526 között szereplő összesen 596 személy közül területi kapcsolatok által jutott javadalomhoz 1 méltóságviselő és 29 kanonok, továbbá 30 helybeli kanonok.⁹⁷ Így a területi kapcsolatok által javadalomhoz jutott személyek aránya az összes javadalmas 10%-a, míg az ismert bejutásúak 14,7%-a.

⁸⁷ CSÁNKI II. 91.

⁸⁸ CSÁNKI I. 756., V. 243.

⁸⁹ ENGEL 1996. II. 257.

⁹⁰ JUHÁSZ 1941. 49.

⁹¹ BOROVSKY 1896. 426.; JUHÁSZ 1941. 81. vö. SCHRAUF 1892. 49.

⁹² THEINER 1859. 682. (1028. sz.); BOROVSKY 1896. 416.; JUHÁSZ 1941. 67.

⁹³ BOROVSKY 1896. 390–391.; JUHÁSZ 1941. 36.

⁹⁴ BOROVSKY 1896. 414–415.; JUHÁSZ 1941. 66., 80.

⁹⁵ JUHÁSZ 1941. 36.

⁹⁶ BOROVSKY 1896. 164.; JUHÁSZ 1947. 28–29.

⁹⁷ KÖBLÖS 1994. 231.

Fedele Tamás a pécsi székeskáptalan esetében azt az eredményt kapta, hogy az 1354 és 1526 között kimutatható 376 tag közül az ismert bejutású 140 személy 18,5%-a köszönhetett javadalmát a területi kapcsolatoknak.⁹⁸

Csanád esetében tehát az óvatos becslés is a dunántúli arány legalább kétszeresét mutatja, úgy, hogy jelen vizsgálatból több olyan személy is ki lett zárva, aki egyházmegyei vagy ahhoz igen közeli származású volt ugyan, de javadalomszerzését inkább külső kapcsolatoknak, vagyis a káptalantól független külső erőnek köszönhetette. Továbbá az is elgondolkodtató, hogy amíg Csanád esetében nem ismerjük az összes káptalani és püspöki birtokot, ill. az ismertek közül is sok a lokalizálhatatlan, addig a pécsi és a fehérvári káptalanoknak jóval több birtokuk, ez által kiterjedtebb birtokhálózatuk volt.

A különböző javadalomszinteket külön-külön is megfigyelhetjük, az eredmények részletesebb bontásban való vizsgálata által. A pécsi testületbe egyből bekerült méltóságviselők és főesperesek esetében 18%, a mesterkanonokok körében pedig 20,5%-os arányú a területiség elvén megvalósult javadalomszerzés.⁹⁹ Köblös szerint az általa vizsgált káptalanokban az egyből bejutott kanonokok 17%-a területi kapcsolatok, 18%-a a helybeliség útján szerezte stallumát,¹⁰⁰ viszont a függelékben szereplő összefoglaló statisztikai táblázatának tanulsága szerint mindkét arány 11% volt.¹⁰¹ Csanádon az ismert bejutású személyeket vizsgálva úgy találtuk, hogy a méltóságviselők egyharmada, a főesperesek fele, a kanonokoknak pedig kétharmada köszönhetette javadalmát területi kapcsolatoknak. Az egyből bejutott személyek esetében azt tapasztaltuk, hogy a csanádi méltóságviselőknek 29,5%-a, a főespereseknek 62%-a, a kanonokoknak pedig 46%-a jutott be a káptalani és püspöki birtokok felszívó hatása által.¹⁰²

A kapott eredmények tovább erősítik ama meggyőződésünket, hogy a csanádi székeskáptalan képében a középkori székeskáptalanok egy periférikus típusát láthatjuk. Az egyházmegye elhelyezkedése folytán fokozottan ki volt téve a török veszélynek. Ennek egyik következménye, hogy a késő középkorra erősen megcsapant bevételek és ezzel összefüggésben a királyi udvarhoz kötődő viszonylag lazább kapcsolatok eredményeként nagyobb volt az érdektelenség az itteni javadalmak iránt. Ezzel egybecseng az a tény is, hogy a magyar székeskáptalanok közül a csanádi soraiban volt arányaiban a legkevesebb külföldi származású személy.¹⁰³ Ilyen körülmények között jobban érvényesülhetett a területiség személytelen mechanizmusa általi javadalomszerzés, és a helybeli klerikusok előlépésének is nagyobb volt a lehetősége.

Végül felhívom a figyelmet arra a szembetűnő tényre, hogy a csanádi egyházmegyének csak a középső és az északi része látható a térképen, a torontáli és a

⁹⁸ FEDELES 2005. 120.

⁹⁹ FEDELES 2005. 132–133.

¹⁰⁰ KÖBLÖS 1994. 65.

¹⁰¹ KÖBLÖS 1994. 231.

¹⁰² Természetesen a kapott arányok óvatossággal való kezelésére int bennünket az a tény, hogy a területi kapcsolatra konkrét forrás nélkül, csupán az előnév ismeretéből is következtetni lehet. Ez jelentősen torzíthatja az arányokat azon bejutási csatornák rovására, amelyeket csak a – Csanád esetében oly csekély számú – források alapján lehetne pontosabban rekonstruálni.

¹⁰³ FEDELES 2007. 43.

sebesi főesperesség déli része, a krassói főesperesség legnagyobb része nem szerepel rajta. Ennek oka nem csupán az, hogy e területeken nem voltak birtokai a csanádi székeskáptalannak és püspöknek, hanem az is, hogy innen már csak azért sem várható, illetve mutatható ki túl nagy klerikus utánpótlás, mert azon az amúgy sem túl nagy népsűrűségű területen a középkor végére már zömében ortodox hitű szerbek és románok laktak. A más vallású lakosok nagymérvű beköltözése is az Oszmán Birodalom balkáni térnyerésének és az országba történő egyre gyakoribb betörésének következménye. Jogosan vetődik fel a kérdés: vajon milyen és mennyiben eltérő képet kapnánk, ha a 146 ismeretlen módon bejutott káptalani tagról is rendelkeznénk információkkal? Vajon szerepelnének-e javadalmasok az egyházmegye déli területeiről? Sajnos e kérdés valószínűleg megválaszolatlanul fog maradni.

MELLÉKLET

A csanádi székeskáptalan által bírt települések névsora megyénkénti bontásban

Csanád vármegyében:

1. Apátfalva része	30. Mahus
2. Bécs	31. Mahus
3. Belesz része	32. Milátköz része
4. Csanád	33. Millenfalva
5. Kemece	34. Miszelec
6. Szentmihály	35. Nádasd
7. Boldogfalva	36. Nádas(d)
8. Csókás	37. Nádasd(-puszta)/Pusztanádas
9. Dálegyháza	38. (Felső-)Parti
10. Igás	39. (Alsó-)Parti
11. Kéktó-Ráros	40. Sárszó
12. Mágocs	41. Száldobos
13. Mező-Kopáncs	42. Szent-Miklós(teleke)
14. Nemes-Keresztúr része	43. Szinteri/Szintár
15. Erdőspalota fele	44. Vice részei
16. Peres-Kutas része	
17. Szecse	Csongrád vármegyében:
18. Tárkony puszta	45. Serked része
19. Tóti	Külső-Szolnok vármegyében:
20. Újváros része	46. (Tisza-)Földvár
21. Vásárhely része	47. Martfű
22. Csög	Zaránd vármegyében:
	48. Tövisgyház/Tösegyháza

Arad vármegyében:

23. Budafalva	49. Udvard
24. Dorsz	50. Megyer
25. Etre	51. Ócse/Vejthe
26. Etre	52. Szent-András része
27. Horpataka	53. Tivántelek(e) része
28. Keszi részei	54. Zsadány
29. Kovászi	55. Gyülvész

A Szent Üdvöztőről nevezett csanádi társaskáptalan birtokai

Csanád vármegyében:

1. Pap-Keresztúr

Temes vármegyében:

2. Jenő

A csanádi püspök birtokai

Csanád vármegyében:

1. Acsád (→Temes m.)
2. Apátfalva része
3. Belesz része
4. Csanád része
5. Csiga/Csika
6. Csög része
7. Deméng
8. Egres
9. Jani
10. Jára
11. Latorján
12. Loránt
13. Majmat
14. Mégy
15. Nagyserjén
16. Pabar
17. Pécsk
18. Rétkert része
19. Sajti
20. Szemlek része
21. Szent-Miklós
22. (Kis-)Szent-Péter
23. Tomona
24. Tövisköz része
25. Gottlob
26. Vizesgyán
27. Nagyös
28. Dugoszeliste
29. Babos
30. Telek

Arad vármegyében:

31. Kenderfark puszta
32. Keszi része
33. Kövesd része
34. Papi
35. Püspökfalva/Püspöki
36. Iregd

Temes vármegyében:

37. Derse/Derzs
38. Kána
39. Lukateleke
40. Monyorós
41. Nádasd
42. Szikszó
43. Szent-György
44. Zombor
45. Murony
46. Zsadány része
47. Kovászi/Kovácsi

Keve vármegyében:

48. Ivánkahida/Jankahida

Torontál vármegyében:

49. Kovászi

Fehér megye:

50. (Szász-)Csanád
51. Holdvilág
52. Monora
53. Sorostély
54. Kis-selyk

Torda megye:

55. Torda város, Szentfalva utca

A káptalani és püspöki birtokok közeléből bejutott kanonokok származáshelyei

1. Páznád	15. Cseri
2. Keresztúr	16. Mezősomlyó
3. Maczedónia	17. Mácsalaka
4. Pókaháza	18. Ároki
5. Czibakháza	19. Szentkirály
6. Földeák	20. Újnép
7. Pordány	21. Teremi
8. Szeged	22. Zombor
9. Gyula	23. Perjámos/Perjémes
10. Lippa	24. Berekszó
11. Újbécs	25. Nagybessenyő
12. Temesvár	26. Illye
13. Ötvény	27. Csama/Csoma
14. Ohad / Ohát	28. Füged

A térképen nem láthatók az egresi ciszterci apátság 16. század eleji *incorporatio*jával a csanádi püspök birtokállományába került erdélyi Fehér megyei birtokok. Egyrészt technikai okokból, másrészt azért, mert senki sem jutott be onnan a területbe területi kapcsolatok útján. A sávozott területeken a tizedszedés joga a székeskáptalan prépostját illette.

BIBLIOGRÁFIA

- ACTA BOSNAE = *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis. Ab anno 925 usque ad annum 1752.* Collegit et digessit P. EUSEBIUS FERMENDŽIN. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium XXIII. Zagrabiae, 1892.
- ADATTÁR 1873. = *Történelmi Adattár Csanád-egyházmegye hajdandóhoz és jelenéhez III.* Szerk. ORTHMAYR TIVADAR–SZENTKLÁRAY JENŐ. Temesvár, 1873.
- ANJOU-OKLT. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Budapest–Szeged, 1990–.
- ANJOU-OKM. = NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA: *Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VIII.* Budapest, 1878–1920.
- BÁRÁNY 1848. = BÁRÁNY ÁGOSTON: *Temesvármegye emléke.* Nagy-Becskerek, 1848.
- BÉKEFI 1910. = BÉKEFI REMIG: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.* Budapest, 1910.
- BLAZOVICH 2002. = BLAZOVICH LÁSZLÓ: A királyi szabad városok jogi helyzete az Alföldön, különös tekintettel Szegedre. In: *Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére.* Szerk. MAKK FERENC. Szeged, 2002. 21–31.
- BOROVSKY 1896. = BOROVSKY SAMU: *Csanád vármegye története 1715-ig I. A vármegye általános története.* Budapest, 1896.
- BOROVSKY 1897. = BOROVSKY SAMU: *Csanád vármegye története 1715-ig II. A vármegye részletes története.* Budapest, 1897.
- CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, 1890–1913.
- DF = Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár.
- ENGEL = ENGEL PÁL: *Magyarország a középkor végén.* (CD-ROM)
- ENGEL 1996. = ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* Budapest, 1996.
- FEDELES 2005. = FEDELES TAMÁS: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526).* Tanulmányok Pécs történetéből 17. Pécs, 2005.
- FEDELES 2007. = FEDELES TAMÁS: „Quod tales, omnes, et singuli (...) ad aquam projiciantur” Külföldiek a késő középkori Magyar Egyházban. In: *A pécsi egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére.* Szerk. FEDELES TAMÁS–HORVÁTH ISTVÁN–KISS GERGELY. METEM Könyvek 63. Budapest, 2007. 23–68.
- GYÖRFFY = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, 1963–1998.
- JUHÁSZ 1941. = JUHÁSZ KÁLMÁN: *A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552). A csanádi egyházmegye története II. Káptalanok, szerzetesrendek.* Csanádvármegyei könyvtár 38. Makó, 1941.
- JUHÁSZ 1947. = JUHÁSZ KÁLMÁN: *A csanádi püspökség története V. (1434–1500)* Csanádvármegyei könyvtár 42. Makó, 1947.
- KNAUZ 1863. = KNAUZ NÁNDOR: A budai káptalan regestái 1148–1649. *Magyar Történeti Tár* 12 (1863) 1–156.
- KOVÁCS 2011. = KOVÁCS JÓZSEF: *Visitatio Canonica a gyulai plébánián (1715–1993).* Szeged–Csanádi Egyházmegyei Könyvtár 1. Szeged, 2011.
- KÖBLÖS 1987. = KÖBLÖS JÓZSEF: *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája 1458–1526.* Forrástudományi segédletek 3. Budapest, 1987.

- KÖBLÖS 1989. = KÖBLÖS JÓZSEF: A fehérvári káptalan vonzaskörzete a középkor végén. In: *A Dunántúl településtörténete VII.* Szerk. SOMFALVI BALÁZS. Veszprém, 1989. 351–370.
- KÖBLÖS 1994. = KÖBLÖS JÓZSEF: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12. Budapest, 1994.
- KRISTÓF 2009. = KRISTÓF ILONA: *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526)* (PhD-értekezés kézírata.) Debrecen, 2009.
- KUBINYI 2000. = KUBINYI ANDRÁS: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén.* Dél-alföldi évszázadok 14. Szeged, 2000.
- LUKCSICS 1931. = LUKCSICS PÁL: *XV. századi pápák oklevelei I. V. Márton pápa (1417–1431)* Budapest, 1931.
- MILLEKER 1913–1914. = MILLEKER BÓDOG: *Délmagyarország középkori földrajza I–II.* (Történelmi és Régészeti Értesítő 1913/I–II. és 1914/I–IV. füzetei „helyett”) Temesvár, 1913–1914.
- MON. VAT. = *Monumenta Vaticana. Historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár I–VI.* Budapest, 2000.²
- OLTVÁNYI 1867. = OLTVÁNYI PÁL: *A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története.* Szeged, 1867.
- ORTVAY 1891. = ORTVAY TIVADAR: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve I.* Budapest, 1891.
- PESTY 1876. = PESTY FRIGYES: *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek.* Budapest, 1876.
- PESTY–ORTVAY 1896. = PESTY FRIGYES–ORTVAY TIVADAR: *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez I. 1183–1430.* Temesvármegye és Temesváros története IV. Pozsony, 1896.
- PRAY 1779. = PRAY, GEORGIUS: *Specimen Hierarchiae Hungaricae, complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae cum rudi dioecesium delineatione adiectis, si quae sunt peculiares, praerogativis, ut plurimum ex diplomatibus congestum II.* Posonii et Cassoviae, 1779.
- SCHRAUF 1892. = SCHRAUF KÁROLY: *Magyarországi tanulók külföldön II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen.* Budapest, 1892.
- SCHRAUF 1902. = SCHRAUF KÁROLY: *Magyarországi tanulók külföldön IV. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen.* Budapest, 1902.
- THEINER 1859. = THEINER, AUGUSTINUS: *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia I.* Roma, 1859.
- VERESS 1941. = VERESS ENDRE: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864.* Budapest, 1941.

G. TÓTH, PÉTER

*Territorial Connections in the Personnel of the Cathedral Chapter of Csanád
(1354–1526)*

The aim of this essay is to present the territorial connections in the personnel of the cathedral chapter of Csanád between 1354 and 1526. Territorial links played an important role in filling the vacancies. Clerics from Csanád, from the estates belonging to the cathedral chapter or to the bishop, or even from the neighbourhood of these estates had a great chance to get a benefice.

First we had to reconstruct and map the estates belonging to the cathedral chapter or to the bishop of Csanád. Then we compared the place-names with the given names according to place of origine of the members of the chapter. As a result of territorial links 50 people, that is 49 per cent of the 102 analysed cases, became the member of the cathedral chapter in this way. 39 clergymen of them (38 per cent) got into the chapter simply by territorial connection. In regard to the family and social background of the prebends who got their *stallum* in this way, we have the following results: we found 5 villeins from the estates belonging to the chapter or to the bishop, 2 nobles from families holding estates together with the chapter, 6 people of noble origin, 23 town-dwellers (mainly market town burghers) and 7 villeins from the neighbourhood of the estates belonging to the chapter or to the bishop. There were 2 or 3 residents from Csanád and 5 people of pending origin as well.

Comparing our results with Western Hungarian chapters (as of Buda, Fehérvár, Győr, Pécs, Pozsony) we have found that this way of getting benefice was more significant in Csanád, probably because of Csanád's peripheral character.

A Kárpát-medence kora középkori népei

„Nem a hadnak sokasága...”

*Megjegyzések a Tisza-vidéki gepida fegyveres réteg összetételéhez**

Mind a hazai, mind pedig a nemzetközi régészeti szakirodalomban igen komoly problémát jelent a fegyveres sírok leletanyagából levont egyoldalú következtetések megléte. Általában megpróbálnak rögtön az egykori fegyveres réteg nagyságára és az egykori csapatnemek összetételére következtetni belőlük, azonban ez nem mindig célravezető. Egyes régészeti csoportok, mint a gótokkal kapcsolatba hozható leletanyag esetében, a kutatás külön felhívja arra a figyelmet, hogy *rituális okok miatt* nem kerültek be a fegyverfogó férfiak sírjaiba egykori harceszközeik, más alkalmakkor viszont a fegyverzet összetételének és arányának elemzésekor *nem merül fel* a fegyveradás rítusának eltérő voltából adódó különbségek megléte.¹ Ezek vizsgálata fontos, hiszen még azonos időszakon belül egységes szállásterületeken is nagyobb regionális eltérések mutatkoznak a fegyverzet összetételének arányában. Az újabb német és angolszász kutatás felfigyelt arra a tényre, hogy a meroving kultúrkörön belül az azonos típusú és funkciójú fegyverek is változó gyakorisággal és összetétellel kerülnek elő.² Ez természetesen a soros temető korszak (*Reihengräberfeld Horizont*) legkeletibb részeire is érvényes, hiszen a gepida fegyverzet összetételét tekintve a nyugati területekhez képest természetszerűleg bizonyos eltéréseket mutat.

„Nem a hadnak sokasága, hanem az benne való bizalom és eltökéllettség szív veri meg az ellenséget.” II. Rákóczi Ferenc méltán híressé vált szavai bármily meglehetősen is, de egy a Kárpát-medence kora középkorával foglalkozó írás címe. Ez egyáltalán nem tekinthető a játszi véletlen művének, hiszen jelen tanulmány első-sorban a gepida hadak létszámadataival foglalkozik, melyet a korábbi kutatás, első-sorban a történeti és régészeti adatok elegyítése révén és az akkor még nem kellő kifinomultságú módszertan megléte nélkül igencsak alábecsült. Bóna István 1974-ben megjelent munkája óta tartja magát az a nézet, hogy a gepida férfinépeségnek *csak töredéke* volt fegyverforgató, a jelentős része már paraszti sorban élt, nem vett részt a korszak fegyveres összecsapásaiban. Bóna ezen elképzelését az írott kútfők szűkre szabható információi mellett javarészt a Tisza-vidék soros temetőinek fegyveres sírszámaira alapozta. A népvándorlás korának kiemelkedő kutatója nagyjából a temetők halottjainak 10 %-át tekintette a fegyveres férfi népesség tagjának. A hadseregben belül véleménye szerint az íjjal és lándzsával felfegyverzett közsabadok alkották a döntő többséget, a kifejezetten specializált harcos réteg csak a gepida

* Jelen tanulmány elkészítésében a TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0012 és a Collegium Hungaricum Bécsi ösztöndíja segített. Ezúton is szeretném külön megköszönni Marcsik Antóniának (SZTE TTIK Embertani Tanszék), hogy az általa vizsgált gepida embertani anyag adatait rendelkezésemre bocsátotta, valamint Hajdú Tamásnak (Embertani Tanszék ELTE) és Bernert Zsoltnak (Magyar Természettudományi Múzeum Embertani tár) a szolnok-szandai temető embertani anyagának vizsgálatához nyújtott segítségét.

¹ BIERBRAUER 1994. 80–81., 105–108.

² SIEGMUND 2000. 210–213.

sereg töredékét képezte. Bóna ezt tartotta az *egyik legfőbb* indoknak arra nézve, hogy a jól felfegyverzett langobardokkal szemben a gepidák a nagyobb összecsapásoknál alulmaradtak.³

Mindenképpen megjegyzendő azonban, hogy a Bóna féle elemzés alapján szolgáló temetőanyag sajnálatos módon *eléggé vegyes* képet tükröz. Mivel a feltárások jelentős részére még a 20. század első felében került sor, ezért gyakran olyan adatok veszték el, vagy nem kerültek lejegyzésre, amik ma már *értékes új vizsgálatainak alapkövei* lehetnének. Többek között hiányzik még az új „corpusok” temetőközlésinél is az elhunytak pontosabb életkor meghatározása, ami érdekes új vizsgálati szempontokhoz segíthetné hozzá a kutatást.⁴ Heinrich Härke az angolszász fegyveres sírok olyan beható elemzését végezte el, amelyben a korcsoportonkénti megoszlás szempontja és más természettudományos vizsgálati elv is fontos szerepet kapott.⁵ Szintén komoly problémát jelent, hogy a régebbi feltárások során nem minden esetben figyelték meg a fegyverek helyzetét a sírokban, és gyakran a leletek méreteit sem közölték. A század eleji ásatásokon az akkori ásatástechnológia módszereiből adódóan még nem foglalkoztak kellő mértékben a sírablások problémájával sem.⁶ A korszak más germán csoportjaihoz hasonlóan ma már tudjuk, hogy a gepida temetők jelentős részét is kirabolták, így számos díszfegyver eshetett áldozatul a nemesfém után kutató sírablók fosztogatásának.⁷

1993-ra két rövid összefoglaló lexikoncímű szó is megjelent a gepida fegyverzetről és társadalomról a többszerzős „Hunok–gepidák–langobardok” című kötetben.⁸ Nagy Margit a gepida társadalomról írva a korábbi gyakorlattal ellentétben *sokkal óvatosabban* fogalmazott. Olyan lényeges momentumokra is felhívta a kutatás figyelmét, mint a brutális mértékű sírablás a soros temetőkben, mely révén csak egy torz vetületét látjuk viszont az egykori valóságnak. Rövid összefoglalásában rámutatott még egy nagyon fontos elemre: a Tisza-vidék temetőiben a fegyveresek aránya nagyon széles skálán mozog.⁹

A gepidák esetében szintén igen komoly szerepet kapnak a fegyveres sírok a társadalom és a korabeli katonai erőviszonyok rekonstruálásában. Valóban a relatíve könnyebb fegyverzet és a fegyveresek kisebb száma miatt maradtak alul a gepidák a langobardokkal és az avarokkal vívott összecsapások során? A temetők fegyveresei tényleg a gepida társadalom erős rétegzettségére és feudalizálódására utalnak? Ezek azok a kérdések, melyeket csak az írott kútfők és a régészeti leletek *önálló* környe-

³ BÓNA 1974. 62–63. Bóna számításai szerint 163 gepida harcos jutott 85 langobárd harcosra, azonban a fegyverzet összetételében mutatkozó időkülönbségek kiegyenlítetté tették ezt az arányeltolódást.

⁴ Itt két temető képez kivételt: Hódmezővásárhely-Kishomok, valamint a Szőreg-Téglagyár. BÓNA–NAGY 2002.; NAGY 2005.

⁵ HÄRKE 1992. 179–214.

⁶ A korai ásatásokból származó adatvesztés nem hazai specifikum, hiszen még a német területek Meroving-korral foglalkozó régészete is számtalanszor szembesül ezzel a problémával. THEUNE 2004. 354–355. A skandináviai helyzet sem jobb, hiszen 1000 férfi temetkezésből mindössze 361 biztos, mindenre kiterjedő antropológiai adat áll a kutatás rendelkezésére. JØRGENSEN 1999. 161.

⁷ BÓNA–NAGY 2002. 90–93; NAGY 1993. 64–65., 95–96.

⁸ CSEH 1993. 61–63.; NAGY 1993. 64–65.

⁹ Nagy Margit a Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 1998-ban megjelent Gepiden címszó régészetre vonatkozó részeinél gyakorlatilag megismétli ezen álláspontját. NAGY 1998. A szentesi régiót bemutató írásában a fegyveres sírokhoz társadalmi nivót kapcsol. NAGY 1997. 54–55.

zetükben történő vizsgálata válaszolhat meg szabatosan és mélyrehatóan. A Tisza-vidék fegyveres temetkezéseinek elemzésekor érdemes áttekinteni a pontos számadatokat, a fegyverkombinációkat és a leletek összefüggéseit is.

Írott források

A kortárs auktorok sajnos kevés adatot közölnek a gepida fegyveresekről, valamint magukról a fegyverekről is. A kevés írott kútforrásból levonható tanulságok rendszerezésére Walter Pohl vállalkozott több ízben. Először 1980-ban megjelent, a hun kor utáni Kárpát-medence történetét taglaló tanulmányában fogalmazta meg véleményét.¹⁰ Szerinte a Pannóniában megtelepedő népekhez hasonlóan a gepidák nem tudták felülrétegezni a későantik lakosságot, minthogy nem egykori római területeket szálltak meg. A provinciális lakosság hiányában, akikkel mezőgazdasági és ipari szükségleteiket előállíthatták volna, saját maguknak kellett letelepedett, paraszti életmódot folytatniuk. Ezen a ponton Pohl kiemeli, hogy ezeket a folyamatokat nem lehet csupán írott kútfőkkel igazolni, ezért ez csak hipotetikus modellként kezelhető. Ennek ellenére mégis úgy véli, hogy a gepidák esetében csak egy szűk fegyveres rétegről beszélhetünk, mivel a társadalom nagyobbik hányadát a félszabad jogállású paraszt tömegek alkották.¹¹ A specializált harcos réteg meglétére Prokopios forráshelyét hozza fel példaként: a gepidák az 552 folyamán vívott busta gallorumi/taginei csatában mindössze 400 harccsal vettek részt, míg a langobardok 3000 fővel képviseltették magukat. A bécsi kutató szerint a leletanyagban megjelenő fegyveres férfi temetkezések, melyek szoros összhangban állnak a korabeli társadalom felépítésével, a langobardokhoz viszonyítva elenyészők, mint ahogyan azt az írott kútfők is érzékeltetik. Ezen a ponton azonban a *körérvélés klasszikus jelenségével* találkozunk: Pohl elméleti modelljét kellő mennyiségű írott adat híján Bónára hivatkozva kívánja igazolni, Bóna István 1974-es könyvének német változatában viszont régészeti megközelítésből rekonstruálja a langobardokhoz viszonyítva „szegényebb” gepida társadalmat és fegyveres réteget!¹² Mindezek ellenére Pohl alapvetően egy stabil erő („passzív hegemonia”) képviselőjeként értékeli a Gepida Királyságot a Közép-Duna vidékén. A gepidák konszolidálták az itt maradt barbár eredetű (hun, szarmata) népességet, így a kis etnikai csoportokkal (szkír, rugi) ellentétben fenn tudták tartani hatalmukat a régióban. A Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 11. kötetében Pohl már sokkal *árnyaltabban* nyilatkozik a gepidák társadalmáról.¹³ Elismeri, hogy a langobardokkal szemben a gepidák még mindig komoly ellenfélnek bizonyultak, Bizánc szempontjából csak a langobardok megjelenésével értékelődött le kissé a szerepük, ám fenntartja azon véleményét, hogy a gepidáknál csak egy *szűk* réteg volt fegyverviselő, harcos. Említést tesz még egy szűkebb arisztokratikus csoportról is (*λόγιοι*), amely képes az uralkodót némelykor sakkban tartani.¹⁴

Walter Pohl nézetének értékelésekor nem tekinthetünk el a „passzív hegemonia” és a „specializált fegyveres réteg” egymással szorosan összefüggő fogalmai-

¹⁰ POHL 1980.

¹¹ POHL 1980. 296.

¹² BÓNA 1976. 72.; POHL 1980. 296.

¹³ POHL 1998. 138–139.

¹⁴ PROKOPIOS, DE BELLO GOTHICO. IV. 27. 23.

nak beható vizsgálatától. A „passzív hegemonia”, a korszak küzdelmeitől távol maradó gepidák képe akkor kerülhet új megvilágításba, ha megismerjük a kortárs híradásokat.

A gepidák fegyveres összecsapásairól az alábbi évekből van biztos adatunk: 469, 488, 504, 530, 536, 539, 547, 549, 551/552¹⁵, 566, 567.¹⁶ A szűkös forrásanyag ellenére is jól látszik, hogy majd évtizedenként vívtak egy-egy jelentősebb háborút, ami egyáltalán nem a passzivitás felé mutató jellemző. Az 504-ig terjedő időszakban ritkán lépnek fel támadólag, az 530-as évektől kezdődően azonban már ők a kezdeményezők, amiben javarészt közrejátszik a térség politikai erőviszonyainak átrendeződése, valamint Bizánc más irányú lekötöttsége is. A gepida „passzivitással” nem állították szembe ez idáig a korszak langobard „passzivitását”. A langobardok 510-től egészen 546-ig nem keverednek bele nagyobb konfliktusba, ugyanakkor belső keletkezésű forrásaikból tudjuk, hogy a szvébeket ebben az időszakban hódoltatják.¹⁷ A gepida belső keletkezésű források hiányában nem tudjuk, hogy a langobardokhoz hasonlóan vettek-e részt olyan fegyveres konfliktusban, amelyek esetleg a bizánci és a nyugati források tudósításából, látóköréből hiányoznak.

A „specializált harcos réteg” feltételezése Prokopios *De bello Gothico*-jának egy kitételéből fakad. 552-ben az itáliai gót háborút lezárni kívánó Narses csapatai között többek között a gepidákat is megemlíti: „és Asbadus, egy rendkívüli vitézségű fiatal gepida, aki törzséből 400 rendkívül derék harcost vezetett.”¹⁸ A forrást Pohl és Bóna is úgy értelmezte, hogy a gepidák nyugati szomszédaikkal, a langobardokkal, ellentétben nem voltak képesek nagyobb alakulatokkal megsegíteni Bizáncot. 3000 és 2500 langobard mellett mindössze 400 gepida vett részt Asbad nevű vezérükkel a hadjáraton. Ennél a pontnál azonban érdemesebb megnézni a *tágabb* szövegösszefüggést is! A Narses seregében résztvevő segéderőket Prokopios egyenként nevezi meg, valamint azt is felsorolja, hogy milyen létszámban indulnak hadba Bizánc oldalán. A népfelsorolást a langobardokkal kezdi a görög auctor, s megjegyzi, hogy királyukkal, Audoinnal szerződést kötött a császár, és hathatós arany ajándék ellenében bocsátotta rendelkezésére harcosait.¹⁹ A langobardokat

¹⁵ Újabb Walter Pohl a korábbi 551-es datálás helyett, figyelembe véve Prokopios adatait és kronológiáját, az 552-es évet javasolja a langobard–gepida összecsapások időpontjaként. POHL 1996. 28–30.

¹⁶ 469: JORDANES, *GETICA*. 277–279.; 488: ENNODIUS VII. 28–34.; 504: PAULUS DIACONUS, *HISTORIA ROMANA*. XV. 15.; ENNODIUS XII. 60–69.; CASSIODORUS, *CHRONICA*. 504.; 530: JORDANES, *ROMANA*. 363., AGATHIAS. I. 4.; 536: PROKOPIOS, *DE BELLO GOTHICO*. III. 3. 8–11.; 539: JORDANES, *ROMANA*. 387., MARCELLINUS COMES, *CHRONICON*. 539; 547, 549, 551/552: PROKOPIOS, *DE BELLO GOTHICO*. III. 34–35., IV 18–19., 25., 27.; PAULUS DIACONUS, *HISTORIA LANGOBARDORUM*. I. 23. A gepidákra vonatkozó írott források híradásait korábban Lakatos Pál gyűjtötte össze: LAKATOS 1973.

¹⁷ ORIGO GENTIS LANGOBARDORUM. 4.

¹⁸ PROKOPIOS, *DE BELLO GOTHICO*. IV. 26. 13. „καὶ Ἀσβαδός, νεανίας τις, Γήπαις γένος, διαφερόντως δραστήριος, ὁμογενεῖς τετρακοσίους ζῆν αὐτῷ ἔχων.”

¹⁹ PROKOPIOS, *DE BELLO GOTHICO*. IV. 26. 12. „... καὶ Αὐδοῖν, ὁ Λαγγοβαρδῶν ἡγούμενος, χρήμασι πολλοῖς ἀναπεισθεὶς Ἰουστινιανῷ βασιλεῖ καὶ τῇ τῆς ὁμαιχμίας ζυνθήκῃ, πεντακοσίους τε καὶ δισχιλίους τῶν οἱ ἐπομένων ἀπολεξάμενος ἄνδρας ἀγαθοὺς τὰ πολέμια ἐς ζυμμαχίαν αὐτῷ ἐπεμψεν, οἷς δὴ καὶ θεραπεία εἶπετο μαχίμων ἀνδρῶν πλεον ἢ τρισχιλίων.” A forrásrészletben szereplő ὁμαιχμία kifejezés a fegyveres együttműködésen túlmutató szövetségi viszony meglétére utal. Walter Pohl értekezik részletesebben a langobardok és a Birodalom kapcsolatát kifejező görög terminusokról. POHL 1997. 80–81.

követi a különböző, a bizánci erőket zsoldosként segítő csapatok felsorolása: herulok két királyuk, hunok Dagisthaius, perzsa renegátok Kabades és végül gepidák Asbad vezetésével.²⁰ Prokopios leírásából nem derül ki, hogy ezek a gepidák miként kerültek bizánci kötelékbe, azonban több mint *érdekes*, hogy a bizánci zsoldosok között kaptak helyet a felsorolásban. A langobard erők megkülönböztetett leírása mellett ez az adat talán arra utal, hogy a szöveghelyen említett gepidák külön toborzott egységeként szerepeltek a hadjáratban. Az 550-es években a korábbi gepida–bizánci viszony mélyponton volt, sőt az itáliai hadjáratot megelőzően a langobardok éppen *erős bizánci segédcsapatokkal* mértek nagyobb vereséget a gepidákra.²¹ Elégé valószínűnek tűnik, hogy a Bizánccal rossz viszonyt ápoló királyság nem kívánt nagyobb erőkkel hozzájárulni a „római” fegyverek sikeréhez. A forráshely értelmezésekor azt a lehetőséget sem szabad elvetni, hogy a gepidákat az 551/552-es harcok után nem királyuk bocsátotta Justinianos rendelkezésére, hanem *maguk* a bizánciak toborozták őket. Ez a gyakorlat a későbbi időszakban is megfigyelhető: 575-ben az Avar Kagánátus területéről tölthették fel csapataikat a perzsák ellen készülő bizánciak.²² Ezek láttán eléggé aggályos, hogy Prokopios mennyiben használható a gepida társadalom fegyveres hányadának meghatározásához. A Justinianos kor kiváló történetíróját leszámítva nem lelhető fel több adat a gepidák seregszámait illetően.

Szintén kevés forráshely utal a gepidák által használt fegyverekre. Erről csak négy szerző tesz említést: Ennodius (473–521) a *Panegyricus dictus Theoderico regi*²³, Jordanes (5. század vége–6. század közepe) a *Getica*²⁴, caesareai Prokopios (6. század) a *De bello Gothicoban*²⁵, míg Paulus Diaconus (730–799) a *Historia Langobardorumban*²⁶ (1. táblázat). Olyan igényű munka, mint Maurikios *Stratégikonja*, mely révén komplexebb képet kaphatnánk a gepidák harci kultúrájáról az írott források alapján, nem áll rendelkezésünkre. Szerzőink javarészt a hadviselésben járatlan személyek voltak, Prokopiosot kivéve egyikük sem vett részt hadjáratban.²⁷ Az írott forrásanyag nem alkalmas a Kárpát-medencei gepidák egyes fegyvereinek leírására: az antikvitástól öröklött és a kora középkorban is továbbélő

²⁰ PROKOPIOS, DE BELLO GOTHICO. IV. 26. 12–13.

²¹ PROKOPIOS, DE BELLO GOTHICO. IV. 25. 7–15. Justinianos Audoin segítségére küldte herul segédcsapatait, valamint thuring Amalafridot is. A bizánci haderő először Ulpianáig vonult fel, onnan pedig a langobardokkal kiegészülve betörték a Gepida Királyság területére, ahol súlyos vereséget mértek ellenfelükre. Jordanes szerint Attila ideje óta nem volt ekkora csata a területen. JORDANES, ROMANA. 386–387. A harcok után a langobardokkal kiegészült császári csapatok folytatták útjukat Itália felé. 552 után a bizánci kormányzatnak sikerült a dunai határok mellett békét kényszeríteni a langobardokra és a gepidákra. Ez Bizánc számára létfontosságú volt, ugyanis a Totila révén újra erőre kapó itáliai Osztrogot állam elleni döntő összecsapáshoz szükséges volt a béke az északi határok mentén.

²² SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 44. Szádeczky-Kardoss Samu feltételezi, hogy itt is toborozhattak a bizánciak embert, ugyanis korábban avaroknál említett személyek jelennek meg a perzsa fronton.

²³ *Gladius*: ENNODIUS. VII. 29.; *lancea*, *telum*: ENNODIUS VII. 31.

²⁴ *Gladius*: JORDANES, GETICA. 261.; *ensis*: JORDANES, GETICA. 262.; *arma*: JORDANES, GETICA. 99.

²⁵ *Ξιφος*: PROKOPIOS, DE BELLO GOTHICO. III. 1.; *δορυ*: PROKOPIOS, DE BELLO GOTHICO. IV. 32.

²⁶ *Gladius*: PAULUS DIACONUS, HISTORIA LANGOBARDORUM. I. 24.; *spolium*: PAULUS DIACONUS, HISTORIA LANGOBARDORUM. I. 23.

²⁷ A középkori hadtörténetírás forrásairól és a hozzájuk kapcsolódó forrástani problémákról részletebben Veszprémy László ír. VESZPRÉMY 2006.

Fegyverterminus	Említés
Ensis	1
Gladius	2
Ξιφος	1
Δορυ	1
Lancea	1
Arma	3
Telum	1
Spolium	1
Tutela	1

1. táblázat: A gepidákról szóló forrásokban előforduló fegyverterminusok aránya.

sematikus germánábrázolást alkalmazták. A legtöbb terminus a közelharc fegyvereire vonatkozik, mindössze egy forráshely utal a gepidák által alkalmazott távolsági harc eszközeire (2. táblázat).

Fegyvertípus	Esetszám
Szűrő-vágó fegyver	5
Szálfegyver	2
Távolsági fegyver	1

2. táblázat: A forrásokban szereplő fegyvertípusok egymáshoz viszonyított aránya.

Fegyverek aránya a Tisza-vidéki temetőkben

A hazai és a nemzetközi szakirodalom, mint a korábban idézett bécsi történész Walter Pohl is, a gepida fegyverek arányának meghatározásakor alapvetően a Bóna István által közölt adatokra támaszkodott. A népvándorlaskor iskolateremtő kutatója szerint a gepida temetkezéseknek mindössze a 10 %-a volt fegyveres sír, ami a korszak viszonyai között egy igen kötött helyzetű társadalom meglétére enged következtetni. Bóna számításai alapján ez az arány a langobardoknál nagyjából 20 % körüli értékeken mozog, sőt a Kárpát-medence nyugati felét magukénak tudó germánok nehéz közelharci fegyverzet terén jóval felszereltebbek voltak keleti szomszédaiknál (4. melléklet).²⁸

A népvándorlaskor langobardjainak ilyen mértékű felfegyverzettsége azonban igen csálóka, ugyanis a korszak professzionális katonáskodó törzsi-nemzetségi társadalmi esetében sem találhatók ilyen magas arányszámok. A Meroving-kor Európájának temetői nagyon eltérő képet mutatnak a fegyvermelléklettel ellátott sírok terén. Némely igen ritka esetben a temetők férfijainak többsége harceszközökkel együtt kerül sírba, ám a legáltalánosabbnak az tekinthető, amikor az eltemetett férfiak 40–50 %-a részesül fegyvermellékletben.²⁹ Heinrich Härke 47 angolszász temetőt vizsgált meg az 5–7/8. század közötti periódusból, a temetkezések 18%-

²⁸ BÓNA 1974. 62–63.

²⁹ STEUER 1970. 360.

ában volt fegyver, a férfiak csontvázas temetkezéseiben pedig ez az arány 47%, ami megfelel a fentebb vázolt európai kontinentális átlagnak.³⁰ Az egykori alamann szállásterületeken ezek az arányok még nagyobb ingadozásokat mutatnak a 6–7. század viszonylatában, minthogy egyes régiókban 70, míg más földrajzi egységekben 20–30 %-ot tesz ki a fegyveres férfisírok aránya. Az ilyen mértékű eltérések létrejöttében a területre vonatkozó adatokat összegyűjtő Claudia Theune szerint több tényező is meghatározó lehet: eltérő helyi hagyományok (korábbi provinciális lakosság), más területről érkező népesség és tradíciók átvétele.³¹ Természetesen fontos megjegyezni, hogy a temetők fegyveres sírjainak aránya igen gyakran csalóka lehet, mivel sok esetben a magas arányszámok egyszerű és könnyen deponálható fegyvereket takarhatnak (1–2 nyílhegy, *saxok*). A 7. században igen kiváló példa erre a *saxok* tömeges megjelenése a temetkezések anyagában.³²

A germán világtól függetlenül a Kárpát-medencei avar népesség körében Szentpéteri József számításai alapján is csak a férfiak egyötöde kapott túlvilági útjára mellékletül fegyvert. Ezek az adatok akkor válnak érdekessé, ha hozzáteszük, hogy a korabeli források milyen nagy arányban számolnak be az avarok hadjáratairól. Szentpéteri a fegyveres sírok és a társadalom kapcsolatáról több kérdést is felvetett: „A fegyveresek létszáma az ismert adatok szerint az avar kori férfi lakosságnak megközelítőleg egyötöd részét jelenti. Ez az arány rámutat arra, hogy a korabeli szabadok körében jogosan feltételezett általános fegyverviseléshez nem járult a harci eszközök mindenhol, mindenki számára és minden időben gyakorolt temetkezési szokása. Egyelőre magyarázatra vár az is, hogy szabad jogállásuk jelvényével (veretes övvel) a 2.201 fegyveresnek alig fele része, 1.045 fő rendelkezett – csupán 48 százalékuk! A vizsgált személyek alig egyharmad része kora avar kori (587 fő, 27 %), s több mint kétszer annyi volt a biztosan késő avar kori harcosok létszáma (1.524 fő, 69 %), rajtuk kívül 90 fő egyelőre "avar kori" fegyveresként van nyilvántartva.”³³

A langobardok körében mind a Pannoniai fázis, mind pedig az itáliai településterületen a korszak átlagát bőven meghaladó mértékben voltak jelen a fegyveres férfiak temetkezései.³⁴ Legutóbb Paolo de Vingo mutatott rá arra, hogy a 6–7. századi langobardok körében a harcos kultuszának milyen *kiemelkedő* fontossága volt.³⁵ Belső keletkezésű forrásaik is jól érzékeltetik a király – aki a hadsereg vezetője, a fegyveres harcosok társadalmat szervező személy – fontosságát, valamint az ő hatalmát biztosító harcos elit kiemelkedő szerepét; amely egyben hagyományaik meg-

³⁰ HÄRKE 1992. 217.

³¹ THEUNE 2004. 358–360.; a soros temetők létrejöttéről és a bennük található fegyvermellékek eredetéről legutóbb összefoglalóan Fehr értekezett: FEHR 2012. 755–763. Véleménye szerint nem biztos, hogy minden esetben csak barbár eredetű lehet a fegyvermelléklet adás szokása, megjelenése inkább egyfajta új vegyes elit kialakulását jelezheti.

³² REISS 2007. 222; THEUNE 2004. 360; és JØRGENSEN 1999. 163–164, 168.

³³ SZENTPÉTERI 1993. 164–165.

³⁴ A változások a két terület között természetesen tetten érhetőek, hiszen Itáliában új kulturális elemek is színezik majd a langobardok kultúráját. Itáliában összességében a fegyveres sírok száma csökken, de elsősorban a reprezentáció szempontjából megnő a pajzsok és *spathák* előkerülési aránya, valamint a *saxok* száma is megugrik (korábban a Kárpát-medencében nem beszéltek a langobardok esetében *saxokról*). BARBIERA 2005. 127–129.

³⁵ DE VINGO 2008. 293–294.

örzésének is fontos alappilléreül szolgált. Ez a harcos-ideológiát reprezentáló szemléletmód igen jól nyomon követhető a korszak temetkezéseiben. Véleményem szerint a belső forrással nem rendelkező gepidák és a harcos mentalitást mind a régészeti, mind az írott források terén is túltreprezentáló langobardok ilyen mérvű összevetése *nem járható út*. Megjegyzendő azonban, hogy a korábban *egységesnek* vélt pannóniai szállásterület anyaga a közzétételnek köszönhetően már koránt sem mutat olyan egységes képet. A Bóna féle rendszerbe bajosan illeszthető be többek között Kajdacs-Homokbánya és Tamási-Csikólegelő temetője a fegyverzetben mutatkozó eltéréseivel.³⁶

A Tisza-vidék gepida lakosságának valóban, ahogy arra Bóna is rámutatott, mindössze 13,3 %-a volt fegyverviselő, a temetők képe alapján. 1222 temetkezésből mindössze 161 sírba került fegyver az elhunyt mellé. Ha azonban megvizsgáljuk, hogy mi a fegyveres sírok aránya, a biztonsággal férfinak meghatározható temetkezéseken belül, akkor egészen más eredményre jutunk. 1222 sírból biztosan 381 temetkezés volt férfi sír, tehát a férfi lakosság 42 %-a tartozhatott a fegyverfogók csoportjába (3. táblázat).

Temető	Sírszám/fegyveres sír	Százalék (%)	Férfi sírok száma	Fegyveres férfi sírok (%)
Békésszentandrás–Sírató	6/1	16,6 %		
Biharkeresztes–Toldiútfél	13/1	7,7 %	3	33,3 %
Derecske–Újpatika	3/1	33,3 %	1	100 %
Gyula–Főenyves	1/1	100%	1	100 %
Hódmezővásárhely–Gorzsa	32/2	6,25 %	14	14,3 %
Hódmezővásárhely–Katona István-halom	10/2	20 %	5	40 %
Hódmezővásárhely–Kishomok	107/7	6,5 %	32	21,9 %
Kardoskút	5/1	20 %	2	50 %
Kétegyháza	19/1	5,3 %	7	14,3 %
Kisköre–Pap tanya	9/1	10,1 %	3	33,3 %
Kiszombor–B	154/12	7,8 %	37	32,4 %
Kláralfalva	11/2	18,2 %	5	40 %
Lökőháza	1/1	100 %	1	100 %
Magyarcsanak–Bökénymindszent	41/4	9,8 %	13	30,8 %
Szenetes–Berekhát	306/52	17 %	93	56 %
Szentes–Kökényzug	77/7	9 %	27	26 %
Szentes–Nagyhegy	79/14	17,8 %	21	66,6 %
Szolnok–Szanda	223/26	11,7 %	66	39,4 %
Szolnok–Zagyvart	6/1	16,6 %	3	33,3 %
Szőreg–Téglagyár	97/21	21,6 %	41	51,2 %
Tiszafüred–Nagykenderföldek	20/3	15 %	4	75 %

3. táblázat: A fegyveres sírok aránya temetőnként a teljes népesség és a férfiak körében a Tisza-vidéken.

³⁶ Kajdacs-Homokbánya és Tamási-Csikólegelő temetői esetében már a korábbi kutatásban is felmerült, az Elba-vidék, Alsó-Ausztria és a Morva-medence területeivel fenntartott gazdag kapcsolatrendszer és feltételezhető migráció lehetősége is. Összefoglalóan VIDA 2008. 346., 348–349.

Ezek az arányok *teljesen* megfelelnek a korszak európai átlagának. Nem szabad elfeledkeznünk arról a lényeges momentumról, hogy a Tisza-vidéki temetők antropológiai anyaga töredékesen feldolgozott, így a fenti adatok *is épp ilyen töredékesen* tükrözik a valóságot. A korábbi ásatásokból származó embertani anyag jó része sem a nem, sem az életkor szempontjából nem meghatározható, sőt ezek jelentős része ma már nem lelhető fel. Kishomok 12 (13,2 %); Szolnok–Szanda 27, Szörög–Téglagyár 14 (12 %), Magyarcsanád–Bökény 9 (22 %), Tiszafüred 9 (47 %), Szentés–Nagyhegy 32 (41 %) halottjának nemét nem lehetett a régészeti anyag alapján sem megállapítani.³⁷

Nem szabad említés nélkül hagynunk azt sem, hogy a Meroving-kor temetőinek akár a 80 % is a sírablások áldozatául eshetett (bár többek között a Felső-Duna vidéken szerencsésebb a helyzet). Ez nincs másként a Kárpát-medence keleti felében sem, hiszen az újabb adatok alapján a gepida temetők sírjainak átlagban a felét kirabolták. Az újabb közlések közül szemléletes Hódmezővásárhely–Kishomok temetője, melynek sírjait is ilyen brutális mértékben fosztották ki. Több sír is kifejezetten a díszfegyverek után kutató sírablók áldozatául eshetett. A szolnok–szandai temető 122. sírjában egy hengeres alakú mészkögyöngy került elő a temetkezés földjéből, fegyvermelléklet nélkül.³⁸ A helyzet érdekessége, hogy ezek a mészkögyöngyök kizárólagosan *spathák* mellett találhatóak. Ezek alapján könnyen elképzelhető, hogy a sírból kiemelték a nemesfémekkel díszített fegyvert. A Hódmezővásárhely–Kishomoki temetőben a 42. és a 82. rablott sírban is érdekes módon csak egy-egy *sax* került elő a halott férfiak mellől.³⁹ Mind a két temetkezést kirabolták, sőt a 82. sír *spathá*hoz tartozó hegyének töredéke ebben az esetben is a díszfegyver utáni rabló kutatás emlékét őrzi.

A fegyveres sírok arányának meghatározásakor figyelembe kell venni a temetkezési hely típusát is. A Gepida Királyság fennállása alatt a kisebb tanyák, udvarházak melletti és a nagy soros temetők mind-mind más arányszámokat mutatnak.⁴⁰ A magányos temetkezésekben természetesen 100 % a fegyveresek száma, míg a családi temetőben, vagy egy nagyobb soros temetőben ez a szám 20–60 % között mozog (3. táblázat). Természetesen ezek az arányszámok sem minden esetben tükrözik a valóságot, hiszen a temetők egy jó része nem teljesen feltárt.⁴¹

A korábbi germán kutatás már részletesebben foglalkozott a Meroving-kori fegyveres leletanyag regionális különbségeivel és annak lebontásával. Frank Siegmund 2000-ben megjelent monográfiájában a fegyverzet alapján területi modelleket hozott létre az egykori frankok és alamannok által lakott régiók régészeti emlékeinek vizsgálatakor.⁴² Siegmund regionális rendszerében markáns eltérések mutatkoznak az egyes területek fegyverzetének összetételében is: míg az általa

³⁷ BÓNA–NAGY 2002. 143.; BÓNA 2002. 236.; NAGY 1997. 52.; NAGY 2005. 194., Tiszafürednél számításba kell venni a brutális mértékű rablást is.

³⁸ BÓNA 2002. 217.

³⁹ BÓNA–NAGY 2002. 51., 67–69.

⁴⁰ NAGY 1993. 60–61.

⁴¹ NAGY 1997. 52–54.

⁴² Siegmund a fegyverekre vonatkozó adatait összesítő táblázatban közölte, mely alapján 5 „modellhez” jutott, melyeket végül egyesített egy nyugati és egy déli modellként. SIEGMUND 2000. 189–212. Érdekessé, hogy egyes fegyvereknek a vizsgálatát, mint a páncélok, sisakok és a nyílhegyek különbözõ szempontok miatt (mobilitás, egyes életkorhoz tartozó jellemző mellékletek) nem vette figyelembe.

elkülönített déli területeken főként a *spatha-sax*⁴³, addig a nyugati területeken a lándzsahegy és balta a meghatározó.⁴⁴ A fegyvermellékletek és arányaik régióként, sőt akár temetőről temetőre mind összetételben, mind pedig arányszámban is eltérőek lehetnek, ahogyan arra az angolszász fegyveres temetkezések részletes elemzése is rámutatott.⁴⁵ A Tisza-vidék gepida anyagát vizsgálva e különbségek, a szomszédos pannóniai langobardokhoz viszonyítva megvannak, azonban temetőnként különböző képlet áll elő itt is. A fegyverek száma és eloszlása alapján szinte minden temető *külön* egységként kezelendő, az egyes jól körülhatárolható mikrorégiókban sincsenek *megbonthatatlan* rendszerek. A Szentés környéki temetőkben a fegyveres férfiak aránya eltérő, ami részben a feltárások mértékének köszönhető, míg a fegyverzet összetételében hasonlóságok figyelhetőek meg. Mindhárom szentesi temetőben nagyjából azonos arányban találhatók meg a közelharci (*spatha, sax, langsax*, lándzsahegy), a távolsági fegyverek. A szentesi mikrorégió vizsgálata igen kiváló, hiszen egy területen három sorostemető is adott. A hódmezővásárhelyi temetkezési helyek esetében azonban nem mutatható ki ilyen összefüggés, ami részben éppen a különböző temetőtípusokból is (sorostemető, családi temető) adódik. Hasonló problémával állunk szemben a Zagyva vidékén is, hiszen a két értékelhető szolnoki temető nagyságában és felépítésében (típusában) és időrendjében is eltérő.⁴⁶

A gepida temetők harcosai aránylag egységes rítus szerint lettek túlvilági útkra bocsátva. A temetők sírcsoportjai általában egy-egy gazdagabb fegyveres férfi sírja köré rendeződtek. A szőreg-téglagyári temető gerincét például a fegyveres sírok alkották, köréjük temették az asszonyokat és a gyermekeket.⁴⁷ Ez azonban nem minden esetben törvényszerű, ugyanis a Szőregen a több fegyverrel eltemetett férfi a temető délkeleti oldalán található, míg Szentés–Kökényzsugon a középső sírcsoport-

⁴³ A magyar szakirodalomban nem található egységes terminológiai rendszer az egyélű vágófegyverekkel kapcsolatban. A német szakmunkákban a Meroving-kor egyélű vágófegyvereinek elkülönítésére több lehetőség megoldás született. Berthold Schmidt a közép-németországi kora népvándorlás-kori anyagot bemutató munkájában az alábbi csoportokat állította fel: *Schmalsax* (keskeny *sax*), *Breitsax* (széles *sax*), *Langsax* (hosszú *sax*) (SCHMIDT 1961. 150). Legutóbb Az egyélű vágófegyverek főbb csoportjait a méret, szélesség és súly figyelembevételével is rendszereztek: *Kurzsax* (rövid *sax*), *Schmalsax* (keskeny *sax*), *leichte Breitsax* (könnyű széles *sax*), *schwären Breitsax* (nehéz széles *sax*), *Langsax* (hosszú *sax*) (SASSE 2001. 82.) Méreteiket nézve a *langsax*ok 50–70 cm, a *sax*ok pedig 25–40 cm közötti értékeken mozognak. A magyar kutatásban Bóna István és Cseh János alkalmazta elsősorban az 50–70 cm-es egyélű vágófegyverekre (*langsax*, *schmale langsax*) a *scramasax* kifejezést (CSEH 1989. 73; BÓNA 2002. 206). A *scramasax* terminust a kora középkor történetírói közül elsőként Tours-i Szent Gergely használta *Historia Francorum* című munkájában. A műben maga a szerző adja meg az ófrank *scramasax* etimológiáját: „...hosszú késsel, amit a népi nyelven *scramasax*nak neveznek” (GREGORIUS TURONENSIS, *HISTORIA FRANCORUM* III. 18). Max Martin vetette fel, hogy a *scramasax* terminussal Tours-i Szent Gergely a frankok jellegzetes fegyverére a *saxra* utalt, nem pedig az 50–70 cm közötti értéken mozgó *langsax*okra. A frank területeken a Meroving-kor korai időszakában nem számítottak elterjedt fegyvernek az 50–70 cm *langsax*ok. Martin véleménye szerint magát a *scramasax* kifejezést nem használják a 6. századot követő időszakban az írott kútfők sem (MARTIN 2004. 163–164). Véleményem szerint éppen ezért lenne érdekesebb használni a *scramasax* kifejezés helyett a Nagy Margit révén már magyar szakmunkában is alkalmazott *langsax*, vagy *keskeny pengéjű langsax* kifejezést.

⁴⁴ SIEGMUND 2000. 174–213.

⁴⁵ HÄRKE 1992. 218.

⁴⁶ Megjegyzendő, hogy a Szolnok–Zagyvapart csak temetőkezdemény és feltehetően a 6. század első harmadában felhagyják használatát.

⁴⁷ NAGY 1983. 159.

tokba temették el a hasonló gazdagságú férfit.⁴⁸ Azt sajnos nem tudjuk, hogy milyen mechanizmusok befolyásolták az egykori közösségekben a temetkezés menetét, feltehetően a család és a kisebb közösségen belüli külső reprezentációnak kiemelkedő szerepe lehetett.⁴⁹ A gepidák esetében is gyakorta megfigyelhető, hogy a legkorábbi, az egyes temető részeket nyitó fegyveres férfi sírok a közösségek, családok vezetői lehettek, a többi fegyveres temetkezés is *ezek köré* csoportosul.⁵⁰

Nem és kor szerinti megoszlás

A fegyver mellékletadás korcsoportonkénti lebontása igen fontos eredményeket hordozhat magában. A Meroving-korban megfigyelhető tendencia, hogy fegyvert *főként* az idősebbek mellé helyeznek a temetéskor, míg a fiatalabb korosztályokba tartozók relatíve *kevesebb és könnyebb* felszereléssel vannak ellátva.⁵¹ A nehezebb támadó harceszközök főként *maturus* korú halottak mellett találhatók meg, ami inkább *reprezentációs* igényeket, mint *funkcionális* jelleget mutat. A férfiak esetében az újabb szemléletű elemzések rámutattak, hogy az életkor előrehaladtával arányosan nő a sírba helyezett fegyvermennyiség is.⁵² Általában igen fontos dolognak tekinthető az elhunytak pontos életkora, mivel a temetők elsősorban családok sírcsoportjaiból állnak és a családon belül mindenkinek megvan a foglalkozásából, társadalmi és antropológiai életkorból adódó pozíciója. A legtöbb monográfia csak a felnőtt és gyerek kettéválasztást végzi el, és nem vizsgálja a különböző mellékletek életkor-specifikusságát.⁵³

A Tisza-vidéki gepidák körében is megfigyelhető, hogy fegyvert mellékletül felnőtt férfiak kaptak másvilági útjukra. Mindenképpen érdemes megjegyezni azonban, hogy fegyverek *női sírokból is kerülnek elő*. Általában láncpáncélként meghatározható összerozsdásodott láncszemek találhatók a női sírokban.⁵⁴ A szokás egyáltalában nem ismeretlen a Meroving-kor germánjainál, hiszen hasonlóak figyelhetőek meg az alamannoknál is, akik védő amulettként helyezik a nemesasszonyok sírjaiba a lamellás páncél darabjait.⁵⁵ A dunántúli langobardoknál Tamási-Csikólegelő 37. sírjában egy kislány temetkezésében találták meg egy láncpáncél nagyobb töredékét.⁵⁶ Az ilyen mellékletek általában a vas mágikus erejébe vetett hittel hozhatók

⁴⁸ CSALLÁNY 1961. 33; GALLINA 1999. 95.

⁴⁹ BRATHER 2008. 252–259.

⁵⁰ Kiváló példák erre Szőreg–Téglagyár, Szolnok–Szanda, Szentés–Nagyhegy temetői. STEUER 1982. 435–440. Az angolszászok esetében is megfigyelhető a jelenség: HÄRKE 1992. 217.

⁵¹ BRATHER 2004A. 502–504.

⁵² BRATHER 2004B. 29–31.

⁵³ Mint ahogy arra már Sebastian Brather a pleidelsheimi temető kapcsán rámutatott a leggazdagabb mellékletek a felnőtt korban kerülnek be a temetkezésekbe (20 és 50 között, de lányoknál már 14 éves kortól!). Nőknél 14 és 60 év között figyelhető meg ez a fajta gazdagság, míg a férfiaknál rövidebb ez a periódus, 20 és 40 év közé esik. A nőknél feltehetően a biológiai tényezők mellett is kitolódik ez a gazdag kor, mely összefüggésben van a társadalomban betöltött szerepekkel. A férfiaknak a társadalmi reputáció szempontjából kevesebb idejük van, bár érdekes, hogy a férfiaknál hamar megszűnik ez a bőség, de a nőkhöz képest a *maturus* és a *senilis* korosztály halottjaira is odafigyelnek, több melléklet van ezekben temetkezésekben. BRATHER 2004B. 29–31.

⁵⁴ Szenté-Berekhat 89; 139, 190. sír (CSALLÁNY 1961. 80., 84., 88.); Hódmezővásárhely-Gorzsza 29. sír (CSALLÁNY 1961. 262.); Szőreg 79. sír (NAGY 2005. 132.).

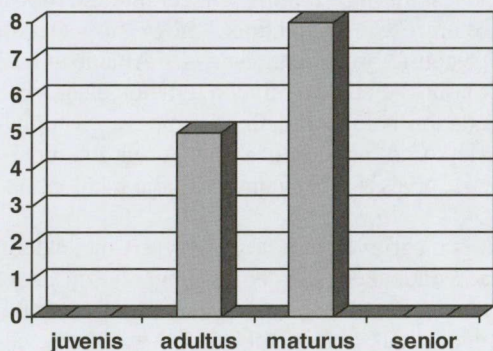
⁵⁵ CHRISTLEIN 1979. 73.

⁵⁶ BÓNA–HORVÁTH 2009. 158.

összefüggésbe.⁵⁷ A női sírokban található fegyverek mellett szintén egyedi esetnek minősül a két lósrírból előkerült lándzsahegy is a Tisza-vidéken.⁵⁸

Pontos életkor-adataink a hódmezővásárhely-kishomoki és a szőreg-téglagyári temető sírjainál szinte maradéktalanok. A fent említett temetkezési helyeket leszámítva még Kiszombor–B. és Szolnok–Szanda esetében ismert a fegyveres sírok antropológia életkoradatainak közel 50%-a. Ám a többi Tisza-vidéki lelőhelytel kapcsolatban katasztrofális a helyzet, a nagy sírszámú Szentés melletti temetőkből mindössze két adat áll rendelkezésünkre. Ezek fényében a töredékes információkból levonható következtetéseket is igen elővigyázatosan kell kezelni!

A közelharc fegyvereket javarészt az *adultus* és a *maturus* korban helyezik a Tisza-vidéken a halottak mellé. A leggyakrabban a *maturus* korban kerül a sírba *spatha*, de megfigyelhetők több esetben *adultus* korban lévő személyek mellékletei között is (1. ábra). Ezekben az esetekben azonban megjegyzendő, hogy a *spatha*

1. ábra: A *spatha*k korcsoportonkénti lebontása.

mellékletes *adultus* korú halottak már sokkal közelebb álltak a *maturus* korhoz, mint a *juvenis*hez.⁵⁹ Külön érdekesség, hogy a Szőreg-Téglagyáron karddal eltemetett *adultus* korú férfiak 170–180 cm magasak voltak, tehát kiemelkedtek a kor Tisza-vidéki 167–169 cm közötti férfi átlagmagasságából (1. melléklet).⁶⁰

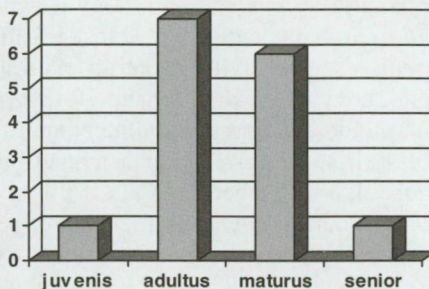
⁵⁷ A női sírba kerülő páncélszem részlet a *pars pro toto* elve alapján a páncél egészének védőfunkciójával is felruházhatta az elhunyt személyt a másvilági útja során, másrészt az élőknek is biztonságot jelenthetett a visszajáró halottal szemben. Nagyon sok táská közelében kerül elő, feltehetően a férfiak az újrahasznosítandó fémeket is összeszedték. A láncszemek értékelésével kapcsolatban még két lehetőség merül fel: vagy a késtokot rögzítő fémlánc lehetett langobard analógiák alapján, vagy a női viselet részét képezhették (NAGY 2005. 164.) Azonban ezeknek ellentmond a láncszemekben található szegcselek jelenléte, valamint az is, hogy megfigyelhetően a láncszemek sorba vannak fűzve, több esetben is kétsornyi töredék kerül elő a sírokból.

⁵⁸ Szőreg-Téglagyár 116. sír (NAGY 2005. 133–134.); Törökszentmiklós–Batthyány utca 54/A (CSEH 2005. 43–44). Megjegyzendő, hogy a lósrírból előkerülő lándzsahegyek már az avar korszak felé mutatnak, hiszen ez a szokás akkor terjed el széles körben. Dobos Alpár az erdélyi lovas temetkezések kronológiai és etnikai értelmezése során igen mértéktartóan járt el, ugyanis nem akart kizárólagosan állást foglalni egyik, vagy másik elmélet mellett sem. DOBOS 2010. 387–389. Balogh Csilla az avar korszakban megjelenő szimbolikus lószerszámos temetkezéseket éppen a gepidákkal hozta összefüggésbe. BALOGH 2009. 18.

⁵⁹ Szentés-Kökényzug 68. sír 40–45 éves *adultus*, már a két korosztály határán volt, a Kiszombor–B. 310. sírjának halottja pedig 30–45 között hunyt el.

⁶⁰ BÓNA–NAGY 2002. 144.

A halottak mellé a leggyakrabban az *adultus* és a *maturus* korban kerül lándzsa melléklet gyanánt. Egy-egy esetben a szonok-szandai temetőben található *juvenis* és *senior* korú elhunyt mellett is a jellegzetes germán közelharci fegyver.⁶¹ A *saxok* magukban főként *adultus* korú férfiak mellékleteként fordulnak elő, de természetesen a *spathák* mellett a *maturus* korban lévő halott mellett kerültek elő Hódmezővásárhely–Kishomokon (2. ábra, 1. melléklet). A védőfegyverek esetében mindössze három adat áll rendelkezésünkre: az egyetlen sisak töredék egy kirablott *maturus* férfi, míg a két pajzsdudor egy *adultus* kor második felében járó és egy *maturus* korú temetkezésből került elő.

2. ábra: Lándzsahegyek korcsoportonkénti lebontása.

Az alamann és más nyugati germán népesség körében a legtöbb nyílvesztőt a fiatalabb, gyermekek, ifjak temetkezéseiben lehet fellelni. Az íjakat és a nyilakat a nyugati szakirodalom éppen

1. kép: Szolnok–Szanda nyílhegy mellékletes 190. gyereksírja. (BÓNA 2002.)

ezért általában gyermek és fiatal korosztály fegyverként tartja számon.⁶² A gepida temetőkben hasonló esetre mindössze három példát tudunk felmutatni: Szolnok–Szanda 93. és 190., valamint Tiszafüred–Nagykenderföldök 11. sír (1. kép).⁶³ Az eltemetett fiatalok egységes rítus szerint lettek elhantolva, mindegyikük egy-egy kisebb méretű nyílvesztőt kapott mellékletül, amit a bokák mellé helyeztek. A Kárpát-medencéből a hegykő-csoport temetkezéseivel kapcsolatban korábban Bóna István idézett hasonló esetet. A hegykői 55. sírba temettek el egy 8–10 éves fiút, akinek bokája mellé helyezték kétélű köpös nyílcsúcsát.⁶⁴ Szintén Hegykőn a 75. sírban feküdt egy *infans* II.–*juvenis* korosztályhoz tartozó elhunyt, akinek bokája mellé helyeztek két nyílhegyet.⁶⁵ Ezen kívül még 3 esetben figyelhető meg a langobard szállásterületen gyermekek körében nyílhegy mellékletes temetkezés.

Brigitte Lohrke az alamann gyermeketemkezéseket feldolgozó monográfiájában kimutatta, hogy a gyermeksírokban található nyílhegyek száma az életkorral egyenes arányban nő.⁶⁶ Míg a gyermekek és *infans* I. korosztály sírjaiban 1–3 darab hegy az átlagos, addig az *infans* II. és *juvenis* korosztály elhunytjai mellé már a 4–13 darabot is deponálnak túlvilági útjukra.

⁶¹ Szolnok–Szanda 72. és 113. sír. BÓNA 2002. 211., 216.

⁶² KOCH 2001, SASSE 2001, 90. BRATHER 2004B 31. LOHRKE 2004. 98–100.

⁶³ BÓNA 2002. 214, 228, 248.

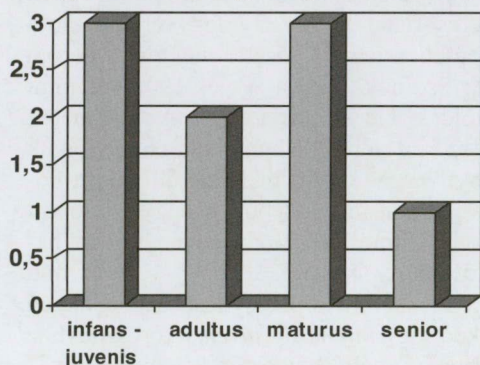
⁶⁴ BÓNA 1964. 132; BÓNA–HORVÁTH 2009. 47.

⁶⁵ BÓNA–HORVÁTH 2009. 55.

⁶⁶ LOHRKE 2004. 99–100. TAB 27.

Sajnálatos módon éppen a legtöbb fíjászfelszereléshez tartozó eszközt felmutató szentesi temetők kapcsán nem rendelkezünk pontosabb nem és életkor meghatározással. Ezek fényében lehet, hogy más megvilágítást nyerne az fíjások kiemelkedő számának problémája is. A Szentcs-Kökényzug 45. sírjának 145 cm-es testmagasságú halottjáról *feltételezhető*, hogy a nyílvevővel eltemetett személy *juvenis*, vagy *adultus* korú lehetett.⁶⁷ A felvetést erősítheti az a tény is, hogy ennél a temetkezésnél is mindössze két nyílhegy került elő a jobb láb mellől. Ezen kívül igen figyelemre méltó, hogy a berekháti temető 19 fíjászmelléklettel eltemetett sírjából tizenkettőben csak mindössze *egyetlen* nyílhegy került deponálásra. Ez magyarázható a nagyfokú rablással is, de ugyanakkor a nyugati analógiákat figyelembe véve mindenképpen elgondolkodtató lehet.

Pontosabb életkor meghatározással fíjászmellékletes síroknál 6 esetben rendelkezünk: Kiszombor-B. 63., Szentcs-Nagyhegy 23., Szolnok-Szanda 7, 59, 60. és Szőreg-Téglagyár 73. sír (1. melléklet).⁶⁸ Ezek közül a temetkezések közül 3 *maturus* korú, valamint egy-egy *senior*, *adultus* és *infans* II. korosztályhoz tartozó elhunyt volt (3. ábra). A többi adat hiányában a szolnok-szandai temető helyi jellegzetességeként kezelhető az idősebb korosztály (2 *maturus*, 1 *senilis*) sírjaiban megjelenő távolsági fegyver erős túlréprezentálása, bár hasonló jelenséggel a pleidelsheimi temetőnél is találkozhatunk.⁶⁹

3. ábra: Nyílhegyek korcsoportonkénti lebontása.

Ezek fényében talán nem meglepő, hogy több nyílhegyet (6–12 darab) is elsősorban az *adultus* és a *maturus* korú temetkezésekben találhatunk. A dunántúli langobardoknál is a kettőnél több nyílhegygel rendelkező temetkezések főként az *adultus* és a *maturus* korosztály sírjaiból kerülnek elő.⁷⁰ Feltehetően ezekben az esetekben tegezbe helyezték a nyílvevőket.

Fegyverek, fegyverkombinációk

A fegyvertípusok száma és kombinációjuk aránya már Bóna elméletének is fontos részét képezte. A Tiszavidékről ismert 161 fegyveres sírnál 121 esetben csak egy, míg 41 alkalommal pedig több fegyver is előkerült a sírokból. A 121 magában előkerülő fegyver feltehetően nem az életben is használt harceszközök teljes deponálásának eshetőségét erősíti meg (4. táblázat). A magában előkerülő fegyverek nagy aránya is jól tükrözi, hogy a fegyveres sírok közel 73 %-a nem szolgálhat *biztos* forrásbázissal a fegyverzet re-

⁶⁷ CSALLÁNY 1961. 30.

⁶⁸ NAGY 2005. 132.

⁶⁹ BRATHER 2004B. 29.

⁷⁰ Hegykő-Mező utca 62. sír; Szentendre-Pannonia telep 46. sír; Szentendre-Pannonia telep 89. sír; Tamási-Csikólegelő 20. sír; Tamási-Csikólegelő 34. sír; Tamási-Csikólegelő 40. sír; Tamási-Csikólegelő 53. sír. BÓNA-HORVÁTH 2009. 49–50., 115–116., 135–136., 147–148., 155–156., 159–160., 166–168.

konstruálását célzó vizsgálatokhoz, ugyanis eléggé valószínű, hogy egy ember csak egyetlen fegyverrel rendelkezett volna.

Ezt a felvetést igazolja többek között, hogy a korabeli frank törvénykönyvekben általában a lándzsa és a pajzs *minden esetben közösen szerepel*, tehát egymást kiegészítő fegyverként értelmezhető, bár a nyugati temetkezésekben is csak gyakorta a lándzsahegy kerül elő.⁷¹ Ha valakit csak egy lándzsával, vagy egy *spathával* bocsátottak túlvilági útjára, az nem jelenti azt, hogy ne rendelkezett volna esetleg egy pajzzsal, melynek fémszerelékek híján a régészeti nyomát sem találhatjuk meg.⁷² Éppen ezért Heinrich Härke szerint a temetőkben található fegyveres sírokból nem az egykor volt valóság tükröződik vissza. Az életben használt fegyverek közül jó pár hiányozhat a sír inventárokból, melyek talán a temetkezési rítus miatt nem kerülnek a halottak mellé. Ebből fakadóan Härke nem tartja célravezető módszernek az egyes fegyverkombinációk manuális levetítését, általában minden esetben érdemes értékelni egy kombináció valószínűségét is.⁷³ Érdekes, hogy a jól feldolgozott angolszászok esetében a férfi társadalom 25%-át a *sax*-szal, lándzsával, pajzzsal, és *franciskával* (hajítóbaltával) eltemetett személyek adják, míg az írott kútfők *javarészt* a nehezebb támadófegyverekről számolnak be.⁷⁴ Ugyanakkor arányaiban mérve kevés a nehezebb támadófegyverrel eltemetett halott, melynek oka az lehet, hogy *drága* volt a fegyver, valamint az előállítása is, így inkább generációkon keresztül továbbhagyományozhatták az utódokra.⁷⁵

Fegyver neve	Esetszám
Nyílcsúcs	111 (42 sír)
<i>Spatha</i>	16
Lándzsa	41
Pajzsdudor	7
<i>Sax</i>	4
<i>Langsax</i>	5
Tőr	2
Páncél	4

4. táblázat: A magában előkerülő fegyverek száma.

A mindössze egy fegyverrel eltemetett halottak mellé a legtöbbször, szám szerint 42 eset (34,7 %), nyílvevő, és talán a hozzá tartozó, múlandó anyagból ké-

⁷¹ DRÖGE 1981. 111–112.; STEUER 1970. 364.

⁷² A pajzsok mellett természetesen kerülhetett a sírokba más fából, vagy szerves anyagból készült fegyver is. Az európai fa fegyverekről összefoglalóan: CAPELLE 1982.

⁷³ HÄRKE 1992. 117–120.

⁷⁴ HÄRKE 1992. 221. A hősepekben elsősorban a kard és a védőfegyverek szerepelnek, de a csataleírások alkalmával igen gyakori a lándzsával és pajzzsal alakzatban történő harc leírása.

⁷⁵ A kard, mint generációkán át továbböröklött családi ereklye jelenik meg az angolszász *Beowulf* énekben is: „*Hrunting nevű kardját, a nagy markolatút, metsző acélból, mérgező ág-dísszel, ki ősi örökség kincséből maradt rá...* (BEOWULF. 1456–1458).” A kora középkori hősepikából kiindulva még az is elképzelhető, hogy ajándékozták a drágább fegyvereket. A *Beowulf* énekben több alkalommal is utalnak hasonló cselekedetre. (BEOWULF. 1022., 1456–1460.) A Kárpát-medencéből is ismert hasonló eset: Turisind halott fia Thorismod fegyvereivel ajándékozta meg a langobard Alboint. PAULUS DIACONUS, HISTORIA LANGOBARDORUM. I. 24.

szült íj kerül mellékletül.⁷⁶ Ezt követi 41 (33,8 %) lándzsahegy. A lándzsahegyek, ha lehetséges elkülönítésük, a közelharc és a távolsági fegyverek közé is sorolhatóak. A Meroving-kor klasszikus hajítódárdái, az *angok* nem találhatóak meg a gepida leletanyagban, ám hajítólándzsák egy-két esetben kimutathatóak.⁷⁷ A közelharc fegyverei jóval kisebb arányban vannak jelen: *spatha* 16 (13,2 %), *langsax* 5 (4,1 %), *sax* 4 (3,3 %). Az egy fegyverként sírba kerülő példányok között a pajzsdudorok jelenléte (7darab –5,7 %) arra hívja fel a figyelmet, hogy a temetkezések jelentős részét megbolygatták (4. táblázat).

Fegyverkombináció 41 esetben fordul elő, s nagyrészt a közelharc fegyverei (*spatha*, *langsax*, pajzs, *sax*, lándzsa) dominálnak (2. melléklet). A 41 kombinációból 30 esetben lehet a közelharc fegyverek dominanciájára következtetni (73 %). A fegyverkombinációkon belül 23 esetben (56 %) vannak jelen *spathák*, melyek inkább a specializált nehéz közelharc fegyverek használata felé mutatnak. Ezeknek az adatoknak a fényében erősen kérdésesé válik a gepida harcosok gyengébb felszereltségét valló nézet. Ugyanakkor több kombináció (sisaktöredék nyílheggyel) egyaránt mutatja, hogy a század eleji ásatásokon nem jegyezték fel minden esetben a sírrablások tényét, mely révén további adatvesztéssel számolhatunk.⁷⁸

A nyugati germán kultúra régészeti hagyatékában igen markáns csoportot képviselnek a fegyverkombinációk alapján a könnyebb és távolsági fegyverzettel (*sax*, lándzsa, balta, nyíl) felszerelt harcosok.⁷⁹ A gepidák körében a *sax*–lándzsa–nyílhegy együttes aránya 20 % körüli értéken mozog–7 db (17,5 %)–, így még mindig egy igen markáns csoportját alkotja a leletanyagnak.

Robert Reiß értékelése alapján a kora Meroving-kori frank fegyveres síroknak is két típusa körvonalazódik az Alsó-Rajna (Niederrhein) vidéki régióban: a könnyű fegyverzetű távolsági fegyverekkel és a nehézfegyverzetű közelharc fegyverekkel felszerelték.⁸⁰ Érdekes, ide tartozó megfigyelés, hogy a westheimi temető-

⁷⁶ A népvándorlás korából szerencsés körülmények között kerültek elő íj maradványok az oberflächti, az altdorfi és nydami leletekből. RIESCH 2002. 18–28.

⁷⁷ Az *angok* bár formailag és tipológiailag a lándzsákhoz tartoznak, azonban logikus megfontolások alapján sokkal inkább sorolhatóak a távolsági, hajítófegyverek (*Speere*) közé. Gepida területeken ez idáig nem került elő klasszikus *ango*, a Kárpát-medencéből egyedül Nikitschről és Szentendréről (45. sír) ismert (BENINGER–MÄRHEIM 1970. 34.; BÓNA–HORVÁTH 2009. 115.) A lándzsákon belül elsősorban a kisebb (25 cm alatti), a köpűhöz képest kisebb pengéjű (1:1,2) könnyebb példányok lehettek távolsági fegyverek (REISS 1994. 68–73.; REISS 2007. 219.) Hajító lándzsa lehetett a Kisköre-Pap tanya 43. sírjának két példánya, mely típusnak a használata a kora avar korban is kimutatható (BÓNA 2002. 192–194.; CSIKY 2007. 213–314.) Főleg méretük alapján tarthatjuk hajítódárdának a következő példányokat: Kiszombor 337. (TÖRÖK 1936. 119.), Szentés–Berekhat 24. (CSALLÁNY 1961. 73.), 132.; Szentés–Nagyhegy 66., 38., 74. (CSALLÁNY 1961. 52, 54–56.), Szentés–Kökényzug 80. (CSALLÁNY 1961. 37.)

⁷⁸ A szentes-berekhatí temetőben két darab sisak pánt bronz töredéke, és egy bal oldali arcvédő lemez került elő. A 15. sírban az arcvédő lemez töredéke mellett összerögződve találták meg egy láncpáncél részlet maradványait, ami ebben az esetben a tarkóvédő láncpáncéllal lehetett azonos (CSALLÁNY 1961. 71, 75.) Kiss Attila 1983-es cikkében azt vetette fel, hogy ezek a leletek esetleg egy sírból kerültek elő, és a sírszámokat csak a későbbiek során összekeverték. (KISS 1983. 181.)

⁷⁹ RIESCH 2002. 72–74.

⁸⁰ REISS 2007. 223. Korábban Heiko Steuer is hasonló álláspontra jutott. Steuer 1968-as tanulmányában az egyes fegyverkombinációk alapján állított fel négy csoportot: 1. Test-test elleni harc fegyverei 2. Alakzatban harcolók fegyverei 3. Távolsági harcászat fegyverei (íj, nyíl) 4. Lovas fegyverzet (lovas felszerelés) (STEUER 1968. 60–61.)

ben a hajítódárdák főként távolsági fegyverekkel, és ritkán *spathával* kombinálva, míg a döfőlándzsák pedig inkább a *spathákkal* és más közelharc fegyverekkel egyetemben kerülnek napvilágra.⁸¹ A 6. század fegyvermelléletek tekintetében igen kedvez a távolsági fegyvereknek. A sírok 26%-ában van hajítódárda, vagy más távolsági fegyver. Ez az arányszám a Reiß által használt Siegmund féle⁸² Alsó-Rajna vidékre létrehozott 10 fázisra osztható kronológiájának 6. (580/590–610/620) periódusra visszaesik 9,7%-ra. A távolra ható harceszközök (*ango, franciska*, hajítódárda) a 3 (480–510/520)–4 (510/525–565) periódusban meghatározók a fegyverkombinációknál, minthogy azok 28%-át alkotják.⁸³ A specializált távolsági fegyverrel másvilágra bocsátottak száma a 6. század végéig magas volt, azonban azt követően lassan átadják helyüket a csak közelharc fegyverekkel eltemetett személyeknek. Feltehetően a korszak csatáinál a harcokat könnyűfegyverzetűek kezdték meg, majd a nehézfegyverzetűek test-test elleni küzdelme határozta meg a harc kimenetelét. A meroving kor java részében feltehetően az alakzatban harcoló egységek határozhatták meg a csatateret képét.⁸⁴

Mint látható, a gepidák távolsági fegyvereinek magas száma egyáltalán nem tekinthető *egyedi* esetnek, sokkal inkább a korszak kontinentális germán kultúráját idézik a hasonló adatok is. Legutóbb Jaroslav Tejral is felhívta a kutatás figyelmét arra, hogy bár a Közép–Duna (Cseh-medence) vidéken, az egykori langobard területeken, igen magas (70 %) a fegyveres férfi temetkezések aránya, de teljes (lándzsa, pajzs, *spatha*) fegyverzetű sír szinte alig található. Ezzel szemben *igen nagy* számban vannak jelen a hajítódárdával és fjakkal eltemetett férfiak sírjai.⁸⁵ A korábban egységessnek vélt pannoniai langobard temetőkben is egyre inkább kitapinthatók a hasonló jelenségek. Kajdacs–Homokbánya és Tamási–Csikólegelő temetője a fegyverzet szempontjából egyenesen eltér a megszokott dunántúli temetősablontól, ugyanis fegyveres férfiak sírjaiban abszolút a könnyű harceszközök (*sax*, nyílhegy) dominálnak, vagy azonos mértékben vannak jelen a közelharc fegyvereivel.⁸⁶

A sírba található nyílcsúcsok esetében felmerülhet annak a lehetősége is, hogy nem harci, hanem vadászeszköz szimbólumaként kerülhetnek a temetkezésbe (*Überbewaffnung*). Ezt az eshetőséget főleg akkor érdemes fontolóra venni, mikor jellegzetes közelharc fegyverek társaságában kerülnek elő az íjászat reliktumai.⁸⁷ A vadászfegyverek elkülönítése a régészeti leletanyagon belül szinte lehetetlen feladat.

⁸¹ REISS 1994. 191–194.; REISS 2007. 222. Az 5. század második fele és a 6. század vége között jóval több a hajító balta (*franciska*), mint a közelharc fegyver (*spatha*, *sax*), a század végére azonban az arányok megváltoznak és a közelharc fegyverek, főként pedig a *sax* kezd dominálni. A 3. fázisban inkább a *spatha* az mely nagyobb arányban van, *sax*szal nagyon kevés esetben fordulnak elő közösen. A 7. századra az arányok azonban megfordulnak és nagyobb számban jelennek meg a lándzsa és *sax* párosítások.

⁸² SIEGMUND 1998.

⁸³ REISS 2007. 228–231.

⁸⁴ STEUER 1970.

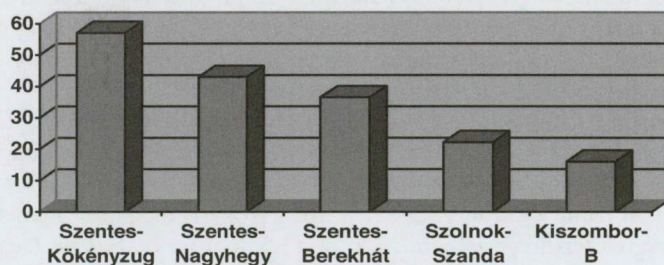
⁸⁵ TEJRAL 2005. 155.

⁸⁶ Emellett megjegyzendő, hogy jó pár temetkezés feltételezhetően a langobardok elvonulása után lett megásva. BARBIERA 2005. 41–42., 62.; SCHMIDTOVÁ–RUTKAY 2008. 392–396.; VIDA 2008. 347–348.

⁸⁷ Hajdúszoboszló–Bajcsy Zsilinszky u. (ISTVÁNOVITS–NEPPER 2005. 46–47.), Magyarcsanak–Bökény 4. (NAGY 2005. 98.), Szentcsanak–Kökényzug 57. (CSALLÁNY 1961. 33.), Szentcsanak–Berekhat 109 (CSALLÁNY 1961. 82.), Hódmezővásárhely–Kishomok 106. (BONA–NAGY 2002. 76.), Kiszombor B. 310. (CSALLÁNY 1961. 188–189.), Széreg–Téglagyár IX. sír. (NAGY 2005. 123.)

A vadászat és az íj azonban éppen a 6. század folyamán kezdett egyre inkább a nemesi, előkelő rétegek privilégiumává válni a nyugati germánok körében. Ekkor születtek meg az első törvények (*Lex Salica*), melyek korlátozták az egyszerű emberek szabad vadászathoz való jogát. Claus Dobiát szerint a vadászat privilegizáltságára utal a 6. századtól kezdve a telepekről eltűnő vadcsont anyag, valamint, hogy egyes előkelők sírjaiba a törvények által is szigorúan védett állatok kerülnek eltemetésre.⁸⁸

A szentesi temetőben összpontosuló íjászmellékletek magas számát tovább bonyolítja, hogy java részük nem a korszak germánjainak körében széles körben elterjedt kétélű köpűs, hanem a háromélű nyéltüskés példányok közé tartozik. A nyílhegyek és azon belül is a háromélű példányok magas jelenlétére mind a hazai, mind pedig a nemzetközi kutatás is felfigyelt már. Nagy Margit és Bodo Anke is rámutatott arra a tényre, hogy a Szentes környéki temetőben az íjász felszereléssel eltemetettek igen nagy arányban fordulnak elő.⁸⁹ Nagy Margit azt a fontos körülményt is hangsúlyozta, hogy a nyílcsúcsokkal eltemetett harcosok mellett legritkábban található más fegyver melléklet gyanánt. A fegyverek közül csak íjjal és nyíllal eltemetettek személyek 69 %, a nyílcsúcsoknak pedig közel 44,3 % a szentesi temetők anyagában található (4. ábra).

4. ábra: A csak nyílhegyekkel eltemetettek százalékos (%) aránya a Tisza-vidéki temetők fegyveres sírjain belül.

A három temetőben a három élű nyílhegyek aránya igen magas, összesen 60,5 %-át alkotják a leletanyagnak. A Tisza-vidék soros temetőiivel összevetve külön érdekes kiemelni, hogy a Szentes melletti három temetőben található a háromélű nyílhegyek 65,5 %-a. Anke a hun-kori háromélű nyílhegyek további használatáról külön fontosnak tartotta kiemelni, hogy azok a gepida soros temetőben (Szentes környéke) igen nagy arányban vannak jelen. A szentesi temetőknél több lehetőséget is felvetett a nagyszámban előkerülő háromélű nyílhegyekkel kapcsolatban: azok nagyrészt a hun-kor utáni évtizedekben kerültek a temetkezésekbe, használatuk a helyben maradó hun-kori lakosság beolvadásához köthető.⁹⁰ A háromélű nyílhegyek nem csak a hun-kort követő évtizedekben mutathatóak ki, mivel használatuk átnyúlik a 6. század fordulóján is. A szőreg-téglagyári temető 73. sírjában is ismertek még

⁸⁸ DOBIAT 1997. 720–722.

⁸⁹ BÓNA–NAGY 2002. 116., TAB. 27–32.

⁹⁰ ANKE 1998. 68–69.

a leletanyag alapján 6. század első harmadára keltezett példányok.⁹¹ A soros temető korszakban a gepidáknál a hun-kori példányokhoz képest *nagyobb* darabok (9–12 cm) kerülnek elő. Könnyen elképzelhető, hogy a korábbi hagyományok alapján, de már maguk gyártották tovább a korábban hatékony fegyvert. Igen komoly problémát jelent, hogy az íjász sírok java részében Szentés környékén nincsen jól keltezhető kísérő lelet, ami nagyban megnehezíti ezeknek a temetkezéseknek a pontosabb datálását. Ez azért is zavaró lehet, mivel a háromélű nyílhegyek a hun kort követően az avar periódusban jelennek meg ismét tömegesen.

A hazai szakirodalomban a gepida íjászmellékletes temetkezésekkel kapcsolatos erős székszis feltételezhetően a langobard anyaggal és a langobard írott kútfőkkel kapcsolatos összehasonlításból ered. Bóna a langobardok társadalom rekonstruálásánál főként a 7–8. századi itáliai törvénykönyveket használta fel, mely eljárás mondhatni korszakjelenségnek számított. Paulus Diaconus és az *Edictus Rothari* íjkeggyel felszabadított langobard rabszolgáinak képe az egész meroving kutatás sablonjává vált, a többi germán közösség társadalmának és fegyveres rétegének rekonstruálásához is előszeretettel hivatkozták. Azóta természetesen több pontos is kritika érte ezt a módszertani megoldást. Az igazi gondot azonban az jelentette, hogy a langobard társadalommal párhuzamosan, a gepida közösségekre is egy hasonló sablont próbált meg alkalmazni, ami azért sem célravezető, minthogy a gepida társadalomról nincsenek *sem belső*, sem pedig *külső* értesüléseink. Az írott forrásokból nyerhető adatok régészeti jelenségek értelmezéséhez mindenáron történő felhasználásának irányába támasztott igény olyan erősnek bizonyult, hogy teljesen elsikkadtak az olyan döntő momentumok, mint a temetkezési rítus *torzító hatása* a fegyvermelléklet adás szokásánál, vagy pont egyes tárgytipusok életkor specifikussága, mint azt a nyílhegyek kapcsán láthattuk.

A fentebb vázolt fegyverkombinációk és arányszámok levettése a Gepida Királyság fennállásának teljes korszakára nem *célravezető*, ugyanis a tárgyalt adatok több mint egy évszázad temetkezéseit foglalják magukba. A 161 fegyveres sír java része a 6. század első és második harmadából származik, azonban az 5. és 6. század utolsó harmadára keltezhető temetkezések is találhatók a leletanyagban.⁹² Ebben az esetben a helyes kutatói eljárás a horizontálistatigráfiára épülő temetők elemzésének használata lehet, amit azonban nagyban megnehezít ezek és a Tisza-vidékre egységesen alkalmazható kronológiai rendszer hiánya. A fegyvermellékletes férfiak temetkezésének pontos datálása további összetett problémát jelent, minthogy igazán jó keltező értékű tárgy kevés esetben található bennük. Elsősorban a Meroving-kor széles körben elterjedt valamint a mediterrán–bizánci műhelyek termékeiként számontartott övcsat típusok nyújthatnak némi támpontot a keltezéshez.⁹³

⁹¹ NAGY 2005. 132.

⁹² A legtöbb fegyveres sír az angolszászok esetében is a 6. század első fele és közepe közé datálható, ami a források alapján egy békés időszak volt. A háborús időkben nagyobb szükség volt a fegyverekre, szemben a békés időkben jobban lehet deponálni őket. Békés periódusokban az ilyen rituálék egyben a harcos státuszt is kifejezik. Szimbolikus cselekvésről van szó, egy rituáléről. HÄRKE 1992. 218.

⁹³ Ugyanerre a problémára hívta fel a kutatás figyelmét Jaroslav Tejral is a cseh morvaországi anyag értékelésekor. TEJRAL 2005. 155. Pajzstövisek csatok: MARTIN 1989. 133–138.; NAGY 2004. 148; a délnémet kronológia alapján főként a 6. század első felére datálhatóak (SD 5-Phase, 530–555). KOCH 2001. 85. Valamint a szintén jobban keltezhető példányok közé tartoznak a bizánci Sucidava-típusú övcsatok és a bizánci eredetű övek. NAGY 1993. 76.

A kronológiát figyelembe véve igen érdekes eredményt kapunk. A nehezebb fegyverekkel, teljes fegyverzettel eltemetettek inkább a gepida korszak vége felé figyelhetőek meg nagyobb számban. Ez a folyamat azonban nem tekinthető egyedi jelenségnek, hiszen a kontinentális germán anyagban is hasonló folyamatok játszódhatnak le. Megjegyzendő, hogy ezeknek a fegyvereknek egy része feltehetően már 567 után került sírba.⁹⁴

Összegzés

A gepidákra vonatkozóan nem találunk olyan írott forrást, ami az egykori fegyveres réteg *pontos* felépítését elénk tárhatná. A korábban többek által is idézett Prokopios-hely sem alkalmas a fegyverek arányának kimutatására. A langobárd, frank és más korai germán jogi és elbeszélő kútfők rávetítése a gepida fegyveres társadalomra szintén nem célravezető. Sajnálatos módon az írott források és a régészeti eredmények kritika nélküli egyeztetéséből több esetben is kialakult a népvándorlaskor más területein is meghatározó *vegyes érvelések rendszere*.

A Tisza-vidéken a férfinépesség közel fele kapott mellékletül túlvilági útjára fegyvert, ami a Meroving-kor germán átlagaitól egyáltalán nem tér el. Ennél sokkal inkább kiugró a langobard területeken a férfilakosság körében tapasztalható fegyvermellékletek óriási száma. Egy már letelepült és egy dinamikus új fegyveres elemeket magukba integráló népesség ilyen módú összehasonlítása nem tűnik járható útnak.

Problémát jelent a temetkezések elemzésénél, hogy a Tisza-vidéki temetőknek csak töredékénél rendelkezünk pontos életkor meghatározásokkal, amik alapját képezhetnék a teljességre törekvő vizsgálatoknak. A rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban a korszak letelepedett kontinentális germán átlagától a gepida temetkezések *nem* térnek el.

A fegyverek és kombinációik aránya szintén nagyban hasonlít a Meroving-korszak más területein tapasztalhatókhöz. A hatodik század első felében főként a távolsági fegyverek a meghatározóak, míg a század közepétől kezdve egyre inkább a közelharc fegyverek felé tolódik el ez az arány. A fegyverkombinációkon belül *abszolút* a közelharc fegyverei dominálnak, szemben a távolsági fegyverekkel. A távolharc fegyvereinek dominanciája egyébként is kétségesnek tűnik, mivel ezen harceszközök főként egy területen (Szentés) összpontosulnak, valamint feltételezhető, hogy több esetben életkor-specifikus mellékletnek tekinthetőek. A brutális sírbratlások nem kímélték meg a fegyveres temetkezéseket sem, erre utalnak a sírban maradt szerelések, valamint az egyedi fegyverkombinációk is.

Régészeti forrásaink nem minden esetben alkalmasak a korabeli társadalom felépítésének és a fegyverek arányának meghatározásához, számolnunk kell a temetkezési szokás erőteljes *torzító hatásával* is. Mivel a temetés maga is rituális

⁹⁴ A gepida korszak végén kerülhetett sor a Szőreg-Téglagyár 128. sírjának, valamint a Hódmezővásárhely 1. 7. sírjának eltemetésére. Az utóbbi két sír mind a bennük található fegyveranyag (pajzdudor, Hellmitzheim-típusú lándzsahegy), mind pedig a tausírozott garnitúrák alapján inkább a 6. század végére keltezhető (KOCH 2001. 323.; NAGY 2004. 149–150.). A hódmezővásárhelyi temetkezések 567 utáni keltezésére utalt már Welfried Menghin is monográfiájában, ugyanis az általa létrehozott ún. D csoportba (580–625) sorolta. MENGHIN 1983. 43. A gepidák avar kori továbbélésével kapcsolatban lásd: KISS 2010., KISS 2011.

cselekményként fogható fel, éppen ezért az ott eltemetésre kerülő fegyverek sem tekinthetők minden esetben a valós életben használt harceszköznek. Az egykori élet jóval sokrétűbb lehetett: ideje tehát elbúcsúznunk attól a nézettől, mely a temetők képe alapján az élők világát kívánta maradéktalanul megrajzolni!

MELLÉKLETEK

Temető/sír	Életkor	Magasság	Fegyver
Hódmezővásárhely–Kishomok 7. sír	40 éves ?	170 cm	Pajzsdudor, lándzsahegy, spatha
Hódmezővásárhely–Kishomok 42. sír	Adultus (35– 40)	160 cm	Sax
Hódmezővásárhely–Kishomok 64. sír	Maturus (50)	182 cm	Spatha, sax
Hódmezővásárhely–Kishomok 82. sír	Maturus	170 cm	Sax (spatha hegye?)
Hódmezővásárhely–Kishomok 96. sír	Maturus (50)	170 cm	Lándzsahegy, sisaktöredék
Szőreg–Téglagyár 9. sír	Maturus	170 cm	Spatha
Szőreg–Téglagyár 10. sír	Maturus	170 cm	Lándzsahegy
Szőreg–Téglagyár 23. sír	Adultus	180 cm	Spatha
Szőreg–Téglagyár 38. sír	Adultus	170 cm	Lándzsahegy
Szőreg–Téglagyár 40. sír	Maturus	165 cm	Spatha
Szőreg–Téglagyár 44. sír	Maturus	166 cm	Lándzsahegy
Szőreg–Téglagyár 64. sír	Adultus	170 cm	Spatha
Szőreg–Téglagyár 68. sír	Felnőtt ?	155 cm	Spatha, lándzsahegy, sax
Szőreg–Téglagyár 69. sír	Adultus	175 cm	Spatha
Szőreg–Téglagyár 73. sír	Adultus	170 cm	Lándzsahegy, nyílcsúcsok
Szőreg–Téglagyár 103. sír	Maturus	?	Spatha
Szőreg–Téglagyár 128. sír	Felnőtt?	168 cm	Spatha, pajzsdudor, lán- dzsahegy
Szentes – Nagyhegy 23. sír	Maturus 40– 45	?	Nyílcsúcs
Szentes – Kökényzug 68. sír	Adultus 40– 45	187 cm	Spatha
Kiszombor B. 24. sír	Adultus 35– 39	?	Lándzsahegy
Kiszombor B. 30. sír	Adultus 35– 39	?	Lándzsahegy
Kiszombor B. 63. sír	Infans II.	?	Nyílcsúcs
Kiszombor B. 229. sír	Maturus 45– 55	?	Lándzsahegy
Kiszombor B. 308. sír	Adultus 30– 39	?	Pajzsdudor
Kiszombor B. 310. sír	Adultus 30– 45	?	Spatha, nyílhegy
Kiszombor B. 330. sír	Adultus 25–	?	Lándzsahegy

	35		
Szolnok – Szanda 6. sír	Maturus 50–55	170 cm	spatha
Szolnok – Szanda 7. sír	Maturus 40–50	162 cm	nyílhegy
Szolnok – Szanda 9. sír	Maturus 40–45	154 cm	lándzsahegy
Szolnok – Szanda 24. sír (nő)	Adultus 30–35	158 cm	Páncél maradványok
Szolnok – Szanda 40. sír	Adultus 30–35	160 cm	lándzsahegy
Szolnok – Szanda 59. sír	Senior 60–X	162 cm	nyílcsúcs
Szolnok – Szanda 60. sír	Maturus 40–50	167 cm	nyílcsúcs
Szolnok – Szanda 70. sír	Adultus 35–39	? (szét-dúlt)	lándzsahegy
Szolnok – Szanda 72. sír	Juvenis 16–18	146 cm	lándzsahegy
Szolnok – Szanda 77. sír	Adultus 30–35	156 cm	tőr
Szolnok – Szanda 113. sír	Senior 60–X	174 cm	Sax, lándzsahegy
Szolnok – Szanda 125. sír	Maturus 40–45	172 cm	lándzsahegy
Szolnok – Szanda 128. sír	Maturus 45–55	164 cm	spatha

1. melléklet: A hódmezővásárhely–kishomoki, a szőreg–téglagyári, a kiszombori és a szentesi temetők életkor és magasság adatai.

Fegyverkombináció	Esetszám
Spatha–pajzs–lándzsahegy	4
Sisak–spatha–pajzsdudor–lándzsahegy	1
Langsax–nyílhegy–lándzsahegy	1
Spatha–pajzs	5
Spatha–sax	2
Spatha–langsax	1
Spatha–nyílhegy	1
Lándzsahegy–pajzs	2
Pajzs–langsax–lándzsa	1
Lándzsa–spatha	6
Balta–nyílcsúcs–lándzsahegy	1
Tőr–spatha	1
Nyílhegy–spatha–lándzsahegy	2
Pajzs–spatha–nyílcsúcs	1
Sisak–nyílcsúcs	2
Nyílhegy–lándzsa	5

Tőr–nyílhegy	2
Langsax–tőr	1
Sisak–láncpáncél	1
Sax–lándzsahegy	1
Lándzsahegy–sax	1
Lándzsa–langsax	1
Sax–lándzsa–spatha	1
Sax–nyílcsúcs	1
Nyílhegy–láncpáncél	1

2. melléklet: *A gepida fegyveres sírokban előforduló fegyver kombinációk.*

Fegyvertípus	Sírból előkerült fegyver	Szórványként előkerült	Összesen
Spatha	40	4	44
Sax	12	1 (?)	13
Langsax	7	1 (?)	8
Tőr	5	–	5
Lándzsahegy	71	6	77
Pajzsdudor	19	3	22
Sisak	3	–	3
Nyílcsúcs	226	18	244

3. melléklet: *A Tisza vidéki gepida területeken előkerült fegyverek száma (sír –és szórványleletek).*

Temető	Sírszám/fegyveres sír	Százalék (%)	Férfi sírok száma	Fegyveres férfi sírok (%)
Gyöng-Vásártér	6/2	33,3 %	2	100%
Hegykő-Mező utca	81/19	23,5 %	32	59,4 %
Kajdacs- Homokbánya	48/5	12,5 %	13	38,5%
Kádárta-Ürgemező	7/3	42,8 %	3	100 %
Kápolnásnyék- Kastélykert	4/1	25 %	2	50 %
Rácalmás-Újtelep	20/2	10 %	2	100 %
Szentendre- Pannoniatelep	90/17	18,8 %	35	48,6%
Tamási-Csikólegelő	53/14	26,4 %	19	73,4 %
Vörs	41/5	12,2 %	8	62,5 %
Várpalota-Unio homokbánya	30/3	10 %	7	42,9 %

4. melléklet: *A fegyveres sírok aránya temetőként a teljes népesség és a férfiak között a dunántúli langobard temetőkben*

BIBLIOGRÁFIA

- AGATHIAS = AGATHIAS. In: Prokopios: *Gotenkriege*. Ed. VEH, OTTO. München, 1978. 1107–1213.
- ANKE 1998. = ANKE, BODO: *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts*. Weissbach, 1998.
- BALOGH 2009. = BALOGH CSILLA: Az Avar kori ló, lovas és lószerszámos temetkezések a Duna-Tisza közén. In: „*In terra quondam Avarorum*”. *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk. SOMOGYVÁRI ÁGNES–V. SZÉKELY GYÖRGY. Archaeologica Cumanica 2. Kecskemét, 2009. 9–42.
- BARBIERA 2005. = BARBIERA, IRENE: *Changing Lands in Changing Memories. Migration and Identity during the Lombard Invasion*. Biblioteca di Archeologia Medievale 19. Firenze, 2005.
- BENINGER–MÄRHEIN 1970. = BENINGER, EDUARD–MITSCHA–MÄRHEIM, HERBERT: Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 43. Eisenstadt, 1970.
- BEOWULF = *Beowulf*. Ford. SZEGŐ GYÖRGY. Szerk. és előszó HALÁCSY KATALIN. ELTE Anglisztika Tanszék. Budapest, 1994.
- BIERBRAUER 1994. = BIERBRAUER, VOLKER: Archäologie und Gesichte der Goten vom 1–7. Jahrhundert. *Frümittelalterliche Studien* 28 (1994) 51–171.
- BÓNA 1964. = BÓNA ISTVÁN: VI. századi germán temető Hegykőn II. *Soproni Szemle* 15 (1964) 131–140.
- BÓNA 1974. = BÓNA ISTVÁN: *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest, 1974.
- BÓNA 1976. = BÓNA, ISTVÁN: *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Longobarden im Karpatenbecken*. Budapest, 1976.
- BÓNA 2002. = BÓNA, ISTVÁN: Gyula–Fövenyes; Szolnok–Szanda. In: BÓNA, ISTVÁN–NAGY, MARGIT: *Gepidisches Gräberfeld am Theissgebiet I*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest, 2002. 29., 197–237.
- BÓNA–NAGY 2002. = BÓNA, ISTVÁN–NAGY, MARGIT: Hódmezővásárhely-Kishomok. In: BÓNA, ISTVÁN–NAGY, MARGIT: *Gepidisches Gräberfeld am Theissgebiet I*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest, 2002. 34–189.
- BRATHER 2004A. = BRATHER, SEBASTIAN: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen, Alternativen*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde Band 42. Berlin–New York, 2004.
- BRATHER 2004B. = BRATHER, SEBASTIAN: Kleidung und Identität im Grab. Gruppierungen innerhalb der Bevölkerung Pleidelsheim zur Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 32 (2004) 1–58.
- BRATHER 2008. = BRATHER, SEBASTIAN: Kleidung, Bestattung, Ritual. Die Präsentation sozialer Rollen im frühen Mittelalter. In: *Zwischen Spätantike und Frühhmittelalter*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 57. Hrsgs. BRATHER, SEBASTIAN. Berlin–New York, 2008. 237–273.
- CAPELLE 1982. = CAPELLE, TORSTEN: Erkenntnismöglichkeiten ur- und frühgeschichtlicher Bewaffnungsformen. Zum Problem von Waffen aus organischem Material. *Bonner Jarbücher* 182 (1982) 265–288.
- CASSIODORUS, CHRONICA. = Cassiodori Senatoris Chronica. In: *Monumenta Germaniae Historica Auctorum Antiquissimorum. Tomus 11. Chronica minora saec IV. V. VI. VII. II*. Ed. MOMMSEN, THEODOR. Berlini, 1894. 109–161.

- CHRISTLEIN 1979. = CHRISTLEIN, REINER: *Die Alamannen: Archäologie eines lebendigen Volkes*. Stuttgart, 1979.
- CSALLÁNY 1961. = CSALLÁNY, DEZSŐ: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u.Z.)* Archaeologia Hungarica 38. Budapest, 1961.
- CSEH 1989. = CSEH JÁNOS: Egy gepida harcos fegyverzete a Közép-Tisza-vidékről. *Jászkunság* 35 (1989/5) 71–78.
- CSEH 1993. = CSEH JÁNOS: A gepida fegyverzet. In: BÓNA ISTVÁN–CSEH JÁNOS–NAGY MARGIT–TOMKA PÉTER–TÓTH ÁGNES: *Hunok–Gepidák–Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged, 1993. 63–64.
- CSEH 2005. = CSEH, JÁNOS: Szolnok–Zagyva-part, Törökszentmiklós–Batthyány u. 54/A. In: CSEH, JÁNOS–ISTVÁNOVITS, ESZTER–LOVÁSZ, EMESE–MESTERHÁZY, KÁROLY–NAGY, MARGIT–NEPPER M., IBOLYA–SIMONYI, ERIKA: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest, 2005. 18–33, 40–45.
- CSIKY 2007. = CSIKY Gergely: A kora avar lándzsák tipológiája. *Archaeologiai Értesítő* 132 (2007) 305–323.
- DE VINGO 2008. = DE VINGO, PAOLO: From farmers to warriors and conquerors. Acomparision of Longobard ethnogenetic development and archaeological data. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 59 (2008) 277–311.
- DOBIAT 1997. = DOBIAT, CLAUS: Die Jagd in merowingischer Zeit. In: *Die Franken. Les Francs. Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert*. Hrgs.: WIECZOREK, ALFRIED–PÉRIN, PATRICK–VON WELCK, KARIN–MENGHIN, WILFRIED. Mainz, 1997. 720–722.
- DOBOS 2010. = DOBOS ALPÁR: Az erdélyi soros temetők lovastemetkezései. In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Szerk. KÖRÖSFÖI ZSOLT. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Székelykeresztúr, 2010. 377–404.
- DRÖGE 1981. = DRÖGE, DAGMAR HUPPER: Schutz und Angriffswaffen nach den Leges und verwandten fränkischen Rechtsquellen. In: *Wörter und Sachen im Lichte der Beziehungsforschung*. Hrgs. SCHMIDT, RUTH–WIEGAND. Arbeiten für Frühmittelalterforschung Band I. Berlin–New York, 1981. 108–127.
- ENNODIUS. = ROHR, CHRISTIAN: Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius. In: *Monumenta Germaniae Historica Studien und Texte* 12. Hannover, 1995.
- FEHR 2010. = FEHR, HUBERT: *Germanen und Romanen im Merowingerreich*. Ergänzungsbände zum Reallexikon des Germanischen Altertumskunde Band 68. Berlin–New York, 2010.
- GREGORIUS TURONENSIS, HISTORIA FRANCORUM. = Gregorii episcopi Turonensis Historiarum libri decem. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Merovingicarum. Tomus I/1*. Eds. KRUSCH, BRUNO–LEVISON, WILHELMUS. Hannoverae, 1937/1951.
- GALLINA 1999. = GALLINA ZSOLT: A gepidák hitvilága. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Szerk. HAVASSY PÉTER. Gyulai Katalógusok 7. Gyula, 1999. 94–106.
- HÄRKE 1992. = HÄRKE, HEINRICH: *Angelsächsische Waffengraber des 5. bis 7. Jahrhunderts*. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 6. Köln, 1992.
- ISTVÁNOVITS–NEPPER 2005. = ISTVÁNOVITS, ESZTER–NEPPER, IBOLYA: Hajdúszoboszló–Bajcsy-Zsilinszky U. 60. In: CSEH, JÁNOS–ISTVÁNOVITS, ESZTER–LOVÁSZ, EMESE–MESTERHÁZY, KÁROLY–NAGY, MARGIT–NEPPER M., IBOLYA–SIMONYI, ERIKA: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest, 2005. 46–49.
- JORDANES, GETICA. = Jordanes: Getica (De summa temporum vel origine actibusquegentis Gothorum). In: *Monumenta Germaniae Historica Auctorum Antiquissimorum. Tomus 5*. Ed. MOMMSEN, THEODOR. Berlini, 1882. 53–138.

- JORDANES, ROMANA. = Jordanes: Romana (De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum). In: *Monumenta Germaniae Historica Auctorum Antiquissimorum. Tomus 5*. Ed. MOMMSEN, THEODOR. Berlini, 1882. 2–52.
- JØRGENSEN 1999. = JØRGENSEN, ANNE NØRGÅRD: *Waffen und Gräber. Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/530 bis 900 n. Chr.* Nordiske Fortidsminder Serie B Volume 17. København, 1999.
- KISS 1983. = KISS ATTILA: Egy Baldenheim-típusú sisak a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Gyűjteményében. *Archaeologiai Értesítő* 110 (1983) 274–281.
- KISS 2010. = KISS P. ATTILA: A gepidák avar kori továbbélésének vizsgálatáról. *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szerk. G. TÓTH PÉTER–SZABÓ PÁL. Szeged, 2010. 119–134.
- KISS 2011. = KISS, ATTILA P.: Die awarenzeitlichen Gepiden in Transdanubien? Gemischte Argumentationen in der Forschung bei dem Weiterleben der Gepiden. In: *Church and Ethnicity in History. First year of Conference V4 doctoral candidates in Ostrava*. Ed. VIDA, BEÁTA. Ostrava, 2011. 10–20.
- KOCH 2001. = KOCH, URSULA: *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg. Band 60. Stuttgart, 2001.
- LAKATOS 1973. = LAKATOS, PÁL: *Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden*. Acta Universitatis de Attila József Nominatae Acta Antiqua et Archaeologica 17. Opuscula Byzantina 2. Szeged, 1973.
- LOHRKE 2004. = LOHRKE, BRIGITTE: *Kinder in der Merowingerzeit. Gräber von Mädchen und Jungen in der Alemannia*. Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrhunderts. Band 9. Freiburg, 2004.
- MARCELLINUS COMES, CHRONICON. = Marcellini V. C. Comitis Chronicon. In: *Monumenta Germaniae Historica Antiquissimorum. Tomus 11. Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. II*. Ed. MOMMSEN, THEODOR. Berlini, 1894. 37–59.
- MARTIN 1989. = MARTIN, MAX: Bemerkung zur chronologischen Gilderung der frühen Merowingerzeit. *Germania* 67 (1989) 121–141.
- MARTIN 2004. = MARTIN, MAX: Mit Sax und Gürtel ausgestattete Männergräber des 6. Jahrhunderts in der Nekropole von Krajn (Slowenien). In: *Slovenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche Anfänge der slowenische Etnogenese*. Hrsgs. BRATOŽ, RAJKO. Lubijana, 2004. 143–198.
- MENGHIN 1983. = MENGHIN, WILFRIED: *Das Schwert im Frühen Mittelalter*. Stuttgart, 1983.
- NAGY 1983. = NAGY MARGIT: A gepidák kora (454–567/8). In: *Szeged története III*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1983. 154–162.
- NAGY 1993. = NAGY MARGIT: Gepida temetkezések és vallási élet; Gepida társadalom; Gepida–bizánci kapcsolatok, Szentes–Berekhát, Szentes–Nagyhegy. In: BÓNA ISTVÁN–CSEH JÁNOS–NAGY MARGIT–TOMKA PÉTER–TÓTH ÁGNES: *Hunok–Gepidák–Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged, 1993. 60–61., 164., 76–77., 95–96.
- NAGY 1997. = NAGY MARGIT: Szentes és környéke az 1–6. században. Történeti Vázlat és régészeti lelőhelykataszter. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* 3 (1997) 39–95.
- NAGY 1998. = NAGY, MARGIT: Gepiden. Archäologie. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Band 11. Hrsgs. BECK, HEINRICH–STEUER, HEIKO–TIMPE, DIETER. Berlin–New York, 1998. 115–140.
- NAGY 2005. = NAGY, MARGIT: Szőreg-Téglagyár. In: CSEH, JÁNOS–ISTVÁNOVITS, ESZTER–LOVÁSZ, EMESE–MESTERHÁZY, KÁROLY–NAGY, MARGIT–NEPPER M., IBOLYA–SIMONYI, ERIKA: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest, 2005. 120–202.

- ORIGO GENTIS LANGOBARDORUM. = Origo gentis langobardorum. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec VI–IX*. Ed.: WAITZ, GEORG. Hannoverae, 1878. 1–7.
- PAULUS DIACONUS, HISTORIA LANGOBARDORUM. = Pauli Historia Langobardorum. Eds. BETHMANN, LUDWIGUS–WAITZ, GEORGIUS. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec VI–IX*. Ed. WAITZ, GEORG. Hannoverae, 1878. 12–188.
- PAULUS DIACONUS, HISTORIA ROMANA. = Paulus Diaconus: Historia Romana. *Monumenta Germaniae Historica Scriptores Rerum Germanicum in usum scholarum. Tomus 49*. Ed. DROYSEN, HANS. Berlini, 1879.
- POHL 1980. = POHL, WALTER: Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Atilareiches. In: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Hrsg. DAIM, FALKO–WOLFRAM, HERWIG. Wien, 1980. 239–305.
- POHL 1996. = POHL, WALTER: Die Langobarden in Pannonien und Justinians Gotenkrieg. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau im 6.–11. Jahrhundert*. Hrsg. BIALEKOVÁ, DARINA–ZABOJNÍK, JOZEF. Bratislava, 1996. 27–36.
- POHL 1997. = POHL, WALTER: The Empire and the Lombards: treaties and negotiations in the sixth century. In: *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*. Ed.: POHL, Walter. The Transformation of the Roman World 1. Leiden–New York–Köln, 1997. 75–134.
- POHL 1998. = POHL, WALTER: Die Gepiden. Gesichte. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Band 11. Hrgs. BECK, HEINRICH–STEUER, HEIKO–TIMPE, DIETER. Berlin–New York, 1998. 131–140.
- PROKOPIOS, DE BELLO GOTHICO. = Prokopios: *Gotenkriege*. Griechisch-Deutsch ed. VEH, OTTO. München, 1978.
- REIB 1994. = REIB, Robert: *Der merowingerzeitliche Reihengräberfriedhof von Westheim. Forschungen zur frühmittelalterlichen Landesgeschichte im südwestlichen Mittelfranken*. Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums. Band 10. Nürnberg, 1994.
- REIB 2007. = REIB, ROBERT: Nahkampf und Fernkampf in der Merowingerzeit. Eine Studie über Waffentechnik und Kampfweise der Franken vom ausgehenden 5. bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts n. Chr. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 39 (2007) 211–244.
- RIESCH 2002. = RIESCH, HOLGER: *Pfeil und Bogen zur Merowingerzeit. Eine Quellenkunde und Rekonstruktion des frühmittelalterlichen Bogenschießens*. Wald-Michelbach, 2002.
- SASSE 2001. = SASSE, BARBARA: *Ein frühmittelalterliches Reihengräberfeld bei Eichstetten am Kaiserstuhl*. Landesdenkmalamt Baden- Württemberg. Stuttgart, 2001.
- SCHMIDTOVÁ–RUTKAY 2008. = SCHMIDTOVÁ, JAROSLAVA–RUTKAY, MATEJ: Das langobardische Gräberfeld von Bratislava–Rusovce. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrgs. BEMMANN, JAN–SCHMAUDER, MICHAEL. Bonn, 2008. 377–398.
- SIEGMUND 1998. = SIEGMUND, FRANK: *Merowingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg*. Rheinische Ausgrabungen Band 34. Köln–Bonn, 1998.
- SIEGMUND 2000. = SIEGMUND, FRANK: *Alemannen und Franken*. Ergänzungsbände zum Reallexikon des Germanischen Altertumskunde. Band 23. Berlin–New York, 2000.
- STEUER 1968. = STEUER, HEIKO: Zur Bewaffung und Sozialstruktur der Merowingerzeit. *Ein Beitrag zur Forschungsmethode. Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 37 (1968) 18–87.

- STEUER 1970. = STEUER, HEIKO: Historische Phasen der Bewaffnung nach Aussagen der archäologischen Quellen Mittel- und Nordeuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. *Frühmittelalterliche Studien* 4 (1970) 348–383.
- STEUER 1982. = STEUER, HEIKO: *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften Göttingen, Philosophisch-historische Klasse. Folge 128. Göttingen, 1982.
- STEUER 1987. = STEUER, HEIKO: Helm und Ringschwert Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanischer Krieger Eine Übersicht. *Studien zur Sachsenforschung* 6 (1987) 190–236.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *Az avar történelem forrásai*. Magyar Östörténeti Könyvtár 12. Budapest, 1998.
- SZENTPÉTERI 1993. = SZENTPÉTERI JÓZSEF: Az avar kori hadsereg legfelsőbb vezető rétege a régészeti források tükrében. *Tisicum–A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 8 (1993) 163–176.
- TEJRAL 2005. = TEJRAL, JAROSLAV: Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch langobardischen Nachlasses. In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Hrsg. POHL, WALTER-ERHARD, PETER. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Wien, 103–200.
- TÖRÖK 1936. = TÖRÖK GYULA: A kiszombori germán temető helye a népvándorláskori emlékeink között. *Dolgozatok* 12 (1936) 101–154.
- VESZPRÉMY 2006. = VESZPRÉMY LÁSZLÓ: A középkori hadtörténetírás és forrásai. *Hadtörténelmi Közlemények* 119 (2006/2) 517–523.
- VIDA 2008. = VIDA, TIVADAR: Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrsg. BEMMANN, JAN–SCHMAUDER, MICHAEL. Bonn, 2008. 343–362.

„Nicht nur die Menge der Armee“

Bemerkungen zur Zusammensetzung der bewaffneten Gesellschaft von Gepiden im Theissgebiet.

In der ungarischen und auch internationalen Fachliteratur ist dominante Meinung, dass die Gepiden deswegen von der Langobarden mehrmals untergelegen wurde, weil sie mit dem wietaus kleineren und kraftlosen Heer fügten ver. Die Angaben der wenigen schriftlichen Quellen wurde von die Historiker mit der unsicheren Deutung der archaologischen Phänomene (Waffenbeigeben, Waffengräber) ergänzt, die *die gemischte Argumentatio* produziert wurde. Neben diese Methode haben die Forscher (Historiker und Archäologist) in eigener Wissenschaftsprovinz jede getrennt noch nicht untersucht.

Das Bild der kleinen bewaffneten Elite bei der Gepiden nach dem Bericht von Prokop (*De bello Gothico*) entspinnte, der in dem Heer von Narses nur 400 Gepiden (neben 3000 Langobarden) bemerkt hat. In diesem Fall analiesirte die Forschung den Hintergrund noch nicht: die Gepiden hat vormahls von dem langobardischen-byzantinischen Bündnis untergelegen, deshalb haben sie nur mit 400 Kriegern in diesem Kriegszug teilgenommen.

Im Theissgebiet ist die Waffe neben die herum Hälfte (42 %) der bestatteten Männer bei dem Begräbnis gelegt worden, was das Mittelmass der Merowingerzeit übereinstimmend ist. Dagegen ist der Prozentsatz der Waffenbeigabe in dem langobardischen Gebeit (75%) gemäss dem kontiental-germanischen Fundmaterial hoch/enorm. Die Vergleichen scheint einer schon ansiedelten und einer dynamisch die neuen bewaffneten Elemente in sich selbst integrierenden Bevölkerung nicht korrekt zu sein. Es ist sehr problematisch bei der Analyse der Bestattung, dass die sichere Lebensalterbestimmung der Gräberfelder im Theissgebiet nur sehr sporadisch ist, die der Grund der komplexen Analyse würde sein. Das Prozent der Waffen und der Waffenkombinationen ähnelt sich an das merowingerzeitlichen Kontinental-Europa. In der ersten Hälfte des 6. Jahrhunderts ist die Fernwaffen entscheidende, bis dahin werden die Nahkampfwaffen von der Mitte des Jahrhunderts zu der Masseblickheit. Bei der Waffenkombinationen dominieren die Nahkampfwaffen absolut gegen die Fernwaffen. Die Dominanz der Fernwaffen (Pfeilspitzen) ist sonst auch fraglich in der ersten Hälfte des 6. Jahrhunderts, da diese Waffen sich in der grösseren Zahl vorwiegend in einer Region (Gebiet von Szentes) verbreiten und es ist voraussetzend, dass wir diese Waffenbeigeben für die lebensalterspezifische Beigeben (Kinder, Jungen) sollen ansehen.

Der brutale Grabraub (70–80 %) hat die Waffengräber auch nicht gecont, darauf weisen die gebliebenen Waffenzubehöre und die sondergleichen Waffenkombinationen (z.b. Schildbuckel) im Grab hin. Die archäologischen Quellen sind geeignet auf den Aufbau der zeitgenössischen Gesellschaft und den Prozentsatz der Waffenträger nicht, und wir sollen noch auf den verformen Einfluss der Bestattungssitte beachten.

Konstantinápoly városfalai és a 626. évi avar ostrom

Az avarok 567. évi honfoglalásuk óta 626-ig folyamatos harcban álltak a Bizánci Birodalommal a Balkánon.¹ E harcok fő színtere a Duna-menti *limes* volt, de az 580-as évektől kezdve a Balkán is nyitva állt az avarok előtt: ezt mutatja Thesszaloniki 586. évi ostroma,² ettől az időtől kezdve az avarok rendszeresen alkalmaztak ostromgépeket is, és jártasnak mutatkoztak a várostromlás tudományában.³ Az avar–bizánci háborúk tetőpontja és egyben lezárása Konstantinápoly ostroma volt 626 augusztusában, a szászánida perzsákkal szövetségben.⁴ Az ostrom az avar hatalom tetőpontját jelentette, amit nagy belső válság követett.

A város ostromát a történészek az írott források alapján alaposan feldolgozták, gondolhatunk itt Frano Barišić 1954-ben megjelent tanulmányára,⁵ Bryon Tsangadas 1980-ban kiadott könyvére,⁶ James Howard-Johnston 1995. évi tanulmányára,⁷ vagy legújabban Martin Hurbanič írásaira.⁸ Az ostromról eddig megjelent irodalom jellemzője ugyanakkor, hogy a városfalakat és a város topográfiai sajátosságait kevésbé vette figyelembe,⁹ holott a falak és erődítések ismerete fontos adalékokkal szolgál az avar hadigépezet megismeréséhez, emellett a későantik erődítések szerkezetéről, és a fal egyes szakaszainak azonosításával az ostrom eseménytörténetéről is fontos új információkhoz juthatunk.

A későantik erődítések közül az egyik legfontosabb, a császárváros, Konstantinápoly védőfala. A tökéletes városfal hellenisztikus elméleti modellje¹⁰ alapján

¹ A harcok Sirmium 567. évi ostromával kezdődtek és Konstantinápoly ostromával értek véget. A hadjáratok eseménytörténetének részletes leírása: POHL 2002. 58–89., 128–162., 237–256.

² POHL 2002. 101–107.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 147. szerint ez az ostrom jóval később, 604 vagy 609 táján történt.

³ Az ostromlás technikájának legendás elsajátításáról és az avarok ostromlási módszereiről l. KARDARAS 2005. 53–65.

⁴ BARIŠIĆ 1954. 391. szerint eredetileg nem volt avar–perzsa szövetség és az első kapcsolatot Sykai-ban vették fel 626 nyarán, ugyanakkor POHL 2002. 249. szerint a két nagyhatalom egészen bizonyosan koordinálta a hadmozdulatait. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 175. is előzetes megállapodással számol.

⁵ BARIŠIĆ 1954. 371–395.

⁶ TSANGADAS 1980. elsősorban Konstantinápoly városfalairól és védelmi rendszeréről írt, és ennek kapcsán emlékezett meg az ostromról. Munkájában a történelmi események leírásában BARIŠIĆ 1954.-et, a városfalak leírásában pedig MILLINGEN 1899.-et követi.

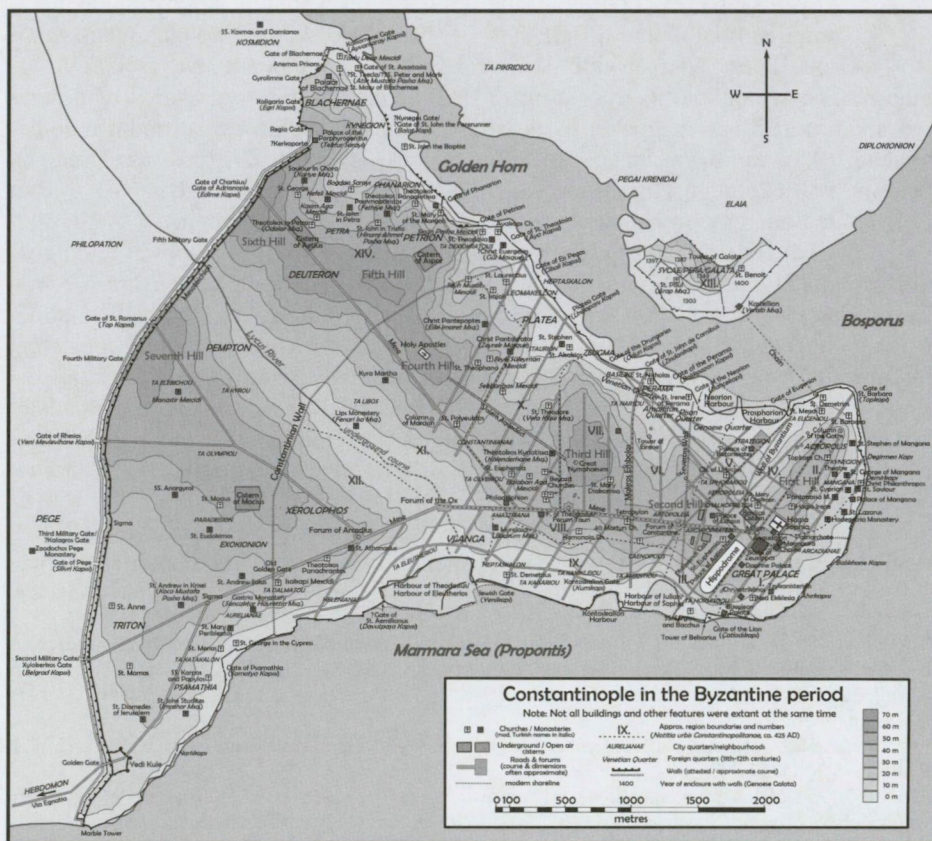
⁷ HOWARD-JOHNSTON 1995. a Konstantinápoly hátszágáról szóló konferenciakötetben az ostrom történetét foglalta össze az írott források alapján.

⁸ A szlovák történész az írott források alapján részletesen ismertette az ostromot. HURBANIČ 2008. 3–23.; HURBANIČ 2009A. 3–24.; HURBANIČ 2009B. 3–25.

⁹ Kivételt jelent ez alól TSANGADAS 1980., ő ugyanakkor Konstantinápoly városfalairól a saját korában legújabb és legalaposabb feldolgozásokat (pl. MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943.) sem vette figyelembe, és kizárólag MILLINGEN 1899.-re hivatkozott, így topográfiai javaslatai legtöbb esetben nem fogadhatók el.

¹⁰ Byzantiumi Philón *Poliorketika* című műve (GARLAN 1974. 298., 362.) alapján az ideális városfalnak három részből kell állnia: árkok egymást követő sorából, egy előfalból (*proteichisma*) és egy főfalból. MILLINGEN 1899. 52.; MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 16.; SPIESER 1986. 363–368., AHUNBAY 2000. 237.; CROW 2007. 268.

dolgozták ki speciális szerkezetét, és bevehetetlennek bizonyult a Bizánci Birodalom teljes története folyamán.¹¹ Valódi hatékonyságát az is jelzi, hogy csak a különleges méretű ágyúkat használó oszmán-török hadsereg volt képes azt áttörni 1453-ban.¹² A városfal a valós védelmi funkciója mellett fontos szimbolikus jelentőséggel bírt, mivel határolta a várost, és kifejezte annak hatalmát és méltóságát is.¹³

1. kép: Konstantinápoly térképe a bizánci korban (a kép forrása: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/70/Byzantine_Constantinople_eng.png)

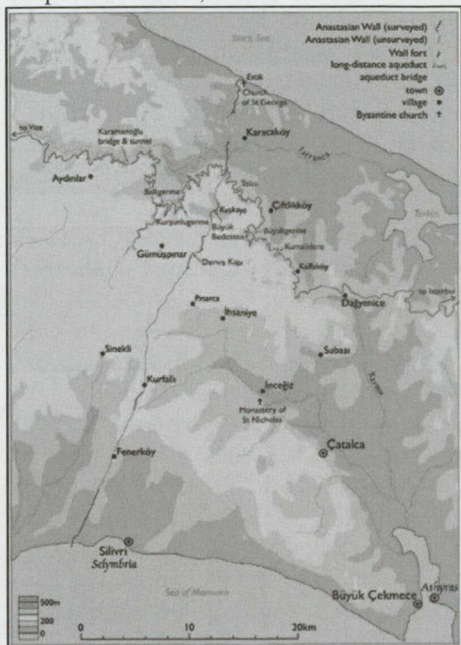
Konstantinápoly területe történelme folyamán folyamatosan növekedett, míg a Kr. e. 667-ben alapított Byzantion nevű megarai gyarmatváros még csak a mai

¹¹ Konstantinápolyt 1204-ben a velenceiek csak az Aranyszarv-öböl felől tudták elfoglalni, ahol a falak gyengébbek voltak. Győzelmüket segítette az is, hogy Pera városrészt ők birtokolták és a város azon részén már amúgy is nagyszámú velencei élt. RUNCIMAN 1951. 119–123.; magyar fordítása: RUNCIMAN 2002. 728–732.; TSANGADAS 1980. 33.; QUELLER–MADDEN 1997. 119–134.

¹² Khalkokondyles bizánci történetírő szerint az ágyúkat egy erdélyi származású Urbán (*Orbanos*) nevű ágyúöntő mester készítette. PHILIPPIDES–HANAK 2011. 391.; A tüzéség ostromban betöltött szerepéről: PHILIPPIDES–HANAK 2011. 475–505.

¹³ A városfalak spirituális védelméről Thesszalóniki példáján: CROW 2001. 95–98.

Sarayburnu és Sultanahmet negyedben helyezkedett el,¹⁴ Nagy Konstantin a városának falait már jóval kijebb tolta, míg a ma is látható városfalak a Theodosius-kori állapotot tükrözik, Konstantin városfalai nagyjából 1,5 km-re ettől keletre voltak.¹⁵

2. kép: Az Anastasius-fal térképe (a kép forrása: <http://www.shc.ed.ac.uk/projects/longwalls/SharEdImages/Maps/Wallmap/Wallmap.htm>)

közé tartoznak a feliratok,²⁰ jogi források (törvények),²¹ az elbeszélő kútfők (krónikák),²² a térképek,²³ az útleírások és ábrázolások (rajzok, festmények és archív fényképek).

A városfalakat a 19. század óta többen tanulmányozták: az első részletes tudományos leírása Alexander van Millingentől, az isztambuli angol iskola, a Robert

Konstantinápoly egy félszigeten helyezkedik el, három oldalról tenger határolja (Márvány-tenger, Boszporusz és az Aranyszarv-öböl),¹⁶ így szárazföldi falak csak egy oldalról védték. Ennek megfelelően a város védelme több részből állt: a szárazföld felől a Theodosius-féle falak oltalmazták és egyben határolták a várost (1. kép).¹⁷ A város zelítését a szárazföldi falaktól nagyjából 60 km-re fekvő, Anastasius kelet-római császár (491–518) által épített 56 km hosszú falrendszer nehezítette, amely kétnapi járóföld távolságban egyben a város végső határát is kifejezte (2. kép).¹⁸ A tenger felől az Aranyszarv-öböl és a Márvány-tenger partján húzódó, úgynevezett tengeri falak őrizték a város békéjét.¹⁹

A városfalak nagy része még most is áll, egyes részei restauráltak. A régészeti kútfők (felmérések, restaurálások és ásatások) mellett számos írott és képi forrás is rendelkezésünkre áll. Ezek

¹⁴ Az ókori Byzantion elhelyezkedéséről: MÜLLER-WIENER 1998. 16–17., SCHREINER 2007. 18–19.

¹⁵ A Konstantin-falak helyzetéről: MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 18.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 2.

¹⁶ A város partvonalainak változásáról lásd: MANGO 2001. 17–28.

¹⁷ A szárazföldi falak alapirodalma: MILLINGEN 1899.; MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943.; AHUNBAY 2000.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007.; CROW 2007. 262–268.

¹⁸ Az Anastasius-falról, vagy más néven a thrákiai hosszú falakról: CROW 1995. 109–124.; CROW-RICCI 1997. 235–262.

¹⁹ A tengeri falak kevésbé kutattak. A Márvány-tengeri falakról: DIRIMTEKIN 1953., az Aranyszarv-öböl parti falakról: DIRIMTEKIN 1956.

²⁰ A falakon található feliratokról: MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 4–7.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 35–51.

²¹ A fal elkészültéről a *Codex Theodosianus* XV.1.51. számú, 413. április 4-én kiadott törvénye tájékoztat. MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 2.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 2.

²² A 626-os ostrom forrásainak magyar fordítása: SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 174–208.

²³ Közülük a legjelentősebb Cristofor Buondelmonti térképe 1422-ből: GEROLA 1931. 247–279.

College történelemtanárától származik 1899-ből. Először ő járta végig a szárazföldi falakat és azonosította jelentős részüket a bizánci toponímiával, ezzel a későbbi kutatások alapjait rakta le.²⁴ A városfalak első komoly műemléki felmérését Bruno Meyer-Plath és Alfons-Maria Schneider végezte²⁵ a Német Régészeti Intézet (DAI) Isztambuli Részlege (Istanbul Abteiling) részéről az 1940-as években. Alfons-Maria Schneider már korábban is foglalkozott későantik erődítésekkel: 1938-ban publikálta monográfiáját az izniki (Nicaea) városfalakról.²⁶ A tengeri falak értékelését Feridun Dirimtekin török történész végezte el,²⁷ legújabbán pedig Neslihan Asutay-Effenberger Németországban élő török kutató értékelte át a városfal néhány topográfiai vonatkozását.²⁸

A városfalakat 413-ban Anthemius, a város prefektusa (*praefectus praetorio per Orientem*) építette II. Theodosius (408–450) uralkodása alatt. Az építkezések már Arcadius, az első keletrómai császár (395–408) idején megkezdődhettek, mert Anthemius már 405-től prefektus volt.²⁹ A legfontosabb adat a város építésére Theodosius egy dekrétuma, ahol a város tornyainak használatáról rendelkezett.³⁰ Később több kiegészítés és restauráció történt, amikről feliratok tanúskodnak.

A Theodosius-falak az egykori Konstantin-falaktól 1,5 km-re nyugatra találhatóak, a Márvány-tenger (Héttorony, Yedikule) és az Aranyszarv-öböl (Ayvansaray) között, és több mint 6,5 km hosszúak. A ma is meglevő falak hossza 5,63 km.³¹ A Theodosius-féle falakon az átjárást 9 fő kapu és számos kisebb átjáró biztosította. A kapukat van Millingen még polgári és katonai kapukra osztotta,³² ez a felosztás valószínűleg nem tartható.³³ A kapuk száma és azok különböző írott forrásokból ismert nevekké váló azonosítása még mindig problematikus, ugyanakkor alapvető információkat hordoz a fal egyes szakaszainak azonosításához.

A Theodosius-féle városfalak egy három részből álló rendszert alkotnak, amely egy árokból, egy külső és egy belső falból áll. Az árok 18 m széles és 6–8 m mély volt, és 15 m-re volt a külső faltól, az árokban víz volt, amiről részben Cristoforo Buondelmonti 1422. évi térképe alapján, másrészt a benne található zsilipfalak meglétéből tudunk. A külső fal (*exo teichos* vagy *proteichisma*) 2 méter vastag, a belső felületén boltívek kazamatát képeznek, aminek tetején gyilokjáró található, a külső falnak 96 kiugró négyzet vagy félkör alakú tornya volt, amelyek oldalról védték a falat. A külső fal belső oldalán egy 15–20 m széles terasz helyezkedett el, az úgynevezett *peribolos*, ami arra szolgált, hogy a kitörések előtt itt gyülekezzenek a katonák. A falrendszer legfontosabb része a belső fal (*megas teichos*)

²⁴ MILLINGEN 1899.

²⁵ MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943.

²⁶ SCHNEIDER 1938. E munkának több tanulságát is hasznosította az isztambuli kutatásai folyamán.

²⁷ DIRIMTEKIN 1953. 1956.

²⁸ ASUTAY-EFFENBERGER 2007. eredetileg a városfalakba beépített *spoliák*kat vizsgálta, és ennek kapcsán jutott a korábbi topográfiai azonosításokat jelentősen megváltoztató következtetésekre.

²⁹ ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 2.

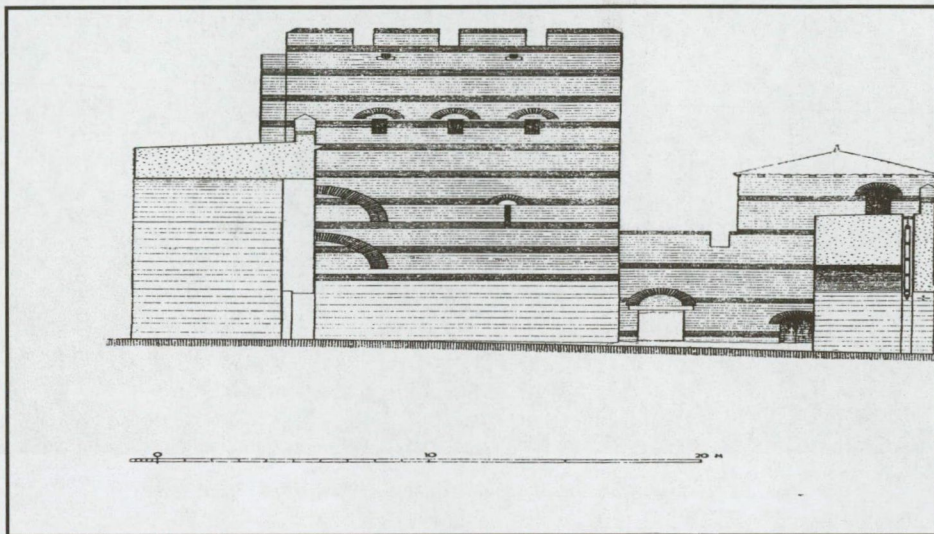
³⁰ *Codex Theodosianus* XV.151. számú, 413. április 4-én kiadott rendelete. MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 2.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 2.

³¹ MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 2.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 1.

³² MILLINGEN 1899. 59.

³³ Ezt a felosztást már MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 15. is problematikusnak látta. Cáfolata: ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 71–72.

volt 12 m-es magasságával és 4,8 m-es vastagságával, 96 db kinyúló négyzet, nyolcszög, hatszög vagy ötszög alakú tornyával. A tornyok 18–20 m magasak voltak és 55 m-es távolságban helyezték el őket egymástól. Ezt a távolságot íjjal könnyedén be lehet lőni, így az ostromlókat keresztút alá vehették. A belső falat speciális technikával építették, a fal külső homlokzatát nagy mészkő kváderok alkották, míg a belsejét mész és tört téglá keverékével töltötték ki. A falakon 7–11 réteg 40 cm széles téglaréteg húzódtott, ami megfelelő rugalmasságot biztosított az épületnek, és bizonyos fokú ellenállást a földrengésekkel szemben (3-4. kép).³⁴

3. kép: A Theodosius-féle városfalak metszete (a kép forrása: MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 67. Abb. 20.)

Ennek a szerkezetnek az elméleti modelljét a Byzantiumi Philon (Kr. e. 280–220) írta le *Polioretica* című művében, amelyben az ostromokról értekezett. Az eredeti modell szerint nem kevesebb, mint három egymást követő árok, és három egymást követő és egymás fölé magasodó fal követte volna egymást,³⁵ aminek az volt a szerepe, hogy lőtávolon kívül tartsa az ellenséget. Ezt a célt a meglevő három részből álló rendszer is részben teljesíteni tudta, hiszen a belső fal külső síkja több mint 50 m-re volt az árok külső oldalától.³⁶ Az árok betöltése esetén a benne levő víz miatt süppedős sártengerré változtatta volna azt, így sebtében ácsolt hidak nélkül az ostromgépek mozgatása lehetetlen volt. Az ostrom nehézségeihez ugyanakkor az is hozzájárult, hogy az ostromlók 6,5 km hosszúságú falszakasszal álltak szemben, amelynek teljes hosszát őrizni kellett, ugyanakkor a város ellátása a tenger felől továbbra is lehetséges volt.

³⁴ A falak általános leírása: MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 17–18.; TSANGADAS 1980. 11–13.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 2–5.

³⁵ GARLAN 1974. 298., 362.; MILLINGEN 1899. 52.; MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 16.; SPIESER 1986. 363–368.; AHUNBAY 2000. 237.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 2.; CROW 2007. 268.

³⁶ CROW 2007. 265. számítása szerint 60 méterre.

4. kép: A Theodosius-féle városfalak Belgratkapi és Silivrikapi közötti szakasza

626-ban történt Konstantinápoly első ostroma, és egyben városfalainak első tesztje. Indítéka az avarok és a szászánida perzsák között létrejött szövetség volt. A bizánci–perzsa háború háttérében egy erőszakos dinasztia váltás állt: 602-ben egy egyszerű katonatiszt, Phokas fellázadt Maurikios ellen, a feldühödött konstantinápolyi tömeggel meggyilkoltatta őt, ezután átvette a császári trónt. A Maurikiosszal szövetséges³⁷ perzsák ezt trónbitorlásként fogták fel, és hadat üzentek Phokasnak. Hérakleios az afrikai lázadás vezetőjének fiaként megörökölte ezt a háborút, ami a Bizánci Birodalom addigi legsötétebb napjait jelentette.³⁸

A perzsák miután 614-ben Sháhin nevű hadvezérük vezetésével elfoglalták Jeruzsálemet, és magukhoz ragadták a Szent Keresztet, mélyen behatoltak Anatóliába és 617-re Kalkhedon (a mai Kadiköy Isztambulban) is a kezükre került. A perzsák gyakorlatilag ezzel a Boszporusz Konstantinápolyval szemközt partján táboroztak, ahonnét már jól látható a császárváros a Hagia Sophia kupolájával. 622-től Hérakleios császár ellentámadást kezdeményezett, és egy nagyobb sereggel (20–40.000 fős) az északnyugat-anatóliai Örményország felé vonult. Célja az volt, hogy a perzsák vonalai mögé kerülve megakadályozza Sháhin egyesülését Shahrbaraz seregével, a végső küldetés pedig Ktésiphon meghódítása és a Szent Kereszt vissza-

³⁷ Maurikios apósa II. Khusrau perzsa sah volt.

³⁸ Foss 1975. 721–747. elmélete szerint ez a perzsa hadjárat jelentette az urbanizáció és az ókor végét Anatóliában.

szerzése volt.³⁹ Az ellentámadás miatt azonban a császárváros császár és jelentősebb hadsereg nélkül maradt.

Konstantinápoly védelme mindig inkább passzív – a falak erejében bízó – volt, mint aktív. A császárok általában nagy hangsúlyt fordítottak arra, hogy jelentősebb hadsereg ne állomásozzon a város területén belül, hogy ezzel is elkerülhessék a lázadás lehetőségét. Az általunk tárgyalt késő antik korszakban Nagy Konstantin reformjainak megfelelően két hadsereg jöhetett volna számításba a város védelme szempontjából: a *magister militum praesantales* nagyjából 20–20.000 fős bithyniai vagy thrákiai hadserege.⁴⁰ A császár jelenléte esetén a legnagyobb haderőt a *scholae* (császári testőrség) képviselte, ami hét egységből állt, egységenként 500 fővel. Ugyanakkor ez a testőrség fokozatosan egyre inkább ceremóniálissá vált, és a bizánci elit számára nyújtott lehetőséget a parádézásra, ráadásul a *scholae* általában elkísérte a császárt. Létezett emellett egy városi őrség, a *pedatoura* vagy *kerketon*, de ez leginkább a rendőrség szerepét játszotta, és a számuk sem lehetett túl nagy.⁴¹ A gyakorlati védelmet leginkább az egyes céhek és a hippodrom rajongótáborai/cirkuszi pártjai (kékek, zöldek) látták el, akiket központi fegyverraktárakból (mint például a Mangana) fegyvereztek fel.⁴² Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy ilyen városfalak mellett már viszonylag kisszámú ember hatékony védelmet tud képviselni, összehasonlításként az 1453-as ostrom idején Konstantinápoly teljes védelme 8000 főből állt, amiből mindössze 5000-en voltak bizánciak, mégis a város csaknem 2 hónapig ellenállt a 20–30.000 fősre becsült ostromló oszmán seregeknek.⁴³

A császár távollétében a város védelmét 626-ban Bonos prefektus és Sergios pátriárka irányította. A védőereg létszáma a *Húsvéti Krónika* adatai szerint a Hérakleios császár által küldött felmentő sereggel együtt valószínűleg 12.000 fős volt,⁴⁴ míg az ostromlók létszámát Georgios Pisides 80.000 főre becsülte.⁴⁵ A városfalak védelmét ugyanakkor akár 3000 fő is képes volt ellátni, amennyiben minden lőrés mögé egy-egy felfegyverzett védő került.

Az ostromlók helyzetét jelentősen megnehezítette a hosszú – mintegy 6,5 km-es – védelmi vonal ellenőrzése, miközben a várost tenger felől továbbra is lehetett táplálni. Az avarok számára egyedül Kalkhedonnál állomásozó szászánida perzsa sereggel való együttműködés jelenthetett volna esélyt a sikerre. A város és az egész birodalom ugyanakkor igen sebezhető állapotban volt az avar támadás elején: 618-tól megszűntek az alexandriai gabonaszállítmányok,⁴⁶ Anatólia perzsa kézen volt, a császár keleten háborúzott, s ekközben a főváros első ostromára került sor.

Az avarok a kagán vezetésével 626. június 29-én, vasárnap érték el a Theodosius-féle városfalaktól nagyjából 60 km-re, azaz kétnapi járóföldre található

³⁹ Az ostromhoz vezető történelmi okokról és a bizánci–perzsa háborúról: HURBANIĆ 2008. 3–23.

⁴⁰ A *magister militum* hadseregeiről: TREADGOLD 1995. 9–10.

⁴¹ A város védelméről: HALDON 1995. 145–147.

⁴² A cirkuszi rajongótáborokról: CAMERON 1976.; HALDON 1995. 146–147.

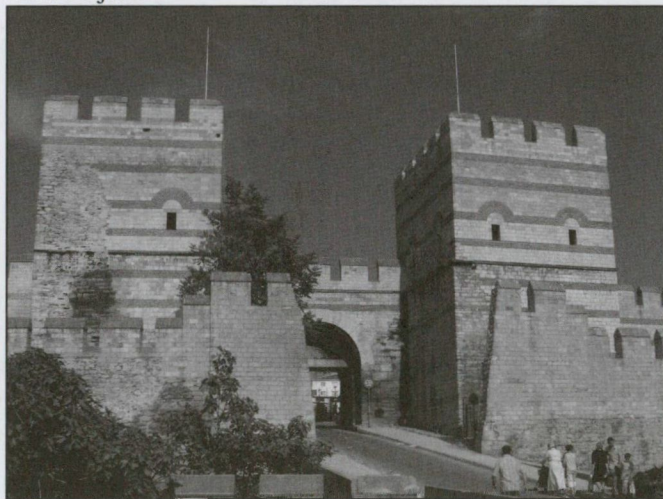
⁴³ HALDON 1995. 151.

⁴⁴ HOWARD-JOHNSTON 1995. 135.; POHL 2002. 249.; CHRONICON PASCHALE 718. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 175.

⁴⁵ GEORGIOS PISIDES 219. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 179. Ezt az adatot az ostrom kutatói általában elfogadták. BARIŠIĆ 1954. 379.; STRATOS 1967. 184.; HOWARD-JOHNSTON 1995. 137.; POHL 2002. 250.

⁴⁶ TEALL 1959. 89.

Anastasius-féle falakat, ahol Melantiasnál (Selimbria, a mai Silivri) le is táboroztak.⁴⁷ Ez alapján az avar sereg a Márvány-tenger mentén a Via Egnatia-n haladt előre. Egy kisebb előörs ugyan már július 8-án (10 nappal később) érkezett Konstantinápoly elővárosába, Sykaiba,⁴⁸ ami valószínűleg a perzsákkal való kapcsolattartás miatt lehetett fontos. Az avar sereg zöme ugyanakkor ezt a kétnapi távolságot csak egy hónap alatt tudta megtenni, ami arra utal, hogy a falak Prokopios tudósításával szemben⁴⁹ igenis hatékony védelemként szolgáltak még 626-ban is.⁵⁰ Ez a késedelem elég volt az ebben a 60 km-es sávban lakó bizánci lakosságnak arra, hogy betakarítsa a termést, azt a városfalak mögé szállítsa, és ők maguk is Konstantinápolyba meneküljenek.

5. kép: Belgratkapu, a Theodosius-féle városfal kapuja

A kagán a fő-sereggel csak egy hónappal később, július 29-én ért a város falai alá. Mindez arra utal, hogy az Anastasius-fal ekkor még működött és komoly akadályt jelentett az avaroknak. A korábbi kutatás általában ezt a faktort figyelmen kívül hagyta, pedig ez a késedelem az egész ostrom kimenetelét befolyásolta. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az Anastasius-falon belül az avarok megrongálták a 242 km hosszú – a mai Vizeből Konstantinápolyba vezető – vízvezetékét, hogy ellátási nehézségeket okozzanak. Valószínű ugyanakkor, hogy város vízellátó és elosztó rendszere miatt – több mint 150 ciszterna tárolta az ivóvizet a városban – nagy problémát nem okozhatott ez a rombolás. Ezt a tényt mutatja az is, hogy a vízvezetékét csak 132 évvel az események után, 758-ban állíttatta helyre V. Konstantin császár (741–775).⁵¹

Az avar hadsereg az Aranykaputól⁵² egészen a Sykai⁵³ városrészig mintegy 10 km hosszú szakaszon sorakozott fel. Az Aranyszarv-öböl szemközti partján fekvő Sykai elsősorban a perzsákkal való kapcsolattartás miatt volt fontos, hiszen csak

⁴⁷ HOWARD-JOHNSTON 1995. 138.; POHL 2002. 249.; CHRONICON PASCHALE 717. vö SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 174.

⁴⁸ CHRONICON PASCHALE 717. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 175. Az elővéd mozgásáról: POHL 2002. 249. A helynév jelentése „fügefák” és a mai Pera városnegyeddel azonosítható.

⁴⁹ CROW 1995. 121.

⁵⁰ Az Anastasius-féle falak a 9–10. századi muszlim földrajzi irodalomban – al-Ġarmī (KMOSKÓ 1997. 111.) és al-Mas’ūdī (KMOSKÓ 2000. 217.) – is még hatékony védelemként szerepelnek.

⁵¹ A város vízellátásáról: CROW 2007. 268–274.; CROW–BARDILL–BAYLISS 2008.

⁵² Porta Aurea, ma a Yedikule (Héttorony) része a Márvány-tenger közelében.

⁵³ Ma a Galata vagy Pera városrész a Boszporusz partján Konstantinápolyval szemben.

összehangolt támadás esetén lett volna esélyük a győzelemre. A kagán már az augusztus 2-i tárgyalások után megpróbálta felvenni a kapcsolatot a perzsákkal, de még azon az éjjelen a bizánci flotta Khalainál elfogta a követeket, amit véresen demonstrált is az avaroknak.⁵⁴ Khalai lokalizációja Konstantinápoly topográfiájának már régi problémája. Robert Janin óta ezt a helynevet a Boszporusz európai partján fekvő mai Bebek városrésszel azonosították.⁵⁵ Ez az elmélet azonban több problémába ütközik. Egyrészt a *Húsvéti Krónika* leírása szerint a perzsák Sykaiból (Pera) Khrysopolisba, a mai Üsküdarba keltek át, és Bebek e két városnegyedről légvonalban 6 km-rel északabbra helyezkedik el. Az azonosítás alapja ráadásul Bebek régi neve a Skallai, 'kikötők' jelentésű szó, ugyanakkor a Khelai földrajzi név a Boszporuszon kívülről, a Fekete-tenger parti Şile régi neveként ismert.⁵⁶ További kérdésként merülhetne fel, hogy a bizánci flotta miért cirkált pont ezen a területen, hiszen Bebek mind Konstantinápolytól (9,67 km), mind a Boszporuszt őrző haditengerészeti támaszponttól, Hierontól⁵⁷ (13 km) messze van. Bebek egyetlen előnye az lenne, hogy itt a legkeskenyebb (kb. 1 km széles) a Boszporusz.

A fő avar támadások a Lycus folyó völgyénél, a 15. századi ostrom forrásai-ban Mesoteikhon (köztes fal)⁵⁸ nevű falszakasznál összpontosultak, a *Húsvéti Krónika* szerint a Polyandron és a Szent Romanos nevű kapuk között, ahol a kagán 12 hatalmas ostromtornyot állított fel.⁵⁹ Ez a döntés stratégiai fontosságú volt, ugyanis ez a falszakasz a Lykos völgye miatt alacsonyabban helyezkedett el, így a szemközti dombokról hajtógépekkel jól lehetett lőni. A hely stratégiai jelentőségét az is mutatja, hogy az 1453-as ostromnál is ezen a részen sikerült áttörni a falakat.

A terület pontosabb azonosítása szorosan kapcsolódik a kapuk bizánci neveinek tisztázásával. Az egyes kapuk oszmán kori nevei ma is ismertek és széles körben használtak, a bizánci kapunevek feltérképezése azonban korántsem egyértelmű (5. kép). A kapuk azonosításának alapjait van Millingen rakta le, de később Alfons Maria Schneider meghatározásai váltak mérvadóvá. Eszerint a Polyandron kapu az Edirnekapival,⁶⁰ a Pempton a Sulukulekapival,⁶¹ a Szent Romanos pedig a Topkapival⁶² azonosítható. Ezeket az egyeztetéseket az ostrommal foglalkozó történészek is elfogadták.

⁵⁴ „Az élők közül az egyiknek levágták mindkét kezét, és nyakába kötötték a csónakban megölt perzsának a fejét, azután így elküldték a mieink a kagánhoz.” CHRONICON PASCHALE 722. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 185.; POHL 2002. 252.

⁵⁵ JANIN 1964. 470. carte XI.

⁵⁶ EYICE 2007. 44–45. Ennek némileg ellentmond, hogy Hérakleios császár víziszonya miatt egy Khallai nevű helyen készíttetett hajóhidat.

⁵⁷ Hieron a mai Anadolü Kavagival, vagy más néven Yoros kalesivel (Yoros vára) azonosítható a Boszporusz anatóliai partján, nem messze a Fekete-tengertől. Története és szerepe a bizánci korban: AHRWEILER 1961. 246–252.; EYICE 2007. 82–87.; MORENO 2008. 655–709.

⁵⁸ A Pempton és a Polyandron kapuk közötti falrészt nevezték Mesoteikhonnak. ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 106–110.

⁵⁹ CHRONICON PASCHALE 719. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 184.; POHL 2002. 250.; HURBANIĆ 2009A. 5.

⁶⁰ MILLINGEN 1899. Ugyanakkor az Edirnekapí Schneider szerint a Charisius kapuval azonos: MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 11.

⁶¹ MILLINGEN 1899.; MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 15.

⁶² MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 12.

A fenti meghatározásoknak ugyanakkor közös problémája, hogy nem vették figyelembe az oszmán korra már befalazott kapukat. A Romanos kapu új azonosításához a véletlen szerencse vezetett: Neslihan Asutay-Effenberger a korábban 4. mellékkapuként meghatározott kapunál egy feliratot talált, ami alapján az 59. és a 60. tornyok közötti kapu a Szent Romanos kapuval volt azonos.⁶³ Ez alapján a többi kapu elnevezése is megkérdőjelezhetővé vált. A legújabb identifikáció szerint a Charisius kapu a Sulukulekapival, a Pempton a Topkapival, a Polyandron pedig a Mevlevihanekapival azonosítható.⁶⁴ A fentiek alapján tehát a *Húsvéti Krónikában* említett események is egy szűkebb területen összpontosultak (6. kép).

Miután a perzsákkal való kapcsolatfelvétel és a fal középső szakaszánál végzett kezdeti próbálkozások nem vezettek sikerhez, a kagán újabb haditervet eszelt ki. Ennek lényege a szárazföldi városfal északi végének kombinált szárazföldi és tengeri támadása volt. Ezt a döntést stratégiai megfontolások motiválták, hiszen ez a terület lehetett Konstantinápoly védelmének egyik legproblematisabb pontja. A *Húsvéti Krónika* szerint a Blachernai Szűz Mária temploma – a mellette levő szent forrással, a hagiasma-val együtt – a város egyik legsebezhetőbb pontja volt, mivel a szent hely a falakon kívül helyezkedett el,⁶⁵ egyfajta szimbolikus védelmet nyújtva a város falainak. Az *extra muros* templomok nem voltak egyediek sem Konstantinápolyban, sem a Bizánci Birodalom más területein. Konstantinápolyban épp a Blachernai templomtól nem messze elhelyezkedő, Szent Kozma és Damián gyógyításairól híres templom jelenti a leghíresebb példát, ami a mai Eyüp kerületben helyezkedett el.

A városfalnak ez a szakasza nem csak sebezhető, hanem a kutatás szempontjából az egyik legproblematisabb terület is. Már első pillantásra is feltűnő, hogy a Blachernai falai nem követik a Theodosius-féle falak vonalát, hanem a 14. századi Tekfur Sarayı⁶⁶ után zsákszerűen kinyúlnak abból, és 12. századi, Komnénos-kori falakkal folytatódnak,⁶⁷ majd a 12–13. századi Anemas-börtön⁶⁸ után a Theophilos császár (829–842) által épített tornyokkal ellátott úgynevezett kettős gyilkjárás fallal kapcsolódnak be az Aranyzarv-öböl menti tengeri falakba.⁶⁹ A Theodosius-kori védművekre jellemző árok és a kettős fal sem folytatódik ezen a szakaszon. A Tekfur Sarayı alatt és a mai Mumhane kerület egyes épületei alatt ugyan találhatók kisebb falmaradványok,⁷⁰ amelyek szerkezete – körtegekekkel váltakozó téglártegek – hasonló a Theodosius-koriakhoz, ám ezek kora bizonytalan. A rejtélyt csak tovább fokozza az, hogy a falak Blachernai térségében megfigyelhető irányváltását nem indokolják a domborzati viszonyok sem, stratégiai szempontból a falak egyenes vonalú folytatása Balat irányába lett volna a legésszerűbb megoldás (7. kép).

⁶³ ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 92.

⁶⁴ ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 95., 97., 107.

⁶⁵ PROCOPIUS: *De Aedificiis* I. 3, 3.; CHRONICON PASCHALE 725. szerint „Az ellenség behatolt úrnőnknek, az Istenszülőnek a templomába, és hozzáférközött a szent ereklyetartóhoz is, de egyáltalán semmiféle kárt nem volt képes okozni, mert így találta jónak az Isten az ő seplőtlen anyjának a közbenjárására.” vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 204.

⁶⁶ MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 3.; TSANGADAS 1980. 25.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 134–139.

⁶⁷ MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 6.; TSANGADAS 1980. 163.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 118–127.

⁶⁸ Eredetileg II. Issakios Angelos császár (1185–1195, 1203–1204) lakótelepe: MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 25.; TSANGADAS 1980. 165.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 6.

⁶⁹ ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 14., 19–20.

⁷⁰ A kérdéses falszakaszok leírása: MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 3.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 14–15.

6. kép: A Mesoteikhon kapuinak elhelyezkedése

7. kép: A Blakhernai falai és értelmezésük

A fent említett ellentmondásokat a korábbi kutatás Petrus Gyllius óta úgy oldotta fel,⁷¹ hogy a Tekfur Sarayi és a Mumhane alatti falmaradványokat a Theodosius-kori építkezéseknél korábbinak határozták meg, és azokat a *Notitia Urbis Constantinopolitanae* (5. sz. közepe) leírása szerinti XIV. kerület (*regio*) falaival azonosították. A nevezett forrás szerint az már önálló városfalakkal rendelkezett egy magasabb dombon, viszonylag messze az akkor már álló Theodosius-féle városfalaktól, és vízpart közelében helyezkedett el, mivel egy fahídja is volt.⁷² A XIV. *regio* helyzetét a források alapján hagyományosan nagyjából az 5. domb területére helyezték, és így a mai Fatih negyedet (*semt*) foglalta volna el, ami a Blachernaitól jóval délebbre található. Ezt a hagyományos elképzelést Cyril Mango cáfolta meg, és bebizonyította, hogy hasonló adottságú terület csak messze a theodosiusi falaktól, Kosmidion (a mai Eyüp) városrészénél, vagy attól északra a Barbyssos folyó menti mai Silahtarağa városrészénél képzelhető el, ugyanis mindkét helyen állt fahíd is a korszakban.⁷³ A fent leírtak tehát erősen megkérdőjelezzik a Blachernai falainak 5. századi létét, ugyanakkor több forrás szól arról, hogy a Blachernai Mária templom a falakon kívül (*extra muros*) állt (8. kép).⁷⁴

A Blachernai falainak tanulmányozásához a Theodosius-féle szárazföldi városfalak és a tengeri fal közötti összekötő, úgynevezett Pteron („szárny”) fal azonosítása szorosan kapcsolódik. Ismereteink szerint V. Leó császár (813–820) a Szent Miklós és a Pteron fal védelmére egy falat építtetett. A Szent Miklós templom azonosítása problémákba ütközik, de mivel ekkor már állt Hérakleios császár 627-ben épült fala, így a Blachernai templomtól nyugatra kellett elhelyezkednie.⁷⁵ A Pteront Alexander van Millingen és őt követve Alfons Maria Schneider is a Theophilos császár (829–842) tornyaival ellátott, úgynevezett „kettős gyilokjárós fallal” azonosította.⁷⁶ Így azonban a Blachernai Mária-templomot továbbra is fal védte volna, aminek a *Húsvéti Krónika* adata világosan ellentmond. Ezt az ellentmondást Schneider azzal oldotta fel, hogy a Hérakleios-féle falakat az Aranyszarv-öböl menti tengeri falak egy részével azonosította.⁷⁷ Sokkal valószínűbb ugyanakkor, hogy a kettős gyilokjárós fal V. Leó császár falával azonos, és Theophilos császár röviddel a megépítése után építtetett annak tornyokat. Míg a Pteron – Hérakleios falával együtt – valószínűleg ettől keletre húzódtott.

A Hérakleios-féle falakra is kínálkozik megoldás, ez pedig nem más, mint a korábban XIV. kerület 4. századi falainak tartott, a Tekfur Sarayi, Mumhane és Lonca kerületben futó falmaradványok, amelyek a Theodosius-falakhoz hasonlóan 5–6 soros téglarétegesek, a téglák nagysága a Theodosius-falakéval megegyezik, de a habarcs jelentősen eltér attól. Ez a fal tehát számos ponton a Theodosius-falakkal

⁷¹ GYLLIUS 1562. IV. 3, 196., IV. 5, 203. Őt követte ebben MILLINGEN 1899. 119–121.; MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 100.; TSANGADAS 1980.

⁷² „*Regio sane licet in urbis quartadecima numeretur parte, tamen quia spatio interiecto diviso est, muro proprio vallata alterius quodammodo speciem civitatis ostendit.*” NOTITIA 240–241.

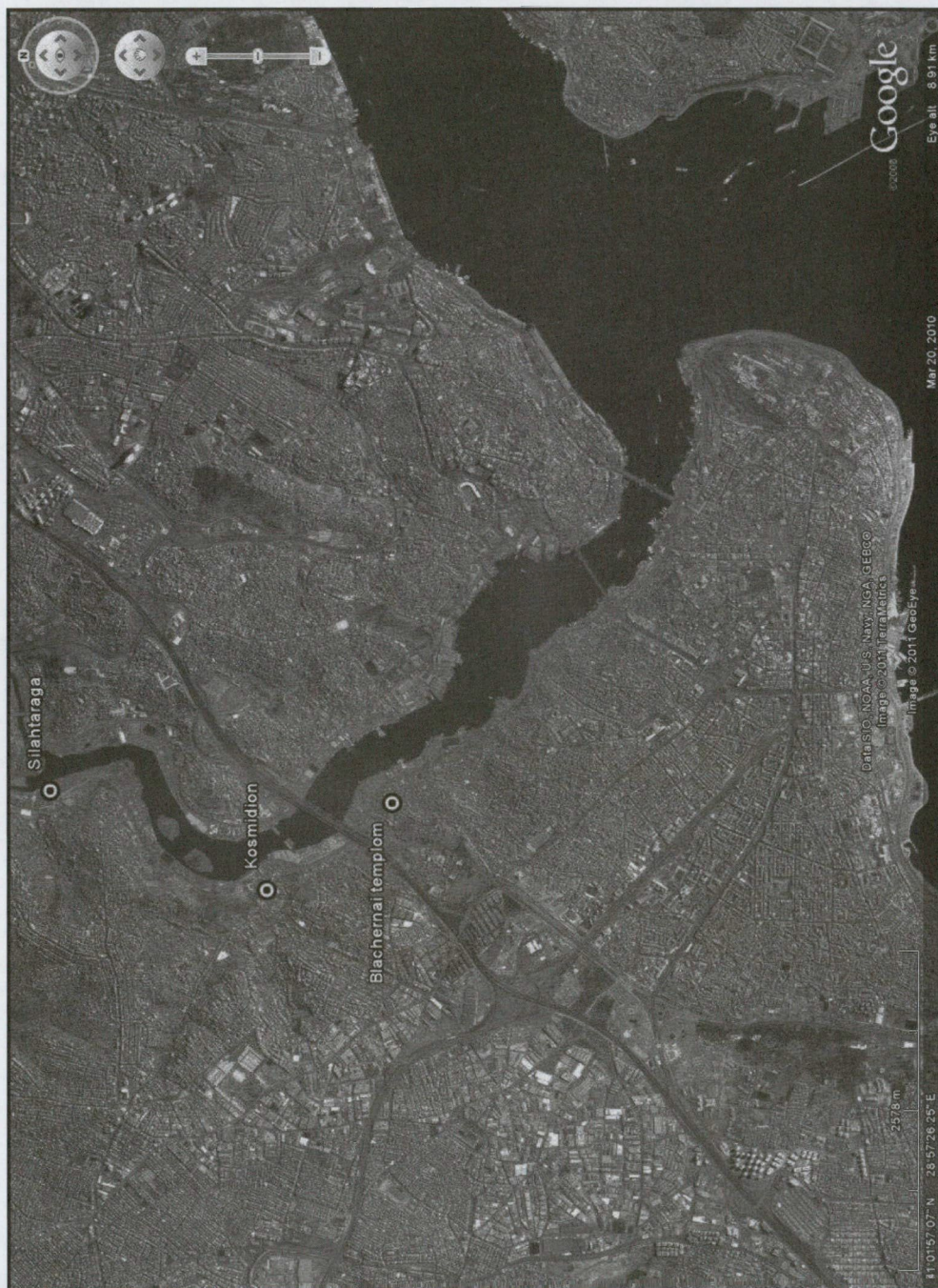
⁷³ MANGO 1993. VIII. 1–5.

⁷⁴ PROCOPIUS és a CHRONICON PASCHALE szerint a Blachernai templom a falakon kívül állt, a Szent Miklós-templomot pedig V. Leó császár (813–820) fala védte. ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 14.

⁷⁵ CHRONICON PASCHALE 725. leírása szerint ezt a templomot a mai Eyübben álló Szent Kozma és Damián-templommal együtt az avarok felgyújtották. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 204.

⁷⁶ MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 25.; lásd még TSANGADAS 1980. 31.

⁷⁷ MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. 24., 103–104.

8. kép: A Blachernai templom, Kosmidion és Silahdaraga feltételezett elhelyezkedése

azonos vonásokat mutat, és csupán részleteiben tér el attól. Nehezen lenne ugyanakkor magyarázható, hogy Anthemius a falak építésekor miért pont a Blachernai falairól vett volna mintát, sokkal valószínűbb, hogy ez fordítva történt. A falak vonalvezetése ugyanakkor egybevág azzal, amit a Herakleios kori falakról tudunk.⁷⁸

A fentieket összegezve a Blachernai nagy része az avar ostrom idején valóban védtelen lehetett. Nem tudjuk ugyanakkor pontosan, hol húzódott az eredeti Theodosius-kori fal, sőt a Pteron lokalizálása is problematikus. Elképzelhető, hogy ez utóbbi a Szent Demeter-templom⁷⁹ közelében levő falmaradványokkal azonosítható.⁸⁰

Nincsenek pontos adataink arról, hogy az 5. és 7. század között hol húzódott az eredeti városhatár a város északnyugati részén, de valószínű, hogy az a Theodosius-féle falakkal nagyjából egy vonalba esett, így a Pteron valahol a mai Balat városrészénél húzódnak a tenger felé, azonban ez a nagy beépítettség miatt nem ellenőrizhető. A fent leírtak alapján a Blachernai területe, Konstantinápoly hatodik dombja, valóban a város legelesebb részei közé tartozott. A védelmi problémákat csak fokozta a terület Arany-szarv-öböl parti helyzete, hiszen ezen a szakaszon az öböl szélessége mindössze 350 méter, és akár csónakokkal is át lehet kelni rajta.

Az avarok éppen a város e sebezhető pontjára koncentrálták az összehangolt tengeri és szárazföldi támadásukat augusztus 7-én. A terv szerint a Blachernai területét elfoglaló szárazföldi csapatok tűzjelekkel adnak hírt a szövetséges szlávoknak, akik csónakjaikkal az Arany-szarv-öböl felől támadnak. A mai Kasimpasánál (Konon) horgonyzó bizánci flotta azonban közbeavatkozott,⁸¹ és a szláv csónakosok „flottáját” lemészárolták, a korabeli leírások szerint a szlávok vére vörösre festette az Arany-szarv-öblöt.⁸² Az ezután bekövetkező eseményeknek azonban már a korabeli forrásokban is több értelmezése létezett. A *Húsvéti Krónika* szerint az örmény katonák a Blachernai falain⁸³ túl felgyújtották a Szent Miklós-templomot, és a szlávok ezt értették félre, és vették a támadás jelzésének.⁸⁴ Theodoros Synkellos egyértelműen Szűz Mária közbeavatkozásának tulajdonította a győzelmet a Blachernai templom közelében,⁸⁵ míg Georgios Pisidész a Szűz közbenjárása mellett viharról is ír.⁸⁶ Ezekkel szemben Nikephoros pátriárka 9. századi krónikája merőben eltérő forgatókönyvet vázolt fel. E szerint az avar haditervet megtudta Bonos patrikios, és ezért maguk a bizánciak adták ki a tűzjelet megfélemlítésül.⁸⁷ Az események történeti értékelése is bizonytalan, egyes történészek tudatos hadicselről,⁸⁸ mások a véletlenről⁸⁹ vagy termé-

⁷⁸ ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 16–18. szerint ez a falszakasz Hérakleios által építtetként azonosítható.

⁷⁹ A mai Balat terület.

⁸⁰ Hasonló felvetés: SPECK 1980. 53.; ASUTAY-EFFENBERGER 2007. 205.

⁸¹ A *Húsvéti Krónika* valójában egy hajókból álló védelmi vonalról ír, ami a Szent Miklós-templom és a Pégai-i Szent Konon-templom között húzódott. CHRONICON PASCHALE 721, 4. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 184.

⁸² POHL 2002. 253.

⁸³ Nem világos, hogy itt a szöveg mire utal, de elképzelhető, hogy a Blachernai területet délről határoló Pteronról van szó.

⁸⁴ CHRONICON PASCHALE 724. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 185.

⁸⁵ THEODOROS SYNCHELLUS XXXIII. 311. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 188.

⁸⁶ GEORGIUS PISIDA: *Bellum Avaricum* (457–475). vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 192.

⁸⁷ NICEPHORUS PATRIARCHA 18. 6–24. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 194.

⁸⁸ TSANGADAS 1980. 30.

⁸⁹ POHL 2002. 253.

szeti katasztrófáról⁹⁰ írnak. A vereség pszichológiai hatására a kagán már augusztus 9-re felhagyott az ostrommal, és ostromgépeit felégetve visszavonult.⁹¹

A bizánciak a Blakhernainál aratott győzelmüket Szűz Mária közbeavatkozásának tulajdonították,⁹² amiben jelentős szerepet játszhatott a kerületben található Mária-templom is. Valójában azonban az avarok veresége több okra vezethető vissza: a városfalak erőssége, az egy hónapos késedelem az Anastasius-falak miatt, a perzsákkal való kooperáció és a tengeri fölény hiánya, és feltehetőleg az ellátási nehézségek. A későbbi arab ostromok (674–678, 717–718) megmutatták,⁹³ hogy a város sikeres ostromához nagyon erős flottára van szükség, e két említett ostrom ennek ellenére is kudarcra volt ítélve. Konstantinápoly városfalai tehát jól kiállták az első próbát, és egészen 1453-ig elég erősnek bizonyultak, hogy minden ostromnak ellenálljanak.

BIBLIOGRÁFIA

- AHRWEILER 1961. = AHRWEILER, HÉLÈNE: Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance. *Revue des études byzantines* 19 (1961) 239–252.
- AHUNBAY 2000. = AHUNBAY, METIN–AHUNBAY, ZEYNEP: Recent Work on Land Walls of Istanbul: Tower 2 to Tower 5. *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000) 227–239.
- ASUTAY-EFFENBERGER 2007. = ASUTAY-EFFENBERGER, NESLIHAN: *Die Landmauer von Konstantinopel-Istanbul*. Berlin, 2007.
- BARIŠIĆ 1954. = BARIŠIĆ, FRANO: Le siège de Constantinople par les Avars et les Slaves en 626. *Byzantion* 24 (1954) 371–395.
- CAMERON 1976. = CAMERON, ALAN: *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*. Oxford, 1976.
- CROW 1993. = CROW, JAMES: The Long Walls of Thrace. In: *Constantinople and its Hinterland*. Papers from the Twenty-seventh Symposium of Byzantine Studies (Oxford, April 1993.). Eds. MANGO, CYRIL–DAGRON, GILBERT. Variorum, 1995. 109–124.
- CROW 2001. = CROW, JAMES: Fortifications and Urbanism in Late Antiquity: Thessaloniki and other Eastern Cities. In: *Recent Research in Late-Antique Urbanism*. Ed. LAVAN, LUKE. Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series 42. Portsmouth, 2001. 89–105.
- CROW 2007. = CROW, JAMES: The Infrastructure of a Great City: Earth, Walls and Water in Late Antique Constantinople. In: *Technology in Transition A.D. 300–650*. Eds. LAVAN, LUKE–ZANINI, ENRICO–SARANTIS, ALEXANDER. Late Antique Archaeology 4. Leiden–Boston, 2007. 251–285.
- CROW–BARDILL–BAYLISS 2008. = CROW, JAMES–BARDILL, JONATHAN–BAYLISS RICHARD: *The Water Supply of Byzantine Constantinople*. The Society for the Promotion of Roman Studies, 2008.

⁹⁰ HURBANIČ 2009B. 13.

⁹¹ POHL 2002. 255.; HURBANIČ 2009B. 14.

⁹² THEODOROS SYNCCELLUS XXXIII. 311. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 188.; GEORGIUS PISIDA: *Bellum Avaricum* (457–475). vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 192.; POHL 2002. 253.; HURBANIČ 2009B. 13.

⁹³ A későbbi ostromok összehasonlító elemzése: TSANGADAS 1980. 107–152.

- CROW-RICCI 1997. = CROW, JAMES-RICCI, ALESSANDRA: Investigating the Hinterland of Constantinople: Interim Report on the Anastasian Wall Project. *Journal of Roman Archaeology* 10 (1997) 235–262.
- DIRIMTEKIN 1953. = DIRIMTEKIN, FERIDUN: *Fetihden önce Marmara surları*. İstanbul, 1953.
- DIRIMTEKIN 1956. = DIRIMTEKIN, FERIDUN: *Fetihden önce Halic surları*. İstanbul, 1956.
- FOSS 1975. = FOSS, CLIVE: Persians in Asia Minor and the End of Antiquity. *English Historical Review* 40 (1975) 721–747.
- GARLAN 1974. = GARLAN, YVONNE: *Recherche de poliorcétique grecque*. Paris, 1974.
- GEROLA 1931. = GEROLA, GIUSEPPE: Le vedute di Constantinopoli di Cristoforo Buondelmonti. *Studi Bizantini e Neoellenici* 3 (1931) 247–279.
- GYLLIUS 1562. = GYLLIUS, PETRUS: *De Topographia Constantinopoleos, et de illibus antiquitatibus. Libri quattuor*. Lugduni, 1562.
- HALDON 1995. = HALDON, JOHN F.: Strategies of Defence, Problems of Security: the Garrisons of Constantinople in the Middle Byzantine Period. In: *Constantinople and its Hinterland*. Papers from the Twenty-seventh Symposium of Byzantine Studies (Oxford, April 1993.). Eds. MANGO, CYRIL-DAGRON, GILBERT. Variorum, 1995. 143–155.
- HOWARD-JOHNSTON 1995. = HOWARD-JOHNSTON, J. D.: The Siege of Constantinople in 626. In: *Constantinople and its Hinterland*. Papers from the Twenty-seventh Symposium of Byzantine Studies (Oxford, April 1993.). Eds. MANGO, CYRIL-DAGRON, GILBERT. Variorum, 1995. 131–142.
- HURBANIČ 2008. = HURBANIČ, MARTIN: Historické súvislosti a príčiny avarského útoku na Konštantínopol roku 626. The Historical Background and Causes of Avar's Attack upon Constantinople in 626. *Vojenská História* 12 (2008/3) 3–23.
- HURBANIČ 2009A. = HURBANIČ, MARTIN: Desť dní, ktoré otriasli Konštantínopolom. Pribieh avarského obliehania z roku 626 (I.) 10 Days that Shook Constantinople. The Course of Avar's Siege in 626. (I.) *Vojenská História* 13 (2009/1) 3–24.
- HURBANIČ 2009B. = HURBANIČ, MARTIN: Desť dní, ktoré otriasli Konštantínopolom. Pribieh avarského obliehania z roku 626 (II.) 10 Days that Shook Constantinople. The Course of Avar siege in 626. (II.) *Vojenská História* 13 (2009/2) 3–25.
- JANIN 1964. = JANIN, ROBERT: *Constantinople byzantine*. Paris, 1964.
- KARDARAS 2005. = KARDARAS, GEORGIOS: The Episode of Bousas (586/7) and the Use of Siege Engines by the Avars. *Byzantino Slavica* 63 (2005) 53–65.
- KMOSKÓ 1997. = KMOSKÓ MIHÁLY: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajz irodalom I/1*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest, 1997.
- KMOSKÓ 2000. = KMOSKÓ MIHÁLY: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajz irodalom I/2*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest, 2000.
- MANGO 1993. = MANGO, CYRIL: The Fourteenth Region of Constantinople. In: MANGO, CYRIL: *Studies on Constantinople*. Aldershot, 1993. VIII. 1–5.
- MEYER-PLATH-SCHNEIDER 1943. = MEYER-PLATH, B.-SCHNEIDER, A. M.: *Die Landmauer von Konstantinopel*. Bearbeitet im Auftrag der Deutschen Forschungsgemeinschaft. Zweiter Teil. Denkmäler antiker Architektur 8. Berlin, 1943.
- MILLINGEN 1899. = VAN MILLINGEN, ALEXANDER: *Byzantine Constantinople, the Walls of the City and the Adjoining Historical Sites*. London, 1899.
- MORENO 2008. = MORENO, ALFONSO: Hieron: the Ancient Sanctuary at the Mouth of the Black Sea. *Hesperia* 77 (2008) 655–709.
- MÜLLER-WEINER 2007. = MÜLLER-WEINER, WOLFGANG: *Istanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul*. İstanbul, 2007.
- (MÜLLER-WEINER, WOLFGANG: *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jh.* Tübingen, 1977. című művének török fordítása)

- NOTITIA = SEECK, OTTO: *Notitia Dignitatum: accedunt Notitia Urbis Constantinopolitae et Laterculi provinciarum*. Berlin, 1876.
- POHL 2002. = POHL, WALTER: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* Wien, 2002.
- QUELLER–MADDEN 1997. = QUELLER, DONALD E.–MADDEN, THOMAS F.: *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople*. Philadelphia, 1997.
- RUNCIMAN 1951. = RUNCIMAN, STEVEN: *A History of the Crusades III. The Kingdom of Acre and the Later Crusades*. Cambridge, 1951.
- RUNCIMAN 2002. = STEVEN RUNCIMAN: *A keresztes hadjáratok története*. Budapest, 2002.
- SCHNEIDER–KARNAPP 1938. = SCHNEIDER, ALFONS MARIA–KARNAPP, WALTER: *Die Stadtmauer von Iznik (Nicaea)*. Berlin, 1938.
- SCHREINER 2007. = SCHREINER, PETER: *Konstantinopel. Geschichte und Archäologie*. München, 2007.
- SPECK 1980. = SPECK, PAUL: *Zufälliges zum Bellum Avaricum des Georgios Pisides*. *Miscellanea Byzantina Monacensia* 24. München, 1980.
- SPIESER 1986. = SPIESER, JEAN-MICHEL: "Philon de Byzance et les fortifications pale'ochre'tiennes". In: *La fortification dans l'histoire du monde grec*. Actes du Colloque International. La fortification et sa place dans l'histoire (Valbonne, December 1982.). Eds. P. LERICHE–H. TRÉZINY. Paris, 1986. 363–368.
- STRATOS 1967. = STRATOS, ANDREAS N.: The Avars' Attack on Byzantium in the Year 626. *Byzantinische Forschungen* 2 (1967) 370–376.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest, 1998.
- TEALL 1959. = TEALL, JOHN L.: The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330–1025. *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959) 87–139.
- TREADGOLD 1995. = TREADGOLD, WARREN: *Byzantium and its Army*. Stanford, 1995.
- TSANGADAS 1980. = TSANGADAS, BRYON C. P.: *The Fortifications and Defense of Constantinople*. East European Monographs LXXI. New York, 1980.

The City Walls of Constantinople and its Avar Siege in 626

The siege of Constantinople was a turning point not only in the history of the Avars, but for the Byzantines, too. The city was first time threatened by siege followed by several attempts of the Muslims. The history of the siege is thoroughly investigated by its written sources, however the identifications of the places mentioned by the contemporain accounts are often dubious.

The previous scholarship on the siege neglected a main source of the siege: the Theodosian and Anastasian city walls and in general the defence system of the city, although their analysis can explain itself the outcome of the attack.

The aim of my paper is to illuminate a historical event with the light of some topographical and archaeological data, and to offer a better understanding both for the assault and for the function of one of the most significant fortification of the Late Antique world.

*A sátor leszakítása a halálra ítélés jelképes kifejezése?**Egy avar szokás nyomai Theophylaktos Simokattés művében**

A nomád népek életében fontos szereppel bírt a sátor vagy a jurta. Ezen népek mobil lakhelyét már számos aspektusból kutatták. Legutóbb Peter Alford Andrews kétkötetes munkájában vizsgálta behatóbban ezt a témát.¹ A szerző időrendben haladva a szkítáktól a 17. századig részletesen foglalkozik a nomád népek sátraira/jurtáira vonatkozó írott forrásokkal, képi ábrázolásokkal. Emellett Andrews több esetben kitér egyes népeknél a sátor különböző részeinek szimbolikus jelentéseire is. Az avarok esetében egy forrást, Maurikios *Strategikon* című munkáját elemzi, melyből esetlegesen következtetni lehet az e nomád nép által használt sátor típusára, alakjára. Az avarok sátrára vonatkozólag az Andrews használta forráson kívül még egy másik auktor műve is bevonható a vizsgálatba. Theophylaktos Simokattésnél található egy részlet, mely az avar nép egy, sátorral kapcsolatos szokásáról tudósít. A bizánci szerző szerint ennél a nomád népnél a sátor leszakítása a halálbüntetést szimbolizálja.² Munkámban ezt a forrásrészletet és a Theophylaktos által használt „sátorleszakításra” alkalmazott kifejezést elemzem, majd kitérek az avarok által használt, sátorra vonatkozó ismeretekre és ellentmondásokra. Ezt követően önmagában a sátnak és az egyes részeinek szimbolikus jelentésével foglalkozom, majd megvizsgálom, hogy a sátor elpusztításának vagy egyes részei megrongálásának milyen szimbolikus jelentősége van a nomád népeknél. Végül pedig röviden kitérek a nomád népeknél esetlegesen megfigyelhető büntetési módokra.

A 6. század utolsó harmadában született,³ egyiptomi származású Theophylaktos Simokattés irodalmi tájékozottsága, stílusa, írásmódja alapján arra következtethetünk, hogy magasabb társadalmi réteghez tartozott, jelentős szerepet töltött be a bizánci államapparátusban. A forrásokból kiderül, hogy Theophylaktos antigrapheos és eparkhos rangot viselt, emellett *skolastikos* jelzője a jogtudományban való jártasságára is utal.⁴ Theophylaktos legjelentősebb műve az *Oikumeniké historia*,⁵ mely nyolc könyvből álló történeti munkája Maurikios császár (582–602) uralkodási idejét dolgozza fel. A szerző elsősorban két fő témára fókuszált: a Balká-

* Ezúton köszönöm Olajos Teréziának a segítségét, értékes megjegyzéseit és tanácsait.

¹ ANDREWS 1999.

² Theophylaktos történeti munkája angol, német és magyar fordításban jelent meg. WHITBY–WHITBY 1986. 28. és SCHREINER 1985. 51. nem tér ki e forrásrészlet jelentőségére, SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 63. azonban hangsúlyozza a szokás nomád háttérének fontosságát.

³ OLAIOS 1981. 11. és OLAIOS 2012. Theophylaktos születési idejét az 580-es évek közepére teszi, míg WHITBY–WHITBY 1986. xiii. és WHITBY 1988. 28. az 580-as évek végére (585–590) datálja.

⁴ MORAVCSIK 1983. 544–545.; OLAIOS 1981. 3–4.; WHITBY–WHITBY 1986. xiii–xiv.; WHITBY 1988. 28–33. Tanulmányait valószínűleg Alexandriában végezhetette, ahol retorikát, filozófiát és jogot tanult: OLAIOS 1981. 3–7.; WHITBY–WHITBY 1986. xii–xiv.

⁵ További munkái: *Quaestiones physicae* című paradoxográfiája, *Dialogus de praedestinatione* című teológiai témájú műve, valamint az *Epistolae ethicae rusticae et amatoriae* című írása. OLAIOS 1981. 4–5.; OLAIOS 1995. 127–128.; WHITBY–WHITBY 1986. xiv–xv.; WHITBY 1988. 33–39.

non az avarokkal és szlávokkal szembeni hadviselésre, és keleten a perzsák elleni háborúkra.⁶ Pozíciója folytán hozzájuthatott számos okmányhoz és feljegyzéshez, és ebből kifolyólag munkája sok értékes adatot tartalmaz a 6–7. századi dél-orosz steppei népekre, köztük az avarokra vonatkozóan is. Emellett azonban megjegyzendő, hogy a szerző tekervényes stílusa folytán a 7. század első felében készült munka bizonyos részletei gyakran nehezen értelmezhetőek, és időnként datálási problémák is felmerülnek a forrás kapcsán.⁷

A vizsgált részlet Theophylaktos Simokattés történeti munkájában az avarok 584-es Bizánci Birodalom ellen vezetett hadjárata kapcsán tűnik fel. Az 567-ben a Kárpát-medencébe beköltöző nomád nép ekkor Ankhialosig nyomult előre, és a bizánci császár békekötés reményében még ebben az évben Elpidios és Komentionios vezetésével követséget küldött az avar kagánhoz.⁸ Míg a kagán fenyegető, fennhéjázó szavaira a bizánci követség tagjai közül Elpidios nyugodtan, békéltetően válaszolt, addig Komentionios keményen, támadólag vágott vissza. A császári testőrségből kiemelkedő bizánci követ határozott szónoklata teljes diplomáciai kudarcba fulladt. Az avar kagán éktelen haragra gerjedt, figyelmen kívül hagyta a követeknek kijáró tiszteletet, és Komentionios elfogatta, megkötöztette, kalodába záratta a lábait, és követi sátrát leszakíttatta. Theophylaktos Simokattés úgy véli, hogy a sátor leszakítása ez esetben egy helyi avar szokás, mely a halálbüntetést szimbolizálja. Végül a forrófejű bizánci követ megmenekült, ugyanis az avar előkelők meggyőzték a kagánt, hogy ne mondjon ki halálos ítéletet Komentioniosra, így elengedte a bizánci követséget. A békekötés végül 585-ben Elpidios közreműködésével valósult meg, melynek eredményeképp a bizánciak az avarok évpénzét 20 ezer solidusszal emelték meg.⁹

A forrásrészletről megállapítható, hogy mind az esemény leírása, mind Komentionios az avar kagánhoz intézett – a szerzőre abszolút jellemző – hosszú, jól kidolgozott beszéde teljes egészében Theophylaktos műve.¹⁰ A történeti munkában található „sátor leszakítása” (*σκηνοπηγίον διέρρηξε*) kifejezés pontos jelentése nem teljesen egyértelmű. Theophylaktos ebben a szakaszban a sátorra általánosan használatos *σκηνή/σκήνωσις* kifejezés helyett a *σκηνοπηγίον* terminust alkalmazza¹¹, mely elsősorban „sátorfelállítás, sátorverés” jelentéssel bír.¹² A Carolus de Boor és Peter Wirth által szerkesztett szövegkiadásban ezen terminus „sátor” (*tentorium*) jelentés-

⁶ Theophylaktos munkájának megírásakor főként Ioannes Epiphaneus történeti művét használta, de emellett feltételezhető, hogy Menandros Protektor, Ailianos és szicíliai Diodoros munkái is forrásul szolgálhattak számára. SZÖM 140–141.; OLAJOS 1979. 3–17.; OLAJOS 1988. 14–66., 96–112.

⁷ MORAVCSIK 1983. 544–545.; WHITBY–WHITBY 1986. xvii–xxv., xxvii–xxviii.; SZÖM 140.

⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 62. 584 őszére vagy 584–585 telére datálja ezt az eseményt, míg BEŠEVILIEV 1950. 257., WHITBY–WHITBY 1986. 238. és WHITBY 1988. 142. szerint 583 őszén vezetett Elpidios és Komentionios követséget az avar kagánhoz.

⁹ THEOPHYLACTI SIMOCATTAE HISTORIAE I. 4. 6–6, 6. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 62–63.; OLAJOS 2012.

¹⁰ OLAJOS 1979. 7. úgy véli Komentionios beszéde kapcsán, hogy csak néhány gondolatot vehetett át Theophylaktos Menandros Protektortól a beszéd megfogalmazásakor és összeszerkesztésekor (például: a kagán és népe a rómaiak által adományozott földön lakik; az avarok ősi hazájukból a türkök elől menekültek Európába).

¹¹ THEOPHYLACTI SIMOCATTAE HISTORIAE I. 6, 2.

¹² GYÖRKÖSY-KAPITÁNYFÉ–TEGYEY 1990. 961.; LIDDELL–SCOTT–JONES–MCKENZIE 1958. 1608.

sel szerepel.¹³ A szövegkörnyezet egyértelműen igazolja a fordítás helyességét.¹⁴ A sátorhoz kapcsolódó igének (*διαρρήγνυμι*) több jelentése is van, használták „eltör, szétszakít, széttör” értelemben is.¹⁵ A kifejezést a történeti munka fordítói közül Olajos Terézia és Szádeczky-Kardoss Samu a sátor leszakíttatásaként értelmezte, de emellett a jegyzetben utaltak arra, hogy esetleg a sátorfa leszakításáról lehetett szó.¹⁶ Michael Whitby és Mary Whitby,¹⁷ illetve Schreiner¹⁸ interpretációiból úgy tűnik, hogy ők inkább a sátor szétszaggatására gondoltak. A forrásrészletben tehát a Theophylaktos által használt szavak jelentése nem egyértelmű, így nem lehet megállapítani, hogy a szerző csak általában a sátor megsemmisítésére, vagy pedig a sátor valamely részének megrongálására (a sátort borító anyag megszaggatására, esetleg a sátortetőt tartó oszlop eltörésére) gondolt.¹⁹

Az avarokra vonatkozó írott forrásokban a sátor leszakításával kapcsolatos szokáson kívül Maurikios utal hadászati munkájában az avarok sátrára.²⁰ A hadászaton jártas császár javasolja az avarok által használt sátortípus átvételét a bizánci hadsereg számára.²¹ Véleménye szerint ez a nomád nép által alkalmazott sátortípus

¹³ BOOR–WIRTH 1972. 425. Mind a magyar, mind az angol, mind a német nyelvű fordítások a Boor-féle szövegkiadás által meghatározott 'sátor' jelentést használták ez esetben: „sátor” (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 63.; OLAJOS 2012.); „Zelt” (SCHREINER 1985. 51.); „tent” (WHITBY–WHITBY 1986. 28.).

¹⁴ A szerző a történeti munkájában e forrásrészleten kívül még öt helyen használja a *σκηνοπήγιον* szót, és minden esetben, mind a szövegkiadásban, mind a fordításokban „sátor” jelentésben alkalmazzák. THEOPHYLACTI SIMOCATTAE HISTORIAE II. 12, 10., III. 2, 1., III. 14, 10., V. 11, 1., VII. 10, 1.; WHITBY–WHITBY 1986. 61., 74., 95., 193.; SCHREINER 1985. 78., 90., 108., 155., 190.; OLAJOS 2012.

¹⁵ GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFÉ–TEGYEY 1990. 248.; LIDDELL–SCOTT–JONES–MCKENZIE 1958. 410.

¹⁶ „Komentionolst megalázóan megköörtözte, lábait fakalodába szorította, a követi sátrat leszakította, s ennek nyomán egy helyi szokás értelmében halálbüntetés fenyegette őt.” SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 63.

¹⁷ „dishonoured Comentionolus with chains, crushed his feet in the clamp of wooden stocks, tore apart the ambassador's tent, and hence, according to a native custom, threatened the death-penalty.” WHITBY–WHITBY 1986. 28.

¹⁸ „entehrte den Komentionol durch Fesseln, seine Füße ließ er durch einen schmerzenden Block zusammenpressen und das Zelt des Gesandten riß er ein, womit nach dem dort üblichen Brauch die Todesstrafe drohte.” SCHREINER 1985. 51.

¹⁹ Theophylaktos munkájának még egy másik részletében található egy sátor leszaggatásával kapcsolatos esemény, amikor Priskos hadvezér ellen fellázadtak a katonák a perzsa fronton. A zendülés során Priskos fővezéri sátrát felszaggatták. WHITBY–WHITBY 1986. 74.; OLAJOS 2012. Ebben a részletben azonban egy másik igét, a „felhasít, széttép” jelentésű *περισχίζω* szót használta a szerző. THEOPHYLACTI SIMOCATTAE HISTORIAE III. 2, 1.

²⁰ Az avarok által használt sátrakra vonatkozó források közé bevonható esetleg még a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszánál található karcolt rajz. Először Robert Göbl és Róna-Tas András a nagyszentmiklósi kincs felirataival foglalkozó munkájában találunk erre vonatkozó információt. A szerzőpáros tagjai közül Göbl vetette fel, hogy az eddig tamgának gondolt két jel valószínűleg jurta- vagy sátorábrázolás lehetett. Göbl hangsúlyozta, hogy a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszánál található jelhez hasonló tamga nem ismert az eurázsiai steppén. Emellett írásjelként sem értelmezhető, mivel sokkal összetettebb a jel felépítése (GÖBL–RÓNA-TAS 1995. 34.); BÁLINT 1998. 238–239. ezzel szemben úgy vélte, hogy a bekarcolt jel nem emlékeztet sátorra, és a Göbl által analógiaként hivatkozott kun sátorábrázolás túlságosan késői.; RÓNA-TAS 1998. 943–944. egyetértett Göbllel abban, hogy sem tamgának, sem írásjelnek nem feleltethető meg a vizsgált jel. Emellett hangsúlyozta, hogy a rajz semmiképpen sem jurtaábrázolás, hanem egy, a jurta előzményeként tekinthető sátortípus, melyet póznákból építettek fel (esetleg rácsos szerkezetű lehetett), nemezzel fedtek le. Ennek a típusnak – a jurtával ellentétben – nem volt tetőkarikája.

²¹ ANDREWS 1999. 1273–1274. felhívta a figyelmet a forrásrészlettel kapcsolatban, hogy ez az egyetlen példa arra, hogy a nomádokon kívül esetlegesen más népek is használhatták ezt a sátortípust.

tetszetős küllemű és használata praktikus.²² Szádeczky-Kardoss Samu, aki elsőként vizsgálta behatóbban ezt a forrásrészletet, arra a következtetésre jutott, hogy ezek jurtaszerű építmények lehettek. Úgy értelmezte a szóban forgó avar lakhely tulajdonságait, hogy a bizánci négyszögletes sátor ellenében az avaroké kerek alakú volt, aminek következtében jobban ellenállt az erős szél támadásainak, mint a szögletes alakú. Emellett feltételezi, hogy rácsszerkezetű oldalfallal rendelkezhetett, így könnyen szállítható és összeszerelhető volt.²³ A rendelkezésünkre álló kútfőkből tehát nem tudjuk egyértelműen megállapítani az avarok által használt sátrak típusát.²⁴

A nomád népek mindennapi életének fontos eleme volt a sátor, és ezzel párhuzamosan lényeges szerepet töltöttek be ezek a mobil lakhelyek a hitvilágukban, hiedelemrendszerükben is. A jurta a világmindenség, a makrokozmosz kicsinyített másának, modelljének tekinthető, belső beosztása szigorú rendet követett, meghatározott helye volt a nőknek, férfiaknak, az alacsonyabb rangúaknak, stb.²⁵ A sátnak azonban nemcsak teljes egésze, hanem egyes elemei is szimbolikus jelentőséggel bírtak a nomád népek hitvilágában. A sátor részei közül jelképes jelentése volt a tetőkarikának, a jurta bejáratának, a tetőkarikát tartó oszlop(ok)nak, a sátorkötélnek és a tűzhelynek.²⁶ A vizsgált téma kapcsán hangsúlyozandó, hogy a sátor és egyes elemeinek szimbolikája elsősorban kései, mongol kori forrásokban fordul elő.

Önmagában a sátor jelképezhette a hatalmat, a jurta tulajdonosát, a stabilitást, és fontos szerepet töltött be az egyes nomád népek temetkezési szokásában is. A jurta jelentőségére utal a Kubiláj parancsára összeállított kormányzási kézikönyvben található adat, mely szerint a Mongol Birodalom kilenc jelvénye között található a zászlóval ellátott nagy sátor is.²⁷ A *Mongolok titkos történetében* található egy részlet, mely arra utalhat, hogy a káni jurta bizonyos fokig az uralkodót testesíthette meg. A káni palotasátor felállításánál az éjszakai testőrök közül egynek jelen kellett lennie, mint szállásmesternek, és felügyelnie kellett a folyamatot.²⁸ Szintén az uralkodói hatalmat szimbolizálhatta a többi jurta/sátor közül kiemelkedő/kimagasló fejedelmi sátor. A hunok esetében a 449-re datálható Priskos-követjárás kapcsán maradt fenn egy részlet, mely szerint a hunok nem engedték a kelet-római követségnek, hogy egy dombon állítsák fel a sátraikat. Ugyanis így Attila sík területre épített

²² MAURIKIOS I. 2, 10. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 80–81.

²³ SZÁDECZKY-KARDOSS 1986. 212–213.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 80–81.; DENNIS 1984. 13. szerint Maurikios hadászati munkájának az avar sátorra vonatkozó jellemzése arra utal, hogy az avar lakhelyek kerek alakúak és tágasak voltak.

²⁴ FODOR 1983. 95–98. szerint a jurta Belső-Ázsiából származtatható és a hunokkal került Európába. Újabb vélemények szerint azonban csak később, a törökök nyugati expanziójával jutott el ez a sátrótípus Kelet-Európába (ANDREWS 1999. 107–110.; ZIMONYI 2005. 107–121.).

²⁵ RÓNA-TAS 1961. 96–97.; RÓNA-TAS 1997. 177.; ATWOOD 2004. 615.; IVÁN 2004. 115. A mongoloknál halállal büntették azt, ha valaki a jurtában tiltott tevékenységet folytatott (bevizelt, ételt köpött ki). Ezen cselekmények után csak egy sámán által vezényelt, tűzzel végzett tisztítószertartás után használhatták újból a mobil lakhelyet (PLANO CARPINI III. 7. vö. GYÖRFFY 1965. 62.). Szintén „tűzzel tisztították meg” a halottak jurtáit, csak ezen szertartás után használhatták ismét ezeket a sátraikat (PLANO CARPINI III. 15. vö. GYÖRFFY 1965. 66.).

²⁶ ANDREWS 1999. 480–481.; ATWOOD 2004. 615.; IVÁN 2004. 115–118.

²⁷ A hatalmi jelvény volt még a Mongol Birodalomban a fekete zászló, a vörös kürt, az arany tegez, a sárga dob, a gyémántos szablya, az arany nyereg, az öv. SAGASTER 1976. 295–299.

²⁸ MTT 10. 232. vö. LIGETI 2004. 290.

sátora alacsonyabb lett volna a követi sátrához képest.²⁹ Plano Carpini jegyzett fel egy adatot arra vonatkozólag, hogy a mongoloknál a halott temetésekor lerombolták a jurtáját. Tehát a jurta elpusztítása egyúttal jelképezte a tulajdonosa halálát.³⁰ A temetkezéssel kapcsolatos szokásokban is megfigyelhető a sátor jelentősége. A hunoknál és a türköknél is hasonló módon mutatkozik meg ez a jelenség: a jurtában terítik ki, ravatalozzák fel a halottat, majd pedig többször körbelovagolják.³¹

A jurta legfelső részét a tetőkarika képezte, melyet a tetőrudak tartottak. Maga a tetőkarika funkcionális szempontból egyszerre jelentett fényforrást a jurta számára, és szolgált a füst kivezetésére is.³² Alakjából adódóan általánosan megfigyelhető, hogy a nomád népeknél legtöbbször a nap szimbólumaként jelenik meg.³³ Emellett viszonylag későn, a 16. században, a buddhizmus újbóli térnyerésével tűnik fel a Dharma- vagy törvénykerékkel való társítása is. A néprajzi párhuzamok alapján kitűnik, hogy Buddha megvilágosodáshoz vezető tanításainak egyik szimbóluma főként nyolcküllős formában jelenik meg a nomád népeknél.³⁴ A *Mongolok titkos történetében* a tetőkarikának a széttözása – a jurta más részeinek elpusztításával együtt – a Börtét elrabló merkit vezető hatalmának a megtörését is jelképezte.³⁵ A tetőkarika füstnyílása is jellegzetes elemnek tekinthető, mely a túlvilág bejáratát jelképezte.³⁶ Erre a jelenségre utal a *Mongolok titkos történetéből*, Dzsingisz kán családjának eredetmondájából kitűnő szimbolika. Alan-koa férje, Dobun-mergen halála után három fiút szült. A kétes körülmény miatt Dobun-mergentől született két fia meggyanúsította anyját, aki az Ég Istenétől származtatta három fiatalabb gyermekét. Alan-koa szerint a jurta füstkivezető nyílásán keresztül jelent meg ez a „ragyogó, aranyos” férfi.³⁷

Hasonló történet maradt fenn az ujjur Bügü kagán kapcsán, akinek a jurtájában a füstnyíláson keresztül egy hajadon jelent meg hét éven keresztül minden éjszaka. A kagán minden éjjel követte a lányt egy Aq-Tagh nevű hegyhez, ahol hajnalig beszélgettek egymással.³⁸ A kései forrás ezen részlete alapvetően egy manicheista vonásokat tükröző álomképnek tekinthető, de emellett megfigyelhető, hogy a túlvilágba vezető út bejáratának a képzele összekapcsolódik a steppei vonásokat tükröző füstnyílás azonosításával.³⁹ Szintén a túlvilág bejáratának szimbólumaként jelenik meg tetőkarika füstkivezető/fénybeeresztő nyílása a *Mongolok titkos történetének* egy másik részletében. A forrás szerint az Ég istene úgy büntette meg

²⁹ EXC. DE LEG. ROM. 3. vö. BLOCKLEY 1983. 250–251.

³⁰ PLANO CARPINI 12. vö. GYÖRFFY 1965. 64–65.

³¹ IORDANES 256. vö. KISS 2005. 93.; CSOU-SU 50. vö. LIU MAO-TSAI 1958. 9–10.

³² RÓNA-TAS 1961. 86–88.; RÓNA-TAS 1997. 176.

³³ Úgy tűnik, hogy tovább él a napszimbólum iszlám környezetben is. Erre utal a török nyelvű népek eredetmondáját megőrkítő Dede Korkut könyvének néhány részlete, ahol arany füstnyílású sátrakról tesznek említést. ANDREWS 1999. 1266.; ADORIÁN–PUSKÁS 2002. 57., 67., 68.

³⁴ ANDREWS 1999. 416., 1266.

³⁵ MTT 3. 105., 109. vö. LIGETI 2004.² 29–30.

³⁶ ANDREWS 1999. 149.

³⁷ A forrás a füstkivezető nyílás mellett a jurta ajtaját is megemlíti, mint esetleges „ajtárót” a férfi számára. MTT 1. 21. vö. LIGETI 2004.² 12.

³⁸ Utolsó éjjelen a lány jókívánságokkal látta el a kagánt: Bügü birodalma hatalmas legyen, gondoskodjon a népről, és uralkodása alatt legyen szorgalmas és buzgó. GUVAINI I. 8. vö. BOYLE 1997.² 57.

³⁹ ANDREWS 1999. 149–150.

Teb-Tenggerit, hogy az esti szürkületben a jurta fényeresztő nyílásán keresztül nemcsak a főtálos életét vette el, hanem a testét is elvitte.⁴⁰

A jurta fából készült ajtaja és ennek a része, a küszöb is fontos jelentéssel bír. A jurta küszöbe a választóvonalat szimbolizálta a sátor mikrokozmosza és az azon kívüli makrokozmosz között, és átmenetet képezett a „külső” és a „belső” világ között.⁴¹ Erre utal a tetőkarika kapcsán már említett forrásrészlet a *Mongolok titkos történetéből*, melyben Alan-koának a jurta bejáratán keresztül jelent meg egy „ragyogó” istenség.⁴² A jurta bejáratának részei közül a külső források különösen kiemelik a küszöb szentségét. A mongolokra vonatkozólag Plano Carpini és Rubruk beszámolóiban, valamint Julianus barát első útjáról készült jelentésében is kiemelik a küszöb jelentőségét. Mindhárom forrás kihangsúlyozza, hogy különösen káni és a vezéri sátrak esetében figyelhető meg a küszöbre lépés tilalma,⁴³ és az, hogy erre az európai követek figyelmét hangsúlyosan felhívták. Aki megszegte ezt a törvényt, és rálépett a küszöbre, arra halálbüntetést várt.⁴⁴ Rašid al-Dīn történeti munkájának egy részlete egyértelműen arra utal, hogy a mongolok a sátor bejáratával kapcsolatos egyik szokása a meghódolást szimbolizálta. Ariq Böke 1264-ben alá akarta vetni magát testvérének, Kubilájnak, és megjelent a kán udvarában. A muszlim szerző szerint Ariq Böke mielőtt Kubiláj elé járulhatott volna, behódolási rituálén kellett keresztülesnie. A sátor ajtajában álló Toluj legkisebb fia a vállával az ajtónak támaszkodott, és valószínűleg a sátor bejáratának nemeze borította be a vállait, és így várta a kagán engedélyét a belépésre, és a megbocsátását.⁴⁵

Néhány mongol kori forrásból kitűnik, hogy a sátor tetőkarikát tartó oszlop(ok)nak⁴⁶ és a sátorköteleknek is lehetett szimbolikus jelentésük. A jurta tetejét tartó oszlop(ok) szétzúzása – a jurta más részeinek elpusztításával együtt – a *Mongolok titkos történetében* a Börtét elrabló merkit vezető hatalmának a megtörését is jelképezte.⁴⁷ Rubruk leírásából kitűnik, hogy a sátorkötélnek is hasonló szentsége lehetett, mint a küszöbnek, és tilos volt megérinteni.⁴⁸

⁴⁰ MTT 10. 246. vö. LIGETI 2004.² 95.

⁴¹ ANDREWS 1999. 1268.; IVÁN 2004. 116.

⁴² MTT 1. 21. vö. LIGETI 2004.² 12. A forrás a jurta bejárata mellett a füstkivezető nyílást is megemlíti, mint lehetséges „átjárót” a férfi számára.

⁴³ ANDREWS 1999. 1268. úgy véli, hogy a küszöb szentségének az eredete gyakorlati dolgokra vezethető vissza. Ahhoz, hogy ezek a mobil sátrak masszívak, erősek legyenek, elengedhetetlen a vázszerkezetek stabilitása. Ebből a bejárat, illetve ennek a része (küszöb) sérülhetett a leginkább, és ezért próbálták fokozottan védeni.

⁴⁴ PLANO CARPINI III. 7., IX. 11., 33.; RUBRUK XV. 6., XIX. 5., XXIX. 28., 29., 37., XXX. 8. vö. GYÖRFFY 1965. 48., 64., 95–96., 102., 141., 147., 176–178., 187. Rubruk megemlékezik arról, hogy követjárásuk során az egyik társa megbotlott a jurta küszöbén, és a mongolok azonnal elvitték a tettest, és a káni udvar legjelentősebb írónka, „aki főbenjáró bűnösök felett ítélkezik”, vizsgálta ki az ügyét. Végül nem ítélték el Rubruk társát, azonban a káni sátrakba a továbbiakban már nem mehetett be. RUBRUK XXIX. 29., 37. vö. GYÖRFFY 1965. 176., 178.

⁴⁵ RAŠID AL-DĪN II. 7, 2. vö. BOYLE 1971. 261.; ANDREWS 1999. 542–543.

⁴⁶ A jurta tetejét vagy nem támasztották alá oszloppal, vagy pedig egy vagy több oszlop tarthatta meg. RÓNA-TAS 1997. 176.; IVÁN 2004. 123.

⁴⁷ MTT 3. 105., 109. vö. LIGETI 2004.² 29–31.

⁴⁸ RUBRUK XIX. 5. vö. GYÖRFFY 1965. 147.

A jurta közepére lokalizálható tűzhelynek⁴⁹ is volt szimbolikus jelentése a nomád népek estében. Elsősorban a család jólétét és fennmaradását jelképezte.⁵⁰

A sátor lerombolása, megrongálása különféle módon észlelhető az írott forrásokban. Egyrészt vagy csak egy általános leírás marad ránk a jelenségről, melyből csak annyi derül ki, hogy a jurta elpusztult. Másrészt pedig néhány esetben pontos információt szolgáltatnak a források a sátor feldúlásának a módjáról: a tetőkarikát tartó oszlop(ok) eltörése, a sátor megszaggatása, a sátorbejárat szétszúzása. A sátor elpusztításának, megszaggatásának és a tetőkarikát tartó oszlopok eltörésének a kiváltója többféle formában jelenik meg a forrásokban. Az első esetben az Ég Istene, vagy valamiféle túlvilági erő rombolja le a sátrat, a másik esetben pedig vagy az uralkodó parancsára, vagy az ellenség győzelmekor pusztítják el a lakhelyet. Ezenkívül felmerül annak a lehetősége is, hogy a jurta tulajdonosának halálával függ össze annak lerombolása. Mindhárom eset közös vonása, hogy a sátor megrongálása vagy megsemmisítése baljós, végzetes jelként jelenik meg a forrásokban.

Ibn Fadlān hangsúlyozta, hogy a volgai bolgárok a villámok által elpusztított sátrakban az Ég Istenének a büntetését látták. Éppen ezért az ilyen sátrakban lévő halottakhoz és tárgyakhoz nem nyúltak.⁵¹ A mongol korra vonatkozóan is megjelenik az égi jelként értelmezhető sátor elpusztulása, vagy épen hagyása. A khoraszani helytartó, Csin Temür 1240 körüli halála után két jelölt is szeretne volna elfoglalni Csin Temür pozícióját, a fia, Edgü Temür és Kögüz. Céljaik elérése érdekében mindketten sátrat vittek ajándékba Ögödejnek, a nagykánnak Karakorumba. Miután az Edgü Temür által hozott sátrat felépítették, a kán helyet foglalt az építményben elhelyezett trónon. Azonban ahogy Ögödej elhagyta a sátrat, egy nagy forgószél kerekedett, és szétszaggatta, valamint a tartóoszlopát kidöntötte, ami rázuhant a kán egyik ágyasára. A forrás szerint a sátor pusztulásával Edgü Temür becsülete is darabokra hullott. A kán parancsára a sátrat feldarabolták. Viszont a Kögüz által épített sátrat nem érte semmilyen természeti csapás sem, és természetesen ő nyerte el a pozíciót.⁵² Szintén baljós előjelként jelenik meg Arik Böke sátrának a pusztulása, mely az ő esetében a Kubilájjal szembeni vereséget jelentette. Toluj legkisebb fia a sátrában mulatozott, tivornyázott, amikor hirtelen forgószél kerekedett, és ezer darabra szaggatta szét a nomád lakhelyet, tartóoszlopát pedig eltörte. Az Arik Bökét támogató főemberek ezt végzetes jelnek tekintették, ami előrevetítette Kubilájjal szembeni bukását, ezért elpártoltak tőle.⁵³

⁴⁹ A tűzhellyel azonos tiszteletben részesült a jurta bejáratával szembeni rész, mely a közösség legtiszteltebb emberének a helye volt. SAGALAEV–OKTJABR'SKAJA 1990. 45.

⁵⁰ ZIMONYI 2005. 245.; IVÁN 2004. 116. Plano Carpin a mongolok kapcsán emlékezik meg a tűz fokozott védelméről: például halálbüntetés várt arra, aki a tüzet késsel megérintette. PLANO CARPINI III. 15. vö. GYÖRFFY 1965. 66.

⁵¹ IBN FADLĀN 63. vö. TOGAN 1966. 64.; SIMON 2007. 63–64. Hasonló jelenség figyelhető meg a mongolok esetében is, ahol Plano Carpin a sátrak villám pusztítására ugyan nem tér ki, de megemlékezik arról, hogy mi a teendő abban az esetben, ha valakit a mennykő sújt. Tilos megérinteni, hozzányúlni a villámcsapás áldozatának ruháihoz, jurtájához, stb. PLANO CARPINI III. 7. vö. GYÖRFFY 1965. 63.

⁵² ĞUVAINI II. 28., 232–233. vö. BOYLE 1997.² 495–496. A Ğuvaini munkáját felhasználó Rašid al-Dīn szintén megemlékezik erről az eseményről, azzal a különbséggel, hogy a szerző a szélvihar okozta pusztításokor csak a sátor szétszaggatásáról emlékezik meg, a sáttetőt tartó oszlop kidőléséről nem tesz említést. RAŠID AL-DĪN II. 1, 2. vö. BOYLE 1971. 73.

⁵³ RAŠID AL-DĪN II. 7, 2. vö. BOYLE 1971. 261.

A *Mongolok Titkos Történetében* található egyik részletből kitűnik, hogy az ellenség megsemmisítésére utal a vezéri sátor elpusztítása is. A forrás a Temüdzsin feleségét, Börtét elrabló merkitek elleni támadása kapcsán erősen hangsúlyozza a sátor tartóoszlopának, tetőkarikájának és ajtajának a szétzúzását, mint az ellenfél teljes megsemmisítésének a jelét.⁵⁴

Plano Carpini munkájában pedig a jurta lerombolásának a motívuma a tulajdonos halálával és a temetési szertartásával függ össze.⁵⁵

A büntetések különböző formáiról a nomád népek esetében a mongol kort megelőzően nagyon kevés adatunk van.⁵⁶ A mongolok kapcsán viszonylag több forrás áll a rendelkezésünkre, melyek megemlékeznek arról, hogy alapvetően kétféle büntetést alkalmaznak az elkövetett bűncselekmény súlyosságától függően. Halállal büntették az emberölést, a paráználkodást, a csatában történő megfutamodást és a nagyobb értékű lopásokat. A kisebb bűncselekményeket pedig botütésekkel fenyítették.⁵⁷ Azonban egy esetben sem figyelhető meg a forrásokban, hogy a halálra ítélésnek, vagy bármiféle más büntetésnek lenne valamiféle szimbóluma a nomád népeknél.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a Theophylaktos által használt kifejezések jelentése nem egyértelmű, így nem lehet megállapítani, hogy a szerző csak általában a sátor megsemmisítésére, vagy pedig a sátor valamely részének rongálására (a sátort borító anyag megszaggatására, esetleg a sátortetőt tartó oszlop eltörésére) gondolt. A fentiekben felsorolt példákban kitűnik, hogy a nomád népeknél a sátor vagy jurta mellett, hogy a mindennapi életben fontos volt, természetesen a hitvilágban is jelentős szerepet töltött be. A sátor vagy annak valamely alkotóeleme szimbolizálhatta a kagán hatalmát, a stabilitást, a napot, a túlvilág kapuját, a világmindenség és az emberi világ határát, stb. A sátor leszakítására vagy elpusztítására elsősorban kései, mongol kori források adataiból következtethetünk. Ez lehetett teljes szétrombolás, esetleg csak a sátor vázát borító nemez, vagy más anyag megszaggatása, néha a sátrat tartó oszlop eltörése, eldöntése. A sátor rongálását vagy valamiféle túlvilági erő, az Ég Istene, vagy az uralkodó, vagy pedig a sátor tulajdonosának az ellensége okozta. Esetleg a sátor tulajdonosa halálának a jelképeként pusztíthatták el a jurtát. A felsorolt esetekben elsősorban a politikai hatalom, vagy a társadalmi pozíció vesztesét jelentette a sátor károsítása, másodsorban pedig a halál jelképének tekinthető. Az említett párhuzamok közül azonban egy esetben sem fordul elő az, hogy a halálbüntetést szimbolizálná. Az avaroknál megtalálható szokással együtt vizsgálva a párhuzamokat elmondható, hogy minden alkalommal valamiféle baljós jelet, esetleg halált jelképezett a sátor rongálása. Főként a hatalom, vagy maga az ember elpusztulását jelezte. Annak ellenére tehát, hogy az avaroknál megjelenő szokás ismeretlen más nomád népeknél, jól beilleszthető a nomád népek sátorral kapcsolatos szimbolikarendszerébe.

⁵⁴ MTT 3. 105., 109. vö. LIGETI 2004.² 29–31.

⁵⁵ PLANO CARPINI III. 12. vö. GYÖRFFY 1965. 64–65.

⁵⁶ Például a hsziungnuk a hadseregen belüli engedetlenséget halállal büntették. SZEMA KIEN I. 6. vö. DU YAXIONG–HORVÁTH 1997. 33.

⁵⁷ PLANO CARPINI IV. 9., VI. 3.; RUBRUK VIII. 2. vö. GYÖRFFY 1965. 53., 68., 79., 130–131.; ATWOOD 2004. 264.; AUBIN 2008.

BIBLIOGRÁFIA

- ADORJÁN-PUSKÁS 2002. = *Dede Korkut könyve. Török eredetmonda*. Ford. ADORJÁN IMRE-PUSKÁS LÁSZLÓ. Budapest, 2002.
- ANDREWS 1999. = ANDREWS, PETER ALFORD: *Felt Tents and Pavilions. The Nomadic Tradition and its Interaction with Princely Tentage I-II*. London, 1999.
- ATWOOD 2004. = ATWOOD, CHRISTOPHER P.: *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*. New York, 2004.
- AUBIN 2008. = AUBIN, FRANÇOISE: *Law and colonial policies. Mongolian Penal Law and Sino Manchu Control*. 2008. <http://www.pdfcarri.com/Law-and-colonial-policies:-Mongolian-Penal-Law-and-Sino-Manchu-Control.html>
- BEŠEVLIEV 1950. = BEŠEVLIEV, VESELIN: Zwei Randnotizen zu Theophylaktos Simokattes. *Byzantinische Zeitschrift* 43 (1950) 257–258.
- BÁLINT 1998. = BÁLINT CSANÁD: Új könyv a nagyszentmiklósi kincsről. *Századok* 132 (1998) 231–256.
- BLOCKLEY 1983. = *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus II*. Trans. BLOCKLEY, R. C. ARCA Classical and Medieval texts, Papers and Monographs 10. Liverpool, 1983.
- BOYLE 1971. = *The Successors of Genghis Khan by Rashīd al-Dīn*. Trans. BOYLE, JOHN ANDREW. New York–London, 1971.
- BOYLE 1997. = *Gengish Khan. The History of the World Conqueror by ‘Ala-ad-Din ‘Ata-Malik Juvaini*. Trans. BOYLE, JOHN ANDREW. Manchester, 1997.²
- BOOR–WIRTH 1972. = *Theophylacti Simocattae Historiae*. BOOR, CAROLUS edidit, editionem correctiorem curavit explicationibusque recentioribus adornavit WIRTH, PETER. Stuttgart, 1972.
- DENNIS 1984. = *Maurice’s Strategicon. Handbook of Byzantine Military Strategy*. Trans. DENNIS, GEORGE T. Pennsylvania, 1984.
- DU YAXIONG–HORVÁTH 1997. = *A hunok legkorábbi története. Írta: Sima Qian*. Ford. DU YAXIONG–HORVÁTH IZABELLA. Peking, 1997.
- FODOR 1983. = FODOR ISTVÁN: Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez. *Népi kultúra – népi társadalom* 13 (1983) 81–118.
- GÖBL–RÓNA-TAS 1995. = GÖBL, ROBERT–RÓNA-TAS, ANDRÁS: *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 240. Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 31. Veröffentlichungen der Prähistorischen Kommission 29. Wien, 1995.
- GYÖRFFY 1965. = *A Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Közreadja GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1965.
- GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFfy–TEGYEI 1990. = *Ógörög–magyar szótár*. Szerk. GYÖRKÖSY ALAJOS–KAPITÁNYFfy ISTVÁN–TEGYEI IMRE. Budapest, 1990.
- IVÁN 2004. = IVÁN ANDREA: A jurta tiszteleti helyei – Širee. In: *Helyszellemek kultusza Mongóliában*. Szerk. BIRTALAN ÁGNES. Őseink nyomában 3. Budapest, 2004. 115–124.
- KISS 2005. = *Iordanes Getica. A gótok eredete és tettei*. Közreadja KISS MAGDOLNA. Budapest, 2005.
- LIDDELL–SCOTT–JONES–MCKENZIE 1958. = *A Greek-English Lexicon*. Ed. LIDDELL, HENRY GEORGE–SCOTT, ROBERT–JONES, HENRY STUART–MCKENZIE, RODERICK. Oxford, 1958.
- LIGETI 2004. = *A mongolok titkos története*. Ford. LIGETI LAJOS. Budapest, 2004.²
- LIU MAO-TSAI 1958. = LIU MAO-TSAI: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe) I-II*. Göttinger Asiatische Forschungen 10. Wiesbaden, 1958.

- MORAVCSIK 1983. = MORAVCSIK, GYULA: *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Budapest, 1983.
- OLAJOS 1979. = OLAJOS TERÉZIA: Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menandros Protektór. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 66 (1979) 3–17.
- OLAJOS 1981. = OLAJOS TERÉZIA: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 68 (1981) 3–11.
- OLAJOS 1988. = OLAJOS, THÉRÈSE: *Les sources de Théophylacte Simocatta historien*. Budapest, 1988.
- OLAJOS 1995. = OLAJOS TERÉZIA: Adalék Theophylaktos Simokattés klasszikus előképeinek kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 39 (1995) 127–132.
- OLAJOS 2012. = *Theophylaktosz: Világtörténelem*. Ford. OLAJOS TERÉZIA. Budapest, 2012. (sajtó alatt)
- RÓNA-TAS 1961. = RÓNA-TAS, ANDRÁS: Notes on the Kazak Yurt of West Mongolia. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1961) 79–102.
- RÓNA-TAS 1997. = RÓNA-TAS ANDRÁS: Nomád sátor, árok és kerítés. In: *Honfoglalás és néprajz*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. A honfoglalásról sok szemmel 4. Budapest, 1997. 173–183.
- RÓNA-TAS 1998. = RÓNA-TAS ANDRÁS: A nagyszentmiklósi kincs. Zsupán. *Századok* 132 (1998) 940–949.
- SAGALAEV–OKTJABR'SKAJA 1990. = САГАЛАЕВ, АНДРЕЙ МАРКОВИЧ–ОКТЯБРЬСКАЯ, ИРИНА ВЯЧЕСЛАВОВНА: *Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири*. Новосибирск, 1990.
- SAGASTER 1976. = SAGASTER, KLAUS: *Die Weiße Geschichte (Čayan teüke). Eine mongolische Quelle zur Lehre von den Beiden Ordnungen: Religion und Staat in Tibet und Mongolei*. Asiatische Forschungen 41. Wiesbaden, 1976.
- SCHREINER 1985. = *Theophylaktos Simokates Geschichte*. Üb. und erl. SCHREINER, PETER. Bibliothek der Griechischen Literatur 20. Stuttgart, 1985.
- SIMON 2007. = *Ibn Fadlān. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Ford. SIMON RÓBERT. Budapest, 2007.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1986. = SZÁDECZKY-KARDOSS, SAMU: Der awarisch-türkische Einfluss auf die Byzantinische Kriegskunst um 600. (Anmerkungen zum Strategicon des Maurikios) *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Opuscula Byzantina* 8 (1986) 203–215.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. = SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest, 1998.
- SZÖM = *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I. 2*. Szerk. HAJDÚ PÉTER–KRISTÓ GYULA–RÓNA-TAS ANDRÁS. Budapest, 1988.
- THEOPHYLACTI SIMOCATTAE HISTORIAE = *Theophylacti Simocattae Historiae*. BOOR, CAROLUS edidit, editionem correctiorem curavit explicationibusque recentioribus adornavit WIRTH, PETER. Stuttgart, 1972.
- TOGAN 1939. = *Ibn Fadlān's Reisebericht*. Üb. TOGAN, AHMED ZEKI. Leipzig, 1939.
- WHITBY–WHITBY 1986. = *The History of Theophylact Simocatta*. Trans. WHITBY, MICHAEL–WHITBY, MARY. Oxford, 1986.
- WHITBY 1986. = WHITBY, MICHAEL: *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*. Oxford, 1988.
- ZIMONYI 2005. = ZIMONYI ISTVÁN: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Gayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, 2005.

PINTÉR-NAGY, KATALIN

On an Avar Custom in the Historical Work of Theophylact Simocatta

In this paper an Avar custom is analyzed through the historical work of Theophylact Simocatta. According to the Byzantine author the breaking of the tent symbolized capital punishment in the Avar Khaganate. The tent was important and significant in the life and faith of nomadic peoples. The tent or a part of the tent symbolized the power of the khagan, the stability, the sun. Data of tent's breaking or tent's destroying can be found in the Mongolian sources, too.

The power of the other world, or the khagan, or the enemy of the tent's owner caused the tent's destroying. Besides the tent's destroying symbolized the death of the tent's owner. The tent's destroying meant the loss of political power or social position, but generally symbolized ominous signs or death in every case. This Avar custom is unknown among the customs of other nomadic peoples, but fits well the symbolic system of nomadic peoples.

A Kárpát-medence 9–10. századi története

Μεγάλη Μοραβία, Szvatopluk országa
– Hol voltak a morva végei? –

„Semmi sem világít rá jobban a jelenre és a jövőre felé vezető választott utakra, mint az a mód, ahogyan a társadalom magáénak vállalja múltját.” (Lucian Boia)

Negyed évezredes vita tárgya a *De Administrando Imperio* (DAI) által említett *Magna Moravia* (μεγάλη Μοραβία) lokalizálása. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár államkormányzati munkája négy ízben tesz említést „Szvatopluk országáról”; ebből három alkalommal olyan világos földrajzi koordinátákat közöl,¹ melyek alapján a nevezett ország a Balkán-félsziget középső vidékeire helyezhető. Már önmagában ez a következtetés is megerősíti a bizánci államkormányzati munka értesültségének hitelét, de további más források, leginkább frank és ószláv kútfők, adatai is arra mutatnak, hogy a ma ismert és elfogadott, a Közép-Duna-medence északnyugati határterületein fekvő Morávián túl, a 9. században létezett egy másik, délszláv területekre helyezhető „Morávia” is. Ez a fejedelemség azonban nem tekinthető „a morvák országának”, mert ezen a tájon nem morvákat kell keresnie a kutatásnak. Annak a népességnek a neve, amelynek területét forrásaink a Balkánra helyezik, két helyről származhat. A balkáni szláv közösségeket a bizánciak *Szklaviniai* névvel illették. Ezek a félszigeten rendszerint földrajzi egységgel rendelkeztek és központjaik gyakran folyók völgyeiben jöttek létre, amelyek után lakóikat nevezték: így a kutatás ismeri az abodritok, a timocsánok, a sztrimonitik vagy a narentánok mellett a *moravánok* népet is,² amely nevét a Morava folyóról nyerte. A másik elgondolás Boba Imre nevéhez köthető. Boba szerint *Magna Moravia* lakosságának elnevezése a későbbi Sirmiummal azonosítható *Margus* avagy *Marava* (*Maraha*) városának latinos alakjából fakad és az nem morvákat, hanem margusi vagy maravai szlávokat jelöl (*Sclavi Margenses, Sclavi Marahenses*).³

A magyar történettudomány a DAI adatait tekinti a honfoglalás-kor egyik legfontosabb forrásának, ezért ma már elterjedt az a felfogás, hogy a kérdéses időben valóban két Morávia létezett. Azonban a 9. századi Kárpát-medence múltjával foglalkozó munkák sem egységesen vélekednek ezen államalakulatok egymáshoz való viszonyáról, nevezetesen: időben és térben hogyan függ össze a két terület története egymással. Ezzel szemben a régi, meggyökeresedett elgondolás szerint Morvaország előképe a 9. század első felében alakult ki a mai morva földek és Nyugat-Szlovákia területén, ami aztán Szvatopluk alatt birodalomná nőtte ki

¹ Vö. a 13., 40. és 41. fejezetek adatait; a 38. caput csak közvetve adja meg *Magna Moravia* elhelyezkedését. DAI 64–65., 176–177., 180–181., ill. 172–173.

² BOLENSKY 1999. 79.

³ BOBA 1996. 19–23.

magát és ez az impérium lenne megfeleltethető „Nagymoráviával.” Ez az elképzelés a görög jelzőt 'nagy' és nem 'rég' értelemben magyarázza és végső soron azt állítja, hogy soha nem létezett egy időben a bazileosz által említett ország és Morávia, hanem Moráviából fejlődött ki a „Nagymorva Birodalom”. Csakhogy a *DAI* szövegéből következően Szvatopluk országának jelzője nem térbeli kiterjedést, hanem időbeli elsőséget jelent, hasonlóan Magna Hungaria esetéhez. Ezért indokolt a más forrásokból sehol sem adatolható „Nagymorávia” terminus helyett az Ómorávia elnevezés használata.⁴ Azt, hogy „Nagymorávia”, mint terminus sehol sem fordul elő a korabeli ósláv vagy latin nyelvű forrásokban, a hagyományosnak nevezett elgondolás hívei is belátják.⁵

Az elmúlt években számos olyan munka látott napvilágot tekintélyes szerzők tollából Ómorávia fekvésének és kiterjedésének kérdését illetően, amelyek megállapításai gyökeresen eltérnek a közismert felfogástól. Dolgozatom elsősorban a „déli lokalizáció” hipotézisét elfogadók, illetve mellette érvelők elgondolásainak, meglátásainak összegzését kívánja adni, kettős célból. Egyrészt azért, mert ellentétben az északi lokalizáció közismert, és a cseh és szlovák múlttudat „hivatalos” változatával szemben ez a vélemény nem sok népszerűsítést kap, ismeretlege esetleges, ráadásul a vele foglalkozók nézetei között is vannak eltérések. Másrészt világossá kell tenni: akármilyen politikai akarat formálta át a közelmúltban a történeti kutatások irányát, nem lehet tudományos nézeteket doktrínaként kezelni. Márpedig az „Ómorávia-probléma” pontosan ilyen. Minden megállapítást, amely érintette a 9. századi morva történelmet, a közelmúltig ahhoz kellett idomítani, hogy a „morvák fejedelemsége” a Duna vonalától északra terült el, s fennállása megelőzte a honfoglaló magyarság Kárpátokon belüli megjelenését. Ez az elgondolás azonban sokkal inkább politikai, semmint történeti alapokon nyugszik.⁶

Röviden vázolom még *Magna Moravia* északi és déli lokalizálásának régészeti hátterét, illetve annak problémáit. Hangsúlyozom: jelen írást előtanulmánynak szánom. A dolgozat terjedelmi korlátai miatt nem lehetséges foglalkoznom sem a források teljes körével, sem adataik széleskörű geográfiai elemzésével, amelynek révén szétválaszthatóak lehetnének az északi és a déli Moráviára vonatkozó tudósítások. Egyelőre nem teszem elemzés tárgyává Metód egyházi joghatóságának kérdését, annak földrajzi vonatkozásait, s ehhez hasonlóan feldolgozásra vár a magyar krónikahagyomány ismertetése is. Mindezen feladatokat, a késő-avar régészeti anyag morva-medencei, részletes vizsgálatával karöltve a jövőben kívánom elvégezni.

Tudomány és politika: hogyan került *Magna Moravia* északra?

Boba Imre, Püspöki Nagy Péter és legutóbb Martin Eggers is alapos kutatástörténeti áttekintést adott arról a folyamatról, hogy az észak-balkáni Morava

⁴ Vö. BOBA 1996. 82.; OLAJOS 1996. 17.; SZABADOS 2011. 124.

⁵ VAVŘINEK 1998. 7.

⁶ Jó példa erre Boba Imre először angolul megjelent könyvének (BOBA 1971.) fogadtatása: az akkori csehszlovák történészek cáfolat nélkül bélyegezték tudománytalannak és Csehszlovákia-ellenesnek. PETROVICS 1998. 22. Ellenben több kutató már a kezdetektől fogva pozitívan fogadta Boba nézetét, pl. Lewis, Bowlus, Kronsteiner, Schelesniker. Vö. BOWLUS 2005. 202–205. Összefoglalóan l. PETROVICS 2005., különösen PETROVICS 2005A.

folyó, vagy Marava városa menti szlávokról hírt adó források értesítései miként váltak Moráviáról szóló híradásokká az évszázadok folyamán.⁷ *Magna Moravia*, azaz Szvatopluk országának északi lokalizálásának ötlete valójában a 14. században alakult ki Csehországban, amely végső soron Prágai Kozma elbeszélésére megy vissza, elterjesztése pedig a 15. századi humanistákhoz köthető, elsősorban Aventinushoz és Aeneas Sylvius Piccolominihez. Püspöki Nagy már húsz éve jelezte: a „*translatio regni*” tana, azaz a morva „korona” uralkodói joghatóságának átruházása a Cseh Királyságra a Luxemburgi-ház terjeszkedő politikájának az érdekeit szolgálta, amely dinasztia 1310–1437 között a cseh uralkodókat adta.⁸ Így lett egykorú források adatainak későbbi félreértéséből tudatos ideológiai eszköz, majd pedig politikai-diplomáciai fegyver a 19–20. századra, és vált axiómává a tudományosságban és a közgondolkodásban, kivált az egykori Csehszlovákia területén. Legutóbb Petrovics István utalt rá, hogy Boba teljes joggal mutatott rá arra a tényre, hogy az így rögzült nézet miatt *Magna Moravianak* a Dunától északra való fekvését a kutatók magától értetődőnek tekintették, és ezért a felfogásuknak ellentmondó kútfők adatait egyszerűen figyelmen kívül hagyták, más források értesítéseit pedig nézetüknek megfelelően „javígtatták”. Ezek többször olyan, modern nyelvekre történő forrásfordításokban öltöttek testet, amelyek kulcsfontosságú értesítései komoly torzulásokat szenvedtek, hiszen szándékolt, tendenciózus fordítás termékei voltak.⁹

Tanulságos egy Eggers által citált összegzés: „A ČSSR-ben keletkezett írások a „Nagymorva Birodalomról” azért váltak végül elviselhetetlenné, mert imamalom-szerűen állandóan ugyanazokat az érveket és „bizonyítékokat” ismételgették. Herbert Schelesniker – utánozhatatlan módon – így fogalmazott: »Az utóbbi évtizedekben régészeti leletek alapján, egyházi áldással, állami hozzájárulással és támogatással, a nemzeti politika iránt elkötelezett, de a független historiográfiában is Morva-doktrína fejlődött ki a Morva-hipotézisből, hogy azután világnézeté szilárduljon.«.”¹⁰ Hasonló okok mondták ki a következő megállapítást is: „A hagyományos szemlélet tehát Nagymorávia területének idő- és térbeli alakulásában egy középkori politikai célokból létrehozott hamis hiedelemhez ragaszkodik. Ezt a hiedelmet számos, de a lényegét nem érintő változtatban védelmezi, és mélységes hallgatásba burkolózik ott, ahol az egykorú források kétségbe vonják a hagyomány hitelét.”¹¹ Boba óta, ahogy Magyarországon, úgy a nemzetközi kutatásban sem egyöntetű a kérdés megítélése, tekintélyes történészek fogadták pozitívan az „új-teória” érvrendszerét. Másrészt „az a tény pedig, hogy mindkét oldal, mind a mai napig folyamatosan napirenden tartja a kérdést, nem csupán annak aktualitását, hanem szakmai recepciójának fontosságát is jelzi.”¹²

Nélkülözhetetlen röviden vázolnunk a „hagyományosnak” (valójában ortodoxnak) nevezett lokalizáció alapjait, hogy képet kaphassunk a források

⁷ Vö. BOBA 1996. 110–113., 120–125. és PÜSPÖKI NAGY 1978. 60–65. Kimerítően ismerteti a morva–ómorva kérdés kutatástörténetét és hipotézisből ideológiává fajulását EGERS 2005.

⁸ PÜSPÖKI NAGY 1978. 64–65.

⁹ PETROVICS 1998. 22.

¹⁰ Vö. EGERS 2005. 198.

¹¹ PÜSPÖKI NAGY 1978. 69.

¹² PÜSPÖKI NAGY 1996. 12.

átértelmezéséről. Eszerint (ami a „kisantant-történetírás” nacionalista vonalán haladva rímeli a „dákó-román kontinuitás” teóriájára, már ami a térfoglalás elsőségét illeti a Kárpát-medence bizonyos részein, esetünkben a Felvidéken) a honfoglalás előestéjén létezett egy morva állam, amelynek központja az északi Morava folyó völgyében feküdt, a mai Csehország dél-nyugati részén. E felfogás szerint ennek az államnak volt legtekintélyesebb uralkodója a magyar hagyomány Szvatoplukja (871–894), akinek országa, mint a mai Szlovákia és Csehország (valamivel régebben pedig Csehszlovákia) előképe, a cseh-morva törzsterületeken túl birtokolta a Felvidék nyugati részét is, egészen a Garam folyásáig, de később a Felvidék keleti részén túl¹³ a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl egy részére is kiterjesztette a „Nagymorva Birodalom” határait a Kárpát-medencében.¹⁴ A cseh és szlovák kutatók azonban sok esetben tudatosan félremagyarázzák a források értesítéseit. Itt csak utalunk a *DAI* adatának meghamisítására, amelynek Ómoráviáját az egyértelmű lokalizálás ellenére egyszerűen északra helyezi, megtoldva azzal a képtelen megállapítással, amely szerint „Nagymoravia fogalom tárgyszerűen indokolt, mert így különböztetik meg a régi morvaországi morva alakulattól”.¹⁵ Holott világos: a *DAI* adatának egyetlen lehetséges interpretálása szerint Ómoravia a Kárpát-medence déli sávjába lokalizálható, a terület melletti jelző pedig nem térbeli, hanem időbeli jelentésben értendő.

Jó összefoglalást ad Martin Eggers az „ortodox” vagy „hagyományos” morva történetírás által kialakított képről. Eszerint 822 előtt, amikor a „morvákat” először említik írott kútfőben, a szlávok törzseit a Morva völgyében egy uralkodóház fennhatósága alá helyezték. Mojmir (833–846) alatt Moravia kiterjesztette határait a Felvidék nyugati részére, riválisa, Pribina elűzésével. Utóda, Rasziszlav (846–870) újabb hódító hadjáratokat folytathatott kelet felé (amire egyébként nincsenek történeti utalások), s megszilárdította hegemon helyzetét; ilyen előzmények után Szvatopluk alatt virágzott fel a „Nagymorva Birodalom”. Prágai Kozma leírásából ennek határai Csehországot, Közép-Németországot bizonyos, szorok lakta területeit, Sziléziát, dél-lengyel földeket (a viszlánok lakta vidéket) foglalták magukba a Morva-medencétől északra; ettől a tengelytől délre pedig gyakorlatilag a teljes Felvidéket, egészen a Tiszáig és a Duna-Tisza között (de egyes kutatók a Tiszántúlra és Erdélyre is kiterjesztik Szvatopluk *regnumát*)¹⁶. 884–894 között a Dunántúl is morva területté avanszált (ami ekkor frank tartomány, az

¹³ Révész 1996. 10. a Bodroghöz honfoglalás kori múltja kapcsán az alábbiakat fogalmazta meg: „Semmiel sem bizonyítható az a – szlovák történetírásban makacsul visszatérő – hipotézis, hogy a régió Nagymoravia része lett volna. A kisszámú bronztárgy, de a kerámia egy része is inkább keleti szláv kapcsolatokra utal (zemplénagárdi maszkos fibula!), párhuzamaik nem mutathatók ki a morva törzsterület temetőiből, ugyanakkor azok jellemző leletei hiányoznak a Bodroghöz és a szomszédos területek leletanyagából. Nagymoravia határait a szigetszerű szláv településterületek hozzákapcsolásával szinte a végtelenségig tovább lehetne tárgyalni.”

¹⁴ Itt kell megjegyezni, hogy nagyjából ezek azok a földrajzi koordináták, amelyekkel Szvatopluk országát szokták leírni. Azonban találkozhatunk szélsőségesebb és valamivel „finomabban hangolt” nézetekkel is. Előbbi hívei akár erdélyi és dunántúli területekre is kiterjesztik Moravia határait az „annektált” német és lengyel területeken túl, a mérsékeltébbek csak a cseh és morva területeket tartják Szlovákia mellett megszervezett országnak (tehát nagyjából az egykori Csehszlovákia területét); a fennmaradó földek a „birodalomszervezés melléktermékei”, amelyeknek direkt nincs köze Moráviához.

¹⁵ Vö. SZARKA 1986. 17.

¹⁶ Vö. pl. legújabban KOVÁČ 2001. 26., térkép.

Oriens).¹⁷ Ez hát az az „ország”, amelyet a magyarok felszámolnak a 10. századra.¹⁸ Püspöki Nagy is összegzi a „hagyományos” elgondolás eszmefuttatását: „Nagymorávia központja lényegében a későbbi Morva örgrófság területével azonos, melyhez I. Mojmir 833 táján hozzácsatolta Nyitra vidékét, kiűzve onnan Pribinát. A hagyományos szemlélet képviselői szerint Nagymorávia Szvatopluk uralkodása idején (870–894) terjedt ki a Dunántúl, valamint a Duna-Tisza köze északi részére, majd Csehországra és Lengyelország némely vidékére.” Majd hozzáfűzi, hogy „a heves viták” oka az északi és a déli lokalizáció hívei között világos: „Ha Nagymorávia – mint az egykorú források mondják – valóban Szirmium vidékén volt, akkor I. Mojmirtól Szvatoplukig, Pribinától Szt. Cirillig és Metódig a korai szláv történelem nagy jelesei ezentúl a mai Jugoszlávia¹⁹ vajdasági, horvátországi és szerbiai részeinek történetét fogják ékesíteni.”²⁰

A déli lokalizáció kutatástörténete

A *Magna Moravia* a Balkánra helyező első munkák kutatástörténetét Püspöki Nagy Péter összegezte tanulmányában. Eszerint a déli lokalizáció alap gondolata a kutatásban a XVIII. századra megy vissza és Szklenár György, pozsonyi jezsuita történészhez köthető, aki úgy vélte, hogy a források szerint Morávia „először Moesiában keletkezett és növekedett, onnan Dáciába (a Duna-Tisza közébe) terjedt és Rasztiszlav, de különösen Szvatopluk fejedelem, aki a morvák közt a leghatalmasabb volt, fegyveres erővel a mai Morvaország végső határáig terjesztette ki”.²¹ Szklenár új eredményeit rendtársa, Katona István történészprofesszor támadta a legélesebben, nem is rejtve véka alá, hogy indulatai honnan származnak Szklenár művével szemben: „Amikor [Szklenár] Anonymust, Béla jegyzőjét a legméltatlanabb módon kigúnyolta, mint mesemondót és álmodozót kinevette, s e kérdés olyan élenjáró íróit, mint Sulzerust, Gelaziust, Aventinust, Ransanust és még másokat felfalni látom, magamat nem mérsékelhettem mindaddig, amíg ama könyvet sarkaiból ki nem forgattam.”²² Mivel Katona István a középkor folyamán rögzült szemlélet híve volt, Szklenár György 1790-es halálával az Ómorávia-kérdés lekerült a napirendről s a vita egyoldalú befejezést nyert. Magyarországon a következő évszázadokban Katona nézete vált irányadóvá, majd a 19. századdal érkező nemzeti ébredés a kialakuló cseh és szlovák történetírás alapjait is meghatározta.²³

Mintegy másfél évszázaddal később jelent meg Boba Imre, USA-beli lengyel-magyar történész könyve,²⁴ amelyben a szerző Ómoráviát „a Száva folyó mentén, a Dunától délre” helyezte, „az antik Szirmium, a később Morvának nevezett város körüli vidék”-kel azonosítva. Boba a – többnyire – korabeli források elemzése

¹⁷ Már FEHÉR 1956. 33. utalt rá: a Dunántúl északi részét az egész század folyamán frank grófok kormányozták, míg déli felét csupán 840-871/874 között engedték át olyan szláv vazallusoknak, akik képviselték a birodalmi közigazgatást.

¹⁸ EGGERS 2005. 176.

¹⁹ Illetve most már egykori – K.-K.A.

²⁰ PÜSPÖKI NAGY 1978. 61–62.

²¹ SZKLENÁR 1784. Idézi: PÜSPÖKI NAGY 1978. 70.

²² KATONA 1786. Idézi: PÜSPÖKI NAGY 1978. 70.

²³ PÜSPÖKI NAGY 1978. 60–61.

²⁴ BOBA 1971. Vö. BOBA 1996.

révén jutott arra a következtetésre, hogy Szvatopluk állama egy, a Rusz felépítésére hasonlító, „Sclavonia néven ismert nagyobb condominium patrimonális része volt” Pannoniában, az antik Sirmium központtal,²⁵ azaz az Adriáig nyúló *terra Sclavorum* egy részfejedelemsége. Boba könyvnyi érveinek ismertetése nem lehet feladatunk, de érdemes indoklásának fő vonulatát megrajzolni: Ómorávia földrajzi lokalizálása a források adatai alapján csakis a Duna vonalától délre lehetséges; Metód érseki joghatósága – amely a legszorosabb kapcsolatban van Szvatopluk országának földrajzi elhelyezkedésével – csak Pannóniára terjedt ki,²⁶ az nem foglalt magába Dunától északra fekvő vidéket. Ez a terület pedig „szem előtt tartva a középkori államoknak a világi és egyházi felépítésében megmutatkozó elválaszthatatlan egységét” megegyezett a Raszisztzláv és Szvatopluk által kormányzott uradalommal, azaz: a „morvák” országának a Dunától délre, Pannóniában kellett lennie. Ez a „Morávia” nem a morvák lakta „nemzetállam” volt, hanem egy szlávok (*Sclavi*, *Slavi* vagy *Slaviene*) lakta, *Marava/Maraha* v á r o s a (! – tehát nem nép, hanem város nevével állunk szemben!)²⁷ körül szerveződött patrimonális fejedelemség. Ez a település adatolhatóan megfeleltethető az antik Sirmiummal, Metód érseki központjával, aki a források szerint *Marava*, és nem Morávia püspöke, illetve érseke volt.²⁸ Boba Imre tehát, Szklenár eredményeihez hasonlóan, úgy gondolta, hogy mind Mojmir és Raszisztzláv, mind pedig Szvatopluk fejedelemsége a Balkánra

²⁵ BOBA 1996. 16–17., 21., 141.

²⁶ Vö. a Naum-legenda adatát, mely szerint Metód, felszentelését követően „*Pannoniába ment, Morava városába*” (*ottide v Pannoniu v grad Moravou*). Idézi BOBA 1996. 25. Továbbá a *Vita Clementis* közli Metód püspöki címét eredeti, hivatalos (görög) formában: *επισκοπος Μοραβου της Πανονιας* (a *pannoniai Morava püspöke*). A későbbi latinra fordítóknál a cím már „*Moraviae et Pannoniae*” püspökeként jelentkezik. Így vált a pannoniiai Moravából Morávia és Pannonia... Idézi BOBA 1996. 91. Ami a cseh és szlovák történetírásban meglevő Cirill és Metód kultuszát illeti, a görög származású „szláv apostolok” élete és jelentősége alig volt ismert a középkori és a reneszánsz történetíróknál. Az majd csak a katolikus barokk egyházi mozgalmakban teljesedett ki, nem függetlenül a Róma által szorgalmazott uniói törekvésektől, így a katolikus propaganda, mint a nép körében élő „szláv szenteket” ábrázolta a görög testvéreket. A cseh „cirillmetódi hagyomány” megalkotásának művét az olomouci jezsuita kollégiumban működő tudós szerzetesek végezték el. Ebben a kontextusban születtek meg a 18. században azok a munkák, amelyek ezt a hagyományt összekapcsolták a szláv egység jelszavával, és „Nagymorávia” történetével, ami a nemzeti ideológia legfőbb hivatkozási területévé vált. Az az elmélet, amely kontinuitást feltételez a „nagymorva”-cseh, illetve „nagymorva”-szlovák történelem és kulturális tradíció között, mindmáig tartja magát a modern szlavisztikában is. BERKES 2003. 74–75.

²⁷ Vö. BOBA 1996. 36–37.

²⁸ BOBA 1996. 16. Boba Imre szerint az a sír, amelyet Popović tárt fel az egykori Sirmium részét képező Szenternyén Metódé. A szerb régészek ásatai négy, az idők során egymásra épült templom romjait tárták fel. A harmadik templomban egy sírt találtak, amelynek elhelyezkedése az épületen belül egyezik Metód prológusi legendájának azon leírásával, amely megadja Metód temetkezési helyének részleteit. Eszerint „[Metód] Morava székesegyházában bal oldalt, az oltár mögötti falban nyugszik.” Vö. BOBA 2005. 145., illetve további érveket a dolgozatban. TAKÁCS 1994. 460. szerint a Mačvanska Mitrovićán lévő templom apszisának későbbi építési szakaszai kizárják egy állítólagos Metód sír 9. századi keltezését és így lehetőségét. Az állítást nem vitatva azért ide kíváncsok, hogy Boba több – igaz, cseh területeken lévő – egyházi épületet sorol fel, amelynek datálásában nem tudnak megegyezni a kutatók. Így a csehországi Levy Hradecen lévő rotundát származtatták a 9., 10. és 11. századból is, a nini Szent Kereszt templom építését tették a 11. századra, de a 800 körüli évekre is, a dél-csehországi Nemetice várának elnéptelenedését helyezték a 9. század végére, de 950–1200 közé is. BOBA 1996. 129–130. 11. jz. A vélemények mind a tipológia, mind az időrend kérdésében erősen eltérnek.

lokalizálható és ahhoz az északi morva területeknek organikusan nincs köze, e területek csak hódítás útján kerültek rövid időre Szvatopluk fennhatósága alá.

Boba koncepciójának nyomában Püspöki Nagy Péter nemcsak továbbgondolta annak eredményeit, hanem megrajzolta a „hivatalos” elmélet kialakulásának történetét és cáfolta vagy súlytalanná tett számos összefüggést, amelyeket addig Ómorávia északi lokalizációjának bizonyítékeként értelmeztek. Püspöki Nagy szerint a források (mégpedig a két, közvetlen geográfiai adatokat közlő kútfő, a Bajor Geográfus és a *DAI*,²⁹ valamint számos közvetett földrajzi utalás) két Moráviáról tudnak.³⁰ Ómorávia területe a földrajzi adatok alapján Szvatopluk fellépéséig (871) az egykori Bács, Bodrog és Csongrád vármegyék, valamint a Dráva és a Száva közében Valkó és Szerémség, továbbá a szerbiai Drina és a Morava folyók alsó szakaszának közében, a Macsói Bánság vidékén helyezkedett el. Ez a terület az antik és a kora középkori fogalmak szerint Pannonia Savia, Dacia, Felső-Moesia és Dalmácia – a másik néven Illyricum – egy-egy vidékét ölelte fel.³¹

A két, konkrét utalással rendelkező értesítést egyéb lejegyzések adatai is támogatni látszanak. Ilyen pl. a *Fuldai Évkönyvek* 846. événél adatolt katonai itinerárium (hadak vonulási rendjének útleírása). Itt a frank sereg „a *Margus folyó menti slávok ellen vonult*”, majd Német Lajos sikeresen meggátolva azok elszakadását a birodalomtól Mojmir helyett Rasztiszlávot tette meg fejedelemmé. Ugyanerről a hadjáratról több forrásban azt jegyezték le, hogy Német Lajos meghódította Pannóniát. Pannónia meghódítása a Dráva-Száva közének megvívása volt, a Margus folyó pedig a szerbiai Morava régi neve. A lokalizáció világos, mint ahogy Mojmir és Rasztiszláv személye is.³² Püspöki Nagy hivatkozik még Nagy Alfréd földrajzi leírására, amelyben Karintia és Bulgária között egy pusztaságról tesz említést.³³ A leírás pontosan illik az egykori Ómoráviára, ellenben a passzus avar pusztáknak való értelmezése³⁴ teljesen téves, lévén az *Avarorum solitudines* a Magyar Alföldön lakozó avarokra utal.³⁵ A földleírás 888–897 között készült el,

²⁹ PÜSPÖKI NAGY 1978. 72. A szerző hangsúlyozza: „E két forrás vizsgálatában a legnagyobb módszertani hiba abban mutatkozik meg, hogy a két különböző érdekkörű és politikai szemléletű szerző teljesen egybehangzó állítását rendszerint nem mérlegelik együttesen. Állításaik elszigetelt alapon való kétségbevonása azzal az indoklással, hogy nem egyezik a hagyományos képpel, nem tudományos”. PÜSPÖKI NAGY 1978. 73.; VESZPRÉMY 1996. 136. a Bajor Geográfus leírásában kétszer, két néven említett morvák alapján erőltetett két Morávia léteire következtetni. A kútfő magyar szövegéhez vö. VESZPRÉMY 1996A. 153–162.

³⁰ GYÖRFFY 1986. 7–8. azon nézetnek adott hangot, miszerint „kétségtelen, hogy két Moráviával kell számolnunk”, mivel a Morávia név a Morava folyó nevéből származik, amelyből kettő található a Duna völgyében. Viszont, szemben Püspöki Nagy felfogásával, elképzelése szerint Ómorávia nem a déli, hanem az északi Morava folyó völgyében feküdt a 9. században. (Így azonban kérdés, hogyan beszélhetünk két Moráviáról, ha Ómorávia északon létezett, hiszen éppen annak délre lokalizálása adja az alapot a két Morávia feltételezéséhez – K-K. A.) Továbbá megjegyzi: Sirmium nem a Morava völgyében feküdt, így a város összekapcsolása Ómoráviával geográfiai szempontból sem megnyugtató. BOBA 1996. 19. szerint azonban Sirmium *Maraha/Marava* városával egyeztethető, és nem a déli Morava folyóval, illetve annak nevével.

³¹ PÜSPÖKI NAGY 1978. 63., 74.; PÜSPÖKI NAGY 1986. 16.; PÜSPÖKI NAGY 1996. 11.

³² PÜSPÖKI NAGY 1978. 73–74.

³³ „*Odtud na východ od země Korutanů za pustinou je země Bulharů*” MMFH III. 338.

³⁴ Vö. MMFH III. 338. 17. jz.

³⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS 1993. 232–233.

tehát kortárs lejegyzés, információja egybevág a DAI azon adataival, amely szerint a honfoglaló magyarok Ómorávia területét „teljesen végigpusztították”, illetve „megsemmisítették.”³⁶

Ide tartozik még Metód joghatóságának kérdése és az ahhoz kapcsolódó helynevek, Dévény és Nyitra problémája is. II. Adorján pápa 869-ben Raszisztiszlav, Szvatopluk és Kocel kérésére Metódot Pannónia püspökévé szentelte, központja „Szent Andronikosz széke”, Sirmium lett. Ez a régi püspökség az avarok 582-es foglalása³⁷ miatt 869-ig üresen állott. Metódnak csak az egyházmegyéjében volt joghatósága, azon kívül nem, s mivel a 11. századig nem ismert a kánonjogban a címzetes püspök, illetve érsek fogalma, Metód akkor lehetett egyházi előjáró Szvatopluk országában, ha annak területe (azaz Ómorávia) egybeesik a pannóniai *dioecesis*ével.³⁸ Püspöki Nagy relativizálja a Dowina~Dévény (Raszisztiszlav városa), illetve a Nitrawa~Nyitra (Pribina városa) megfeleltetéseket, mint annak bizonyítékait, hogy Raszisztiszlav, illetve előtte Mojmir *regnuma* a Dunától északra lett volna, és meggyőzően mutatja be az azonosítások gyengéit.³⁹ Végül hivatkozik Kézaira, aki szerint „Marót fia, Szvatopluk, aki Braktát meghódítván, a bolgárokon és messianusokon uralkodott...”, majd „Pannóniában is uralkodni kezdett”. Nem ismerjük Brakta nevét, de meghódítása révén Kézai szerint Szvatopluk a bolgárok és messianusok felett szerzett hatalmat, márpedig mindkét nép Moesiában vagy annak szűkebben vett környékén élt és talán megfeleltethető a bolgároktól elszakadt timocsánokkal és abodritokkal, akik közé lokalizálhatók a Margus-menti szlávok is.⁴⁰ Az összegzésben ki is mondja: Ómorávia a bolgár fennhatóság alól a 9. század második évtizedében elszakadó, 818-ban a Frank Birodalom védelme alá helyezkedő, bolgár-szláv törzsek – abodriták, a Margus és Timok menti szlávok –

³⁶ Vö. DAI 65., 177.; PÜSPÖKI NAGY 1976. 132.

³⁷ Sirmium avar ostromának forrásaihoz vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 49–54.

³⁸ PÜSPÖKI NAGY 1978. 75; PÜSPÖKI NAGY 1982. 27. Györffy relativizálta Metód sirmiumi kinevezésének súlyát a déli lokalizációval kapcsolatban, mert szerinte a püspöki kinevezés nem jelent szükségszerűen székhelyet is, és a térítő tevékenység nem köti egy központhoz a kinevezettet. Azonban ahogy Püspöki Nagy, úgy Boba is hangsúlyozta, hogy a kinevezett püspöknek az egyházmegyéjén belül kellett tartózkodnia, hatalma csak így érvényesülhetett. Metód, II. Adorján által felszentelve, szabályos *intitulatus* kellett legyen, nem lehetett sem *episcopus vagus*, sem egy elhagyott székhely címzetes püspöke. BOBA 1996. 86.

³⁹ Már MELICH 1925–1929. 335. is rámutatott, hogy a mai Nyitra névalak nem lehet a régi Nitrawa folytatója, mert a szlávok az -awa, -ava, -ova végződéseket mindenütt megőrizték. Melich úgy hidalta át az ellentmondást, hogy feltételezte: a magyarban vált Nyitrává Nitrawa neve, amelyet a szlávok visszakölcsönöztek. Azonban joggal hívta fel a figyelmet Püspöki Nagy arra is, hogy ez csak akkor lenne történetileg elképzelhető, ha a 10. században megszakadt volna a szláv népesség kontinuitása a kérdéses területen. Azonban a régészet tanúsága szerint a magyar fennhatóság alá került morvák a 10. században sem hagyták fel temetőiket (BÓNA 1987. 202). Püspöki Nagy szerint a szerémségi Mitrovac (amiből kettő is van) rejtheti Nitrawát, amely valóban Salzburg joghatósága alá tartozhatott fekvése miatt, szemben a felvidéki Nyitrával (PÜSPÖKI NAGY 1976. 133–134., 134. 62. jz.). Boba szerint Nitrawa neve egyedül a *Conversio* 11. fejezetében fordul elő, mint *proprietas*, azaz magánbirtok, Priwinával összefüggésben. Márpedig a felvidéki Nyitra városa, a későbbi püspöki székhely nem volt magántulajdon. Boba is utalt rá, hogy Nitrawa neve nem változhatott Nitrára/Nyitrára, következésképpen a két város, Nitrawa és Nyitra nem feleltethető meg egymásnak BOBA 2005A. 172–173. Nitrawát Boba sem tudta lokalizálni, de egy kütfő tanúsága szerint az valahol Moesiában feküdt („per Mesias [in] Nytraba”). Vö. BOBA 2005. 163.

⁴⁰ PÜSPÖKI NAGY 1978. 76–79. Kézai adataihoz vö. SRH I. 163., magyar fordítása BOLLÓK 1999. 102.

egyesüléséből alakult 833 táján. Ehhez a területhez csatol Szvatopluk 873 után új földeket. Püspöki Nagy még Bodrog vármegye etimonját is, igaz, csak említve, az abodritákhoz köti.⁴¹

Az Ómoráviát délre lokalizáló elképzelések közül ezek voltak azok, amelyek Mojmir és Raszisztzlav *regnumát*, illetve Szvatopluk országát a Kárpát-medence déli tájaira és/vagy a Balkánra helyezte, nagyjából a Szerémséget és annak tágabb környékét adva meg központi résznek. A következő teóriák Ómoráviát ettől északabbra, a Kárpát-medence középső vidékeire, a Duna-Tisza köz középső és déli területeire, illetve a Tiszántúl déli felére kiterjedően lokalizálják, és eltérés mutatkozik abban is, hogy Mojmir és Raszisztzlav országát térben máshol helyezik el, mint Szvatoplukét.

Senga Toru szintén a Duna-Tisza köz déli régiójába tájolta Ómoráviát. Eredményei a *DAI* adataira épülnek, melyeket egyéb, nyugati és szláv kútfők figyelembevételével finomított. Eszerint Ómorávia Szvatopluk fejedelemsége volt, amely terjeszkedéséig a Duna-Tisza közén állt fenn, s amely aztán egyesült a Raszisztzlav által birtokolt tényleges morva területekkel;⁴² a köztes időben a két „morva” terület közé „bolgár uralom alatt álló terület ékelődött”.⁴³ Elgondolása szerint a görög *megalé* ’rég, ó’ jelentésében éppen arra vonatkozhat Moravia jelzőjeként, hogy Szvatopluk egykori országa nem azonos a Raszisztzlav *regnumát*, majd morva és cseh földeket is integráló országával; attól különbözik mind időben, mind térben, de idővel része lesz, sőt, megszervezője az egész konglomerátumnak.

Senga szerint Ómorávia nem Pannonia területével, illetve Sirmium városával van összefüggésben; ennek annyi az oka, hogy a *DAI* Ómoráviát keresztleletlennek nevezi, Sirmium pedig püspöki, majd érseki központ volt, Metód székhelye. Ezért „a Duna észak-déli vonalától keletre eső síkság jöhet számításba... a Duna-Tisza között”.⁴⁴ Senga lokalizációja úgy született, hogy kizárta az északi földrajzi elhelyezkedést, a Karoling-kori Dunántúlt, Sirmium vidékét, annak „keresztelt” volta miatt, a Tiszántúlt a bolgár befolyásra hivatkozva, így nem is maradt más terület, mint a Duna-Tisza köz.⁴⁵ Bobához hasonlóan Senga szerint is arra utalnak a kútfők, hogy Raszisztzlav és Szvatopluk uradalmai nem ugyanazon területet fedik, hanem azok két, egymástól független patrimonium,⁴⁶ amelyek majd

⁴¹ PÜSPÖKI NAGY 1978. 79–80. E gondolat mentén haladva, azaz hogy a „morvák” összefüggésbe hozhatók a bolgár hatalom elől menekülő szláv törzsekkel, való igaz: gyanúsán egybevág a 832-ben megkötött frank-bolgár béke dátuma, amely az éppen ezen szlávság feletti hegemoniáért folytatott szembenállást zárta le, 833-mal, amikor is feltűnik a forrásokban I. Mojmir, a „morvák” első fejedelme.

⁴² Ez lett a későbbi, jelző nélküli, Morávia. SENGÁ 1983. 327.

⁴³ SENGÁ 1983. 320., 326., 342.

⁴⁴ SENGÁ 1983. 314.

⁴⁵ Nem biztos, hogy Sirmium és környékének kizárása a *DAI* adatai alapján kizárólagosak, már csak azért sem, mert a mű földrajzi utalásai éppen erre a területre mutatnak; talán azért nevezi a császár keresztleletlennek ezt a területet, mert 869-ig, Metód érkezéséig valóban nincs egyháziilag igazgatva, megszervezve a vidék. A Tiszántúlnak csak a legdélebbi, Temes-vidéki része lehetett bolgár érdekszférában, az is csak, mint gyeplő, tehát nem beszélhetünk a Duna-Tisza közöttől északra „bolgár uralom alatt álló” területekről; a Tiszántúl, illetve az Alföld északi része az avarok pusztái miatt sem vetődhetne fel a kérdésben. Ami Ómorávia „keresztleletlenségét” illeti, SZABADOS 2011. 126. joggal utalt rá, hogy „Sirmium város (Metód székhelye) kereszténysége önmagában nem jelentette egész Ómorávia kereszténységét”, tehát Senga földrajzi kényszere okafogyott.

⁴⁶ Vö. SENGÁ 1983. 318., 322.

Szvatopluk alatt fuzionálnak. A két Morávia lokalizálását a Bajor Geográfus adataira hivatkozva az északi Morava vidékére, valamint a Dráva-Duna torkolatától északra és délre eső területekre teszi.⁴⁷ Tehát az eddigiektől eltérően Senga Rasztiszláv országát nem a Balkánra gondolja, hanem azt megfelelteti az északi Morava-völgy területével. Senga szerint a Duna-Tisza közti Ómorávia előzménye az volt, hogy Avaria bukása után ezen a területen egy avarok és szlávok által benépesített „ütközőállam” jött létre, amelyet később kezdenek el megszervezni északról a morvák. 871, azaz a két *regnum* egyesítése után „feltételezhető, hogy Szvatopluk a 870-es években áthelyezte a székhelyét Nyitra vidékére”.⁴⁸ Később, Szvatopluk országának bukása idején a Regino adta képet, miszerint a honfoglalók a karantánok, morvák és bolgárok határait támadták, a morva határokat a Duna-Tisza közzel, a bolgár végeket a Tiszántúllal azonosítja.⁴⁹ Tekintve az avarok szállásait és a bolgár befolyás északi kiterjedését javasolható a megadott területek déli sávjára gondolni (ami erősen közelít a Boba és Püspöki Nagy által meghatározott területekhez), de erre Senga is utal, mert a *DAI* adatainak elemzése szerint 895–900 között dél felől Ómorávia volt szomszédos a magyarokkal, míg a 10. század közepén a horvátok. Azaz: Ómorávia a magyarok alföldi szállásai és a horvát földek közé esett.⁵⁰

Kristó Gyula összegzése szerint „teljesen nyitott kérdésként kell kezelnünk a morva jelenlétet a Garam-Duna vonalától keletre”. Bár nem kommentálja a „hagyományos” nézettel szemben íródott Boba és Püspöki Nagy-elképzeléseket, a *DAI*, a Bajor Geográfus és a Naum legenda⁵¹ adatai alapján Kristó is két Moráviát tart valósnak, amit megerősít az ország megkülönböztető jelzője a *megalé*. Ebből az is következik, hogy Ómorávia valahol a „Duna-Tisza közének déli részére és a Temes-köz (a Duna-Temes köze) nyugati sávjára terjedhetett ki”, míg a „későbbi” Morávia Dévénynél a Dunába ömlő Morava folyó két partján alakult ki az avar hegemonia után.⁵² Kristó az északi Moráviával kapcsolatban ír Mojmir, majd Rasztiszláv uralmáról, a *DAI* alapján Szvatopluk azonban már, mint a déli morvák uraként is szerepel koncepciójában.

A probléma kiindulópontját tekintve nehéz egyetérteni Kristóval, aki szerint „a dolog lényegét tekintve”⁵³ az már igazán részletkérdés, hogy Szvatopluk előbb volt-e Nagy Morávia ura, s onnan került az „északi” Morávia élére Rasztiszláv utódaiként, vagy pedig az „északi” Morvaország fejedelmeként 870 után terjesztette ki uralmát Nagy Moráviára”, hiszen ezzel éppen a kérdés sarokpontját relativizálja. Boba, Püspöki Nagy és Senga kutatásaira hivatkozva Kristó is úgy gondolja, hogy bizonyos ideig két Morvaország létezett, annak ellenére, hogy Ómorávia régészeti

⁴⁷ SENGÁ 1983. 318–319.

⁴⁸ SENGÁ 1983. 324–325.

⁴⁹ Vö. SENGÁ 1983. 330.

⁵⁰ SENGÁ 1983. 312. Ennek ellenére térképén ettől jóval északabbra jelöli ki a kérdéses területet. Uo. 340.

⁵¹ A Naum legenda szerint a magyarok a morvák földjét „elfoglalták és elpusztították azt” és akiket a honfoglalók nem ejtettek foglyul, azok „a bolgárok közé futottak és elnéptelenedett földjük az ugrok hatalmában maradt”. HKÍF 168–169. A híradás a *DAI* adataival teljesen összecseng, de SENGÁ 1983. 329. is utal a két forrás adatainak egybeesésére.

⁵² KRISTÓ 1980. 161–163.; KRISTÓ 1996. 89.

⁵³ Mármost a déli Morávia meglétének – K-K. A.

hagyatékáról egyelőre semmit nem tudunk, míg a morva területek már régóta dokumentáltak.⁵⁴ Végül megjegyzi: az északi morva földekkel a magyar törzsek csak 895 után lettek határosak.⁵⁵

Makk Ferenc a *DAI* geográfiai adatait alapul véve ugyancsak arra a következtetésre jutott, hogy „a két Horvátországhoz és a két Szerbiához hasonlóan volt egy északi és volt egy déli Morávia”. Az utóbbi feleltethető meg Ómoráviának, amely a Száva és a Morava folyók tágabb környékén helyezkedett el Sirmium központtal, a Duna-Tisza közének déli részére is kiterjedően.⁵⁶ Tóth Sándor László is foglalkozott a *DAI* által lokalizált magyar szállásterület kérdésével, s ennek kapcsán megjegyezte: „Nem foglalkozunk itt azzal a kérdéssel, hogy hol volt valójában Szvatopluk 'Nagy'-Moráviája (délen vagy északon), számunkra itt csak annak a rögzítése szükséges, hogy Konstantinos számára ez a Bizánchoz közelebb eső, a Dunától északra és keletre levő, bizonytalan kiterjedésű, a Kárpát-medence keleti felében levő régiót jelentette, amely a magyarok megtelepedésével gazdát cserélt”.⁵⁷

A Magyar Alföld belső körzetére tette Ómoráviát Martin Eggers és Charles R. Bowlus.⁵⁸ Bowlus munkája nem Ómorávia lokalizációját tekintette céljának; műve a Keleti Frank Birodalom délkeleti őrgrofságainak vizsgálatán alapult. Nézete szerint „a Karolingok katonai szervezete határozottan Pannonia délkeleti része felé orientálódott”, amely irányultság „ugyan nem nyújt elegendő bizonyítékot annak feltételezésére, hogy Morávia központja az antik Sirmium környékén volt, ám a karoling őrgrofságok katonai szervezete alapján az sem tűnik valószínűnek, hogy a 9. századi Morvaország a Dunától északra feküdt”.⁵⁹ Bowlus lokalizációja tehát annak az eredménye, hogy lajstromba vette a frank hadjáratokra vonatkozó forrásokat és azok útvonalait megkísérelte rekonstruálni. Az ezekkel összefüggő ausztriai helynevekből következik, hogy azok előfordulása csak egyféleképpen magyarázható: a Drávától délre elterülő „morva” területet lehetett ily módon megközelíteni.⁶⁰ Eggers szerint Rasztyiszlav fejedelemsége nem a Drávától délre, hanem a Dunától keletre, a Tisza-Maros összeshögellésének közelében lehetett, s központja nem Sirmium, hanem Marosvár volt.⁶¹ Ez lenne a *DAI*-ban szereplő *megale Moravia*, amelynek lakosait a frankok telepítették be a déli Morava-

⁵⁴ Vö. KRISTÓ 1996. 92. Regino értesítésének elemzésekor Kristó Gyula újra összefoglalta és megismételte nézetrendszerét Ómoráviáról: KRISTÓ 1998.

⁵⁵ KRISTÓ 2003. 17.; SENG 1983. 310. is megjegyezte, hogy a honfoglalás első fázisáról tudósító források tükrében „megale Moravia elfoglalását nem azonosíthatjuk Morávia szétesésével, amely a X. század elején történt”.

⁵⁶ MAKK 2003. 4.

⁵⁷ TÓTH 1996. 57.

⁵⁸ Eggers és Bowlus könyvének fő tézisei magyar nyelven is hozzáférhetőek. Vö. BOWLUS 2005.

⁵⁹ BOWLUS 2005. 203–204., 206.

⁶⁰ Vö. VESZPRÉMY 1996. 136.

⁶¹ Eggers és nyomában Bowlus Szvatopluk országának központját Marosvárra (Csanádvár) helyezte. VESZPRÉMY 1996. 136. szerint névhasonlóság okán, ugyanis Gellért nagy legendájában Marosvár neve *Urbs Morisena*. Vö. SRH II. 488–489. Magyar fordítása: SZABÓ 1983. 79.; BÁLINT 1996. 995. utalt rá, hogy kolozsvári régészek végeztek ásásokat Csanádon az 1970-es években, de a leletek késő Árpád-koriak voltak, korábbi rétegeket nem találtak az ásatók.

völgyéből.⁶² A német kutató végeredményben úgy tartja: Szvatopluk országa saját, balkáni bázisa és ezen vidék egyesítése révén jött létre, amely fejedelemséget délkeleti irányból északnyugatnak tartva kiterjesztette a Kárpát-medencébe.⁶³

Eggers és Bowlus Szvatopluk országát (tehát nem eredeti törzsterületét, hanem az uralkodása alatt létrejött fejedelemséget) gyakorlatilag a Kárpát-medencének ugyanarra a vidékére helyezik, a Magyar Alföldre. Eggers ennek határait a következőképpen adja meg: Északon az Északi-középhegység déli lejtői, délen az Al-Duna vonala; keleti határát a szerző nyitva hagyta a Nyírség közepénél és az Erdélyi-középhegység lábainál. Ehhez a „valódi Moráviához” 870/871 körül csatolták a Szerémséget, a Dráva-Száva között az egykori Valkó vármegye területét, Boszniát és a Belgrádtól délre eső vidéket. Továbbá ehhez az „alföldi Moráviához” tartozott Nyitra-vidéke, azaz a Nyugat-Felvidék és a Felső-Visztula menti viszlának földje, 884-ben a Rábától keletre elterülő Pannonia, 884-ben vagy 890-ben Csehország és Morvaország. Bowlus majdnem azonos koordináták között képzei el Szvatopluk hatalmi területének határait, de a csatolt részeket tekintve némiképp mérsékeltebb; délen „csak” a Szerémséget és a későbbi Valkó vármegyét tartja a „birodalom” részének, északon előbb a Kelet-Dunántúl, majd a Vágtól keletre eső területek, végül az attól nyugatra lévő földek, egészen a Kamp-folyóig, kerültek Szvatopluk uralma alá.⁶⁴

A kérdés régészeti vetülete

Bálint Csanád régészeti ellenvetéseket sorakoztatott fel Ómorávia Duna-Tisza-közi meglétével szemben. A jól kutatott alföldi területeken a 8. és 10. századra keltezhető leletanyag között nem különül el megfogható 9. századi réteg, amelynek legvalószínűbb oka az, hogy a kérdéses területen nem volt semmilyen politikai-etnikai szervezet, mely egy önálló régészeti kultúrát létrehozott volna.⁶⁵ Mind Eggers, mind Bowlus munkája kizárólag írásos források elemzése alapján lokalizálta Ómoráviát a Magyar Alföldre, és ugyanez mondható el Senga Toru konstrukciójáról is. Bálint hivatkozik a cseh és szlovák régészet eredményeire, miszerint a leletek „kora, száma, jellege” egyértelmű összhangban áll az északi lokalizációval. E régészeti kultúrával kapcsolatban azonban megjegyzi: a régészeti leletanyag Ómorávia lokalizációjának kérdésében mindaddig nem használható fel döntő érvként, amíg a szerb régészet nem kezdi el a Magyar Alföld déli sávja és a Morava környéke 9. századi emlékeinek feltárását, mert addig nem hasonlítható össze a két (északi és déli) leletcsoport. Bálint szerint csak akkor állhat szilárd alapokon a déli lokalizáció, ha kimutathatók a kérdéses területeken 9. századi temetők, települések, földvárak, templomok. De hozzáfűzi: ha meg is indulnak egyszer a feltárások,

⁶² Az Eggers által felvázolt kép az Avar Kaganátus bukása után a birodalom szétszóródott népeinek lokalizálásán alapult. A Duna-Tisza-közérről betelepülő szlovákokat helyezett, akiknek esetleg maguk a frankok is egyfajta ütközőállam szerepet szántak az avarokkal szemben. Vö. VESZPRÉMY 1996. 137.

⁶³ Vö. BOWLUS 2005. 206.

⁶⁴ Vö. BÁLINT 1996. 995.

⁶⁵ A késő-avar népesség 9. századi leletanyagának kérdését ezúttal figyelmen kívül kell hagynunk. Ennek oka azonban a témára való szorítkozás, és nem az avar továbbéléssel szembeni szkepszis. Amikor az Alföld 9. századi leletanyagának hiányáról beszélünk, az alatt az Ómoráviához (és egyébként a dunai bolgárokhöz) köthető emlékek hiányát értjük.

hosszú időbe fog telni, amíg történeti kérdések mérlegelésébe be lehet vonni a belőlük fakadó következtetéseket.⁶⁶

A magunk részéről követjük Bálint Csanád véleményét. A régészeti anyag hiánya két dolgot jelenthet: vagy az önálló műveltséggel bíró nép hiányzik az adott területről (esetünkben a jól kutatott, mai magyarországi alföldi területekről), vagy teljesen másban, illetve máshol kell keresnünk az illető nép hagyatékát (ami egyet jelent az eddig bemutatott munkák eredményei szerint az egykori Jugoszlávia területének 9. századi hagyatékának meghatározásával, földrajzi rögzítésével és értelmezésével, szem előtt tartva *Magna Moravia* balkáni lokalizálásának lehetőségét a leletanyag értelmezésénél). Hiszen eddig a magyar kutatás nemigen vizsgálta, hogy a balkáni szláváságból létrejött „ómorváknak” milyen lehetett az anyagi kultúrája, lévén régészeti szempontból nem is számolt *Magna Moravia* déli lokalizálásával. Azonban az északi Morava völgyében talált anyag nem lehet feltétlen analógia, mert nem a morvák, hanem az ómoráviaiak hagyatékát kellene elkülöníteni, ami egyáltalán nem biztos, hogy párhuzamba állítható a 9. századi, északi-morva emlékekkel. Ahogyan Szabados György legújabb könyvében megfogalmazta: „A DAI-ban Ómoráviaként kijelölt térség feltárása még hátravan. Aki azonban az északi Morávia régészeti párhuzamait keresné délen, az fejére állítaná a bizonyítás logikáját, mert ahhoz az előfeltevéshez igazítaná elvárásait, hogy a két „morva” terület anyagi kultúrája ugyanúgy „morva”.”⁶⁷

Valóban: azért, mert van az északi Morava-medencében kimutatható 9. századi emléktárgy, az még nem jelenti azt, hogy Ómorávia is ott lett volna. A mai morva területen megfogható leletanyag csak annyit bizonyít, hogy ott egy önálló arculatú (erősen késő-avar jegyeket viselő) kultúra alakult ki, amely „nagy-morva” hagyaték ráadásul egyáltalán nem esik egybe a „birodalomnak” azzal a hipotetikus kiterjedésével, amit a hagyományos kutatás állít.⁶⁸ Bálint Csanád leszögezte: a volt Csehszlovákia területén feltárt „nagy-morva” régészeti kultúrának nincs „egyetlen olyan vonása sem, melyet ne lehetne avar, bizánci és frank gyökerekből levezetni”.⁶⁹ Martin Eggers ugyancsak hangsúlyozza a késő-avar tárgyi hagyaték súlyát a nevezett területen. Véleménye szerint az északi „nagy-morva kultúra” igazából a továbbélő késő-avarok emléktárgya, akik Morvaországban, Nyugat-Felvidéken és Ausztria keleti határterületein telepedtek le, frank uralom alatt.⁷⁰

A „nagy-morvának” tartott, az északi Morava-medence tágabb területén található anyag késő-avar eredetét alátámasztó Kárpát-medencei analógiákat hosszan

⁶⁶ BÁLINT 1996. 997–998.; FODOR 2006. 105. 72. jz. szerint nagyléptékű ásatások folytak Belgrádban és az egykori Szávaszentdemeter környékén is, ahol Boba óta sejteni vélik a déli Morávia központját, de a feltárások nem igazolták elképzelését. Azonban nem világos, hogy a leletek interpretációjánál és datálásánál figyelembe vették-e annak lehetőségét, hogy azok esetleg az egykori Ómorávia népességéhez köthetők-e? Másrészt SZABADOS 2011. 127. felhívta a figyelmet arra, hogy Fodor István ezen kijelentését „egyetlen szakirodalmi hivatkozással sem támasztja alá”.

⁶⁷ SZABADOS 2011. 128.

⁶⁸ EGGERS 2005. 196.

⁶⁹ BÁLINT 1996. 997.

⁷⁰ EGGERS 1995. 29.; SZABADOS 2011. 128. 417. jz. szerint „kézenfekvő ennek alapján arra gondolni, hogy a *Conversio* említette adófizető „hunok” még a 9. század derekán is ekkora (vagy közel ekkora) területen éltek avaroként!”

lehetne sorolni.⁷¹ Az északi morva térség lelőhelyei közül most csak az egyik legfontosabbra, a – Ján Dekan „nagymorva” anyagot felvonultató munkájában⁷² többször felbukkanó – dévényújfalusi (Devinská Nová Ves) temető leleteire utalunk.⁷³ Az ásató, Jan Eisner maga közli, hogy a temetőt jellemző anyagi kultúra: avar (a feltárt 875 temetkezés közül mindössze 28 volt hamvasztásos, amelyeket szlávokhoz köthetünk). Ezzel szemben a temető etnikumát mérlegelve arra a megállapításra jutott, hogy Dévény vidékét a temető benépesülése során, de talán már annak kezdetekor, egységes szláv vagy elszlávosodott népesség lakta. A terület történeti szerepét vizsgálva Eisner úgy vélte, hogy a szlávság és avarság harcában Dévényújfalú környéke a Morvamente szlávságának volt hatalmas támaszpontja, nem pedig az avaroknak. Szőke Béla komoly fenntartásokkal élt Eisner értelmezésével kapcsolatban. Amint arra rámutatott: nem valószínű, hogy a szlávság a keletről érkező állandó avar nyomás ellen a Morva folyó bal partján, tehát a hátában ezzel a természetes akadállyal építette volna ki hatalmi bázisát. Ezzel szemben a Dunaradvány (Radvan nad Dunajom) és Alsógellér (Holiare) mellett feltárt avar temetők sorában könnyen megértjük Dévényújfalú szerepét, amely egyik állomása volt a Duna északi partján létesített avar hídfőláncolatnak. Fontos katonai jellegét hangsúlyozza a nagyszámú gyalog és lovas harcos sírja is.⁷⁴

A Dekan jegyezte albumban a temetőből egyértelműen a késő-avarokhoz köthető leleteket találunk: öntött, bronz griffes nagyszíjvéget (31. kép), öntött, áttört, bronz, stilizált indadíszes nagyszíjvéget (44. kép), öntött, bronz indás nagy- és kissíjvéget (45. kép), a bőcsi-körhöz tartozó,⁷⁵ öntött, bronz síjvégeket (54–55. képek), arannyal tausírozott, vas falerákat⁷⁶ (56. kép).⁷⁷ Ennek ellenére Eisner úgy nyilatkozott, hogy a Tisza középső és alsó folyásának vidékét és a Dunántúlt leszámítva az avarok sehol sem éltek nagyobb tömegben, így az öntött bronzok meglelte a tágabban vett Morva-medence területén csak kereskedelem révén magyarázhatók. A képtelen állítás mindenesetre nem akadályozta abban Dekant, hogy azokat „nagymorva” anyagként állítsa be! Egyébként Eisner úgy nyilatkozott a Felvidék avar korszakáról, hogy eltekintve Szlovákia déli és keleti peremvidékétől és a Morvamentétől, területén nem találjuk a nomád, avar kultúra nyomait – azaz: nevezett területeken igen, így a Morva-medencében is. Idevág az is, hogy a temető hamvasztásos sírjai a legrégebbiek közé tartoznak, amelyek kikerültek a korhasztásos, lovas temetkezésekkel is jellemezhető sírokat.⁷⁸ Világos, hogy itt a

⁷¹ Felsorolás helyett most csak egy indirekt példa: Cs. Sós Ágnes kandidátusi értekezésében annak a véleményének adott hangot, hogy Keszthely-Fenekpuszta – egyébként nagy részben késő-avar – temetője nem lehet avar, mert Fenekpusztán avar lakosságról nem beszélhetünk (nyilván a frank hadjáratok eredményeképp). A sírmező rítusa és leletanyaga alapján Morvaországgal és Dél-Szlovákiával mutat rokonságot, azaz: nyugati (morva)-szláv! Vö. BÓNA 1968. 118–119. Nem meglepő ez annak fényében, ahogyan átértékelték a terület késő-avar emlékanyagát és lett belőle „szláv” hagyaték.

⁷² DEKAN 1980.

⁷³ A temetőt feldolgozó monográfiát Szőke Béla ismertette. Vö. SZŐKE 1953.

⁷⁴ Vö. SZŐKE 1953. 166., 170.

⁷⁵ Vö. SZ. GARAM 1981.

⁷⁶ Vö. KISS 1996. 111–112. Eisner is megjegyzi, hogy a dévényújfalusi temető lószerszámai általánosan ismertek az avar kori temetőkben. Vö. SZŐKE 1953. 168.

⁷⁷ DEKAN 1980.

⁷⁸ Vö. SZŐKE 1953. 167.

csekély sírszámú szláv temetkezésekkel van dolgunk, amiből az is következik, hogy az avarként értékelhető csontvázas sírokat okafogyott szlávoknak tartani.⁷⁹

Ám valamilyen áthidaló megoldást mégiscsak kellett találni azon ellentmondás a feloldására, hogy bár a leletanyag avar jellegű, de az azt hordozó népességet mégis szlávoknak határozza meg a cseh és szlovák kutatás. Hiszen a terület avar, majd „nagyomorva” periódusa kontinuos, így a régészeti anyag alapján avarokat kellene látnunk a dévényújfalusi temető népességében *Magna Moravia* kialakulásának hajnalán. Így jöttek létre azok a bizonyíthatatlan elképzelések, hogy az avarok hamar elszlávosodtak a kaganátus bukása után, illetve, hogy csak az avar ötvösműhelyek hatása ért el a Morva-medencébe és nem az avarok tömegei,⁸⁰ amely leletcsoport tehát nem az avarokhoz köthető, hanem csupán a szlávok által átvett technológia továbbélése a szlávok között. Nem nehéz belátni: amennyiben Ómoráviát nem szükségszerűen északra lokalizáljuk, a kutatásnak semmi oka nem marad hasonló, szlavista elfogultságú, életszerűtlen hipotézisek felállítására.⁸¹

A fejtegetések zárásul ide kívánczik Boba Imre véleménye az ómorva kérdéskör régészeti bizonyítékainak vonatkozásában: „Kétségtelen, hogy a középkori történelem tanulmányozásához a régészet igen nagy segítséget nyújt. A régészeknek azonban előbb az archeológia tudományának határain belül kellene levonnunk a maguk következtetéseit, s csak ezt követően kerülhetne sor nézeteiknek a történelmi tényekkel való szembesítésére”.⁸² Látna az etnikai tekintetben „néma” forráscsoport történeti interpretációjának történelmietlen lehetőségeit, Boba Imre figyelmeztetése ugyanúgy aktuális, ahogy Bálint Csanád fentebb idézett véleményének józan mértéktartása is, megtoldva azzal az általa felvetett kérdéssel, hogy vajon „mennyiben befolyásolta, a történetírás mellett, a leletek politikatörténeti

⁷⁹ BÓNA 1968. 118. hívta fel a figyelmet arra, hogy a dévényújfalusi késő-avar temető 182. és 302. sírjai felett olyan szláv urnasírok kerültek elő, amelyek régtani helyzetükből fakadóan későbbiek a csontvázas avar temetkezéseknél. Ezeket másnak, mint 9. századi szláv urnasírokat, nem tarthatjuk! Mégis a késő-avar temetkezések avansáltak a „nagyomorva-szlávok” hagyatékának előfutáiraivá egy sosemvolt birodalom bizonyítékaiként. Egyébként Bóna Bóna 1968. 118. azt is megjegyzi, hogy „számos csehszlovák, német, lengyel, szovjet és román kutató szerint a hamvasztást egészen a 9–10. századig gyakorolták a szlávok”, tehát világosan meglehetne ragadni a 9. századi, valóban morva-szláv temetkezéseket is a vizsgált területünkön.

⁸⁰ Vö. SZÓKE 1953. 169.

⁸¹ A Morva-medence avar népességének szlávva minősítése ugyanolyan prekonceptió szülötte, mint 1959 előtt a magyar köznépi temetők szlávként való meghatározása. Mivel a kutatás úgy vélte, hogy nagy tömegű szláv „öslakosság” élt a honfoglalás idején a Kárpát-medencében, Árpád népéhez pedig csak a fegyveres-íves sírok tartozhatnak, a régészettudomány „megkereste” az „öslakosság” hagyatékát, amelyet meg is talált a „Hampel B” vagy bjelo-brdo-i anyagban. SZÓKE 1962. 101. klasszikus meglátása, hogy a Hampel B kultúra temetőiben a magyar köznép nyugodott. Mivel a 9. századra vonatkozóan szláv népességet véltek olyan morva területeken is, ahol avar jellegű leletanyagot regisztrálhattak, legkésőbb Avaria bukása után azok népességét reflexből szlávva minősítették, azaz: a hibás történeti vélekedéshez megkeresték a régészeti bizonyítékokat. Itt azonban még szembetűnőbb a törekvés, mert a magyar köznép anyagát nem volt mivel összehasonlítani, míg a Morva-medence tágabb környékének késő-avar leletanyagát gond nélkül azonosíthatjuk. A késő-avar korszak belső kronológiájának kérdését itt most nem taglalhatjuk, de az egyre tágabb időbeli periódus csak erősíti felfogásunkat. A kései avar korszak keltezési anomáliáiról l. SZENTPÉTERI 2006.; SZENTPÉTERI 2008.

⁸² BOBA 1996. 127.

és kulturális hovatartozásának megítélését a politika, mely a létrejött Csehszlovákia előképének tekintette a „Morva Birodalmat”?”⁸³

Összegzés

Boba, Püspöki Nagy és Senga kutatásai alapján rögzíthető, hogy a honfoglalás előtt, a 9. század folyamán kialakult a Kárpát-medence déli részén egy szláv fejedelemség. Ez Boba szerint egy, a Rusz felépítésére emlékeztető nagyobb condomínium patrimonális része volt. Kiterjedése vitatott, de egyes kutatók a Szerémség, boszniai területek, és a későbbi magyar Bács, Bodrog, Csongrád vármegyék bizonyos részeit is belegendolták. A szakirodalomban elterjedt egyik felfogás szerint ezen a területen, de külön-külön országon uralkodott Mojmír, Raszisztzlav majd I. Szvatopluk (871–894). Senga szerint csak Szvatopluk kormányozta Ómoráviát, kvázi elődei az északi Morava folyó völgyében építették ki hatalmukat. Ez a Kárpát-medence déli részén létrejött fejedelemség a *DAI* által említett Ómorávia, szemben a későbbi Morva örgrófság előképének számító Moráviával. Ezen a területen 869-ben létesül újra püspökség Metód vezetésével Sirmiumban, miután 582-ben az avarok elfoglalták a területet. Metód működésének színhelye és Ómorávia földrajzi helyzete szorosan összefügg. Talán az évszázados hiátus lehet az oka, hogy a *DAI* keresztleletlennek nevezi Ómoráviát. Szvatopluk 873-ban megszerzi a morva területeket, ami a Garamig terjed dél-keleti irányban, majd 890-ben Arnulftól a cseh földeket is. Ezt a fejedelemséget töri aztán alkotóira a magyar honfoglalás a 9. század utolsó tizedében.

Nem világos, hogyan csatlakoznak egymáshoz Szvatopluk uralmi területei; egyáltalán csatlakoztak-e egymáshoz.⁸⁴ A *DAI* alapján az biztos, hogy Ómorávia területét a Magyar Nagyfejedelemség vette birtokba. Ebből egyrészt az következik, hogy a tágabban vett Duna-Tisza-közzől nem beszélhetünk, mert ott semmiféle, a kérdésben szerepet játszó, 9. századi emléktárgy nem fogható meg. Szóba jöhet ugyanezen terület déli sávja, illetve a Szerémség és a Balkán középső vidéke, a Száva vidéke. Ha a régészeti eredmények ki tudnak mutatni itt egy olyan 9. századi hagyatékot, amely a „maravaiai” emlékeivel összefüggésbe hozható lesz, az el fogja dönteni a kérdést. Azonban azt is számításba kell vennünk, hogy eddig, ilyen szempontból, nem vizsgálták nevezett vidékek anyagi kultúráját, amelynek meghatározásában az is szerepet játszhat, hogy nem egészen egy évszázadnyi múlt emlékeit kell keresnünk, amelynek veszélyeire már többen figyelmeztettek.

⁸³ BALINT 1996. 998. A kérdés annál inkább jogos, mert a dendokronológiai vizsgálatok szerint a Mikulčice-hez hasonló erődtálmányok (amiket „nagymorva” emlékeknek tartanak) nem 830 körül épültek, hanem 870 után, tehát azokat nem lehet Mojmír, illetve Raszisztzlav uralmi központjaiként értelmezni. Ez a kronológiai ellentmondás nem ismeretlen a kutatásban, de mégsem befolyásolja annak történeti következtetéseit. BOWLUS 2005. 216.

⁸⁴ Mindenesetre SZABADOS 2011. 129. utalt rá, hogy mivel Szvatopluk személyre szólóan kapta kormányzásul az északi Moráviát, még ezt a vékony folyosót sem szükséges számításba vennünk. Véleménye szerint Szvatopluk a két Morávia közötti keleti frank területen is átjárható, amíg fel nem lázadt Arnulf ellen. A cseh földeket mindössze négy évig birtokolta, így nem nyílt mód arra, hogy egységes birodalommal kövacsolja össze *regnumát* az északon elnyert morva szerzeménnyel. – Nem történelmietlen visszavetítés, de az életszerűség példája okán ide kívánczik, hogy a két világégés közti Németország is tudta kormányozni Danzigot és környékét, ahogyan ma is igazgatja Oroszország Kalinyingrád (Königsberg) városát és tágabb vidékét, szárazföldi korridor nélkül.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁLINT 1996. = BÁLINT CSANÁD: Magna Moravia a Magyar Alföldön? *Századok* 130 (1996) 992–999.
- BERKES 2003. = BERKES TAMÁS: *A cseh eszmetörténet antinómiái*. Budapest, 2003.
- BOBA 1971. = BOBA, IMRE: *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*. Hague, 1971.
- BOBA 1996. = BOBA IMRE: *Morávia története új megvilágításban. Kísérlet a középkori források újraértelmezésére*. METEM-könyvek 11. Budapest, 1996.
- BOBA 2005. = BOBA IMRE: Egyháztörténeti vázlatok a középkorból. In: PETROVICS ISTVÁN: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Budapest, 2005. 143–165.
- BOBA 2005A: BOBA IMRE: „Moraviana” egy Közép-Európa születéséről írott osztrák tanulmányban. Szűrőpróbák. In: PETROVICS ISTVÁN: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Budapest, 2005. 167–173.
- BOLLÓK 1999. = Anonymus: *A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Ford. VESZPRÉMY LÁSZLÓ–BOLLÓK JÁNOS. Budapest, 1999.
- BOWLUS 1995. = BOWLUS, CHARLES R.: *Franks, Moravians and the Magyars. The Struggle for Middle Danube, 788–907*. Philadelphia, 1995.
- BOWLUS 2005. = BOWLUS, CHARLES R.: Gondolatok Boba Imre Morávia történetéről vallott nézetei kapcsán. In: PETROVICS ISTVÁN: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Budapest, 2005. 201–218.
- BÓNA 1968. = BÓNA ISTVÁN: Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes: „A Dunántúl 9. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről. *Archaeológiai Értesítő* 95 (1968) 115–120.
- BÓNA 1987. = BÓNA ISTVÁN: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk. MAKKAI LÁSZLÓ–MÓCSY ANDRÁS. Budapest, 1987. 107–234.
- DAI = *De Administrando Imperio. A Birodalom Kormányzásáról*. Ford. MORAVCSIK GYULA. Budapest, 1950.
- DEKAN 1980. = DEKAN, JÁN: *Moravia Magna. A Nagymorva Birodalom – kora és művészete*. Pozsony, 1980.
- EGGERS 1995. = EGGERS, MARTIN: *Das „Grossmährische Reich”. Realität oder Fiktion?* Stuttgart, 1995.
- EGGERS 2005. = EGGERS, EGGERS: A „Nagymorva Birodalom” képe Boba Imre Moravia's History Reconsidered című munkájának megjelenéséig. In: PETROVICS ISTVÁN: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Budapest, 2005. 175–199.
- FEHÉR 1956. = FEHÉR GÉZA: A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában. *Archaeológiai Értesítő* 83 (1956) 25–38.
- FODOR 2006. = FODOR ISTVÁN: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. *Archaeológiai Értesítő* 131 (2006) 89–114.
- GYÖRFFY 1986. = GYÖRFFY GYÖRGY: A honfoglalás vitás kérdései. *História* 8 (1986/1) 7–10.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995.
- KATONA 1786. = KATONA, STEPHANUS: *Examen vetustissimi M. Moraviae situs, cum vindiciis Anonymi Belae Notarii*. Pestini–Budaë–Cassoviae, 1786.
- KISS 1996. = KISS GÁBOR: A lukácsházi avar temető 8. számú lovassírja. A késő avar taúsírozott vas falerák. *Savaria* 22 (1992–1995/3) 107–143.
- KOVÁČ 2001. = KOVÁČ, DUŠÁN: *Szlovákia története*. Pozsony, 2001.
- KRISTÓ 1980. = KRISTÓ GYULA: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980.
- KRISTÓ 1996. = KRISTÓ GYULA: *Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok*. Budapest, 1996.

- KRISTÓ 1998. = KRISTÓ GYULA: Regino és a magyar honfoglalás. In: *Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. MAKK FERENC–TAR IBOLYA–WOJTILLA GYULA. Szeged, 1998. 89–97.
- KRISTÓ 2003. = KRISTÓ GYULA: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szeged, 2003.
- MAKK 2003. = MAKK FERENC: Turkia egész szállásterülete. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 117 (2003) 3–15.
- MELICH 1925–1929. = MELICH JÁNOS: *A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve* 1/6. Budapest, 1925–1929.
- MMFH III. = *Magna Moraviae Fontes Historici III*. Brno, 1969.
- OBOLENSKY 1999. = OBOLENSKY, DIMITRI: *A Bizánci Nemzetközösség*. Budapest, 1999.
- PETROVICS 1998. = PETROVICS ISTVÁN: Boba Imre (1919–1996) és a Nagymorávia-kérdés. In: *Szlavisztikai tanulmányok*. Szerk. H. TÓTH IMRE–FERINCZ ISTVÁN. Szeged, 1998. 21–28.
- PETROVICS 2005. = PETROVICS ISTVÁN: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Budapest, 2005.
- PETROVICS 2005A. = PETROVICS ISTVÁN: Boba Imre és a Nagymorávia-kérdés. In: PETROVICS ISTVÁN: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Budapest, 2005. 273–282.
- PÜSPÖKI NAGY 1976. = PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Az ősi Nyitra. A kortársak híradásai és a történészek elképzelései nyomán. *Irodalmi Szemle* 19 (1976/2) 119–139.
- PÜSPÖKI NAGY 1978. = PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Nagymorávia fekvéséről. *Valóság* 21 (1978/11) 60–82.
- PÜSPÖKI NAGY 1982. = PÜSPÖKI NAGY PÉTER: *Thessalonikéi Szent Methodios Sirmium érseke*. New York, 1982.
- PÜSPÖKI NAGY 1986. = PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Nagymorávia – délen? *História* 8 (1986/1) 16.
- PÜSPÖKI NAGY 1996. = PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Előszó. In: BOBA IMRE: *Morávia története új megvilágításban. Kísérlet a középkori források újraértelmezésére*. METEM-könyvek 11. Budapest, 1996. 7–12.
- RÉVÉSZ 1996. = RÉVÉSZ László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Miskolc, 1996.
- SENGA 1983. = SENG TORU: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok* 117 (1983) 307–345.
- SRH = *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS. Budapestini, 1999.
- SZABADOS 2011. = SZABADOS GYÖRGY: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged, 2011.
- SZABÓ 1983. = SZABÓ FLÓRIS: Szent Gellért püspök nagy legendája. In: *Árpád-kori legendák és intelmek*. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Budapest, 1983. 74–94.
- SZARKA 1986. = SZARKA LÁSZLÓ: Szlovák történészek Nagymorávia kiterjedéséről. *História* 8 (1986/1) 17–18.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1993. = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk. LŐRINCZY GÁBOR. Szeged, 1993. 227–236.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *Az avar történelem forrásai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest, 1998.
- SZENTPÉTERI 2006. = SZENTPÉTERI JÓZSEF: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44 (2006) 455–496.
- SZENTPÉTERI 2008. = SZENTPÉTERI, JÓZSEF: Was die Verbreitungskarten erzählen... (Beiträge zum Problemkreis der Datierung der Awarenzeit) *Antaeus* 29–30 (2008) 325–346.

- SZ. GARAM 1981. = SZ. GARAM ÉVA: A böcsi későavarkori lelet és köre. *Archaeológiai Értesítő* 108 (1981) 34–51.
- SZKLENÁR 1784. = SZKLENÁR, GEORGIUS: *Vetustissimus Magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus*. Posonii, 1784.
- SZÓKE 1953. = SZÓKE BÉLA: Recenzió. (Jan Eisner: Devinská Nová Ves Slovanské pohřebiště. Bratislava, 1952.) *Archaeológiai Értesítő* 80 (1953) 166–170.
- SZÓKE 1962. = SZÓKE BÉLA: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti tanulmányok 1. Budapest, 1962.
- TAKÁCS 1994. = TAKÁCS MIKLÓS: Mitrovica. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Budapest, 1994. 460–461.
- TÓTH 1996. = TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A konstantinosi „Turkia” értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 92 (1996) 54–63.
- VAVŘINEK 1998. = VAVŘINEK, VLADIMIR: Nagymorávia Bizánc és a latin Nyugat között. In: *Szlavisztikai tanulmányok*. Szerk. H. TÓTH IMRE–FERINCZ ISTVÁN. Szeged, 1998. 7–20.
- VESZPRÉMY 1996. = VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Újabb vélemények Nagymorávia fekvéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* 109 (1996) 131–137.
- VESZPRÉMY 1996A. = VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Nyugati források a 9. századi Pannoniáról. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. A honfoglalásról sok szemmel II. Budapest, 1996. 153–162.

Μεγάλη Μοραβία, Svatopluk's Country
- *Where Were the Moravian Borders?* -

According to the contemporary sources, before the conquest of the Carpathian Basin during the 9th century, a Slavic principality was formed on the central Balkan and the southern territories of the Carpathian Basin, which can be matched with *Magna Moravia* (Old Moravia) mentioned by the *DAI*, thus, Svatopluk's country. However, this early organisation was not the national state of the Western-Slavic Moravians, but – according to Boba Imre – a patrimonial part of a greater condominium, which had a similar construction of that of the Rus, and was established on South-Slavic territory, as opposed to „northern Moravia”, the prototype of the later Moravian marquisate. On this territory the episcopate was re-established with the lead of Method in Syrmium, „Moravia of Pannonia” in the year 869, after the Avar's conquest of the territory in 582.

Scholars tried to verify the location of Old Moravia north of the Danube by reinterpretation of the sources on one hand, and by revaluation of the late Avar archeological material of the Moravian Basin as Slavic on the other. Likewise, the experiments to locate *Magna Moravia* on the Hungarian Great Plain failed, since there is no relevant material belonging to the 9th century there. Thus, for the location of Svatopluk's country the southern zone of the Great Plain could be considered, as well as Syrmia, the central parts of the Balkan, and the bank of the river Sava. However, neither the archeological researches on the Balkan nor their historical interpretations provide sufficient information, these are future tasks of archeology.

Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák
A 9. századi Kárpát-medence politikai és etnikai viszonyairól

Almos és Árpád magyarjai egy földrajzilag egységes, ám politikailag megosztott tájra érkeztek, miután a 860-as évektől követhetően alapos helyismeretre tettek szert. A 9. századi Kárpát-medence ugyanis a görög és a latin írásbeliség látókörének peremvidékén helyezkedett el. Mai tájjelölő kifejezésekkel élve a Dunántúlon a keleti frankok hatalma érvényesült, Dél-Erdélyben valamilyen mértékig a bolgároké. Nagyjából ennyi az, amit tudhatunk. Az önálló avar állam bukása és az avarok továbbélése iskolapéldája annak, hogy egy térség állami és etnikus élete mennyire különbözhet.

Az Avar Kaganátus belviszályoktól, illetve külső (frank és bolgár) támadásoktól sújtva szűnt meg a 8–9. század fordulóján.¹ Az állami kereteitől megfosztott avarság 9. századi sorsa egyszersmind arra figyelmeztet, hogy a forráscsoportok elemzési módszerei között tilos az átjárás. Mivel nem rendelkezünk az avarságra nézvést reprezentatív nyelvemlékkel, ezért esetünkben csak a régészet és az írott kútfőket elemző medievisztika illetékes véleményt formálni, méghozzá úgy, ha mind a két tudomány kizárólag a maga eszköztárát alkalmazza. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egyik műfajú emlékekkel nem lehet a másik ellen érvelni, hiszen mind-egyik az egykorvolt valóság más-más szeletéről vall. E forrásszegény korban öröndes jelenség, ha e két forráskör nemcsak, hogy nem mond ellent egymásnak, de még egymástól függetlenül ugyanabba az irányba is vezet.

A 9. századi avarság tárgyában előbb az újabb régészeti irodalomból szemlézek. Ricz Péter Moravica és Horgos temetőit elemezve mutatta ki, hogy Észak-Bácskában az avarok túléltek a frank háborúkat, és egy ideig megtartották temetkezési szokásaikat. Ricz szerint a temetők végleges felhagyása a század közepére tehető.² Szőke Béla Miklós és Tomka Péter következtetései általánosabb érvényűek. Szőke úgy látta, hogy a magyarok által itt talált népesség lényegében azonos volt azzal, amelyik az Avar Kaganátus bukását megérte. Az avar-kori nép jelentős veresesség nélkül élte túl a 8–9. század fordulóján a hatalmi átrendeződést, leszármazottaik alkották a honfoglaláskor a Kárpát-medence alaplakosságát, és majd az új uralkodó hatalom, a magyarság köznépi zömét is.³ Tomka még érzékletesebben szemlélteti a politikai és az etnikus történelem értelme közötti különbségtétel szükségét: az avar állam története élesebb megvilágításba helyezi a magyar államét, az avar állam bukása kiemeli a magyar állam megmaradásának tényét. Kimondja: a magyar ethnogenezis szála nem csak keletre, hanem a Kárpát-medencébe is vezet, ami nem volt légtüres tér a honfoglaláskor, és amelynek lakói így a magyar

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A korszak írott kútfőinek gyűjteményét l. ATF 272–308. A szakirodalomból l. PRAY 1761. 291.; VÁCZY 1974.; POHL 1988. 288–331.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 28–29.; SZŐKE 1996. 21–43.

² RICZ 1993. 177.

³ SZŐKE 1996. 43.

ethnogenezis részévé váltak.⁴ Szentpéteri József tekintélyes adatbázis alapján érzékelte az eddigi keltezési gyakorlat „érdekességeit”.⁵ Az összesített és regionálisan tagolt diagramok közös jellemzője, hogy a 9. század elejéhez köthető lelőhelyek radikális csökkenést, óriási zuhanást mutatnak a 8. századi anyag mennyiségéhez képest. „Sem a régészeti leletanyag, sem az írott történeti források (az avar állam belső nehézségei, időnkénti belharcai, fennállásának vége felé pedig hanyatlása) nem indokolják azokat a nagymérvű lelőhelyszám-csökkenéseket, melyek a 7. század elejétől a század végéig, valamint a 8/9. század fordulót követően bekövetkeztek. A fenti jelenségek hátterében minden bizonnyal a jelenleg követett keltezési gyakorlat rejlik.” Az anomáliák oka tehát tudománytörténeti jellegű: a hazai népvándorlás-kor tekintélyes kutatóinak szemléletéhez való alkalmazkodás. Emiatt elengedhetetlen a keltezés újragondolása és a túl meredek emelkedő/hanyatló vonalak enyhítése. Szentpéteri diplomatikus megfogalmazása azt tárta fel, hogy az avarok 9. század elejére erőltetett „kiveszése” egyfajta vegyes érvelés révén állt elő a korábbi régészetben.⁶ Ezt a keltezés által kivitelezett „avarpusztítást” az írásos emlékek nem kellően körületekintő elemzése gerjesztette, holott azok filológiai mélyrétegekig lehatoló vizsgálata úgyszintén nem támasztja alá az avarokat sújtó végzettszerű népiertás képzetét.

A *frank* háború *frank* történetírói ábrázolásának *frank* elfogultságait Váczy Péter tette forráskritika tárgyává, kitérve a bizánci és a kijevei kútfőkre is. Az avar állam bukását nem a frank támadások erejének, hanem az avar tudun árulásának tulajdonítja, aki átengedte Erik friauli herceg hadait, hogy azok az ország szívébe jutván kifoszthassák a kagáni kincstárat. Váczy meggyőző erővel mutatja ki, hogy Nagy Károly életírója: Einhard néhai uralkodója uralmát például állította a méltatlan utókor okulására, s evégett retorikai túlzásokra ragadtatta magát, amelyekhez antik császárelőtrajzokból vett irodalmi mintát. A többi frank kútfő sem mentesül a bírálat alól. „A krónikások a frankok győzelméről zengtek, amikor erre okuk nem volt, viszont egyszerre elnémult ajkuk, amikor a győzelem – igaz, nem Mars, hanem Fortuna kegyéből – királyuk öléebe hullt.”⁷

Az avar történelem írott forrásait teljességre törekvő, kritikai igénnyel Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Teréz tárta a magyar szakmai közönség elé. A 9. század történelem forrásínsége dacára megfigyelhető, hogy az adatok különböző nyelvi környezetben maradtak fenn, és több avar csoport sorsáról szólnak. A század elő hadi eseményei kapcsán kétféle jogállásban tűnnek elénk avarok: a *Suda Lexikon*ban Krum bolgár kán hadifoglyaiként, viszont Scriptor Incertusnál és Pseudo-Symeonnál bolgár zsoldban álló harcosokként.⁸ Márpedig a hadifogságba esett, illetve a „zsoldba fogadott” katonák helyzete annyira ellentétes, ráadásul egyazon időszak szereplői, így ezek a körülmények kizárják azt, hogy az avarság ugyanazon

⁴ TOMKA 1997. 74–75.

⁵ ADAM

⁶ SZENTPÉTERI 2006. 455–496.; SZENTPÉTERI 2008. 325–346.

⁷ VÁCZY 1974. 1058–1060.

⁸ OLAJOS 2001. 13–66. (A szöveg kiadásával és fordításával, gazdag szakirodalmon alapuló kommentárjával.)

csoportjairól lenne szó.⁹ A következő híradás azért értékesebb számunkra, mert a 870-es évek elejéig ható érvennyel emlékezik Pannóniában lakó avarokról. A 871 körül keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (A bajorok és karantánok megtérése) előadja, „hogyan űzték ki a hunok [avarok] a rómaiakat, a gótokat és a gepidákat Alsó-Pannóniából, és birtokolták azt, mígnem a frankok és a bajorok a karantánokkal együtt állandó háborúban szorongatván legyőzték őket. Azokat pedig, akik felvették hitüket, és elfogadták a keresztséget, a királyok adófizetőivé tették, és a földet, amelyen ott maradván laknak, a királynak fizetett adó fejében egészen a mai napig birtokolják.”¹⁰ Másik avar tömb létre mutat egy emberöltővel későbbre érvényes tudósítás. Regino prümi, majd trieri apát 908-ban bevégzett krónikája „pannónok és avarok pusztáin” („*Pannoniorum et Avarum solitudines*”) kóborló magyarokat említ.¹¹ Korábban kézenfekvő volt elhagyatott pusztaságra gondolni, ám Szádeczky-Kardoss Samu meggyőző új értelmezése alapján az avarok pusztái nem tekinthetők „az avaroktól lakatlanul hagyott, hanem ellenkezőleg nomadizáló avarok által benépesített területnek.”¹² A szó jelentéstartományát ismertetve azt is bemutatja, hogy Iustinusnál, Regino kútfőjénél a *solitudo* túlnépesedő területet jelent, ahonnan időnként néphullámok rajzanak ki. Reginónál ez olyan vidék, ahol „helyhez kötött települések (falvak, vagy éppen városok) nincsenek, hanem ahol a pusztákon állandó mozgásban lévő (ekhós szekerekkel nomadizáló) népek élnek (esetenként éppen túlszaporodnak)”. A krónika aktuális szöveg helyénél a „*Pannoniorum et Avarum solitudines*” szavak Szádeczky-Kardoss szerint „nem az avarok és pannóniaiak lakatlanul hagyott földjeire értendők, hanem mozgó életmódú pannóniaiak és avarok territóriumára, amelyről a bolgár és a morva állam, valamint a karantán örgróf igazgatása alatt álló frank tartomány határai (finis) elérhetőek voltak.”¹³ Egy sokat idézett bizánci kútfő kissé elfeledett részlete értelmében a 10. század közepén (!) is felbukkannak avarok, méghozzá ott, ahol nem várnánk. A *De Administrando Imperio* (DAI) 30. fejezete az avar–horvát háborúk következményeiről szól. „Pár évig harcoltak egymással, majd a horvátok bizonyultak erősebbeknek: az avarok egy részét megölték, a többieket pedig behódolásra kényszerítették. Ettől fogva ez a terület a horvátok hatalmába került, ám máig vannak Horvátországban az avarok közül való lakosok, s ezek avar mivolta felismerhető.”¹⁴ VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) államkormányzati munkájának e kitétele a horvátok között lakó avarok avarságát hangsúlyozottan a megrás jelenidejéig vezeti. Mivel a közlés inkább diplomáciai-politikai, mint történeti jellegű, érvényét kétkedés nélkül lehet a 940-es, 950-es évekre vonatkoztatni.

Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Teréz eredményeinek köszönhetően ma már másképpen válaszolhatunk Walter Pohl felvetésére. „Hová tűntek az avarok?” –

⁹ Vö. GJUZELEV 1966. 20–23. A hazai kutatásban OLAJOS 2001. 57. hangsúlyozta: „a zsoldba fogadás... a bolgárok részéről csak egyféleképpen magyarázható: a szóban forgó avarok nem alattvalói engedelmisséggel tartozó meghódítottai voltak Krumnak, hanem Bulgáriától független népcsoport tagjai.” Legújabbban, hasonlóképpen l. KATONA-KISS 2010. 171.

¹⁰ NÓTÁRI 2000. 98–99. Vö. OLAJOS 2001. 116.

¹¹ REGINO 132.

¹² SZÁDECZKY-KARDOSS 1983. 198. Korábbi, meghaladott „pusztaság” értelmezésére l. pl. HÓMAN 1917. 153.

¹³ SZÁDECZKY-KARDOSS 1993. 232–233.

¹⁴ ATF 214. (SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU fordítása.) Vö. DAI 142–143.

kérdezte az avar történelem osztrák monográfusa, aki a túlélésre utaló forrásnyomokat kétkedéssel fogadta.¹⁵ Az avarok nem tűntek sehová: Alföldön maradt, vélhetőleg pogány népegységeik a saját állam széthullása után sem tartoztak más állam uralma alá; a Dunántúlon frank alávetettségben élő, valamint a horvátok közé ékelődött avar közösségek jöhetnek nem őrizték meg független jogállásukat, de avarságukat hiteles közlések bizonyítják. A tanulságot Szádeczky-Kardoss Samu nyomán érdemes levonni. „Első ízben az írott forrásokból ismert történelem folyamán az avarok egyesítették tartósan a Közép-Duna-medence keleti és nyugati felét. Ebben az értelemben az Avar Kaganátus a Magyar Királyság előfutára volt. Ezenkívül a pannóniai és főleg a Tisza-tájéki avar maradványnépesség részesévé vált a magyar etnogenezisnek, Árpád népébe olvadt.”¹⁶ A régészeti és a történeti tudomány új eredményei tehát egymástól függetlenül, de egybehangzóan állítják: Avarország bukása nem járt együtt az avar nép kipusztulásával. És ezt nem csak magyar kutatók hangsúlyozzák: John Van Antwerp Fine, a középkori Balkán amerikai monográfusa hasonló véleményt formált!¹⁷ Az avar állam kimúlása és a magyarok bejövetele között szűk 90 esztendő alatt nem volt olyan egységes szláv kulturális erő, amely az avar közösségeket az avar nyelv és/vagy identitás feladására kényszerítette volna. Erre még, a Kárpát-medencén kívül, ténylegesen létező Horvátország sem volt képes az általa legyőzött avarokkal a 10. század közepéig. A Kárpát-medencén belül élő szláv ajkú emberek pedig eleve nem *egyetlen* szláv nyelvet/nyelvjárást beszéltek, nem *egyetlen* szláv identitást vallottak magukénak.¹⁸ Ezek a körülmények logikai úton zárják ki annak lehetőségét, hogy az avar állam romjain szláv nyelvi többség szökkent legyen szárbá! A 9–10. század talánya, hogy milyen nyelve(ke)n beszélhettek Avarország avar túlélői, és e nyelvközösségek hordozói mikor jelenhettek meg az avar állam lakosai között.

E kérdéskörön belül jelentkezik az „avar” néven nevezett nép (legalább egy részének) magyar mivoltát feltételező elgondolás. A többszöri beköltözés az Árpád-kor óta jelen van historiográfiánkban. Tudományos történetírásunkban Nagy Géza nyitott erről új fejezetet, aki meggyőződéssel állította, hogy „Árpád nemcsak idegeneket, nemcsak rokon népeket, hanem magyarokat is talált e hazában.”¹⁹ Ezt az elméletet a mai köztudatban László Gyula neve fémjelzi, aki a „kettős honfoglalás” kifejezést alkalmazta rá. Ennek lényege az, hogy Árpád 895-ben beköltözött magyarjai nagy tömegű magyarságot találtak a Kárpát-medencében. Ők lehettek a 670-es években bevándorló „griffes-indás” kultúrájú „kései avarok”, igazából „onogur-magyarok” leszármazottai.²⁰ Az elmélettel kapcsolatos ellenérveket Kristó Gyula foglalta rendszerbe, az etnikai együvé tartozást kifejező nyelvi és más tudati jelenségek egykorú dokumentumait kérve számon rajta.²¹ A „kettős honfoglalás” mellett és a vele szemben álló eddigi érveket ugyanaz a bizonyításelméleti akadály korlá-

¹⁵ POHL 1988. 323–331. Kritikáját l. SZÁDECZKY-KARDOSS 1991. 143.; OLAIOS 2001. 113–117.

¹⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 29. Vö. OLAIOS 1996. 17.; OLAIOS 2001. 113–117., 161–166.; OLAIOS 2005.

¹⁷ FINE 1983. 78.

¹⁸ Összefoglalóan l. MELICH 1925–1929.; KNIEZSA 1938.

¹⁹ NAGY 1895. CCCLII.

²⁰ LÁSZLÓ 1978. Jó összegzés a többirányú etnogenezis szakirodalmáról TAKÁCS 2006A. 78–83.

²¹ KRISTÓ 1983. 186.

tozza: nyelvi adatok híján nem értelmezhetőek; nem igazolhatóak és nem cáfolhatóak. Említettem, hogy nincsenek olyan nyelvemlékeink, amelyek reprezentatív jelleggel tanúskodnának a Kárpát-medencében élő „avar” néven nevezhető lakosság nyelvéről (nyelveiről), vagyis nincsenek kontrolladatok arra nézvést, hogy az etelközi magyarokhoz képest milyen nyelve(ke)n szólaltak meg azok az emberek, akiket „avar” néven jelölnek a források. A 895 előtti magyarság elszórt nyelvi adatai idegen nyelvi környezetben, idegen betűkészlettel lejegyezve öröztek meg. Ezek jórészt vitatott etimológiájú személynevek. A legkorábbi nyelvemlékünk, amely nem tulajdonnévi szöveget, hanem viszonylag összefüggő és alaktani következtetések levonására is alkalmas szövegrészeket tartalmaz, a tihanyi apátság javára kiállított kiváltságlevélben maradt fenn 1055-ből. Ekkorra a magyarok már bő másfél évszázada együtt éltek a Kárpát-medencei őslakosság leszármazottaival: az „avar” és a „magyar” ethnikai elkülöníthetősége erre az időre rég lehetetlen! Jelenlegi ismereteink alapján ki mondhatná meg bizonyosan azt, hogy a mai magyar nyelv 10. századi előzményét a kelet-európai steppén és/vagy a Kárpát-medencében beszélték-e? Szádeczky-Kardoss Samu világos különbséget tudott tenni a bizonyíték nemléte és a nemlét bizonyítéka között. „A római kor és a XI. század (a magyar állam írásbeliségének megindulása) közötti fél évezred forrásai annyira kis számúak, szegényesek, hézagosak, gyakran bizonytalan értelmezésűek és rosszul tájékozottak, hogy a bennük előforduló szűkös és problematikus Kárpát-medencei névanyag félreérthetetlen bizonyossággal nem mutatja meg: meddig nem és mikortól lehet vagy éppen kell finn-ugor (előmagyar) nyelvű etnikum jelenlétével számolni a Közép-Dunamedencében. A magyar átlagember, de a történészek, kutatók többségének tudatában is bizonyított tényként élő tétel, miszerint Árpád 895-ös honfoglalása a szóban forgó terminus, csak hipotézis, amely mellett más feltevések sem hagyhatók számításra kívül.”²² Függetlenül attól, hogy mikor melyik nézet válik uralkodóvá a szakmai körökben, Takács Miklós hozzáállása mindenképpen megszívlelendő: „az igazság nem lehet a számbeli többség monopóliuma. Hiszen más tudományágak története éppen azt példázza, hogy egyes, később általános elfogadottságnak örvendő elméletek részesültek megfogalmazásuk pillanatában bírálatban, sőt heves elutasításban.”²³

Az eddig idézett érvek mind tudományos mederben folytak. Csakhogy egy állam vagy egy etnikum régmúltja a vélt/valós leszármazó közösség számára ér-

²² SZÁDECZKY-KARDOSS 1971. 7. Vele szemben KRISTÓ 1983. 181. Levedi nevének magyar eredetével példázza, hogy alapvetően magyar etnikumú népesség jött 895-ben a Kárpát-medencébe. Vö. JAKUBOVICH 1918. 229–230. Kristó állítása azért ingatag, mert Levedi nevének magyar etimológiája nem áll vitán felül. Újabb DEMÉNY 2001. 93. gondolta úgy, hogy Levedi neve „Levőcske” értelmében nem lehet felnőtt név, legkésőbb méltóságra jutásakor új nevet vett volna fel. Erre a vajdai méltóság szláv nevéből következtet: nyilván szláv tolmácsokat alkalmaztak a bizánci udvarban, akik talán a méltóság neve mellé a személy nevét is lefordították (Lebegy, hatyú). Bár Demény elgondolása szintén elmarad a bizonyíték erőitől, de az biztos, hogy személynevekből ethnikai következtetéseket azért sem érdemes levonni, mert egy etimológia megdőlté egész elméletet dönthet romba. Annyi azonban a kevés biztos tény közé sorolható, hogy Levedi nem jött a Kárpát-medencébe, ilyenformán Kristó logikai hibát vét, amikor a Kelet-Európában élt első vajda vitatható etimológiájú nevéből következtet a Közép-Európába költözött magyarság nyelvének egészére.

²³ TAKÁCS 2006A. 80. A „kettős honfoglalás” kifejezésről úgy tartja: „Helyesebb lenne a magyar etnogenezis többágú, többmedrű lefolyásának a lehetőségéről beszélni.” Uo.

zelmi viszonyulás tárgya is egyben, így hát jellegénél fogva eleve nem csupán szakmai kérdés. Ez önmagában nem baj, ám ha a múltértelmezések többféle – értelmi és érzelmi – minőségét egyesek szándékosan összekeverik, azzal általában politikai célokat szolgálnak ki. A Kárpát-medencében ez a jelenség a „mi voltunk itt előbb!” számháború szintjén nyilvánul meg a nem államalkotó nemzetiségek (majd nemzetek) körében, akik különböző elmeszüleményeket vizionálnak nem létező régi dicsőségük pótlékaul. Bálint Csanád az alábbi megdöbbenő élményéről számolt be 1994-ben. „E sorok írójának mondta fehér asztalnál egy vezető állású szlovák kutató: készek ők maguk megcáfolni a náluk, általuk közreadott szélsőséges nézeteket – tehát tudják, hogy azok! –, »amennyiben a magyarok lemondanak a kettős honfoglalás teóriájáról«. A válasz erre ez volt, csakis az lehetett, hogy a »kettős honfoglalás« elmélete Magyarországon nem általános és nem is hivatalos, nincs tehát miért »lemondani« róla; ez utóbbi ige pedig a tudomány szótárában egyszerűen nem fordulhat elő.”²⁴ A válasz tanulsága vitán felül áll. De még akkor is vitán felül kell, hogy álljon, ha a „kettős honfoglalás” általános és hivatalos érvényre jutna Magyarországon. László Gyula ugyanis kizárólag szakmai indítatástól vetette papírra felismerését,²⁵ az általa hivatkozott Nagy Géza pedig negyed századdal a történelmi Magyarország feldarabolása előtt fogalmazta meg az elmélet előképét; a „kettős honfoglalás” gondolata ekképp Trianon, a Trianon-trauma elé nyúlik vissza. Ez a tény nyomatékossítja azt a kíváncságot, hogy a „kettős honfoglalás” igazságtartalmának mérlegelésekor csak a szakmai érveké legyen a szó: aktuálpolitikai alkudozásnak valóban nincs helye!

Ez a szándék azonban sohasem valósult meg maradéktalanul: *Megale Moravia* esete szintén ezt példázza. A probléma eredője, hogy a térségben két „Morávia” névvel illelhető politikai alakulat fordul elő: az egyik a Cseh–Morva-medencében, a másik a mai Szerbia területén, amely Bíborbanszületett Konstantin leírásában mint *Megale [Nagy] Moravia* (μεγάλη Μοραβία) szerepel. A DAI három ízben adja meg e déli Morávia elhelyezkedését. „A türkökkel [magyarokkal] a következő népek határosak: a tőlük nyugatra eső vidéken Frankország, északra a besenyők, délre Nagy Moravia, azaz Szvatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és elfoglaltak.” (13. fejezet) „Ezen a helyen vannak bizonyos régi emlékek: az első, ahol Turkia kezdődik, Trajánusz császár hídja, azután még három napi útra ettől a hídtól Belgrád, amelyben a szent Nagy Konstantin császár tornya is van, és ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Szirmium Belgrádtól kétnapi útra, és azokon túl a kereszteletlen Nagy Moravia, melyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvatopluk uralkodott.” (40. fejezet). „Tudnivaló, hogy Thesszalonikétől a Duna folyóig, ahol a Belgrádnak nevezett város van, nyolc napi út, ha valaki nem is gyorsan, hanem pihenőkkel utazik. A türkök a Duna folyón túl, Moravia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és a Száva között.” (42. fejezet)²⁶ Bár az égtájakat néhol tévesen jelzi,²⁷ azt nem lehet félreértetni, hogy *Megale Moravia* az Al-Duna és a Száva vonalától délre feküdt. A körülírásból adódik, hogy „Nagy Morávia” nem egy birodalmi nagyságrendű ország, vagyis a „Nagy” nem

²⁴ BÁLINT 1994. 809.

²⁵ A politikai jellegű hátsó szándék sejtetését határozottan visszautasítja LÁSZLÓ 1990. 154–155.

²⁶ DAI 64–65., 176–177., 182–183.

²⁷ MAKK 2003. 4–5.

térbeli kiterjedést, hanem időbeli elsőbbséget jelent.²⁸ Ómorávia tehát több száz kilométerre volt a ma Csehország részét képező Morvaországtól. Hogyan válhatott mégis Szvatopluk (871–894) Cirillel és Metóddal karöltve a csehszlovák daliás idők főszereplőjévé? A válasz több áttekintésben is benne foglaltatik.²⁹

Meglepő, de Szvatopluk és Metód Moráviájának a cseh-morva térséggel történt nyílt azonosítása a humanizmus szülötte. Az elsőség Aeneas Sylvius Piccolomini – a későbbi II. Pius pápa – „érdeme” a 15. század közepén; őt hamar követi Aventinus (Johannes Turmair) bajor történétíró. E két tekintélyes személyiség nagyban hatott az újkori Közép-Európa múltképére, ehhez képest Bíborbanszületett Konstantin császár sokáig lappangó munkáját csak az 1600-as évek elején adták ki, a magyar történetírásban az 1740-es évekre terjedt el, ám akkor sem mindjárt Ómorávia vált izgalmas kérdéssé. A vitát Juraj Szklenár pozsonyi jezsuita „Nagy Morávia legrégebbi elhelyezkedéséről” írt könyve robbantotta ki 1784-ben. Szklenár volt az első, aki levonta a következtetést *Megale Moravia DAI*-ban olvasható tájolásából, és annak déli elhelyezkedésével számolt. Azonban Szklenár Nagy Moráviája oly nagyra sikeredett, hogy nem csupán az antik Moesiát ölelte fel, hanem Dáciában, Jászföldön is előfordult, sőt a Garamtól a mai értelemben veendő Moráviáig terjedt.³⁰ A birodalomra dagasztott Nagy Morávia képzele Szklenárnál együtt járt Anonymus kritikájával, amiért is rendtársa Katona István heves vitába bocsátkozott vele, s az elterjedt tájolást vallotta; anélkül, hogy a *DAI* adatait érdemben cáfolta volna.³¹ Szklenár korai halálával a kérdés lekerült a napirendről. Ómorávia „maradt” északon, és vált időközben a 19–20. század során a cseh és a szlovák (h)ösmúlt megszentelt fantomjává. Ezért amikor a lengyel-magyar származású történész, Boba Imre 1971-ben perújrafelvételt kezdeményezett Ómorávia ügyéről, és más korabeli kútfőkkel igazolta Bíborbanszületett Konstantin déli helymeghatározását,³² méltatlan támadások keresztüztüzebe került.

Boba „bűne” az volt, hogy komolyan vette a korai kútfők egybehangzó tautológiáját. A *DAI*-nál korábbi, a 9. századból való a Bajor Geográfus *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* (Városok és vidékek leírása a Dunától északra fekvő területekről) című földrajzi összeállítás északról délre haladva két helyen említ morvákra utaló nevet (*Marharii* és *Merehanos*), utóbbit a bolgárok (*Vulgari*) után sorolja.³³ A 10. század elejéig vezetett *Fuldai Évkönyvek* szóhasználatának figyelembe vételével Boba Imre arra következtetett, hogy Ómorávia nem ország vagy „birodalom”, hanem „egy Morava (Marava, Marahava, Margus, stb.) nevű város körül összpontosuló fejedelemség”³⁴; így „nem Dunától északra elterülő, hanem Pannoniában fekvő területeket foglalt magába Morava feje-

²⁸ BOBA 1971. 82–83.; BOBA 1996. 82.; OLAJOS 1996. 17.

²⁹ BOBA 1971. 104–138.; BOBA 1996. 99–125.; Vö. PÜSPÖKI NAGY 1978.; BÁLINT 1996.; VESZPRÉMY 1996.; PETROVICS 2005.; KATONA-KISS 2009.

³⁰ SZKLENÁR 1784. 1–122.

³¹ KATONA 1786. 26–33.

³² BOBA 1971. 1–85.; BOBA 1996. 15–83.

³³ BOBA 1996. 41.

³⁴ BOBA 1996. 34–35. Lásd pl. A *Fuldai Évkönyvek* 873-hoz: „*Quidam etiam (Alamannus) [de Alamannia] nomine Berethrammus, qui superiore anno in Marahensibus Sclavis fuerat comprehensus a Zuentibaldo dimissus venit ad regem...*” ANNALES FULDENSES 78.

delemlése egy Sclavonia néven ismert nagyobb condominium patrimonialis része volt.”³⁵

A hazai kutatás tárgyilagosan szemlélte Boba eredményeit, és szakmai alapon ítélte meg állításait. Püspöki Nagy Péter elfogadta a délen fekvő Nagymoráviát, és azon a területen képzeli el, ahol később Bács, Bodrog, Csongrád, Valkó és Szerém megye, meg a macsói bánság alakult ki.³⁶ Senga Toru nagy nyomatékot helyez a Bajor Geográfus felsorolására, s arra jut, hogy Szvatopluk fejedelemsége a DAI-ból ismert *Megale Moravia* volt. Annak Sirmium környéki létezését viszont nem fogadja el, mivel Sirmium egyházi központ volt, míg Ómorávia a Bírbanszületett közlése értelmében „kereszteletlen” alakulat. Senga ezért csak a magyar Alföldre tájol, s az Észak-Balkánt kizárja.³⁷ Olybá tűnik, hogy Boba Imrétől Senga Toruig Ómorávia lassan „elmozdult” észak felé, sőt ezt a gondolatot Martin Eggers és Charles Bowlus egyaránt 1995-ben kiadott könyve tartalmazza.³⁸ Az Alföldet bekebelező koncepció azonban tovább nyújtózkodik annál, mint amit a források megengednek, ilyenformán sajnos Boba Imre is túlzó következtetéseket vont le a kétségkívül valós alapokból kiindulva, ugyanis nemcsak az írott, hanem a régészeti emlékek sem támasztják alá ezt a véleményt. A Senga vélelmezte földrajzi kényszer nem is létezik, ha számításba vesszük: Sirmium város (Metód székhelye) kereszténysége önmagában nem jelentette egész Ómorávia kereszténységét.

A Kárpát-medence közepébe érő fennhatóság ellen további súlyos megfontolások szólnak: régészetileg nincs nyoma. Az alföldi lokalizáció régészeti kritikáját Bálint Csanád végezte el. Saját eredményeire is támaszkodhatott,³⁹ amikor hangsúlyozta, hogy az Alföld „kiugróan jól kutatott városainak, a stratégiai jelentőségű Körös- és Maros-torkolatok táján a nagyszámú 8. századi és a szintén nagyszámú 10. századi leletanyag között nem különül el még egy vékonyka, a 9. századra keltezhető réteg sem.” Bálint ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy az ettől délre fekvő vidék feltárása még sehol sem tart, a déli Ómorávia elmélete így jelenleg csak írott forrásokra épül. A volt csehszlovák régészet által (is) vallott északi *Magna Moravia* léte melletti „bizonyítékok” alapvető hiányosságát domborítja ki. „A régészeti leletanyag az „Észak vagy Dél” vitában mindaddig nem használható fel döntő érveként, amíg a szerb régészet legalább el nem kezdi a Dél-Alföld és a Morava környéki 9. századi emlékek feltárását; addig ui. a leletanyag tekintetében egyszerűen nincs két leletcsoport, amik között döntené lehetne.”⁴⁰ Vele szemben 10 évvel később Fodor István nagy magabiztossággal nyilatkozik arról, hogy egyes helyeken, mint Belgrádban és Szávaasztendemeter környékén nagyléptékű ásatások folytak, ám semmi nyomot nem találtak arra, hogy itt Morávia központja lehetett.⁴¹ Milyen kár, hogy Fodor egyetlen szakirodalmi hivatkozással sem támasztja alá állítását! Ehelyett leszögezi, hogy a régészet tanúbizonysága egyértelmű: a 9. századi Morávia a jelen-

³⁵ BOBA 1996. 141.

³⁶ PÜSPÖKI NAGY 1978. 80.

³⁷ SENGÁ 1983. 315–321.

³⁸ EGGERS 1995.; BOWLUS 1995.

³⁹ BÁLINT 1991.

⁴⁰ BÁLINT 1996. 996–997.

⁴¹ FODOR 2006. 105. 72. jz.

legi Morvaország és Nyugat-Felvidék területén feküdt.⁴² Fodor hallgatással mellőzi továbbá Bálint Csanád azon megjegyzését is, amelynek értelmében a volt Csehszlovákia területén feltárt „nagymorva” régészeti kultúrának nincs „egyetlen olyan vonása sem, melyet ne lehetne avar, bizánci és frank gyökerekből levezetni.”⁴³ Bálint ezzel az „alföldi Ómorávia” régészeti fedezetlenségét mutatta ki. Meglátása alapján Katona-Kiss Atilla is arra jutott, hogy „nincs régészeti nyom nélküli entitás. A régészeti anyag hiánya két dolgot jelenthet: vagy az önálló műveltséggel bíró nép hiányzik az adott területről, vagy teljesen másban illetve máshol kell keresnünk az illető nép hagyatékát.”⁴⁴

Magam úgy gondolom, hogy máshol keresendő Ómorávia régészeti hagyatéka. Méghozzá ott, ahol az írott kútfők láttatják, a Szávától délre. A kérdés azonban itt nyitva marad, a választ a régészettudomány jövőendő eredményei döntik el, erre vagy arra. Olvashattuk: a *DAI*-ban Ómoráviaként kijelölt térség feltárása még hátra van. Aki azonban az északi Morávia régészeti párhuzamait keresné délen, az fejére állítaná a bizonyítás logikáját, mert ahhoz az előfeltevéshez igazítaná elvárásait, hogy a két „morva” terület anyagi kultúrája ugyanúgy „morva”. (Eleve kérdéses az északi morva anyag „morvasága”!) Az a lényeg, mi található délen. Ha az ott előkerülő leletcsoport esetleg nem különülne el környezetétől, az azt is jelentheti, hogy Ómorávia tárgyi hagyatéka belesimul környezetébe. A Szávától délre mutató földrajzi helymeghatározást így kizárólag akkor szükséges újragondolni, ha az Észak-Balkán eme sokat említett térségéből semmilyen 9. századi lelet nem kerülne elő egy szisztematikus feltárás során.

Röviden érintenem kell azt is, hogy a két Morávia összefüggő területet, avagy két külön tömböt alkotott-e, illetve milyen természetű (politikai? ethnikai?)

⁴² Fodor István tárgyi ismereteinek hiányosságai másutt is megmutatkoznak. Boba Imre azért kapott tőle fejmosást, mert „elméleti konstrukciói kialakításánál... sajnos a legcsekélyebb mértékben sem volt tekintettel a régészet eredményeire, a leleteket egyáltalán nem tekintette történeti forrásoknak.” Uo. Boba írott forrásokkal foglalkozó történészként valóban nem bocsátkozott régészeti leletek interpretációjába, ehelyett a legilletékesebb írott kútfő, a *DAI* fent idézett földrajzi tájolásából indult ki. Am az nem igaz, hogy Boba a leleteket nem tekintette történeti kútfőeknek, ő ugyanis így nyilatkozott erről a könyv „Régészeti bizonyítékok” című (!) alfejezetben: „Kétségtelen, hogy a középkori történelem tanulmányozásához a régészet igen nagy segítséget nyújt. A régészeknek azonban előbb az archeológia tudományának határain belül kellene levonniuk a maguk következtetéseit, s csak ezt követően kerülhetne sor nézeteiknek a történelmi tényekkel való szembesítésére.” BOBA 1996. 127. Az pedig egyenesen minősíthetetlen, ahogy Fodor csak a neki tetsző nézetnek tulajdonít szakmai értéket: „A vonatkozó történeti forrásokat behatóan elemző történészek egyébiránt soha nem fogadták el Boba Imre elméletét.” FODOR 2006. 105. 72. jz. Itt Györffy Györgyöt tette többes számba Fodor István, mivel másra e helyt nem hivatkozik. Vö. GYÖRFFY 1987. 597–604. Az amúgy Fodor által is hivatkozott szakmunkákban (KRISTÓ 1998.; PETROVICS 2005. – ez utóbbi tanulmánykötet!) a „vonatkozó történeti forrásokat behatóan elemző történészek” déli Ómoráviára gondolnak, de a sor még folytatható. Lásd pl. MAKK 2003. Nem jár sikerrel Fodor akkor sem, amikor pályatársa szövegét próbálja meg értelmezni: öszerinte Bálint Csanád a dél-alföldi és a szerbiai régészeti kutatások elégtelenségére hivatkozott. Láthatuk: Bálint a két régió feltártságát valójában nem egybemossa, hanem elkülöníti. Az észak-balkáni középkori régészet kiváló kutatástörténetét l. TAKÁCS 2006b.

⁴³ BÁLINT 1996. 997. Martin Eggers ennél is nagyobb szerepet juttat az avarok tárgyi hagyatékának. Úgy véli, az északi „nagymorva kultúra” valójában a késő-avarok anyagi kultúrája, akik Morvaországban, Nyugat-Felvidéken és Ausztria keleti végein keleti frank uralom alatt telepedtek le. EGGERS 1995. 29. Kézenfekvő ennek alapján arra gondolni, hogy a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* említett adófizető „hunok” még a 9. század derekán is ekkora (vagy közel ekkora) területen éltek avarként!

⁴⁴ KATONA-KISS 2009. 50.

kapcsolat állhatott fenn az északi és a déli „morvák” között.⁴⁵ Regino krónikája ugyanis egy fontos fejleményről tudósít. 890-ben „*Arnulf király átengedte Zuentibolchnak, a marahai szlávok uralkodójának a csehek ducatusát – akiknek addig saját nemzetükből való uralkodójuk volt, és a frank királyoknak tett hűségüket sértetlenül megőrizték –, mivel ő [ti. a király] már uralkodása előtt szoros kapcsolatban volt vele, végül ágyasától származó fiát megkereszteltette, és nevére Zuendibolchnak nevezte el.*”⁴⁶ A szóban forgó Arnulf keleti frank uralkodó (887–899) jóvoltából tehát Szvatopluk egy személyben volt Ómorávia ura és lett a cseh-morva vidék hűbéres fejedelme. Katona-Kiss feltételelesen megenged egy korridort a Magyar Alföld nyugati sávjában, ami összeköthette a két „morva” térséget,⁴⁷ ám tekintettel arra, hogy a 894-ben elhunyt Szvatopluk személyére szólnak a kormányzásul az északi Moráviát, még egy vékony folyosót sem szükséges számításba vennünk. Szvatopluk a két Morávia között keleti frank területeken is átjárhatott, amíg fel nem lázadt Arnulf király ellen.⁴⁸ Élete hátralevő viharos négy esztendejében nem nyílt mód arra, hogy egységes „nagy-morva” birodalomná kovácsolja össze a déli marahai bázist az északon elnyert morva szerzeménnyel. Ez a két „Morávia” ilyenformán nem állt össze egyetlen Nagymoráviává, amit *Moravia Superior* és *Moravia Inferior* tartományokra kellene utólagos képzeletünkben felosztanunk.

Ómorávia összességében véve egy kevésbé jelentős politikai képződmény volt a Száva alsó szakaszától délre eső vidéken. Északi határai bizonytalanok, de tartós uralmat sem az írott, sem a régészeti emlékek tanúsága szerint nem érvényesített a Kárpát-medencében. A Közép-Duna-medence pusztáin lakos avarok életterét Ómorávia miatt nem indokolt az Észak-Alföldre korlátozni. A túlélő avarságot uraló síkvidéknek délkeleti irányból egyedül a Bolgár Kánság szabhatott határt; az a hatalom, amely részt vett az avar birodalom megdöntésében. Az avar állam bukásával a Keleti Frank Királyság és a Bolgár Kánság közvetlen politikai kapcsolatba került, és e kapcsolat színtere a Kárpát-medence volt.

A Kárpát-medencei bolgár uralom és/vagy etnikai jelenlét rendkívül problematikus, mert nemcsak az egyes forráscsoportok illetékességi körét kell az adott (forrásszegény) esetre mértéktartóan alkalmazni, hanem a 9. század folyamán a „bolgár” etnikumjelölő fogalom éppen átalakulóban volt. A probléma történelmi alapja közismert: a dunai bolgár államot egy steppei kultúrájú, törökös nyelvű népesség szervezte meg a 7. század folyamán. Az a jelölő, hogy „bolgár”, *politikai értelemben* a vezetőrétegen túlmutatva immár az általa meghódított balkáni szláv tömegre is kiterjedt, új állami-politikai identitást, nevet adott neki. Ám e névért cserébe saját eredeti nyelve fokozatosan feloldódott a szláv népi többségben, vagyis az a jelölő, hogy „bolgár”, *nyelvi értelemben* egyre inkább csak egy déli szláv csoportot kezdett el jelölni ebben a térségben. A „mikor miben áll a bolgárok bolgársága?” kérdés mélységét Kniezsa István mérte fel 1938-ra. A neves nyelvész követendő mértéktartással viseltetett saját forrásbázisának történeti értéke iránt. Megállapította, hogy bolgárok elszlávosodása a 9. század folyamán nagyon előrehaladt. Úgy vélte, hogy a bolgár birodalom Kárpát-medencei fennhatósága a Szerémségre, a Maros és

⁴⁵ KRISTÓ 1998. 96.

⁴⁶ BOBA 1996. 155. (GALÁNTAI ERZSÉBET fordítása.) Vö. REGINO 134.

⁴⁷ KATONA-KISS 2009. 43.

⁴⁸ REGINO 134.

a Duna közére és Erdélyre terjedt ki ekkor, és bár feltételezte, hogy e térségben a magyarok bolgár-török nyelven beszélő embereket találtak, nyíltan elismerte: ezt a helynévanyag alapján kétségtelenül igazolni nem lehet.⁴⁹ Óvatossága azért is indokolt, mert a bolgárok nyelv váltása éppen ebben a korszakban zajlott. Ráadásul a „mikor miben áll a bolgárok bolgársága?” kérdés megválaszolását tovább nehezíti a Kárpát-medence sanyarú forrásadottsága: újra és újra Szádeczky-Kardoss Samu helyzetértékelését kell emlékeztetbe idézni a belső keletkezésű (általunk ismert) íráskultúra több évszázados hiányára vonatkozólag.⁵⁰ E tényező két forráscsoportot is érint, hiszen a feljegyzések nem csak történeti, hanem nyelvészeti tanulságot is hordozhatnak. Ám a kései lejegyzésű nyelvi adatok keletkezése időben nem rétegezhető, és etimológiájuk mellett reprezentatív erejük sem megismerhető.

Mindez a különböző műfajba tartozó kútfők közötti átjárásra csábít, ami nem véletlenül kerülendő a gyakorlatban. A nyelvész Melich János például a nagyszentmiklósi kincset egyes régészeti nézetek nyomán bolgár-töröknek tartja, sőt a bolgár-török jelenlét fontos bizonyítékaként értékeli.⁵¹ Azóta Bálint Csanád megcáfolta az avar kincs protobolgár eredetének és birtoklásának elméletét;⁵² ezzel megsemmisítette a belőle levont nyelvészeti következtetés hatályát. Kniezsa István 1938-ban közölt óvatos állásfoglalása viszont ma sem veszített érvényéből: az „erdélyi szlávok közelebbi meghatározása nagyon nehéz probléma. Mivel Erdély a honfoglalás előtt a bolgár birodalomhoz tartozott, sőt a magyar krónikák szerint is bolgárok és szlávok lakták, valószínűnek látszik, hogy ezek a szlávok bolgár jellegűek voltak. Erre azonban semmiféle nyelvészeti bizonyítékot felhozni nem tudunk, mert neveink között egyetlen egy kétségkívül bolgár jellegű név nem található.”⁵³ Ne vélje ezért senki túlzó szigorúságnak, ha úgy tartom, hogy a nyelvészet nem alkalmas a Kárpát-medencei bolgár jelenlét időrétegeinek szétválasztására. Maradnak a történeti feljegyzések és a régészeti leletek. Csakhogy a nyelvészeti szempontok kiiktatása nem véd meg a bizonyítástechnika útvesztőitől. Bóna István például kijelenti, hogy 863-ban és 883-ban a bolgárok az Alföldön át képesek voltak megtámadni a Garam túlsópartján fekvő Moráviát, ebből szerinte az következik, hogy a Tisza és a Maros völgyében volt előretolt katonai őrhelyük.⁵⁴ Bóna okfejtésekor két tényezővel nem számolt: egyrészt azzal, hogy a bolgárok a déli Moráviát támadták meg, másrészt az Alföldet kimondatlanul olyan felvonulási területnek vélte, amelyen egy bolgár sereg harcképessége megőrzésével vonulhat át.

Idézzük fel újra az avar továbbélésre mutató eredményeket! Szádeczky-Kardoss Samu szövegértelmezésének fényében (Regino az avar pusztákról) több száz kilométeres alföldi bolgár menetelés bajosan tehető fel. Olajos Teréz elemzése (Scriptor Incertus A és B adatai) ehhez a képhez azt a fontos adalékot teszi hozzá, hogy a Kárpát-medence keleti felén maradt avarok kétféle jogállásban éltek a 800-as évek során, ez a különbség éppen a bolgár államhoz fűződő viszonnal szemléltethető. Az „avarok pusztáin” független avarok éltek, fegyveres erejüket csak zsold elle-

⁴⁹ KNIEZSA 1938. 435.

⁵⁰ SZÁDECZKY-KARDOSS 1971. 6–7.

⁵¹ MELICH 1925–1929. 15.

⁵² BÁLINT 2004. 105–132.

⁵³ KNIEZSA 1938. 422.

⁵⁴ BÓNA 1986. 189–190.

nében vehette igénybe a bolgár kán; másutt bolgár fennhatóság alá tartozó avarok laktak, őket az engedelmesség köteleme szólította hadba.⁵⁵ Meggyőzőbben akkor érvelt Bóna, amikor a történeti és a régészeti kútfőket a maguk hatáskörén belül elemezte, s világított rá egyazon irányba vivő tanulságaikra. Ez a *Fuldai Évkönyvek* 892-re vonatkozó bejegyzése, amelynek értelmében Arnulf keleti frank király arra kéri a bolgár kánt, ne engedélyezze a sóvásárlást és a sószállítást a morváknak.⁵⁶ Ennek, mármint az erdélyi bolgár befolyásnak és jelenlétnek Maroskarna és Csombord temetőjét említi fel régészeti bizonyítékkal.⁵⁷ Híradásaink gyér világa mellett sajnos homályban marad, hogy hol húzódott az avar és bolgár befolyási övezet határa (vagy gyepűje?) a 9. század elején, s ehhez képest merre lehetett a magyar bejövetel előestéjén. Mindenképpen délebbre, mint azt a korábbi kutatás gondolta. Kristó Gyula bolgár népességgel számolt a Dél-Alföldön, a Szerémségben, de jóval északabbra, Nógrád vidékén is. Önellentmondástól terhes ez a vélemény, hiszen az Alföldön még helyet akar szorítani Ómoráviának is, ráadásul az avarok pusztaságát jószerivel az Északi Középhegység lábaihoz préselné.⁵⁸ Törvényszerű, hogy a jelenkori kutatás sem osztja e nézetét. A nyelvész Kniezsa mértéktartó szavait régészek következtetései is erősítik. Szőke Béla Miklós és Szalontai Csaba az alföldi bolgár jelenlét régészeti fedezetlenségére mutat rá meggyőző erővel,⁵⁹ sőt Szalontai ennél is tovább megy: mint mondja, az írott, a tárgyi és a nyelvi kútfők egyike sem alkalmas arra, hogy bolgár uralmat mutasson ki a 9. századi Kárpát-medencében.⁶⁰ Árnyalt képet ad újabban Katona-Kiss Atilla, aki mindhárom említett tudomány megállapításaiból alakította ki a maga véleményét. „A kritikával és nem körérvelésre használt történeti, nyelvészeti és régészeti érvek mind arra mutatnak, hogy Dél-Erdély és az Alföld déli része a Bolgár Kánság északi határvidéke volt, s mint gyepű, nem volt számottevő, állandó bolgár lakossága. A bolgár jelenlét csak kisszámú határőrségekre korlátozódhatott; ez következtethető a források közléséből és valószínűsíthető a leletanyag hiányából.” Katona-Kiss szerint a bolgároknak az egykorvolt Dél-Avarországra kiterjedő katonai ellenőrzését a magyar honfoglalás számolta fel a 890-es években.⁶¹ Emlékezetük azonban elért Árpád-kori írásművekig. Salán, „a görögök és bolgárok fejedelme” Anonymus gestája, míg Keán, „a bolgárok és szlávok fejedelme” a 14. századi krónikaszerkesztmény (egyik Árpád-kori forrásának) jóvoltából vált a bolgár jelenlét mondai lenyomataként véget nem érő történész viták célszemélyévé.⁶²

A 9. századi Kárpát-medence körképvezetéből látszik, hogy az írott, a tárgyi és a nyelvi kútfők eltérő mértékben hordoznak már kiaknázott és még fel nem tárt lehetőségeket. Az avar állam bukásával a térség népei elvileg a maguk jellegzetességeit csillanthatták meg a források tükrében. Igen ám, csakhogy Európa földrajzi

⁵⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS 1993.; OLAJOS 2001. 44–66. Eredményeik értelmében KATONA-KISS 2010. 170–171.

⁵⁶ ANNALES FULDENSES 121.

⁵⁷ BÓNA 1986. 190–194.

⁵⁸ KRISTÓ 2003. 15–16. Vö. KRISTÓ 1998.

⁵⁹ SZŐKE 1993.; SZALONTAI 1996.

⁶⁰ SZALONTAI 2001. 120–125.

⁶¹ KATONA-KISS 2010. 203.

⁶² SRH I. 81–83., 315.

közepére ekkortájt kizárólag kívülről vetült azon írástudók tekintete, akiknek munkáit ma ismerhetjük. A földrajzi nevek kései lejegyzettsége, a 9. századi nyelvemlékek szinte teljes hiánya miatt a nyelvészet történeti haszna csekély. A régészet forrásbázisa olyan gyorsan növekszik, amiről az írott emlékek kutatói álmodni sem mernek, ám ezzel a mennyiségi bővüléssel egyidejűleg saját minőségi előmenetelével kell foglalkoznia, hogy a leletek történeti – akár ethnikai – interpretációja biztos lábakon álljon. Elengedhetetlen a körérvelés elkerülése; e kíváncságot az érzékeny témák („kettős honfoglalás”, Ómorávia) mellett olyan nyugalmasabb részletkérdésekből sem zárható ki, mint a gepidák késő-avarkori továbbélése.⁶³

Minderre tekintettel jelenlegi tudásom alapján a következő főbb ismérveket tartom érvényesnek a 800-as évekre. Az Avar Kaganátus és a Magyar Nagyfejedelemség kora között a Kárpát-medence nagy része államtalan idejét élte: csak a Keleti Frank Királyság és a Bolgár Kánság tudhatta magáénak a nyugati, illetve a délkeleti területeit. Mivel Ómorávia a Szávától délre keresendő, s a bolgár uralom nem igazolható a Temesköz és Dél-Erdély vonalától északra, valamint avarok a Dunántúlon, az Alföldön és Horvátországban is kimutathatóak, ezért úgy látom, hogy a 9. század folyamán mindvégig avarok alkották a Kárpát-medencében élők többségét. Az avarságon belüli „onogur-magyar” ethnikum léte, ekképp a „kettős honfoglalás” elmélete életszerű feltételezés. Annál kevésbé életszerű szláv népi többséget, avagy három nemzedék alatt elszlávosodott avarokat vélelmezni, hiszen nem volt olyan szláv politikai/kulturális erő, ami Avarország lakóit eredeti identitásuk feladására készítette volna. Így tehát a birodalmi nagymorvák helyett az avar pusztalakókkal kell számolnunk, akik megérve Árpád bejövetelét a történész-filológus Szádeczky-Kardoss Samu és a régész Tomka Péter egymásért erősítő véleménye szerint a magyar ethnogenezis részévé váltak.⁶⁴

Bibliográfia

- ADAM = *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II*. Hrsg. SZENTPÉTERI, JÓZSEF. *Varia Archaeologica Hungarica* XIII/1–2. Budapest, 2002.
- ANNALES FULDENSES = *Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientalis*. Post editionem GEORGIUS HENRICUS PERTZ recognovit FRIDERICUS KURZE. *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae recusi VII. Hannoverae*, 1891.
- ATF = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *Az avar történelem forrásai*. Budapest, 1998.
- BÁLINT 1991. = BÁLINT, CSANÁD: *Südüngarn im 10. Jahrhundert*. Budapest, 1991.
- BÁLINT 1994. = BÁLINT CSANÁD: A honfoglaló magyarok és Európa. *Magyar Szemle*. Új folyam 3 (1994/8) 787–811.
- BÁLINT 1996. = BÁLINT CSANÁD: Magna Moravia a magyar Alföldön? *Századok* 130 (1996) 992–999.
- BÁLINT 2004. = BÁLINT CSANÁD: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*. *Varia Archaeologica Hungarica* XVIa. Budapest, 2004.

⁶³ Kiss 2010.

⁶⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 29.; TOMKA 1997. 74–75.

- BOBA 1971. = BOBA, IMRE: *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*. Hague, 1971.
- BOBA 1996. = BOBA IMRE: *Morávia története új megvilágításban*. Budapest, 1996.
- BÓNA 1986. = BÓNA ISTVÁN: Daciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk. MAKKAI LÁSZLÓ–MÓCSY ANDRÁS. Budapest, 1986. 107–234.
- BOWLUS 1995. = BOWLUS, CHARLES: *Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907*. Philadelphia, 1995.
- DAI = *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította MORAVCSIK GYULA. OLAJOS TERÉZIA bevezető tanulmányával. Budapest, 2003.
- DEMÉNY 2001. = DEMÉNY ISTVÁN PÁL: A honfoglalás a folklórfilológus szemszögéből. In: *Kőrösi Csoma Sándor és a magyar történelem útjai*. Szerk. GAZDA JÓZSEF. Sepsiszentgyörgy, 2001. 89–99.
- EGGERS 1995. = EGGERS, MARTIN: *Das „grossmährische Reich“ Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donaurumes im 9. Jahrhundert*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 40. Stuttgart, 1995.
- FINE 1983. = FINE, JOHN VAN ANTWERP JR.: *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1983.
- FODOR 2006. = FODOR ISTVÁN: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. *Archaeológiai Értesítő* 131 (2006) 89–114.
- GYÖRFFY 1987. = GYÖRFFY GYÖRGY: Honfoglalás és megtelepedés. In: *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Budapest, 1987.² 577–650.
- GUZELEV 1966. = GUZELEV, VASIL: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. *Byzantinobulgarica* 2 (1966) 15–39.
- HÓMAN 1917. = HÓMAN BÁLINT: A magyar nép neve a középkori latinságban I–II. *Történeti Szemle* 6 (1917) 129–158., 240–258.
- JAKUBOVICH 1918. = JAKUBOVICH EMIL: Lél és Lebedias. *Magyar Nyelv* 14 (1918) 225–230.
- KATONA 1786. = KATONA, STEPHANUS: *Examen vetustissimi M. Moraviae situs, cum vindiciis Anonymi Belae Notarii*. Pestini, Budae et Cassoviae, 1786.
- KATONA-KISS 2009. = KATONA-KISS ATILLA: Hol voltak a morva végek? – a „déli lokalizáció” kutatástörténeti vázlata. *Belvedere Meridionale* 21 (2009/7–8) 37–51.
- KATONA-KISS 2010. = KATONA-KISS ATILLA: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010) 168–214.
- KISS 2010. = KISS P. ATTILA: A gepidák avar kori továbbélésének vizsgálatáról. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szerk. G. TÓTH PÉTER–SZABÓ PÁL. Szeged, 2010. 118–133.
- KNIEZSA 1938. = KNIEZSA ISTVÁN: Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Budapest, 1938. 365–472.
- KRISTÓ 1983. = KRISTÓ GYULA: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In: *Szegedi Bölcsész-műhely '82*. Szerk. RÓNA-TAS ANDRÁS. Szeged, 1983. 177–190.
- KRISTÓ 1998. = KRISTÓ GYULA: Regino és a magyar honfoglalás. In: *Studia varia*. Szerk. MAKK FERENC–TAR IBOLYA–WOJTILLA GYULA. Szeged, 1998. 89–97.
- KRISTÓ 2003. = KRISTÓ GYULA: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szeged, 2003.
- MAKK 2003. = MAKK FERENC: Turkia egész szállásterülete. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 117 (2003) 3–15.
- MELICH 1925–1929. = MELICH JÁNOS: *A honfoglaláskori Magyarország*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve 1/6. Budapest, 1925–1929.
- LÁSZLÓ 1978. = LÁSZLÓ GYULA: A „kettős honfoglalás”. Budapest, 1978.
- LÁSZLÓ 1990. = LÁSZLÓ GYULA: *Őseinkről*. Budapest, 1990.

- NAGY 1895. = NAGY GÉZA: Magyarország története a népvándorlás korában. In: *A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1895. CCLII–CCCLII.
- NÓTÁRI 2000. = *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. (A szöveget fordította és a bevezetőt írta NÓTÁRI TAMÁS) *Aetas* 15 (2000/3) 93–111.
- OLAJOS 1996. = OLAJOS TERÉZ: A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt. In: *Árpád előtt és után*. Szerk. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC. Szeged, 1996. 9–20.
- OLAJOS 2001. = OLAJOS TERÉZ: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szege-di Középkortörténeti Könyvtár 16. Szeged, 2001.
- OLAJOS 2004. = OLAJOS TERÉZ: Az avar továbbélés kérdéséről. In: *Változatok a történelem-re. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. ERDEI GYÖNGYI–NAGY BALÁZS. Budapest, 2004. 111–118.
- PETROVICS 2005. = PETROVICS ISTVÁN: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Budapest, 2005.
- POHL 1988. = POHL, WALTER: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa*. 567–822. n. Chr. München, 1988.
- PRAY 1761. = PRAY, GEORGIUS: *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae, 1761.
- PÜSPÖKI NAGY 1978. = PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Nagymorávia fekvéséről. *Valóság* 21 (1978/11) 60–82.
- REGINO = *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum Continuatione Treverensi*. Recognovit FRIDERICUS KURZE. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae recusi L. Hannoverae, 1890.
- RICZ 1993. = RICZ PÉTER: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk. LŐRINCZY GÁBOR. Szeged, 1993. 171–186.
- SRH = *Scriptores Rerum Hungaricarum I–II*. Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS. Budapestini, 1937–1938.
- SENGA 1983. = SENG TORU: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok* 117 (1983) 307–345.
- SZALONTAI 2001. = SZALONTAI CSABA: Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. FELFÖLDI SZABOLCS–SINKOVICS BALÁZS. Budapest, 2001. 106–129.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1971. = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *A kettős honfoglalás kérdéséhez. (Rövid előadásvázlat)* Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiból 1. Szeged, 1971.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1983. = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. Megjegyzések az Einhard-féle Nagy Károly-életrajz 15. fejezetéhez. In: *Szegedi Bölcsész-műhely '82*. Szerk. RÓNA-TAS ANDRÁS. Szeged, 1983. 191–210.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1991. = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Recenzió. (POHL, WALTER: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822. n. Chr.* München, 1988.) *Archaeológiai Értesítő* 118 (1991) 142–143.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1993. = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk. LŐRINCZY GÁBOR. Szeged, 1993. 227–236.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Az avarok története Európában. In: *Árpád előtt és után*. Szerk. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC. Szeged, 1996. 21–30.
- SZENTPÉTERI 2006. = SZENTPÉTERI JÓZSEF: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44 (2006) 455–496.

- SZENTPÉTERI 2008. = SZENTPÉTERI, JÓZSEF: Was die Verbreitungskarten erzählen... (Beiträge zum Problembereich der Datierung der Awarenzeit) *Antaeus* 29–30 (2008) 325–346.
- SZKLENÁR 1784. = SZKLENÁR, GEORGIUS: *Vetustissimus Magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus*. Posonii, 1784.
- SZÓKE 1996. = SZÓKE BÉLA MIKLÓS: Plaga Orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest, 1996. 11–44.
- TAKÁCS 2006A. = TAKÁCS MIKLÓS: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat I. (XI.) Szerk. BAJUSZ ISTVÁN–BENKŐ ELEK–EMÖDI TAMÁS–KOVÁCS ANDRÁS–LÁSZLÓ ATTILA. Kolozsvár, 2006. 67–98.
- TAKÁCS 2006B. = TAKÁCS MIKLÓS: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. *Korall* 24–25 (2006) 163–202.
- TOMKA 1997. = TOMKA PÉTER: Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35 (1997) 68–75.
- VÁCZY 1974. = VÁCZY PÉTER: A frank háború és az avar nép. *Századok* 108 (1974) 1041–1061.
- VESZPRÉMY 1996. = VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Újabb vélemények Nagymorávia fekvéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* 109 (1996) 131–137.

*Avar Inhabitants of Plain and the Imperial Great-Moravians
On the Political and Ethnic Circumstances of the Carpathian Basin
during the 9th Century*

The Avar Kaganate collapsed early in the 9th century and the Carpathian Basin remained in disintegration until 895 when the Hungarians arrived and united this region under their rule. In this period it is very difficult framing the history of the Carpathian Basin. At first we have to make a distinction between the political and ethnic aspects. The best example for it is the case of the Avars: the end of the Avar State did not mean the extinction of the Avar ethnic community. From the three groups of the sources – linguistic, written and archaeological ones – the first is practically unavailable, therefore we can use the two last ones avoiding the mixed or circular argumentation.

Using the written sources we can demonstrate the surviving Avar groups from three regions: the first of them lived in the western parts under Frankish rule (c. 870), independent Avars lived in the plains (c. 900), and the third group settled amongst the Croats and their Avar-like features were identified even in the middle of the 10th century. The archaeological traces of the Avars are demonstrable after the fall of the Avar Kaganate, too. Some scholars say that the surviving Avars became Slavs but it is not probable, because there was no Slavic power to force the Avars to change their language. Only the Great Moravian Empire could have been able to turn the Avars into Slavs, but this empire never existed: its name is a misinterpretation of Elder Moravia which can be located south of the rivers Sava and Lower-Danube. This Elder Moravia was destroyed in 894 by the conquering Hungarians. Therefore the surviving Avars took part in the Hungarian ethnogenesis and even it is possible that there were Hungarians amongst them according to the theory of „double conquest”.

*Délszlávok Nyitrán?
Megjegyzések az alsó tvükön tekercselt drótdíszes
karikákészerek klasszifikációjára kapcsán**

1. A Nyitra-Lupka lelőhelyen feltárt kora középkori temető

A nyitrai Zobor hegynél fekvő Lupkán még 1928-ban Štefan Janšák fedezte fel azt a temetőt, amit 1959-ban Bohuslav Chropovsky tárt fel, majd tett közzé.¹ A 92 síros, észak-déli sírsorokba rendeződő, nyugat-keleti sírgödör- tájolású temető máig fontos emléke a 9–10. századi Kárpát-medence régészeti kutatásának. A szegényes mellékletű sírok jelentős részébe gyermekeket temettek (43 esetben), a temetkezések leggyakoribb mellékletének a kerámiaedények számítottak. A halottak mellé gyakorta helyezték még el az elhunytak vaskését, vas csiholóikat, ritkább esetben megtalálhatóak voltak az egykori övek csatjai is. A sírok egy részéből különböző huzalékszerek is előkerültek. E huzalékszereket később számos szakember megvizsgálta, és kialakításuk, valamint párhuzamaik áttekintése kapcsán érdekes eredményre jutottak. Jelen dolgozat is e tárgyak kapcsán a mögöttük meghúzódó értelmezés(ek) kérdéséhez kíván újabb szempontokat nyújtani a régészeti és a történeti kutatásnak.

A vonatkozó leletek értelmezését a magyar kutatás szempontjából Mesterházy Károly tekintette át több mint 20 éve a Kárpát-medencei 10. századi leletanyag délkelet-európai kisleleteiről írt, máig alapvető értekezésében. A neves kutató munkája jól összefoglalja azt a gondolatsort, amit a temetőben talált ékszerek párhuzamai kapcsán az egykori Jugoszlávia és Csehszlovákia kutatói egymás érveire építve kialakítottak. „Így a legvalószínűbb, hogy a lupkai közösség a 830-as éveket megelőzően a bolgár-frank háborúskodás alatt menekült északra és települt meg a Nyitra völgyében.”² A megítélés szerint e temető esetében tehát egy „sziget-jelenséget” figyeltek meg a kutatók, vagyis egy, a tágabb környezetétől eltérő, ebből adódóan más kulturális elemeket szintén hordozó csoport emlékanyagában is tükrözi különállását.³

Több évtizede felmerült, hogy e temető kapcsán délszláv menekültek letelepedésével kell számolni, hiszen a temető elemzésekor, már Chropovsky felhívta a figyelmet egyes tárgyak délkelet-európai kapcsolataira, majd a konkrét párhuzamokat elsőként Bořivoj Dostál említette.⁴ Később az ékszerek kapcsolatrendszerével Mirjana Čorović-Ljubinković foglalkozott,⁵ aki a vonatkozó

* A tanulmány elkészítésében Bálint Csanád, Balogh Csilla, Csiky Gergely, Gabriel Fusek, Nevizánszky Gábor, Kovács László, Patay-Horváth András, Révész László, Szőke Béla Miklós, Takács Miklós és Türk Attila nyújtott baráti segítséget. Tanácsaikat, kiegészítéseiket, megjegyzéseiket ezúton is köszönöm. A dolgozat az NK 72636. sz. OTKA-program keretében készült.

¹ JANŠÁK 1929. 8–9.; CHROPOVSKY 1962.; HANULIAK 1989. 201.

² MESTERHÁZY 1991. 163.

³ Hasonló jelenségekre vonatkozóan: MESTERHÁZY 1991. 163. 141. jz.

⁴ CHROPOVSKY 1962. 212.; DOSTÁL 1965. 404–405.

⁵ ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1970.; ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1972. 51.

tárgytípusok meghatározó szakértőjének számított a korabeli Jugoszláviában és akinek korábbi eredményeire már Chropovsky is utalt elemzésében.⁶ A kutatónő volt az, aki a konkrét szerbiai és horvátországi párhuzamok bemutatásával megalkotta azt a történeti hipotézist, amit a szlovák kutatók fejlesztettek tovább. A karikaékszerek egyezéséből adódóan Čorović-Ljubinković úgy vélte, hogy az ékszerek megjelenése részben azokkal a timocsánokkal és branicsevekkal állt kapcsolatban, akik 826 után, a bolgárok elől menekülve, költöztek be a Karoling fennhatóság alá eső területekre.⁷ Arra jutott, hogy a népcsoport megjelenése részben a bolgár expanzióval, másrészt a szláv térítéssel magyarázható. A neves szakértő magyarázatát a korszak kutatói elfogadták, és azt Tatiana Stefanovičová tovább is gondolta; az ő véleménye szerint ugyanis e folyamatban fontos szerepe volt Szvatopluk hadjáratainak is.⁸

Annak megállapítására, hogy a vonatkozó ékszer típus alapján levonhatók-e a fentebbi (esetleg más) történeti megállapítások, részletesebben ki kell térnünk a vonatkozó tárgytípusok klasszifikációjára és kronológiájára, valamint a lupkai temető belső időrendjére is.

2. A tekercselt drótdíszes karikaékszerek

2.1. Klasszifikáció (1. kép)⁹

A vizsgált tárgyak alapján alapvető kérdésként felmerül, hogy egyáltalán e tárgyak ilyen típusú osztályozása eredményes lehet-e, hiszen a dróttekercselés inkább technikai fogásként jelenik meg különböző formai klaszterekbe tartozó ékszereknél.¹⁰ A csoportosítás lehetősége mellett szól azonban Mesterházy megfigyelése, melynek értelmében a jól elkülöníthető formai csoportok mellett számos fülbevalónál találkozhatunk olyan átmeneti formákkal a 9–11. századi délkelet-európai vonatkozású hagyatékban, amelyek egyszerre több, jól elkülöníthető formai alaptípus jellegzetességeit is magukon viselik.¹¹ E rendszerezés lehetőségét erősíti továbbá az a tény is, amit szintén Mesterházy hangsúlyozott, hogy e tárgytípus esetében megtalálhatóak az egyszerűbb és összetettebb formai csoportok is.¹²

Az ékszer típus a kialakítását tekintve viszonylag egyszerű. A tárgy alapja egy bronz huzal, ami vagy kerek átmetszetű drótból hajlított, vagy öntött. Az alsó ívre egy vagy több szakaszban vékonyabb, kör átmetszetű huzalt tekercseltek, ami a legtöbb esetben az ív teljes alsó felét befedte. A tárgyak egy részén ez a huzaldíszítés több részre oszlik.

⁶ CHROPOVSKY 1962. 212.; vö. ČOROVIC-LJUBINKOVIC 1951.

⁷ ČOROVIC-LJUBINKOVIC 1970. 116. A történeti eseményekre vonatkozóan áttekintő jelleggel: VÁCZY 1938. 215–216.; GJUSELEV 1966.; BONA 1984. 349–351.; WOLFRAM 1987. 272–273.; RONA-TAS 1996. 200. A timocsánok letelepedésének eltérő lokalizációjára: BALINT 1996. 995.

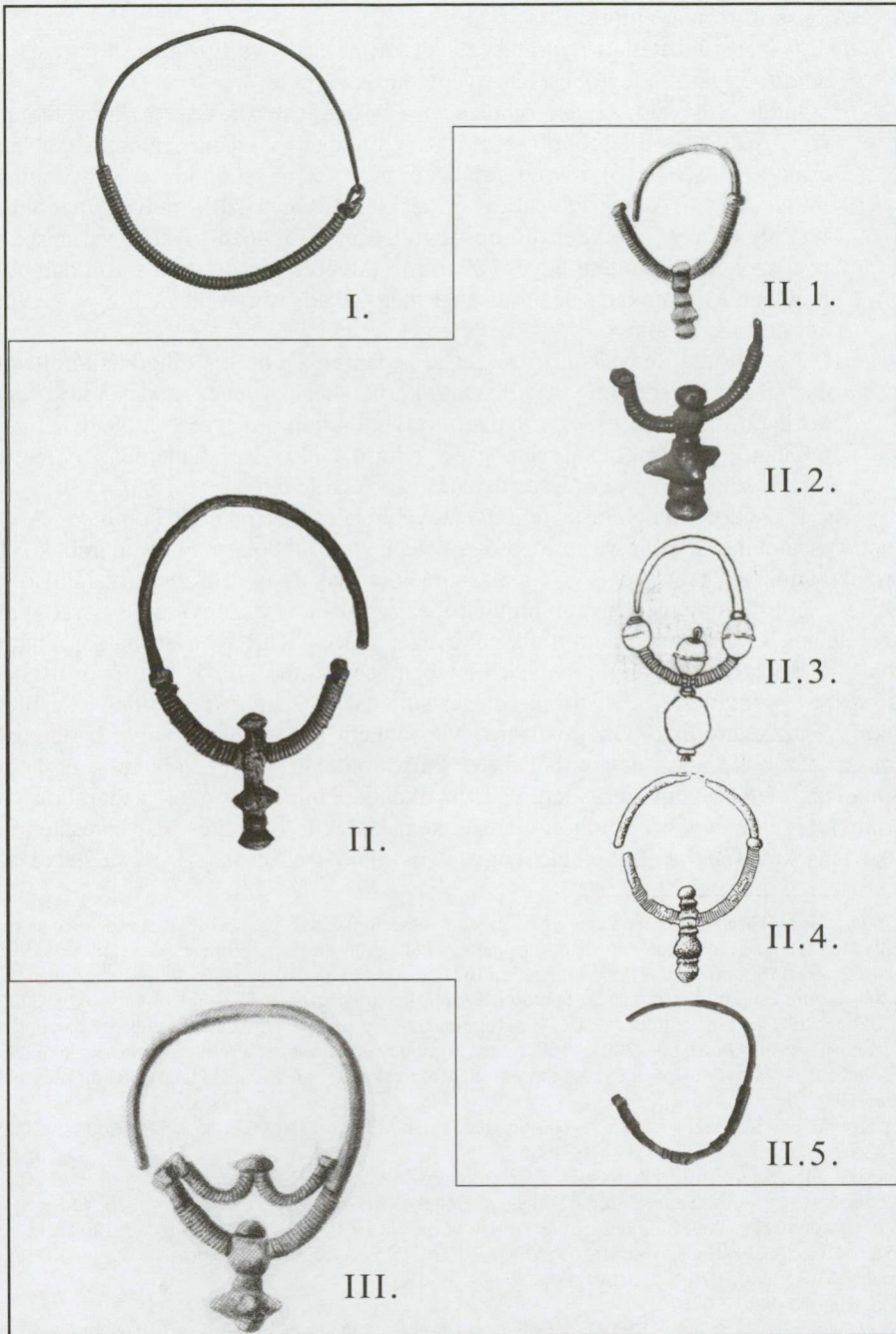
⁸ KURNATOWSKA 1980.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 216–217. elképzelésének magyar recepciójára: MESTERHÁZY 1991. 162.

⁹ A zárójelben levő, No. rövidítést követő számok a szövegben a dolgozathoz tartozó katalógus tétele számaira utalnak.

¹⁰ Nyilvánvalóan ebből adódott, hogy GRIGOROV 2007. 11–12. is inkább a tárgyak egyéb formai sajátosságait hangsúlyozta elemzésében.

¹¹ MESTERHÁZY 1991. 154.

¹² MESTERHÁZY 1991. 161–162.

1. kép: A tárgytypus klasszifikációs felosztása

A csoport formai altípusai:¹³

I. Egyszerű díszítetlen nyitott huzalkarika, az alsó ívén dróttekerccseléssel, a tekerccselte részt a legtöbb esetben egy hurok zárta le.¹⁴

II. Öntött fülbevaló, az alsó ív közepén egy tagolt díszítés osztja két részre az ívet. A díszítés a legtöbb esetben az ív mindkét oldalán megvan, ritkábban csak a külső (alsó) részen található meg ez a csüngődísz, vagy annak imitációja.¹⁵ (A szerint, hogy e két lehetőség közül melyik megoldás figyelhető meg, illetve a díszítés tagoltságától függően további variánsokat is el szoktak különíteni egyes kutatók.)¹⁶ Az ezen alcsoportba sorolt darabok esetében a dróttekerccselés a dísznél megszakad, vagyis itt nem egy, hanem két drótdísz található.

III. Az öntött fülbevaló alsó részét közepén egy, öntött csüngődísz-imitáció osztja két részre, míg a fülbevaló-karika belső ívéhez kapcsolódva egy közepén domború csúcsba összefutó, kettős homorú ívre osztott díszítőtag található. E daraboknál nem csak a karika alsó íve, hanem az ív belső részéhez kapcsolódó csúcsos díszítés is dróttal fedett.¹⁷

Az I. csoport kialakítását tekintve további alcsoportra nem bontható. A II. csoport számtalan variánsra osztható. A legegyszerűbbek azok a darabok (1. variáns), amikor a csüngődísz és annak imitációja csak az ív alsó részén található (a díszítés tagoltsága alapján tovább bontható, ez azonban, a viszonylag kis darabszám ismeretében, jelen esetben nem tűnik célravezetőnek).¹⁸ Külön variánsba sorolhatók azok a darabok (2. variáns), amelyek esetében a hosszabb külső íven lévő díszítés alsó része egy tagolt, a fülbevaló merőleges síkjának az irányából szemlélve „csillag alakú” résszel záródik.¹⁹ Önálló formai variánsként (3. variáns) csoportosíthatóak azok a darabok, ahol az ív belső és külső oldalán is megtalálható egy-egy gömbdísz.²⁰ Utóbbi egyszerűsített változataiként tekinthetők azok a darabok (4. variáns), ahol az egykori gömbök utánzásaként kialakított díszítés már elvesztette a 3. variáns kapcsán megfigyelhető hangsúlyos alakját és csak egymásra helyezett

¹³ A tárgytypus klasszifikációja kapcsán a fentebbi összefoglalások emelhetők ki: STEFANOVIČOVÁ 1990. 215–216. szélesebb kontextusban, más darabokkal együtt tárgyalta e típust; MESTERHÁZY 1991. 161–162. és HANULIAK 2004. 155. Obr. 17a, 167. már külön típusként különítette el, azonban azt további kisebb csoportokra már nem bontotta. Utóbbi kutatókhoz hasonlóan járt el GRIGOROV 2007. 23., aki az általa áttekintett fülbevalók egyik altípusaként (Tip III.1.) határozta meg ezeket a darabokat, ő azonban, mint HANULIAK 2004. 167., nem a fülbevaló-karika tekerccselte díszítését tekintette mérvadónak a tárgytypus osztályozása során, hanem a karika alsó ívén kialakított díszítésének struktúráját.

¹⁴ A tárgyak egy részénél a karika végén nem alakítottak ki hurkot (No. 63.; 65.). vö. GUNJAČA 2009. 76–82.

¹⁵ Egyedi jellegzetesség figyelhető meg a nándorfehérvári darabon (No. 51.), ahol az alsó ív közepén lévő díszítést egy keresztbe font dróttal is megerősítették. Vö. BAJALOVIC–PESIC 1984. T. II. 11.

¹⁶ Vö. CHROPOVSKY 1962. 211–212.; ČOROVIC–LJUBINKOVIC 1970. 113.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 215.

¹⁷ Stefanovičová 2/a típus. vö. STEFANOVIČOVÁ 1990. 216. A díszítés alapvetően a lunuladísz egy formája: JOVANOVIČ 1976. 128.; HANULIAK 2004. 169–170.

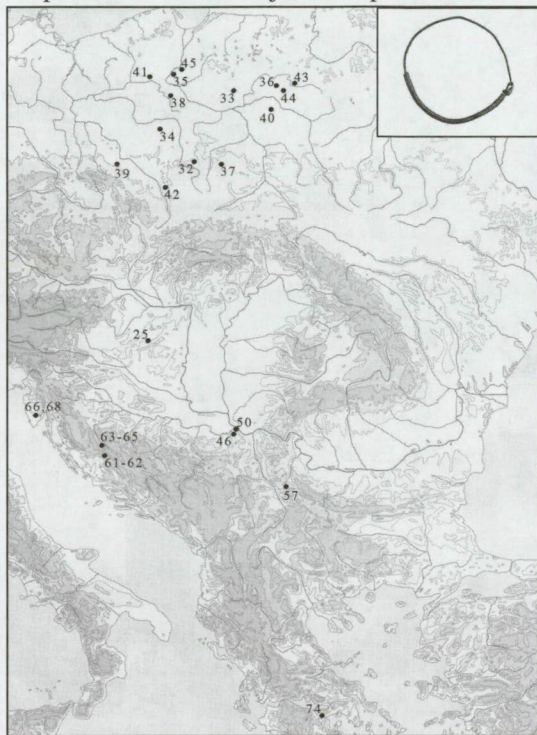
¹⁸ Vö. CHROPOVSKY 1962. 211.

¹⁹ Stefanovičová 2/d típus. „Der Ohrring hat ein hohles Anhängsel in der Form des *fünfeckigen Sternes*, den unteren Teil schliesst ein Kugelchen ab.” STEFANOVIČOVÁ 1990. 216.; Vö. FILIPEC 2001. 90–91.; GRIGOROV 2007. 23.

²⁰ Jelen esetben nem bontottuk külön azokat a darabokat, ahol ez a gömbdísz a fülbevalóra felszerelt, vagy azzal egybeöntött darab. Vö. ČOROVIC–LJUBINKOVIC 1970.

különböző dudoros tagolások jelzik a formai előképet. Utoljára azon darabok maradtak (5. variáns), amelyek töredékességükből adódóan nem sorolhatók be egyik korábban elkülönített variánshoz sem.

A III. csoport olyan kis darabszámmal rendelkezik, hogy azok további belső csoportosítása a kutatás jelen állapotában nem tűnik szükségességnek.

1. térkép: Az ékszer típus I. altípusának elterjedési térképe. A számok a táblázatra utalnak.

2.2. Az I. altípus (2. kép; 1. térkép)

A tárgy típus kialakítása egyszerű, amint azt a halimbai (No. 26.) lelet is mutatja. A kerek átmetszetű huzalkarika alsó ívére tekercselt drót egyik végét egyenesen levágták és a karikához simították. A karikára tekercselt drót másik végét a tekercselt rész alá hajtották, ezáltal rögzítve a huzalkarika visszahajlításával kialakított hurkot.²¹ A huzalkarika másik vége általában elhegyesedő végű volt. A halimbai darabon található kampós záródás a Kárpát-medencében egyedi, párhuzamai azonban megtalálhatók a horvátországi leletanyagban (No. 65.); egyben ezek a darabok tekinthetők a legkorábbiaknak is (No. 65–68.).²² A Száva és a Duna összefolyásánál előkerült emlékeket (No. 44.; 48.) a 11.

századra, valamint a 12–13. századra keltezte a kutatás,²³ a korinthusi szórványleletet (No. 71.), amennyiben e csoporthoz sorolható és nem pedig egy másfajta típus töredéke, szintén 12. századi darabként értékelték.²⁴ A lengyelországi darabok közül a legkorábbiak a 10–11. századra datálódnak (No. 31.; 40.; 43.), azonban jelentős hányaduk 11–12. századi (No. 30.; 32–39.) és akad ennél későbbre keltezhető is (No. 41–42.).²⁵

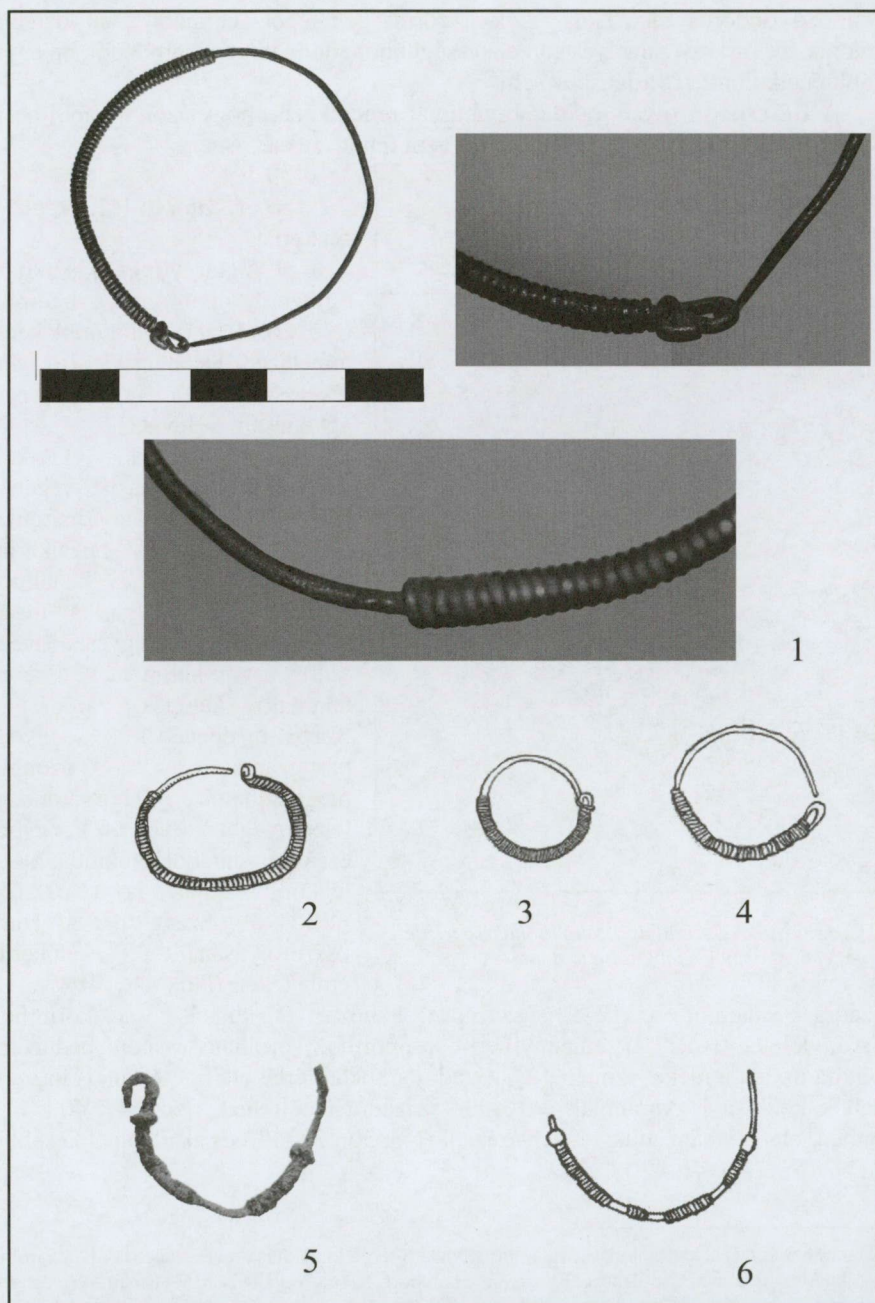
²¹ A halimbai ékszer a kapcsolódása, valamint a huzal S-végű kialakítása révén kapcsolódik a karoling temetők (Bled–Pristava, Cadolzburg, Ebensfeld, Haundorf, Kranj, Matzhausen, Weismain, Windsbach) huzalékszereihez, eltérés azonban a tekercselt díszítés, aminek párhuzamát az említett lelőhelyek egyikénél sem sikerült fellelnem. Vö. KOROŠEC 1979.; PÖLLATH 2002.

²² MARUŠIĆ 1985. 75.

²³ BIKIĆ 2010. 57.

²⁴ DAVIDSON 1952. 251.

²⁵ KÓČKA-KRENZ 1993. 61.

2. kép: Az 1. altípushoz sorolt darabok. 1. Halimba 821. sír; 2. egy lengyelországi darab (KÓČKA-KRENZ 1993. alapján); 3. Brestovík (BIKIĆ 2010. alapján); 4. Belgrád/Nándorfehérvár (BIKIĆ 2010. alapján); 5. Korinthos (DAVIDSON 1952. alapján); 6. Knjaževac 74. sír (JOVANOVIĆ-VUKSAN 2005. alapján).

Az altípus divatja az eddigi ismereteink alapján megegyezik a II–III. altípusba sorolt darabokéval, így valószínűleg nem az összetettebb darabok előképei, hanem azokkal egy időben terjedtek el.

2.3. A II. altípus (3–6. kép)

Az alcsoportba sorolt különböző variások jelentős része megtalálható volt a nyitrai temetőben (1–2. és 4. variáns; No. 2–14.), s ez azt is mutatja, hogy az adott formai változatok térben és időben együtt léteztek.²⁶ A 1. és a 4. variáns között felállított formai különbség (az alsó ívre is benyúló, díszített csüngő-imitáció) olyan kismérvű, hogy az egyes tárgyak esetében öntési hibából is bekövetkezhetett.²⁷ A csüngőt utánzó díszítő tagot a tárgyak egy része esetében biztosan egybeöntötték (No. 7.; 72.). Az így kialakított öntvény sérülékeny volt, amit jól bizonyítanak a technikai szempontból az 5. variánshoz sorolt emlékek is (No. 9.; 11.; 21.; 31.).²⁸ Számos esetben ez a tag külön öntvény volt és így tényleg a karikára húzott csüngőként értelmezhetőek (No. 27–28.).²⁹

Az 1. variánshoz sorolt leletek között kimutathatóak olyan hasonló technikai megoldások (No. 22.; 54.), amelyek egymástól térben távol eső darabokon is jól mutatják a tárgytypus tágabb kapcsolatrendszerét. E variánsban megfigyelhető számos olyan jellegzetesség is, amely a II. altípus legtöbb darabjára jellemző. Ilyennek tekinthető a tekercseléseket lezáró, korong alakú kiugró tag a karika két oldalán (az 1. variáns esetében: No. 7.; 13.; 28.),³⁰ de előfordul az is, hogy csak az egyik oldalt zárja le ez az elem (No. 16.; 22.),³¹ ami minden bizonnyal a felhúzott lemezgömbök imitációjaként maradt meg az ékszereken (No. 29.; 47.).³² Egyes darabok kapcsán (No. 22.; 28.; 54.) azonban feltűnik egy másik technikai megoldás, ami arra utal, hogy az ide sorolt emlékek nem csak a négygömbös fülbevalókkal vethetők össze, hanem az egyszerű csüngős karikaékszerekkel is (No. 27.). Gyakori megoldás, hogy huzallal (No. 22.; 54.),³³ vagy lemezzel (No. 28.).

²⁶ Az adott altípus különböző variánsainak egyidejűségét jelzik a lupkai temető 7. (No. 3–4.), 11. (No. 5–6.), 30. (No. 13–14.) és 51. sírjai (No. 16–19.).

²⁷ Ilyen lehetett talán a nyitrai temető egyik emléke (No. 7.). A belső ívre kiterjedő díszítőtag a lupkai darabok esetében nem mindig volt jó minőségű, amint ez az 51. sír tárgyai alapján is megfigyelhető (No. 18–19.).

²⁸ MESTERHÁZY 1991. 161.

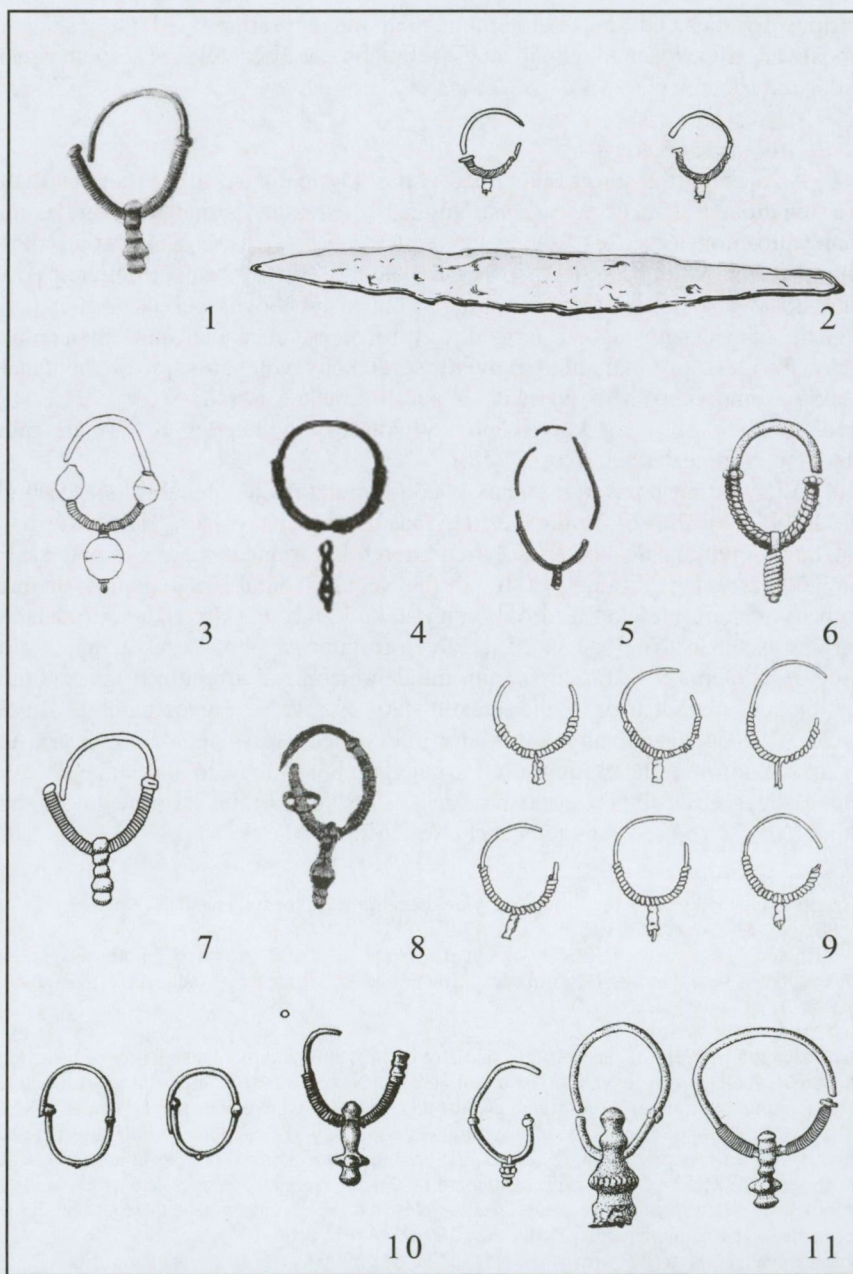
²⁹ Ilyen lehetett a tornóci 238. sír két fülbevalója (No. 24.), ahol a karika kialakításán nem figyelhető meg öntvénycsonk, vagyis egykoron nem öntötték egybe a dísszel, azonban a feltekercselt drót megszakadása utal arra, hogy az alsó íven egykor dísz lehetett. A mikulčicei darab kapcsán (No. 31.) lásd DOSTÁL 1966. 144. Sajnos nem volt lehetőségem arra, hogy az e csoportba sorolt tárgyak jelentős részét személyesen megvizsgáljam, így az alapvető csoportosítási szempontok közül annak vizsgálata, hogy ez a csüngődísz a karikával egybeöntött-e, nem szerepel; erre vonatkozóan a leletek alappublikációi sem közölnek részletes megfigyeléseket. E szempont jelentőségét az ékszerek csoportosítása kapcsán jól mutatja MESTERHÁZY 1991. 146–152., 166–167.

³⁰ Ugyanez megfigyelhető a 2. variánsnál: No. 5.; 25.; 52.; 59–60.; a 4. variáns kapcsán: No. 3.; 6.; 18.; 52.; az 5. variáns esetében: No. 11.; 21.

³¹ Hasonló megoldás a 2. variáns esetében: No. 1–2.; 17. A 4. variáns darabjai közül ilyen volt: No. 6.; 20.; 58.; az 5. variánsnál: No. 24.

³² Csak a brnoi (No. 28.) darabon figyelhető meg, hogy ez a két díszítés dudorokkal tagolt. Vö. DOSTÁL 1966. Tab. VII. 5.

³³ A Knjaževac 11. sír egyik fülbevalójának rajza arra utal, hogy bizonyos esetekben a feltekercselt drót alsó ívre eső végei is szolgálhattak a csüngődísz rögzítésére. Vö. JOVANOVIĆ–VUKSAN 2005. 257.

3. kép: A II. altípushoz sorolt darabok. 1. Nyitra–Lupka 14. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 2. Tvrdšovce/Tardoskedd 1/65. sír sírleletei (TOČÍK 1992. alapján); 3. Dolní Věstonice (DOSTÁL 1966. alapján); 4. Sopron–Présháztelep 1. sír (TOMKA 1969. alapján); 5. Nyitra–Lupka 16. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 6. Brno–Černovice (DOSTÁL 1966. alapján); 7. Nyitra–Lupka 30. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 8. Nyitra–Lupka 51. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 9. Knjaževac 11. sír (JOVANOVIĆ–VUKSAN 2005. alapján); 10. Lefantovce/Felsőelefánt 8. sírban talált karikaékszerek a fülbevalóval (REJHOLCOVÁ 1992. alapján); 11. Nyitra–Lupka 4. sírban talált karikaékszerek a vizsgált fülbevalótípussal (CHROPOVSKY 1962. alapján).

erősítik a karikához a csüngődíszet. Az e variánshoz sorolt darabok jórészt a 9. századra keltezettek,³⁴ azonban a déli területeken 10. századra való datálásuk is lehetséges.³⁵

A 2. variáns jellegzetes díszítőtagja, a „csillag-alakú” csüngőrész.³⁶ Ez a formai megoldás a csüngőn nem csak erre a variánsra jellemző, hanem kivétel nélkül a III. altípus darabjaira is (No. 4.; 12.; 26). Grigorov pedig éppen ezt a formai jelleget emelte ki saját klasszifikációja során, bemutatva annak széles elterjedését. A bolgár kutató elemzése egyben arra is felhívta a figyelmet, hogy a dróttekercs nélkül kialakított darabok is nagy számban fordulnak elő Délkelet-Európában,³⁷ de ilyen darabokat találunk a lupkai temetőben is.³⁸ Tekercselt drótdíszítés nélkül, amint arra már Mesterházy rámutatott, előfordul egybeöntött, de tekercselt drótdíszítés nélküli párhuzama Tápé–Lebő–Farkas-tanya lelőhelyről is a Kárpát-medencéből.³⁹ Hasonló darabok granulációt utánzó öntött díszítéssel előkerültek Eszék területén is.⁴⁰ A csüngőtípus egészen Észak-Bulgáriáig számos lelőhelyen megtalálható, s általában mindenütt a 9–11. századra keltezték,⁴¹ amit a lebői lelet is alátámaszt.

A 3. variánsba sorolt darabok összekapcsolódnak a négygömbös fülbevalókkal, s egyben azok formai variánsaként is értékelhetők, kiemelve, hogy e példányok kapcsán az alsó ív hangsúlyozására nem filigránt, vagy gyöngydrótot használtak, hanem körbetekercselték azt.⁴² Egyes darabok esetében – a publikációk alapján – nem dönthető el egyértelműen, hogy a gömbdíszek lemezes kialakításúak-e, vagy a fülbevaló-karikával egybeöntöttek (No. 47.; 49.). A dróttal tekercselt darabok elterjedésére is széles körből hozhatunk példákat Görögországtól (No. 73.) egészen a cseh területig (No. 30.). A gömbdíszek általában bikonikusak (No. 47.; 49.; 51.; 56.; 59.; 73.), de előfordulnak ovális alakúak is (No. 30.; 57.).⁴³ E példányok népszerűsége hasonló időszakra esett, mint a négygömbös fülbevalók más variánsainak divatja: a 9–10. század folyamán végig használatban maradtak.

³⁴ TOMKA 1969. 64.; DAN 2003. 184.

³⁵ JOVANOVIĆ 1990. 113.; JOVANOVIĆ–VUKSAN 2005. 208.

³⁶ A „csillag alakú” díszítés helyenként három ágú volt, más esetekben négy vagy öt csúccsal öntötték.

³⁷ GRIGOROV 2004.; GRIGOROV 2007. 23., 105. Obr. 34., 174. Obr. 45.

³⁸ Ilyen például a lupkai 28. sír egyik fülbevalója, ahol nincs az alsó íven tekercselt drót, de a középső dísztagon megfigyelhető az ilyen fajta tagolás. Vö. CHROPOVSKY 1962. 196. Obr. 17.5.

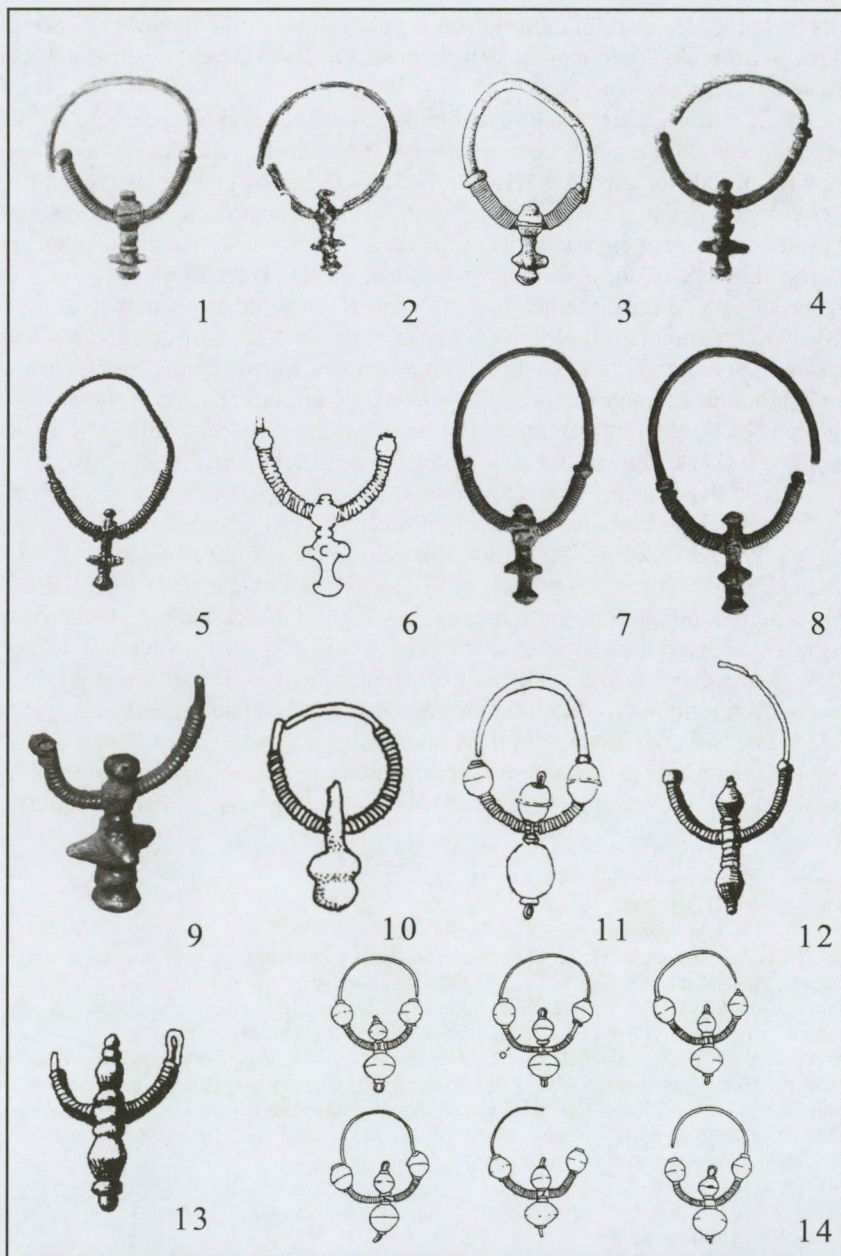
³⁹ MESTERHÁZY 1991. 162. A sírleletek 1927-ben kerültek elő. A leletegyüttesben kengyelpár, csont oldalpálcás zabla, veret, valamint a Köttlach-kultúrára jellemző zománcdíszes fülbevaló-pár is előkerült. Vö. BÁLINT 1991. 258. A leletek a fülbevalók számából adódóan is biztosan több sírhoz tartoztak. A fülbevaló leltári száma: MFM 53.184.6. A tárgyakra Bálint Csanád hívta fel a figyelmemet, segítségét ez úton is köszönöm.

⁴⁰ FILIPEC 2001. 90–91.

⁴¹ DOSTÁL 1966. 37.; ČEROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1970.; JANKOVIĆ 1983. 103.; FILIPEC 2001. 91.; ZIVIĆ 2003. 193–194.; GRIGOROV 2007. 23.

⁴² MESTERHÁZY 1991. 146–148.

⁴³ Valószínűleg ilyen tárgy volt mind a két Dolní Věstonice-i lelőhelyről ismert fülbevaló (No. 29–30.), amelyek közül az egyik megsérülhetett és a belső ív gömbdíszre letörhetett. Vö. DOSTÁL 1966. 32., 123. Nagy valószínűséggel eredetileg ilyen lehetett a Mikulčice 3. sírban előkerült töredékes darab is (No. 31.), azonban a tárgyról közölt rajz alapján ez teljes bizonyossággal nem állapítható meg. Vö. DOSTÁL 1966. TAB. XXVIII. 12. Az ovális alakú lemezgömbös fülbevalók egyaránt megtalálhatók Dél-Európa és Közép-Európa 9–10. századi leletanyagában. Vö. MESTERHÁZY 1991.; GALUŠKA 1996.; PETRINEC 2009.

4. kép: A II. altípus (2–3. variánsába) sorolt darabok. 1. Nyitra–Lupka 11. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 2. Nyitra–Lupka 43. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 3. Nyitra–Lupka 51. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 4. Trnovec nad Váhom – Horný Jatov/Tornóc – Felsőjattó 558. sír (TOČÍK 1971. alapján); 5. Felix Romuliana (ŽIVÍČ 2003. alapján); 6. Ključ–Negotin (JANKOVIĆ 1983. alapján); 7. Galiče (a vracai katalógus alapján); 8. Gradešnica (MAŠOV 1979. alapján); 9. Preslav; 10. Trnovec nad Váhom – Horný Jatov/Tornóc – Felsőjattó 238. sír (TOČÍK 1971. alapján); 11. Dolní Věstonice (DOSTÁL 1966. alapján); 12. Észak-Szerbia (ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1970. alapján); 13. Kurvingrad (ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1970. alapján); 14. Knjaževac 98. sír (JOVANOVIĆ–VUKSAN 2005. alapján).

Területileg azonban északon inkább csak a 9. századra (annak is a második felére) volt jellemző a tárgy, míg délen a 9. század második felére és a 10. századra keltezhető leletegyüttesekben egyaránt megtalálhatóak ilyen darabok.⁴⁴

A 4. variánsba sorolt emlékek szorosan kapcsolódtak a fentebbi 3. variánshoz és amint azt a lupkai temető 30. sírjának leletei is mutatják (No. 6.; 14.) e tárgyak esetén is – más gömbdíszes ékszerekhez hasonlóan – a lemezgömbbel díszített darabok lehettek az előképek.⁴⁵ E variáns – ahogy arra már történt utalás – az 1. variánshoz is szorosan kapcsolódik, s nem elképzelhetetlen, hogy az 1. variánsba sorolt tárgyak tulajdonképpen e forma még egyszerűbb öntvényei, s ez az egyszerűsödés lehetett az oka annak, hogy eltűnt a belső ívről a gömbdíszt imitációja (No. 6.; 58.). Elterjedési területüket vizsgálva e variáns esetében szűkíthető csak le konkrét Észak-Szerbia–Nyitra reláció, azonban az oly sokat hangsúlyozott (és a tárgyak egykori valós terjedésének is inkább megfelelő) modell esetén a variánsnak a többi ezen altípusba sorolt emlékekkel való szoros kapcsolata arra utal, hogy ez az összevetés nem alkalmas konkrét következtetések levonására. A vonatkozó darabok korát, hasonlóan a fentebbi variánsokéhoz, szintén a 9–10. századra helyezték a kutatók.⁴⁶

Az 5 variáns elkülönítése alapvetően technikai jellegű volt, s ezért e darabok együttes elemzésre nem is alkalmasak. Összefoglalva a II. altípus kapcsán levonható következtetéseket, jól látható, hogy azok területileg Kelet-Európa jelentős részén előfordultak, legészakabbra talált vonatkozásaik az egykori Moráviából származnak, azonban Nyitrától északabbra (No. 28–31.), míg délen egészen Görögország területéig találtam ilyen darabokat (2. térkép).

Időben a 9–10. századra keltezhetőek az ékszerek, egyes variánsaik azonban térben és időben párhuzamosan is jelen voltak. Az altípus egyben jelzi a modern klasszifikáció lehetőségeit is, hiszen nem egy egzakt módon elkülöníthető tárgytípusról van szó, azok ugyanis kapcsolódnak a négygömbös fülbevalókhoz (3–4. típus), valamint kapcsolódhatnak a szőlőfürdíszes fülbevalókhoz is (No. 51.).⁴⁷ A legtöbb ékszer nyitott, azonban éppen a gömbdíszes fülbevalók kapcsán e tárgyakon is megjelenik az azokra jellemző, gömbbe végződő záródás (No. 30.; 52.; 56.; 73.). Egyes darabok esetében megtalálható, a halimbai emlék (No. 26.) kapcsán említett hurkos kampós záródás is (No. 49.; 70.; 72.). A tárgyak ezen altípusába is bronz öntvények tartoztak, azonban a lemezgömbös, drágább és munkaigényesebb darabok esetében gyakorta ezüstözték a lemez felületét (No. 56–57.).⁴⁸

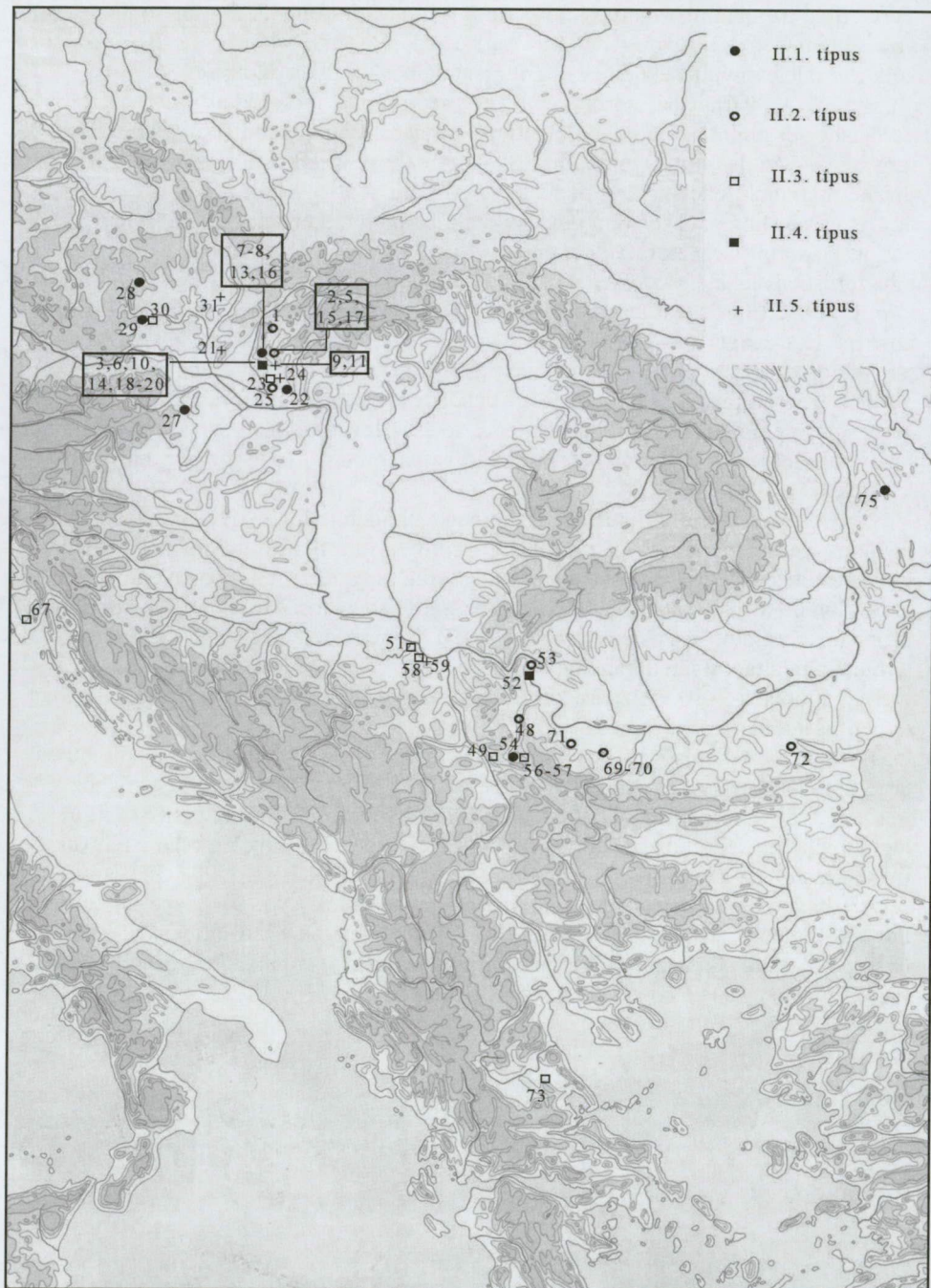
⁴⁴ JOVANOVIĆ 1990. 101.; JOVANOVIĆ–VUKSAN 2005. 211.

⁴⁵ MESTERHÁZY 1991. 148.

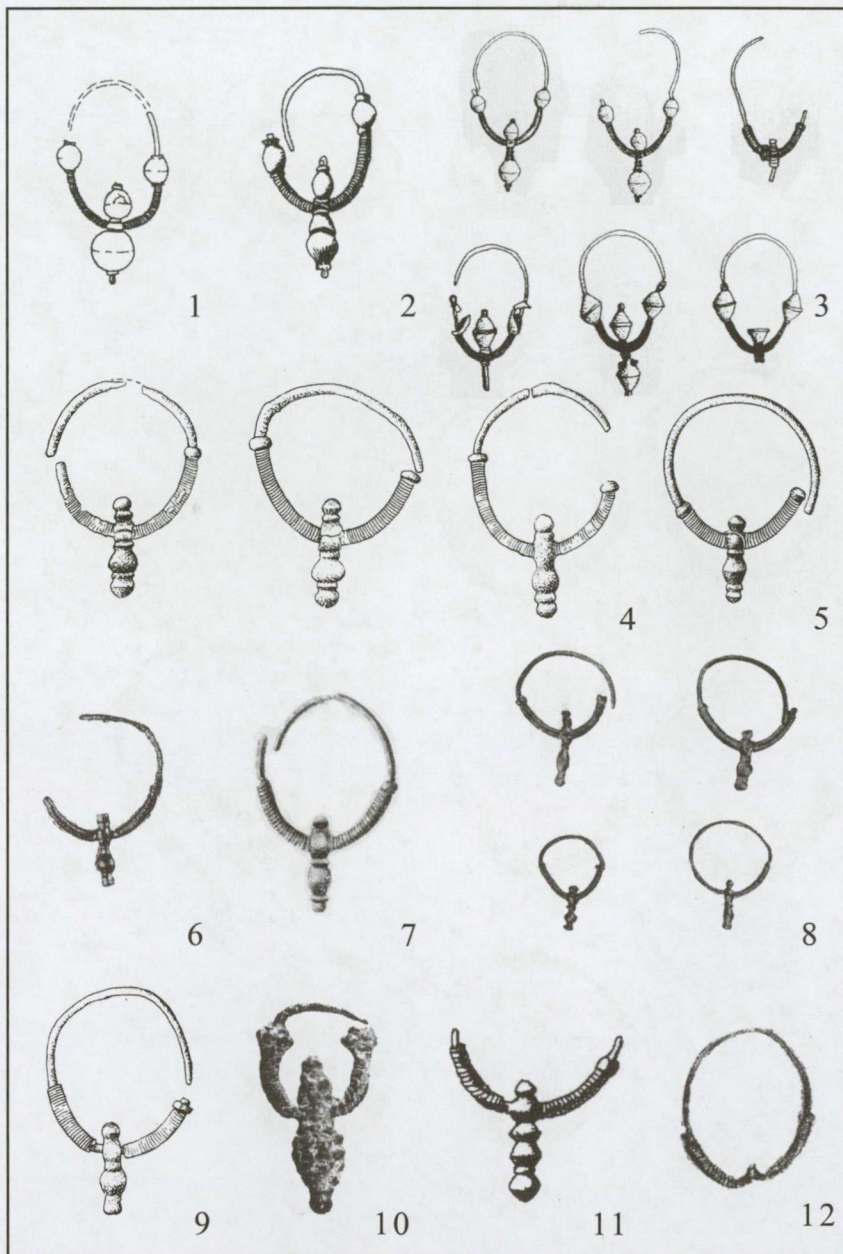
⁴⁶ JANKOVIĆ 1983. 103.; MARJANOVIĆ–VUJOVIĆ 1984. 132.

⁴⁷ JANKOVIĆ 1983. 103.; MESTERHÁZY 1991. 152–154.

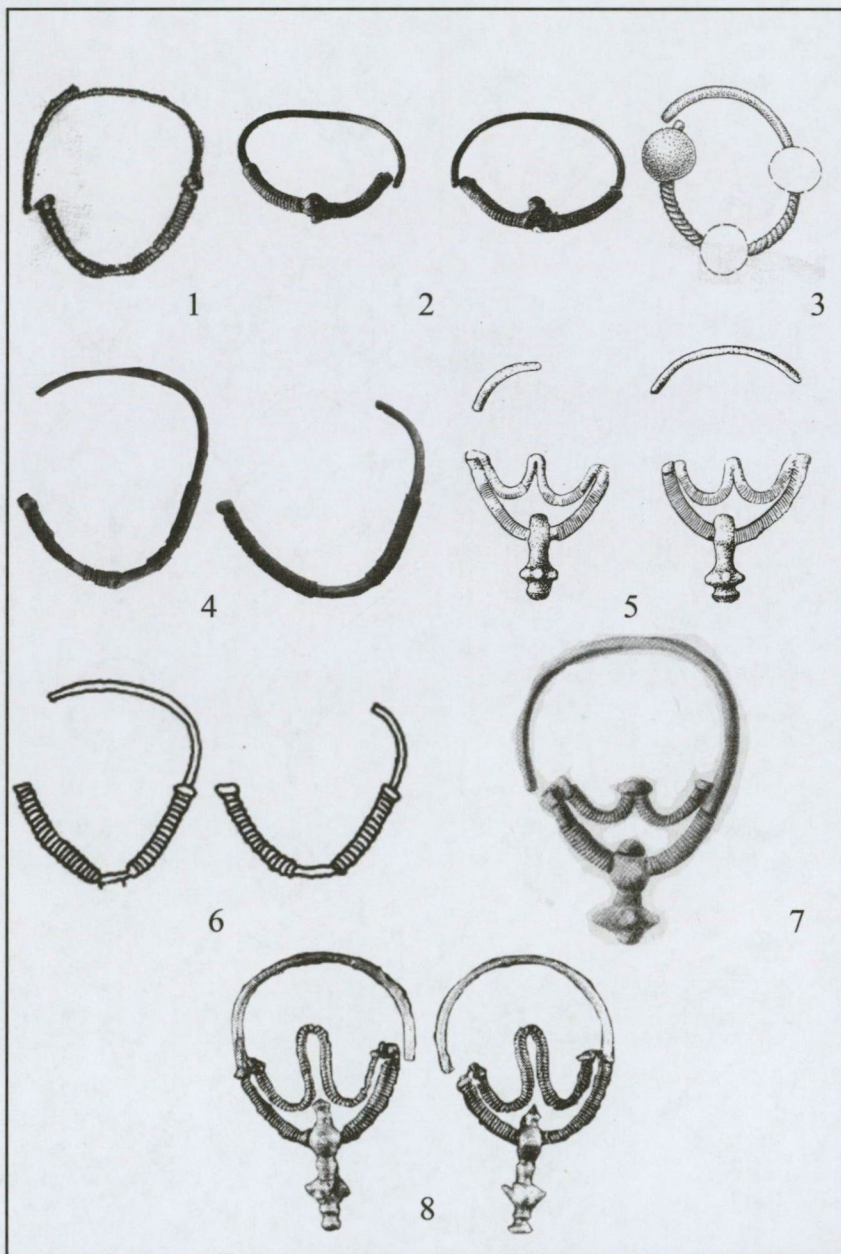
⁴⁸ JOVANOVIĆ–VUKSAN 2005. 182., 194.

2. térkép: Az ékszertípus II. altípusának elterjedési térképe. A számok a táblázatra utalnak.

5. kép: A II. altípus (3–5. variánsába) sorolt darabok. 1. Knjaževac 138. sír (JOVANOVIĆ–VUKSAN 2005. alapján); 2. Vinča (ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1970. alapján); 3. Azoros (DERIZIOTIS–KOUGIOUMTZOGLU 2005. alapján); 4. Nyitra–Lupka 7. sír 3 darab fülbevalója (CHROPOVSKY 1962. alapján); 5. Nyitra–Lupka 11. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 6. Nyitra–Lupka 28. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 7. Nyitra–Lupka 28. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 8. Nyitra–Lupka 51. sír 4 darab fülbevalója (CHROPOVSKY 1962. alapján); 9. Nyitra–Lupka 8. kemence (CHROPOVSKY 1962. alapján); 10. Prahovo (JANKOVIĆ 1983. alapján); 11. Vinča (ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1970. alapján); 12. Nyitra–Lupka 16. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján).

6. kép: A II–III. altípus egyes emlékei. 1. Nyitra–Lupka 28. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 2. Svätý Jur/Szentgyörgy (KRASKOVSKÁ 1963. alapján); 3. Mikulčice I. (DOSTÁL 1966. alapján); 4. Trnovec nad Váhom – Horný Jatov/Tornóc – Felsőjattó 238. sír fülbevalóinak fényképe; 5. Nyitra–Lupka 11. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 6. Trnovec nad Váhom – Horný Jatov/Tornóc – Felsőjattó 238. sír fülbevalóiról készített rajz (TOČÍK 1971. alapján); 7. Nyitra–Lupka 28. sír (CHROPOVSKY 1962. alapján); 8. Kaposvár 61. sz. út 10. sír (BÁRDOS 1985. alapján).

2.4. A III. altípus (6. kép; 3. térkép 1.)

Az altípus jellegzetessége, a fülbevaló-karika belső ívén kialakított kettős ívű díszítőtag számos párhuzama ismert a 9–10. századi ékszeranyagban.⁴⁹ A tárgyípus ilyen díszítéssel azonban Nyitráról, a Dunántúlról és a mai Belgrád környékéről ismert (No. 4.; 12.; 26.; 60.),⁵⁰ s mindegyik darab a 9. századra keltezhető.⁵¹ A legdélebbi darab esetében, a II. altípus 3. variánsához hasonlóan, megtalálható az alsó ívet a felső ívtől elválasztó bikonikus dísz és hasonló dísz helyeztek el az ív belsején húzódó kettős ív csúcsára is.⁵² Azonban a már említett tágabb formai párhuzamok keltezése jóval szélesebb időhorizonton belül lehetséges, a 9. századtól egészen a 11. századig divatban maradt az ékszerforma.⁵³

2.5. Összefoglalás

A tekercselt drótdíszítés alkalmazása minden bizonnyal a különböző (tordírozott) filigránnal, vagy gyöngydróttal díszített karikaékszerek kiváltását célozta.⁵⁴ Az egyszerűsítés okát jól mutatják az ékszerek alapanyagai, hiszen azok a legtöbb esetben bronz öntvények, vagyis azok a szegényebbeknek készültek, és míg a fentebbi technikákat jórészt arany és ezüst emlékeken alkalmazták, addig az olcsóbb alapanyagból készített darabok esetében alkalmas volt az ékszer alsó ívének egyszerűbb díszítéssel való hangsúlyozása (ezáltal is a drágább ékszerekhez hasonlóan tűnhettek).⁵⁵ A tárgyak szűkebb értelemben vett formai párhuzamai nem szűkíthetők le a Dráva-Száva köze–Nyitra-Lupka vonatkozásba. Az újabb ásatások azt mutatják, hogy a tárgyak mind délen, mind északon más lelőhelyeken is előfordulnak.

A fentebbi vándorláselmélet és etnikus interpretáció tekintetében különösen az északi lelőhelyek az érdekesek, hiszen a Nyitra körzetén túli feltűnésük már nem magyarázható „szigetkulturaként”. A I. altípusba sorolt daraboknak a 10. századtól a lengyel területeken való feltűnése minden bizonnyal hasonló jelenséggént értékelhető, mint a szőlőfürtös fülbevalók kijev-volhiniai csoportja a Kárpát-medencében. Utóbbi emlékcsoport kapcsán szintén Mesterházy kutatásai hívták fel arra a figyelmet, hogy az ékszertípus középklet- és északkelet-európai elterjedése egyaránt független a hasonló tárgyak 9. századi morva jelenlététől és a 10. századi Kárpát-medence déli kapcsolatrendszerétől, az ékszerek ugyanis észak felől lengyel közvetítéssel kerültek a Magyar Fejedelemség előkelőihez, s váltak divatcikké.⁵⁶ A lengyelországi ékszerek, minden bizonnyal a kijev-volhiniai fülbevalókhoz hasonló módon, azokkal egyező irányból terjedtek el

⁴⁹ DOSTÁL 1965. 385–387.; DOSTÁL 1966. 40–44.; JOVANOVIĆ 1976.; HABOVŠTIK–CHROPOVSKY 1988. 113–114.; STEFANOVIČOVÁ 2004.; HANULIAK 2004. 169–170. A formai párhuzamok megtalálhatóak a törpezüst lelethorizontban is: JAKIMOWICZ 1933.

⁵⁰ Dróttekercselés nélküli párhuzama Esztergályhorvát–Alsóbárándpusztáról is ismert. MÜLLER 2004. 30.

⁵¹ BÁRDOS 1985. 7., 12., 24.; MESTERHÁZY 1991. 162.

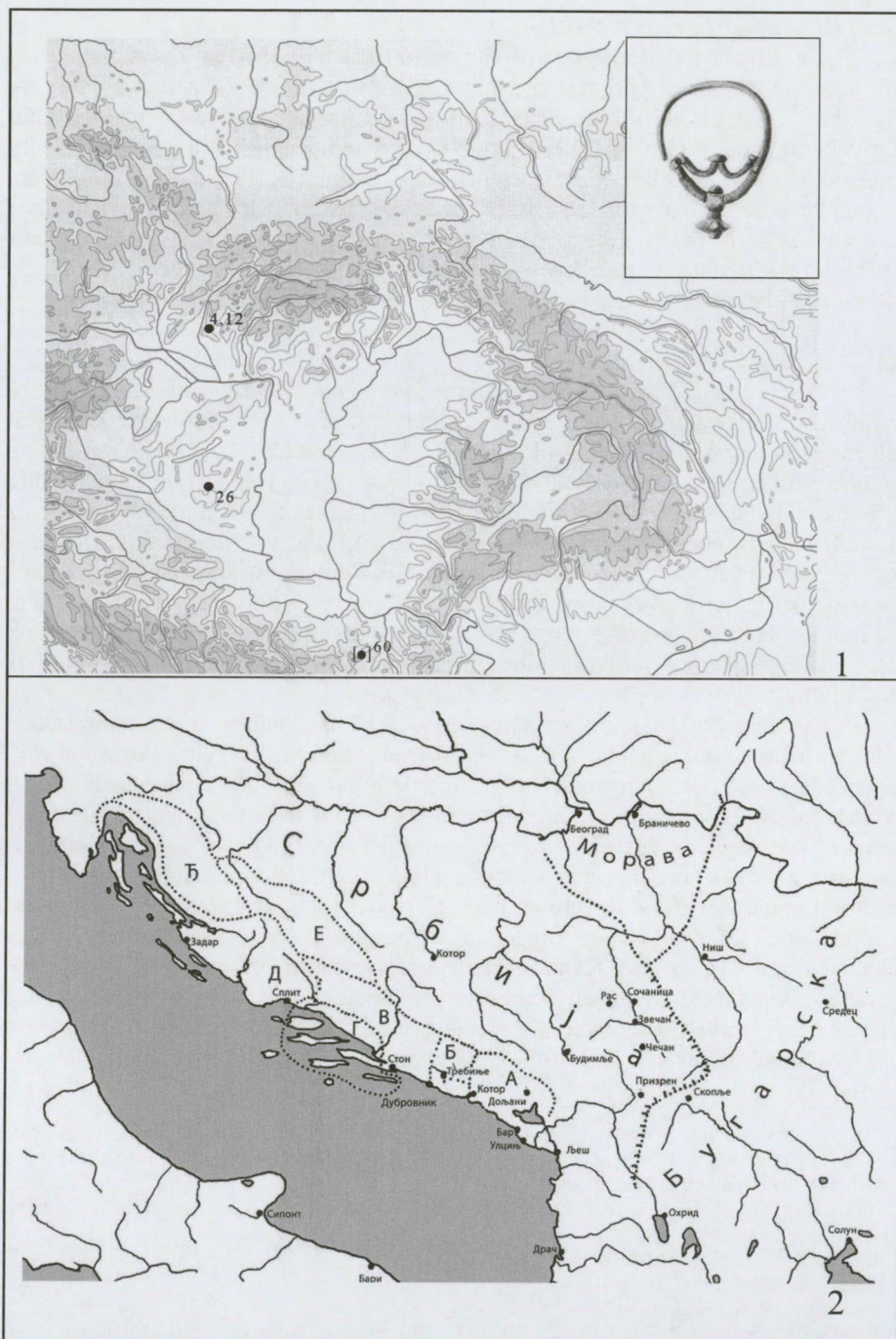
⁵² BAJALOVIĆ–PESIC 1981. 66., T. III.

⁵³ JOVANOVIĆ 1976. 136.

⁵⁴ MARJANOVIĆ–VUJOVIĆ 1976.; GUNJAČA 2009. 79. Előképei már jóval korábban feltűnhettek: ORSI 1942. 146.

⁵⁵ JOVANOVIĆ 1976.

⁵⁶ MESTERHÁZY 1994.

3. térkép: 1. Az ékszer típus III. altípusának elterjedési térképe. A számok a táblázatra utalnak.; 2. Morava thema feltételezett elhelyezkedése a 10. század közepén (JANKOVIĆ 2007. alapján).

a területen (bizánci-kijevi közvetítés révén), s nem morva, vagy magyar hatásra. Erre utal az is, hogy a 9. századot követően az ékszerek divatja, hasonlóan a többi bizánci-orientális divatú morva emlékhöz, nem folytatódott a 10. századi Kárpát-medencében,⁵⁷ és nem, vagy csak elhanyagolható mennyiségben található meg a honfoglaló régiségek között (No. 25.).

A tárgytypus két területen egymástól független jelenlétét mutatja az is, hogy míg a morva és a magyar leletanyagban kivétel nélkül bronz tárgyak voltak, addig a lengyelországi ékszerek egy része ezüstből készült (No. 31–32.; 40.; 43.).⁵⁸ A tárgytypus divatja nem szűnt meg délen sem, amire a szerbiai 12. századi lelet utal (No. 48.).⁵⁹ A felhúzott lemezgömbös emlékek kapcsán ugyanez a technikai megoldás számos kései 12–13. századi szerbiai, bulgáriai és korinthuszi emlék kapcsán is megfigyelhető.⁶⁰

Az ékszertypus természetesen a női viselethez tartozott, amint azt a sírokhoz köthető leletek antropológiai adatai is jelzik (No. 2.; 16–18.; 25.; 27.). Számos esetben azonban gyermeksírok (feltehetőleg leánygyermek) melléklete volt (No. 5.; 19.; 26.). Az ékszerek általában a jól megfigyelt leletkörnyezetekben a koponyák környékén kerültek elő.⁶¹ A tárgyakat a fülbe akasztva is viselhették (ez a viseleti mód a vékonyabb huzalú, vagy az elhegyesedő huzalvégű darabok esetében feltételezhető), azonban számos sírban nem csak egy fülbevaló-pár szerepelt (No. 10–12.; 16–18.; 31.; 54.; 56.).⁶² Utóbbi esetben feltételezhető, hogy a hajpántot, vagy egy ahhoz kapcsolódó, esetleg a hajba font szalagot díszíthettek a karikaékszerek.

3. A nyitrai temető kronológiája (7. kép)

A dróttekerces ékszerek a Dunától északra tehát nem csak a nyitra-lupkai temetőben tűntek fel, így aggályos egy ezen alapuló szigetkultúra feltételezése. A fentebbi megállapítások azonban még nem feltétlenül cáfolják a szláv vándorlás elképzelését (pontosabban azt, hogy a leletanyag egy ilyen vándorlást tükröz), ugyanis felvethető annak lehetősége, hogy ezek az ékszerek a morva területeken esetleg éppen Nyitra-Lupkán jelentek meg először (mivel egy új entitással odakerültek) és onnan terjedtek el, váltak divatcikké. Ez a lehetőség az adott lelőhely belső kronológiájának vizsgálatával tisztázható. A 9. századi Karoling peremterületek emlékanyagáról számos összefoglalás készült, így Morávia és a Kárpát-medence kapcsán is, s ezek részletesen vizsgálták az egyes tárgytypusok (temető) kronológiai kereteit.⁶³ A lupkai temetőt a szlovák kutatás általában a 9. század utolsó harmadára keltezte,⁶⁴ ennél korábbi időszakot tartott elképzelhetőnek

⁵⁷ IVANIĆ 2009. 72–73.

⁵⁸ KÓČKA-KRENZ 1993. 61.

⁵⁹ BIKIĆ 2010. 57.

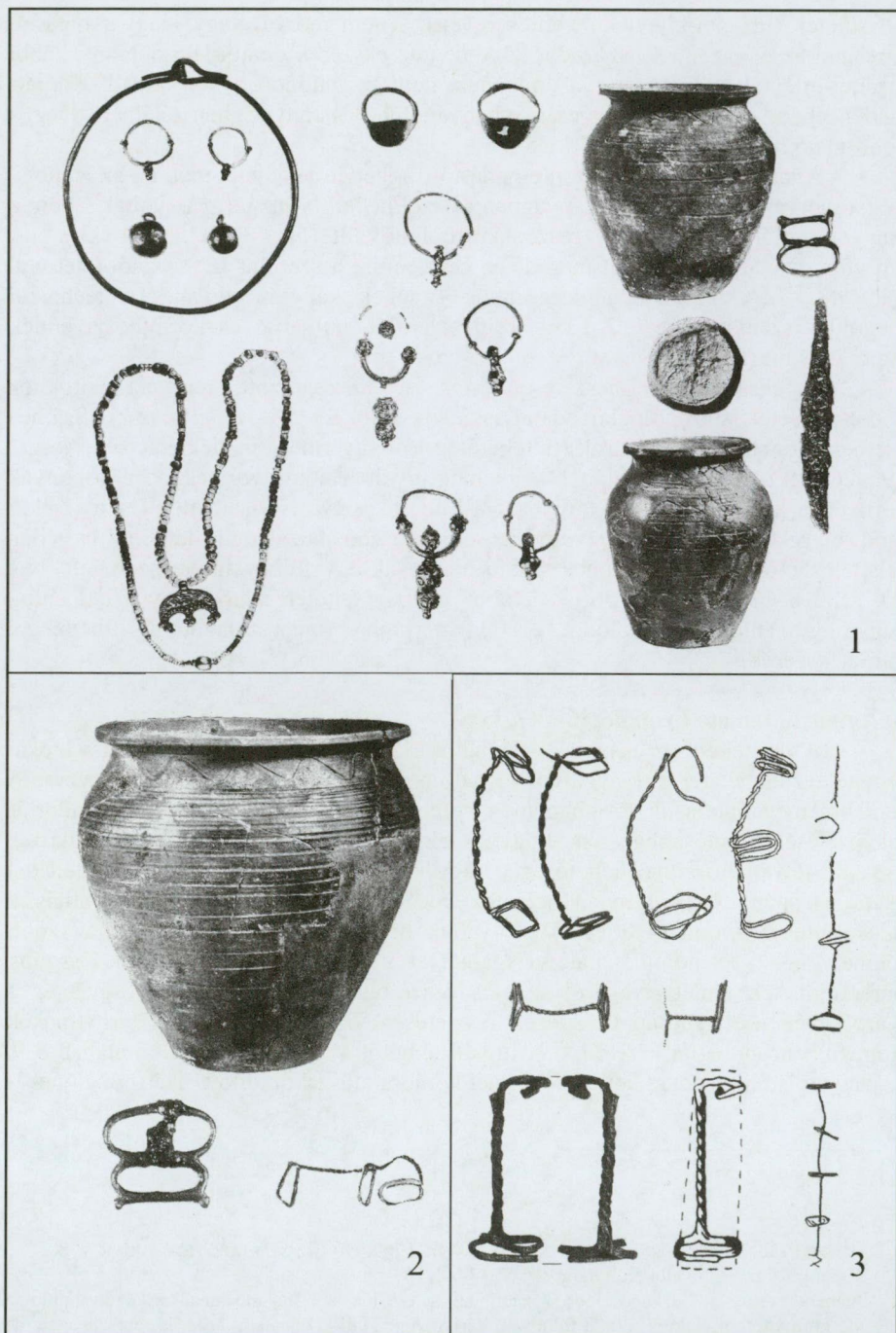
⁶⁰ DAVISON 1952. 251.; GEORGIEVA 1961.; RADOJKOVIĆ 1969. 18–19.; MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1980.

⁶¹ A koponyától távolabb előkerült darabok: No. 3.–4.; 15.

⁶² A nem közvetlen fülbe kapcsolódó viseleti módot erősítik a vastagabb huzalkarikák, valamint a hasonló környezetből előkerült, de a fülbevaló-karika végén külön díszített karikaékszerek megléte az egykorú temetőkben. vö. MÜLLER 2004. 30.

⁶³ DOSTÁL 1966.; SZÓKE 1992.; HANULIAK 2004.

⁶⁴ CHROPOVSKY 1962.; STEFANOVIČOVÁ 1990.

7. kép: 1. A nyitrai temető 43. sírjának leletei (CHROPOVSKY 1962. alapján); 2. A nyitrai temető 42. sírjának leletei (CHROPOVSKY 1962. alapján); 3. A nyitrai temetőben talált csavart dróthuzal párhuzamai (TÜRK 2010. alapján).

korábban Mesterházy, aki alapvetően történeti megfontolások alapján a 9. század első harmadára datálta a sírmező kezdetét.⁶⁵

A temető a leletek alapján biztosan a 9. századra keltezhető. Az évszázadon belüli keltezéshez számos direkt és indirekt érv áll rendelkezésünkre, így ha a kezdetét pontosan nem is tudjuk meghatározni, a végét és a temetőhasználat időtartamát illetően számos megfigyelés áll rendelkezésünkre. A kerámialeletek kapcsán Gabriel Fusek hívta fel a figyelmemet arra, hogy azok késeiek, míg a korai morva időszakra jellemző kerámiaformák nincsenek közöttük.⁶⁶

A temető két sírjában is líra alakú csat került elő. A 42. és a 43. sír a további mellékleteit (sírkerámia, fülbevalók, gyűrűk, gyöngyök) tekintve szorosan kapcsolódik a temető többi sírjához, vagyis nem másodlagos betemetkezésekről van szó. A líra alakú csat a kutatás egyöntetű állásfoglalása szerint csak a magyarsággal együtt jelent meg a Kárpát-medencében, így azok a 9. századi temetők, ahol e tárgyak megtalálhatók, a 10. században is fennmaradtak.⁶⁷ A 42. sírban egy csavart dróthuzal is előkerült, ami szintén a magyarokhoz köthető. A dróthuzalt korábban amulettként is próbálták értelmezni,⁶⁸ azonban Türk Attila kutatásai nyomán kiderült, hogy a tárgy a lószerszámmathoz tartozhatott, s számos párhuzama ismert más 10. századi lelőhelyről. A tárgy típus Kárpát-medencei darabjai kivétel nélkül honfoglaló magyar temetkezésekhez kapcsolódnak.⁶⁹ (7. kép. 3.)

A temetőben tehát több tárgy is biztosan utal a magyar jelenletre és a temetkezőhely 10. századi használatára. A 17. sír „filigrándrótt és gyöngykoszorú elemekből felépülő” fülbevalója Mesterházy Károly elemzése alapján legkorábban szintén a 9. század végére, 10. század elejére keltezhető.⁷⁰ A temetőt tehát – hasonlóan több, Nyitra regionális körzetében lévő temetőhöz – a magyar jelenlétet követően is tovább használta az ott élő népesség.⁷¹ A lelőhelyen talált sok gyermeksírt (a sírok majdnem fele) pedig arra utal, hogy a közösség pár évtizedig, legfeljebb fél évszázadig temetkezett e helyre. A legkorábbi sírokat, amint azt a kerámialeletek is alátámasztják, tehát nem a 9. század elején, hanem annak utolsó időszakában használták. A temető ily módon való keltezése egyben jelzi a karikaékszerek relatív kronológiáját is. Az ékszereket legkorábban a 9. század második felében használták Nyitra–Lupkán, hasonlóan a tornóci leletekhez (No. 23–25.). Az ékszer típus e lelőhelyen való felső időhatárát is keltezi a líra alakú csatos, 43. sír tekercselt karikaékszere (No. 15.). A tárgyat, hasonlóan a Kárpát-medencei Karoling lelőhelyeken talált ékszerekhez,⁷² a 9. század második felére, a

⁶⁵ MESTERHÁZY 1991. 163. Egy későbbi elemzésében azonban már szintén 9. század végi, 10. század eleji keltezést javasolt, vö. MESTERHÁZY 1994. 229.

⁶⁶ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Gabriel Fuseknek és Nevizánszky Gábornak a temető keltezése és értelmezése kapcsán nyújtott konzultációért. A Nyitra környéki kerámialeletek vizsgálatára vonatkozóan áttekintő jelleggel: FUSEK 2008. A morva kerámia periodizálására vonatkozóan: MACHÁČEK 2001. A Nyitra–Lupka temető kerámialeleteinek részletes vizsgálatára: VLKOLINSKÁ 1994.; VLKOLINSKÁ 1996.

⁶⁷ MÜLLER 2004. 15., 18. A líra alakú csatokról átfogó jelleggel: RÉVÉSZ 1989.

⁶⁸ HANULIAK 2004. 195–196.

⁶⁹ BENDE–LÖRINCZY–TÜRK 2010. 245–247.

⁷⁰ MESTERHÁZY 1994. 229.

⁷¹ A folyamatot bemutatja FUSEK 2008A.

⁷² SZÓKE 1992.; SZÓKE 1992A.; MÜLLER 2004. 14–18.

10. század elejére keltezhetjük e területen is. A nyitrai temető tehát nem támasztja alá azt az elképzelést, hogy az itt élők a Dunától délre eső területéről hozták volna magukkal ékszereiket. A lelőhelyen talált ékszerek pedig nem a legkorábbi ilyen típusú leletek e területen, hanem a többi hasonló emlékkal egykorúak (No. 1.; 21–25.).

4. Történeti tanulságok – Morávia és a morvák lokalizációja a régészet oldaláról⁷³

A Nyitra–Lupka lelőhely azért is meghatározó leletegyüttesnek számít a korszak kutatása kapcsán, mert olyan földrajzi környezetből származik, amelyik a történeti kutatások részéről is koncentrált figyelemben részesült.⁷⁴ Ennek oka, hogy a kutatók/történészek nagy többsége a Nyitra helynevet azonosíthatónak tartja a „*Bajorok és karantánok megtérése*” című forrás 11. fejezetében Pribina kapcsán említett helységgel. A történeti kutatások oldaláról hosszú ideig egységes volt az a vélemény, hogy Pribina korábbi szálláshelye és Morávia a Dunától északra, a mai Szlovákia és Csehország területére esett.⁷⁵ E véleményt először a lengyel-magyar származású Boba Imre kérdőjelezte meg, aki *Megalé Moraviat* a Száva és a Morava folyó vidékére helyezte.⁷⁶ Véleményének számos magyar és külföldi követője akadt, miközben az elmélet heves és felfokozott visszautasítást váltott ki a hagyományos vélemény követői részéről.⁷⁷

Utóbb a Boba véleményével egyetértők számos újabb összefoglalásban igyekeztek alátámasztani az elképzelést,⁷⁸ miközben több magyar szakember is egyre komolyabban számolt egy esetleges déli Morávia lehetőségével.⁷⁹ E munkák mindegyike egy dologban közös: szinte kizárólag az írott források elemzésére támaszkodnak, s nem vonták be vizsgálataikba a régészeti kutatásokból levonható történeti evidenciákat. Ennek oka nyilvánvaló abból a vélekedésből eredhet, amit Vajda Tamás így összegzett: „Morávia fekvését illetően tehát a kutatók továbbra is megosztottak. Elsősorban a történészek fogadják el a déli lokalizálást, a régészek ellenben kitartanak a hagyományos, északi fekvés mellett, mert a déli területeken 9. századi leletek nem állnak rendelkezésre egy önálló régészeti kultúra feltételezéséhez. Csakhogy a szerb régészet a Dél-Alföld és a Morava-környék 9. századi emlékeinek feltárását és az eredmények közreadását még nem végezte el (igazából el sem kezdte), miközben az egykori csehszlovák régészet Magna Moráviában lelte fel államisága ősi előzményét. A politikai indokokból elidézett torzítás tehát alkalmatlanná teszi a régészetet e kérdés eldöntésére. Ez azonban –

⁷³ A fejezet megírására a konferencia két előadása (Katona-Kiss Atilla és Szabados György prezentációja) ösztönzött.

⁷⁴ A régészeti kutatás áttekintésére: BEDNÁR 2001.

⁷⁵ A kutatástörténet áttekintésére: ALBRECHT 2003.; CURTA 2009.

⁷⁶ Boba munkásságát és pályáját jól áttekinti PETROVICS 2005.

⁷⁷ Szemléletes példákkal: ALBRECHT 2003. 176., 276.; EYAL 2004. 18.

⁷⁸ A legfontosabb összefoglalások: BOWLUS 1995., EGGERS 1995., EGGERS 1996. Ismertetéseikre: BÁLINT 1996.; LUNT 1996.; VESZPRÉMY 1996.; SENNYEY 1997.; FREED 1997.; BIRNBAUM 1997.; WOLFRAM 1997.; CURTA 2009. (Legutóbbi áttekintés részletesen kitér e tézisek további nemzetközi recepcióira is.)

⁷⁹ KRISTÓ 1998.; MAKK 2003.

reméljük – pillanatnyi helyzet, s a régészeti kutatás még sok meglepetéssel szolgálhat.”⁸⁰

Vajda összegzése azonban több ponton is kiegészítésre szorul. Elsőként talán a politikai indokok és a régészet kapcsolatát érdemes kiemelni. Létezik-e politikai torzítás a régészeti leleteket illetően? A válasz erre egyszerű: nem. A régészeti források, ugyanúgy, mint más történeti források, önmagukban nem torzíthatnak, hiszen azok ugyanúgy a múltról vallanak és „nagyon beszédesek”. Ahogy Bóna István fogalmazott: „Alig várják, hogy napvilágra kerülve megszólaljanak, s meséljenek magukról és az övéikről. Persze a maguk módján, s csak úgy és akkor, ha hagyjuk őket, s nem akarunk mindenáron helyettük, vagy a nevükben beszélni.”⁸¹ A régészeti leletek közreadásával – hasonlóan az írott források kritikai kiadásához – ugyanis az adott leletegyüttes szabadon vizsgálható és értelmezhető, így érthetetlen, hogy milyen politikai torzítás az, ami gátolná a lehetséges át- (vagy újra-) értelmezést.⁸² Ilyen interpretáció azonban mégsem történt sem magyar, sem osztrák, sem délszláv kutató részéről. Ma már politikai indokokra azért sem lehet hivatkozni, mert a közép-európai diktatúrák évtizedekkel ezelőtt megszűntek és eközben a régészeti kutatások egyre inkább nemzetközivé váltak.⁸³

Kérdés, hogy miért merült fel a történeti kutatásban, hogy mostoha sors jutott a 9. századi észak-balkáni lelőhelyeknek, miközben a megelőző időszak és a későbbi időszak emlékeit nem csak feltérképezte ugyanaz a kutatás, hanem részletes áttekintésük is megtörtént?⁸⁴ Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nem sokasodnak a mai Magyarország alföldi régiójában sem a 9. századi temető- és településleletek, pedig talán a magyar régészet e tekintetben nem vádolható sem rá nehezedő politikai nyomással, sem a kutatás elhanyagolásával. Az iparszerűsítés beruházások nyomán ugyanis az elmúlt két évtized nagyfelületű leletmentései és szerencsés leletegyüttesei ellenére sem sikerült fellelni a Dunától északra fekvő leletcsoporthoz hasonló, gazdag 9. századi lelőhelyeket. Nyilván azért, mert ilyenek nem is voltak e területen.⁸⁵ Adott kulturális hagyaték hiánya azonban ugyanúgy beszédes adat, mint adott kulturális javak megléte.

⁸⁰ VAJDA 2007. 203–204.

⁸¹ BÓNA 1996. 927.

⁸² A régészeti leleteknek a politikatörténet keretei közti értelmezése ma már jórészt a kutatástörténethez sorolható. Abban a tekintetben mindenképp, hogy egy ilyen vélt „torzítás” a kutatás előrehaladásával korrekciót váltott az „ellenérdekeltek” és a „függetlenek” oldaláról egyaránt. Számos példa említhető erre vonatkozóan a gazdag szakirodalomból: BRATHER 2004.; RENFREW–BAHN 1999., 510–515.; RENFREW 1996. A terület régészeti kutatásának politikatörténeti hátterét TAKÁCS 2006. tekintette át. Az etnikai azonosítás kapcsán felmerülő lehetőségekre és módszertani vonatkozásaira a régészeti emléktanyag oldaláról általános megállapításokkal VIDA 2006. 213–214. mutatott rá, míg ugyanennek általános nehézségeit és elméleti kereteit BALINT 2005., BALINT 2006., CSIKY 2006. és CURTA 2011. vizsgálta.

⁸³ Morávia megítélése kapcsán jól bizonyítja ezt a Florin Curta által szerkesztett *Early Medieval Europe 2009-es tematikus száma*.

⁸⁴ Dél-Magyarország és a Bánát tekintetében részletes irodalommal: ADAM; TAKÁCS 1999. 459–470.; CURTA 2009. 242.

⁸⁵ A 9. századi alföldi leletekre és értelmezésükre vonatkozóan: SZÓKE 1980.; SZABÓ 1987.; BALINT 1991A.; SZALONTAI 1992.; SZALONTAI 1996.; LŐRINCZY 1993.; BÓNA 1994.; BÓNA 1996A.; VÁLYI 1996.; BELÉNYESI 2000. (mindegyikben részletes szakirodalommal)

A Vajda Tamás által is megfogalmazott és gyakorta elhangzó másik érv a kérdéskör kapcsán a leletek közreadása, illetve annak hiánya. Érdeemes tehát sorra venni a régészet eredményeit e tekintetben is. E kérdés kapcsán az is felmerül, hogy a már megjelent elméletek is számos lokalizációval operálnak: így a déli Morávia központjaként elképzelhetőnek tartották Sirmiumot (Sremska Mitrovica), de Csanáddal (Cenad) is azonosították azt.⁸⁶ Mind a két területen történtek régészeti kutatások, így talán e vonatkozásban nem hibáztatható sem a szerbiai, sem a romániai régészet. Mára sok mindent ismerünk Sirmium környékének különböző korú régészeti leleteiről, amik 12 kötete „Sirmium – Recherches archéologiques en Syrmie” sorozatcímmel jelent meg a Belgrádi Régészeti Intézet kiadásában, nemzetközi szerkesztőbizottsággal.⁸⁷ Tehát sem a kutatómunka, sem az eredmények közreadásának elvégzésével „nem állnak csehül” a szerbiai régészek.⁸⁸ Csanád kutatása is már egy évszázados múltra tekint vissza: Kisléghi Nagy Gyula ásátásait később több évtizeden keresztül Petre Iambor folytatta,⁸⁹ aki számos összefoglalást írt a régészeti eredményekről, és ezek alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a középkorhoz köthető legkorábbi emlékek ott nem a 9. századra, hanem a 11. századra keltezhetőek.⁹⁰

Sirmium kutatása kapcsán meg kell még azt is jegyezni, hogy a területről eddig nem került elő olyan, a 9. századra keltezhető leletanyag, ami alapján ott egy olyan meghatározó elittel rendelkező, komoly regionális központot lehetne rekonstruálni, mint a Dunától északra eső régióba, vagy Dalmáciában. Hasonló nehézségekbe ütközünk a Morava folyó völgyének lelőhelyei kapcsán is. A területen folyó kutatások leginkább egyszerű falusi telepjelenségekre és szegényes mellékletű közösségekre utalnak.⁹¹ Nem található meg tehát sem a történeti források alapján várt fegyveres elit, sem annak családtagjai, mint ahogyan az a szomszédos és a forrásokból jól ismert 9. századi Horvátországban, vagy a Dunától északra, Szlovákia és Csehország területén is megvolt.⁹² A délkeleti területeken (a Morava mentén) hiányzik az a gazdasági háttérstruktúrára utaló emléktanyag is, ami a fentebb említett régiók lelőhelyein szintén megtalálható volt, és ami nélkül az írott

⁸⁶ Sirmium Morávia központjaként való azonosítására például: BOBA 2005. 74. A Csanád–Morisena azonosításra: EGGERS 1995. 148–157.; EGGERS 1996. 68–69. vö. MCCORNICK 2001. 189.

⁸⁷ Sirmium átfogó régészeti kutatásának jelentőségére a déli Morávia-elmélet kapcsán már BÁLINT 1996. 997. felhívta a figyelmet.

⁸⁸ Mi több, már az 1970-es években jól ismerték Boba tézisé, amire a Mačvanskoj Mitrovica katedrálisában feltárt sír esetleges Metód-sírként való azonosításának nehézségeire vonatkozóan POPOVIĆ 1975. tért ki.

⁸⁹ Kisléghi ásátásairól: BÁLINT 1996.; KISLÉGHI 2010.; GÁLL 2010.; TÁNASE 2010. Iambor tudományos pályafutásáról: GÁLL–GERGELY 2009. 218. vö. még: BÓNA 2001. 80.

⁹⁰ IAMBOR–MATEI–BEJAN 1962.; IAMBOR 2001.; IAMBOR 2003. Eredményeire utal: BÁLINT 1996.; CURTA 2009. 245.

⁹¹ BARAČKI–BROMBOLIĆ 1997.; ŽIVKOVIĆ 1997.; MANOJLOVIĆ–NIKOLIĆ 2001. E területen, elsősorban a Morava Duna-torkolatánál és a Nyugat- és Dél-Morava összefolyásának tágabb régiójában nagy számban ismertek a késő antik és a korai bizánci településhálózat emlékei is. MILINKOVIĆ 2007.

⁹² A horvátországi leletekről és értékelésükről átfogó jelleggel és további irodalommal: BERTELLI–BROGIOLO 2001.; KLEEMANN 2010.; TOMIČIĆ 2010. A Dunától északra fekvő emlékekre vonatkozóan: SCHULZE-DÖRRLAMM 1995.; GALUŠKA–KOUŘIL–MĚŘINSKÝ 2001.; KOUŘIL 2005. (mindegyikben további részletes irodalommal)

forrásokból ismert események (hadjáratok, építkezések, stb.) nehezen mehettek volna végbe.⁹³

Bizonyos dolgok hiánya azonban nem a régészeti kutatás hiányosságával magyarázható, ugyanúgy más területeken (Csehországban és Szlovákiában) a leletkontextus gazdagsága is magyarázatra szorul. E tekintetben pedig kiemelkedik a Dunától északra fekvő terület, földvéraival, templomaival, sűrű településhálózatával, gazdag sírjaival, köznépi temetőivel és egyéni, jól keltezhető és jól körülírható tárgyi kultúrájával. E tekintetben elég talán Jiří Macháček kutatásait kiemelni a gazdag szakirodalomból. A brnoi professzor előbb egy tanulmányban, majd önálló monográfiában foglalta össze a Břeclav melletti Pohansko földvárának kutatási eredményeit.⁹⁴ Macháček a processzuális régészet rendszerelméleti eredményeire építve példamutató módszertani alaposággal elemezte a lelőhely 9. századi emlékeit, bemutatta a földvár kiépülésének dinamikáját, majd hanyatlását. Mintaszerű elemzését ezután követik az egyes fázisokhoz köthető relatív- és abszolút kronológiai eredmények és a konklúzió: egy olyan erősség, mint a pohanskói földvár, kiépülését és hanyatlását tekintve pontosan megfeleltethető azzal az eseményhorizonttal, amit a 9. századi Moráviáról a hagyományos történetírás tud. Munkája kapcsán nincs is szükség további érvelésre, a levonható történeti következtetések egyértelműek.⁹⁵ A pohanskói földvár elemzésének ismeretében pedig fölösleges az olyan felvetések részletes cáfolása is, mint amivel Charles R. Bowlus próbálkozott, amikor az északi földvárak létesítését a déli Morávia terjeszkedésével kívánta összhangba hozni.⁹⁶

Általánosan elmondható: Vajda Tamás helyesen állapította meg, hogy a régészet egységes Morávia hagyományos északi lokalizációja tekintetében; következtetései azonban ennek az egységes véleménynek az okairól kiegészítésre szorulnak. A régészeti kutatás ugyanis nem politikai okok miatt, vagy a kutatási hiányosságokból adódóan, „jobb híján” véli úgy, hogy Morávia a Dunától északra feküdt. A feltárt leletek alapján teljes a konszenzus a tekintetben, hogy Mojmir, Rastislav és Szvatopluk állama északon volt. Ahhoz, hogy egy esetleges déli lokalizáció lehetőségét komolyan fontolóra vegye a régészeti kutatás, előbb részletes és komoly elemzésre lenne szükség, ami sorra veszi az északi Morávia mellett szóló érveket és cáfolja azokat, valamint lehetséges magyarázatot talál az eddig felvetett déli helymeghatározás ellenérveivel szemben.

A történeti filológia előtt is számos kérdés vár még tisztázásra, hasonló módon, mint ahogy David Kalhous vizsgálta Metód pannoniai püspöki kinevezésének és az életrajz Szent Andronikusz személyére vonatkozó kijelentésének háttérét.⁹⁷ Elég talán csak a lokalizáció kapcsán a Nicholas Oikonomides által az Adralesztosz Diogenészhez kötött pecsét és Morava *thema* kérdésének részletes vizsgálata és kapcsolata a történeti források lokalizációs

⁹³ POLÁČEK 2008.

⁹⁴ MACHÁČEK 2009.; MACHÁČEK 2010.

⁹⁵ Ez az oka, hogy nem írt semmi magyarázatot Macháček cikke kapcsán CURTA 2009. 245–246. sem.

⁹⁶ BOWLUS 2005. 216. Érvelésének gyenge pontjaira jól rávilágít Mikulčice kapcsán POLÁČEK 2007. A dendrokronológiára vonatkozóan: MORGÓS 2007.; GRYNÆUS 2010.

⁹⁷ KALHOUS 2009.

adataival,⁹⁸ vagy a későbbi 11. századi források bevonása a Morava folyó történeti földrajzának és korábbi eseményeinek vizsgálatába.⁹⁹

5. Összefoglalás

A 9. századi Nyitra–Lupka temetőjében talált, alsó ívükön tekercselt dróttal díszített ékszerek alapján tehát népcsoportok mozgását igazolni nem lehet, azonban a leletek és tágabb kapcsolatrendszerük így is számos történeti következtetés levonására alkalmas. A tárgyak jól jelzik, hogy az itt élő lakosság divatját egyaránt befolyásolták bizánci-balkáni hatások, a Karoling peremkultúra és a szláv törzsterületek viselete. A temető Nyitra morva időszakában kezdődött, de megérte a magyar honfoglalást is. A közösség integrálta az újonnan érkezett nagyállattartó népcsoport egyes kulturális elemeit, miközben valameddig helyben maradt.¹⁰⁰ A lupkai temető azonban nem csak e kontinuuus népességről vallhat, hanem a magyarokról is. A halimbai nagy sírszámú köznépi temető hasonló tekercselt díszű ékszere így egyszerre kapcsolódhat a Dunától északra fekvő területekhez és dél felé, ahol a 10. századot követően is divatozott ez az egyszerű drótkész, ami mutatja azt a kulturális egymásra találást, ami a magyar honfoglalást követően bekövetkezett. A politikai események hátterében az újonnan érkezők és az itt élők összeolvadtak.

TÁBLÁZAT

No.	Leőhely	Sírszám	Őrzési hely	Hely a sírban	Altípus	Darabszám	Méreték	Irodalom	Képek
Szlovákia									
I.	Felsőleřfánt (Lefantovce) Okr. Nitra	8	Nincs adat	A koponya jobb oldalán a váll felett került elő.	II.2.	1	A fűbevaló-karika szélessége: 4 cm; magassága: 5,8 cm. A középső dísz hossza: 3,2 cm.	REJHOLCOVÁ 1992. 256., 268. Obr. 13. 8.; HANULIAK 2004. 329. TAB. XL VII. 20.	3. t. 10. kép

⁹⁸ A kérdés kapcsán: PIRIVATRIĆ 1997. vö. TREADGOLD 1995. 36. Morava thema helyzetére vonatkozóan még: JANKOVIĆ 2007. 18.; MADGERAU 2008. 60.

⁹⁹ UZELAC 2010.

¹⁰⁰ STEFANOVIČOVÁ 2002. 132–133.

6.	5.	4.	3.	2.
Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka ¹⁰¹ (Nitra) Okr. Nitra.
11	11	7	7	4
Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára
A sírban pontosabban meg nem határozott helyről.	A sírban pontosabban meg nem határozott helyről.	A tárgyak egymás mellett a jobb alkar külső oldalán feküdtek.	A tárgyak egymás mellett a jobb alkar külső oldalán feküdtek.	A sírban pontosabban meg nem határozott helyről.
II.4.	II.2.	III.	II.4.	II.2.
2	1	2	3	1
A karikák átmérője 2,9/3 cm; 2,4 cm.	A karika átmérője: 2,8 cm.	Nincs adat	A karikák átmérői: 3,3/2,8 cm; 3,2/3 cm; 3/2,7 cm.	A karika átmérője: 3/2,7–3,7 cm A drót vastagsága: 0,18 cm.
CHROPOVSKY 1962. 179., 204. OBR. 20. 15., 230. TAB. VIII. 18., 20.; ČOROVIČ-LJUBINKOVIĆ 1970. 114.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 221.; HANULIAK 2004. 2004. 347. TAB. LXV. 18.	CHROPOVSKY 1962. 179., 196. OBR. 17. 3., 230. TAB. VIII. 16.; ČOROVIČ-LJUBINKOVIĆ 1970. 115.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 221.; ¹⁰² HANULIAK 2004. 347. TAB. LXV. 14.	CHROPOVSKY 1962. 178., 204. OBR. 20., 22– 23., 229. TAB. VII. 12– 13.; ČOROVIČ- LJUBINKOVIĆ 1970. 115. ABB. 2. 7–8.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 220.; HANULIAK 2004. 348. TAB. LXVI. 5.	CHROPOVSKY 1962. 178., 204. OBR. 20. 8., 9., 21., 229. TAB. VII. 14., 16., 17.; ČOROVIČ- LJUBINKOVIĆ 1970. 114.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 220.; HANULIAK 2004. 348. TAB. LXVI. 4.	CHROPOVSKY 1962. 177., 229. TAB. VII. 7.; ČOROVIČ-LJUBINKOVIĆ 1970. 115.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 220.; HANULIAK 2004. 348. TAB. LXVI. 2.
5. t. 5. kép	4. t. 1. kép	6. t. 5. kép	5. t. 4. kép	3. t. 11. kép

12.	11.	10.	9.	8.	7.
Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.
28	28	28	16	16	14
Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára
A koponya egyik oldalán.	A koponya egyik oldalán.	A koponya egyik oldalán. ¹⁰⁴	A koponya másik oldalán.	A koponya egyik oldalán. ¹⁰³	A koponya jobb oldalán és a kulcscsontnál.
III.	II.5.	II.4.	II.5.	II.1.	II.1.
1	1	1	1	1	2
A karika átmérője: 3,1 cm.	A karika átmérője: 2,5/2,6 cm.	A karika átmérője: 2,7/3 cm.	A karika átmérője: 2,3/2,8 cm.	A karika átmérője: 1,9 cm.	A karikák átmérője: 3,5 cm; 3 cm; vastagsága: 0,66 cm.
CHROPOVSKY 1962. 183., 196. OBR. 17. 4., 232. TAB. X. 6.; ČOROVIČ-LJUBINKOVIĆ 1970. 115. ABB. 2. 6.; STEFANOVIČOVÁ 1990.; HANULIAK 2004. 349. TAB. LXVII. 10.	CHROPOVSKY 1962. 183., 232. TAB. X. 5.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 222.	CHROPOVSKY 1962. 182–183., 232. TAB. X. 7.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 222.; HANULIAK 2004. 349. TAB. LXVII. 8.	CHROPOVSKY 1962. 180., 231. TAB. IX. 6.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 222.	CHROPOVSKY 1962. 180., 231. TAB. IX. 4.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 222.	CHROPOVSKY 1962. 180., 196. OBR. 17. 10.; 204. OBR. 20. 19., 230. TAB. VIII. 11–12.; ČOROVIČ-LJUBINKOVIĆ 1970. 114.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 221.
6. t. 7. kép	6. t. 1. kép	5. t. 6. kép	5. t. 12. kép	3. t. 5. kép	3. t. 1. kép

18.	17.	16.	15.	14.	13.
Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.
51	51	51	43	30	30
Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára
A koponya jobb oldalán.	A koponya jobb oldalán attól távolabb.	A koponya bal oldalán.	A jobb lábtól 40 cm- re.	A koponya egyik oldalán.	A koponya egyik oldalán. ¹⁰⁵
II.4.	II.2.	II.1.	II.2.	II.4.	II.1.
3	1	1	1	1	1
A karikák átmérője: 2,7/3 cm; 2,8/3,2 cm; 2,4/2,5 cm.	A karika átmérője: 2,8/3,2 cm; a huzal vastagsága: 0,18 cm.	A karika átmérője: 1,5/2 cm.	A karika átmérője: 2,7 cm.	Nincs adat.	A karika átmérője: 2,1 cm.
CHROPOVSKY 1962. 190., 236. TAB. XIV. 6– 7., 12.; ČOROVIĆ- LJUBINKOVIĆ 1970. 114.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 226.	CHROPOVSKY 1962. 190., 236. TAB. XIV. 9.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 226.; HANULIAK 2004. 352. TAB. LXX. 7.	CHROPOVSKY 1962. 190., 236. TAB. XIV. 11.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 226.; HANULIAK 2004. 352. TAB. LXX. 9.	CHROPOVSKY 1962. 187–188., 235. TAB. XIII. 5.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 224.; HANULIAK 2004. 350. TAB. LXVIII. 14.	CHROPOVSKY 1962. 183., 196. OBR. 17. 7., 233. TAB. XI. 5.; ČOROVIĆ- LJUBINKOVIĆ 1970. 114.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 223.	CHROPOVSKY 1962. 183., 196. OBR. 17. 8., 233. TAB. XI. 1.; ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1970. 114.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 223.; HANULIAK 2004. 350. TAB. LXVIII. 3–4.
5. t. 8. kép	4. t. 3. kép	3. t. 8. kép	4. t. 2. kép	5. t. 7. kép	3. t. 7. kép

24.	23.	22.	21.	20.	19.
Tornóc –Felsőjattó (Tmovec nad Váhom – Horný Jatov) Okr. Nitra	Tornóc –Felsőjattó (Tmovec nad Váhom – Horný Jatov) Okr. Nitra	Tardoskedd (Tvrdosovce) Okr. Nitra	Szentgyörgy (Svätý Jur) Okr. Bratislava	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.	Nyitra-Zobor, Lupka (Nitra) Okr. Nitra.
238	238	1/65	Nincs adat	8. kemence	51. sírban a gyermek sír mellett
Galántai Múzeum	A tárgyat nem sikerült fellelnünk a Galántai Múzeumban.	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Nincs adat	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének raktára
A leírás nem közölt pontos adatot a fülbevaló helyéről.	A leírás nem közölt pontos adatot a fülbevaló helyéről.	A koponya jobb és bal oldalán, a bal oldali darab a fogak között került elő.	Nincs adat	Nincs adat	A gyermek koponyájának a bal oldalán.
II.5	II.3.	II.1.	II.5.	II.4.	II.4.
2	1	2	2	1	1
A fülbevaló karikák átmérője 2,6 cm; magassága: 2,3 cm	A fülbevaló karika átmérője: 1,8 cm; a csüngődísz hossza: 1,7 cm.	A karikák átmérője: 2,4 cm.	Nincs adat	A karika átmérője: 2,1 cm.	A karika átmérője: 2,1 cm.
Točík 1971. 154., 244. TAF. XXX. 14., 17.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 227, ¹⁰⁷ MESTERHÁZY 1991. 161.	Točík 1971. 154., 244. TAF. XXX. 13.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 227, ¹⁰⁶ MESTERHÁZY 1991. 161.	Točík 1992. 134–135.; HANULIAK 2004. 378. TAB. XCVI. 5.	KRASKOVSKÁ 1963. TAB. III. 1– 2.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 228. ABB. 9. 1., 4.; HANULIAK 2004. TAB. LXXIX. 18.	CHROPOVSKY 1962. 204. OBR. 20. 20.	CHROPOVSKY 1962. 190., 236. TAB. XIV. 10.; ČOROVIČ- LJUBINKOVIĆ 1970. 114.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 226.
6. t. 4., 6. kép	4. t. 10. kép	3. t. 2. kép	6. t. 2. kép	5. t. 9. kép	5. t. 8. kép

Csehország	28.	27.	26.	Magyarország	25.
	Sopron–Présháztelep Győr-Moson-Sopron m.	Kaposvár 61. sz. út Somogy m.	Halimba Somogy m.		Tornóc –Felsőjattó (Trnovec nad Váhom – Horný Jatov) Okr. Nitra
	1	10	821.		558
	Xantus János Múzeum, Győr	Rippl-Rónai Múzeum	Magyar Nemzeti Múzeum 55.1.1055.A		A tárgyat nem sikerült fellelnünk a Galántai Múzeumban.
	A sír bolygatott részén a munkások találtak rá.	A koponya két oldalán fültájékon.	A koponyától 20 cm-re jobbra feküdt a sírban.		A leírás nem közölt pontos adatot a fülbevaló helyéről.
	II.1.	III.	I.		II.2.
	1	2	1		1
	Átmérője: 2,8 cm. A csüngőrész huzalának átmérője: 0,2 mm. Erősen kopott, a karikán 3 mm. hosszan megfigyelhetők a konásnyomok	Nincs adat	A karika átmérője: 4,03 cm x 3,9 cm. A karika huzalvastagsága: 0,08 cm. A rátekelcselt huzal vastagsága: 0,07 cm. A hurkos záródásnál a hurok mérete: 0 58 cm x 0 24 cm		A karika átmérője: 2,9 cm; a középső dísz hossza: 1,8 cm.
	TOMKA 1969. 60., 63.; MESTERHÁZY 1991. 162.	BÁRDOS 1985. 7., 12., 24.; MESTERHÁZY 1991. 162. 128. jz.	TÖRÖK 1961. 25., 30., 143. TAF. IX.; MESTERHÁZY 1991. 161–162.		Točik 1971. 183., 260. TAF. XLVI. 5.; MESTERHÁZY 1991. 161.; ŠTEFANOVIČOVÁ 1990. 227.; ¹⁰⁸ HANULIAK 2004. TAB. XCII. 10.
	3. t. 4. kép	6. t. 7. kép	2. t. 1. kép		4. t. 4. kép

33.	Lengyelország	32.	31.	30.	29.
Buczek Woj. Łódzkie ¹¹⁰		Mikulčice I.	Dolní Věstonice	Dolní Věstonice	Brno–Černovice Kraj Jihomoravský
Szórvány		3. sőr	Nincs adat	Nincs adat	1. sőr
Nincs adat		Národní muzeum, Praha	Moravské zemské museum, Brno	Moravské zemské museum, Brno	Moravské zemské museum, Brno
A temetőben való pontos helye nem ismert.		A koponya jobb oldalán egy másik fülbevalóval együtt.	Nincs adat	Nincs adat	A koponya mellett.
I.		II.5.	II.3	II.1	II.1.
1 töredék		1	1	1	1
Nincs adat		A karika átmérője: 2,5 cm.	Nincs adat	Nincs adat	A karika átmérője: 2,4 cm
KÓČKA-KRENZ 1993. 206.		DOSTÁL 1966. 143– 144. TAB. XXVIII. 12.	DOSTÁL 1966. 32., 123–124.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 216., 228. ABB. 9. 5. ¹⁰⁹	DOSTÁL 1966. 32., 123–124.	DOSTÁL 1966. 116. TAB. VII. 5.
–		6. t. 3. kép	4. t. 11. kép	3. t. 3. kép	3. t. 6. kép

39.	38.	37.	36.	35.	34.
Kruszwica Woj. Kujawsko- Pomorskie	Końskie Woj. Świętokrzyskie	Kobylin–Kuleszki Woj. Wielkopolskie	Kałdus Woj. Kujawsko- Pomorskie	Jarocin Woj. Wielkopolskie	Chiechanów Woj. Mazowieckie
Teleplelet	Temetőből	Temetőből	Temetőből	Kincslelet	Kincslelet
Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Muzeum Archeologicznego w Krakowie
Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Kincsleletből	Kincsleletből
I.	I.	I.	I.	I.	I
1 töredék	1 töredék	4	1	2 töredék	1
Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat
KÓCKA-KRENNZ 1993. 206.	KÓCKA-KRENNZ 1993. 206.	KÓCKA-KRENNZ 1993. 206.	KÓCKA-KRENNZ 1993. 205.	KÓCKA-KRENNZ 1993. 206.	KÓCKA-KRENNZ 1993. 206.
-	-	-	-	-	-

46.	45.	44.	43.	42.	41.	40.
Uś I. Woj. Kujawsko- Pomorskie	Święck– Srumiany Woj. Podlaskie	Suraz Woj. Podlaskie	Opole–Nowa Wieś Woj. Opolskie	Nakło Woj. Kujawsko- Pomorskie	Łuznik Woj. Mazowieckie	Legnica I. Woj. Dolnośląskie
Kincslelet	Temetőből	Temetőből	Temetőből	Földvár lelet	Temetőből	Temetőlelet
Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat
Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat
I.	I.	I.	I.	I.	I.	I.
1	„néhány darab”	1	4	1	2	1 ép és 2 töredék
Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat
KÓCKA-KRENZ 1993. 205.	KÓCKA- KRENZ 1993. 206.	KÓCKA- KRENZ 1993. 206.	KÓCKA-KRENZ 1993. 206.	KÓCKA-KRENZ 1993. 205.	KÓCKA-KRENZ 1993. 206.	KÓCKA-KRENZ 1993. 206.
–	–	–	–	–	–	–

52.	51.	50.	49.	48.	47.	Szerbia
Nándorfehérvár – Alsó erőd (Beograd) Grad Beograd	Nándorfehérvár (Beograd) Grad Beograd	Kurvingrad Okr. Niš	Félix Romuliana Gámzingrad Okr. Zaječar	Észak-Szerbia	Brestovik Okr. Beograd	
1962-es szórvány	Nincs adat	Szórvány	Szórvány 1955-ből	Szórvány	288.	
Народни музеј, Београд Inv. No. AC I 185	Nincs adat	Народни музеј Inv. No. 705.	Народни Музеј у Зajeчар Inv. No. 31a.	Nincs adat	Народни музеј, Београд Inv. No. 3021.	
Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	
II.3.	I.	II.3.	II.2.	II. 3.	I.	
1	1	1	1	1	1	
Magassága: 5,1 cm; szélessége: 2,5 cm	Nincs adat	Töredék. Az alsó ív átmérője: 2,2 cm; a középső dísz hossza: 2,7 cm.	Magassága 4,3 cm	A karika átmérője: 2,3 cm. A középső dísz hossza: 2,5 cm.	Nincs adat	
BAJALOVIĆ– HACI-PESIC 1984. 73.	BIKIĆ 2010. 55., 57.	ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1951. 41.; ĆOROVIĆ- LJUBINKOVIĆ 1970. 114.; DOSTÁL 1965. 404.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 229.; RJABCEVA 2005. 99.	Živić 2003. 194.	ĆOROVIĆ- LJUBINKOVIĆ 1970. 114.; STEFANOVIČ- OVÁ 1990. 229.	BIKIĆ 2010. 55., 57.	
–	2. t. 4. kép	4. t. 13. kép	4. t. 5. kép	4. t. 12. kép	2. t. 3. kép	

58.	57.	56.	55.	54.	53.
Knjaževac Okr. Zaječar	Knjaževac Okr. Zaječar	Knjaževac Okr. Zaječar	Knjaževac Okr. Zaječar	Ključ–Negotin Okr. Negotin	Prahovo Okr. Negotin
138.	98.	74.	11.	Szórvány	Szórvány
Regional Muzeum, Knjaževac	Regional Muzeum, Knjaževac	Regional Muzeum, Knjaževac	Regional Muzeum, Knjaževac	Nincs adat	Nincs adat
A koponya mellett.	A koponya bal és jobb oldalán 3-3 darab.	A koponya bal és jobb oldalán 3-3 darab.	A koponya bal és jobb oldalán 3-3 darab.	Nincs adat	Nincs adat
II.3.	II.3.	I.	II.1.	II.2.	II.4.
1	6	1	6	1	1
A karika átmérője: 2,7 cm; magassága: 4,3 cm.	A karika átmérője: 3 cm; magassága: 4,1 cm.	A karika átmérője: 3 cm.	A karika átmérője: 2,5 cm; a középső dísz hossza: 1 cm	A karika átmérője: 2,3 cm. A középső dísz hossza: 1,6 cm	A karika átmérője: 1,5 cm A középső dísz hossza: 2,2 cm
JOVANOVIĆ–VUKSAN 2005. 182., 257. PL. XIV.	JOVANOVIĆ– VUKSAN 2005. 194., 257. PL. IX.	JOVANOVIĆ– VUKSAN 2005. 191., 264. PL. VIII.	JOVANOVIĆ– VUKSAN 2005. 182., 257. PL. I.	JANKOVIĆ 1983. 99., 104., 117. T. III. 7., 118.; MESTERHÁZY 1991. 162.; GRIGOROV 2007. 23. ¹¹¹	JANKOVIĆ 1983. 103., 116. T. II. 2., 118., 119. T. V. 11.
5. t. 1. kép	4. t. 14. kép	2. t. 6. kép	3. t. 9. kép	4. t. 6. kép	5. t. 10. kép

63.	62.	Bulgária	61.	60.	59.
Galiče Obl. Vrača	Galiče Obl. Vrača		Ismeretlen lelőhely	Vinča Okr. Grocka	Vinča Okr. Grocka
Nincs adat	50		Szórvány	Szórvány 1933-ból	Szórvány 1933-ból
Археологи- чески Музей Врача	Археологически Музей Врача		Народни музеј, Београд Inv. No. I. 2020.	Народни музеј, Београд Inv. No. 56–57.	Народни музеј, Београд Inv. No. 54.
Nincs adat	Nincs adat		Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat
II.2.	II.2.		III.	II.3.	II.4.
2	2		1	1	1
A karika szélessége: 3,5 cm; a középső dísz hossza: 3,2 cm	A karika szélessége: 2 cm; magassága: 2,6 cm; a középső dísz hossza: 2 cm.		Magassága: 5,2 cm; szélessége: 3,2 cm	A karika átmérője: 2,3 cm; a fülbevaló magassága: 5 cm..	Az alsó ív töredéke. Az alsó ív átmérője: 2,8 cm.
GRIGOROV 2007. 23., 145.	VAŽAROVA 1976. 239.; KURNATOWSKA 1980. 157.; VRACA é.n. 8.; MESTERHÁZY 1991. 162.; GRIGOROV 2007. 23., 145.		BAJALOVIĆ–HACI- PEŠIĆ 1984. 66.	DOSTÁL 1965. 387– 389.; ČOROVIĆ- LJUBINKOVIĆ 1970. 115.; MARJANOVIĆ- VUJOVIĆ 1984. 132. No. 316.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 229.	ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1970. 114.; ČOROVIĆ- LJUBINKOVIĆ 1972. 51.; MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1984. 132. No. 316.; STEFANOVIČOVÁ 1990. 229.
–	4. t. 7. kép			5. t. 2. kép	5. t. 11. kép

- BÁLINT 1991. = BÁLINT, CSANÁD: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Studia Archaeologica 11. Budapest, 1991.
- BÁLINT 1991A. = BÁLINT, CSANÁD: *Die spätavarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*. Varia Archaeologica Hungarica 1. Budapest, 1991.
- BÁLINT 1996. = BÁLINT CSANÁD: Magna Moravia a magyar Alföldön? *Századok* 130 (1996) 992–999.
- BÁLINT 2005. = BÁLINT CSANÁD: Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: *Mi a magyar?* Szerk. ROMSICS IGNÁC–SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY. Budapest, 2005. 37–56.
- BÁLINT 2006. = BÁLINT CSANÁD: Az etnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai) *Századok* 140 (2006) 277–347.
- BARAČKI–BROMBOLIĆ 1997. = БАРАЧКИ, СТАНИМИР–БРМБОЛИЋ, МАРИН: Степен истражености средњовековних локалитета на подручју јужног Баната. *Рад музеја Божовине* 39 (1997) 209–228.
- BEDNÁR 2001. = BEDNÁR, PETER: Sídlistková štruktúra Nitry v 9. storočí. In: *Velká Morava mezi východem a západem*. Eds. GALUŠKA, LUDĚK–KOUŘIL, PAVEL–MĚŘÍNSKÝ, ZDENĚK. Brno, 2001. 29–39.
- BELÉNYESY 2000. = BELÉNYESY KÁROLY: Megjegyzések a Kárpát-medence 9. századi gazdasági kapcsolataihoz, egy ismert forrás tükrében. *Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2 (2000) 185–192.
- BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2010. = БЕНДЕ, ЛИВИА–ЛЕРИНЦИ, ГАБОР–ТЮРК, АТТИЛА: Индивидуальный тип предмета в археологическом материале X–XI вв. Карпатской котловины и его салтовская параллель. Ин: *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы межкультурных контактов и межкультурного взаимодействия)*. Материалы IV. Международной конференции (Самара, 2008). Ред. КОЧКИНА, АННА ФЕДОРОВНА–КУЗНЕЦОВА, ЛУДМИЛА В.–СТАШЕНКОВ, ДМИТРИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ, Самара, 2010. 244–254.
- BERTELLI–BROGIOLO 2001. = *Bizantini, Croati, Carolingi*. Eds. BERTELLI, CARLO–BROGIOLO, GIAN PIETRO. Milano, 2001.
- BIKIĆ 2010. = BIKIĆ, VESNA: *Vizantijskij nakit u Srbiji*. Vizantijskij Vremennik 69. Beograd, 2010.
- BIRNBAUM 1997. = BIRNBAUM HENRIK: Az Alföldön volt Morávia? *Budapesti Könyvszemle* 9 (1997) 18–22.
- BÓNA 1984. = BÓNA ISTVÁN: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1984. 265–373.
- BÓNA 1994. = BÓNA ISTVÁN: Az avar birodalom végnapjai. Viták és új eredmények. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ. A honfoglalásról sok szemmel 1. Budapest, 1994. 67–75.
- BÓNA 1996. = BÓNA ISTVÁN: Régészetünk és a honfoglalás. *Magyar Tudomány* 103 (1996) 927–936.
- BÓNA 1996A. = BÓNA ISTVÁN: Honfoglalás és régészet. *Korunk* 7 (1996/8) 21–40.
- BÓNA 2001. = BÓNA ISTVÁN: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Szerk. DÁVID GYULA. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Kolozsvár, 2001. 69–97.
- BOWLUS 1995. = BOWLUS, R. CHARLES: *Moravians, and Magyars: The Struggle for the Middle Danube, 788–907*. Philadelphia, 1995.
- BOWLUS 2005. = BOWLUS, R. CHARLES: Gondolatok Boba Imre Morávia történetéről vallott nézetei kapcsán. In: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Szerk. PETROVICS ISTVÁN. Budapest, 2005. 201–218.

- BRATHER 2004. = BRATHER, SEBASTIAN: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergänzungsbände 42. Berlin–New York, 2004.
- CHROPOVSKY 1962. = CHROPOVSKY, BOHUŠ: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. *Slovenská Archeológia* 10 (1962) 175–240.
- ČOROVIC-LJUBINKOVIĆ 1951. = ТОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ, МИРЈАНА: Метални нажит белобрдог типа. *Starina* 2 (1951) 21–55.
- ČOROVIC-LJUBINKOVIĆ 1970. = ČOROVIC-LJUBINKOVIĆ, MIRJANA: Der Zusammenhang des Schmuckes des Nitra-Gebietes und Nordserbien im IX. Jahrhundert. *Slovenská Archeológia* 18 (1970) 113–117.
- ČOROVIC-LJUBINKOVIĆ 1972. = ČOROVIC-LJUBINKOVIĆ, MIRJANA: Les slaves du centre Balkanique du VIe au XIe siècle. *Balkanoslavica* 1 (1972) 43–54.
- CURTA 2009. = CURTA, FLORIN: The History and Archaeology of Great Moravian: an Introduction. *Early Medieval Europe* 17 (2009) 238–247.
- CURTA 2011. = CURTA, FLORIN: Medieval Archaeology and Ethnicity: Where are We? *History Compass* 9 (2011) 537–548.
- CSIKY 2006. = CSIKY GERGELY: Kitalált szlávok? A korai szlávok régészeti és történeti problémái. Hozzászólások Florin Curta könyvéhez és fogadtatásához. *Korall* 24–25 (2006) 251–264.
- DAN 2003. = DAN, GH. THEODOR: *Spatiul carpato-dunareano-pontic in mileniul marilor migratii*. Buzău, 2003.
- DERIZIOTIS-KOUGIOUMTZOGLU 2005. = ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ, ΛΑΖΑΡΟΣ-ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΟΓΛΟΥ, ΣΠΥΡΟΣ: Η περραιβική Τριπολίτις κατά την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή εποχή. Το Καστρί Δολίχης του Δήμου Λιβαδίου. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 51 (2005) 33–64.
- DOSTÁL 1965. = DOSTÁL, BOŘIVOJ: Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. In: *Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*. Ed. MACÚREK, JOSEF. Praha, 1965. 361–416.
- DOSTÁL 1966. = DOSTÁL, BOŘIVOJ: *Slovanská pohřebišť ze střední doby hradištní ní Moravě*. Praha, 1966.
- EGGERS 1995. = EGGERS, MARTIN: Das "grossmährische Reich": Realität oder Fiktion? *Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 40. Stuttgart, 1995.
- EGGERS 1996. = EGGERS, MARTIN: *Das Erzbistum des Metod. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillo-metodianischen Mission*. Slavistische Beiträge 339. München, 1996.
- EYAL 2004. = EYAL, GIL: Identity and Trauma. Two Forms of the Will to Memory. *History & Memory* 16 (2004) 5–36.
- FILIPEC 2001. = FILIPEC, KREŠIMIR: Nekoliko novih anosrednjovjekovnih nalaza iz Siska i kratak osvrt na druge istovremene nalaze. *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 2 (2001) 89–107.
- FREED 1997. = FREED, B. JOHN: Review. (EGGERS, MARTIN: Das "grossmährische Reich": Realität oder Fiktion? *Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 40. Stuttgart, 1995.) *Central European History* 30 (1997) 89–92.
- GRYNAEUS 2010. = GRYNAEUS ANDRÁS: Dendrokronológia. In: *Régészeti kézikönyv*. Szerk. MÜLLER RÓBERT. Budapest, 2010. 525–531.
- FUSEK 2008. = FUSEK, GABRIEL: Keramika redveľkomoravského horizontu z Nitry-Šindolky a otázka jej datovania. In: *Srednji vek: arheološke raziskave med Jadranskim morjem Správa o činnosti organizácie in Panonsko nižino*. Ed. GUŠTIN, MITJA. Ljubljana, 2008. 21–34.
- FUSEK 2008A. = FUSEK, GABRIEL: Osídlenie Nitry v 10. storočí. Kontinuita alebo diskontinuita? In: *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jeho význam pre*

- vývoj stredného Podunajska. Eds. ŠTEFANOVIČOVÁ, TATIANA–HULÍNEK, DRAHOSLAV. Bratislava, 2008. 295–304.
- GÁLL 2010. = GÁLL ERVIN: Kisléghi Nagy Gyula által kutatott lelőhelyek. In: KISLÉGHI NAGY GYULA: *Archaeológiai Napló*. Szeged–Temesvár, 2010. 179–182.
- GÁLL–GERGELY 2009. = GÁLL ERVIN–GERGELY BALÁZS: Kolozsvár 10–13. századi temetőinek és szórványleleteinek kutatástörténete. In: *Acta Siculica 2009*. Főszerk. KINDA ISTVÁN. Sepsiszentgyörgy, 2009. 215–226.
- GALUŠKA 1996. = GALUŠKA, LUDĚK: *Uherské Hradište – Sady, křesťanské centrum Říše Velkomoravské*. Brno, 1996.
- GALUŠKA–KOUŘIL–MĚŘÍNSKÝ 2001. = *Velká Morava mezi východem a západem*. Eds. GALUŠKA, LUDĚK–KOUŘIL, PAVEL–MĚŘÍNSKÝ, ZDENĚK. Brno, 2001.
- GEORGIEVA 1961. = ГЕОРГИЕВА, СОНЯ: Българските средновековни накити. *Arheologija Sofia* 3 (1961) 4–10.
- GJUSELEV 1966. = GJUSELEV, VEZELIN: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. *Byzantinobulgarica* 2 (1966) 15–39.
- GRIGOROV 2004. = ГРИГОРОВ, ВАЛЕРИ: Колекция ранноредновековни обеци от Северна България. *Arheologija Sofia* 45 (2004) 69–76.
- GRIGOROV 2007. = ГРИГОРОВ, ВАЛЕРИ: *Метални накити от средновекока България*. София, 2007.
- HAVOŠŤIAK–CHROPOVSKY 1988. = *Klenoty dávnej minulosti Slovenska*. Eds. HAVOŠŤIAK, ANTON–CHROPOVSKY, BOHUŠ. Bratislava, 1988.
- GUNJAČA 2009. = GUNJAČA, STJEPAN: *Tiniensia Archaeologica. Historica–Topographica*. Split, 2009.
- HANULIAK 1989. = HANULIAK, MARTIN: Nitra, časť Staré Mesto. In: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia I/1*. Ed. ŠALKOVSKÝ, Peter. Nitra, 1989. 195–210.
- IAMBOR–MATEI–BEJAN 1962. = IAMBOR, PETRU–MATEI, ȘTEFAN–BEJAN, ADRIAN: Cercetări arheologice în așezarea feudal timpurie de la Cenad (1974–1975). *Ziridava* 14 (1962) 89–114.
- IAMBOR 2001. = IAMBOR, PETRU: Archaeological Contributions to the Study of the Early Medieval Town of Cenad (Timiș County). *Transylvanian Review* 10 (2001) 98–111.
- IAMBOR 2003. = IAMBOR, PETRU: Contributii arheologice la cunoasterea asezarii medieval-timpurii de la Cenad (jud. Timis). In: *Studii de istorie medievală și premodernă*. Ed. AVRAM, ANDEA. Cluj-Napoca, 2003. 25–39.
- IVANIČ 2009. = IVANIČ, PETER: Byzancia a jej vplyv na materiálnu kultúru Veľkej Moravy. In: *Acta Facultatis Orthodoxae Theologiae Universitatis Presoviensis. Byzantská revue*. Prešov, 2009. 70–77.
- JANKOVIĆ 2007. = ЈАНКОВИЋ, ЂОРЂЕ: *Српско поморје од 7. до 10. столећа*. Београд, 2007.
- JANŠÁK 1929. = JANŠÁK, STEFAN: Slovenské hradiská z doby hallštatskej. *Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti* 23 (1929) 1–33.
- JAKIMOWICZ 1933. = JAKIMOWICZ, ROMAN: O pochodzeniu ozdób srebrnych znalezionych w skarbach Wczesnohistorycznych. *Wiadomości Archeologiczne* 12 (1933) 103–131.
- JANKOVIĆ 1990. = ЈАНКОВИЋ, МИЛИЦА И ЂОРЂЕ: *Словени у југословенском Подунављу*. Београд, 1990.
- JOVANOVIĆ 1976. = JOVANOVIĆ, VOJISLAV S.: Über den frühmittelalterlichen Schmuck von Čečen auf Kosovo. *Balkanoslavica* 5 (1976) 123–145.
- JOVANOVIĆ–VUKSAN 2005. = JOVANOVIĆ, SVETOZAR–VUKSAN, MARKO: Medieval Necropolis. In: *Roman and Medieval Necropolis in Ravna Near Knjaževac*. Eds. PETKOVIĆ, SOFIJA–RUŽIĆ, MIRA–JOVANOVIĆ, SVETOZAR–VUKSAN, MARKO–ZOFFMANN, K. ZSUZSANNA. Belgrade, 2005. 175–275.

- KALHOUS 2009. = KALHOUS, DAVID: The Significance of the Sirmian and Apostolic Tradition in Shaping Moravian Episcopal Organization. *Early Medieval Europe* 17 (2009) 268–285.
- KLEEMANN 2010. = KLEEMANN, JÖRG: Karolingisches Fundgut im Südosten und das Verhältniss lokaler Eliten zum Karolingerreich. *Antaeus* 31–32 (2010) 81–91.
- KÓČKA-KRENZ 1993. = KÓČKA-KRENZ, HANNA: *Bizuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań, 1993.
- KOROŠEC 1979. = KOROŠEC, PAOLA: *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov*. Ljubljana, 1979.
- KOUŘIL 2005. = *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*. Hrsg. KOUŘIL, PAVEL. Brno, 2005.
- KRISTÓ 1998. = KRISTÓ GYULA: Regino és a magyar honfoglalás. In: *Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. MAKK FERENC–TAR IBOLYA–WOJTILLA GYULA. Szeged, 1998. 89–97.
- KURNATOWSKA 1980. = KURNATOWSKA, ZOFIA: Rola strefy naddunajskiej w formowaniu się kultury słowiańskiej VIII–IX wieku. In: *Slovan 6–10. století*. Eds. DOSTÁL, BOŘIVOJ–VIGNATIOVÁ, JANA. Brno, 1980. 155–167.
- KRASKOVSKÁ 1963. = KRASKOVSKÁ, L'UDMILA: Vel'komoravské hradisko v Jure pri Bratislave. *Sborník Slovensko Narodního Muzea* 57 (1963) 67–103.
- LUNT 1996. = LUNT, HORACE G.: Review. (EGGERS, MARTIN: *Das "grossmährische Reich": Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donaauraumes im 9. Jahrhundert*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 40. Stuttgart, 1995.) *Speculum* 71 (1996) 945–948.
- LÓRINCZY 1993. = *Az Alföld a 9. században*. Szerk. LÓRINCZY GÁBOR. Szeged, 1993.
- MACHÁČEK 2001. = MACHÁČEK, Jiří: *Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely*. Brno, 2001.
- MACHÁČEK 2009. = MACHÁČEK, Jiří: Disputes over Great Moravia: Chiefdom or State? The Morava or the Tisza River? *Early Medieval Europe* 17 (2009) 248–267.
- MACHÁČEK 2010. = MACHÁČEK, Jiří: *The Rise of Medieval Towns and States in East Central Europe. Early Medieval Centres as Social and Economic Systems*. Leiden–Boston, 2010.
- MADGERAU 2008. = MADGERAU, ALEXANDRU: *The Wars of the Balkan Peninsula: Their Medieval Origins*. Maryland, 2008.
- MANOJLOVIĆ-NIKOLIĆ 2001. = МАНОЈЛОВИЋ-НИКОЛИЋ, ВЕСНА: Локалитети IX–XII века у средњем Поморављу. *Зборник Народног музеја у Београду* 17 (2001/1) 377–394.
- MAKK 2003. = MAKK FERENC: Turkia egész szállásterülete. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 117 (2003) 7–9.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1976. = МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, ГОРДАНА: Распрострањеност наушница наросканог типа у Србији. *Starinar* 26 (1976) 101–109.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1980. = МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, ГОРДАНА: *Necropole medievale Trnjane*. Inventaria Archaeologica Jugoslavia 23. Beograd, 1980.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1984. = МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, ГОРДАНА: Староспска некропола. Ин: *Винча у праисторији и средњем веку*. Каталог Галерије САНУ 50. Београд, 1984. 131–223.
- MAŠOV 1979. = MAŠOV, SPAS: La necropole pres du village Gradešnica, dep. De Vraca. *Izvestija na Arheologičeskija Institut Sofia* 35 (1979) 31–47.
- MAVRODINOV 1959. = МАВРОДИНОВ, НИКОЛА: *Старобългарското изкуство*. София, 1959.
- MCCORMICK 2001. = MCCORMICK, MICHAEL: *Origins of the European Economy*. Cambridge, 2001.

- MESTERHÁZY 1991. = MESTERHÁZY KÁROLY: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. *Folia Archaeologica* 42 (1991) 145–177.
- MESTERHÁZY 1994. = MESTERHÁZY KÁROLY: Az ún. tokaji kincs revíziója. *Folia Archaeologica* 43 (1994) 193–242.
- MILINKOVIĆ 2007. = MILINKOVIĆ, MIHAÏLO: Stadt oder „Stadt“: Frühbyzantinische Siedlungsstrukturen im nördlichen Illyricum. In: *Post-Roman Towns. Trade and Settlement in Europe and Byzantium II*. Ed. HENNING, JOACHIM. Berlin–New York, 2007. 159–191.
- MORGÓS 2007. = MORGÓS ANDRÁS: Faanyagok kormeghatározása–dendrokronológia és a magyarországi helyzet. In: *Az erdő és a fa régészete és néprajza*. Szerk. GÖMÖRI János. Sopron, 2007. 31–88.
- MÜLLER 2004. = MÜLLER RÓBERT: Régészeti összefoglaló az Esztergályhorvát–Alsóbárándpusztán feltárt Karoling-kori temetőről. In: *Karoling-kori emlékek. Régészet és antropológia*. Szerk. TÓTH GÁBOR. Szombathely, 2004. 9–31.
- ORSI 1942. = ORSI, PAOLO: *Sicila Bizantina*. Tivoli, 1942.
- PETRINEC 2009. = PETRINEC, MAJA: *Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates*. Split, 2009.
- POLÁČEK 2007. = POLÁČEK, LUMÍR: Ninth-century Mikulčice: The “Market of the Moravians”? The Archaeological Evidence of Trade in Great Moravia. In: *Post-Roman Towns. Trade and Settlement in Europe and Byzantium I*. Ed. HENNING, JOACHIM. Berlin–New York, 2007. 499–524.
- POLÁČEK 2008. = *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren*. Hrsg. POLÁČEK, LUMÍR. Brno, 2008.
- POPOVIĆ 1975. = ПОПОИЋ, ВЛАДИСЛАВ: „Методијев” гроб и епископска црква у Мачванској Митровици. *Starinar* 24–25 (1975) 265–270.
- PÖLLATH 2002. = PÖLLATH, RALPH: *Karolingerzeitliche Gräberfelder in Nordostbayern I–IV*. München, 2002.
- PIRIVATRIĆ 1997. = ПИРИВАТРИЋ, САМУИЛОВА ДРЖАВА: Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита. *ЗРВИ* 36 (1997) 173–199.
- RADOJKOVIĆ 1969. = РАДОЈКОВИЋ, БОЈНА: *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*. Београд, 1969.
- RENFREW 1996. = RENFREW, COLIN: Prehistory and the Identity of Europe, or Don't Let's Be Beastly to the Hungarians. In: *Cultural Identity and Archaeology*. Eds. GRAVES-BROWN, PAUL–JONES, SIÂN–GAMBLE, CLIVE. London–New York, 1996. 125–137.
- RENFREW–BAHN 1999. = RENFREW, COLIN–BAHN, PAUL: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Budapest, 1999.
- RÉVÉSZ 1989. = RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Líra alakú csatok a Kárpát-medencében. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 27 (1989) 513–541.
- REJHOLCOVÁ 1992. = REJHOLCOVÁ, MAGDALENA: Vel'komoravské pohrebisko v Lefantovciach. *Študijné Zvesti* 28 (1992) 251–278.
- RJABCEVA 2005. = РЯБЦЕВА, СКАЧАТЬ: *Древнерусский ювелирный убор*. Санкт–Петербург, 2005.
- RÓNA-TAS 1996. = RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1996.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 1995. = SCHULZE-DÖRRLAMM, MECHTHILD: Bestattungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 40 (1993) [1995] 557–620.
- SENNYEY 1997. = SENNYEY PONGRÁC: A Duna-medence korai középkori történelme frank források szemszögéből. *Aetas* 13 (1997/1) 181–184.
- STEFANOVIČOVÁ 1990. = STEFANOVIČOVÁ, TATIANA: Schmuck des Nitraer Typs und seine Beziehungen zu Südosteuropa im 9. Jahrhundert. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (1990) 215–230.

- STEFANOVIČOVÁ 2002. = STEFANOVIČOVÁ, TATIANA: Osídlenie Nitry na prelome 9.–10. storočia a príchod Maďarov. In: *Nitra v slovenských dejinách*. Ed. MARSINA, RICHARD. Nitra, 2002. 125–139.
- STEFANOVIČOVÁ 2004. = STEFANOVIČOVÁ, TATIANA: K vývoju šperku adriatickej a stredodunajskej oblasti v prvej polovici 9. storočia. In: *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Ed. FUSEK, GABRIEL. Nitra, 2004. 389–395.
- SZABÓ 1987. = SZABÓ, JÁNOS GYÓZŐ: Das Gräberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. Budapest, 1987. 83–98.
- SZALONTAI 1992. = SZALONTAI CSABA: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapusztai késő avar temetője) *Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) [1992] 309–347.
- SZALONTAI 1996. = SZALONTAI CSABA: Az Alföld a 9. században. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem*. Szerk. PÁLFI GYÖRGY–FARKAS L. GYULA–MOLNÁR ERIKA. Szeged, 1996. 23–42.
- SZÓKE 1980. = SZÓKE, BÉLA MIKLÓS: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 181–203.
- SZÓKE 1992. = SZÓKE, BÉLA MIKLÓS: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts. (Frauentrachtzubehör und Schmuck) In: *Awarenforschungen II*. Hrsg. DAIM, FALKO. Wien, 1992. 841–968.
- SZÓKE 1992A. = SZÓKE, BÉLA MIKLÓS: Die Karolingerzeit im unteren Zalatal: Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I-II. und Zalaszaabar-Dezsősziget. *Antaeus* 21 (1992).
- TÁNASE 2010. = TÁNASE, DANIELA: Kisléghi Nagy Gyula népvándorlás és késő középkori ásatásai. In: KISLÉGHI NAGY GYULA: *Archaeológiai Napló*. Szeged–Temesvár, 2010. 187–189.
- TAKÁCS 1999. = TAKÁCS, MIKLÓS: Einige Aspekte der Siedlungsgeschichte des südlichen Drittels des Donau-Theiss-Zwischenstromlandes von der awarischen Landnahme bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (1999–2000) 457–472.
- TAKÁCS 2006. = TAKÁCS MIKLÓS: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. *Korall* 24–25 (2006) 163–202.
- TOMIČIĆ 2010. = TOMIČIĆ, ŽELJKO: Der Süden Pannoniens in der Karolingerzeit. *Antaeus* 31–32 (2010) 93–112.
- TREADGOLD 1995. = TREADGOLD, WARREN: *Byzantium and Its Army 284–1081*. Stanford, 1995.
- UZELAC 2010. = УЗЕЛАЦ, АЛЕКСАНДАР: Скитски разбојници у Бугарској пустињи: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI век. *Историјски часопис* 59 (2010) 59–76.
- VÁCZY 1938. = VÁCZY PÉTER: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: *Szent István Emlékkönyv I*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Budapest, 1938. 215–265.
- VÁLYI 1996. = VÁLYI KATALIN: Bolgár és késő avar kori elemek a pusztaszeri település kerámiájában. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem*. Szerk. PÁLFI GYÖRGY–FARKAS L. GYULA–MOLNÁR ERIKA. Szeged, 1996. 43–58.
- VESZPRÉMY 1996. = VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Újabb vélemények Nagymorávia fekvéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* 109 (1996) 131–137.
- VIDA 2006. = VIDA TIVADAR: Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után. *Korall* 24–25 (2006) 203–215.

- VLKOLINSKÁ 1994. = VLKOLINSKÁ, IVONA: Pottery from Cemeteries of the 9th–10th Centuries in the Territory of Slovakia. In: *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*. Hrsg. STAŇA, ČENĚK. Brno, 1994. 83–92.
- VLKOLINSKÁ 1996. = VLKOLINSKÁ, IVONA: Die Grabverbände mit der Keramik des 9.–10. Jh. aus dem Gebiet der Slowakei aufgrund geographisch-chronologischer Analysen. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert*. Hrsg. BIALEKOVÁ, DARINA. Bratislava, 1996. 313–332.
- WOLFRAM 1987. = WOLFRAM, HERWIG: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907*. Wien, 1987.
- WOLFRAM 1997. = WOLFRAM, HERWIG: Moravien-Mähren oder nicht? In: *Svätopluk 894–1994. Materiály z konferencie organizovanej Archeologickým ústavom SAV v Nitre v spolupráci so Slovenskou historickou spoločnosťou pri SAV*. Eds. MARSINA, RICHARD–RUTTKAY, ALEXANDER. Nitra, 1997. 235–245.
- ŽIVIĆ 2003. = ŽIVIĆ, MAJA: *Felix Romuliana – 50 Years of Solving*. Zaječar, 2003.
- ZIVKOVIĆ 1997. = ЖИВКОВИЋ, ТИБОР: Нека нова открића у јужном Банату. *Рад музеја Војводине* 39 (1997) 143–154.

Southern Slavs in Nitra?
Comments to the Classification of Earrings
with Lower Arch Ornaments with Roundwound Wire

The topic of the work is the jewellery found in the 9th century cemetery Nitra–Lupka, especially emphasis on earrings with lower arch ornaments with roundwound wire. Through these artefacts the paper touches the historical discussion on the geographical positioning of the Moravian state. The examined jewellery had been the foundation of numerous archaeological-historical interpretations, therefore its analysis is interesting in itself. It can be proved that these objects are not sufficient to prove the migration of certain ethnic groups/tribes. Nevertheless these artefacts well signify the influence of the local population. In addition, the Carolingian border culture, as well as the Slavic core territory had its effect on this fashion.

The cemetery of Nitra–Lupka tells us not only about the continuous habitation of the territory but also about the Hungarian tribes arrived to the region. Similar objects from the cemetery of the Transdanubian Halimba village show that these findings could not only be connected with the Northern (formerly Moravian) territory but also with the Southern (Byzantine) regions. In these latter territories this type of earring was continuously in fashion throughout the 10th century.

As mentioned, this paper also deals with the positioning of the Moravian state. It summarizes the main discussion points and supports the traditional opinion that accepted a Northern localization of the state. The article calls the attention of Hungarian research to the misunderstanding background of the historical opinion supporting a Southern position. These arguments were extensively analyzed by Srđan Pirivatrić in his 1997 study. He directed researchers' attention to the fact that data from historical sources can be connected with the Morava thema which had been an administration territory of the Byzantine Empire.

Niképhoros Phókas és a szkíták

Amikor Niképhoros Phókast a kisázsiai fronton lévő bizánci csapatok 963 nyarán császárrá kiáltották ki, ő egy hozzájuk intézett beszédében arra hívta fel a figyelmüket, hogy a hatalom megszerzése csak véráldozatok árán lehetséges. Ennek során pedig nem a krétaiak (*Κρηταις*), a *szkíták* (*Σκυθαις*), vagy az arabok (*Αραβαις*) elleni hősieks küzdelmükhöz hasonló harc veheti kezdetét, hanem – a saját honfitársaik által védett – Konstantinápoly elfoglalását kell véghezvinniük.¹ A példaként említett három ellenfél kétségkívül ismert lehetett a katonák előtt.

Niképhoros Phókas 960 nyarán egy bizánci sereg élén megtámadta Kréta szigetét, amelynek fővárosa, Khandax (Kandia) 961 márciusában került az ostromlók kezére. A háború eredményeképpen ez a fontos sziget – másfél évszázados muszlim uralom után – ismét a Bizánci Birodalom része lett.² Ezen hadjáratral párhuzamosan Niképhoros Phókas testvére, León Phókas a csapatai egy részével a balkáni határszakaszról Kisázsiaiba ment, hogy Sayf ad-Daula hamdanida fejedelemnek a Bizánci Birodalom elleni támadásait megakadályozza. León diakonos elmondja, hogy Sayf ad-Daula – kihasználva a bizánci haderőnek a Kréta elleni hadjáratban való lekötöttségét – több támadást is végrehajtott a Bizánci Birodalom kisázsiai határszakaszán. II. Rómanos császár értesülvén erről, a Balkánról az ott a védelem megszervezésében jeleskedő León Phókast és tapasztalt katonáit küldte a muszlimok ellen. León Phókas csapatainak 960. november 8-án egy szűk szurdokban sikerült megsemmisítő vereséget mérniük egy Sayf ad-Daula vezette, nagy zsákmánnyal megrakodva hazatérő muszlim seregére. A támadás során a hamdanida fejedelem is csak a helyzetfelismerésének köszönhetően tudott elmenekülni. Ezt követően León Phókas elment Konstantinápolyba, ahol diadalmenetet tartottak a tiszteletére.³ A sikeres krétai hadjárat után Niképhoros Phókas folytatta a Hamdanida Fejedelemség elleni háborút. A harcok eredményeképpen 962-ben Sayf ad-Daula székvárosa, Aleppo is – a fellegrár kivételével – a bizánciak kezére került.⁴

Úgy tűnik, hogy a Niképhoros Phókas beszédében szereplő krétaiak és arabok elleni harc ezen két győztes háborúra vonatkozik. Kézenfekvő, hogy a hadvezér – vagy a beszédet neki tulajdonító León diakonos – a *szkíták* elleni küzdelem esetében is a közelmúlt – jól ismert – eseményére (eseményeire) akart utalni.

León diakonos a *szkíta* nevet több olyan nép jelölésére is használta, akiknek az akkori vagy régen volt lakhelyét a Dunától, illetve a Fekete-tengertől északra lévő *Szkítia* területére helyezte. Így tehát munkájában a *szkíta* név vonatkozik a

¹ LDH 42₂₁–43₁; TALBOT–SULLIVAN 2005. 93.

² LDH 7₉–16₂₃, 17₁₋₂, 24₉–29₂; TALBOT–SULLIVAN 2005. 60–70., 76–81.; THURN 1973. 249₂₄–250₄₇; FLUSIN–CHEYNET 2003. 210. vö. SCHLUMBERGER 1890. 46–98.; EKKEHARD 1966. 341–342.; BRÉHIER 1999. 178–179.; OSTROGORSKY 2003. 243.

³ LDH 17–18₁₉; TALBOT–SULLIVAN 2005. 70–76.; THURN 1973. 250₄₇₋₆₁; FLUSIN–CHEYNET 2003. 211. vö. SCHLUMBERGER 1890. 131–146.; FREYTAG 1857. 195–197.; HONIGMANN 1935. 85–86.

⁴ LDH 18₉–24₈; TALBOT–SULLIVAN 2005. 81–82. vö. FREYTAG 1857. 197–203.; SCHLUMBERGER 1890. 155–250.; BRÉHIER 1999. 179–180.; OSTROGORSKY 2003. 243.

bolgárokra,⁵ a ruszokra⁶ és a magyarokra is,⁷ valamint néhány esetben a *Szkitiában* lakó népek – amelybe itt bizonyos esetekben nem teljesen kizárt, hogy beleértette a besenyőket is – összességére.⁸ Csak az a kérdés, melyik nép hadereje felett arattak a bizánci katonák – vagy pont a Niképhoros Phókas beszédét hallgató harcosok – a beszéd elhangzása előtt győzelmet?

Arról, hogy a *szkiták*on bolgárokat kellene értenünk, aligha lehet szó. A Bizánci Birodalom és a Bolgár Császárság között ez időben béke volt, amely csak nem sokkal II. Niképhoros Phókas trónra kerülése után vált semmissé.⁹ Ez alapján nem meglepő, hogy a bolgár történelem bizánci forrásait tartalmazó szöveggyűjtemény sem vonatkoztatja a forrásrészletben szereplő *szkíta* népvét a bolgárokra.¹⁰ Hasonlóképpen a 963. évet közvetlenül megelőzően nem tudunk olyan rusz vagy besenyő támadásról sem, amely elérte volna a Bizánci Birodalom területét.¹¹

Mindezek tükrében egyértelműnek tűnik, hogy a *szkiták* elleni küzdelmen – lévén Niképhoros Phókas beszédét megelőzően ilyen néven csak ebben az esetben szól a szerző a Bizánci Birodalom elleni támadókról – azt a León diakonos által említett *szkíta* betörést kell érteni, amelyet León Phókas vert vissza sikeresen. A kutatók egyöntetű véleménye szerint, ugyanerről az eseményről számol be a *Vita Athanasii* egy passzusa is.¹² León diakonos elmondja, hogy amikor egy *szkíta* sereg átkelt a Dunán, León Phókas – mivel kevés haderővel rendelkezett – nem bocsátkozott velük azonnal harcba, hanem kivárta a megfelelő alkalmat, és este támadta meg a táborukat. A bizánci csapatok sokakat megöltek a *szkiták* közül, a többiek pedig menekülésre kényszerítettek.¹³ A *Vita Athanasii* csak annyit mond, hogy León Phókas aki a „Nyugat ügyeinek parancsnoka volt”, súlyos vereséget mért a *szkitákra*.¹⁴ Az ellenség azonosítása ebben az esetben teljesen egyértelmű, a források egy magyar sereg sikertelen támadásáról számolnak be.¹⁵ Elterjedt vélemény, hogy ez a magyar hadjárat azonos azzal a 961. húsvétján a Bizánci Birodalmat ért támadással, amelynek során – Theophanés Continuatus szerint – Marianos Argyros patrikios, Makedonia thema vezetője és a Nyugat katepanosa visszavert egy magyar sereget.¹⁶ Ez a vélemény azonban aligha tartható.

Talán azért is datálhatta több kutató is a León diakonos munkájában szereplő eseményt a 961. évre, mert a szövegkiadás margóján közvetlenül a hír mellett ezt az

⁵ LDH 61₁₉₋₂₀, 123₁₀, 173₃, vö. MORAVCSIK 1958. II. 280.

⁶ LDH 143₁₀, 143₁₂, 143₁₅, 144₁₀, 144₁₂, 145₄, 148₅, 148₁₁, 149₃, 149₁₁, 149₁₃, 152₁₇, 152₂₂, 153₄, 153₁₂, 153₁₄, 153₁₉, 153₂₄, 154₁₆, 155₂, 155₁₀, 156₁₈₋₁₉, 157₁₂ stb.

⁷ LDH 182₂, 19₅, 10₆; MORAVCSIK 1988². 72. vö. MORAVCSIK 1958. II. 280.

⁸ LDH 77₇₋₉, 108₁₁₋₁₆, 109₇₋₁₁, vö. MORAVCSIK 1958. II. 280.

⁹ LDH 61₁₂₋₆₂; TALBOT-SULLIVAN 2005. 109–110.; RUNCIMAN 1930. 199–200., 198–200., 303–305.; FINE 1989. 181.; BRÉHIER 1999. 193–194.; OSTROGORSKY 2003. 248.

¹⁰ ЦАНКОВА-ПЕТКОВА 1965. 246–247.

¹¹ A 10. századi besenyő–bizánci kapcsolatokra l. WOZNIAK 1984. 299–316.; MALAMUT 1995. 105–117.; КНЯЗЬКИЙ 2003. 11–36. A 10. századi rusz–bizánci kapcsolatokra l. FRANKLIN-SHEPARD 1996.

¹² VITA ATHANASII 74. 47. jz.; MORAVCSIK 1988. 74. 1. jz.

¹³ LDH 18₁₉₋₁₉; TALBOT-SULLIVAN 2005. 71–72.; MORAVCSIK 1988. 72.

¹⁴ NORET 1982. A 55₄₋₁₇, B 20₃₋₉; Vita Athanasii 37.; MORAVCSIK 1988. 74., 76.

¹⁵ MORAVCSIK 1934. 141.; MORAVCSIK 1988. 74. 1. jz.

¹⁶ BEKKER 1838. 480₁₃₋₁₇; MORAVCSIK 1988. 69. vö. SZABÓ 1869. 318–319.; KRISTÓ 1980. 294–295.; KRISTÓ 1986. 44.; ANTONOPOULOS 1993. 262.

évszámot találta.¹⁷ Ez azonban nem a *szkíták* elleni harc dátuma, hanem pusztán csak azt jelzi – tegyük hozzá, számos egymást követő oldalon is¹⁸ –, hogy León diakonos II. könyvének ezen része Niképhoros Phókasnak a 960. év második felében elkezdődött Kréta elleni hadjáratáról szól, amelynek fő hadieseményei már a 961. évre estek. León diakonostól azonban nem idegen az a gyakorlat, hogy mondanivalóját a kronologikus rendet megbontó epizódokkal egészítse ki.¹⁹ Ebben az esetben is erről van szó. A szerző a kisázsiai frontra átküldött León Phókas hősiességére – ahogy maga is megmondja – csak példaként említi meg az események kapcsán a *szkíták* feletti győzelmét. Ez pedig azt is jelenti, hogy arra nem kerülhetett sor 961-ben, hanem csak 960 júliusa előtt, amikor a hadvezéri képességeiről – és nyilvánvalóan a *szkíták* feletti győzelméről – értesülő²⁰ II. Rómanos császár parancsára León Phókas a csapatai egy részével elhagyta a Balkánt és Kisáziába ment.

Ezen datálást még néhány adat megerősíti. A *Vita Athanasii* megemlíti, hogy a *szkíták* feletti győzelme után León Phókas felkereste Szent Athanasioszt.²¹ Róla azonban tudjuk, hogy ezt követően elment Niképhoros Phókas után Krétára. Mivel pedig a forrás megemlíti, hogy oda való megérkezése előtt a bizánci csapatok már győzelmet arattak,²² így valószínű, hogy a szent 961 márciusa után – amikor a bizánci győzelem egyértelművé vált – utazhatott a szigetre.²³ Az tehát aligha valószínű, hogy a 961. év húsvétján – amikor a feltevés alapján León Phókas vereséget mért a *szkítákra* – Szent Athanasios az Athos-hegyen tartózkodott volna. Mivel a forrás León Phókas *szkíták* feletti győzelme után először Athanasiosnak az Ördög által történt, egy évig tartó megkísértéséről tesz említést, majd csak ezt követően szól a Kréta elleni hadjáratról és a bizánci győzelemről,²⁴ ezek is ellene mondanak annak, hogy a *Vita Athanasii*-ben szereplő hadjáratot a 961. évi magyar támadással azonosítsuk. Ha pedig valóban igaza van a forrásnak, hogy Athanasios egy évig magányosan elmélkedett, kitéve magát az Ördög kísértéseinek, és csak ez után utazott el Krétára, akkor ismét csak 960 tavaszára vagy az előttre kell tennünk León Phókasnak a *szkíták* elleni harcát, hogy a forrás belső kronológiája stabil maradjon.

A felsorolt ellenérvek miatt, úgy tűnik, el kell vetnünk azt a feltevést, hogy a hadjárat, amelynek során a magyarok (*szkíták*) felett León Phókas győzelmet aratott, a 961. év eseményeivel lenne azonosítható. Így azonban önként kínálkozik a lehetőség – lévén más hadjáratról az adott időszakon belül, úgy tűnik, a bizánci források nem tudnak –, hogy a León diakonos és a *Vita Athanasii* által említett hadjáratot azzal a 959. évi magyar betöréssel azonosítsuk, amelyről Theophanes Continuatus és Pseudo-Symeon is hírt ad.²⁵ A források szerint húsvét ünnepén a magyarok (*türkök*) egy serege egészen Konstantinápolyig nyomult előre Thrakiában. VII. Kónstantinos Porphyrogennétos császár ekkor Pothos Argyros patrikiost, az őrség domestikosát küldte ellenük

¹⁷ LDH 19.

¹⁸ LDH 18–28.

¹⁹ LDH 107¹⁹–108⁹; TALBOT–SULLIVAN 2005. 158.

²⁰ Vö. LDH 20⁸–21¹¹; TALBOT–SULLIVAN 2005. 73.

²¹ NORET 1982. A 55¹–17, B 20¹–23; VITA ATHANASII 37–38.

²² LEMERLE 1963. 75.

²³ SCHLUMBERGER 1890. 96.; LEMERLE 1963. 40.

²⁴ NORET 1982. A 56¹–61²⁸, B 21–22; VITA ATHANASII 38–40.

²⁵ ТЫЛКОВА-ЗАИМОВА 1965. 8. 3. jz.

Bukellarion, Opsikios és Thrakesion hadvezérével. A bizánci csapatok – akárcsak a León diakonosnál szereplő történetben León Phókas katonái – éjszaka rátörték a támadókra és vereséget mértek rájuk. A magyar sereg ennek hatására rákényszerült, hogy hazatérjen.²⁶ Mivel a León diakonosnál lévő magyar támadást és a 959. évi magyar támadást a bizánci haderő teljesen azonos módon, egy esti rajtaütéssel verte vissza, joggal merült fel az a lehetőség, hogy a két leírás azonos eseményre vonatkozik.²⁷

Annyit meg kell jegyezni még, hogy a húsvét ünnepe – amelyet a bizánci források a magyar támadásokkal kapcsolatban többször is megemlítenek – nem egyetlen napra, hanem az ünnep egész időszakára vonatkozik. A pogány népek – miként azt León diakonos megjegyzi Jóannész Tzimiskés 969. évi hadjárata kapcsán – úgy vélték, hogy a keresztények nem harcolhatnak húsvét ünnepe idején.²⁸ Így nem kell feltétlenül egyszerű toposznak tekinteni a magyarok támadásának húsvétra való datálását, mint azt Antonopoulos tette.²⁹ Könnyen lehet, hogy az ünnep idejét, valamint a tavaszt – amely a magyar haderő lovai számára is fontos volt – próbálta a magyar sereg is (mint látható, sikertelenül) kihasználni egy támadásra.³⁰

Elképzeltető tehát, hogy León Phókas részt vett 959-ben egy magyar sereg elleni sikeres támadásban. Ezt az azonosítást megengedné az események relatív kronológiája, valamint a hadjárat menetének a leírása. Bár a bizánci krónikák a 959. évi hadjárat kapcsán nem említik név szerint León Phókast, de ezt a hír rövidege folytán aligha tekinthetjük kizáró érvnek.

Egy dolog azonban még magyarázatra szorul. A *Vita Athanasii* azt állítja, hogy León Phókas mint a „Nyugat ügyeinek parancsnoka”³¹ fogott fegyvert a magyarok (*szkiták*) ellen. Mivel azonban 959-ben a magyarok támadása előtt VII. Kónstantinos Porphyrogennétos császár León Phókast Anatolikon strategosává nevezte ki,³² ez ellentétben állna a forrás híradásával. Az egyik lehetőség, hogy feltételezzük, hogy a *Vita Athanasii* írója nem tudta pontosan követni a León Phókas tisztségeiben bekövetkezett változást. Így bár a nyugat domestikosa címet a hadvezér csak II. Rómanos császártól kapta meg 959 végén,³³ de azt az alig egy évvel korábbi esemény kapcsán is az író már szerepeltette. Ilyen tévedés egy szentéletrajz esetében egyáltalán nem lenne szokatlan. Ha azonban komolyan vesszük a *Vita Athanasii* híradását León Phókas címét illetően, valamint azt, hogy az események idején Niképhoros Phókas a kelet domestikosa címet viselte,³⁴ akkor fel kellene tételeznünk, hogy a 959. évi kudarc után 960 elején/kora nyarán³⁵ ismét kísérletet tett egy magyar sereg a Bizánci Birodalom megtámadására. A bizánci haderő azonban, követvén egy jól bevált taktikát, sikeresen visszaverte őket.³⁶

²⁶ BEKKER 1838. 462₁₉–463₇, 746₁₋₅; MORAVCSIK 1988. 69–71.

²⁷ PETIT 1906. 29. 1. jz.

²⁸ LDH 130₆–131₁₂; TALBOT–SULLIVAN 2005. 177–178.

²⁹ ANTONOPOULOS 1993. 259., 259–260.

³⁰ A magyar hadjáratok indulási dátumaira I. GYÓNI 1938. 49–50.; GYÖRFFY 1983. 371.; KRISTÓ 1996. 11–15.; KOVÁCS 1996. 83.; FODOR 2004. 159–160.

³¹ MORAVCSIK 1988. 74. vö. 76.

³² BEKKER 1838. 462₅₋₈.

³³ BEKKER 1838. 472₅₋₇.

³⁴ NORET 1982. A 22₁₋₅, 28₁₋₃, B 16₁₋₃, 19₅₋₆; VITA ATHANASII 37., 33., 36. vö. THURN 1973. 249₂₄–249₃₀; FLUSIN–CHEYNET 2003. 210.

³⁵ ДИМИТРОВ 1998. 75.

³⁶ Vö. DENNIS 1985. 139–140., 164–167., 190–197.

A 950-es, 960-as évek fordulóján a magyarok súlyos fenyegetést jelentettek a Bizánci Birodalom balkáni területeinek biztonságára.³⁷ A gyorsan feltűnő, majd visszavonuló támadókkal szemben a bizánci haderő csak tapasztalt parancsnokai révén tudott sikert elérni. Így aligha lehetett véletlen, hogy 963-ban Niképhoros Phókas a krétai arabok, valamint a Hamdanida Fejdelemség elleni rendkívül súlyos háborúkkal együtt említette meg a Bizánci Birodalommal ellenséges magyarokkal vívott harcokat is. Amennyiben ezen értelmezésünk helyes, úgy a León diakonosnál lévő magyar támadás eddigi 961. évre való datálását 959-re, vagy esetleg 960-ra kell módosítanunk, és a magyarság történelmére vonatkozó híradások közé a Niképhoros Phókas beszédében szereplő, *szkítákra* vonatkozó részt is fel kell vennünk.

BIBLIOGRÁFIA

- ANTONOPOULOS 1993. = ANTONOPOULOS, PANAGIOTIS T.: Byzantium, the Magyar Raids and Their Consequences. *Byzantinoslavica* 54 (1993) 255–267.
- BEKKER 1938. = *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*. Ex recognitione BEKKERI, IMMANUELIS. Bonnae, 1838.
- BRÉHIER 1999. = BRÉHIER, LOUIS: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. Varia Byzantina 1. Budapest, 1999.
- ЦАНКОВА-ПЕТКОВА 1965. = Лъв Дякон, История. Увод, превод и бележки от ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, ГЕНОВЕВА. Гръцки извори за Българската история V. Ed. ДУЙЧЕВ, ИВАН et alii. *Fontes Historiae Bulgaricae* V. София, 1965. 245–276.
- DENNIS 1985. = *Three Byzantine Military Treatises*. Text, Translation, and Notes by DENNIS, George T. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 25. Washington, 1985.
- ДИМИТРОВ 1998. = ДИМИТРОВ, ХРИСТО: *Българо-унгарски отношения през средновековието*. София, 1998.
- ЕККЕНХАРД 1966. = ЕККЕНХАРД, EICKHOFF: *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland*. Berlin, 1966.
- FINE 1989. = FINE, JOHN VAN ANTWERP JR.: *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1989.⁵
- FLUSIN–CHEYNET 2003. = Jean Skylitzes *Empereurs de Constantinople*. Texte traduit par FLUSIN, BERNARD et annoté par CHEYNET, JEAN-CLAUDE. *Réalités Byzantines* 8. Paris, 2003.
- FODOR 2004. = FODOR ISTVÁN: A kalandozó hadjáratok néhány művelődéstörténeti tanulsága. In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS GYÖNGYI. Budapest, 2004. 159–165.
- FRANKLIN–SHEPARD 1996. = FRANKLIN, SIMON–SHEPARD, JONATHAN: *The Emergence of Rus (750–1200)*. London–New York, 1996.
- FREYTAG 1857. = FREYTAG, GEORG WILHELM: Geschichte der Dynastien der Hamdaniden in Mosul und Aleppo. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 11 (1857) 432–498.
- GYÓNI 1938. = GYÓNI MÁTYÁS: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*. Magyar–görög Tanulmányok 7. Budapest, 1938.
- GYÖRFFY 1983. = GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar állam félnomád előzményei. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. TÖKEI FERENC. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18. Budapest, 1983. 365–390.

³⁷ THURN 1973. 276₂₃–277₃₁; FLUSIN–CHEYNET 2003. 202.; MORAVCSIK 1988. 86.

- HONIGMANN 1935. = HONIGMANN, ERNST: *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*. Bruxelles, 1935.
- КНЯЗЬКИЙ 2003. = КНЯЗЬКИЙ, О. Игорь: *Византия и кочевники южнорусских степей*. Санкт-Петербург, 2003.
- KOVÁCS 1996. = KOVÁCS LÁSZLÓ: Fegyver és vitéz. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest, 1996. 81–108.
- KRISTÓ 1980. = KRISTÓ GYULA: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980.
- KRISTÓ 1986. = KRISTÓ GYULA: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986.
- KRISTÓ 1996. = KRISTÓ GYULA: A magyar kalandozó hadjáratok szezonálisága. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság*. Szerk. PÁLFI GYÖRGY–FARKAS L. GYULA–MOLNÁR ERIKA. Szeged, 1996. 11–15.
- LEMERLE 1963. = LEMERLE, PAUL: La Vie ancienne de Saint Athanase l'Athonite composée au début du XIe siècle par Athanase de Lavra. In: *Le Millénaire du Mont Athos, 963–1963*. Chevetogne, 1963. 59–100.
- LDH = *Leonis Diaconi Historiae*. Ed. HASII, CHARLES BENOÎT. Bonnae, 1828.
- MALAMUT 1995. = MALAMUT, ÉLISABETH: L'image byzantine des pechenégués. *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995) 105–147.
- MORAVCSIK 1934. = MORAVCSIK GYULA: *A magyar történet bizánci forrásai*. A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. kötet, 6/b. füzet. Budapest, 1934.
- MORAVCSIK 1958. = MORAVCSIK, GYULA: *Byzantinoturcica II*. Berlin, 1958.²
- MORAVCSIK 1988. = MORAVCSIK GYULA: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988.²
- NORET 1982. = *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*. Ed. NORET, JACQUES. Corpus Christianorum. Series Graeca 9. Brepols–Turnhout, 1982.
- OSTROGORSKY 2003. = OSTROGORSKY, GEORG: *A bizánci állam története*. Budapest, 2003.
- PETTIT 1906. = PETTIT, LOUIS: Vie de Saint Athanase l'Athonite. *Analecta Bollandiana* 25 (1906) 5–89.
- RUNCIMAN 1930. = RUNCIMAN, STEVEN: *A History of the First Bulgarian Empire*. London, 1930.
- SCHLUMBERGER 1890. = SCHLUMBERGER, GUSTAVE LÉON: *Un empereur byzantin au dixième siècle Nicéphore Phocas*. Paris, 1890.
- SZABÓ 1869. = SZABÓ KÁROLY: *A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig*. Pest, 1869.
- TALBOT–SULLIVAN 2005. = *The History of Leon Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Introduction, translation, and annotations by TALBOT, ALICE-MARY and SULLIVAN, DENIS F. with the assistance of DENNIS, GEORGE T. and MCGRATH, STAMATINA. Washington, 2005.
- ТЪПКОВА-ЗАИМОВА 1965. = ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, ВАСИЛКА: Житие на Атанасий Атонски. Ин: *Гръцки извори за Българската история VI*. Ед. ДУЙЧЕВ, ИВАН et alii. Fontes Historiae Bulgaricae 10. София, 1965. 8–11.
- THURN 1973. = *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*. Recensuit THURN, IOANNIS. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5. Berolini–Novi Eboraci, 1973.
- VITA ATHANASII = *La Vie de Saint Athanase l'Athonite*. Chevetogne, 1963.
- WOZNIAK 1984. = WOZNIAK, FRANK EDWARD: Byzantium, the Pechenegs and the Rus': the Limitations of a Great Power's Influence on its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984) 299–316.

Nicephorus Phocas and the Scythians

The Byzantine army of Asia Minor proclaimed Nicephorus Phocas as emperor in 963. He told them – according to Leon Diaconus – that they should expect a serious civil war. Previously they fought bravely against Cretans, *Scythians* and Arabs, but they now had to fight against their own countrymen. Nicephorus Phocas' army invaded the island of Crete in the summer of 960. The besiegers conquered the capital city, Kandia, in 961. As a result of the victory, after one and a half centuries of Muslim rule, the island again became part of the Byzantine Empire. Almost at exactly the same time, Nicephorus Phocas's brother, Leon Phocas defeated the prince of Hamdanids, Sayf ad-Daula's army on 8 November 960. After the successful campaign to Crete, Nicephorus Phocas continued the war against the Hamdanids. As a result, the capital of Sayf ad-Daula, Aleppo fell into the hands of the Byzantines in 962 with the exception of its citadel. It appears that the fighting against Cretans and Arabs which is mentioned in Nicephorus Phocas' speech refers to these two victorious wars. It is obvious that Nicephorus Phocas (or Leon Diakonos, who attributes the speech to him) wanted to refer well-know, recent events in the case of the war against the *Scythians*.

Who were the *Scythians*? Bulgarians, Russians, Pechenegs or Hungarians? Bulgarians cannot be these *Scythians*. There was peace between the Byzantine Empire and Bulgaria at this time, which only ended after Nikephorus Phocas occupied the throne. Similarly, we know of no Russian or Pecheneg attack before the 950–960s that reached the Byzantine Empire. In contrast, the Hungarians were a serious threat to the Byzantine Empire in the 950–960s. Although these attacks were beaten back by the Byzantine army, but Byzantine soldiers were able to experience how dangerous their enemy was. It is clear, that Nicephorus Phocas mentions three dangerous enemies: the Arab warriors on the island of Crete, the army of Hamdanids in Asia Minor, and the *Scythians* namely Hungarians in the Balkans.

Társadalomtörténet

A rojcsai prediálisok a 13–14. században

A középkori Szlavónia világi igazgatása az Árpád- és Anjou-korban – csakúgy, mint a Magyar Királyság törzsterületén – a vármegyéken és várispánságokon, illetve magukon a várakon, azaz a várszervezetben nyugodott. A Dráva és a Gvozd-hegység között fekvő szlavóniai várispánságok¹ – melyek közül a középkor folyamán mindössze Zágráb és Kőrös fejlődött valódi megyévé, magába olvasztva a többi *comitatust* – intézményi működését és a kereteik között élő népesség történetét illetően a szakirodalom egyszerre számol (joggal) a magyar királyi uralmi területén másutt is megfigyelhető általános jelenségek, illetve regionális specialitások egyidejű jelenlétével. Az idevágó (magyar viszonylatban nem túlságosan tetemes) historiográfiai anyagot átböngészve azonban könnyen az a benyomásunk keletkezhet, hogy e megközelítés ellenpólusán egyben az a – nem is egészen alaptalan – előfeltevés is meghúzódik, hogy e „helyi jellegzetességek” is valamiféle „átfogó törvény” köré szerveződtek. Azaz, mintha létezett volna a Magyar Királyság várszervezetének keretei között egy sajátos, de a maga rendszerén belül *szintén generális „törvényszerűségek” szerint működő*, ún. szlavón(iai) várispánsági (al)rendszer.² Ez a premissza persze korántsem légből kapott – számos olyan közismert és kevesebb figyelemre méltatott tényezőre utalhatnánk, amely az efféle egyneműsítésnek alapjául szolgálhat –, ugyanakkor nem menthet fel minket az alól, hogy a régió *belüli* jellegzetességeket tüzetesebb vizsgálat alá vonjuk, akár a(z al-) rendszer egészét, akár az egyes Dráván-túli várispánságok egyedi sajátosságait illetően.

Társadalomtörténeti tekintetben a historiográfiában felbukkanó egyik szembeötlő általánosítás a *szlavóniai várjobbágyság* és az ún. (horvát-)szlavón *prediális nemesség* történetének összefüggéseit illeti.³ Ez röviden abban összegezhető (amint

¹ Az ún. szlavóniai várispánságok számát illetően a magyar historiográfiában némi bizonytalanság tapasztalható. A szerzők 14–17 ispánsággal számolnak, attól függően, hogy „Szlavónia” területi (és igazgatási) kereteit hogyan definiálják (hogy t.i. miként ítélik meg Varasd, illetve az ún. alsó-szlavóniai megyék (Szana, Orbász, Dubica) hovatartozását). Vö. KRISTÓ 1988. 309–329.; KMTL 650–652. (ROKAY PÉTER–TAKÁCS MIKLÓS); KRISTÓ 2003. 78.; WEISZ–ZSOLDOS 2010. passim.

² Igazgatástörténeti vonatkozásban legutóbb Zsoldos Attila fogalmazta meg azon véleményt, miszerint a szlavóniai várszervezet – a Vág-völgyi szisztémához hasonlóan – ún. *határvárispánságok*ként szerveződött meg a 11–12. század folyamán. ZSOLDOS 2011b. 10–11. A *confinum*-rendszerre általában: ZSOLDOS 2000. Zsoldos – a megyévé fejlődő Zágrábon és Kőrösön, az alsó-szlavón vármegyéken, illetve a 13–14. században Szlavóniához nem számított Varasdon kívül – az Árpád-korban 11 drávántúli határvárispánsággal számol. Vö. ZSOLDOS 2011a. passim

³ Jelen tanulmány kereteit messze szétfeszítené azoknak a kellőképpen nem tisztázott kérdéseknek az akárcsak érintőlegesen tárgyalása is, melyek a magyarországi törzsterületen is – igaz, Szlavóniával ellentétben lényegében kizárólag egyházi birtokokon – megtalálható (egyházi) prediális nemesség és a királyi várszervezet várjobbággyi rétegének (és utódaiknak) gondos történeti összevetéséből fakadnának. A jellemzően általánosító analógiák érzékeltetésére a régebbi szakirodalomból talán elegendő Pesty Frigyes álláspontját idézni, aki szerint az egyházi jobbággyok lényegileg megfeleltethetőek a várispánsági kötelékben élő „szent király jobbággyaival” (PESTY 1882. 80.), vagy Fügedi Erik nézetét, aki úgy vélte, hogy az egyházi nemes jobbággyok (későbbi prediálisok) olyan jogállást foglaltak el az egyházi

az Pesty Figyes,⁴ Csánki Dezső,⁵ Váczy Péter⁶ és Bónis György⁷ egymásra épülő megállapításából leszűrhető), hogy Szlavónia területén az Árpád-kori várispánságok magyarországi társaikhoz hasonlóan a 13–14. század folyamán egyházi vagy magánföldesúri függésbe kerültek (eltekintve néhány, királyi/ báni kézen maradó kivételtől mint Kőrös vagy Nagykemlék), ám a várispánságok elitjét képező várjobbágyi réteg (szemben a magyarországi törzsterülettel) itt nem tűnt el, hanem sajátos helyzetű és szervezettű várnemességgé, avagy prediális nemességgé alakulva az egész középkoron át fennmaradt.⁸ A drávántúli prediálisok intézményét a hűbériség magyarországi jelenségeinek kontextusában értelmező Váczy úgy fogalmazott, hogy „Horvátországban és Szlavóniában a várjobbágyi birtok praedialis alakot öltött”,⁹ míg Bónis „a királyi prediálisokat (...) a vár függéséből kiemelkedő kondicionális nemeseknek” tekintette,¹⁰ a váruradalmakkal együtt magánföldesúri függésbe került egykori várjobbágy-nemzetségeket¹¹ pedig a középkor későbbi szakaszában felbukkanó – végeredményben szinonímnak gondolt – kifejezések („nemes várjobbágy” – „várnemes” – „prediális”) mögött rejlő csoportokkal hozta genetikus összefüggésbe.¹²

birtokon, mint a várjobbágyok a várbirtokon (FÜGEDI 1938. 23.). Mivel a magyarországi várjobbágy-ság történetét az újabb kutatások tisztázták (ZSOLDOS 1999.), ezért mindenekelőtt a magyarországi (egyházi) prediálisok helyzetének pontos meghatározására lenne szükség a szlavóniai társadalomtörténeti fejlemények ide vonható problémáinak komparatív vizsgálatához (is), mivel – mint az közismert – az egyházi (prediális) nemesség intézménye Szlavóniában is megtalálható volt a zágrábi püspökség területén. Vö. KMTL. 181–182. (SOLYMOSI LÁSZLÓ). Hogy e kérdések tisztázása híján – t.i. hogy mi mivel vethető párhuzamba, úgy országos, mint regionális viszonylatban – milyen értelmezési nehézségekkel kell szembenéznünk a szlavón (kis)nemesi társadalom kialakulásának és sajátosságainak meghatározásakor, elegendő, ha a kérdéskörre vonatkozó máig legfontosabb tanulmány megállapítását idézzük Bónis György tollából (1947-ből): „Ezen a területen [t.i. Szlavóniában – Sz. G.] nem érvényesül a kettéválás egyházi és világi nagybirtok között: a délvidéki egyházi nemes és a világi uradalom prediálisai azonos jogállást élveznek. Mindkettő a várjobbágy-ságból nőtt ki, s annak tradícióját tartotta fenn (...) Ezért a királyi, egyházi és világi prediális típusai között folytonos az átmenet, viszont a magyarországi egyházi nemes (...) egészen más típus.” (kiemelés tőlem – Sz. G.) BÓNIS 2003. 260. L. még VÁCZY 1928. 79. (1. jz.) Hasonlóan indokolt lenne az egymással genetikus összefüggésbe aligha hozható, de társadalmi helyzetüket és olykor intézményeiket tekintve is kétségtelenül analóg(nak tűnő) vonásokat hordozó, elsősorban a középkori Magyar Királyság periferiáin megfigyelhető, összefoglalóan csak „partikulárisnak” hívott nemesi csoportok minuciózus összehasonlító vizsgálata. Vö. FEKETE NAGY 1937.; BÓNIS 2003. 243–307.; KMTL. 556–557. (ENGEL PÁL); RADY 2000. 79–95.; SZEBERÉNYI 2011.

⁴ PESTY 1880.; PESTY 1882.

⁵ CSÁNKI 1893. 120–122.

⁶ VÁCZY 1928. 77–87.

⁷ BÓNIS 2003. 243–260.

⁸ Csánki a szlavón prediálisok három csoportját különítette el a 15. századi Kőrös megye területén: 1.) királyi várak prediálisai: Kőrös és Nagykemlék; 2.) egyházi uradalmak prediálisai (zágrábi püspökség, császári és glogoncai prépostságok, bélai apátság, vránai perjelség), 3.) egy sor magán kézre került hajdani ispánság prediálisai, melyek közül a legfontosabb Rojcsa. CSÁNKI 1893. 120–121.

⁹ VÁCZY 1928. 84.

¹⁰ BÓNIS 2003. 250.

¹¹ Bónis – Thallóczy Lajos nézetei nyomán – úgy vélte, hogy Szlavónia magyar megszervezése során az uralkodó az itt talált, erős nemzetségi szervezetet „meghagyta [eredeti] állapotában, de várjobbágygá tette őket” (Thallóczyt idézi: BÓNIS 2003. 246.), mi több, feltételezte, hogy „a horvát-szlavón nemzetségek összetartása olyan erős volt, hogy még a királyi várak más elv alapján nyugvó keretei között is fennmaradtak”. BÓNIS 2003. [1947] 252.

¹² BÓNIS 2003. 254.

Azaz, a magyar történetírás szerint „Szlavóniában a várjobbágyok rétege alakult át praedialis nemessé”.¹³

Horvát oldalról a fenti álláspont mellé helyezhető Nada Klaić véleménye, aki úgy vélte, hogy IV. Béla alakította ki a tatárjárás után a királyi hadsereg és birtokok reorganizálása érdekében azt az új „szabados”-típust (*‘slobodnjak’*, melyen Klaić végeredményben a feltételes szabadsággal rendelkező különféle társadalmi csoportokat értette, elsősorban a várjobbágyokat), melyet szlávul *praznik*-nak, az oklevelekben pedig *praedialis*nak hívtak.¹⁴ Egészében véve azonban e társaságot a várjobbágyokkal többé-kevésbé analóg helyzetű rétegeként azonosította, és a rájuk alkalmazott „prediális” kifejezésben inkább a „szabadosok” 13. század második felében felbukkanó új elnevezését látta, sem mint valamiféle társadalmi különbségre utaló jelölőt.¹⁵

Jelen dolgozat kereteit alaposan meghaladná a szlavóniai prediális nemesség történetének feldolgozása, így alább csupán arra teszek kísérletet, hogy az e tekintetben legjelentősebb, legjobb forrásadottságokkal rendelkező várispánság, a Köröstől keletre fekvő Rojcsa (Rovišće) 13–14. századi példáján keresztül érzékeltessem, hogy a szlavón várjobbágyok és (a világi) prediálisok viszonyának fenti, általánosító jellegű értelmezése a 15. századot megelőző időszakban feltétlenül árnyalásra szorul.

Mielőtt a szlavón prediális nemesség iskolapédájának tekintett rojcsaiakra vonatkozó adataink elemzését megkezdeném, érdemes figyelnünk egy olyan mozzanatra, amely önmagában is problematikusá teszi a fenti „várjobbágyból prediális nemes” egyenes vonalú leszármazás Szlavónia *egészére* kiterjeszthető voltát. A szlavóniai várispánságokra vonatkozó 13–14. századi okleveles adatokat áttekintve ugyanis szembeötlő, hogy míg várjobbágyokkal lényegében mindenütt találkozunk (bár ennek dokumentálhatósága korántsem mondható egyenletesnek az egyes ispánságokban), addig prediálisok mindössze öt várispánsággal összefüggésben bukkannak fel, nevezetesen Csezmice, Garics, Gerzence, Rojcsa és Zágráb *comitatus*ok területén.¹⁶ Mi több, a 14. század végéig uralkodói kézen maradó Rojcsát leszámítva – melynek prediálisairól mind közül messze a legtöbb információ áll rendelkezésre – a másik négy ispánság részint meglehetősen gyér forrásanyaggal rendelkezik, részint többségük már a 13. század végére egyházi kezére került (mint Garics és Gerzence, de ebben az összefüggésben ide vonhatók a püspöki prediálissá lett egykori zágrábi várjobbágyok is)¹⁷, eleve megnehezítve ezzel a 13–14. századi szlavóniai prediális nemesség *világi* közegeben való tanulmányozásának lehetőségét.¹⁸

¹³ KMTL 556. (ENGEL PÁL)

¹⁴ KLAJĆ 1976. 330. 1257. március 4-én IV. Béla Gerzence várispánságban Tyburciusnak tesz földadományt „*sub eadem condicione, quibus alii prediales nostri, qui vulgo paraznik dicuntur*”. CD V. 53. (578. sz.) Vö. VÁCZY 1928. 77–78., BÓNIS 2003. 248.

¹⁵ KLAJĆ 1976. 330.

¹⁶ Nada Klaić is rámutatott, hogy prediálisok „csak néhány szlavón zsupániában bukkanak fel”. KLAJĆ 1976. 330. Érdemes megjegyeznünk, hogy ezzel szemben a 13–14. században meglehetősen jól dokumentáltnak mondható, utóbb Zágráb megyébe olvadó *marócsai várispánság* esetében (Vö. KRISTÓ 1988. 323–324.) például számos adatunk van várjobbágyokra, míg prediálisoknak nyomát sem találjuk.

¹⁷ Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a zágrábi várjobbágyok esetében az ún. „turopoljei nemesi közösség” históriája több ponton is analógiával szolgálhat a drávántúli prediális nemesség történetének megértéséhez, melynek tisztázása további kutatásokat igényel. Vö. SZEBERÉNYI 2011.

¹⁸ Itt nincs tér a többi várispánság adatainak elemzésére, ám Csezmice, és főként Garics és Gerzence esete – 1277-ben ez utóbbiakat Timót zágrábi püspöknek adományozta IV. László (Vö. ZSOLDOS 2010. 83–86.) – egyértelműen arra vallanak, hogy a 13. század utolsó negyede *előtt* feltétlenül számolnunk

A rojcsai prediálisok történetének 13. századi kezdetei, s főként e kismemesi csoport magánföldesúri függésbe kerülése okán a 14–15. század fordulója körüli évtizedekben zajló perpatvar már korábban a történetírás látókörébe került.¹⁹ Így régóta ismert, hogy a rojcsai várjobbágyok és prediálisok históriája először 1279-ben vett jelentős fordulatot, mikor IV. László király a „Dráván túli igazi és természetes királyi szerviensek” közé sorolta őket („*tanquam veros et naturales servientes nostros regales ultra Dravam constitutos*”)²⁰, kiváltságaikat pedig az Anjou királyok is megerősítették. 1393-ban azonban az addig királyi kézen lévő Rojcsa (végleg) magánkézbe került, midőn Zsigmond király Szerdahelyi Ders Mártonnak és fivérének adományozta azt, ami fordulatokban gazdag „háborúsághoz” vezetett az új földesurak és a jobbágyors veszélye ellen hadakozó rojcsai prediálisok között.²¹ A két időpont közti fejleményekre a történetírás eddig kevés figyelmet fordított,²² holott a rojcsaiakra vonatkozó 14. századi adatok számos olyan mozzanatot megvilágítanak, melyek közelebb visznek bennünket az Árpád-kori szlavóniai várispánsági rendszer felbomlási folyamatának megismeréséhez.

Rojcsai várjobbágyok és prediálisok 1279 előtt

A rojcsai várszervezet ugyan – hasonlóan a szlavóniai várispánságok többségéhez – jórészt csupán a 13. század közepétől követhető nyomon az okleveles anyagban,²³ mindenesetre az 1279-es privilégiumot megelőző negyedszázadban a rojcsai várjobbágyok és prediálisok párhuzamos jelenlétét tapasztaljuk.

1255-ben Gutkeled nb. István szlavón bánnak az elidegenített várföldek helyreállítása végett Rojcsában tett intézkedései kapcsán értesülünk arról, hogy a várnépek közül eredeti „szabadságukba” helyezte vissza azokat, akiket illetéktelenül a várjobbágyok vagy prediálisok között talált. Ez utóbbi két társaságot (köztük négy, korábban a várjobbágyok közé sorolt *hospest*) megerősítette azon állapotukban, melyet még „Kálmán király” rendelt számukra.²⁴ A bán ugyanezen évben a rojcsai nemes várjobbágyok között talált „szabad emberek” (*liberos homines*) szintén Kál-

kell Szlavónia ezen részében a nem egyházi jellegű (királyi) predialitás intézményével. Bizonyos megfontolások alapján – ennek kifejtése egy másik tanulmány feladata – felvethető, hogy a drávántúli prediális nemesség Árpád-kori történetét összekössük Szlavónia megszervezésének folyamatával. L. SZEBERÉNYI [kézirat]

¹⁹ PESTY 1880. II. 292–297.; PESTY 1882. 389–397., CSÁNKI 1893. 121.; BUTURAC 2003. 19–44. (A munka első kiadása 1975-ben jelent meg.); ADAMČEK 1976–1977.; MÁLYUSZ 1984. 133–135.; NÓGRÁDY 2001.

²⁰ HO VII. 172–173. (131. sz.) Megjegyzendő, hogy Josip Adamček – minden indoklás nélkül (!) – 14. századi hamisítványnak minősítette IV. László több verzióban és számos átirásban fennmaradt privilégiumát (ADAMČEK 1976–1977. 153.), a magyar forráskritika azonban egységesen hitelesnek tekinti azt. L. RA 2970–2972. sz., 2989. sz., KRISTÓ 1988. 314., továbbá az előző jegyzetben hivatkozott irodalmat.

²¹ ADAMČEK 1976–1977. 155–158.; MÁLYUSZ 1984. 133–135.; NÓGRÁDY 2001. 78–81.; BUTURAC 2003. 41–44.

²² 1279–1393 között mindössze néhány kiragadott adatot idéz PESTY 1880. II. 293. és ADAMČEK 1976–1977. 154. is, illetve a források egy részéről felsorolásszerű áttekintést ad BUTURAC 2003. 25–34.

²³ KRISTÓ 1988. 313. Első adatunk a rojcsai várispánságra (egyben várjobbágyaira is) 1232-ből való. CD III. 369. (323. sz.) Rojcsai prediális először 1255-ben szerepel: CD IV. 597. (514. sz.)

²⁴ CD IV. 596–597. (514. sz.): „*quos inuenimus ex castrensibus indebite factos esse iobbagiones castri vel praediales eos reddidimus in pristinam libertatem, quos vero inuenimus iobbagiones castri et praediales, illos in statu suo, secundum quod Colomannus rex bonae memoriae ordinauerat*”. Az oklevélben említett „Kálmán királyt” Pesty II. András fiával (PESTY 1882. 390.), míg Bónis – tévesen – a Könyves királlyal azonosította. BÓNIS 2003. 247.

mán ideje óta várjobbágyként bírt földjei feletti birtokjogát erősítette meg.²⁵ 1262-ben Jursa rojcsai ispán a vár határában fekvő, elhagyott *Klokocheuch* földet adta Preusa *comes*nek,²⁶ melyről a királyi megerősítés kapcsán megtudjuk, hogy az után birtokosa „prediális módra” teljesített szolgálatot.²⁷

IV. Béla 1265. január 27-i és Roland szlavón bán 1265. június 24-én kelt oklevelei²⁸ igen fontos pontokon világítják meg a rojcsai várjobbágyok és prediálisok viszonyát az 1279 előtti időszakban. A királyi diploma a rojcsai *comes*ek (az említett Jursa és két társa, „*comites de Ryuche*”²⁹), illetve a rojcsai „szabad magyar prediálisok” és várjobbágyok (*prediales liberos Hungaros videlicet et iobagiones castri de Ryuche*) között az ispánoknak fizetendő szállásdénárok kapcsán támadt vitájáról döntött, egyben szabályozva a hasonló nézeteltérések bonyolításának további módját is. A királyi rendelkezés szerint a 25 rojcsai prediális a továbbiakban annyival tartozik a rojcsai *comes*eknek *descensus* címén, amennyit (i.e. 7 márkát) akkor fizettek, midőn számuk még hatvan volt,³⁰ (a *comes*ek pedig nem követelhetek többet, dacára időközben szerzett királyi privilégiumlevelüknek³¹). Roland bán oklevele utal arra az ismeretlen – de ezek szerint 1265 januárja előttre keltezhető – királyi mandátumra, melynek alapján elkülönítette a rojcsai „szabad hospesektől” és várjobbágyoktól (*de liberis hospitibus et de iobagionibus castri de Ryuche*) az előbbi királyi oklevélben is említett 25 „szabad prediális” birtokait.³² Azaz, 1265 előtt a későbbiekhez képest lényegesen nagyobb számú prediálist tartottak számon a rojcsai várispánságban, a fenti adatok pedig kevés kétséget hagynak a felől, hogy *határozottan megkülönböztették* őket a várjobbágyoktól. Ezt erősíti meg az is, hogy helyzetük – amint arra szállásdénárjaik fizetésének szabályozásából következtethetünk – korábban is külön, vélhetőleg még Kálmán herceg által lett meghatározva. Másfelől kétségtelen, hogy bár a prediálisok és várjobbágyok közti különbségtétel határozottan tűnik, de státuszuk közös nevezőt is kellett, hogy tartalmazzon, melynek alapja minden bizonnyal a rojcsai várhoz rendelt szolgálat, és ennek keretében a rojcsai ispán(ok) joghatósága lehetett. Az utóbbira vonatkoztatható IV. Béla oklevelének az a szakasza, amely a jogi processzus szabályozásakor mindkét csoportra nézve hangsúlyozza, hogy az ispánok vagy officialisaik (*predicti comites* [vel sui] *officiales*) idézésére a prediálisok és várjobbágyok, illetve népeik (*prediales et iobagiones castri nec non populos eorundem*, másutt: *prediales et eorum populi*) azokban az ügyekben, melyekben a megyéispánok színe elé tartoznak (*in illis casibus, in*

²⁵ CD IV. 613–615. (530. sz.)

²⁶ CD V. 230–231. (734. sz.)

²⁷ CD V. 263. (762. sz.): „*more predialium exhibit seruicium de predicta terra*”. Preusa~Prelsa *comes* birtokának határai felbukkannak 1265-i határjárásban is. CD V. 337–338. (829. sz.)

²⁸ CD V. 329–330. (820. sz.), CD V. 337–338. (829. sz.). Vö. PESTY 1882. 391–392.

²⁹ Vö. ZSOLDOS 2011. 187. (344. jz.), 188. (345. jz.)

³⁰ CD V. 329. (820. sz.): „*viginti quinque prediales supradicti tandumde soluere debeant ratione descensus ipsius comitibus de Ryuche pro tempore constitutis, quantum tunc soluebant, cum fuerunt numero sexaginta prediales, videlicet septem marcas*”

³¹ Ez az elveszett oklevél a „garicsi prediálisok szabadsága” (*secundum tenorem libertatum predialium de Garyg*) szerint szabályozta – a *comes*ek szempontjából nyilvánvalóan kedvezőbb módon – a kérdést. CD V. 329. (820. sz.) Erre bővebben: SZEBERÉNYI [kézirat]

³² CD V. 337. (829. sz.): „*rex de liberis hospitibus et de iobagionibus castri de Ryuche viginti quinque liberos prediales exclusis aliis in eodem comitatu constituisset.*”

quibus iidem coram comitibus parochialibus astare), csak a király három hű szlavóniai nemese egyikének, illetve valamely hiteleshely tanúbizonyságának közreműködése esetén kötelesek megjelenni.³³ A várhoz kötő szolgálat megragadása nehezebb feladat, mivel erről forrásaink keveset árulnak el. Mindazonáltal a Preusa comesnek tett említett adomány,³⁴ továbbá a prediálisokra alkalmazott „szabad” jelző, illetve ’prediális’ elnevezésük alapján valószínűsíthető, hogy a prediálisok eredendően a vár földjéből kihalított *predium* után szolgálatot vállaló, netán saját földjükkel a vár szolgálatába lépő közszabadok lehettek, akik azonban a *servitium* vállalásával is megtartottak elemeket *liber* állapotukból.³⁵ Arra a kérdésre, hogy mi vezetett a rojcsai prediálisok számának meglehetősen radikális, hatvanról huszonötre történő csökkentésére,³⁶ a válasz az lehet, hogy az uralkodó egyszerre igyekezett a *servitium* fejében adott birtok értékét a szolgálatra valóban alkalmas szinten tartani, és a rojcsai várispánság (a várszervezet fenntartása szempontjából alapvető) birtokállományának erodálódását lassítani.

Az mindenesetre bizonyos, hogy a már addig is (részben) külön csoportot alkotó prediálisok ezután még *exkluzívabb* réteget képeztek, társadalmi és birtokjogi helyzetük pedig határozottan elválasztotta őket a várjobbágyoktól.³⁷ Már Roland bán említett oklevelének több mozzanata is erre utal. A diploma – mely egyébiránt a 25 rojcsai prediális egyike, Miklós fia Bense *predium*ába való beiktatása végett született³⁸ – hangsúlyozza, hogy az adományos és „szabad társai” (*Bense et sui consocii liberi, scilicet prediales*) azt a szabadságot élvezik, hogy (a rojcsai comesek beleszólásától mentesen) bárkit földjükre fogadjanak,³⁹ mi több „a vár és a rojcsai ispánság” minden joghatósága alól ki vannak véve.⁴⁰ Az utóbbi kitétel – lévén IV. Béla korábbi szabályozása (mint láttuk) ugyan bizonyos ügyekben eljárásjogilag korlátozta a prediálisok (és várjobbágyok) feletti ispáni jogkört, de nem szüntette meg azt (erre csak 1279-ben került sor) – arra utalhat, hogy a rojcsai várispánság ekkor csupán a prediálisok *birtokai* ügyében vesztette el végleg minden joghatóságát,⁴¹ ami várjobbágyokra e megfogalmazásban természetesen nem is vonatkozhatott volna.

³³ CD V. 329. (820. sz.): „vno de tribus fidelibus nostris nobilibus Sclauonie”, azaz Isakk fia Incon, Tolomerius fia Farkas, vagy Belus bán fia István.

³⁴ Jursa ispán oklevele hangsúlyozza, hogy Preusa comest „cognouimus esse uirum prouidum et ad seruicia regni apparatusum.” CD V. 230. (734. sz.)

³⁵ Váczy szerint is „a praedialis birtok szabad eredetet árul el”. VÁCZY 1928. 78. A várjobbágyok közé sorolt *hospesek*, illetve „*liberi homines*” [CD IV. 597. (514. sz.), 613. (530. sz.)], valamint Roland bán oklevelében a várjobbágyoktól és az immár korlátozott számú prediálistól egyaránt külön említett „szabad *hospesek*” kilétét még kevésbé tudjuk megragadni, de a *liber* jelző (illetve maga a „vendég” elnevezés) esetükben is a közszabadságnak a 13. század közepén még meglévő elemeire utalhat.

³⁶ Vö. VÁCZY 1928. 79. (1. jz.); BÓNIS 2003. 247.

³⁷ Pesty is már utalt rá, hogy a „praedialisták a rovischei várispánságban, úgy látszik, előnyösebb állásban voltak a várjobbágyokhoz képest”. PESTY 1882. 391.; hasonlóan BÓNIS 2003. 248.

³⁸ A birtokra l. még CD V. 409. (881. sz.), 417. (887. sz.)

³⁹ CD V. 338. (829. sz.): „*liberam habent facultatem, quoscumque voluerint ad suam porcionem recipiendi; nec comites de Ryuche ipsos potuerunt de huiusmodi recepcione hominum prohibere.*”

⁴⁰ CD V. 338. (829. sz.): „*de omni iurisdictione dicti castri et comitatus de Riuche sunt exempti et penitus expediti.*”

⁴¹ Erre utalhat IV. Béla 1266-ban Bensenek kiállított oklevele, mely szerint földjét „*possidere in eadem libertate, qua alii prediales per nos ordinati ibidem terras tenent.*” CD V. 410. (881. sz.) Vö. VÁCZY 1928. 82. (3. jz.) 1279-ben Gutkeled nb. Miklós volt bán oklevele a rojcsai vár földjeinek helyreállítása kapcsán említi, hogy arra a várjobbágyok és a prediálisok földjeitől való elkülönítéssel egyidejűleg

A rojcsai prediálisok és várjobbágyságok közti társadalmi különbségtételt sajátosan világítja meg ugyanakkor Lőrinc rojcsai ispán 1270. évi oklevele. A IV. Béla által Perchinus zágrábi kamaraispánnak adományozott⁴² rojcsai *Macek villicatus*ba való beiktatásról szóló oklevél szerint az eljárás a megszokott módon, azaz a császári káptalan mint hiteleshely tanúsága, valamint valamennyi várjobbágyság és prediális (továbbá minden más határos) jóváhagyása mellett zajlott.⁴³ Ami szempontunkból érdekes, hogy az oklevél a hozzájárulók mindkét csoportjából név szerint is felsorol tagokat. Eszerint a várjobbágyságokat Saul, Myle (akik – Cermynussal együtt – ispáni emberekként is eljárak), Zlobyuechi, Vuzmek, Vrbanus és Tybolt (*pro beneplacito et voluntate omnium iobagionum castri*),⁴⁴ míg a prediálisokat (*vniversorum predialium*) Junus comes, Tyburcius mester (a határjárásban: *comes*), Erney prépost (hj.: *mester*), Junus comes frateri: István és Jak, Leusták *comes*⁴⁵ és Draganus fia Mycula képviselte. Látható, hogy a két csoport reprezentánsai közül kizárólag a prediálisok rendelkeztek (ha nem is valamennyien) valamilyen társadalmi presztízsre utaló megjelöléssel (*comes*, *magister*), ami ismét aláhúzza: a rojcsai várjobbágyságok és prediálisok a státuszhierarchia különböző fokán helyezkedtek el.

A rojcsaiakra vonatkozó terminológia 1274-ben újabb elemmel bővült, midőn IV. László különféle hadi érdemeiért Jakab fia Jakab *comes*nek és fivérének adományozta a rojcsai *Konuszka* földet, olyan szabadsággal, mint a többi rojcsai *nemes*, kivéve azt a rojcsai ispán joghatósága alól.⁴⁶ Az oklevél megfogalmazása (*sub eadem libertate, qua alii nobiles de Ryuche terras habent absque iurisdictione comitis de Ryuche*) – a korábbi, prediálisokra vonatkozó oklevelekkel egybevethető tartalom okán⁴⁷ – megengedi ugyan azt a következtetést is, hogy a „*nobilis*” kifejezést ehelyütt „prediálisként” értelmezzük, ám Jakab *comes* azonosítása nélkül biztonsággal csupán a „rojcsai nemes” kifejezés első felbukkanását regisztrálhatjuk.

„Rojcsai nemesek”, „várjobbágyságok” és „prediálisok” a 14. században

IV. László király már említett privilégiuma a rojcsai „nemes várjobbágyságok és prediálisok” számára a magyar történetírás *egybehangzó* megállapítása szerint fordulatot jelentett a várispánság történetében. Pesty Frigyes innen datálta a várispánság megszűnését, majd Kőrös megyébe való lassú beolvadását,⁴⁸ Bónis György pedig azon – szerinte egész Szlavónia 13–15. századi társadalomtörténetét jellemző, jószerivel törvényszerű – fejlődési folyamat rojcsai fejezeteként értelmezte, melyben

került sor (*ad rehambulandas terras castri de Riuche et distinguendas easdem a terris iobagionum castri et predialium de eodem*). CD VI. 326–327. (273. sz.) L. még az 55. jegyzetet.

⁴² Vö. CD V. 535. (997. sz.), 572. (21. sz.), CD VI. 64. (58. sz.) Perchinusra: WEISZ 2010. 84.

⁴³ CD V. 574–576. (24. sz.)

⁴⁴ Nagyrészt azonosak azokkal a várjobbágyságokkal (Wzmech, Myle, Moycen, Zlobelch, Zupk fia Tybold *iobagiones eiusdem castri de Ryveche*), akik 1266-ban a császári káptalan előtt zajló rojcsai predium adásvételéhez is hozzájárultak, élükön Márk fia György rojcsai ispánnal és Jursa *comesszel*. CD V. 418. (887. sz.)

⁴⁵ Azonos lehet azzal az 1266-ban említett Wyd fia Leusták *comesszel*, aki Pangracius *comes* rojcsai prediumát (*predium suum Klokocech uocatum in Ryvche*) megvásárolta. CD V. 417. (887. sz.)

⁴⁶ CD VI. 94–95. (81. sz.)

⁴⁷ Vö. különösen IV. Béla Miklós fia Bensének adott, Roland bán oklevelét 1266-ban megerősítő privilégiumlevelének megfogalmazásával: „*terram possidere in eadem libertate, qua alii prediales per nos ordinati ibidem terras tenent*.” CD V. 410. (881. sz.)

⁴⁸ PESTY 1882. 394–396. Hasonlóan: KRISTÓ 1988. 314.

„nem lehetett megakadályozni, hogy a régi várjobbágyréteg *teljességében* fel ne emelkedjék a prediális nemességbe”, továbbá „amint az 1273-as szlavón statútum megalkotásakor együtt és egyenlőként szerepelnek nemesek és várjobbágyok,⁴⁹ úgy lesz ezekben az években *szinonimává* a várjobbágy és szabad prediális, a következő évszázadban pedig a vár nemes jobbágya, várnemes és prediális nemes” (kiemelések tőlem – Sz. G.).⁵⁰

Rojcsa szűkebben vett történeténél maradva, első ránézésre valóban úgy tűnik, mintha IV. László privilégiuma eltüntetett volna minden – az előbbieken illesztve – különbséget rojcsai prediális és várjobbágy között. A jószerivel példátlan módon négy, közel azonos fogalmazatú szövegváltozatban is fennmaradt, több 14–15. századi *transsumptum*ban és számos tartalmi átirásban is olvasható privilégium⁵¹ szerint, a király a rojcsai nemes várjobbágyok és (királyi) prediálisok (*nobilium iobagionum castri et predialium nostrorum in comitatu de Ryuche existencium*) hűségét, illetve neki és elődeinek tett hadi szolgálatait honorálva, őket mint „valódi és természetes drávántúli királyi *servienseket*” kivette (Héder nb.) Henrik bán fia Miklós rojcsai ispán és utódai joghatósága alól, azaz felettük immár sem az ispán, sem *officialisai* nem ítélezhetek.⁵² IV. László privilégiuma tehát végeredményben, ha nem is tette országos nemesekké, de a szlavóniai (köz)nemesség sorába emelte a rojcsai várjobbágyokat és prediálisokat.⁵³

Ennek tükrében tulajdonképpen meglepőnek is tűnhet az a küzdelem, amely az 1393–1423 közötti három évtizedben a rojcsai „királyi *serviensek*” kései utódait jogaik védelmére kényszerítette, különösen, hogy az az 1279-es privilégium által sugallt állapotukhoz képest *mindenképp szerény* eredménnyel zárult.⁵⁴ A dolog nyit-

⁴⁹ A Máté szlavón bán által Kőrös és Zágráb megye nemesi és várjobbágyai számára 1273-ban tartott *generalis congregatio*-ról van szó. CD VI. 25–28. (26. sz.)

⁵⁰ BÓNIS 2003. 247–248.

⁵¹ IV. László oklevelének egyik „változatából” sem maradt fenn viszont *eredeti* példány. Tudjuk azonban, hogy a Szerdahelyi Ders Mártonnal folyó perpatvar során a derék földesúr a rojcsaiak vezetőit túszul ejtve elkobozta okleveleiket, mi több ügyvédjüket (*procurator causarum*) a Drávába fojtatta és a nála lévő okleveleket is megszerezte; azaz a források efféle hiányosságai nem írhatók pusztán a véletlen számlájára. ADAMČEK 1976–1977. 156.; MÁLYUSZ 1984. 134.; NÓGRÁDY 2001. 75. Vö. ZsO VI. 775. sz., 886. sz., 1272. sz.

⁵² HO VII. 172–173. (131. sz.) (A kiadott szöveget az 1322-es átiró oklevél eredetije alapján pontosítottam: DL 49 620): „*eosdem nobiles nostros prediales et iobagiones castri eiusdem a iudicatu, iudicio, iurisdicione et potestate Nicolai filii Herrici bani comitis de Ryuche et aliorum comitum pro tempore constitutorum exceptis articulis in quibus iidem nobiles prediales et iobagiones castri iudicio uel iudicati comitis de Ryuche astare tenebantur, pure et simpliciter, de nostra gracia speciali, tamquam veros et naturales seruientes nostros regales ultra Drawam constitutos, iuxta libertatem eorundem nobilium duximus eximendos. Itaque nec in presentia comitum de Ryuche pro tempore constitutorum, nec officialium eorundem, possint uel debeant, tam ipsi, quam ipsorum heredes iudicari.*”

⁵³ VÁCZY 1928. 82–83. (de vö. BÓNIS 2003. 466. [10. jz.]); BÓNIS 2003. 250.; KRISTÓ 1988. 314.; NÓGRÁDY 2001. 74.

⁵⁴ MÁLYUSZ 1984. 133–135. Nógrády Árpád szerint – szemben Mályusz nézetével – a rojcsaiak végül „vereséget szenvedtek” ugyan földesuraikkal szemben, de nem süllyedtek jobbágyparaszti létbe, és sikerült a megváltozott (számukra kétségtelenül kedvezőtlenebb) körülmények között, de a prediális jogviszonyra való hivatkozással mégiscsak egzisztenciálisan a jobbágyokénál előnyösebb pozícióban stabilizálni helyzetüket 1423 (a perpatvar lezárulta) után is. NÓGRÁDY 2001. 78–81. Némileg más véleményen van Adamček, aki szerint a Szerdahelyiek győzelme a rojcsai „nemesi közösség” eltűnéséhez vezetett a 15. század közepére. ADAMČEK 1976–1977. 155–158.

ja az Árpád-kori rojcsai várjobbágyok és prediálisok utódainak korántsem egységes 14. századi történetében keresendő.

E történet kulcsát a IV. László-féle privilégium négyféle verziójának szöveg hagyománya adja a kezünkbe.⁵⁵ Mind a négy változatban a diszpozitív rész inkriminált szakasza, a lényeg tekintve szövegszerűen egyezik a fentebb idézett „általános oklevélben” (A) közöltekkel, azonban a másik három diploma (B, C, D) *hasonló szerkezetű kiegészítéseket* is tartalmaz. Először is mindhárom oklevél Henrik bán fia Miklós ispánt „*quondam*”-ként szerepelteti, azaz megszövegezésükre „A”-nál később kellett sor kerülni.⁵⁶ Lényegesebb azonban, hogy a *dispositio* fentebb idézett része két további (egymással összefüggő) ponton is eltérő szöveget hoz: az általános megfogalmazású „*eosdem nobiles nostros prediales et iobagiones castri eiusdem*” szakasz után ugyanis mindhárom változat konkrét személyeket sorol fel (majd röviden az „*exceptis articulis in quibus*”-kezdetű mellékmondatban ismét utal rájuk), akik „*specialiter*” is a privilégium hatálya alá esnek.⁵⁷ Ha már most egybevetjük a négy 1279-es oklevél szövegének további sorsát a 14. századi rojcsai vonatkozású okleveles anyaggal,⁵⁸ érdekes következtetésekre juthatunk.

Előjáróban fontos leszögeznünk, hogy a szövegek fennmaradását illetően a négy oklevél sorsa jelentősen eltér egymástól.⁵⁹ A IV. László-féle kiváltságot általános alakban közlő, neveket nem hozó „A”-verzióról egyetlen *transsumptummal* rendelkezünk 1322-ből, amely egyben az összes közül a legkorábbi ránk maradt szövegváltozat,⁶⁰ magának a Károly-kori átírásnak pedig további fennmaradási formái nem ismeretesek.⁶¹ A „C” és „D” oklevél mindössze egy-egy átiratban maradt

⁵⁵ A továbbiakban a négy verziót szíglával (A–D) hivatkozom. A megfelelő szövegkiadások: „A”: HO VII. 172–173. (131. sz.) [= RA. 2970. sz.]; „B”: HO VII. 173–174. (132. sz.) [= CD VI. 324–325. (271. sz.), de Smičiklas kiadása hiányos és apparátusa is pontatlan; vö. RA 2971. sz.]; „C”: CD VI. 332. (278. sz.) [= RA 2972. sz.]; „D”: RA II. 234–244. (2989. sz.) (Szentpétery Imre hivatkozásai néhol szintén pontatlanok.) Vö. a Függelékkel.

⁵⁶ Mivel Miklós ispánságára vonatkozó utolsó adatunk éppen az „A”-oklevél (vö. ZSOLDOS 2011. 188.), így a relatív kronológiáról ennél közelebbit nem tudunk mondani. Szentpétery Imre 1279. június–augusztus közé datálta az okleveleket. RA 2970–2972., 2989. sz. Kérdéses, hogy [Gutkeled nb.] Miklós volt bán [M]icholaus[us] *quondam banus* 1279-ben kelt, szintén napi kelet nélküli oklevele, mely bizonyos Ugrin fiainak birtokba iktatása kapcsán ejt szót a rojcsai vár földjeinek helyreállításáról és azok várjobbágyi és prediális birtokoktól való elkülönítéséről [CD VI. 326–327. (273. sz.)], milyen kronológiai viszonyban van a királyi kiváltságlevéllel. Mindenesetre nem zárható ki, hogy a rojcsai vár birtokainak számbavételére éppen IV. László privilégiumának kiadásával összefüggésben került sor.

⁵⁷ „B”: „*specialiter autem Petrum filium Turuck iobagionem castri de Ryuche et eiusdem posteritates*”
„C”: „*specialiter Mylem filium Draguna, Vzmuk filium Gurdimer, Petrum filium Leesk, Tyboldum filium Zupk, Ladizlaum filium Bask, Laurencium filium Hotizloi et Thomam filium Thome de genere Gurdum ex eisdem*”

„D”: „*specialiter ex eisdem Paulum filium Junk et Blasium filium Mike*”

⁵⁸ Megjegyzendő, hogy 1279 és 1322 között alig vannak Rojcsára vonatkozó adataink.

⁵⁹ L. a Mellékletet.

⁶⁰ CD IX. 102–103. (88. sz.)

⁶¹ Ez forráskritikai szempontból meglehetősen lényeges mozzanat, ugyanis direkt módon nem tudunk válaszolni arra a kézenfekvő kérdésre, hogy az általános megfogalmazású, minden várjobbágyra és prediálisra vonatkozó „A”-oklevél kiadása után miért érezte több rojcsai is szükségét, hogy saját magát név szerint is önálló oklevélbe foglaltassa. Mindenesetre amennyiben emiatt a gyanú árnyéka vetülne a három „speciális” változat hitelére, akkor ez – az oklevélátírások történetének „közös metszete” alapján (l. Melléklet) – mindenképpen az 1356. év áprilisa körüli időbe utalna minket, viszont továbbra is

fenn. Ezzel szemben az „A”-változat tartalmi, illetve a „B” oklevél szószerinti és tartalmi átirásaira hatalmas „karrier” várt, aminek oka nagyrészt a Szerdahelyiek és a rojcsai prediálisok közti, 1393-tól kibontakozó perpatvarban való gyakori „felhasználásuk” volt. Az oklevelek eltérő „utólete” azonban csöppet sem független attól, hogy kik és mikor használták hivatkozási alapként jogaik biztosítására az Árpád-kori kiváltságlevelet.

Károly király Gurdoba fia Belud, Balázs fiai: Walter, Mihály és Iván, „Kis” (Parvus) Jakab, illetve Pál fia János „rojcsai nemesek” (*nobiles de Ryuche et fideles nostri*) és rokonaik kérésére adta ki 1322-ben IV. László szabadságukat biztosító (*super facto libertatum per eundem ipsis datarum*), „A”-oklevélét átiró és megerősítő privilégiumlevelét.⁶² Ha áttekintjük a rojcsai vonatkozású okleveles anyagot 1356 áprilisáig (t.i. az 1279-es kiváltságlevelével (A, B, C) következő megerősítéséig), azt tapasztaljuk, hogy míg az 1322-ben említett „nemesek” (és utódaik) – más, az 1279-es oklevelekhez nem köthető, de szintén „rojcsai nemesekként” aposztrofáltakal egyetemben⁶³ – rendre felbukkannak különféle ügyekben (mégpedig következetesen „nobilis” megjelöléssel), addig az előbbiektől bizonyosan megkülönböztethető *prediálisnak* hívott vagy „*more predialium*” birtokló elemekkel csak szórványosan találkozunk,⁶⁴ „várjobbágyokkal” pedig (legalábbis az 1350-es évekig) csupán egykori földjeik kapcsán.⁶⁵

Az 1322-es oklevélben említett „rojcsai nemesek” közül Pál fia János futotta be a legnagyobb karriert: 1327-től kaproncai várnagy volt,⁶⁶ 1329-től pedig a rojcsai ispán tisztségét is betöltötte, egészen 1342-ig.⁶⁷ Pál fia János „rojcsai nemessége” vitán felül szlavón országos nemesi státuszt jelentett, amit igazol az a tény, hogy

érintetlenül hagyná (legalábbis jelenlegi tudásunk szerint) az „A”-oklevél „folytatás nélküli” 1322-es átirásának, és így az eredeti IV. László-féle kiváltságlevelnek is a hitelességét.

⁶² CD IX. 102–103. (88. sz.)

⁶³ 1342. jún. 3-án György fiai: János, Imre és András, Chosmas fia Chosmas, Egyed fiai: Budul és Endre, Benedek fiai: Balázs és Gergely „*nobiles in comitatu de Riucha*” Jónás fia Dalen-t rokonuknak ismerték el, földet és házak és *curia* létrehozására lakalmas helyet adtak neki. CD X. 664. (472. sz.) 1355. okt. 14-én Benedek fia Jakab rojcsai nemes szerepel Miklós szlavón bán oklevelében. CD XII. 306–307. (230. sz.)

⁶⁴ Lóránd comes, Pál fia János rojcsai ispán és kaproncai várnagy albírájának 1331. július 2-án kelt oklevele említi, hogy a vitatott *Zerchinech* birtokot a felperes apja „*more predialium*” kapta. CD IX. 567. (458. sz.) Pál fia János ispán 1331. aug. 19-i oklevele Belud fiainak birtokba iktatásáról a határjárás végzők között említi Benedek, Priben és Luben prediálisokat (előbbi kettőnek a Belud-fiak birtokával határos földjeit is). CD IX. 570–571. (462. sz.) Pál fia János ispán „prediális joggal” adat vissza és erősített meg korábban szerzett birtokot 1341-ben a rojcsai comes *terrestrisszel*. CD X. 631–632. (447. sz.) Itt jegyezhető meg, hogy a 14. század első felének rojcsai ispáni okleveleiben rendre felbukkanó comes *terrestrisek* [DF 228 441., CD IX. 570. (462. sz.), X. 631. (447. sz.), 664. (472. sz.)] ékeken cáfolják Pesty nézetét, mely szerint a várispánság felbomlásával „összhangzólag az eddigi comesek is megszűntek várispánok lenni, és lettek comites terrestres, azaz a közigazgatással foglalkozó ispánok.” PESTY 1880. II. 293. A két, merőben *különböző* intézmény története azonban ettől egészen eltérően alakult: a rojcsai ispáni tiszt átmenetileg a kaproncai várnagysággal, majd a körösi ispáni hivatallal fonódott össze, míg végleg meg nem szűnt a – mind gyakrabban Körös megye rojcsai „kerületeként” (*districtus*) emlegetett – terület önálló ispáni tisztsége (utoljára 1370-ben szerepel, vö. ENGEL 1996. I. 257.) Ezzel szemben a rojcsai comes *terrestrisek* sora a 13. századtól folyamatos.

⁶⁵ 1341: CD X. 611. (431. sz.): „*terris Bogdani et Wlchink quondam iobagionum castri de Ryuche.*”

⁶⁶ CD IX. 359. (296. sz.)

⁶⁷ DF 228 441., CD IX. 567. (458. sz.), 569. (461. sz.), 570. (462. sz.), CD X. 631. (447. sz.), 664. (472. sz.), DL 33 367.

Mikcs szlavón bán 1327. szept. 16-i oklevelében az „ország” azon, név szerint felsorolt nemesei között szerepel, akik hozzájárultak (*de consensu nobilium regni*) a lázadó Babonics-fiak és híveik Károly király ellen elkövetett vétkeik alóli felmentéséhez.⁶⁸ 1331. aug. 19-én János ispán adományozta az 1322-ben szintén említett Belud fiainak: Miklósnak, Wrbannak és Bertalannak Yzker üressé vált, Rojcsa *comitatus*-beli prediumát, mely határos volt az 1322-ben is szereplő „Kis” (*Parvus*) Jakab *comes* és Balázs fia Walter földjeivel.⁶⁹ Belud Miklós és Bertalan nevű fiai 1351-ben – apjukhoz hasonlóan – „*nobiles de disctrictu Reuche*”-ként szerepelnek a zágrábi káptalan előtt végrehajtott birtokcseréjük alkalmával.⁷⁰ Az 1322-es társaság legjobban dokumentált tagja azonban vitán felül (Mihály fia⁷¹) „Kis” (*Parvus*) Jakab és főként utódai, akiket – központi birtokuk után, melyet még ősök, Kemen és Bathaler *comesek* szereztek 1275-ben Kőszegi Miklós nádor vitézeiként IV. Lászlónak tett hadi érdemekkel⁷² – olykor *Konzkainak* is hívtak.⁷³ Jakab fia, Domonkos, aki az 1340-es évektől bukkan fel az oklevelekben – Lajos király elkötelezett híveként⁷⁴ – őséhez hasonlóan ügyes birtokszerzőnek bizonyult a következő évtizedekben,⁷⁵ vagyongyarapító tevékenységét a század végén pedig már fiaival együtt folytatta.⁷⁶

Az 1322-es társaság „nemességének” jellegét a legjobban – némileg ugyan kiterjesztő értelmezéssel – néhány példa érzékeltetheti Jakab fia Domonkos történetéből. I. Lajos király 1356. okt. 13-án kelt oklevele hangsúlyozza, hogy Domonkos a korábban a rojcsai várhoz tartozó (*terram castris*) *Izkyrfelde* nevű birtokát⁷⁷ a rojcsai vár jobbágyságától örökre megszabadítva, ugyanazon nemesi szabadsággal élvezi, mint többi birtokát is.⁷⁸ A következő példa (1366 decemberéből) a „nemes” Domonkos és a rojcsai „kerület” *más* (t.i. várjobbágy!) birtokosai közti presztízsbeli differenciára világít rá. János fia László körösi és rojcsai ispán, valamint Márk fia

⁶⁸ CD IX. 359. (296. sz.)

⁶⁹ CD IX. 462. sz., vö. CD XI. 535. (405. sz.), CD XII. 371. (278. sz.)

⁷⁰ CD XII. 25–26. (21. sz.)

⁷¹ CD XI. 492. (373. sz.), CD XV. 405. (295. sz.)

⁷² CD VI. 113–115. (100. sz.) Vö. CD VII. 418–419. (374. sz.), CD XI. 492–493. (373. sz.)

⁷³ Vö. ADAMČEK 1976–1977. 153–154. Varasd megyében szerzett birtokuk után viszont olykor *Zelnychy*-iként is szerepelnek. CD XI. 414. (312. sz.), CD XII. 501. (386. sz.)

⁷⁴ 1348-ban Lajos király *Konizka*-t „új adományként” megerősíti Domonkos kezén, „*consideratis fidelitatibus, serruiciis et fidelium seruiciorum preclaris et multimodis meritis dicti Dominici filii Jacobi parui filii Mychaelis de Ryuche fidelis nostri nobis in diuersis expeditionibus regni nostri exhibitis et impensis*.” CD XI. 492. (373. sz.)

⁷⁵ CD XI. 319–320. (240. sz.), 393. (300. sz.), 414. (312. sz.), 492–493. (373. sz.), 493–494. (374. sz.), 535. (405. sz.), CD XII. 306–307. (230. sz.), 371. (278. sz.), CD XIII. 375–376. (275. sz.), 594–595. (422. sz.), CD XIV. 22–23. (1[1]. sz.), 24. (12. sz.), 27–28. (15. sz.), 33–34. (18. sz.), 34–35. (19. sz.), 41–42. (25. sz.) stb. (Vö. ADAMČEK 1976–1977. 154. [18. jz.]), aki az adásvételek szereplőit minden további nélkül egységesen „prediálisnak” minősíti. „*Konzkai*” Jakab másik fia, Péter, 1370-ben bukkan fel mint „*nobilis vir*”. CD XIV. 260. (187. sz.)

⁷⁶ CD XIV. 260. (187. sz.), CD XVII. 395–396. (290. sz.), 408–409. (299. sz.), 410. (301. sz.) stb.

⁷⁷ Vö. az 1322-ben már említett *Izker* földjével: CD IX. 570. (462. sz.)

⁷⁸ CD XII. 371. (278. sz.) (1454-es tartami átírásban): „*Ipse itaque dominus Lodouicus rex petitionibus dicti Dominici filii Jacobi inclinatus, predictam terram eiusdem Dominici Izkyrfelde vocatam a iobagionatu prescripti castris sui Royche perpetuo duxisset eximendam eo moda, vt ipsa possessio eadem prerogatiua nobilitatis libertate qua cetere possessiones dicti Dominici libere perfruuntur, gauderet és perfrueretur*.” 1349-es oklevél szerint Domonkos jogot szerzett a királytól, hogy birtokait „*cuiusque voluerit dandi, donandi, legandi et perpetuandi in vita vel in morte liberam et securam haberet facultatem*.” CD XI. 535. (405. sz.)

Petrozlaus rojcsai *comes terrestris* oklevele tudtul adja, hogy Iwen fiai: Janchech és István „a rojcsai kerületből való nemes várjobbágyok” (*nobilibus iobagionibus castri de districtu Ryuche*) a Kyskonzka melletti birtokrészüket 12 dénár márkáért eladták Jakab fia Domonkosnak („*de eodem districtu*”), akit az oklevél következetesen *magister*nek címez, amit ez esetben – az említett Árpád-kori példákhoz hasonlóan – megtisztelő címnek tekinthetünk.⁷⁹ Végezetül, Zsigmond király Domonkosnak és fiainak: Lászlónak és Miklósnak birtokaikat „új adomány” címén megerősítő 1391-i oklevele hivatkozik rá, hogy erre „*iuxta exemptionem alias domini Ladislai regis nobilitantes, libertantes ac ab omni iugo yobagionatus castrensium eximentes necnon in evum absolventes*” kerül sor.⁸⁰

Domonkosnak és fiainak tehát nemigen volt mitől tartaniuk a Szerdahelyieknek tett királyi adomány idején, ennek ellenére nekik is meggyűlt a bajuk Rojcsa új földesurával. 1398 októberében László és Miklós Kőrös megye hatósága előtt jogaik sérelmétől tartva megtiltották ugyan Ders Mártonnak, hogy az *Velichefeu* nevű birtokukra vonatkozó jogaikat megsértse,⁸¹ ám a „Konzkaiak” és Dersfiak között a birtokhatárok és -jogok felett kiobbant vita így is évekig húzódó viszályba torkollott.⁸² Fontos mozzanat azonban, hogy a háborúskodást 1406-ban végül határrendezések és birtokcserék zárták le. Azaz, az 1322-ben említett „Kis” Jakab 15. századi utódai estében (az előzményeket ismerve persze korántsem meglepő módon) merőben más „megoldás” született, mint amivel a kortárs „rojcsai várjobbágyok és prediálisok” (vagy – mint látni fogjuk – a kevésbé szerencsés „rojcsai nemesek”) történetében találkozunk.

A IV. László-féle kiváltság 1322-es megerősítettőinek és utódaiknak sorsa jól érzékelteti, hogy e csoport tagjainak – a privilégium eredeti tartalmának megfelelő módon – *valóban sikerült* betagozódniuk „*nobiles de Ryuche*”-ként a szlavón nemesség soraiba a 14. század folyamán. Lényeges azonban, hogy ez nem „csoportosan”, valamiféle „közösségként” történt, hanem az 1279-es privilégium adta lehetőség *egyéni* utakon való kihasználásán keresztül. A László-féle privilégiumot 1356-ban Lajos királlyal megerősítették, továbbá más, azt a 14. század második felében jogalapként használók sorsa jól illusztrálja azonban, hogy e lehetőséggel ugyan mások is próbáltak élni, de korántsem sikerült mindannyiuknak.

1356 áprilisában az 1279-es diploma „A”, „B” és „C” változatát is átírta I. Lajos király kancelláriája,⁸³ amit 1364 májusában záradékkal kellett ellátni, mivel a király boszniai hadjárata idején Miklós érsek és kancellár királyi nagypecsétet őrző familiárisai ellopták a *sigillum* mindkét felét, így újat kellett vésetni, és az I. Károly és Lajos által kiállított okleveleket újra megpecsételtetni.⁸⁴ Erre a fenti három diploma közül egyedül az 1279-es oklevél „C”-változata esetében nem került sor (leg-

⁷⁹ CD XIII. 594–595. (422. sz.) Domonkos *magisteri* címére további példák 1367-től: CD XIV. 22. (11. sz.), 24. (12. sz.), 41. (25. sz.), 287–289. (209. sz.), 512. (388. sz.), 529–530. (407. sz.) stb. Megjegyzendő, hogy a „mester” megjelölés Pál fia János rojcsai ispán esetében is rendre felbukkan. CD IX. 569. (461. sz.), 570. (462. sz.), X. 631. (447. sz.), 664. (472. sz.)

⁸⁰ CD XVII. 412. (303. sz.), ZsO I. 2257. sz.

⁸¹ CD XVIII. 377–378. (263. sz.)

⁸² ZsO II. 4905. sz., 4906. sz.

⁸³ Ennek konkrét okát nem tudjuk.

⁸⁴ DL 74 468.; DL 33 364.; DL 1046.; ZsO VI. 1031. sz.

alábbis erre utaló nyom nem maradt ránk). E szerint István fia Petew, János fia Péter, Pál fia Miklós, Rodizlow fia András, Iwahim fia Miklós, Fabian fia Imre, Eleus fia Balázs és Zeker fia György „*de genere Gordas*” 1356. ápr. 18-án bemutatták Lajos királynak oklevelüket „*super libertate et translacione eorum a iobagionatu castri de Ryuche in cetum et numerum verorum nobilium facta confectum*”.⁸⁵ A magukat IV. László kiváltsága révén „nemesnek” valló Gordas nembeliek elődeit az átfírt „C”-oklevél *de genere Gurdumus*-ként szerepelteti, név szerint felsorolva Draguna fia Myle-t, Gurdimer fia Vzmuk-ot, Leesk fia Pétert, Zupk fia Tyboldot, Bask fia Lászlót, Hotizlou fia Lőrincet és Thoma fia Tamást. E nevek némelyikével (Myle, Vzmuk, Tybold) találkoztunk már a korábban említett Árpád-kori oklevelekben, mégpedig az 1266–67-ben szereplő rojcsai várjobbágyok között.⁸⁶ Azaz, a *Gurdumus~Gordas* *genust* egyértelműen rojcsai várjobbágynevezésként azonosíthatjuk. Mivel sorsukkal kapcsolatban forrásaink sajnos nem szolgálnak további adatokkal,⁸⁷ ezért csak sejtethetjük: a 13. századi rojcsai várjobbágyok egy csoportja jónak látta nemzetségének tagjait név szerint is IV. László kiváltsága „alá” sorolni, utódaik pedig, hogy jogaikra immár nemesként is – melyre tagjaik *de genere* megjelölése amúgy is némi további alapot szolgáltatott – garanciát szerezzenek I. Lajostól.

Hasonló jelenség sejtethető a „B” oklevelet pár nappal korábban, 1356. ápr. 6-án átirató, viszont ezúttal „*nobiles de comitatu de Reyuche*”-ként feltüntetett csoport esetében.⁸⁸ Ezek – Lyuben fia Péter, Andornuk fia János, Márton fia Bálint, Month fia István és Máté fia István – „nemesi” megnevezése azért is érdekes, mert az eredeti oklevél „*specialiter*” csupán Turuck fia Pétert (és utódait) emelte be a kiváltság hatálya alá, mi több egyértelműen várjobbágyi minősítéssel.⁸⁹ Mivel azt kizárhatjuk, hogy Lyuben fia Péter és társai *mind* Turuck kései leszármazottai lettek volna – sajnos sem elődeik,⁹⁰ sem az ő és utódaik további sorsa nem ismeretes –, ezért nemigen gondolhatunk másra, mint a *Gordas*-nembeliek esetében: jónak látták, ha „nemesként” is királyi garanciát szereznek jogaik védelmére.

⁸⁵ CD XII. 341. (256. sz.)

⁸⁶ CD V. 418. (887. sz.), 575. (24. sz.)

⁸⁷ Azt persze bajosan tudjuk megmondani, hogy leszármazottaik nem szerepelnek-e a Szerdahelyiekkel folytatott perpatvar során keletkezett, a „rojcsai nemes várjobbágyokat/prediálisokat/ várnemeseket” név szerint is felsoroló, *terjedelmes* lajstromokon – igaz, ezek kivétel nélkül az 1279-es oklevél „A”-szövegét tartalmilag átfíró oklevelekben szerepelnek (L. Melléklet.; Garai Miklós nádor és Perényi Péter országbíró 1419. máj. 3-i oklevele nem kevesebb, mint 153 rojcsai nevet sorol fel: KUKULJEVIĆ I. 90–92. [73. sz.]) –, mindenesetre ez idáig sem személyükre, sem *genusukra* való utalást nem találtam.

⁸⁸ DL 74 468., DL 33 364, DL 1046.

⁸⁹ Ezt ráadásul a „B”-oklevél egy egyedi specialitása még ki is emelte. Az 1279-es oklevél összes többi verziójában ugyanis az „*exceptis articulis in quibus iidem nobiles prediales et iobagiones castri*”-kezdetű mellékmondat szerepel („A”-változat), ezt a „C”-szöveg csupán az „*ex eisdem viri superius nominati*”, míg a „D”-szöveg a hasonló „*et uiri predicti*” utalással egészítette ki. Ezzel szemben a „B”-szöveg így hangzik: „*exceptis articulis in quibus iidem iobagiones castri et specialiter ex eisdem Petrus superius nominatus expressi*”, azaz az oklevél ezen része a várjobbágyokra (és közülük Péterre) szűkítette le a privilégium tartalmát.

⁹⁰ Hacsak Lyuben fia Péter apja nem azonos az 1331-ben szereplő Luben rojcsai prediálissal [CD X. 664. (472. sz.)], aki 1341/42-ben már *comes terrestris* volt [CD X. 632. (447. sz.), 664. (472. sz.)].

Arra, hogy a IV. László-féle kiváltság „speciális” változatainak felhasználhatósága⁹¹ szempontjából a 14. század végén már mennyire lényeges volt, hogy a pusztá oklevélen kívül lehetőleg bizonyítható *genealógiai* kapcsolat is fennálljon a „királyi serviensek” utódaiként fellépő delikvens és az eredeti oklevél „specialiter” kedvezményezettjei között, jól illusztrálja Miklós fia Farkas rokonságának némileg szövevényes története.

Farkas fia Miklós fia⁹² Farkas a jelek szerint sok kortársához hasonlóan nem áttalott olykor az oklevélhamisítás eszközéhez folyamodni birtokai gyarapítása érdekében. Péter fia Tamás lipcsei és körösi ispán 1350. júl. 4-i okleveléből ugyanis megtudjuk, hogy Farkas a rojcsai *civisekkel* és *hospesekkel*⁹³ szemben *Kanisna* és *Zarouisna* birtokrészekért⁹⁴ folyó perében Mykch szlavón bán nevére hamisított oklevelet mutatott be,⁹⁵ amiért fővesztésre ítélték, a birtokokat pedig az ispán Rojcsa hercegi birtokhoz (*ad [...] possessionem Ryuche ducalem*) csatolta. Farkas azonban megfizette a főváltsággént megszabott összeget az ispán és a *civisek* felé is, így megtarthatta birtokait mint „a rojcsai kerületből való országos nemes”,⁹⁶ amiről Tamás ispántól 1350. augusztus 22-én oklevelet is nyert. Farkas – aki egyébiránt *Kanisna*-n lakott (*in Kanisna residens*) – birtokait 1352-ben Mihály fia Péter vicebán, egyben

⁹¹ Jelen tanulmány nem kívánja feltárni a László-féle privilégium különféle változatait a 15. század első két évtizedében felhasználók „érdekrendszerének” egészét, ennek fő vonásai Nógrád Árpád tanulmányából amúgy is kiolvashatók. (NÓGRÁD 2001.) Mindazonáltal e tekintetben igen érdekes a somogyi konvent 1419. július 3-i, a „B”-szöveget I. Lajos Lyuben fia Péter és társai számára 1356-ban kelt átírása alapján közlő oklevele. Az ugyanis Szerdahelyi Ders Márton özvegye, Anna és fiai kérésére lett kiállítva, és ezzel IV. László oklevelének egyetlen általam ismert olyan változata, ami a rojcsaiakkal *ellenérdekelt* fél számára készült átírásban maradt ránk. DL 1046.; ZsO VII. 735. sz. A képhez hozzá tartozik, hogy eddig sem a „B”-szöveget 1417-ben átíró báni oklevél (DL 33 364.), sem a „D”-oklevél egyetlen, 1402-es félkész fogalmazványban fennmaradt (DL 34 351.) változatának *destinatariusait* nem sikerült közelebből azonosítani.

⁹² CD XVIII. 26–34. (21. sz.); ZsO I. 3983. sz.; DL 33 512.; ZsO III. 1083. sz.

⁹³ Magának Rojcsa településnek – mely a 14. század közepén az uralkodó birtoka volt – a lakóiról van szó, akiknek 15. századi utódai utóbb szintén kemény harcot vívtak a Szerdahelyiekkel az *oppidum* „régj jogainak” megvédéséért. NÓGRÁD 2001. 76–79. Kapcsolatuk az Árpád-korban felbukkanó *hospesekkel* nem kizárt, de adatok híján nem is igazolható.

⁹⁴ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a két birtok és a velük kapcsolatban hivatkozott oklevelek *külön-külön* szerepelnek Szécsényi Simon 1395. május 17-i (DL 33 511., CD XVIII. 26–34. [21. sz.], ZsO I. 3983. sz.) és Körös megye hatóságának 1411. október 18-i (DL 33 512., ZsO III. 1083. sz.) oklevelében (tartalmi átírásban), azt a benyomást keltve, mintha a különböző oklevéladók azonos szövegű, egyazon időpontban keltezett diplomákat állítottak volna ki a két birtokkal kapcsolatban. Valószínűbb azonban, hogy a két tartalmi átírás azonos oklevelek különböző szöveghelyeit hivatkozta. Ám mivel ez a jelenség a források hitelességére is árnyat vetethet (l. még a 99. jegyzetet), lényeges hangsúlyoznunk, hogy az alábbi rekonstrukció az oklevelekben foglalt „történetek” hiteles voltából indul ki, mégpedig abból a megfontolásból, hogy ha a tartalmilag átírt okleveleket a ránk maradt források netán a Szerdahelyiek számára kedvező „kreatív értelmezéssel” közölnék is, ez a Farkas és rokonsága társadalmi státuszára vonatkozó bírói érveket és jogértelmezést nemigen érintheti, sokkal inkább birtokjogi vonatkozásokat kell, hogy tükrözzön.

⁹⁵ Mégpedig nyilvánvalón hibás datálással, mivel Akos nb. Mikcs 1343-ig töltötte be a báni posztot (ENGEL 1996. I. 16.), a hamis oklevelet pedig 1355-re keltezték. Pál fia János kaproncai várnagy, Lőrinc fia Péter rojcsai *comes terrestris*, és a „*nobiles de prouincia Ryuche*” közt említett Balázs fia Mihály az 1329–1331 körüli évekhez utalnak minket a hamis oklevél előképének valószínű korát illetően.

⁹⁶ „*ad idem seruicium sicut virum ex nobilibus regni de districtu Ryuche, qui vt de nobilibus et ignobilibus rescuisset ipse inter nobiles seruicium domini regis seruire curasset.*” CD XVIII. 27–28. (21. sz.)

kőrösi ispán meg is határoltatta.⁹⁷ Kevés kétségünk lehet tehát afelől, hogy Farkast az 1350-es években Kőrös megye „rojcsai kerületének” vélhetőleg kevésbé tehető, de mindenképpen „*nobilis*” állapotú birtokosai között tartották számon, amit megerősít az is, hogy Farkas a császári káptalan 1369. aug. 10-i oklevele szerint mint „*nobilis de districtu de Ryuche*” íratta át az említett, Lyuben fia Péter és társai számára kiadott, IV. László privilégiumának „B”-szövegét átfűv oklevelet.⁹⁸ 1393 után azonban Farkas fiainak: Miklósnak és Pálnak, illetve unokájának, Tamásnak is meggyűlt a baja a Szerdahelyiekkel, ami nemesi státuszukat is veszélybe sodorta.

Farkas fia Miklós és Szerdahelyi Ders Márton között 1394 augusztusában robbant ki a vita az említett birtokok felett Bebek Detre szlavón bán előtt. A per során Miklós a császári káptalan által apja számára 1374-ben átfűv három oklevélvel próbálta jogait – „nemességét” IV. László privilégiumára,⁹⁹ míg birtokjogait az említett 1350 augusztusi és 1352-es ispáni oklevelekre hivatkozva – igazolni. Ezzel szemben Ders Márton bemutatta Zsigmond 1393. máj. 23-án kelt, a neki tett rojcsai királyi adományra vonatkozó oklevelét¹⁰⁰ (mely alapján 1394. júl. 23-án abba a császári káptalan őt be is iktatta), illetve Tamás ispán említett 1350 júliusi, a birtokokat a hercegi uradalomhoz csatoló döntésére hivatkozott.¹⁰¹ A per ezen a ponton vett Miklós számára *kedvezőíten* fordulatot. A báni ítélőszék szerint ugyanis Tamás ispánnak királyi hozzájárulás nélkül nem lett volna joga sem az 1350. júliusi ítélettel a „*ius regium*”-hoz tartozóvá lett birtokokat (melyek tehát így visszakerültek a királyi adományozási jogához) visszaadnia Farkasnak, sem Miklós (azóta elhunyt) atyját a „rojcsai nemesek” sorában meghagynia (*in cetu et numerum nobilium de districtu Ryuche relinquare valuisse*). Szempontunkból azonban még lényegesebb a bírői fórum azon megállapítása, mely szerint Farkas fia Miklósnak nem sikerült *egyértelműen bizonyítania* (*nullo euidenti documento probasset nec in futurum conprobare assumpsisset*), hogy Turuck (~Thuruk) fia Péter és a László király által a serviensek közé emelt rojcsai nemes várjobbágyok utóda lenne. Miklós fellebbezett ugyan a királyi kúriába, ám sem a „*consuetudine [...] regni Sclauonie requirente*” Kaplai János országbíró elé került per tárgyalásán, sem a háromszori idézésen nem jelent meg, így 1395-ben *Kanisna* birtok (és talán *Zarouisna* is) végleg Ders Mártoné lett.

⁹⁷ CD XVIII. 26–34. (21. sz.), ZsO I. 3983. sz., DL 33 512.

⁹⁸ DL 74 468.

⁹⁹ Érdekes, hogy a Miklós által a két birtokkal kapcsolatos perekben bemutatott, a IV. László-féle kiváltságot igazolni hivatott oklevél *nem* az ímént említett, eredetiben fennmaradt 1369. aug. 10-i káptalani kiadvány (DL 74 468.) volt, hanem egy – csupán a tartalmi átirásokból ismert (DL 33 511.; DL 33 512.) – *másik*, amely 1374 okt. 15-én kelt. Rádásul ez az oklevél a László-féle privilégiumot „B”-szövegében, az elveszett királyi nagypécsettől 1364-ben újrapécsettelt változatában írta át, melyet viszont (ellentétben az *összes többi*, 1364-ben záradékkal ellátott oklevéllel!) *nem* május 21-ére, hanem május 23-ra kelteztek. (Vö. a Melléklettel) Tartalmi átirásokról lévén szó, az utóbbi jelenséget akár egyszerű dátumtévesztéssel is magyarázhatjuk, de még ez esetben sem tudjuk az okát, hogy Farkas 1374-ben vajon miért íratta át a László-féle oklevelet újra, és főként, hogy a Szerdahelyiekkel szembeni perben miért nem került elő a hitelesnek tűnő 1369-es császári átirat. E tényezők ismét csak némi kétséget támasztanak a tartalmi átirásokat közlő két oklevél hitelét illetően.

¹⁰⁰ ZsO I. 2949. sz.

¹⁰¹ CD XVIII. 26–34. (21. sz.), ZsO I. 3983. sz., DL 33 512.

A birtokba iktatást a zágrábi káptalan végezte, az ügyet pedig az új országbíró, Szécsényi Simon véglegesen lezárta.¹⁰²

Kísértetiesen hasonló történet játszódott le Farkas fiai: Miklós és Pál, illetve Miklós fia Tamás esetében is 1407–1411 között. 1407 dec. 13-án Farkas leszármazottai a *homo regius* és a káptalani ember jelenlétében be kívánták iktattatni magukat *Zarouisna* birtokba,¹⁰³ azonban Ders Márton egyik familiárisa, ura nevében tiltakozva megakadályozta azt. December 15-én Farkas fia Miklós előbb a császári káptalan előtt gyorsan oklevélbe foglaltatta Márton eltiltását a birtok elfoglalásától, majd januárra megidézette Rojcsa urát a tiltakozás okának előadására. A per azonban csak 1411 októberében folytatódhatott – Miklós t.i. időközben meghalt –, amikor is a felek Körös megye hatósága előtt bemutatták okleveleiket. A felperesek az 1407-es eltílt oklevélen kívül Farkasnak a korábbi perben is citált 1350/1352-es ispáni okleveleit mutatták be, míg Ders Márton nemes egyszerűséggel Szécsényi Simon 1395-ös országbírói ítéletére hivatkozott. Monoszloi Csupor Pál zágrábi és körösi ispán és a körösi szolgabírák döntése a korábbi ítélet érvelését ismételte meg: *Zarouisna*-t Zsigmond király a „*ius regium*” alapján joggal adhatta Dersnek, Farkas fia Pál és Miklós fia Tamás pedig nem tudták igazolni, hogy Turuck(=Thumuk) fia Péter vagy a nemes rojcsai várjobbágyok utódai lennének. A vármegyei ítélőszék a jogtalan kereset miatt tehát a felpereseket elmarasztalta és a birtokot Szerdahelyi Ders Mártonnak ítélte.¹⁰⁴

Farkas és utódainak története (de a Szerdahelyiekkel szembeni több évtizedes viszályban László oklevelének általános jellegű „A”-szövegére hivatkozva, *valóban közösségként* fellépő számtalan „rojcsai prediális”¹⁰⁵ 15. század eleji históriája is) jól mutatja, hogy míg az Anjou-korban végig elegendő volt IV. László kiváltságlevelének valamelyik változatára hivatkozni a „rojcsai nemes” állapot igazolásához, addig ez a század végén – még pontosabban 1393 után! – *már korántsem volt kielégítő*.¹⁰⁶ Ez – mint láttuk – még a Farkas családjánál jóval potensebb „Konzkaiak” esetében sem volt önmagában elégséges támasz Ders Márton ellenében. Másrészt fontos mozzanat Farkas és utódai történetében, hogy a báni, országbírói és vármegyei ítélőszékek egyaránt hangsúlyozzák: a körösi ispán királyi jóváhagyás nélkül nem „hagyhatta (volna) meg” a „rojcsai nemesek” sorában Farkast. Ez pedig azt húzza alá, hogy az Árpád-kori „rojcsai prediálisok” *tömegeinek* sorsát végső soron nem a Szerdahelyieknek tett királyi adomány pusztá ténye pecsételte meg, hanem

¹⁰² A fentiekre: CD XVIII. 26–34. (21. sz.); ZsO I. 3983. sz. Úgy tűnik, a korábbi országbírói döntés alapján Szécsényi Simon *Zarouisna* birtokra nézve aznap hasonló tartalmú oklevelet állított ki (vö. a 94. jegyzettel), legalábbis erre utal, hogy Ders Márton azt bemutatta 1411-ben Körös megye hatósága előtt. DL 33 512. Az oklevél kiadott regesztája így (ZsO III. 1083. sz.) itt tévesen hivatkozik Szécsényi Simon ugyanaznap kelt, de kizárólag *Kanisna*-ra vonatkozó előbbi oklevelére.

¹⁰³ A történet némileg zavarba ejtő momentumra, hogy források híján nem tudjuk, hogy ha Simon országbíró *Zarouisna* birtoklásának kérdését is valóban rendezte 1395-ben (l. az előző jegyzetet), akkor Farkas leszármazottai vajon milyen alapon próbálkoztak mégis beiktattatni magukat a birtokba 1407-ben.

¹⁰⁴ DL 33 512.; ZsO III. 1083. sz.

¹⁰⁵ ZsO VI. 1031. sz.; ZsO VII. 388. sz., vö. NÓGRÁDY 2001.

¹⁰⁶ Farkas és utódai „nemességének” elvitatása a 14–15. század fordulóján persze részben az egykori oklevél-hamisító önhibájából, részben a 14. századi körösi ispánok és a nagybírák eltérő jogértelmezéséből fakadt. Az azonban, hogy a végső verdikt szerint Farkas fia Miklósnak és rokonainak igazolniuk kellett volna a IV. László kiváltságában foglalt személyekhez kötő *rokoni kapcsolatot*, merőben új elem.

mindenekelőtt a lokális „nemességüket” addig garantáló, az Anjouk idején még folyton megújított királyi garancia és jogaik királyi elismerésének fokozatos megszűnése Zsigmond uralkodása idején.¹⁰⁷

Ennek jó ellenpróbája a Mária királyné előtt 1391-ben – a Ders Mártont megelőzve Rojcsát (ideiglenesen) elnyerő – Prodavizi (Mykch bán fia István fia) István ellen fellépő „rojcsai prediálisok és nemes várjobbágyok” esete,¹⁰⁸ mely egy további lényeges ponton ki is egészíti az eddig mondottakat. A nemesek ügyében báróival és prelátusaival ítélkező királyné előtt megjelenő Zelnai Imre fia János és társai – az oklevél tizenhárom, a többi prediális nevében is fellépő rojcsait sorol fel – arra hivatkoztak, hogy Prodavizi őket mint „ignobilis” jobbágyait kezeli, holott ők Béla királytól nyert, és Lajos király által is megerősített szabadságaik szerint élnek, amire okleveles bizonyítékkal is szolgáltak,¹⁰⁹ mi több, állításaikat maga Prodavizi is igaznak ismerte el (*hoc bene verum foret*).¹¹⁰ Mária királyné a „prediálisok és nemes várjobbágyok” szabadságait respektálva beiktattatta őket birtokaikba.¹¹¹ Fontos mozzanat azonban, hogy a királyné előtt tiltakozó rojcsaiak nem IV. László 1279-es privilégiumára hivatkoztak – mint várnánk –, hanem a IV. Béla királytól nyert szabadságokra. Ezeket – IV. Béla korábban említett 1265-ös, a „szabad magyar prediálisokat” is emlegető oklevelét¹¹² – 1380. jún. 26-án erősítette meg Lajos királlyal Dragoch fia András *suppanus* (!), Iwan fia Péter, Chark fia Petrezlaus és Fábián fia György „nobiles iobagiones castri nostri de Ryuche”.¹¹³ Ha ehhez hozzátesszük, hogy a Szerdahelyiekkel „háborúskodó” „rojcsai prediálisokat” forrásaink sohasem nevezik „rojcsai nemesnek”,¹¹⁴ továbbá hogy a diploma tartalmi átirásai révén IV. László oklevelének „A”-szövegére történő hivatkozásuk csak 1417-től mutatható ki,¹¹⁵ arra a következtetésre sarkall, hogy a 14. század végén közösségként fellépő „rojcsai prediálisok” tömege – élükön általában a *comes terrestrisszel* – csupán az utolsó utáni pillanatban ismerte fel a „drávántúli szerviensek” jogaiban az Anjou királyok idején még kétségtelenül benne rejlő lehetőséget.

¹⁰⁷ A királyi garancia és támogatás jelentőségét a történet végén visszaigazolja, amint arra Nógrády Árpád rámutatott, hogy a „rojcsai prediálisok” és a Szerdahelyiek küzdelmében 1419 után éppen azért állt be visszafordíthatatlan fordulat, mert Zsigmond végleg a földesúr oldalára állt. NÓGRÁDY 2001. 78–81.

¹⁰⁸ ADAMČEK 1976–1977. 154–155.; MÁLYUSZ 1984. 133.

¹⁰⁹ CD XVII. 340. (246. sz.): „*ab antiquo in prediis et aliis porcionibus possessionariis ipsorum in tenuitis predicti castri Rycha existentibus in libertatibus per (...) dominum Belam (...), mediantibus suis litteris exinde confectis priuilegalibus datis et concessis tandem per (...) dominum Lodouicum (...), in suis litteris transscribi faciendo confirmatis stetissent et permanissent.*”

¹¹⁰ CD XVII. 339–341. (246. sz.), ZsO I. 1968. sz.

¹¹¹ CD XVII. 348–349. (253. sz.), ZsO I. 2013. sz.

¹¹² CD V. 329–300. (820. sz.), RA 1432. sz.

¹¹³ CD XVI. 109. (100. sz.)

¹¹⁴ Ehhez legközelebb „*predialium et nobilium castri Reychemsis*” megnevezésük áll 1419-ben. KUKULJEVIĆ I. 89. (73. sz.)

¹¹⁵ L. a Mellékletben az „A”-oklevélnél TÁ1-t és TÁ2-t. Külön is érdemes kiemelni Zsigmond király 1417. aug. 8-án keltezett oklevelét, mely szerint a rojcsai „prediálisok és nemes várjobbágyok” hangsúlyozták, hogy elődeiket Béla és László királyok olyan kiváltságokkal ruházták fel „*quibus veri et naturales servientes nostri regales ultra Drauam constituti sunt presigniti*”, mely kiváltságait Lajos király is megerősítette. DL 33 472., ZsO VI. 775. sz.

Azaz adataink egyértelműen arra vallanak, hogy az 1279–1393 közötti időszakban az Árpád-kori rojcsai „várjobbágyok és prediálisok” utódainak története eltérő szálacon futott. Ez részben nyilván arra vezethető vissza, hogy már a 13. században is jogilag, vagyoniilag és társadalmi állás szempontjából is differenciált társaságot alkottak, melynek a IV. László-féle 1279-es kiváltság *egységesen* adta meg ugyan a *lehetőséget* a szlavón nemessé válásra, de erre önmagában garanciával nem szolgálhatott. A 14. század első felében felbukkanó „rojcsai nemesek” (a század második felében pedig a velük „egyívású” Konzakaiak), a század közepén említett, várjobbágyi eredetű Gurdumus nembeliek vagy Lyuben fia Péter és társai e lehetőség sikeres, de *egyéni* utakon történő megragadásának pozitív, Farkas és leszármazottainak története pedig negatív példái. Ezek a *kisebb* csoportok, családok és nemzetségek a 14. század folyamán maguk mögött hagyták – részben az Anjou királyok által újra és újra megerősített és garantált Árpád-kori kiváltságaik, részben egyéni szerencsésük és ügyességük révén – „a rojcsai prediálisoknak és nemes várjobbágyoknak” *megmaradtak sokaságát*. Utóbbiak a század végéig csupán szórványosan bukkannak fel forrásainkban, jellemző módon azonban *sohasem* az elméletileg rájuk is vonatkozó, ám általuk csupán a Szerdahelyiekkel szembeni harc során „felfedezett” 1279-es privilégium Anjou-kori megerősítései kapcsán. E „prediálisok és várjobbágyok” – tehát mindazok, akik a 14. század folyamán *nem váltak* „rojcsai nemessé” –, az Anjou-kor végétől immár *közösségként* fellépve igyekeztek jogaitak védeni (aligha véletlen, hogy kifejezetten tömeges szereplésük az oklevelekben éppen ekkortól datálható), ám 1393 utáni históriájuk addigi „kiváltságos” állapotuk rendkívül törekeny voltát mutatja. Státuszuk, mely az Árpád-korból eredt, és addig joggal számon tartott és respektált *libertas*nak volt tekinthető, esetükben a nemesi egzisztencia 14. századi megalapozása híján, továbbá a királyi támogatás fokozatos elvesztésével elilllant a 15. század első negyedének végére.

MELLÉKLET

IV. László király 1279-es rojcsai privilégiumának szöveghagyománya

A. oklevél: *általános kiváltság*

Á: I. Károly, 1322. október 14. (DL 49 620., CD IX. 102–103. [88. sz.])

TÁ1: Zsigmond, 1417. augusztus 8. (DL 33 472., ZsO VI. 775. sz.)¹¹⁶ > 1.) császári káptalan, 1417. október 23. (DL 33 464., ZsO VI. 1031. sz.)¹¹⁷ = 2.) császári káptalan, 1417. október 23. (DL 37 361.) > Zsigmond, 1417. december 22. (DL 10 513.; ZsO VI. 1272. sz.)

¹¹⁶ Utal Béla (!) és László királyok, Lajos király által is megerősített a rojcsaiakat „drávántúli királyi szervienssé” tévő kiváltságaira.

¹¹⁷ Tartalmilag átirta az „A”-szöveg I. Lajos király-féle 1356. április 6-i átirását újrapecsételési szüksége végett 1364. május 21-én záradékkal ellátó oklevelét, továbbá Mária királyné 1391. április 12-én kelt (ZsO I. 1968. sz.), a császári káptalan 1391. május 1-i átirásában fennmaradt oklevelét (DL 33 282.; ZsO I. 2013. sz.), mely utóbbi (tartalmi átirásban) szintén utal a rojcsaiak Béla királytól nyert és Lajos király által is megerősített szabadságaira.

TÁ2: Garai Miklós nádor és Perényi Péter országbíró, 1419. május 3. (DL 33 365.; ZsO VII. 388. sz.; KUKULJEVIĆ I. 89–94. [73. sz.]) > császári káptalan, 1419. augusztus 9. (DL 10 747.)¹¹⁸

B. oklevél: *Turuck fia Péter*

Á1: I. Lajos, 1356. április 6. > Uő. 1364. május 21. > császári káptalan, 1369. augusztus 10. (DL 74 468.)

Á2: I. Lajos, 1356. április 6. > Uő. 1364. május 21. > Szántói Lack Dávid szlavón bán, 1417. március 8. (DL 33 364.)

Á3: I. Lajos, 1356. április 6. > Uő. 1364. május 21. > somogyi konvent, 1419. július 3. (DL 1046., ZsO VII. 735.sz.)

TÁ1: I. Lajos, 1364. május 23. > császári káptalan, 1374. október 15. > Konia bán fia (Szécsényi) Simon országbíró, 1395. május 17. (DL 33 511., CD XVIII. 26–34. [21. sz.]; ZsO I. 3983.sz.¹¹⁹)

TÁ2: I. Lajos, 1364. május 23. > császári káptalan, 1374. október 15. > Kőrös megye hatósága, 1411. október 18. (DL 33 512.; ZsO III. 1083. sz.)

C. oklevél: *Gurdumus nembeliek*

Á: I. Lajos, 1356. április 18. (DF 230 215.; CD XII. 341–342. [256.sz.])

D. oklevél: *Junk fia Pál, Mike fia Balázs*

Á: István fia János és Péter vicebánok, kőrösi ispánok és a kőrösi szolgabírák, 1402. március 8–szeptember 29. között¹²⁰ (DL 34 351.)

BIBLIOGRÁFIA

ADAMČEK 1976–1977. = ADAMČEK, JOSIP: Roviščanski predijalci. *Historijski zbornik* 29–30 (1976–1977) 151–159.

BÓNIS 2003. = BÓNIS GYÖRGY: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Sajtó alá rend. és az utószót írta BALOGH ELEMÉR. Budapest, 2003.²

BUTURAC 2003. = BUTURAC, JOSIP: *Povijest Rovišća*. Rovišće, 2003.²

CD = *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XVIII*. Ed. SMIČIKLAS, TADE et al. Zagreb, 1904–1990.

CSÁNKI 1893. = CSÁNKI DEZSŐ: *Körösmegye a XV-ik században*. Budapest, 1893.

¹¹⁸ L. az előző jegyzetet!

¹¹⁹ A regeszta az 1279-es „B”-oklevélre utal ugyan, de nem említi, hogy annak tartalmi átfírása I. Lajos 1364. máj. 21-én záradékkal ellátott oklevelének a császári káptalan által 1374. október 15-én kiadott transsumptuma alapján készült.

¹²⁰ Datáláshoz: ENGEL 1996. I. 254.

- DL-DF = Magyar Országos Levéltár, Budapest, Diplomatikai Levéltár / Diplomatikai Film-tár. *Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásai-nak adatbázisa*. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.
- ENGEL 1996 = ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II*. Budapest, 1996.
- FEKETE NAGY 1937. = FEKETE NAGY ANTAL: Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, 1937. május 27*. Szerk. BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS. Budapest, 1937. 159–184.
- FÜGEDI 1938. = FÜGEDI ERIK: *Nyitra megye betelepülése*. Budapest, 1938.
- HO = *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–VIII*. Szerk. NAGY IMRE et al. Győr–Budapest, 1865–1891.
- KLAJČ 1976. = KLAJČ, NADA: *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb, 1976.
- KMTL = *Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Budapest, 1994.
- KRISTÓ 1988. = KRISTÓ GYULA: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.
- KRISTÓ 2003. = KRISTÓ GYULA: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, 2003.
- KUKULJEVIĆ = *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–III*. Ed. KUKULJEVIĆ, JOHANNES aliter Bassani de Sacchi. Zagreb, 1861–1862.
- MÁLYUSZ 1984. = MÁLYUSZ ELEMÉR: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest, 1984.
- NÓGRÁDY 2001. = NÓGRÁDY ÁRPÁD: A Szerdahelyiek és a rojcsai prediálisok. *Történelmi Szemle* 43 (2001/1–2) 73–82.
- PESTY 1880. = PESTY FRIGYES: *Az eltűnt régi vármegyék I–II*. Budapest, 1880.
- PESTY 1882. = PESTY FRIGYES: *A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században*. Budapest, 1882.
- RA = *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, 1923–1987.
- RADY 2000. = RADY, MARTIN: *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*. Basingstoke–New York, 2000.
- SZEBERÉNYI 2011 = SZEBERÉNYI GÁBOR: *Noble communities in Scepusia and Turopolje in the 13th–14th Centuries: A Comparative Analysis*. (A „Slovensko a Chorvátoko: Historické paralely a vzťahy (do roku 1780)” c. nemzetközi konferencián elhangzott előadás, Lőcse (Szlovákia), 2011. jún. 23. (sajtó alatt) Szövege: <http://www.scribd.com/doc/59505076/G-Szeberenyi-Noble-Communities-in-Scepusia-and-Turopolje-in-the-13th-14th-Centuries-A-Comparative-Analysis>)
- SZEBERÉNYI [kézirat] = SZEBERÉNYI GÁBOR: *Szlavónia megszervezése és a „szabad magyar prediálisok”* (megjelenés előtt)
- VÁCZY 1928. = VÁCZY PÉTER: *A királyi serviensek és a patrimoniális királyság*. (Különle-nyomat a „Századok” LXI. (1927) évfolyamából.) Budapest, 1928.
- WEISZ 2010. = WEISZ BOGLÁRKA: Kamaraispánok az Árpád-korban. *Turul* 83 (2010/3) 79–87.
- WEISZ–ZSOLDOS 2010. = WEISZ BOGLÁRKA–ZSOLDOS ATTILA: A báni joghatóság Szlavóni-ában és a Dráván túl. In: „Fons, skepsis, lex”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő-s Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: ALMÁSI TIBOR–RÉVÉSZ ÉVA–SZABADOS GYÖRGY. Szeged, 2010. 469–482.
- ZsO = *Zsigmondkori oklevéltár I–XI*. Összeáll. MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR. Budapest, 1951–2009.
- ZSOLDOS 1999. = ZSOLDOS Attila: *A szent király szabadjai*. Fejezetek a várjobbágyság törté-netéből. Budapest, 1999.

ZSOLDOS 2000. = ZSOLDOS ATTILA: Confinum és marchia. *Századok* 134 (2000) 99–112.

ZSOLDOS 2010. = ZSOLDOS ATTILA: Örökös ispánságok az Árpád-korban. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk. FONT MÁRTA–FEDELES TAMÁS–KISS GERGELY. Pécs, 2010. 73–92.

ZSOLDOS 2011A. = ZSOLDOS ATTILA: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, 2011.

ZSOLDOS 2011B. = ZSOLDOS ATTILA: „Egész Szlavónia” az Árpádok királyságában. Horvát–magyar kapcsolatok a korai középkorban. *História* 2011/5–6. 9–12.

Nobles, Castle-warriors and Praediales of Rovišće in the 13th–14th Centuries

One of the most significant generalizations rose in the relevant historiography about topics of the forming processes of the Slavonian nobility during the 13th–14th centuries, was connected to the presumed correspondence that supposedly existed between the stratum of the *castle-warriors* (*várjobbágyok*), and that members of the lower-rank nobility in Slavonia who are generally called in our sources as *praediales*. This generalized opinion can be summarized briefly as follows: on the territory of medieval Slavonia, most of the royal „castle lordships”/ *ispánates* (*várispánságok*), similarly to the ones existed on the central areas of the Hungarian Kingdom, were handed over to various ecclesiastical and lay landlords during the 13th–14th centuries, but the elites in the micro-society of the various „vanishing” *ispánates*, i.e. the stratum of castle-warriors, *did not* cease to exist (*unlike* their counterparts in Hungary), but most of them were able to keep their special rights and districts, and were converted eventually into a special „castle nobility” (*várnemesség*) or *praedial nobility* which was able to keep its social and organizational frames till the end of the Middle Ages, or even beyond. Thus, „the stratum of castle-warriors was transformed into praedial nobility in Slavonia” (P. Engel).

In this paper I will discuss the history of the most prominent representative of these groups of „conditional nobility”, i. e. the strata of *praediales* and *castle-warriors* of Rovišće (Rojcsa), with the aim to prove that the presumed relation between castle-warriors and *praediales* (lived on royal or other lay tenures) in Slavonia during the 13th–14th was more complicated and less straightforward than it has been suggested in the historiography.

The beginning of the story of the Rovišćan *praediales* in the 13th century, and mainly the huge debate around them in the decades at the turn of the 14th–15th centuries, when this group had been eventually subordinated to lay landholders, has been already discussed in Hungarian and Croatian historiography in detail. However, the events and stories between these turning points have got less attention so far, albeit our data from the 14th century enlighten many aspects which bring us closer to understand the socio-historical processes which accompanied the „vanishing” of the old Slavonian *ispánates* during the later Middle Ages.

A kőrösi várjobbágyság a 13–15. században

A 14. századi Szlavónia legnagyobb megyéje Kőrös volt, területén korábban hét várispánság létezett: Csezmice (Česmica), Garics (Garić), Gerzence (Garešnica), Gordova (Grđevac), Kemlék (Kalnik), Kőrös (Križevci) és Rojcsa (Rovišće).¹ Míg a Drávától északra fekvő országrészben a várispánságok története az 1350-es évek közepére véget ért és beleolvadtak a létrejövő nemesi megyékbe,² addig a Drávától délre önállóságuk kisebb-nagyobb töredékeit megőrizve még az 1450-es években is fennálltak. A magánföldesúri (Rojcsa)³ és egyházi kezelésbe került (Garics)⁴ várispánságok önállósága nagymértékben elsorvadt, a hozzájuk tartozó népeket uraik igyekeztek jobbágysorba süllyeszteni. Önállóságuk megőrzésére legnagyobb esélyük a végig királyi kezében maradó várispánságoknak volt. Kőrösben két ilyen találunk: a megyének is nevet adó Kőröst és Kemléket.

Kőrös várispánság központja a forrásokban 1223-tól említett Kőrösvár volt,⁵ ettől az időtől kezdve találkozunk a forrásokban a *comitatus* vezetőjének, a kőrösi ispánnak a nevével és tisztségével is.⁶ A forrásokból a Kőrös várához tartozó várjobbágyságokon kívül értesülünk várnépekről (*populi castri*),⁷ a *castrum* börtönőreiről,⁸ egyszer pedig a vár *pristaldusai* szerepelnek határosként.⁹ A 14. század elejére Kőrös *comitatus* magába olvasztotta a szomszédos várispánságokat, kialakítva ezzel a középkori Magyarország legnagyobb területű megyéjét.¹⁰ A megye élén a szlavónián által kinevezett ispán állt, akinek joghatósága – a mentességet élvezők kivételé-

¹ KRISTÓ 1988A. 311–318. Szlavóniában összesen 14 várispánság szerveződött. A fent felsoroltak Kőrös megye, Gora, Gorica, Podgorje, Marócsa, Oklics és Zágráb Zágráb megye, Zagorje pedig Varasd megye része lett. KRISTÓ 2003. 78.

² A magyarországi várispánságokra lásd ZSOLDOS 1999.

³ MÁLYUSZ 1984. 133–135.; NÓGRÁDY 2001. 73–82.

⁴ KRISTÓ 1988A. 314–315.

⁵ II. András a Kőrös várához tartozó Laga nevű földet adományozta a Szent Sír kanonokrendnek 1223-ban: „*fratribus sancti Sepulchri de Polonia contulimus terram quandam nomine Laga in Sclavonia, que pertinebat castro Kris perpetuo iure possidendam*”. Később Kalc (ma Gornji Tkalec, Horvátország) település. SMIČ. III. 232–233. (207. sz.); 1225: SMIČ. III. 245–247. (220. sz.) és 247–248. (221. sz.); KRISTÓ 1988A. 312.

⁶ SMIČ. III. 245–246. (220. sz.); KRISTÓ 1988A. 312.

⁷ SMIČ. IV. 284–286. (250. sz.) 1268-ban kőrösi várnépek (Demeter, Márk, Pribk, Chornouch, Pribenuk és rokonaik) IV. Béla király elé perbe hívták Bertalan *comes* fiait: Ábrahámot, Bertalant és Domokost Guztowygh föld harmada ügyében, melyről azt állították, hogy az alperesek jogtalanul elfoglalták. Az uralkodó korábban a földet Bertalan *comes*nek adományozta, és az iktatást végző István szlavónián okleveléből kiderült, hogy az várföld, a rajta élők pedig várnépek. IV. Béla az adományos fiainak tulajdonjogát jóváhagyta, a várnépeket Kőrös vár más földjére való átköltöztetésre kötelezte. SMIČ. V. 476–477. (941. sz.) és 477–478. (942. sz.); KRISTÓ 1988A. 312.

⁸ 1318-ban I. Károly király Aba nembeli Soproni Lőrinc fiainak visszaadta „*quandam terram custodum carceris castri nostri Krysiensis*”, mely III. András adományából került apjuk kezébe, de elidegenítették tőlük. 1318. március 29.: SMIČ. VIII. 495–496. (401. sz.); ANJOU-OKLT. V. 45. (85. sz.)

⁹ „*ibi conterminatur (sc. meta terre de Raun) terre pristaldorum castri*” 1238: SMIČ. IV. 72–73. (68. sz.)

¹⁰ KRISTÓ 2003. 78.

vel – a megye minden lakosára kiterjedt. A régi várispánságokhoz tartozó várjobbágyok felett azonban nemcsak az ispán, hanem saját köreiből választott vezetőjük, a *comes terrestris* is joghatósággal rendelkezett. A szlavón várjobbágyok nem csak abban különböznek Drávától északra élő társaiktól, hogy az önállóságuk megőrzésére lehetőséget adó keret, a várispánság körülbelül 100–150 évvel tovább állt fenn, hanem egyéb területen is. Az alábbiakban a két (Drávától északra és délre élő) várjobbágyosság hasonlóságait és különbségeit vizsgálom, elsősorban Kőrös várispánság és a hozzá tartozó várjobbágyok alapján.

A várjobbágyok nemessége mind a Drávától északra, mind attól délre *kötött nemesség* volt, ami annyit jelent, hogy nem élvezték a nemesi jogok összességét, szabadságuk mindössze a kötött jogálláson belül elérhető legmagasabb fokot képviselte.¹¹ Jól foglalta össze Anjou István herceg Mike fia Miklós kőrösi várjobbágy részére 1353-ban kiadott nemesítő oklevele, milyen kötelezettségek terhelték a várjobbágyokat, mi alól mentette fel Miklóst és testvérét a herceg: „*a dicto iobagionatu, honere, seruicio et solutione qualibet ipsius iobagionatus castri*”.¹² A következőkben nézzük meg, hogy a várjobbágyi jogállás elemei – hadakozás, tisztségviselés, adózás és birtoklás¹³ – milyen módon jelentkeznek a kőrösi várjobbágyok között.

1. Hadakozás

Az Aranybulla 1231. évi megújítása szerint a hadakozás a várjobbágyi jogállás jellemzője, katonai szolgálatukra az uralkodó (a szerviensekkel ellentétben) *korlátozás nélkül tarthatott igényt*, nemcsak idegen támadás esetén. Valószínűleg fejénként terhelte őket a hadba vonulás kötelezettsége.¹⁴ Az Árpád-korból nem ismerünk konkrét adatot, ami a kőrösi várjobbágyok fegyveres szolgálatára vonatkozna. Az Anjou-korban mindössze egyetlen esetben tudjuk bizonyítani, hogy várjobbágy részt vett fegyveres összecsapásban. 1346 tavaszán indult el Nagy Lajos a velenceiek által ostromlott Zára városának felmentésére,¹⁵ seregében harcolt Hahót Miklós szlavón-horvát bán és az általa vezetett fegyveres csapat is („*sub nostro vexillo*”, fogalmaz a bán oklevele), amiben várjobbágyok is helyet kaptak. Ránk maradt Hahót Miklós Zára alatt kelt nemesítő levele az ostrom során nyíllövéstől megsebesült Mike fia Miklós kőrösi várjobbágy részére. A bán „*in persona regia, maiestate et auctoritate eiusdem nobis concessa*” Miklóst, valamint birtokait „*a iobagionatu castri Crisiensis*” felmentette és a királyi szerviensek közé sorozta.¹⁶ A későbbiekből is csak néhány elszórt adatot ismerünk arra nézve, hogy a kőrösi várjobbágyok különféle hadjáratokban vettek részt. 1412-ben például Poljanai (*de Polyana*) György fia

¹¹ ZSOLDOS 1999. 11–13.

¹² 1353. november 27.: SMIČ. XII. 212–213. (158. sz.)

¹³ ZSOLDOS 1999. 45.

¹⁴ ZSOLDOS 1999. 46–47.

¹⁵ KRISTÓ 1988b. 105–109.

¹⁶ 1346. július 6.: SMIČ. XI. 309–310. (231. sz.) A bán oklevelét első ízben Anjou István herceg írja át és erősíti meg 1353. november 27-én, kiterjesztve azt Miklós testvéreire, Gergelyre és leszármazottaira is. SMIČ. XII. 212–213. (158. sz.) A herceg halála után először özvegye, Margit hercegnő, majd pár nap múlva I. Lajos király is átírja és megerősíti a kérdéses oklevelet. 1355. január 20.: SMIČ. XII. 265. p. (201. sz.); 1355. február 2.: SMIČ. XII. 267–268. (203. sz.)

Bálint harcolt Zsigmond Velence ellen vezetett hadjáratában, szolgálataiért ugyanis *dominusa*, Ozorai Pipó nemességet kért számára a királytól.¹⁷

2. Tisztségviselés

Zsoldos Attila idézett munkájában a következő általános várispánsági tisztségviselőket sorolja fel: udvarispán (*curialis comes*), hadnagy (*maior exercitus*), várnagy (*maior castr*), őrnagy (*maior speculatorum*), hirdetőnagy (*maior preconum*), száznagy (*centurio*).¹⁸ Egyetlen olyan tisztségviselőt találunk Kőrösben, akit nem említ, de aki a források alapján a szlavón várispánságok első embere lehetett: *a comes terrestri*. Röviden a következőket lehet elmondani róla: a várjobbágyok maguk közül választották, valószínűleg a közösség legvagyonosabb, legtekintélyesebb tagjai lehettek. A várjobbágyok egymás közötti ügyeiben, valamint a várföldeket érintő ügyekben bírt joghatósággal.¹⁹

Kőrösben a 12. század végén Ysan töltötte be a várispánság élén álló *comes* bírói helyettesének, az udvarispánnak tisztét. Tisztségviselésének körülményeiről semmit sem tudunk, Kalán pécsi püspök *pristaldus*aként bukkan fel egy oklevélben.²⁰ Hivatali utódját mintegy fél évszázad múlva, 1249-ből ismerjük Perko személyében.²¹

A Drávától északra a várszervezet *legtekintélyesebb tisztségviselője a hadnagy volt*, aki a várispánsági népek hadakozóinak elöljárójaként vált idővel a várszervezeti népek legfontosabb, legtekintélyesebb tisztségviselőjévé.²² Tisztségéről a Kőrösre vonatkozó forrásaink hallgatnak. Az adatok alapján nyilvánvaló, hogy a kőrösi várszervezet legtekintélyesebb tisztségviselője a *comes terrestri* volt.²³

A hadnagyhoz hasonlóan sem az Árpád-kori, sem pedig a későbbi időre vonatkozó forrásanyagban nem találkozunk a várnagy tisztségével.²⁴

A kőrösi várszervezet száznagyának első említése 1249-ből való, jöllehet a Zulga *centurio* neve mellett olvasható *quondam* kitétel a tisztség korábbi betöltésére utal.²⁵ 1279-ből pedig Jakab *centuriót* ismerjük.²⁶ A forrásanyagban nem maradt ránk egy időből több százados neve, azonban nem valószínű, hogy Kőrös várispánság várnépei egy századba tartoztak volna, hiszen a leggyakrabban a magyarországi várispánságok esetében is csak egy százados neve ismert egy időből.²⁷ Szerepéről és feladatairól semmilyen adatot nem őriztek meg a források, csak feltételezni tudjuk, hogy a Drávától északra fekvő várispánságok *centuriói*hoz hasonlóan részt vett a

¹⁷ 1412. december 8.: DF. 230 922.; ZsO. III. 3051. sz.

¹⁸ ZSOLDOS 1999. 57–65. (Az őrnagyot és a hirdetőnagyot itt nem vettem számításba.)

¹⁹ Tevékenységéről lásd B. HALÁSZ 2011.; B. HALÁSZ 2010. 13–20. Egy 1238-as oklevélben rögzített határjárás szerint a kérdéses birtok szomszédos volt a vár *pristaldus*ainak földjével. Ez az egyetlen adatunk arra nézve, hogy a poroszlókat nem esetenként jelölték ki, hanem állandóan egy bizonyos körből választották őket. SMIČ. IV. 72–73. (68. sz.)

²⁰ SMIČ. II. 265. (250. sz.); KRISTÓ 1988A. 312.

²¹ SMIČ. IV. 397–399. (351. sz.); KRISTÓ 1988A. 312.

²² ZSOLDOS 1999. 60.

²³ SMIČ. II. 265. (250. sz.); KRISTÓ 1988A. 312.

²⁴ Kőrös várát nem említi adattárában sem Fügedi Erik. (FÜGEDI 1977.), sem Engel Pál. (ENGEL 2001.)

²⁵ SMIČ. IV. 397–399. (351. sz.); KRISTÓ 1988A. 312.

²⁶ 1279. március 20.: SMIČ. VI. 278–279. (243. sz.)

²⁷ ZSOLDOS 1999. 69.

munkaszervezésben, az adószedésben és a bíraskodásban is, valamint szerepel lehetett a „várnépbeliek személyének és kötelezettségeinek számon tartása terén is”.²⁸

Körösből egyedül a *comes terrestres*ek listáját ismerjük, jöllehet azt is meg lehetőségen hiányosan.²⁹ Nincs adatunk arra, hogy ugyanaz a személy több tisztséget viselt volna egymás után, azonban arra igen, hogy egy tisztséget ugyanaz a személy többször is betöltött: Iván fia Demeter, Mindszenti Miklós fia Ádám és Poljanai Balázs fia Bálint több alkalommal volt *comes terrestis*.³⁰

A várjobbágyságok részt vettek a megye életében, a várszervezeti tisztségek ellátásán túl gyakran szerepelnek megyei emberként,³¹ alkalmanként birtokok becslésénél működtek közre. A 13. században sok esetben volt, illetve hivatalban lévő *comes terrestres*ek végezték a birtokok becslését,³² de a 14. században is találkozunk hasonló szerepben feltűnő volt várkerületi előljárókkal.³³

Szintén a várjobbágyságok megyei közéletben való szereplésére világít rá egy érdekes eset. 1329-ben János rojcsai ispán és kaproncai várnagy egy oklevél-és pecséthamisító fölött ült törvényt, bírótársai között említi Vidis *comest*, Voycheek fia Egyedet és Ladina fia Ivánt, mint Körös megyébe való nemeseket („*nobilibus de provincia Crisiensis*”).³⁴ Közülük Vidis minden bizonnyal azonos a *comes terrestis* tisztségét 1317-ben betöltő Vidusszal.³⁵ Voycheek fia Egyed pedig több ízben működött közre birtokok becslésénél.³⁶ A megyei közéletben való részvétel hozta közel a várjobbágyságok számára a familiaritást, amit *joggal sorolhatunk a várszervezetet bomlasztó tényezők közé*.³⁷ Körösből egy konkrét adatot ismerünk arra, hogy várjobbágyság egy nagyúr magánfamíliájának tagjává vált. 1412-ben Ozorai Pipó temesi és sókamara ispán kérte Zsigmond királyt, hogy az akkor folyó, Velence ellen viselt hadjáratban mutatott érdemeiért mentse fel familiárisát, Poljanai György fia Bálintot, valamint testvérét: Pált Körös vár szolgálata alól. A familiárisi kötelék valamikor 1412 előtt jött létre Ozorai Pipó és Bálint között, közelebből nem ismert időpontban.³⁸

3. Adózás

Ebben a kérdésében nyilvánul meg *legélesebben*, hogy a magyarországi és a drávántúli várjobbágyságok helyzete eltérő volt. Míg a Drávától északra élő várjobb-

²⁸ ZSOLDOS 1999. 65.

²⁹ Listájukat lásd B. HALÁSZ 2011.; B. HALÁSZ 2010.

³⁰ Iván fia Demeter 1330-ban és 1340-ben (B. HALÁSZ 2011.), Poljanai Balázs fia Bálint 1407–1409, 1413–1414 között, 1418-ban és 1430-ban, Mindszenti Miklós fia Ádám pedig 1411-ben és 1416–1417 között volt *comes terrestis*. B. HALÁSZ 2010. 19.

³¹ 1334. jún. 28. (SMIC. X. 173–176. (115. sz.))

³² Pl. Prelsa, 1249. július 18.: SMIC. IV. 397–399. (351. sz.)

³³ Pl. Vid *comes*, 1339. május 23.: DL 99 979.; ANJOU-OKLT. XXIII. 151–152. (301. sz.)

³⁴ 1329. március 28.: DF 228 441.; ANJOU-OKLT. XIII. 99. (157. sz.)

³⁵ 1317. július 1.: DF 286 093.; ANJOU-OKLT. IV. 196. (519. sz.)

³⁶ 1330. május 21.: SMIC. IX. 515–516. (421. sz.); ANJOU-OKLT. XIV. 186–187. (298. sz.) 1339. május 23.: DL 99 979.; ANJOU-OKLT. XXIII. 151–152. (301. sz.)

³⁷ ZSOLDOS 1999. 54–57.

³⁸ Az oklevél nem nevezi meg a várat, aminek szolgálata alól felmentést kaptak, mivel azonban Poljanai névvel kizárólag Körös várának várjobbágyságai között találkozunk és a család birtokai is Körös megyében helyezkedtek el, csak arra gondolhatunk, hogy a nemesítettek Körös várának jobbágyságai voltak. 1412. december 8.: DF 230 922.; ZsO III. 3051. sz.

bágyok mentesek voltak az adóterhek alól, melyet azonban a várszervezet alárendelt szolgáltató népei fizettek,³⁹ addig a szlavón várjobbágyokat kezdettől fogva terhelte valamiféle adófizetési kötelezettség. 1279-ben Budou fia Budilo más körösi várjobbágyokkal öröklött földjük egy részét (*de terra ipsos titulo hereditario contingent ... quandam particulam*) eladta Esse comesnek és fiának: Tamás mesternek, azon kötelezettségek és szolgálatok nélkül, melyeket a földrészt után adni szoktak („*sine debitis et seruiciis de eadem particula dari et exhiberi consuetis*”).⁴⁰ A fizetendőkről ekkor semmi konkrétabbat nem tudunk meg (mikor és mennyit kellett fizetni, pénzben vagy természetben kellett-e leróni).

A 14. században nem értesülünk arról, hogy a körösi várjobbágyokat bármiféle adózási kötelezettség terhelte volna,⁴¹ de bizonyosan volt ilyen, hiszen már a 15. század elején is nyomára bukkanunk. Az oklevelekben minden esetben a „*datum et servitium*”, illetve ennek ragozott formái szerepelnek az adóterhekkel kapcsolatban. Balázs fia Bálint körösi *comes terrestris* 1408 nyarán kelt oklevéléből tudjuk, hogy a Hegen nemzetség több tagja szorongató szükségük és különösképpen az adók miatt („*pro quibusdam ipsorum necessitatibus nunc ad presens ipsos urgentibus, specialiter propter asidua datia et servitia*”) adtak el egy szántóföldrészt minden tartozékával és haszonvételével együtt nemzetségtársaiknak, Mihály fiainak, Máténak és Fábiánnak. Ugyanezen oklevél szerint Mihály fiai a Hegen nembeli János fia Fülöptől is megvásárolták annak 5 barázdáját (*sulcos*), de az eladó kikötötte, hogy a vevők minden évben adózáskor 10 dénárral legyenek segítségére (*adiuvare*). Az oklevélből az is kiderül, hogy a Hegen nemzetségen belül ősszel, Szent Márton napkor volt szokás fizetni az adót.⁴² Szintén a Hegen nemzetségből származott az a Bálint fia Iván is, aki testvérével és fiával együtt 1418-ban adta el egy erdőrészüket, és egyúttal kikötötte, hogy évente két dénárt tartoznak nekik fizetni („*ratione dationum... in adiutorium dationum*”).⁴³ 1409-ben Pál fia Máté várnemes a *comes terrestris* előtt eladta Salamunouc⁴⁴ falu határában fekvő minden birtokrészét, annak tartozékaival együtt („*necnon datio et servitio... de eisdem inter generationem provenire debendo*”).⁴⁵ 1411-ben Ceuth nembeli Adorján fia Benedek és fia Tamás eladták birtokrészüket Fábián deáknak „*simulcum datio et servitio ... de eisdem inter generationem provenire debendo*”.⁴⁶ 1414-ben Balázs fia Bálint *comes terrestris* előtt Márk fia Péter fiai és unokái kiadták a leánynegyedet Egyed fia Péter lányainak

³⁹ ZSOLDOS 1999. 72–77.

⁴⁰ 1279. március 20.: SMIČ. VI. 289–290. (243. sz.)

⁴¹ A korszakban a nagykemléki várjobbágyok köréből értesülünk ilyenről. Anjou István herceg Lubizlaus fia Iván fia Lepsech részére adományozott bizonyos szolgálatokkal terhelt birtokot, melynek azonban sem nagysága, sem minősége nem maradt ránk. Lepsech 1355-ben Nagykemlék hatósága előtt kijelentette, hogy rokonát Ozul fia Balázst „*assumpsisse in fratrem adoptium et de quadam sua possessione Lubeuschicha... directam dimidium partem dedisse tradidisse et assignasse ac statuisset eidem... Blasio filio Ozul... de qua possessione de omnibus daciis et serviciis mediam partem solvet dictus Lepsech et residuum mediam partem solvet dictus Blasius*.” 1355. április 28.: SMIČ. XII. 289–290. (218. sz.)

⁴² 1408. június 13.: DL 38 716.; ZsO II. 6156. sz.

⁴³ 1418. április 6.: DL 38 722.; ZsO VI. 1724. sz.

⁴⁴ Ma Šalamunovec, Horvátország.

⁴⁵ 1409. január 16.: DL 35 350. Tartalmában ugyanaz Mindszenti Miklós fia Ádám *comes terrestris* 1411. július 8-án kelt oklevele: DF 279 535.; ZsO III. 663. sz.

⁴⁶ 1411. július 2.: DF 282 396.; ZsO III. 637. sz.

és leszármazottaiknak. A birtokrészekkel együtt a velük járó adóterhek teljesítése is az új tulajdonosokra hárult a továbbiakban.⁴⁷ 1430-ban Bangor asszony, Barnabás fia György, valamint Miklós fia Tamás és lánya: Margit a *comes terrestris*től birtokaik meghatárolását és iktatását kérték. János fia György *comes terrestris* kiküldte embereit, akik visszatérve jelentették, hogy a kérdéses birtokokat bejárták, a szükséges helyeken új határjeleket emeltek, majd minden tartozékukkal és haszonvételükkel, „*simulcum datiis et serviciis... de eisdem inter generationibus provenire debendis*” iktatták a kérelmezők részére.⁴⁸

A fenti adatok alapján úgy tűnik, hogy a várjobbágyság a birtokukban lévő föld után fizették az adót.⁴⁹ Ha a várnemes eladta ingatlanát, akkor az azt terhelő adót általában az új tulajdonosnak kellett vállalnia. A birtok adóterhek nélküli eladására a fentebb idézett 1279-es oklevélen kívül csak a 15. századból ismerünk példát. 1416-ban Fábián deák a *comes terrestris* előtt kijelentette, hogy eladta Márton Gragena-i plébánosnak az 1411-ben Ceuth nembeli Adorján fia Benedektől és annak fiától: Tamástól vásárolt birtokát („*absque omni dacio et collecta inter generatione de eidem provenire debendo que ad alias portiones suas possessionarias extra amministrare assumpsisset*”).⁵⁰

4. Birtoklás

A várjobbágyság földbirtokosok voltak, azonban mivel személyüket *propriusi* függés fűzte a várszervezethez, amit önkényesen nem szakíthattak meg, személyük és javaik felett érvényesült a király főtulajdonosi hatalma.⁵¹ A forrásokban nem maradt nyoma annak, hogy a körösi várjobbágyság földjét az uralkodó akár velük, akár nélkülük eladományozta volna, ugyanakkor a várföldek elidegenítésére már a 13. század elejéről van adatunk.⁵² Amikor azonban a körösi várnépek közé tartozók földjét 1268-ban IV. Béla eladományozta, magukat a várnépeket a vár alá tartozó más földre költözésre kötelezte.⁵³ A magyarországi várjobbágysághoz hasonlóan a körösi várjobbágyság birtokai is apáról-fiúra szálltak minden külön jogi aktus

⁴⁷ A birtokrészeket „*cum omnibus earum utilitatibus videlicet terris arabilibus ... necnon datio et servitio... de eisdem inter generationem provenire debendo*” kapták meg Péter lányai és unokái. 1414. január 17.: DL 35 402.; ZsO IV. 1593. sz.

⁴⁸ 1430. március 31.: DL 38 718.

⁴⁹ BÓNIS 2003. 249.

⁵⁰ 1416. június 19.: DF 282 404.; ZsO V. 2040. sz. Egyértelműen nem lehet kijelenteni, hogy a várjobbágy által fizetett terhek alól akkor mentesült a föld új tulajdonosa, ha más státusú volt, hiszen az esetek egy részében a vevők állása nem dönthető el.

⁵¹ ZSOLDOS 1999. 45–46. A várjobbágyság maguk is földesurak voltak, birtokaikon jobbágyságok éltek. Pál fia Máté várjobbágy 1408-ban egy pusztát jobbágytelkére adta el („*unam sessionem iobagionalem suam nunc habitatoribus destitutam*”). 1408. április 18.: DF 279 535. A várjobbágyság birtokaikon telepített szőlők után bevételekkel bírtak. Pál fia Máté várjobbágy szükségleteire Tamás fia Ferenc körösi polgár pénzt költött, az összeget Máté nem tudta visszafizetni. A tartozás fejében a Demeter fia Balázssal közös birtokán, a Kokosynch hegyen fekvő két szőlőből származó bevételeket átengedte Ferencnek, aki a szőlőket korábban megvásárolta. 1407. április 2.: DF 279 535.

⁵² 1223: SMIČ. III. 232–233. (207. sz.) A 13. század közepéről van néhány olyan adatunk, melyekről nem dönthető el egyértelműen, hogy várjobbágyság vagy várnépek birtokának eladományozásáról van szó. 1244: SMIČ. IV. 223–226. (201. sz.); 1266: SMIČ. XI. 484–486. (365. sz.)

⁵³ 1268. október 13. előtt: SMIČ. V. 476–477. (941. sz.) Béla herceg 1268. évi oklevele ugyanerről: SMIČ. V. 477–478. (942. sz.)

nélkül. Mind a Drávától északra, mint pedig délre fekvő várispánságok anyagában többször találkozunk olyan földdel, amelyet egy várjobbágy fiának vagy fiainak birtokaként jelölnek, mely csak a szakadatlan birtoklás esetén volt alkalmas az azonosításra.⁵⁴ A körösi várjobbágy-nemzetségek földjüknek legalább egy részét még a 15. században is közösen bírták. 1408-ban Balázs fia Bálint *comes terrestris* előtt megjelent a Hegen nem nyolc tagja és a közösen bírt, őseiktől rájuk származott birtokok meghatározását kérték.⁵⁵ A várjobbágy-nemzetségek tagjai egy idő után szükségét érezték a birtokközösség megbontásának. Első ízben egy kiscsaládi birtokosztályról értesülünk. 1354-ben Petőc fia János körösi ispán és a megye szolgabírái írásba foglalták a Máté nembeli Demeter fiai: István és Miklós birtokosztályát. Az osztozkodás során nemzetségük tagjaival szemben szavatosságot vállaltak egymásért.⁵⁶ Az első nemzetségi körben végrehajtott birtokosztály szintén a Máté nemhez kötődik. 1380-ban a nemzetség két ága (Demeter-és Fábíán-ág), összesen 13 személy osztozik meg birtokaikon. Ebben az esetben a család két ágának összetartozását nem tudjuk rekonstruálni a rendelkezésre álló adatok alapján.⁵⁷

Az adatok szerint a várjobbágyok a kezükön lévő birtokokat a 13. század második felében elkezdték elidegeníteni. Az eladott birtokok jogi helyzete nem minden esetben tisztázott, a források egy részében csak annyit tudunk meg, hogy az eladásra került föld a várjobbágyokat illette meg,⁵⁸ máskor azonban konkrétan meg tudjuk mondani, milyen jogcímen volt az eladók birtokában.⁵⁹ Azonban minden birtokukat szabadon adták-vették, anélkül, hogy nyoma maradt volna a királyi, hercegi vagy báni beleegyezésnek. Általánosan elmondható, hogy az új tulajdonos váltalta a földre nehezedő terheket.⁶⁰ Az Árpád-korban az ügylet tárgya mindig csak egy része volt a birtoknak (fele, harmada, stb.),⁶¹ az eladás okát azonban nem adják meg az oklevelek. A 14. században – a leánynegyedként való elidegenítésen kívül – szintén nem tudjuk, mi motiválta a várjobbágyokat birtokuk egy részének eladására. Ekkor értesülünk először arról azonban, hogy egy teljes birtok gazdát cserélt, igaz két részletben. 1339 előtt Zkorona várjobbágy eladta örökölt földjének felét Iván fia Demeternek és testvéreinek, majd 1339-ben fia Dragun és unokái a föld másik részét idegenítették el, ugyanazon Demeternek és fiainak.⁶²

A vagyoni differenciálódás a 14. században már erőre kapott, de csak a 15. században szól több oklevél várjobbágy-családok szükségéről. A szegényedő várjobbágyok először birtokuk egy részét bocsátották áruba, ha pedig később is szüksé-

⁵⁴ ZSOLDOS 1999. 130.; Pl. 1377. március 17.: DL 38 713.

⁵⁵ 1408. május 7.: DL 38 717.

⁵⁶ 1354. március 30.: DL 100 058.

⁵⁷ 1380. november 4.: DL 100 177.

⁵⁸ Pl. Rodym fia Jacus, Rodch fia Pezek, Golob, Cheporna és rokonaik eladták „*porciones terre eorum ipsos contingentes*” Pezk *comes* fia Máténak. 1276. szeptember 23.: SMIČ. VI. 174–175. (161. sz.)

⁵⁹ 1277-ben Visebor fiai: Grobyna és Ratk örökölt földjük egy részét (*quandam partem terre eorum hereditarie*) eladták Pezk *comes* fia Máténak. 1277. április 25.: SMIČ. VI. 198–199. (180. sz.) Hasonlóan örökölt földjüket adják el a császári káptalan előtt Zlobk fia Máté és társai 1279-ben Esse *comes* fia Tamás mesternek. 1279. március 20.: SMIČ. VI. 289–290. (243. sz.) A *terra hereditaria* kérdéséhez: ZSOLDOS 1999. 142–157.

⁶⁰ Lásd az előző (Adózás) részt. Bónis úgy vélte, hogy az uralkodó a legtöbb esetben beleegyezett az elidegenítésbe, de az új tulajdonosnak át kellett vennie a földre nehezedő szolgálatot. BÓNIS 2003. 249.

⁶¹ Pl. 1277. április 25. SMIČ. VI. 198–199. (180. sz.)

⁶² 1339. május 23.: DL 99 979.; ANJOU-OKLT. XXIII. 151–152. (301. sz.)

gük volt készpénzre, az ingatlan többi részét is eladták.⁶³ Az ilyen esetekben nem maradt ránk adat arra nézve, hogy az eladók a teljes birtokuktól váltak-e meg kényszerűségből, vagy még más ingatlan(ok) is volt(ak) a kezükön, ami(k) biztosította(k) a várjobbági státusz anyagi hátterét. A 15. század elején kezdték az ingatlan eladásának okaként a tulajdonos szorongató szükségét megjelölni,⁶⁴ 1437-ben már egyenesen szegénységről (*egestas, inops*) beszélnek.⁶⁵

A várjobbagság körében is érvényesült a középkori magyar öröklési jog egyik jellemző vonása, a leánynegyed intézménye, *azonban nem teljesen a megszokott formában*.⁶⁶ A források alapján úgy tűnik, hogy a leánynegyedet minden esetben természetben adták ki. 1358-ban Salamon és felesége: Berus asszony végrendeletét foglalta írásba Nagy Pál körösi ispán és Demeter fia Miklós *comes terrestris*, amiből kiderült, hogy birtokaikat eladták Ink fia János fia János fia Dénesnek, azzal a kikötéssel, hogy életükben még használhassák a birtokot, fenntartva Katalin és Anthola nevű lányaik leánynegyedét.⁶⁷ 1361-ben László fia Miklós fiai kiadták nővérük, Miccarca leánynegyedét sógoruknak, Gurgen fia Pálnak.⁶⁸ 1377-ben Ladina fiai és unokái adták ki a leánynegyedet nővérük, illetve nagynénjük: Dempa asszony fiainak.⁶⁹ A birtokkal az asszony és egyenes ági leszármazottai szabadon rendelkezhetek (eladhatták, zálogba teheték), nem volt szükség hozzá a nemzetségtagok beleegyezésére, sem királyi vagy báni jóváhagyásra. 1385-ben Blizna-i László fia Dezső és felesége: Chala asszony végrendelkezett a *comes terrestris* színe előtt, az asszony apjától és bátyjától kapott birtokrészük felől, azt Chala unokaöccsére hagyva magtalan haláluk esetére.⁷⁰ 1394-ben Péter fia István körösi *comes terrestris* színe előtt Jakab fia Gergenus lányai: Erzsébet, Katalin és Belka anyjuktól leánynegyedként rájuk maradt birtokrészüket eladták Dénes fia Tamásnak, valamint fiainak és unokáinak.⁷¹ Valószínűleg leánynegyed címen tartott igényt a Hegen nembeli Ladina fia Iván lánya: Wratha asszony lánya: Anna is a nemzetség más tagjaival közösen bírt birtokra.⁷²

Az öröklés, vásárlás és leánynegyed címen kívül a várjobbagyok még zálogként tarthattak birtokokat. A zálogba adáshoz vagy a szomszédosok és az osztályos atyafiak beleegyezésére, vagy szavatosság vállalására volt szükség.⁷³ A *comes terrestris* tisztségét viselő várjobbagyok hozzájuthattak még a jószágvesztésre ítélt birtokainak kétharmad részéhez is, ami a bírót illette meg. 1340-ben Pál bán fia Ist-

⁶³ 1330. május 21.: SMC. IX. 515–516. (421. sz.); ANJOU-OKLT. XIV. 186–187. (298. sz.)

⁶⁴ 1423-ban Adorján fia Pál zálogosította el 6 dénárpenzáért Louka nevű szántóföldjét Miklós fia Pál deáknak, 1425-ben pedig a Hegen nembeli Antal fia Simon zálogosította el szomszédos földjét Pál deák feleségének 3 dénárpenzáért. Az okot mind a két oklevélben a tulajdonosokat szorongató szükségben jelölték meg („*pro quibusdam suis necessitatibus ad presens urgentibus*”). 1423. április 5.: DF 231 035.; ZsO X. 357. sz.; 1425. május 16.: DF 231 071.

⁶⁵ 1437. augusztus 10.: DF 218 734.

⁶⁶ ECKHART 2000. 303–304. Nem maradt fenn olyan eset, amikor a lány nem fekvő jószágban kapta meg a leánynegyedet.

⁶⁷ 1356. szeptember 20.: DF 233 160.

⁶⁸ 1361. február 23.: DF 282 341.

⁶⁹ 1377. március 17.: DL 38 713.

⁷⁰ 1385. március 25.: DL 100 260.

⁷¹ 1394. június 17.: DL 35 271.; SMC. XVII. 602–603. (421. sz.); ZsO I. 3520. sz.

⁷² 1408. május 7.: DL 38 717.

⁷³ 1425. május 16.: DF 231 071. (szavatosság); 1423. április 5.: DF 231 035.; ZsO X. 57. sz. (beleegyezés)

ván körösi ispán és Iván fia Demeter comes terrestris színe előtt Máté fia Mike volt comes terrestris hatalmaskodás miatt bevádolta Márton fia Lukácsot. Miután a felhozott vádak igaznak bizonyultak, a comes és a comes terrestris bírótársaikkal együtt Lukácsot jószágvesztésre ítélte és birtokainak egyharmada Mikét illette meg. Arról, hogy Pál bán fia István és Iván fia Demeter milyen arányban osztozott meg a nekik jutó kétharmadon, nincs tudomásunk.⁷⁴ Még egy címen juthattak birtokhoz a várjobbágyok: *adományképpen*. Azonban *nem maradt fenn* olyan forrásunk, melyben az uralkodó körösi várjobbágyot részesített volna birtokadományban.

Ahogy fentebb láttuk, a körösi várjobbágyok jogállása a Drávától északra élő társaikéhoz képest néhány vonásában eltérő volt. Ahhoz azonban, hogy a szlavóniai várszervezetről teljes képet kapjunk, szükség van a többi várispánság és a hozzájuk tartozó várjobbágyok egyedi jellegzetességeinek feltárására is.

BIBLIOGRÁFIA

- ANJOU-OKLT. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Főszerk. KRISTÓ GYULA–ALMÁSI TIBOR. Budapest–Szeged, 1990–.
- BÓNIS 2003. = BÓNIS GYÖRGY: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Budapest, 2003.
- CSÁNKI 1893. = CSÁNKI DEZSŐ: *Körösmegye a XV-ik században*. Budapest, 1893.
- DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.
- ECKHART 2000. = ECKHART FERENC: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Szerk. MEZEY BARNA. Budapest, 2000.
- ENGEL 2001. = ENGEL PÁL: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*. MTA Történettudományi Intézete. 2001. (CD-ROM).
- FÜGEDI 1977. = FÜGEDI ERIK: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977.
- B. HALÁSZ 2010. = B. HALÁSZ ÉVA: A körösi comes terrestrisek tevékenysége a XV. században. In: „Fons, skepsis, lex”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: ALMÁSI TIBOR–RÉVÉSZ ÉVA–SZABADOS GYÖRGY. Szeged, 2010.
- B. HALÁSZ 2011. = B. HALÁSZ ÉVA: Adalékok a körösi comes terrestrisek tevékenységéhez a 14. században. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 132 (2011) 37–50.
- IVÁNYI 1931. = IVÁNYI BÉLA: *A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára*. Szeged, 1931.
- KRISTÓ 1988A. = KRISTÓ GYULA: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.
- KRISTÓ 1988B. = KRISTÓ GYULA: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988.
- KRISTÓ 2003. = KRISTÓ GYULA: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, 2003.
- MÁLYUSZ 1984. = MÁLYUSZ ELEMÉR: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984.

⁷⁴ 1340. szeptember 23.: DL 35 864.; SMIČ. X. 576–578. (405. sz.); ANJOU-OKLT. XXIV. 253–254. (557. sz.)

- NÓGRÁDY 2001. = NÓGRÁDY ÁRPÁD: A Szerdahelyiek és a rojcsai prédiálisok. *Történelmi Szemle* 43 (2001) 73–82.
- PESTY 1882. = PESTY FRIGYES: *A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században*. Budapest, 1882.
- SMIČ. = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie ac Slavonie. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. I–XVII*. Eds. KOSTRENCIĆ, MARKO–SMIČIKLAS, TADIJA. Zagrabiae, 1904–1981.
- ZSO = *Zsigmondkori oklevéltár I–VIII*. Összeáll. BORSA IVÁN–MÁLYUSZ ELEMÉR–NEUMANN TIBOR–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 1951–.
- ZSOLDOS 1999. = ZSOLDOS ATTILA: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26. Budapest, 1999.

B. HALÁSZ, ÉVA

The Nobiles Iobagiones Castri of County Križevci in the 13–15th Centuries

The paper analyses the status of the *nobiles iobagiones castri* in the 14th century in Sclavonia, in the county Križevci. The nobility of the *nobiles iobagiones castri* wasn't complete. They gave military service to the king as abroad as in the homeland. Before 1526 we know only some mentions about the military service of the *nobiles iobagiones* of Križevci. The *nobiles iobagiones* had their own officers in every *comitatus*: *curialis comes*, *maior exercitus*, *maior castri*, *centurio*, *comes terrestris* etc., but county Križevci didn't have any *maior exercitus* and *maior castri*. The *comes terrestris* was the most important officer. He was the head of the *comitatus*. He was elected by the others *iobagiones castri* and he was the most considerable member of the community. The most important difference between the *nobiles iobagiones castri* in Križevci and the *nobiles iobagiones castri* living north of river Drava was that the *nobiles iobagiones castri* in Križevci paid tax on land. The *nobiles iobagiones* had their own land, and they could buy, inherit, receive lands.

*Hatalmaskodás és nők 1301–1323 közötti okleveles források tükrében**

Dolgozatomban kísérletet teszek egy eddig kevésbé kutatott téma,¹ a nők elleni hatalmaskodások eseteinek felderítésére. Az 1301 és 1323 közötti időintervallumot azért tartom érdekesnek, mert 1323-ig nem volt erős központi hatalom, és ez kedvezett az erőszakos bűntettek elkövetőinek. A későbbiekben szeretném majd vizsgálni, hogy a békés időszakban ehhez képest tapasztalható-e eltérés a hatalmaskodási esetek számában és a bűnesetek fajtáiban. Jelen munkám az *Anjou-kori oklevéltár* 1301 és 1323 közötti okleveleket tartalmazó köteteinek regesztáira épül, mert a sorozatnak köszönhetően rendelkezésemre állt egy teljesnek mondható korpusz a vizsgált időszakra vonatkozóan.

Mivel a hatalmaskodás² speciális bűncselekmények összefoglaló neve, s a vizsgált korszakban nincs szabatos jogi megfogalmazása, kérdéses, hogy milyen bűntényeket sorolhatunk ide. Dolgozatomban minden olyan erőszakos cselekedetet, amely nők személye, szabadsága, tulajdona ellen irányult, akár annak birtokán, akár azon kívül, a hatalmaskodások körébe soroltam. Igyekeztem e három kategóriát külön tárgyalni, s ezeken belül is tipizálni, bár számos ügy meglehetősen komplex, így egyes esetek több általam felállított kategóriában is szerepelnek.

A nők személye ellen elkövetett hatalmaskodások

A nők gyakran szenvedtek el bántalmazásokat, a károsultak köre is meglehetősen változatos; az elkövetők nem voltak tekintettel sem nemre, sem rangra, sem korra, sem állapotra. Mint azt a következőkben látni fogjuk, bár számos esetről tudunk, a női áldozatok keresztnéveit gyakran nem ismerjük. Ugyanis legtöbbször valakinek a hozzátartozójaként szerepelnek, néha *pedig csak mellékesen* értesülünk róla, hogy női sértettei is voltak az adott bűncselekménynek.

A vizsgált anyagban leggyakrabban a megsebesítés³ és a megveretés⁴ szerepelt. Az oklevelek időnként utalnak a verés súlyosságára is.⁵ Egy esetben a megvert nőt meg is erőszakolták.⁶ A leggyakoribbak a kard által okozott sérülések lehettek, hiszen az oklevelekben valószínűleg csak az ettől eltérő sebesüléseket

* Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Zsoldos Attilának a hasznos tanácsokért.

¹ Lásd pl. KÖFALVI 2004.; KÖFALVI 2006.

² A hatalmaskodás fogalma Eckhart Ferenc és Bónis György szerint az Anjou-korban alakult ki és a nemesek elleni erőszakos cselekedeteket jelenti. ECKHART 2000. 318.; BÓNIS 1943. 215. Az újabb kutatás a 13. századra teszi a fogalom kialakulását, és ide sorolják a bárki személye, szabadsága, jogai, illetve tulajdona ellen elkövetett erőszakos cselekedeteket. Szabatos jogi megfogalmazására csak a 15. században került sor, büntetése elméletben a fővesztés volt. BÉLI 2009. 214–215.; KÖFALVI 2004. 7., 14.; ZSOLDOS 1994. 255.

³ ANJOU OKL. III/408., 474., V/23., 32. sz.

⁴ ANJOU OKL. I/167., II/564., III/408., IV/49., 248., V/23., 32., VI/104., VII/345. sz.

⁵ Például Éliást, a veszprémi püspök serviens-ét és feleségét „félholtra” vették (ANJOU OKL. V/32. sz.), vagy Farkas anyját „kegyetlenül” megverték. (ANJOU OKL. VII/345. sz.)

⁶ ANJOU OKL. VI/104. sz.

emelték ki, például György nőtestvérének esetében, akinek a karját nyíllal lötték át.⁷

A legtöbb ügyben, ha született is ítélet, az nem maradt fenn. Csak két *per lezárását* ismerjük; mindkettőben megegyeztek a felek, de mivel a nők elleni erőszakon kívül más bűncselekmények is történtek, nem tudhatjuk, hogy az egyezségeket mennyiben befolyásolták a nőket ért sérelmek.

Az első esetben Bő nembeli Trepk comes⁸ maga és fiai, illetve Sárközi Ábrahám fiai: Domján, Sebestyén és Benedek kiegyeztek abban a perben, ami Ábrahám fiai birtokainak lerombolása és az anyjuk megverése (*verberacionis domine matris*) miatt zajlott köztük. Fogott bírák ítélete nyomán megállapodtak, hogy Ábrahám fiai 15 márka ellenében felhagynak a pereskedéssel, ebből 10 márkáért Trepk comes Syko[ua⁹] nevű birtokának egy részét átadják.¹⁰

Hasonlóan zárult Eugén comes¹¹ özvegyének és lányainak, Gunthe-nek és Margitnak a pere Péter fia Istvánnal¹² károkozás, házak felégetése, az özvegy megverése és más, nem részletezett jogtalanságok miatt. Az ügyben Gunthe férje, Perényi Miklós¹³ comes képviselte a sértett nőket, s fogott bírák közreműködésével abban egyeztek meg, hogy Miklós Istvánnak hagyja Kalyav nevű faluját, viszont István az özvegynek és két leányának engedi át Korompach falut és birtokot, valamint a Vojkóc, Udvarhely, Ludvig, Korompachujfalu, Rihnó és Kluknó nevű birtokokat.¹⁴

Különösen nagy veszélynek voltak kitéve azok a nők, akikről köztudott volt, hogy *nem számíthattak* férfi segítségére: egy Lilim nevű asszonyt férje halála után támadtak meg Szakállas Máté¹⁵ és cinkostársai, kiűzték Kispác birtokról a fiával: Jánossal és lányával: Erzsébettel együtt, javaikat elvették, ráadásul üldöztetésük közben János a *Peleua* folyóba esett és meghalt, Erzsébeten pedig ennek következtében súlyos gyengeség vett erőt.¹⁶ A vizsgált időszakon belül nem született ítélet az ügyben.

⁷ ANJOU OKL. III/408. sz.

⁸ Trepk comes a Bő nemzetség Thúz-ágához tartozott. 1280 és 1309 között bukkant fel a forrásokban. IV. László, majd III. András szolgálatában állt, később valószínűleg Kőszegi Henrikhez csatlakozott. KARÁCSONYI 300.

⁹ Az oklevél foltos és lyukas, a birkok neve elmosódott, Karácsonyi János Sikova településként oldja fel, és Felsőszitvával azonosítja KARÁCSONYI I. 303–304., DL 40 317.

¹⁰ ANJOU OKL. II/564. sz.

¹¹ Jaan fia Eugenius comes, 1304-ben kelt oklevélben már néhaiként szerepelt (I/666.) Egy János nevű fia és négy lánya volt: Synta (ANJOU OKL. I/520., 666. sz.), Erzsébet (ANJOU OKL. I/666. sz.), Margit (ANJOU OKL. I/666., IV/284 sz.) és Gunthe (ANJOU OKL. IV/284. sz.).

¹² Eugenius comes a nagybátyja volt (ANJOU OKL. II./915., 916. sz.)

¹³ Orbán fia Perényi Miklós, a rihnói ág őse, 1311 és 1347 között szerepel a forrásokban. Druget Fülöp és Vilmos familiárisa. 1311-ben a kassai polgároknak adott kezesek között szerepel a neve (ANJOU OKL. III/150., 151., 154., 155. sz.), 1318-ban szepesi albiró (ANJOU OKL. V/60. sz.), 1323 és 1327 között Druget Fülöp helyettese és albirája, 1331 és 1334 között szepesi alispán, 1333–1334 nádori albiró, 1336 és 1339 között bihari ispán és 1341–1342 között sólyómkői várnagy. ENGEL II. 189.

¹⁴ ANJOU OKL. IV/284. sz. Peren (Abaújvár m.) ma Perín, Szlovákia (a továbbiakban: Sz.); Kalew (Szepes m.) ma Szepeskárolyfalva/Kal'ava, Sz.; Corumpach (Szepes m.) ma Korompa/Korompachy, Sz.; Voykt (Szepes m.) ma Vojkfalu/Vojkovce, Sz.; Oduorhel és Luduigk (Szepes m.) ma már nem létező települések; Chorumpach új falu (Szepes m.) ma Korompa/Korompachy, Sz.; Rechnow (Szepes m.) ma Richnava, Sz.; Fluchnow (Szepes m.) ma Kluknava, Sz.

¹⁵ Szakállas (*Barbatus dict.*) Chomoz comes sezeiense AO I. 280. sz.

¹⁶ ANJOU OKL. III/543. sz. Kis Paach (Pozsony m.) ma Pusztapát/Pác, Sz.

Az eddig felsorolt esetekben a károsultak házára, birtokaira törték rá. Azonban az utak is veszélyesek voltak, számos alkalommal kérték az oklevelek átírását „*az utakon leselkedő veszélyek és békétlen idők*” miatt. Az utazókat lesből könnyen, kevés emberrel is meg lehetett támadni. Gergely fia Baksát azzal vádolták, hogy 1300. április 2-án fényes nappal rátört Horpácsi Tamás fiai: Pete és Sándor parochiális egyházára, Pete és Sándor templomba igyekvő feleségét a kocsirol letaszította, lovát és a kocsin lévő más javait bántotta. Boksa 25 nemes emberrel együtt esküt¹⁷ tett, hogy nem követte el, amivel vádolták,¹⁸ így valószínűleg felmentették.

Mint láthattuk, a templom sem jelentett biztonságot: Ciprián fia Mihály és Oroszi Othmar fia Péter feltörte és elvitte Domokos *comes* javait Szent György vértanú templomából, ráadásul feleségét, lányát és nőtestvérét erőszakkal kivetette és kizárta a templomból. Az ügy peregyezséggel zárult, fogott bírák közbejöttével: Mihály és Péter a Domokos uszai birtoka körül fekvő földjüket szavatosságg vállalásával odaadták Domokosnak.¹⁹

Szinte semmire nem voltak tekintettel. 1315. április 4-én hajnalban támadás során Bakonyai Dénes fia Rénold szülés közben sebesített meg egy ágyban fekvő nőt, Both fia Sándor özvegyét, majd sorsára hagyta.²⁰ Egy csonkításos esetről is tudunk, de a forrás elég szűkszavú, mindösszesen *a csonkítás tényét* közli, és azt, hogy a sértett egy jobbágy felesége.²¹

Voltak olyan esetek is, amikor a nők azért sérültek meg, mert hozzátartozóikat akarták megvédeni a támadástól. Például Dese felesége próbálta megmenteni férjét, amikor Amadé fiai: András és Pál, valamint Kislóki Péter fia Jakab fegyveres erővel rátörtek házukra, de a támadók ide-oda tuszkolták.²² Hősiesen védekezhettek azok az asszonyok is, akik Farkast próbálták megóvni: miután Farkast Miskolc falu templomából Ivánka fia Miklós fia Péter *magister*²³ jobbágysai és szerviensei elragadták, megverték, és törrel megsebesítették, testvére, Pál házában talált menedéket, ahonnan a támadók Pál feleségének kezéből elragadták, Farkas anyját, aki védelmezni akarta a fiát, kegyetlenül megverték.²⁴

A vizsgált korszakból négy, nővel kapcsolatos gyilkossági ügyet ismerünk, ami valószínűleg *csak a töredéke lehet* a ténylegesen megtörtént gyilkosságoknak, ez részben azzal magyarázható, hogy számos alkalommal nem részletezik, hogy az áldozatok milyen neműek voltak.

A négy esetből háromban született ítélet, egyben nincsenek adataink még arról sem, hogy ki a két halott nő, és szinte mintegy mellékesen értesülünk a halálukról is.²⁵

¹⁷ Az esküről lásd BÉLI 2009. 275.; HAJNIK 1899. 276–341.; ECKHART 2000. 331–335.; MEZEY 2007. 409–412.

¹⁸ ANJOU OKL. I. 384–385. sz. Hurbach (Somogy m.) ma már nem létező település.

¹⁹ ANJOU OKL. I/614. sz. Vrus (Veszprém m.), Vsa (Zala m.) ma már nem létező település.

²⁰ ANJOU OKL. IV/49. sz. Bakanha (Baranya m.); Bakonyai Dénes fia „Nagy” Rénold (ENGEL II. 18.)

²¹ ANJOU OKL. I/714–715. sz.

²² ANJOU OKL. VI/511–512. sz. Kysluc (Somogy m.) ma már nem létező település.

²³ Balog nem Szécsi ágához tartozott, tőle származott a felsőlendvai ág. 1317-ben borostyáni várnagy, 1326 és 1333 között nógrádi ispán, szandai várnagy. ENGEL II. 233.

²⁴ ANJOU OKL. VII/345. sz.

²⁵ ANJOU OKL. VI/439–440., 468., 475. sz.

A fennmaradó három esetből egy a tettesek kivégzésével, kettő peregyezséggel zárult. A halálos ítéletet Elek fia Demeter, Péter fia Simon, Domonkos fiai: Dobor, Chethev és Leukus Azarjási nemesek ellen mondták ki, akiket Kazal Pál mester²⁶ számos üggyel, többek közt gyilkosságokkal, csonkítással is vádolt.²⁷ A vizsgálat kiderítette, hogy nevezettek a sértett 23 faluját, szerviense, Byze fia Máté házát a faluval együtt, Pál mester házait és épületeit felégették, az ingó és ingatlan javakat elégették, Pál feleségére a házát rágyújtották.²⁸ Az oklevél nem írja, de a sértett felesége valószínűleg nem élte túl a támadást. Az ügyet számos más esettel együtt tárgyalták, s végül János országbíró 1313. augusztus 1-jén halálra ítélte az elkövetőket, Pál ellen szóló okleveleiket érvénytelenítette, birtokaikat a sértettnek ítélte.²⁹ Mivel több súlyos vádpont is volt, nem tudjuk eldönteni, hogy ebben az esetben milyen ítélet született volna.

A következő két esetben a felek kiegyeztek egymással. Az első ügy kapornaki Kövér Mihály lánya, András fia Dénes egykori felesége halála és megégetése, hasonlóan Gere fia Pál leányai: Margit és Erzsébet, valamint Henrik fia Miklós megégetése miatt zajlott Demeter fiai: János, Salamon, Demeter és szervienseik ellen. A per végén Kövér Mihály lányának halála miatt 150 márkát kellett fizetniük részint készpénzben, részint természetben (marhákban, lovakban, szövetekben, de fegyverekben és birtokokban nem).³⁰

A másik ügyben az erdélyi káptalan előtt a testvérüket, Jánost képviselő János fia Miklós mester és László kötelezték magukat, hogy mivel jelen lévő testvérük, Mihály beleegyezését adta Szentmiklós birtokuk átadásához Gyereü mester, Jakab, Kemény, Miklós és János számára anyjuk és jobbágyaik halála, Deszmer falujuk lerombolása, valamint jogtalanságok elkövetése fejében, más birtokaikban egyenértékű földet, vagy Szentmiklós földben hasonló birtokrészt tartoznak adni Mihálynak.³¹

A korszakból két nemi erőszakkal kapcsolatos esetet ismerünk. Törvény szerint, aki tisztességes hajadont, özvegyet vagy férjes asszonyt erőszakkal (*vi*) és akarata ellenére (*contra voluntatem*) nemi érintkezésre kényszerített, azt úgy büntették, mint aki embert ölt.³² Az általunk ismert két esetből az egyikben valóban halálbüntetést szabtak ki: 1301. október 20-án Segesden kelt oklevele szerint Henrik szlavón bán³³, somogyi és tolnai *comes* László (vagyis Vencel) király parancsára Somogy megyében 3 közgyűlést (*congregatio generalis*) tartott. Ezekon János fia

²⁶ Dorozsma nembeli János fia István fia Pál 1310 előtt pozsegi várnagy, 1316–28 között bodrogi ispán, kőszegi várnagy, 1320–28 között macsói bán és valkói ispán, 1323–28 között szerémi ispán, 1331–36 között királynéi udvarbíró, 1332-ben szatmári ispán, 1334–52 között királynéi tárnokmester. A Garai család Bánfi ágának őse. ENGEL II. 81.

²⁷ ANJOU OKL. III/577. sz. Azaryas (Baranya m.) ma Adorjás.

²⁸ ANJOU OKL. III/536–537. sz.

²⁹ ANJOU OKL. III/577. sz.

³⁰ ANJOU OKL. VI/154. sz. Kapornak (Zala m.) ma Nagykapornak.

³¹ ANJOU OKL. VI/881. sz. Szentmiklós (Kolozs m.) ma Pusztaszentmiklós/Sănnicoară, Románia; Deszmer (Kolozs m.) ma Dezmér/Dezmir, Románia.

³² BÉLI 2009. 203. Szent László király úgy rendelkezett, hogy aki hajadon leányon (*virgini*) vagy asszonyon (*mulieri*) erőszakot tesz, úgy bűnhődjön, mintha embert ölt volna. CJH 60–61. (Szent László I/32.)

³³ Kőszegi Henrik szlavón bán, somogyi és tolnai ispán 1301–1309, tárnokmester 1302–1305, baranyai és bodrogi ispán 1304–1309. ENGEL II. 135.

István összes birtokai feldúlásával, egyházai szétzúzásával, asszonyok lemeztelenítésével, lányok megbecstelenítésével vádolta meg Iwanch mester szerviensei mint köztörvényes büntettek elkövetőit, amit a nemesek és a közgyűlés más résztvevői megerősítettek. Ezért Henrik királyi felhatalmazás alapján a négy Somogy megyei bíróval együtt bírósági eljárás mellőzésével halált mondott ki rájuk, s birtokaikat az okozott károk fejében Istvánnak adta.³⁴

A másik esetben peregyezség született. 1321. április 30-án Andor bíró és a kassai esküdtek előtt Magdolna a leányával, Katalinnal és két fiával: Ivánnal és Mikével bevallotta, hogy azon perben, melyet meggyalázás és megverés ügyében folytatott Mojs fia György, ennek anyja, Kemény comes, Donz és Myxe ellen, fogott bírák ítélete révén egyezsége jutott: Györgyék neki elégtételt adtak, Magdolna és rokonai pedig nem zaklatják Györgyüket, s ha az ügyben bárki pert indítana, patvarkodásban marasztaltassék el.³⁵

A peres felek tehát megegyeztek az ügyben, a bevallásnál személyesen jelen volt a sértett Magdolna lánya, Katalin és az elkövető(k). Nem tudhatjuk, mit takar maga az elégtétel, hogy pénzben kártalanították, vagy esetleg a tettesnek feleségül kellett vennie a lányt. I. (Nagy) Lajos király korában *gyakori volt* a bíró előtt megkötött, vagy újrakötött házasság. A bírói eljárás azon alapult, hogy a férfi erőszakot követett el a nőn, s a perben a bíró kötelezhette a vádlottat az illető lány feleségül vételére. Ez esetekben a bíró maga adta át a lányt, s a házasságot inntől érvényesnek tekintették.³⁶

A nők szabadsága elleni hatalmaskodások

A vizsgált okleveles anyagban három olyan esetet találtam, amikor nők szenvedtek el fogságot hatalmaskodások következtében. A legtöbb esetben *nem tudjuk*, mi történt utóbb a sértettekkel.

1319. június 3-án történt egy hatalmaskodás, melynek során szolganőket hurcoltak el. Az ügyben ítélet is született, de ennek kapcsán nem tudunk meg semmit a szolganők további sorsáról, a felek számos más dolog miatt is pereltek, a peregyezésben pedig a felperesek birtokokat kaptak az elszenvedett sérelmekért.³⁷

A következő esetben Imre mester vádolta a Boldogságos Szűz-szigeti apácák Szentpéter falujában az apácák akaratából vendégeskedő embereket, hogy több más büntett mellett 10 jobbágyát és 2 női családtagját fogolyként elvitték.³⁸ A budai káptalan jelentésében mindezt megerősítette.³⁹ A vizsgált időszakban nem született ítélet az ügyben, és nem ismeretes a sértettek további sorsa sem.

Egy esetben tudjuk, hogy a nő haláláig fogságban maradt. Erről Károly Róbert 1319. június 21-én kelt okleveléből értesülünk, melyben elefánti Dezsőnek⁴⁰ adományozott birtokot, mert kivált a hűtlen trencsényi Csák Máté csoportjából, összes birtokát, javát, fiait, feleségét, lányait Máté kezére hagyta és a királyhoz

³⁴ ANJOU OKL. I/93. sz. Segesd (Somogy m.)

³⁵ ANJOU OKL. VI/104. sz. Kassa (Abaújvár m.) ma Košice, Sz.

³⁶ MEZEY 2007. 144.

³⁷ ANJOU OKL. V/809., 810., 871. sz.

³⁸ ANJOU OKL. VI/830. sz. Szentpéter (Fejér m.) ma már nem létező település.

³⁹ ANJOU OKL. VI/838. sz.

⁴⁰ FÜGEDI 1999. 111–118. Elefánt (Nyitra m.) ma Lefantovce, Sz.

csatlakozott. Az oklevélből kiderül, hogy Csák Máté Dezső fiait megvakíttatta, feleségét pedig élete végéig fogságban tartotta.⁴¹ Sajnos nem ismerjük a történetben szereplő feleség és a gyermekek nevét. Az oklevélből az sem derül ki, hogy mikor történhetett mindez. Annyi biztos, hogy Dezső 1312-ben még Elefánton volt, de nem sokkal később elhagyta szülőföldjét és Csák Mátét, 1316-ban már a király seregében harcolt.⁴² Nem tudjuk, fiainak és lányainak mi lett a további sorsa; ismert ugyan Dezsőnek egy Mihály nevű fia, akiről 1335 és 1376 között vannak adatok, de ő *valószínűleg* már egy másik házasságból származott, mint ahogy az az ismeretlen nevű lánya is, aki Gerőfi Jakabbal kötött házasságot.⁴³

Rátót nembeli Domokos egykori nádor fia: Domokos mester⁴⁴ és fivére viszont egy nőnek, Kakas Miklós⁴⁵ özvegyének, Kenegundis-nak köszönhatték szabadságukat és életüket, ugyanis Trencsényi Máté elfogatta és halálra ítélte őket, de az özvegynek kezük és lábuk törése által sikerült kiszabadítania a két férfit. Bátor tettéért a Borsod megyében lévő Mátyusföldre birtokot kapta.⁴⁶

A személyes szabadság megsértésének egyik esete, amikor erőszakkal kényszerítik ki az eljegyzést, vagy a házasságot. A korszakból fennmaradt egy ilyen eset is: óvári Konrád fia Jakab⁴⁷ lányát: Chala-t az egyház színe előtt erőszakosan eljegyeztették Ejze⁴⁸ testvéreinek, Mizsének⁴⁹ fiával. A frigyre Ejze kényszerítette Chala apját, annak ellenére, hogy a lány még hét éves sem volt. Chala a nagykorúsága elérésekor, amikor beleegyezését adhatta volna az eljegyzéshez, kifogásolta és ellenezte azt.

1318. augusztus 25-én Tamás esztergomi érsek⁵⁰ biztosította az ügyvel foglalkozó László pécsi püspököt⁵¹, hogy lehetőséget adjon a lány számára: olyan férfjjel kössön házasságot, akivel akar.⁵² 1319 júliusában Chala az anyja társaságában engedélyt kért, hogy mással köthessen házasságot. Mizse a lány tudomása szerint még zsenge korában, nem sokkal az eljegyzés után amúgy is elhagyta az országot. Mivel a szerződés nem tartalmazta a helyet, ahol a kényszerítés történt, és hét éven aluliak között kötött, így kezdettől fogva érvénytelen volt, ezért Chala-t elválasztották Mizse fiától, s engedélyezték, hogy mással kössön házasságot.⁵³ Chala korában valószínűleg tisztában lehettek a kánonjogi szabályokkal és ezeket fel is használták a per során.⁵⁴

⁴¹ ANJOU OKL. V/501. sz. Trencsén (Trencsén m.) ma Terenčín, Sz.

⁴² FÜGEDI 1999. 112.

⁴³ FÜGEDI 1999. 138.

⁴⁴ ENGEL II. 186.

⁴⁵ Miklós nádor fia, a Rohonci család őse, zalai és vasi ispán 1317–21, lovászmester 1318–21 között. ENGEL II. 136.

⁴⁶ ANJOU OKL. VII/726. sz. Más néven Kisarló (Borsod m.), ma Arló.

⁴⁷ Győr nembeli (óvári) Konrád fia Jakab 1291-ben pohárnokmester, 1292-ben mosoni ispán ZSOLDOS 314.

⁴⁸ Mizse nádor fivére, 1285-ben pilisi ispánként és visegrádi várnagyként szerepel. ZSOLDOS 299.

⁴⁹ „Szerecsen” Mizse nádor 1290-ben nádor, 1291-ben bodrogi és tolnai ispán. (ZSOLDOS 338., ENGEL II. 168.)

⁵⁰ Tamás 1304–1305 fehérvári prépost, 1305–1321 esztergomi érsek. ENGEL II. 236.

⁵¹ Szeplaki László 1312-ben pécsi prépost, 1315–1346 között pécsi püspök ENGEL II. 223.

⁵² ANJOU OKL. V/243–245. sz. Óvár (Moson m.) ma Mosonmagyaróvár.

⁵³ ANJOU OKL. V/517–518. sz.

⁵⁴ A kánonjogi szabályozásról l. MEZEY 2007. 145.

A korszakban persze nem mindig azzal kötötték házasságot, akivel akartak: ezt bizonyítja az a két eset is 1319-ből és 1321-ből, amikor hatalmaskodási ügyeket zártak le vele. Mindkét ügy peregyezséggel zárult, s a béke zálogaként egyeztek meg a házasság megkötésében.

Az első esetben Kardos Miklós fia János mester⁵⁵ perelte Aba nembeli Marhard fia Mihályt⁵⁶, János fiait: Simont és Lászlót, és Pál fia Jánost⁵⁷ Buzita faluban lévő háza elpusztítása, a neki és szüleinek okozott jogtalanság, négyezer márka értékű kincs elvitele, szerviensének halála miatt. A felek végül megegyeztek: János elállt a pertől, Mihály pedig lemondott minden oklevélről és privilégiumról, amit János 6 falujáról birtokolt. A béke érdekében néhai Marhard fia Imre fia Péter⁵⁸ feleségül kellett vegye János *sororját* vagy *neptisét*, tudniillik Endre mester lányát, s János a 6 faluból egyet cserébe odaadott Endre lányának, Anith-nak, az eljegyzés idején pedig Péternek. A megegyezés szerint, ha a házasság nem jön létre, vagy pedig gyermektelen lesz, a falu Jánosé marad.⁵⁹

A másik esetben a Sár melléki László fia András a maga és testvérei, továbbá rokonai, Joachim fiait: János, Mihály és Miklós nevében perben állt Ehellős fia Miklós⁶⁰ mesterrel testvére, Csorba Márton halála, birtokok lerombolása, András megsebesülése ügyében. A felek oly módon egyeztek meg, hogy András feleségül vette Miklós mester *sororját*, Batiz leányát. Miklós rokonává és *fraterévé* fogadta Andrást, aki cserébe felmentette Miklós mestert.⁶¹

Nem tudhatjuk, az érintett felek mit gondoltak a házasságról, bár, mint láttuk, az egyik esetben rendelkeztek arról is, hogy mi történjék akkor, ha a házasság nem jön létre, vagy gyermektelen marad. A lányok valószínűleg nem nagyon tehettek semmit a jövődöbelijük ellen.

Nők tulajdona elleni hatalmaskodások

A rablás valamely idegen dolog eltulajdonítása végetti erőszakos cselekedet, amit elvileg halállal büntettek.⁶² III. András idején a rablás már a hatalmaskodások közé tartozott.⁶³

Öt ilyen ügyről tudunk a vizsgált korszakban. Három esetben peregyezés született, egyben esküvel döntöttek, az ötödikben nem született ítélet.⁶⁴ Az első peregyezés ügyben az oklevél nem részletezi, hogy kik voltak a károsult nők, vagy hogy mit tulajdonítottak el tolvajok.⁶⁵ A második esetben egyik fél sem ártatlan; Éliás *comes* fia János, *neposai*: Pál és Domonkos, Inok fiai, valamint menyé, Inok özvegye pereskedett erdő és gyümölcsfák kiirtása, 12 hold szántó és földjük hatalmaskodással történő művelése és 1 ház eladása, valamint pusztítások miatt

⁵⁵ ENGEL II. 124.

⁵⁶ 1311–1315 között abaúji ispán, 1328-ban bolondóci várnagy. ENGEL II. 231.

⁵⁷ Szécsényi Tamás familiárisa, szolnoki (al)ispán: 1338–1341, 1343–44: gömöri ispán. ENGEL II. 231.

⁵⁸ Druget Vilmos familiárisa, 1342-ben borsodi alispán, 1355-ben szepesi ispán és várnagy. ENGEL II. 231.

⁵⁹ ANJOU OKL. V/366. sz. Buzita (Abaújvár m.) ma Buzica, Sz.

⁶⁰ Árokközi Ehellős fia Miklós Lackfi András familiárisa, vasi alispán: 1355–56. ENGEL II. 15.

⁶¹ ANJOU OKL. VI/313. sz.

⁶² BÉLI 2009. 209.

⁶³ BERTÉNYI 2000. 291. (1298/3.)

⁶⁴ ANJOU OKL. III/543. sz.

⁶⁵ ANJOU OKL. IV /399. sz.

Henrikkel, Fekete Miklóssal és fiaival. Ugyanakkor Henrikék őket vádolták Tusa falujuk lerombolásával, asszonyok bántalmazásával, 3 asszony megverésével és 50 márka kár okozásával. Végül megegyeztek a felek, hogy az ellenségeskedést beszüntetik.⁶⁶

Detre lánya, András fia özvegye javainak feldúlása és elvitele ügyében folyt vizsgálat Demeter fiai: János⁶⁷ és Salamon⁶⁸ *comesek* ellen. Az ügyben megegyezés született: Demeter fiainak 50 márkát kellett fizetnie két részletben. Amennyiben a sértett rokonai, László *comes* András mester sári kápolnájában a vasvári káptalan 1 tagja jelenlétében június 11-én esküt tesz, hogy *sororja* javainak elvitelekor 50 márka kárt okoztak a Demeter-fiak, akkor ezt az összeget is fizessék meg a két határnapon. Ha pedig András mester június 11-én 47 nemes személlyel együtt e sári kápolnájában a káptalan embere előtt esküt tesz *sororj*uknak a Demeter-fiak által okozott 50 márka ügyében, a Demeter-fiak újabb 50 márkát fizetnek. A fizetést követően 1322. február 23-án a Demeter-fiak 47 nemessel Sár városban a káptalan embere jelenlétében egy napra be lesznek zárva egy börtönként szolgáló házba, majd onnan mint bűnösök kijöve könyörögnek András és János mestereknek.⁶⁹ Tehát a tetemes pénzbírságon kívül a támadóknak *még vezekelniük* is kellett.

Az utolsó ügyben esküvel döntöttek: Mihály fia István fia Jánost többek közt azzal vádolták, hogy Tamás özvegyétől egy ökröt, jobbágyaitól pedig a termést elvette. Jánosnak 1323. október 26-án esküt kellett tennie a váradi káptalan előtt két nemes személlyel együtt arról, hogy nem követte el mindezeket,⁷⁰ ami a káptalan október 27-i oklevele szerint meg is történt.⁷¹ Valószínűleg felmentették az eskü alapján.

Egyik eset alapján sem következtethetünk tehát a rablás elleni büntetésre, de egy dolog bizonyos: valószínűleg nem halálbüntetést szabtak ki, mint ahogyan azt a törvény előírta.

A nők tulajdona elleni vétségek egyik speciális esete a lemeztelenítése (*denudatio*) hétszer fordult elő a vizsgált okleveles anyagban, és mindössze egy alkalommal párosult nemi erőszakkal. Viszont több olyan dokumentumot is ismerünk, ahol lányokon, asszonyokon kívül férfiakat is lemeztelenítettek, ezek alapján kijelenthető, hogy a bűncselekmény elsősorban a ruhák megszerzésére irányult, és *nem volt szexuális* jellegű. A perek nagy többségében nem született ítélet, egy pedig peregyezséggel zárult.⁷²

A fennmaradó hat említésből egyben tudjuk, hogy kinek a rokona a sértett. 1312. július 29-én László fia Ugrin mester⁷³ János fia György egyik nővérének a ruháit vette el.⁷⁴

Két esetben csak azt tudjuk meg, hogy a sértettek nemes asszonyok, és hogy

⁶⁶ ANJOU OKL. I/167. sz.

⁶⁷ Mikcsfi István familiárisa, zalai ispán: 1357, királynéi udvari lovag: 1369–84, Vilmos osztrák herceg udvarmestere, csongrádi ispán: 1384. ENGEL II. 208.

⁶⁸ Kőszegi András familiárisa, vasi alispán: 1314. ENGEL II. 208.

⁶⁹ ANJOU OKL. VI/154. sz. Sár (Vas m.) ma Sárvár.

⁷⁰ ANJOU OKL. VII/523. sz.

⁷¹ ANJOU OKL. VII/529. sz.

⁷² ANJOU OKL. V/509. sz.

⁷³ Kőszegi János familiárisa, döbröközi várnagy: 1312. ENGEL II. 250.

⁷⁴ ANJOU OKL. III/408. sz.

mennyien estek áldozatul a hatalmaskodóknak. 1318-ban vizsgálatot tartottak a veszprémi káptalan, valamint a veszprémi püspök panaszja alapján Lőrente fia Tamás ellen.⁷⁵ Az oklevélben szereplő számos vádpont között kétszer is szerepel a lemeztelenítés: egyszer 16 nemes asszonyt, egy másik alkalommal 4 nemes úrasszonyt tettek csupasszá.⁷⁶

Nem csak ezeket a nőket, hanem például András *comes* fiait: Pált és Andrást is lemeztelenítették, valamint a 16 nemes asszony ügyénél az oklevél hozzáteszi, hogy minden ingó javaiktól megfosztották őket. Károly Róbert parancslevelében⁷⁷ nem szerepelt vádként a nők lemeztelenítése és bántalmazása. A jelentésben mintegy mellékesen említették meg ezt az incidenst, amit az is bizonyít, hogy a sértett férfiak nevei még a káptalani jobbágyok esetében is szerepeltek, míg a nőké nem, *pedig nemes asszonyokról* volt szó. Talán a nőket akarták megkímélni a szegyéntől, de az is lehetséges, hogy egyszerűen nem tartották fontosnak a női sértetteket. Nem tudjuk azt sem, hogy született-e ítélet az ügyben.

A következő eset sértettje viszont éppen az előbbi ügy vádlottja, Lőrente fia Tamás. Egy 1319. június 11-én kelt oklevél szerint Tamás mester birtokait több alkalommal hatalmaskodva megtámadták, lányokat és asszonyokat meztelenítettek le.⁷⁸ Az ügyben vizsgálatot tartottak,⁷⁹ de a jelentésben már nem tértek ki a nők lemeztelenítésére. Az ügyben a vizsgált időtartamon belül nem született ítélet.

A következő esetben is csak a panasz és a jelentés maradt ránk, az ítélet nem. Tamás fiai: László⁸⁰ és Donch⁸¹ vádolták Nana fia Andrást és Andronicus fia Lászlót, hogy kirabolták Zemplén és Toronya birtokaikat, illetve Toronya faluban felégettek 2 telket, lányokat meztelenítettek le és súlyosan megsebesítettek 3 jobbágyot. Mindezzel a sértettek szerint 50 márka káruk keletkezett.⁸² A jelentés igazolta a vádakát, de nem említette a lemeztelenítést, illetve a kár mértéke sem ismeretes.⁸³

Nők hatalmaskodása

Néhány alkalommal *nők is követtek el hatalmaskodásokat*, három olyan esetet találtam, amiben nők neve is felmerül tettestársként. Egy esetben egy özvegy, akinek neve sajnos olvashatatlan az erről szóló oklevélben, állítólag férjének: Péternek testvérét, Miklós fia Miklóst akarta megfosztani Hanva és Runya birtokoktól, annak rokonainak felbujtására.⁸⁴

A másik két esetben ismerjük a hatalmaskodással vádolt nők keresztnéveit is. Henrik⁸⁵ lánya, Anna pere 1321. április 15-én kezdődött a szépesi prépost előtt

⁷⁵ ENGEL II. 70.

⁷⁶ ANJOU OKL. V/32. sz.

⁷⁷ ANJOU OKL. V/23. sz.

⁷⁸ ANJOU OKL. V/483. sz.

⁷⁹ ANJOU OKL. V/532. sz.

⁸⁰ Zempléni ispán: 1308–21, pataki ispán: 1314. ENGEL II. 235.

⁸¹ ENGEL II. 235.

⁸² ANJOU OKL. V/39. sz. Zemlyn (Zemplén m.) ma Zemplín, Sz.; Torona birtok és falu (Zemplén m.)

ma Kistoronya/ Malá Trňa és Nagytoronya Vel'ká Trňa, Sz.

⁸³ ANJOU OKL. V/40. sz.

⁸⁴ ANJOU OKL. IV/76. sz. Hanva (Gömör m.) ma Chanava, Sz.; Runya (Gömör m.) ma Rumnice, Sz.

⁸⁵ Rikalf fia Henrik sárosi várnagy: 1311–12, sárosi ispán és toboli várnagy: 1312–14. 1315-ben halt

apja testvéreivel. Henriknek nem volt fiúörököse, így Anna az ügyvédje, Móric révén apja birtokait kérte, mint fiú és lány a szepesi lakosok szokása szerint, de a Rikalf-fiak közölték, hogy oklevelük van arról, hogy Magyarország nemesi szokásai alá tartoznak. Mivel az ezt bizonyító oklevél a székesfehérvári káptalannál volt, a pert június 14-ére halasztották.⁸⁶

Anna férjhez ment közben, mert 1321. október 6-án már Ferenc fia Tamás mester⁸⁷ szepesi várnagy képviselte. A felek elvileg megegyeztek: Anna s általa férje megkapta Szalók birtokot, olyan feltételekkel, hogy amennyiben Anna örökösök nélkül halna meg, akkor is Tamásé maradjon a rendelkezési jog.⁸⁸

Ugyanakkor még aznap Rikalf fia Rikalf⁸⁹ mester tiltakozott a szepesi káptalan előtt Szalók birtok miatt, ugyanis, mint kiderült, akarattuk ellenére örökítették el azt Annának és Tamás mesternek, aki Tarca birtokukból és tartozékaiból önkényesen szakított ki részeket leánynegyed címén.⁹⁰ Rikalf mester fiai: László⁹¹ és Kelemen⁹² tiltották Tamás mestert Szalók birtok elfogadásától és elfoglalásától, de tiltakozásuk ellenére azt mégis Anna és férje kapta meg,⁹³ ráadásul 1322. június 24-én Károly Róbert király Tamás kérésére megerősítette a Szalók átadásáról szóló oklevelet.⁹⁴

A harmadik esetben két nőt és férjeiket közösítették ki a budai domonkos rendi beginák kérésére. A per Bors HENCH budai polgár és felesége, Margit, illetve a beginák közt zajlott egy budai ház és szőlő ügyében, s a beginák kérésére Tamás érsek kimondatta a kiközösítést két budai és egy pesti plébános révén egyrészt Margitra és HENCH-re, másrészt Egebert-re és feleségére, Dymunda asszonyra a kiközösítési ítélet akadályozása miatt. Az utóbbiak pert indítottak Albath, Merz, Alaha és Krisztina beginák ellen, és megidéztek az érseket és *executorát* a kiközösítés visszavonásáért. A beginák 10 márka kárterítést, a ház és a szőlő birtokába történő visszaállításukat szerették volna elérni, amelyeket Dymudis asszony és Ebur hatalmaskodva foglaltak el tőlük.⁹⁵ A perben nem született ítélet.

Az egyes ügyek vizsgálata alapján megállapítható, hogy a felek megegyezésre törekedtek, és *csak kevés esetben* mondtak ki halálos ítéletet a hatalmaskodóra, legtöbbször pénzzel, vagy birtokokkal váltották meg magukat. Mind a sértettek, mind az elkövetők elég nagy társadalmi változatosságot mutatnak, bár az alacsonyabb rangú elkövetők jobbára valamely hatalmasság parancsára, vagy felbujtására követtek el hatalmaskodásokat.

meg fiú utód nélkül. ENGEL II. 240.

⁸⁶ ANJOU OKL. VI/91., 95. sz. Szepesvár (Szepes m.) Spišský Hrad, Sz. A szepesi káptalan (Szepes m.) ma Szepeskáptalan/Spišska Kapitula, Sz.

⁸⁷ Semsei Ferenc fia Tamás Druget Fülöp familiárisa, szepesi alispán és szepesvári (al)várnagy: 1318–26. ENGEL II. 212.

⁸⁸ ANJOU OKL. VI/277. sz. Szalók (Sáros és Szepes m) ma Alsószalók (Nižný Slavkov) és Felsőszalók (Vyšný Slavkov), Sz.

⁸⁹ ENGEL II. 240.

⁹⁰ ANJOU OKL. VI/278. sz. Tarca (Sáros m) ma Tarysa, Sz.

⁹¹ Udvari ifjú: 1337–39, udvari lovag: 1345–47. ENGEL II. 240.

⁹² Udvari ifjú: 1339, udvari lovag: 1345–46. ENGEL II. 240.

⁹³ ANJOU OKL. VI/279. sz.

⁹⁴ ANJOU OKL. VI/278. sz.

⁹⁵ ANJOU OKL. II/479., 481., 495., 506., 522., 552. sz.

Munkámat jelentősen megnehezítette, hogy a források sokszor *meglehetősen szűkszavúak* a női sértettekkel kapcsolatban. Még a nemesi származású nőket sem említik név szerint, szemben például a hatalmaskodást elkövető szerviensek és familiárisok neveinek részletes felsorolásával. A köznemesség és a jobbbágyság asszonyai majdnem teljesen névtelenek maradnak, de ha nevüket nem is, a velük kapcsolatos jogsértéseket azért megőrizték számunkra az okleveles források, így végül módunkban áll kicsit betekinteni életükbe. A téma természetesen még további kutatásokat igényel, újabb szempontok bevonásával, illetve az időhatárok kitágításával.

BIBLIOGRÁFIA

- ANJOU OKL. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–VI. (1301–1322)* Szerk. KRISTÓ GYULA. VII. (1323) Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ–GÉCZI LAJOS. Budapest–Szeged, 1990–2000.
- AO = *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I. (1301–1321)*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878.
- BÉLI 2009. = BÉLI GÁBOR: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs, 2009.
- BERTÉNYI 2000. = *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Budapest, 2000.
- BÓNIS 1943. = BÓNIS GYÖRGY: *Magyar jogtörténet I*. Kolozsvár, 1943.
- CJH = *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek*. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ. Budapest, 1899.
- ECKHART 2000. = ECKHART FERENC: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 2000.
- ENGEL = ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II*. Budapest, 1996.
- FÜGEDI 1999. = FÜGEDI ERIK: *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja*. Budapest, 1999.
- HAJNIK 1899. = HAJNIK IMRE: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, 1899.
- KARÁCSONYI = KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1995. [reprint]
- KÓFALVI 2004. = KÓFALVI TAMÁS: *A hatalmaskodás bűne és a nők a középkori Magyarországon. Palimpszeszt 21 (2004)*. Internetes elérhetőség: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/21_szam/10.html
- KÓFALVI 2006. = KÓFALVI TAMÁS: „... A rosszat rosszal tetézve...”. *Hatalmaskodási esetek a középkori Dél-Dunántúlon*. Szeged, 2006.
- MEZEY 2007. = *Magyar jogtörténet*. Szerk. MEZEY BARNA. Budapest, 2007.
- ZSOLDOS 1994. = ZSOLDOS ATTILA: *Hatalmaskodás*. In: *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Budapest, 1994. 255.
- ZSOLDOS 2011. = ZSOLDOS ATTILA: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, 2011.

Acts of Might and Women in the Charters between 1301–1323

In this paper, I am dealing with the acts of might committed against women in Hungary between 1301 and 1323. I found this period interesting, because there was no centralized authoritative power in the country until 1323, which greatly benefited the violent offenders. Later on, I would like to investigate if there was or not a difference between the number of acts of might committed and the type of these offences during peace time and during the long period of political crisis.

There is no clear-cut legal definition of the act of might during the investigated period. Therefore, in this article I have examined every case in which violent acts were committed against the freedom or property of women, or themselves. I tried to categorize the cases, though some of them are quite complex.

It can be established, that women were mostly the victims of acts of might, though in some cases they were the ones who committed them, in most cases as collaborators. Based on the results of my investigation, it can be stated that the opposing parties tried to seek agreement whenever possible, and the death sentence, which was the theoretical punishment for committing acts of might, was rarely executed. In most cases, the accused redeemed themselves by offering money or estates in exchange for their lives. Both the offenders and the victims came from a broad range of social backgrounds, though it is important to note that in most cases the lower ranking offenders were acting on the orders of high ranking individuals.

The charters are often reticent about the female victims. Even women of noble birth are not referred by name. The women of the lower nobility and peasant classes are almost entirely kept anonym, though even if the sources are silent about their names, they have faithfully kept the details of the offences against them, which enables us to get an insight into their lives.

Történeti földrajz, környezettörténet

*Dunai árvizek Magyarországon a középkori írott források tükrében 1000-1500.
Esettanulmányok, forráskritika és elemzése problémák*

Habár az árvizek szisztematikus és statisztikus történeti elemzésének gyakorlata több évtizedre tekint vissza, az utóbbi időben a középkorra vonatkozóan ismét előtérbe került a téma. Főleg a hosszú távú rekonstrukciók terén veszik egyre inkább figyelembe a középkori adatokat, de *szinte tisztán* középkori elemzések is ismeretesek.¹ Azok a rekonstrukciók, amelyek a (dél-,) nyugat- és közép-európai, többségében a Duna vagy a Rajna vízgyűjtőjéhez tartozó folyók árvizeit elemzik, nagyrészt elbeszélő forrásokra² és városi (pl. hídmesteri,³ ispotályos⁴) számadásokra épülnek. Ezzel szemben a hazai elbeszélő források csak a 15. században, s akkor is *csak igen kivételes esetben* tartalmaznak árvízi információkat.⁵ A középkori városi számadáskönyvek (folyamatosan) a Duna mentén ritka kivételtől (Pozsony) eltekintve nem maradtak fenn, vagy ilyen részletességű számadáskönyvek eleve nem, illetve csak rövid időszakokra készültek. Ezért Magyarországon bármilyen elemzés elkészítéséhez nem elég egy-egy forráscsoport elemzése, hanem az összes fennmaradt kútfő együttes vizsgálata vált szükségessé.⁶ A jelenlegi adatbázisra építve a közelmúltban készült rekonstrukció a középkori Kárpát-medence árvizei-re vonatkozóan, mely még tovább bővíthető (lásd 1. ábra). A Kárpát-medence kiterjedt árvíz-veszélyes területeinek nagy része ma vagy Magyarország területére, vagy a Magyarországgal határos alacsonyan fekvő régiókba esik. A középkori Magyarország egészét tekintve ez elsősorban a Duna csallóközi-kisalföldi, Budapest-környéki, illetve az attól délre eső területet és a sárvízi, illetve a Sárvíztől délre fekvő szakaszokat jelenti. A középkori árvizek tekintetében legjobban dokumentált a Duna csallóközi és sárvízi (s az attól kissé délebbre eső) szakasza. Ennek megfelelően a Duna mentén a fennmaradt középkori árvizek száma különösen Pozsony, de Fejér és Bod-

* A tanulmány az FP-6 Millennium EU projekt, valamint a Rachel Carson Környezetkutató Intézet (LMU, München) támogatásával készült.

¹ A 2005 előtti legfontosabb szakirodalmi hivatkozásokra l. BRÁZDIL–PFISTER–WANNER–VON STORCH–LUTERBACHER 2005. 399–402. Friss példára l. WETTER–PFISTER–WEINGARTNER–LUTERBACHER–REIST–TRÖSCH 2011. Átfogó tanulmányra például: GLASER–STANGL 2005. 485–510. A Duna ausztriai vízgyűjtőjének középkorra és a 16. századi árvizeire vonatkozóan: ROHR 2007A.

² Lásd például: BRÁZDIL–KOTYZA 1995.; ROHR 2007A.

³ BRÁZDIL–KOTYZA 2000.; ROHR 2006. 834–847.

⁴ WETTER–PFISTER–WEINGARTNER–LUTERBACHER–REIST–TRÖSCH 2011. 733–758.

⁵ 11–14. századi forrásviszonyokra l. Kiss 1996. 61–69., 1999. 51–64., 2000. 249–263.

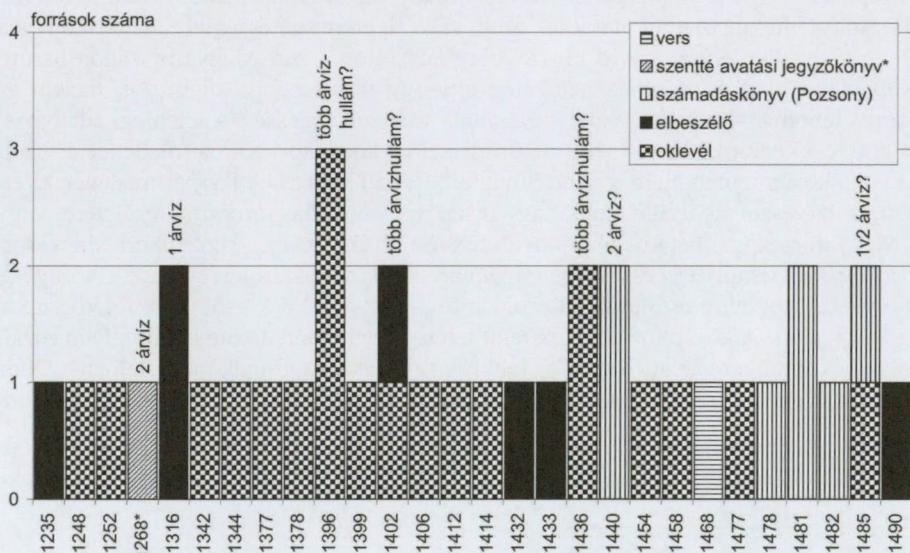
⁶ Habár egy-egy hosszabb távú vizsgálatba, hidrológiai szempontú elemzésbe néha a középkort is bevonták. Az elemzések a Réthly Antal (RÉTHLY 1962.) féle publikált adatbázisra épültek (lásd például: DÉRI 1989. 151–158.), melynek középkori része döntően nem egykorú forrásokon alapszik. Forráskritikájára l. Kiss 2009A. 318–320.

rog vármegyékben is jelentősen az országos átlag fölött mozog. Az ismert középkori árvizek mintegy egynegyede dunai árvíz.⁷

A dunai árvizek forrásai

A Duna árvizeinek említése terén húsz esettel az oklevelek játszanak vezető szerepet. Hét, illetve hat említéssel második és harmadik helyen az elbeszélő források s a (15. századi) számadáskönyvek állnak. Jelen munkában a számadáskönyvek terjedelmes iratanyagából egyelőre csak azok a kiemelt árvízi vonatkozású információkat használom fel, melyekre Ortvy Tivadar (akár több helyen is) utalt Pozsony város történetéről szóló több kötetes monográfiájában.⁸ A városi számadáskönyvek, különösen pedig az ezen belül található hídmesteri számadások bejegyzéseinek szisztematikus áttekintése azonban a további kutatás fontos, sok munkát és időt igénylő feladata.

A magyarországi dunai árvizek *elsősorban nem magyar*, hanem osztrák, cseh, vagy éppen francia elbeszélő forrásokban, így évkönyvekben, krónikákban vagy utazók leírásaiban szerepelnek.

1. ábra: A középkori Duna-árvizek forrástípusainak időbeli megoszlása⁹

A középkori Magyarországra vonatkozó árvízi említések *mintegy háromnegyede* 13–15. századi oklevelekben található, melyek közül a határjáró és a perha-

⁷ Az új eredmények egy fontos részének rövid, összefoglaló jellegű összegzésére: Kiss 2011. 43–55. Jelentős árvízi periódus elemzésére például: Kiss 2009b. 37–47.; Kiss 2010. 181–193.

⁸ ORTVAY 1895–1898. II/1–3.

⁹ Forráshivatkozásokra lásd a következő fejezetet. A 11. és 12. századra vonatkozó két adat (I/1., I/2. a következő fejezetben) bizonytalansága miatt nem került ábrázolásra. Ugyanakkor például tudománytörténeti szempontból említésük nem elhanyagolható.

lasztó oklevelek tartalmaznak leggyakrabban releváns információkat.¹⁰ Ám az eddig ismert mintegy 37 dunai árvíz- említésre csak részben igaz ez a tétel. Míg a 14. századból adatolt eseteket szinte kizárólag oklevelek említik, addig a kevés 11–13. századi – néha csak valószínűsíthető – esetben a fő szerepet még a külföldi elbeszélő források játsszák. A 15. században ugyanakkor egyre jelentősebb szerepet kapnak más források, így elsősorban a pozsonyi számadáskönyvek hídkár- említései, másodszorban pedig az immár magyarországi keletkezésű elbeszélő források, sőt egy vers, így Janus Pannonius munkája (*De inundacione*) is.

Dunához kapcsolható árvizek a 11–15. században: az egyes esetek bemutatása

I. Dokumentált Duna árvizek a 11–13. században

I/1. Amennyiben hitelt adunk legkorábbi adatunknak, talán egy duna- menti löszfal- omlást (szeletes csuszamlás) említ a schaffhauseni Bernoldus krónikájában az 1092. évnél.¹¹ Mivel egy ilyen típusú esemény bekövetkezéséhez többek között a Duna (megelőző) magas vízállása vagy árvize is szükséges,¹² ezért Bernoldus leírása, habár többszörös kérdőjellel, *nem hagyható ki a felsorolásból*.

I/2. A bizánci Ioánnés Kinnamos, a magyarokkal való csatározás kapcsán említ dunai árhullámot (és fenyegető viharos időjárást), mely a hadjárat datálása alapján 1154-ben vagy 1155 elején következhetett be Branizovánál. A természeti viszonyok említett akadályai miatt a sereg Belgrád felé vonult.¹³ Ezt az adatot azonban például Joannes Telelis munkája nem tartalmazza, ezért ez az információ *óvatosan* kezelendő.¹⁴

I/3. A *Continuatio Sanctrucensis* és több más osztrák elbeszélő forrás 1235-re, azaz II. András király halálának évére teszi azt a sok év óta nem tapasztalt méretű dunai árvizet, mely nemcsak Ausztriában, de Magyarországon is nagy károkat okozott: a Duna megművelt földeket, településeket és szigeteket pusztított el. Az egykorúnak tekintett osztrák krónikák tanúsága szerint az árvizet három nap három éjjel tartó folyamatos intenzív esőzés okozta.¹⁵

I/4. 1248-ban Erthuru pozsonyi várjobbágy és fiai a csallóközi *Karcha/Krachan* területén kértek két ekényi földet, mivel saját használatban lévő várföldjük a tartós vízborítás miatt használhatatlanná vált, s ezért nem tudták kötelező szolgáltatásaikat teljesíteni.¹⁶ Ez ügyben az első oklevél 1248-ban kelt, melyet utána több átírás is követett 1249-ben és 1253-ban.¹⁷ Míg az újonnan elnyert földte-

¹⁰ Bővebben lásd például: Kiss 1996. 61–69.; Kiss 2009b. 37–47.

¹¹ BERNOLDI CHRONICON 1092. (454. o.) A 11–12. századi időjárási és más, időjárási viszonyokhoz kapcsolódó, illetve légköri eseményekre l. Kiss 2000. 249–263.

¹² L. PÉCSI 1971. 236.; PÉCSI 1991. 171.

¹³ MORAVCSIK 1988. 212. (IOÁNNÉS KINNAMOS)

¹⁴ A klímátörténeti információt hordozó bizánci források összefoglaló jellegű forráskritikai elemzésére l. TELELIS–CHRYSOS 1992. 17–31.

¹⁵ CONTINUATIO SANCRUCENSIS 1235. (637–638.); SRA I. 812–813. (*Anonymi Chronicon Leobienensis*). Az 1236. év alatt említve, az *Anonymus Zwetlensis* és az *Anonymi Chronicon Austriacarum* valószínűleg ugyanerre az 1235. évi, régóta nem látott méretű dunai árvízi eseményre utal: SRA I. 979. Elemzésére l. ROHR 2007a. 219–220.

¹⁶ ÁÚO II. 206. (130.). Lásd még: MARSINA II. 217–218. (309.). Karcsa ma Kračany Slovákiaiban.

¹⁷ 1249: ÁÚO II. 209–210. (133.), 232. (154.), 242. (160.)

riület talán Etrekarcsa vidékén feküdt,¹⁸ addig a megelőző, az áradás által tartósan használatatlanná vált várbirtok helyéről nem sokat tudunk, ugyanakkor várföldként *legnagyobb valószínűség szerint* szintén a korabeli Csallóköz területén (akár pl. Karcsa birtok más részén) kereshető.

I/5. Egy 1252. december 13-án kiadott oklevél a csallóközi villa *Vduornuk* területén egy földterületet említ, ami Szolgagyőr várához tartozott. Udvarnokban *Emericus* és *Ioannes* 22 *iugera* szántóföldet, és 15 *iugera* olyan területet birtokolt, mely utóbbi földeket árvíz (tartósan?) foglalt el („*quindecim vero iugera per inundacionem aquarum deteriorata in eadem villa*”). Ugyanezen a környéken négy ekényi rétet is birtokoltak, melyet kaszálóként hasznosítottak.¹⁹

I/6. 1265-ben a Duna mederváltása („*eo quod eandem Danubius mutato alueo consueto*”) miatt bekövetkezett birtokvita ügyében született olyan döntés, hogy a szóban forgó Sztárduna szigetet Oroszvár és (Csallóköz-)Püspöki között birtokjogilag megosztották.²⁰ A Duna mederváltása feltehetően 1262 után, de 1265 előtt történt, mivel a sziget 1262. évi eladásakor *még nem* merült fel ilyen probléma.²¹ Habár e helyen árvízi említésre konkrétan nem került sor, ugyanakkor folyó mederváltását (különösen, mivel itt a Duna főágáról van szó) általában megelőzi legalább egy árvízi esemény. Így feltételezhetjük, hogy 1265-ben vagy az azt megelőző egy-két évben árvíz következett be.

I/7–8. Árpád-házi Szent Margit halála előtt három évvel, valószínűleg 1267/1268 telére vonatkozóan a hercegnő szentté avatási jegyzőkönyveiben két téli árvíz emléke is fennmaradt. A szemtanúk (a kolostor apácái) szinte egybehangzó állításai alapján Margit figyelmeztette a magyar dominikánusok perjelét, aki Vízkereszt (január 6.) után de mindenképpen március 1. előtt – érkezett a Nyulak szigetére, hogy a Duna árvize Karácsony után elöntötte a szigetet vagy annak egy részét, s ez is azt mutatja, hogy a szigeten az árvizek miatt állandó életveszélynek vannak kitéve az ott lakók. Ezt az állítást erősítette meg aztán (Istenhez, Máriához vagy Jézushoz intézett) imája nyomán az isteni jel egy második, hirtelen jött árvíz formájában. Az árvíz amilyen hirtelen jött, olyan hirtelen, pár órán belül távozott: veszpere idejére már nyoma sem maradt. Egy tanú szerint a két árvíz között csak néhány, egy másik szerint 8 nap telt el. Megint másik tanú szerint az első árvíz három napig tartott.²² A korábban leírtak, valamint még egy fontos adalék – nevezetesen, hogy a második árvíz nemcsak gyorsan zajlott, de erős zaj kíséretében is („*cum magno sonitu*”)²³ – azt a feltételezést látszik alátámasztani, hogy a második árvíz, de talán már az első is jegesár lehetett. A szabályozások előtti időszakban a keményebb telek után (vagy közben) a nyugat felől érkező hirtelen felmelegedés feltörte a Duna jegét, s a jégtáblák szigetes-zátonyos területeken (így pl. a pest-budai Kopasz-

¹⁸ Ma Král'ovičove Kračany Szlovákiában. Karcsákra vonatkozóan bővebben: HÁZI 2000. 144–145.

¹⁹ 1252: MARSINA II. 286. (408.) Lásd még: 1399: FEJÉR X/2. 720–734. (382.) Udvarnok ma Dvorníky, Szolgagyőr pedig Posádka Szlovákiában.

²⁰ 1265: DL 76 146. Lásd még: GYÖRFFY 1998. 169–170., 183.

²¹ 1262: az oklevél kiadására I. SÖRÖS 1903. 320. (55). Lásd még: SÖRÖS 1903. 142.; GYÖRFFY 1998. 183.

²² MREV I. 183–197 (*Inquisitio super vita*). A 14. század közepi *Garinus legendá*ban is három napig tartó első árvíz került említésre (I. DEÁK 2005. 355–356.).

²³ MREV I. 242–243. (*Inquisitio super vita*). Csak Marcell atya feltételezte, hogy az árvíz tavasszal következett be (április): MREV I 275., 280–281. (*Inquisitio super vita*)

zátonynál) felgyűlve jégdugót képezhettek, azaz *elzárhatták a folyómedret*; ezzel hirtelen jött, különösen pusztító méretű árvizeket produkálva.²⁴

II. 14. századi árvizek a Dunán

II/1. 1316-ban folyamatos esőzések miatt („*ex continuatis imbris*”) áradtak a folyók Ausztriában, Lengyelországban, Magyarországon és Morvaországban. Nagy kár keletkezett a szénában és a vetésekben, aminek következtében élelmiszer- és szénahiány lépett fel. A problémákat a rákövetkező kemény tél viszontagságai is súlyosbították.²⁵ A Duna nemcsak Ausztriában, hanem Magyarországon is kilépett medréből: településeket öntött el a víz, emberek estek áldozatul.²⁶

II/2. A Duna menti Aranyán birtok egy részének 1342. április 11-i határjárása, vagyis a határok egy részének megjárása és a birtokmérés hiúsult meg a nagy mennyiségű víz miatt („*propter abundanciam et multitudinem aquarum*”).²⁷ A területen (Duna ártér) lévő nagy mennyiségű víz eredetét *egyértelműen* a Duna korábbi vagy épp aktuális árvízének (árvíz hullámainak) hatásaként értelmezhetjük.

II/3. 1344. március 23-án Szeremle és Bátmonostor (Duna ártér) határjárásakor a határ egy, a Duna közelében fekvő részét nem lehetett megközelíteni a nagy árvíz miatt. A víz nagy része azonban gyorsan tovább vonulhatott, mivel március 25-én már gond nélkül bejárták a kimaradt szakaszt.²⁸

II/4. Egy 1346. november végén kiadott oklevél szerint egy korábbi árvíz határjeleket pusztított el („*inundacio aquarum destruxisset*”) a csallóközi Vök birtok környékén, s ezért a határvonal ezen részének futása vita tárgyát képezte.²⁹ Az eset kapcsán tehát nem derül ki, hogy 1346 november vége előtt mikor következett be az a bizonyos dunai árvíz, mely határjeleket semmisített meg Vök határain.

II/5. Két, Halász elnevezésű birtok határait nem tudták megjárni az árvíz („*inundacio aquarum*”), a szomszédok és az egyik királyi ember távol maradása miatt. A Fejér és Bodrog vármegye határán a Duna árterén elhelyezkedő birtokok határjárására 1377. július 1-én mentek ki a kalocsai káptalan emberei és a tulajdonosok.³⁰ A távolmaradók száma és határjárásban játszott szerepük miatt lehet, hogy maga az árvíz akadályozta meg őket a helyszín elérésében.

²⁴ A jegesárok 18. század végi lefolyására és hatásaira lásd például: Kiss 2007. 271–282.

²⁵ FRA. SS. VIII. Liber 1. Cap. 128. 379. (*Chronica Aulae regiae*). Lásd még: BRÁZDIL–KOTYZA 1995. 111–112.; ROHR 2007A. 223–226.

²⁶ SRA I. 820. (*Anonymi Chronicon Leobensis*). A Duna nagy árvize, illetve az esőzések által okozott víztöbblet természetlenséget és éhínséget okozott Ausztriában: CONTINUATIO ZWETLENSIS 1316. (666.) Az *Continuatio Mellicensis* (az *Annales Mellicenses* folytatása) az 1317. év alatt említi az árvízi eseményt: CONTINUATIO MELLICENSIS 1317. (511.) Lásd még: ROHR 2007A. 225.

²⁷ AO IV. 219–223. (138.); DL 58 509. Regesza: AO KLT. XXVI. 247. sz. Lásd még: Kiss 1999. 51–64., ahol Bodrog helyett (helytelenül) Bács megye szerepel. A birtokok helyére vonatkozóan I. GYÖRFFY 1987. I. 706–707. Aranyán birtok területe, Apatin és Zombor környékén (ma Szerbiában) található.

²⁸ 1344: DL 87 162.; AO KLT. XXVIII. 282. sz.; GYÖRFFY 1987. I. 723. (Bodrog vármegye) Szeremle elhelyezkedéséről I. BÁRTH 1989. 358. A terület korabeli földrajzi viszonyairól lásd még: ZICHY IV. 519–521. (418.); ANDRÁSFALVY 2007. 440.

²⁹ 1346: DL 3794. Az egykori csallóközi Vök település Kürt és Dunaszerdahely környékén (ma Szlovákiában) helyezkedett el: HÁZI 2000. 530–534.

³⁰ 1377: DL 106 183.; FEJÉR IX/5. 180–182. (94.) A birtokok elhelyezkedésére: GYÖRFFY 1987. I. 719.; II. 424.

II/6. Majdnem egy évvel később, 1378-ban, Csele és Szekcső határjárása során az erdő sűrűsége és az árvíz miatt („*propter densitatem silvarum et inundationem aquarum*”) nem tudták a határ egy részét bejárni.³¹ A terület terepi adottságaiból – illetve a tényből, hogy Szekcső és a Duna közvetlen közelében helyezkedett el a Cseléhez tartozó Cselő vagy Csele erdő – következően az árvíz minden bizonnyal a Duna árvizét jelentette.³²

II/7. Jóval bonyolultabb esetről számol be egy 1393. évi késő novemberben kiadott oklevél: Püspöki plébánosa tiltakozott az ellen, hogy Óvár várnépei a Duna egy erdős szigetét minden jogalapot nélkülözve Oroszvárhoz csatolták, valamint vágták és pusztították annak erdeit.³³ Az eset azért is történhetett meg és vált számkra érdekessé, mivel a sziget a Duna árvizei miatt („*per inundationes aquarum Danubii*”) került az óvári parthoz közelebb, és talán ugyanaz a Sztárduna sziget lehetett, mely már 1265-ben is gondokat okozott (I/6).³⁴ Mivel Csehországban és Ausztriában 1393 meglehetősen száraz év volt, ezért talán a Duna tartósabb alacsony vízszintje is hozzá járulhatott a sziget értékeinek könnyebb kiaknázásához.³⁵

II/8. 1396 februárjában három, egymástól független jogi eset, illetve oklevél nagy dunai árvízre utal. Először február 16-án az árvizek és az utak viszontagságai miatt („*propter inundaciones aquarum et discrimina viarum*”) a csallóközi Középtelek vitás hovatartozása kapcsán került sor a terepszemle elhalasztására.³⁶ A második és harmadik eset egyaránt február 23-án történt: Várkonyi Amadé fia István nem tudott elmenni Győrbe eskütételre, s ezért a királyhoz fordult, hogy büntetés nélkül engedélyezze az eskü későbbi letételét. A király az árvízi körülményekre való tekintettel („*aque adeo fuere inundate*”) május közepén megadta az engedélyt Várkonyi³⁷ Istvánnak az eskü büntetés nélküli júniusi letételére.³⁸ A másik esetben a csallóközi Kürt birtok terepszemléjét kellett február 23-áról elhalasztani a nagy árvíz miatt („*propter nimiam aque inundantiam*”). Ez utóbbi eset nemcsak az árvíz nagy mérete miatt érdekes, hanem mert az oklevél szövegében később arra is utalás történik, hogy ez a nagy árvíz kiterjedt területeket érintett („*que in hiis partibus viget de presenti*”).³⁹

II/9. 1399. március 12-én és a rákövetkező napokon egy nagyobb árvízi esemény ismét megghiúsította Bátmonostor és Szeremle határjárását a Duna sárközi ártérén, a vizek nagy megnövekedése és erős árvize miatt („*quia propter nimiam excrescenciam et validam inundacionem aquarum*”).⁴⁰

³¹ 1378: DL 6547. Lásd még: IMRÉDI-MOLNÁR 1966. 266.

³² Lásd például, 1276: DL 8004.; GYÖRFFY 1987. I. 293–294.

³³ Püspöki ma Pozsony/Bratislava részét képezi, Oroszvár ma Rusovce Szlovákiában.

³⁴ 1393: DF 237 891. Regeszta: ZsO I. 357–358. (3227.)

³⁵ Részletesen l. BRÁZDIL–KOTYZA 1996. 119. Csehországban nagy szárazságot dokumentáltak erre az évre.

³⁶ ZICHY V. 10–17. (11.) Az oklevél a Zsigmondkori oklevéltárban is megtalálható, ugyanakkor az árvíz említése nélkül: ZsO I. 469. (4294.) A vitás földterület Vagyakarcsa és Göncölkarcsa között feküdt a Csallóközben. HÁZI 2000. 158.

³⁷ Várkonyi ma Vrakúny Szlovákiában. Lásd még: HÁZI 2000. 508–514.

³⁸ HAZAI I. 288–289. (183.) Regeszta: ZsO I. 484. (4389.)

³⁹ 1396: DF 228 302. Regeszta: ZsO I. 468. (4272.)

⁴⁰ ZICHY V. 103–104. (94.) Regeszta: ZsO I. 640. (5775.)

III. Ismert Duna árvizek: 15. század

III/1. 1402. június 29-ére vonatkozóan említ árvizet a *Continuatio Claustroneoburgensis* bajor, osztrák és magyar területekre vonatkozóan. Az árvíz mintegy egy mérföldnyire terjedt a partoktól, s a víz tíz napig maradt az elöntött területeken. Ausztriában sok pusztítással járt: falvakat öntött el, és elvitte a termést.⁴¹ Két nappal korábban, június 27-én hiúsult meg ismét Szeremle és Bátmonostor között egy határjárás („*considerantes inundaciones aquarum Danobii et aliorum fluviorum*”) a Duna és más folyók árvize miatt. A határjárást télre halasztották, amikor a vizek befagynak; vagyis úgy tűnik, nem látták biztosítottnak a víz gyors elvonulását.⁴²

III/2. 1406-ban, egy hosszabb birtokper részeként, a csallóközi *Bodobar*, *Bodofalua*, *Obarfeulde* és *Fenyer* birtokok körüli jogvita kapcsán említenek árvizeket. Azok miatt ugyanis az egyik peres fél nem tudott megjelenni a pozsonyi káptalan előtt. Az árvíz valamikor július 1 és szeptember 15 között következett be, de feltehetően nem közvetlenül az utóbbi dátum előtt, vagyis nagy valószínűséggel nyári árvíz lehetett.⁴³ Ezt látszik megerősíteni a *melki évkönyvek* említése is, amennyiben az 1406. június 23-ára vonatkozóan említ nagy árvizet egész Ausztriában.⁴⁴

III/3. 1412. január 21. és február 12. között, tehát télen, a csallóközi Vásárút, Királykürt, Nyárasd és Istál birtokok vidékén lefolytatott határjárás során kerül egy nagy árvíz említésre.⁴⁵ Amikor a Duna *Jazewren* nevű ágának egyik szigetéhez, a *Locazigeth*-hez értek, az igen nagy árvíz miatt („*propter maximam aque inundationem*”) a határjárók nem tudtak átkelni illetve határpontokat megjelölni. A határjárás későbbi részében a Kisdunában lévő nagy mennyiségű víz miatt nem tudták meghatározni az Istál és Vásárút közötti részt.⁴⁶

III/4. Talán ugyanez, talán egy másik árvíz kerül említésre egy 1413. augusztus 26-i oklevélben: a Baranya vármegyei Jenő birtok egyik Duna-menti, árokban (*fossatum*) lévő határjelét (korábbi) Duna árvizek elpusztították, s ezért meg kellett újjátani a határjelet („*sed per inundationes aquarum ipsius Danobii eandem abolitam fore astrinxisset*”). Később egy út menti, régen elpusztult határjelet is említenek.⁴⁷

III/5. 1414. július 13-án, és az azt megelőző és követő napokban Szigetfő, Süld valamint Szalk és (Duna)Pentele birtokok környékén Fejér megyében került sor arra a határjárásra, melynek során a vitas földdarabot nem tudták megmérni, mivel a Duna nagy árvize („*nimia inundancia aque*”) során a víz, medrét elhagyva, elárasztotta a kikötőt.⁴⁸

⁴¹ CONTINUATIO CLAUSTRONEOBURGENSIS 1402. (736. o.) Vö. PAUTSCH 1953. 85.; ROHR 2007. 231–232.

⁴² ZICHY V. 299–300. (256.) Regeszta: ZsO Vol. II/1. 209. (1759.) Történeti háttérre és az árvíz említésére l. FEDELES–K. NÉMETH 2006. 423.

⁴³ 1406: DL 102 961. Regeszta: ZsO II/1. 649–650. (5133.)

⁴⁴ CONTINUATIO MELLICENSIS 1406. (515.)

⁴⁵ Vásárút ma Trhová Hradská, Nyárasd ma Topol'níky, Istál pedig Dolný/Horný Štál Szlovákiában.

⁴⁶ 1412: DF 227 795. Magyar regeszta és részben latin átírás: ZsO III. 434–435. (1733.)

⁴⁷ 1413: DL 10 105. Magyar regeszta és részben latin átírás: ZsO IV. 236–237. (1013.) Lásd még: KÓFALVI 2006. 294. (581.) Helyének meghatározására l. CSÁNKI 1894. II. 493.

⁴⁸ ZICHY VI. 309–311. (205.) Regeszta: ZsO IV. 516. (2260.); kapcsolódó információra lásd még: ZICHY VI. 337–346. (226.)

III/6. 1416. június 13. és 17. között a csallóközi *possessio Bodobar* határainak leírása során került említésre, hogy fő határjelek pusztultak el korábbi árvíz miatt.⁴⁹

III/7. 1426. március 12. előtti árvizekre (korábbi évek) utal az a tény, hogy Zsigmond a csallóközi Somorját valamint más településeket veszélyeztető, és a szántóföldekben, rétekben ismétlődő pusztításokat okozó (korábbi) vehemens Duna-árvizek miatt árvízvédelmi munkálatok kivitelezésével („*Cursum deriventur, aut vertantur aut obstacula seu clausurae necessariae perinde disponantur*”) bízta meg a két megyei ispánt.⁵⁰

III/8. A csehországi Rosenberg család (kora-újkori, de középkori elemeket is tartalmazó) krónikája 1432. július 21-re vonatkozóan igen nagy árvizet említ, mely falvakat és városokat pusztított Cseh- és Morvaországban, Ausztriában és Magyarországon; Prágában hidat és malmot tett tönkre.⁵¹ Magyarországon Duna-árvízre utaló közvetlen adattal eddig nem találkoztunk, de a Nyitra folyó feltételezhetően májusi (esetleg nyári eleji) árvize megelőző csapadékos időszakot sejtet a folyó vízgyűjtő területén.⁵²

III/9. 1433. április 12-én Konstantinápolyból a Balkánon keresztül a francia követ, Bertrandon de la Broquiére, Belgrádba érkezett, ahol a Duna *soha nem látott* (nagy) méretű árvízéről számolt be: a folyó mintegy 12 mérföld kiterjedésű volt.⁵³

III/10. Egy 1436. május 13-án készült oklevél tanúsága szerint a Duna aktuális árvize teljes egészében megghiúsította Felszekcső, Lak és Paliport birtokok határjárását.⁵⁴ Ugyan ezen a területen augusztus 7-én kellett volna újra megkísérelni a határjárást, de a terepi munkákat ezen a napon ismét el kellett halasztani a folyamatban lévő árvizek miatt („*propter invndationes aquarum*”).⁵⁵

III/11. 1439. július 11-én Albert király oklevele a dunai átkelés nehézségeiről tudósít, melyet a hordalék, így a homok és fa(darabok) felgyülemzése okoztak. Ez utóbbi problémát pedig a Duna vízszint ingadozásai és árvizei („*per aquarum inundationes et fluctuationes*”) okozták, ami miatt a Duna-híd tönkrement és javítani kellett. Ugyanakkor az átkelés nemcsak a híd használhatatlansága miatt okozott gondokat, hanem általában a Duna mint víziút használatát is nehezítette.⁵⁶ E problémák talán egyik közvetlen előzményeként jöhet szóba a Duna – a *Continuatio Claustroneoburgensis* által említett – 1439 február közepi kremsi jeges árvize, mely jó eséllyel a magyarországi szakaszon is okozhatott gondokat.⁵⁷

III/12. 1440-ben, március 12-én a jégzajlás miatt kompokkal szállították az utazókat a Dunán. Az erősebb jégzajlás (jegesár?) megrongálta a híd egyes részeit és elvitt néhány hajót, melyet ki kellett javítani. További javítási munkálatokért fizettek

⁴⁹ 1416: DF 273 814. Magyar regeszta és részben latin átirás: ZsO V. 539–540. (2008.)

⁵⁰ Az oklevél latin szövegére, és magyar nyelvű fordítására: FÖLDES 1999. 63., 221–222.

⁵¹ FRA. SS. VI. 77. (*Rosenberger Chronik*). Lásd még: WEIKINN 1958. I/1. 345.

⁵² 1432: DL 12 454.

⁵³ MHHD IV. 309–310.

⁵⁴ ZICHY VIII. 570–571. (397.)

⁵⁵ 1436: DL 80 573. A határjárást végül csak 1438. május 19-én bonyolították le Felszekcső, Lak és Paliport területén. L. ZICHY VIII. 617–619. (428.) A határjárás mocsár és nádasok között folyt („*inter paludem et arundineta*”).

⁵⁶ FEJÉR XI. 224–225. (98.)

⁵⁷ CONTINUATIO CLAUSTRONEOBURGENSIS 1439. (740.)

május 20-án és június végén is.⁵⁸ Összességében – habár teljes bizonyossággal nem állítható – *akkal feltételezhető*, hogy 1440-ben tél végén vagy még inkább tavasszal legalább egy esetben árvíz lehetett a Dunán Pozsonynál.

III/13. 1454. január elsején a pozsonyi városi tanács levelet intézett a királyhoz, hogy követeknek az országgyűlésről való késését, távolmaradását megindokolja. A levél szerint a Duna jeges áradata mindkét partot oly nagy mértékben elárasztotta, hogy lehetetlenné tette a közlekedést.⁵⁹

III/14. 1458. július 23-án Partmadocsa és Bölcse birtokok vonatkozó határ-részeinek megjárása során a határvonal egy részén nem lehetett határjeleket állítani az ottani árvíz miatt („*propter invndacionem aque*”).⁶⁰ Mivel a határjárás ezen része egyértelműen a Duna közelében haladt, és a határjárás útvonalán, közvetlenül az árvízet megelőzően, sziget és halászhely (Tanya) került említésre, ezért nagy *valószínűséggel* a Dunához kapcsolódó árvíz került dokumentálásra.

III/15. Janus Pannonius 1468 őszén írt elégiájában (*De inundatione*) egy, nagyjából október vége körül bekövetkezett árvírről ír, mely a Kárpát-medence több fő folyóját érintette. Mivel feltehetően valós eseményről számolt be a költő, s magát az (Al)Dunát (*Ister*) is említi a folyók között, ezért nem hagyható ki a felsorolásból.⁶¹ Ugyanakkor az említett Duna-árvíz valószínűleg az Al-Dunára vonatkozott, mely szakaszt már a Dráva és Száva víztöbblete jelentősen befolyásolhatja, ezért *nem állítható biztonsággal*, hogy ez az árvíz a Drávától északra lévő Duna-szakaszokon is ilyen formában megjelent.

III/16. 1477-ben télen vagy kora tavasszal a Duna jege jelentősebb károkat okozott a pozsonyi hídban („*di Pruck das eyss hat hin gestossen*”).⁶² Bonfini leírása alapján tudjuk, hogy 1476–1477 tele meglehetősen hideg és havas volt, különös tekintettel 1476 decemberére, amikor a Duna erősen befagyott.⁶³

III/17. 1478. szeptember 2-án munkásokat kellett felfogadni a pozsonyi hídon elvégzendő munkálatokra, mivel a nagy víz („*wan das wasser war gross*”) híd-cölöpöket vitt el.⁶⁴ A munkálatok dátuma és a megfogalmazás miatt nyári árvírről lehet szó.

III/18. Március végi–április eleji pozsonyi számadáskönyv-bejegyzések bizonyítják, hogy 1481-ben a híd egyes részeit elvitte a víz, s még egy hajót is elragadt. Egy június végi bejegyzés talán szintén ugyanahhoz az árvízhez köthető: a Duna magas vízállása/árvize („*wan das Wasser gross war und di Stokch sind dreien Jochen angeronnen*”) elpusztította a híd egyes részeit, ezért ismét munkásokat kellett fogadni a javítási munkálatokra.⁶⁵

III/19. 1482 telén február 23. előtt a jég ismét megrongálta a dunai hidat („*als das Eyss hätt ettlich joch hingestossen... als das eyss die prugken hat*

⁵⁸ 1477: DF 277 059. L. ORTVAY 1898. II/2. 400.; 1900. II/3. 165., 187–188.

⁵⁹ 1454: DL 44 718. Pozsony középkori morfológiai viszonyaira l. ORTVAY 1898. II/1. 1–20.

⁶⁰ 1458: DL 15 273.

⁶¹ Szövegkiadásra l. V. KOVÁCS 1972. 371–381. *De inundacione*.

⁶² 1477: DF 277 059. Lábjegyzetben l. ORTVAY 1898. II/2. 405.

⁶³ BONFINI IV/4. 63., 66., 68–70.

⁶⁴ 1478: DF 277 096. Lábjegyzetben: ORTVAY 1898. II/2. 405.

⁶⁵ 1481: DF 277 099. Lábjegyzetben: ORTVAY 1898. II/2. 403., 404.

hingestossen.”).⁶⁶ A helyzet egyértelműen az időpontot megelőző kemény téli viszonyokra és erősebb jégzajlásra vagy akár jegesárra utalhat.

III/20. 1485-ben valószínűleg egy dunai jegesár („eyssguss”) került említésre az az évi pozsonyi számadáskönyvben („Die ausser und inner prugk abzutragen in der eyssguss.”).⁶⁷ Ez az árvíz elvitte mind a külső, mind pedig a belső Duna-hidat. Ortway szerint egy jegesár az egész hidat elpusztította, de ezt az eseményt 1486 telére teszi. E véleménye alátámasztására hivatkozza Mátyás király 1487-ben írt levelét, melyben a király leírja, hogy a hidat a Duna jege pusztította el a megelőző télen („praeterita hyeme”).⁶⁸ Sajnos az említett dokumentum teljes eredeti szövegét nem ismerjük, de az ismert adatok alapján az esemény egyaránt történhetett 1487-ben vagy 1486-ban is. Ez az árvíz azonban lehetett akár az 1485. évi számadáskönyvben említett esemény is, de akár egy másik árvíz is.

III/21. Antonio Bonfini leírása szerint 1490-ben, a Mátyás halálát követő időszakban, osztrák párhuzamok (*Annales Mellicenses*)⁶⁹ alapján nagy valószínűséggel nyáron jelentősebb méretű Duna-árvíz következett be Magyarországon. A Duna falvakat és városokat árasztott el partjai mentén.⁷⁰

Forrásmegoszlás, az elemzési bizonytalanságok forrástani okai

Amint láthattuk, a 11–12. századból csupán kettő, a 13. századból hat, a 14. századból kilenc, ugyanakkor a 15. századból eddig mintegy huszonegy, Duna-árvízre vonatkoztatható adat maradt ránk. Az évszázadonként eltérő számarányok részben mindenképpen a rendelkezésre álló hazai forrásmennyiség 13. század alatti/utáni *robbanásszerű növekedésével* magyarázhatók, illetve a 15. században új forráscsoportok *fokozottabb megjelenésével és részletesebb válásával*. Ez egészen biztosan meghatározó tényezőként értékelhető abban az esetben, ha Magyarország összes dokumentált, és ismert árvízének időbeli megoszlását vizsgáljuk. Amint azt korábban láttuk, a magyar forrásanyag árvíz- említéseit tekintve a 14. században még a döntő szerep az okleveleké, de ez egyre inkább halványul a 15. században. Ennek oka azonban a 15. századi nagy mennyiségű okleveles anyag (legalábbis a Zsigmond-kori oklevéltár által le nem fedett időszakban) ma még alacsony feldolgozottsági szintje (pl. mutatók, regeszták tekintetében) is lehet. Másrésztől egyéb forráscsoportok, így a számadáskönyvek és részben az elbeszélő források, jelentősége is megnövekszik.

Felmerülhet azonban az a lehetőség is, hogy bizonyos időszakokban azért találkozzunk valamelyest több árvízi említéssel – mert több (komolyabb) árvíz is volt.

⁶⁶ 1482: DF 277 099. Lábjegyzetben: ORTVAY 1898. II/2. 405.

⁶⁷ 1485: DF 277 101. Lábjegyzetben: ORTVAY 1898. II/2. 405.

⁶⁸ ORTVAY (1898. II/2. 405.) utal egy Mátyás királynak Bánffy gróf által írt, 1487. évi levélre, idézve az alábbi szöveget: „pons ille Posoniensis super Danubio per Impetum glaciei praeterita hyeme penitus destructus est.” Az Ortway által megadott régi jelzethez („ered. okl. a pozsonyi városi ltárban Lad. 12. Nr. 6.”) tartozó oklevélnek azonban eddig nem sikerült nyomára bukkannom, így egyelőre csak *kérdőjelesen* kerülhet bele az adatbázisba.

⁶⁹ CONTINUATIO MELLICENSIS 1490. (525.) Elemzésére: ROHR 2007A. 81–82. Rohr a Duna és vízgyűjtőjének árvízét júliusra datálta.

⁷⁰ BONFINI IV/8. 162.

A 15. század elején például az ausztriai Duna-szakaszon is *a korábbi évtizedekhez képest több* árvíz kerül említésre.⁷¹

Mivel bármilyen, a fentebb bemutatott eseteken alapuló adatbázis és egyszerű statisztikai vagy más szempontú további elemzés eredménye és minősége, valamint a levont következtetések hitelessége nagyban függ az esetleges bizonytalanságok mértékétől, ezért ezek bemutatása, későbbi elemzések szempontjai szerinti értékelése fontos kérdés lehet. A továbbiakban e témakört járjuk körbe kicsit részletesebben, egyes forráscsoportok szerinti bontásban.

1. Oklevelek

Általában az oklevelekben dokumentált árvizeknek sem a kezdő sem a végpontja nem ismert, hanem *csak* a nap(ok), amikor ez a természeti körülmény megzavarta a jogi ügymenetet. Bizonytalanságot okozó tényező lehet, ha nem említik konkrétan, hogy dunai árvízről van szó. Viszonylag egyszerű ilyen esetet jelentenek például a csallóközi vagy sárközi említések (pl. I/4., 5., II/3–6., 8–9., III/2–3., 6.),⁷² mivel itt az árvíz – a területek sziget jellegénél fogva – *értelemszerűen* a Duna árvizét jelenti. Több bizonytalanságot hordozhat magában, ha egy Duna menti település határjárásakor esik árvízről említés. Ilyen esetben a határjárás helyszínének ártéri elhelyezkedése segíthet annak megítélésében, hogy a Duna elsődleges hatása alatt állt-e az adott terület (pl. II/6., III/14.).

2. Elbeszélő források

Az elbeszélő források Duna-árvíz említései szinte kivétel nélkül (kivétel Bonfini: III/21.) külföldön írott forrásokban maradtak fenn: három osztrák, két cseh, egy-egy svájci, francia és bizánci forrásban. Az osztrák évkönyvek, így a *Continuatio Sancrucensis* és a *Continuatio Claustroneuburgensis* illetve az *Anonymi Chronicon Leobensis* valószínűleg egykorú adatokat tartalmaznak, a svájci forráshoz (*Bernold krónikájához*) hasonlóan. A francia útleírás és a bizánci elbeszélés szintén egykorú szerzők tollából származik, míg az egyik cseh mindenképpen egykorú (*Chronicon Aulae Regiae*), míg a másik a kora-újkor *Rosenberg krónika*, melyet azonban egykorú (középkori) elemei miatt a cseh szakirodalom is felhasznált középkori rekonstrukciójához.⁷³

Ezek a – többnyire csak igen sommás megállapításokat tartalmazó – leírások tehát, a Magyarországon több évet élt Bonfini és az átutazó Broquière kivételével, külföldi szerzők tollából származnak. Ennek megfelelően legtöbbször csak magát az árvíz tényét közlik, de azt is *más országokkal* (legtöbbször Ausztriával) *együtt* említve. Az igen szűkszavú elbeszélő források ugyanakkor többször utalnak az árvíz kezdetére,

⁷¹ Erre a tényre, és néhány korábbi, a témában publikált szakirodalmi hivatozásra, Duna (és a Vág) lehetséges 15. századi hidrológiai, hidromorfológiai változásai kapcsán (PIŠŮT–TIMÁR 2009. 55–70.) is felhívta tanulmányában a figyelmet. A 15. század eleji osztrák árvizek forrásaira és elemzésére l. ROHR 2007A. 231–232.

⁷² Néha azonban a Csallóközben és a Sárköz területén is konkrétan megnevezésre kerül a Duna mint az árvíz okozója, például: A fentebb tárgyalt források II/7., III/1., 4., 7. pontjaiban.

⁷³ Árvízshullámok söpörtek végig ebben az évben a dél-német és cseh területeken is. Lásd például: BRÁZDIL–KOTYZA 1995. 126.

időtartamára és bizonyos károokra, ami a legritkábban jellemző a magyarországi árvízi forrástípusokra.

3. Pozsonyi számadáskönyvek

Pillanatnyilag a legtöbb adatot szolgáltató pozsonyi számadáskönyvek, mint forrás, rejtheti magában a legtöbb (későbbi) bizonytalansági tényezőt. Milyen jellegűek ezek a problémák? Az árvízi említések a hídmesteri számadások között találhatók, s mint ilyenek, a pozsonyi Duna-híd, illetve hidak meglétéhez köthetők, s az 1430-as évek végétől a század utolsó évtizedéig tartalmaznak árvíz-rekonstrukció szempontjából hasznos utalásokat. A Duna méretei és általában a természeti körülmények több hídból álló konstrukció alkalmazását tették szükségessé.⁷⁴ Ez a hídkonstrukció többször elpusztult, új hídrendszer épült (akár más helyen); többször évekig nem volt híd, így ez az adatsor *nem tekinthető folyamatosnak*: az 1430-as évek végétől az 1490-es évek közepéig mintegy öt különböző hídrendszert ismerünk, melyek technikai megoldások tekintetében is különböztek (pl. cölöphíd, hajóhíd).⁷⁵

Árvíz vagy nem árvíz? A jelenlegi elemzésben azok az Ortvay által is említett példák szerepelnek, melyek esetén – a károk és a nagyvíz említések miatt – *valószínűsíthető*, hogy valamilyen árvízi esemény történt. Ugyanakkor nem minden esetben lehet teljes bizonyossággal ezt megállapítani (III/12., 16., 19.).⁷⁶

4. Szentté avatási jegyzőkönyv, vers

A két kis forráscsoport közül a Margit-féle szenttéavatási jegyzőkönyv estén az árvízi adatok datálási bizonytalansága okozhat némi problémát. Amennyiben elfogadjuk az 1270. évi datálást Margit halálára vonatkozóan,⁷⁷ akkor a két, feltehetően jegesárnak tekinthető eseményt tekintve 1267–1268 tele tűnik a legvalószínűbb időpontnak.

Szintén *némi bizonytalanságot* hordozhat magában a Janus Pannonius versében 1468 őszére datálható árvíz-említés. A vers/elégia, mint irodalmi műfaj, legtöbbször nem esemény-dokumentálási cézzalatt készült, így datálása (ha egyáltalán megjelenik a versben) és eseményleírása *sokszor csak szimbolikus*an értelmezhető. Ugyanakkor e konkrét vers esetén az irodalomtörténeti kutatások – már csak a jól datált meteor-említés okán is – valós eseményként és *meglehetősen pontosan* datálhatóként fogadják el az említett árvízet, így a jelen Duna-adatbázisnak is részét képezi.

Összegzés, kitekintés

A dunai árvíz-említések fontos, sőt *vezető* szerepet játszanak a középkori árvízi adatbázisban. A dunai árvizekre vonatkozó források nagyobb része konkrét évré és árvízre utal, míg az esetek egy részében az árvizekről *csak következményeik alapján*

⁷⁴ A pozsonyi hidak jóval komplikáltabb szerkezetűek voltak, mint például az osztrák elemzésekben megjelenő, viszonylag kisebb folyók felett átfelölő hidak (elemzésére l. ROHR 2003. 37–49.; ROHR 2006. 834–847.).

⁷⁵ 1. híd: ?–1439; 2a. híd: 1439–1445; talán 2b. híd: 1454?–?; 3. híd: 1473–1485 vagy 1486?; 4. híd: 1487–1490; 5. híd: 1493–1496? (ORTVAY 1898. II/2. 399–408.)

⁷⁶ Az ilyen bizonytalan (kérdőjellel ellátott) esetek például szintén előfordulnak az ausztriai Traun és a Salzach folyók rekonstrukciója esetén is: ROHR 2007A. 554–562.

⁷⁷ KLANICZAY 2006. 443–453.

rendelkezőnk információkkal. Habár az adatbázis fejlesztésére viszonylag kevés esély van az elbeszélő források terén, a bővítésben még jelentős lehetőségek rejlenek, ami az okleveleket és számadáskönyveket illeti, különösen a 15. századra vonatkozóan.

A legtöbb középkori Duna-árvizet oklevelekből ismerjük, de *jelentős* forráscsoportot képviselnek a külföldi elbeszélő források és a pozsonyi számadáskönyv árvízi bejegyzései is. A harminchat dunai árvízemlítés *több mint kétharmada* a 15. századból ismert. Ezen belül is a 15. század eleje, de különösen az 1430-as évek és az 1480-as évek árvizei emelkednek ki mennyiségileg, mely részben az említett időszakok forrásviszonyainak, részben pedig akár a nagyobb árvízgyakoriságnak is köszönhető.

BIBLIOGRÁFIA

- ANDRÁSFALVY 2007 = ANDRÁSFALVY BERTALAN: *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt*. Budapest, 2007.
- AOKLT. = PITI FERENC: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXVI., XXVIII.* Szeged, 2007., 2011.
- AO = NAGY IMRE-TASNÁDI GYULA: *Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis IV.* Budapest, 1878–1920.
- ÁUO = WENZEL GUSZTÁV: *Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus II.* Pest, 1861.
- BERNOLDI CHRONICON = Bernoldi Chronicon. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. Tomus V. Annales et Chronica aevi Salici.* Ed. PERTZ, GEORGIUS HENRICUS. Hannoverae, 1844. 385–467.
- BONFINI 1936–1941. = BONFINI, DE ANTONIUS: *Rerum Ungaricarum Decades IV/4., 8.* Eds.: FÖGEL, JÓZSEF-IVÁNYI, BÉLA-JUHÁSZ, LÁSZLÓ. Leipzig–Budapest, 1936–1941.
- BÁRTH 1989. = BÁRTH JÁNOS: Szeremlei vallomások. *Cumania* 11 (1989) 335–422.
- BRÁZDIL–KOTYZA 1995. = BRÁZDIL, RUDOLF–KOTYZA, OLDŘICH: *History of Weather and Climate in the Czech Lands I (Period 1000–1500)*. Zürcher Geographische Schriften 62. Zürich, 1995.
- BRÁZDIL–KOTYZA 2000. = BRÁZDIL, RUDOLF–KOTYZA, OLDŘICH: *History of Weather and Climate in the Czech Lands IV. Utilisation of Economic Sources for the Study of Climate Fluctuation in the Louny Region in the Fifteenth-Seventeenth Centuries*. Brno, 2000.
- BRÁZDIL–KOTYZA–DOBROVOLNÝ 2006. = BRÁZDIL, RUDOLF–KOTYZA, OLDŘICH–DOBROVOLNÝ, PETR: July 1432 and August 2002 – two millennial floods in Bohemia? *Hydrological Sciences Journal* 51 (2006/5) 848–863.
- BRÁZDIL–PFISTER–WANNER–VON STORCH–LUTERBACHER 2005. = BRÁZDIL, RUDOLF–PFISTER, CHRISTIAN–WANNER, HEINZ–VON STORCH, HANS–LUTERBACHER, JÜRG: Historical climatology in Europe – the state of the art. *Climatic Change* 70 (2005) 363–430.
- CONTINUATIO CLAUSTRONEOBURGENSIS = Continuatio Claustroneoburgensis V. 1307–1455. Ed. WATTENBACH, WILHELMUS. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. Tomus IX. Annales et Chronica aevi Salici.* Ed. PERTZ, GEORG HEINRICH. Hannoverae, 1851. 735–742.
- CONTINUATIO MELLICENSIS = Continuatio Mellicensis 1124–1564. Ed. WATTENBACH, WILHELMUS. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. Tomus IX. Annales et Chronica aevi Salici.* Ed. PERTZ, GEORG HEINRICH. Hannoverae, 1851. 501–535.

- CONTINUATIO SANCRUCENSIS = Continuatio Sanrucensis II. 1234–1266. Ed. WATTENBACH, WILHELMUS. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. Tomus IX. Annales et Chronica aevi Salici*. Ed. PERTZ, GEORG HEINRICH. Hannoverae, 1851. 637–646.
- CONTINUATIO ZWETLENSIS = Continuatio Zwetlensis III. 1241–1329. Ed. WATTENBACH, WILHELMUS. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. Tomus IX. Annales et Chronica aevi Salici*. Ed. PERTZ, GEORG HEINRICH. Hannoverae, 1851. 654–669.
- CSÁNKI 1890., 1891. = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–II*. Budapest, 1890–1891.
- DEÁK 2005. = DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG OP.: *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia*. Budapest, 2005.
- DÉRI 1989. = DÉRI JÓZSEF: A Duna jeges árvizei évezredünkben. *Hidrológiai Közöny* 69 (1989/3) 151–158.
- FEDELES–K. NÉMETH 2006. = FEDELES TAMÁS–K. NÉMETH ANDRÁS. A tolnai és a regölyi főesperesség. Régészeti és prosopográfiai adatok Tolna megye középkori egyházigazgatásának történetéhez. *Századok* 140 (2006/2) 397–433.
- FEJÉR = FEJÉR, GEORGIUS: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civiles X/2., XI*. Budae, 1834., 1844.
- FÖLDES 1999. = FÖLDES GYULA: Felső-Csallóköz árvédekezésének története In: FÖLDES GYULA–RUDNAY BÉLA: *Két könyv a csallóközi árvédekezés történetéről*. Szerk. KONCSOL LÁSZLÓ. Csallóközi Kiskönyvtár. Pozsony, 1999.
- FRA. SS. = *Fontes rerum Austriacarum. Österreichische Geschichtsquellen. Erste Abteilung, Scriptores 6. Geschichtsschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen*. Hrsg. HÖFLER, KARL ADOLF CONSTANTIN VON. Wien, 1865.
- GLASER 2008. = GLASER, RÜDIGER: *Klimageschichte Mitteleuropas. 1200 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt, 2008.
- GLASER–STANGL 2005. = GLASER, RÜDIGER–STANGL, HEIKO: Climate and floods in Central Europe since AD 1000: Data, Methods, Results and Consequences. *Survey in Geophysics* 25 (2005/5–6) 485–510.
- GYÖRFFY 1987., 1998. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–II., IV*. Budapest, 1987., 1998.
- HAZAI 1865. = NAGY IMRE–PÁUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ: *Hazai okmánytár. Codex Diplomaticus Patrius I*. Győr, 1865.
- HÁZI 2000. = HÁZI JENŐ: *Pozsony vármegye középkori földrajza*. Pozsony, 2000.
- IMRÉDI-MOLNÁR 1966. = IMRÉDI-MOLNÁR LÁSZLÓ: Adatok a XVII. századi és a korábbi idők magyar térképtörténetéhez. *Földrajzi Értesítő* 15 (1966/2) 263–273.
- KISS 1996. = KISS, ANDREA: Some weather events from the fourteenth century (1338–1358). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 30 (1996) 61–69.
- KISS 1999. = KISS, ANDREA: Some weather events in the fourteenth century II. (Angevin period: 1301–1387). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 32–33 (1999) 51–64.
- KISS 2000. = KISS ANDREA: Időjárási adatok a 11–12. századi Magyarországról. In: „Magyaroknak eleiről...”. *Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY. Szeged, 2000. 249–263.
- KISS 2007. = KISS, ANDREA: „Suburbia autem maxima in parte videntur esse deleta” – Danube ice floods and the pitfalls of urban planning: Pest and its suburbs in 1768–1799. In: *From villages to Cyberspace*. Ed. KOVÁCS, CSABA. Szeged, 2007. 271–282.
- KISS 2009A. = KISS, ANDREA: Historical climatology in Hungary: Role of documentary evidence in the study of past climates and hydrometeorological extremes. *Időjárás* 113 (2009/4) 315–339.
- KISS 2009B. = KISS, ANDREA: Floods and weather in 1342 and 1343 in the Carpathian Basin. *Journal of Environmental Geography* 2 (2009/3–4) 37–47.

- KISS 2010. = KISS ANDREA: Az 1340-es évek árvizei, vízállás-problémái és környezetük, különös tekintettel az 1342. és 1343. évekre. In: *Fons, skeptis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. ALMÁSI TIBOR–SZABADOS GYÖRGY–RÉVÉSZ ÉVA. Szeged, 2010. 181–193.
- KISS 2011. = KISS ANDREA: Árvizek és magas vízszintek a 13–15. századi Magyarországon az egykorú írott források tükrében: Megfoghatók-e és mi alapján foghatók meg rövid, közép és hosszú távú változások? In: *Környezettörténet*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS. Budapest, 2011. 43–55.
- KLANICZAY 2006. = KLANICZAY GÁBOR: Kísérletek Árpád-házi Szent Margit szentté avatására. *Századok* 140 (2006/2) 443–453.
- KÓFALVI 2006. = KÓFALVI TAMÁS: *A pécsváradi konvent hiteleshelyi levéltára 1254–1526*. Szeged, 2006.
- MARSINA = MARSINA, RICHARD: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II*. Inde ab a. MCCXXXV usque ad a. MCCLX. Bratislava, 1987.
- MHHD IV. = HORVÁTH MIHÁLY: *Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli országos levéltárból és a Burgundi könyvtárból. Magyar történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytárak / Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*. Pest, 1859.
- MORAVCSIK 1988. = MORAVCSIK GYULA: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988.
- MREV = LUKCSICS JÓZSEF: *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I. 1103–1276*. Budapest, 1896.
- ORTVAY 1895–1900. = ORTVAY TIVADAR: *Pozsony város története III/1–3*. Pozsony, 1895–1900.
- PAUTSCH 1953. = PAUTSCH, EVELIN: *Elementarereignisse in den Erzählenden Österreichische Geschichtsquellen des 14. und 15. Jh.* Doktori disszertáció kézírata az Osztrák Nemzeti Könyvtárban. Bécs, 1953.
- PÉCSI 1971. = PÉCSI MÁRTON: Az 1970. évi dunaföldvári földcsuszamlás. *Földrajzi Értesítő* 20 (1971/3) 233–238.
- PÉCSI 1991. = PÉCSI MÁRTON: *Geomorfológia és domborzatminősítés*. Budapest, 1991.
- PFISTER 2006. = PFISTER, CHRISTIAN: Überschwemmungen und Niedrigwasser im Einzugsgebiet des Rheins 1500–2000. In: *Der Rhein-Lebensader einer Region*. Hrsg. BÜRGIN, TONI–CAPAUL, URS–HILFiker, HELEN–KLÖTZLI, FRANK–MÜLLER, JÜRIG PAUL–SCHÄFLI, AUGUST. Neujahrsblatt der Naturforschenden Gessellschaft Zürich auf das Jahr 2006. Zürich, 2006. 265–273.
- PIŠŮT–TÍMÁR 2009. = PIŠŮT, PETER–TÍMÁR GÁBOR: A csallóközi Duna-szakasz folyódinamikai változásai a középkortól napjainkig. In: *Környezettörténet. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS. Budapest, 2009. 55–70.
- RÉTHLY 1962. = RÉTHLY ANTAL: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest, 1962.
- ROHR 2003. = ROHR, CHRISTIAN: Der Fluss als Ernährer und Zerstörer. Zur Wahrnehmung, Deutung und Bewältigung von Überschwemmungen an den Flüssen Salzach und Inn (13–16. Jahrhundert). *Traverse* 10 (2003/3) 37–49.
- ROHR 2006. = ROHR, CHRISTIAN: Measuring the frequency and intensity of floods of the Traun River (Upper Austria), 1441–1574. *Hydrological Sciences Journal* 51 (2006/5) 834–847.
- ROHR 2007A. = ROHR, CHRISTIAN: *Extreme Naturereignisse im Ostalpenraum. Naturerfahrung im Spätmittelalter und am Beginn der Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien, 2007.
- ROHR 2007B. = ROHR, CHRISTIAN: Leben mit der Flut. Zur Wahrnehmung, Deutung und Bewältigung von Überschwemmungen im niederösterreichischen Raum (13.–16. Jahrhundert). In: *Kriege–Seuchen–Katastrophen*. Hrsg. RISNER, WILLIBALD–MOTZ-LINHART, REINELDE. Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 46. St. Pölten, 2007. 63–115.

- SÖRÖS = SÖRÖS PONGRÁCZ: *A pannonthalmi főapátság története II. A pápák és zsinatok reformáló törekvései 1243–1404*. Budapest, 1903.
- SRA = PEZ, HIERONYMUS: *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini I. Anonymi Chronicon Leobensis*. Lipsiae, 1721.
- TELELIS–EVANGELOS 1992. = TELELIS, IOANNIS–EVANGELOS, CHRYSOS: The Byzantine Sources as Documentary Evidence for the Reconstruction of Historical Climate. In: *European climate reconstructed from documentary data: Methods and results*. Ed. FRENZEL, BURKHARD. European Palaeoclimate and Man 2. Stuttgart–Jena–New York, 1992. 17–31.
- V. KOVÁCS 1972. = V. KOVÁCS SÁNDOR: *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. Janus Pannonius élő emlékezetének, halálának ötszázadik évfordulója alkalmából. Jani Pannonii opera latine et hungarice. Vivae memoriae Iani Pannonii quingentesimo mortis suae anniversario dedicatvm*. Budapest, 1972.
- WEIKINN 1958. = WEIKINN, CURT: *Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum Jahre 1850. Hydrographie I. Teil 1 (Zeitwende–1500)*. Berlin, 1958.
- WETTER–PFISTER–WEINGARTNER–LUTERBACHER–REIST–TRÖSCH 2011. = WETTER, OLIVER–PFISTER, CHRISTIAN–WEINGARTNER, ROLF–LUTERBACHER, JÜRG–REIST, TOM–TRÖSCH, JÜRG: The largest floods in the High Rhine basin since 1268 assessed from documentary and instrumental evidence. *Hydrological Sciences Journal* 56 (2011/5) 733–758.
- ZICHY = NAGY IMRE–KAMMERER ERNŐ: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő V., VI., VIII*. Pest, 1888., 1894., 1895.
- ZsO = *Zsigmondkori oklevéltár I–V*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 1951–1997.

KISS, ANDREA

Danube Floods in Hungary in the Medieval Written Sources

With regards to the Carpathian Basin, around one fourth of all known medieval floods occurred on the Danube. Since Danube floods are largely dependent on precipitation and temperature conditions of the Danube's western catchment area, floods of the Danube refer to the conditions much larger than the Carpathian Basin itself. Referring to the period 1000–1500, in the present paper an overview of recorded Danube flood events, is provided, and information concerning individual flood records is presented. Moreover, the types, strength and weaknesses, uncertainties of the available source materials are discussed.

*Fa és erdő megjelenése a középkori Homokhátságon
az egykori források tükrében**

Az Alföld erdősültségéről, az erdők jelenlétéről elegendő írásos és térképi adat a török hódoltság és az azt követő időszakról áll rendelkezésünkre, a középkori tájviszonyok vizsgálata *mégis nagyon fontos* adalékkal szolgálhat az Alföld természetközeli vegetációjának és egykori tájhasználatának rekonstruálásában, kiváltképp azért is, mivel ekkor még nem kell számolnunk a fásítás és a folyószabályozás következményeivel. Az Alföld vegetáció-történetének középpontjában sokáig az állt, hogy kialakulhattak-e a területen nagy kiterjedésű zárt erdőségek, illetve mekkora lehetett az Alföld erdősültségi foka az emberi beavatkozás előtt. A kutatás napjainkban nyugvópontra jutott abban a kérdésben, hogy az Alföld egykori természetes növénytakarója az erdőssztyepp volt.¹

Jelen tanulmány célja nem az, hogy a fent említett kérdésben véleményt alkosson a fennmaradt szórványadatokból. Sokkal inkább az, hogy a kutatási területre, a Duna-Tisza közti Homokhátság középkori erdőfoltjaira és fás növényzetére vonatkozó közvetlen és közvetett adatok összegyűjtésével és elemzésével az alföldi vegetációról szerzett ismereteinket bővítse és pontosítsa. A középkort felölelő, erdőkre, fákra vonatkozó, tájtörténeti szempontból felhasználható információk összegyűjtése azért is különösen fontos, mert a legújabb vegetációtörténeti kutatások is csak a 18. századig nyúlnak vissza.² Továbbá a rokontudományok legutóbbi eredményeivel való kiegészítése után részletesebb és pontosabb képet kaphatunk a középkori tájhasználatról. Ezek alapján lehetőség nyílik a gazdaságtörténetben elért eredmények, mint például egyes gazdasági ágak kiemelkedő szerepének *megerősítésére* is. Emellett a középkort lefedő adatokat összehasonlítva a 18. századi rekonstrukciókkal, a tájhasználatban bekövetkezett változások egyes esetekben szintén bemutathatóvá válnak.

1. A források típusa és forrásértékük, információtartalmuk

A vizsgálat során felhasznált, Duna-Tisza közére vonatkozó adatok tudományterületileg két nagyobb csoportra bonthatók: egyfelől a történeti (útleírások, jogügyletekkel kapcsolatos iratok, gazdasági jellegű dokumentumok, gazdaságtörténeti munkák) és régészeti adatok, másfelől természettudományos kutatások eredményei.

Az első csoport az írott forrásokat foglalja magában. Erdőtörténeti szempontból a legjelentősebbek a gazdasági jellegű iratok: a számadáskönyvek és birtokössze-

* Köszönetemet szeretném kifejezni Kiss Andreának munkám során nyújtott segítségéért és Almási Tibornak hasznos tanácsaiért.

¹ MOLNÁR-KUN 2000. 5–6.

² BÍRÓ-MOLNÁR 1998.; DEÁK 2002. 33–72.

íráások.³ A másik jelentős csoportot a határjárások, földleírások és a közbecsük jelentik. A vizsgálatok során a legfőbb adatbázist a határjáró oklevelek képezték. A határok leírását a határjáró oklevelek őrizték meg, amelyek ennek megfelelően tartalmazzák a birtok vagy település közös mezsgyéjét reprezentáló határjeleket is: magányos fát, facsoportot, erdőt vagy bokrot.⁴ Az ilyen jellegű oklevelek előnye, hogy bár az erdő méretét nem, vagy csak nagyon ritkán határozzák meg, de sok esetben utalnak az erdő avagy a határjelző fa fajára, *esetleg* az erdő típusára is. Mivel a középkori, különösképp a késő középkori Magyarországon jelentős mennyiségű határjárást dokumentáltak, ezek jó forrásalapot jelentenek egy mintaterület tájtörténeti elemzéséhez.

A Szabó Péter által földleírásként megnevezett birtokmegosztó oklevelek az előzőekkel szemben már az adományozott földdarab méretét és a szomszédos terület birtokrészeit is tartalmazzák.⁵ A harmadik legjellemzőbb és leggyakrabban használt gazdasági jellegű irat – ha az erdősültségi viszonyokat vizsgáljuk – a közbecsü. Jelentősége abban rejlik, hogy az egyes művelési ágakat általában részletesen, kiterjedésére vonatkozó adatokkal rögzítették.⁶ Az útleírások felhasználhatóságát nagyban meghatározza a keletkezés időpontja, a szerző személye és látásmódja. A Duna-Tisza közén 1433-ban átutazó francia követ leírása, bár csekély és tájtörténeti szempontból túl általános információt nyújt az aktuális tájviszonyokra, kellő mennyiségű háttéranyag felhasználásával és kellő kritikával bizonyos – például az Alföld erdősültségét, vagy épp erdőtlenységét tárgyaló – elemzések során hasznos forrásnak bizonyul.⁷

A második csoportot a Homokhátságon végzett régészeti ásatások eredményei képezik. Fő értékük abban rejlik, hogy az egy-egy falu feltárása során a különböző rétegekből előkerülő állati és növényi maradványok s azok élőhelyének ismeretével a területet egykor borító vegetációról bizonyos információkat kaphatunk.⁸ Továbbá ide sorolhatók a régészeti feltárásokhoz köthető pollenanalízis-vizsgálatok is. A pollen-alapú kutatások vitathatatlan hátránya, hogy a pollenvizsgálatra alkalmas virágpor száma csekély, általában a tartósan nedves környezet teszi lehetővé a pollenszemek megtapadását. E tekintetben Magyarország, különösen az Alföld adottságai kevésbé kedvezőek az ilyen jellegű vizsgálatok elvégzéséhez. A pollenanalízis során nyert információk ugyanakkor alkalmasak lehetnek a vegetáció összetételének és változásának a meghatározására, vagy erdőtörténeti szempontból például az erdősültség fokának, az erdők összetételének, változásának, vagy különböző korok erdőhasználatának a rekonstrukciójára is, bár az elemzéseknél *mindig figyelembe kell venni* a pollengyűjtő medence méretét és környezetét is.⁹ E csoportba tartoznak a rétegtani vizsgálatok, így például a homokmozgásokat tárgyaló elemzések is. Ezek segítségével olyan kérdésekre is választ kaphatunk, hogy a Duna-Tisza közén a középkor folyamán hol nem volt bizonyosan erdőterület, illetve, hogy mi idézhette elő a homok mozgását. Első-

³ Középkori birtokösszeírás az urbárium, bár ebben csak nagyon ritkán találunk erdőkre vonatkozó adatokat, ugyanis az urbáriumok a jobbágytelkeket és szolgáltatásokat mérték fel, s nem a birtok művelési ágait. MAKSAI 1957. 119–144.; SZABÓ 2008. 318.

⁴ A határjelekre részletesen l. TAKÁCS 1987b. 15–107.; SZABÓ 1969. 112–116.

⁵ SZABÓ 2008. 321.

⁶ SZABÓ 2008. 325–326. A becsük jelentőségére l. SZABÓ 1975. 11–14. A becsük részletes vizsgálata: KUBINYI 1986. 197–225.

⁷ MHH 303.; SZAMOTA 1891. 91–92.

⁸ L. például PÁLÓCZI 2000. 273–286.

⁹ SÜMEGI 2003. 121–124.

sorban tehát közvetett adatokra támaszkodva a vizsgált területet jellemző egykori tájhasználatra is lehet ily módon következtetni.¹⁰

2. Régészeti és természettudományos vizsgálatok vonatkozó eredményei

A Homokhátság természeti környezetének középkori képéről eddig átfogó elemzés nem készült. Ahhoz, hogy e terület fás vegetációjáról minél pontosabb és részletesebb képet kapjunk, a rendelkezésre álló csekély mennyiségű írott forráson kívül figyelembe kell venni a település- és gazdaságtörténeti adatokat és a régészeti eredményeit is. Vagyis a Homokhátság tájtörténeti elemzése kapcsán nem érhetők el érdemi eredmények az említett tudományágak *együttműködése nélkül*.

Elősként említhető az egykori települések térbeli elhelyezkedésének, szerkezetének vizsgálata, mely egy-egy falu vagy város határhaznátának elemzése során fontos forrásnak bizonyulhat. Erre jó példa a Kiskunságban és Kecskemét környékén található középkori elpusztult falvakra vonatkozó legújabb kutatási program, amelynek eredményei szerint a 15–16. századi települések vizenyős-mocsaras területen létesültek laza szerkezetben, elhelyezkedésükben alapvetően a védelmi szempontok domináltak. A települések szerkezetére az egyértelmű magyarázatot az állattartás kiemelkedő szerepében találták meg.¹¹ Hasonló eredményre jutott Bálint Alajos a középkori Nyársapáton és Bálint Marianna a Dorozsma-Majsai homokháton végzett kutatásai során. Az előbbi esetben a feltárt házak, míg az utóbbi területen az Árpád-kori falvak is nagy távolságban helyezkedtek el egymástól, amit a szerzők az *állattenyésztés dominanciájával* magyaráztak.¹²

A klimatikus okok mellett szintén az állattenyésztés jelentős szerepével, illetve a népesség növekedésével magyarázzák a Homokhátságon, így Szentkirályon az 5–6. és 13. század között, Csengelén a 13–14. században,¹³ Kecskeméten a 13. században és azt követően, míg Kiskunhalason pedig a 15. század fordulóján megindult homokmozgásokat is.¹⁴ A nagyszéki pollenvizsgálatok is egyértelműen kiegészítik az archeo-geomorfológia eredményeit. A 10–12. században a középkori faluhálózat kialakulásával párhuzamosan erdőirtást és homokmozgást rekonstruáltak, míg a 13. század közepén néhány évtizedes erdőregenerálódást mutatnak az adatok, amelyet a terület átmeneti elnéptelenedésével magyaráznak. A 13. századot követően viszont a fafélék teljes hiánya, taposástűrő, füves pusztára jellemző fűfélék dominanciája érvényesül.¹⁵

A történeti rokontudományok által végzett kutatások további értékes információkkal gazdagítják a középkori Homokhátság tájhasználatára vonatkozó ismereteinket, hiszen a régészeti ásatások alkalmával előkerült archeobotanikai és archeozoológiai leletek vizsgálatára is több helyen sor került. Szeged és közvetlen környezetének fában való szegénységét támasztja alá a Szeged-Öttömösi Anjou-kori temetőben végzett kutatás, ugyanis több, kizárólag női és gyermeksírból találtak

¹⁰ NYÁRI-KISS 2005. 133–147.; NYÁRI-KISS-SIPOS-KNIPL-WICKER 2006. 170–175; KISS-NYÁRI-SIPOS 2006. 373–382.; NYÁRI-KISS-SIPOS 2006.; NYÁRI-KISS-SIPOS 2007. 46–57.; NYÁRI-ROSTA 2009. 27–34.

¹¹ PÁLÓCZI 2009. 218.

¹² BÁLINT 1962. 70.; BÁLINT 1998. 48.

¹³ NYÁRI-KISS-SIPOS 2007. 54.

¹⁴ NYÁRI-KISS-ROSTA-SIPOS-GEIGER 2008. 117.

¹⁵ SÖMEGI 2001. 316.

bíbictojásokat.¹⁶ Ezen madárfaj pedig elsősorban a síkvidéki vizes területek kedveli, míg költőhelye alacsony fűvű réteken, legelőkön található. A késő középkori településen, Szentkirályon folytatott ásatások során előkerült növény- és állatmaradványok viszont az erdők közeli jelenlétére utalhatnak.¹⁷ A Kiskunfélegyháza közelében feltárt Árpád-kori faluban négy kútból három deszkabéléses volt, amelyeket tölgyfából készítettek.¹⁸ Továbbá Ópusztaszeren a 12. században kiemelkedő gazdasági szerepet tölthetett be az állattenyésztés, hiszen az előkerült leletanyagnak *mintegy kétharmada* állatcsont.¹⁹

A lokálisan értelmezhető, szórt vizsgálatok eredményei tekintetében a Homokhátság fátlan, vagy legalábbis fás vegetációban szegényes képe rajzolódik ki. A településtörténeti, régészeti és a geomorfológiai adatok ugyanis azt mutatják, hogy az Árpád-korban, de a késő középkor folyamán *biztosan* az állattenyésztés játszott a döntő szerepet, amely megakadályozta a terület beerdősülését. A természettudományi kutatások az általánosságban feltételezett klimatikus okok mellett elsősorban az antropogén tényezők jelentőségét kiemelve magyarázzák a történeti homokmozgásokat is.

3. A Homokhátságot általában jellemző egykorú források

Bár az előző fejezetben bemutatott régészeti és természettudományos munkák a terület fátlanságára utaló adatokat tartalmaznak, az általános érvényű információkat hordozó egykorú írott források ugyanakkor a fa és erdő jelenlétét is *valószínűsíthetik*.

A Homokhátság 15. századi külkereskedelmére utaló, írott forrásokon alapuló információk alapján kirajzolódik, hogy a Duna-Tisza közén lévő Homokhátság szerepe a 15. században felértékelődött. Az export túlnyomó részben ugyanis a Duna-Tisza közí, illetve az alföldi állattenyésztéshez kapcsolódott, kiváltképp a már említett – a 15. század derekán kiterjedt legelőket használatukba vont – mezővárosokhoz (Szeged, Nagykőrös, Kecskemét).²⁰ Mindezekon felül a 15. században Cegléd és Nyársapát közötti kaszálók, rétek birtoklásáért indított határvillongások, valamint a Szeged és a kunok közötti viszálykodás a pusztákért ugyancsak az állattenyésztés gazdaságban betöltött elsődleges szerepét igyekszik alátámasztani, amely *kizárja* nagy kiterjedésű, zárt erdőségek létét a települések környezetében.

A gazdaságtörténeti adatok mellett rendelkezésre áll több olyan írott forrás is, amelyek a történeti kutatás számára sem ismeretlenek, de pontos helymegjelölés hiánya miatt jelen tanulmány logikai menetébe nehezen illeszthetők be. Minthogy azonban eddig jobbra csak más témákkal összefüggésben találkozunk kapcsolódó utalásokkal és mindkét okirat tartalmaz tájhasználat szempontjából értékes információkat, éppen ezért talán nem érdektelen tüzetesebben szemügyre venni őket. Ilyen például az Alföld középkori vegetációjával foglalkozó szakirodalmi hivatkozásokban az egyik leggyakrabban használt, erdők meglétére utaló forrás, egy 1279. évi oklevél, amely a kun szállásterületek 13. század végi viszonyaiba ad betekintést: „*és mivel a kunok nagy sokasága nagy terjedelmű földet elfoglal, elhatároztuk, hogy azok, akik nemzet-*

¹⁶ MÓRA 1906. 21.

¹⁷ TAKÁCS 1987. 90.; KASSAI–TAKÁCS 1985. 853–854.; PÁLÓCZI 1987. 86.; GYULAI 2001. 197–198.

¹⁸ MORGÓS–ÁIPLINÉ–BABOS 1997. 99.; SOMOGYVÁRI 1997. 89.

¹⁹ VÁLYI–ZOMBORI 2000. 25.

²⁰ PACH 1963. 64.; GAÁL 1966. 107–112.; SZÉKELY 1961. 320.; KUBINYI 1994. 8–9.

ségük szerint a Duna és Tisza között, vagy a Körös mellett, vagy a Maros és Körös között, vagy e folyó mindkét partján, avagy a Temes és Maros között, és azok körül megtelepednek... adván és adományozván nekik ottan a királynői várakhoz tartozó udvarnokok és más szolgálattelvők földjeit, vagy örökös nélkül elhalt nemesek birtokait,... úgymind erdőkkel, rétekkel, halastavakkal, melyeket az ő szállásai magukban foglalnak...". „Ezenfelül odaadtuk és adományoztuk... melyek a tatárjárás után pusztán állottak, és amelyeken halastavak és lábas erdők nincsenek,...". „Az olyan nemesi birtokokat és várjobbágyi földeket pedig, melyeken gyümölcsöző haszonélvezetek találtak és halászzattal és sűrű erdőkkel bővelkednek...”²¹

Az idézett forrás téves értelmezése vezethetett arra, hogy több kutató is az oklevél tartalmát a Homokhátságra vonatkoztatta. Ezen adat ugyanis elsősorban a kunok szállásterületeire vonatkozik, mely terület a Homokhátságnál, de akár a Duna-Tisza közénél is jóval nagyobb területet foglalt magában, s mint ilyen, a Temes, Maros, Körös vidékét, illetve részben a Tisza és a Duna ártér-részleteit is jellemzi, így nehezen vonható le az erdőkre vonatkozóan konkrétan a Homokhátságra, de akár az egész Duna-Tisza közére is bármilyen egyértelmű következtetés.

A másik forrás egy 1473. évi oklevél, amely szerint Mátyás király a szegedieknek a Duna-Tisza közti homokon a kunokkal egyenlő legeltetési és használati jogot biztosított. Az okiratban az ún. Homok területen a mezők, rétek, vizek és halak mellett az erdőket is megemlíti.²² A terület pontos kiterjedését nem ismerjük, de az oklevél tartalmából valószínű, hogy a Duna-Tisza közti kun szállásterületekkel esett egybe. Feltételezések szerint ez a Duna-Tisza köze belső, homokos talajú északi részének a középkori elnevezése, amely a 14. században a Csertán kun nemzetség területe lehetett, és amelyből később a Halas-szék alakult ki. Ennél pontosabb lokalizálására azonban nincs lehetőség.²³ Azt viszont egyértelműen leszögezhetjük, hogy a homokos talaj a vidék meghatározó ismérve lehetett, és a táj egyhangúságát tavak, erek, erdők és ligetek tették változatossá.

Míndezeneken felül egy útleírás is maradt ránk, amely kiterjedt legelőnek használt füves pusztaságról ír. 1433-ban Fülöp burgundi herceg első lovászmestere, Bertandon de la Brocquière Jeruzsálemből jövet Szeged környékét is érintette: „Egész utamon kis pataktól körülvelt két kis berken kívül egyetlen élőfát nem láttam. A lakosok csak a szalmával és náddal tüzelnek.”²⁴ Szegedet elhagyva valószínűleg Kecskemét felé haladva így folytatja: „Utam ismét szép síkságon vitt keresztül, hol a lovak a vad állatokhoz hasonlóan, egészen szabadon élnek, egymást éri a sok ménes.”²⁵ Ez a kijelentése inkább a terület erdőhiányát látszik megerősíteni, mintsem kiterjedt erdőségek jelenlétét, de ez csak az általa bejárt útvonalra vonatkoztatható (1. ábra).²⁶

²¹ IV. László második kun törvényének szövege kiadva: MARCZALI 1902. 178–183.

²² „in terris arenosis, vulgo Homok campis, pratis, foenetis, aquis, piscinis, sylvis et alys quibuscunque utilitatibus...” REIZNER 1991. 72.

²³ KMTL 266.

²⁴ MHH 303.; SZAMOTA 1891. 91.

²⁵ SZAMOTA 1891. 92.

²⁶ 18. századi párhuzamra l. „a Duna-Tisza közén nagy kiterjedésű es baromtartásra kedvező síkságok vannak”. BÉL 1984. 39. A Kiskunságra: „Erdeje semmi sincs, hanem fű es alom szolgál tüzelésre. Itt-ott jelentéktelen bozótokat találunk, de kisebbeket annál, hogy tüzelésre es építkezésre alkalmas legyen. ... Bőven állnak rendelkezésre az állatok legeltetésére alkalmas kietlen pusztaságok”. BÉL 1975. 31.

1. ábra: Bertrandon de la Brocquière 1433. évi útvonala

Összevetve az utazó leírását és útvonalát a már említett település- és gazdaságtörténeti adatokkal, feltételezhető, hogy nagyobb kiterjedésű, zárt erdőségek nem jellemezheték a középkori Homokhátság déli részét. A kiterjedt határral rendelkező települések között ugyanis a növényzet a legelőállatok intenzív behatása alatt állt, amely bár a pusztai növényzet elterjedésének kedvezett, de az erdők elszaporodásának nem.

Mindenezek tekintetében megállapítható, hogy a szóban forgó vizsgálatok által szolgáltatott kevés, szórt és közvetett adatok a Homokhátságnak inkább a fában, erdőben való szegénységét sugallják. Az eddigi ismereteket tehát indokolt kiegészíteni az eddig mellőzött, okleveles anyagban szereplő, konkrétan fás vegetációra utaló információkkal, amelyek felhasználásával ennél egy jóval árnyaltabb, komplexebb képet kaphatunk e terület erdősültetéséről.

4.1. Erdő és fa megjelenése az egykorú forrásokban: a Homokhátság északi része

Az okleveles és régészeti adatok térképen való ábrázolása során erdősültség szempontjából a Homokhátság északi része

– ez a középkori Pest megye területével azonos – a Kecskemét-Tiszaalpár vonal mentén határozottan elkülönül a déli térségtől. Ezen a gondolati síkon haladva indokoltá vált, hogy a két rész külön fejezetben, az egyes esettanulmányok bemutatásával és elemzésével kerüljön tárgyalásra. A tanulmány átláthatósága érdekében a források területi csoportosulását vettük alapul, vagyis északról dél felé haladva először a Pest környékére majd a Cegléd-Nagykőrös környékére vonatkozó okleveleket vettük górcső alá, végül pedig a Kecskemét északkeleti részéhez tartozó Szentkirály komplex elemzését végeztük el.

A késő középkori Pest történetét feldolgozó helytörténeti munkákban elterjedt nézet, hogy a településtől délre hatalmas puszták terültek el, amelyeken juhnyájukat és talán szarvasmarha-csordákat legeltettek: délen a 15. században kezdtek kialakulni a nagy legelőterületek, míg északabbra az istállózó állattartás volt jellemző. A szakirodalom szerint Pest környékén a mocsári tölgyeseket, füzeseket leszámítva nem voltak erdők, illetve csak Isaszeg és délen Pakony környékét jellemezte jelentősebb erdőség. Ez alapján feltételezik, hogy a bal parti részeket is a pilisi erdőkből látták el fával. Ezt támasztja alá több olyan kiváltságlevél is, amelyben a mezővárosok, az óbudai konvent, vagy Tétény település igyekeztek biztosítani ma-

guknak az ingyenes fabeszerzés jogát.²⁷ Ugyanakkor több olyan oklevél is a rendelkezésünkre áll, amelyek jól mutatják, hogy a középkori Pest megyének nem csak az északi, hanem a déli részén is terültek el erdők.

A középkori Pest megye déli része a Duna-Tisza közti Homokhátság északi részével esik egybe, s erről a területről több oklevél is fennmaradt, amely bizonyítja a megye déli részén az erdők jelenlétét. Ez alapján figyelmet érdemel egy 1385. évi oklevél, amely részletesen leírja Eső (*Essew*) birtok határát: Eső birtok és Gyón között húzódik a Vágó-fája (?) erdő, míg a határ következő pontjaként a Tövis nevű bokrot jelölik meg (2. ábra).²⁸ A középkori okleveleinkben gyakori jelenség, hogy a cserjéket nem nevezik meg fafaj szerint, hanem csak egyszerűen valamilyen tulajdonságát emelik ki.²⁹ Ezt követően a határjárók délre fordultak, s egy Irtvány nevű irtásföldre érkeztek, amelynek elnevezése sugallja, hogy a területet egykor erdő borította, ami viszont ellentmond Csőre azon véleményének, miszerint az Alföldön nem olvashatunk irtásokról.³⁰ A mezsgye vonalán tovább haladva, ott, ahol a határ nyugat felé hajlik, borókafenyő s halmoskák között kell elhaladni, észak felé fordulva pedig egy Rekettye bokor jelzi a település határát.³¹ A fentiek alapján *szükségesnek látszik* utalni arra, hogy a 14. században Eső település határát a füves pusztá jellemezhetjük, ugyanis határjelként a környezetéből kiemelkedő, attól elütő bokrokat, cserjéseket jelölték meg. Valószínűsíthető továbbá az „Irtvány”-nak nevezett földterületből adódóan, hogy a 14. század végét megelőzően az oklevélben említett erdő nagyobb kiterjedésű lehetett. A 18. század végére a katonai felmérésen is ábrázolt erdőnek csak foltjai maradtak fent, míg a határ többi részét ekkor már legelőként hasznosították. Nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy Örkény mai egyik látványossága a nyugati határában húzódó borókás-nyáras társulás. A legelőként való hasznosításának felhagyása után ugyanis ismét elkezdődött a növényzet záródása, s ma már ismét jól megfigyelhetők a borókás-nyáras és a homoki tölgyes társulások foltjai.³²

A Homokhátság északi peremterületét is (az írott kútfők alapján) a foltokban megtalálható erdők jellemezték: egy 1411. évi forrás az Albertibe történt beiktatás alkalmával egy fűzfán kívül említ még két erdőt is, továbbá megtudjuk azt is, hogy az egyik egy szőlőterület mellett fekszik (2. ábra).³³ Az e településsel keleten hatá-

²⁷ GEREVICH-KOSÁRY 1973. 59–60.

²⁸ „*per superiorem finem silve Wakoufaya...Thywys...*” DL 99 040.; GÉRESI II. 316. (188. sz.); BENEDEK-KÜRTI 2004. 11. Az oklevelet nyomtatásban Géresi Kálmán közölte 1883-ban, latinul és tartalmi átírás formájában, több helyen hibás nyelvtani szerkezettel, ezért Benedek Gyula és Kürti Lajos újra közölte 2004-ben magyarul, amelynek alapja az eredeti 1469. március 5.-i oklevél. Az okirat tartalmi átírással szövegezték és végig latin nyelvű, beillesztés Pálóczi László országbíró 1469. március 5.-én kelt oklevelébe. További említése egy 1411. évi oklevélben, amely a *Wakonthywuse* erdőt („*in facie possessionis Essew*”) említi, ami ma Örkény melletti pusztá. DL 9824.; ZsO III. 294. (1086. sz.): Az Eső birtok területén lévő erdőt *Bakonthywusse*-nek írja; BARTFAI 1938. 129. (536. sz.); BAKÁCS 1982. 346 (1260. sz.)

²⁹ CSŐRE 1980. 120.

³⁰ CSŐRE 1980. 133.

³¹ „*inter duos monticulos juniperosos (Iwantarya nuncupatos)..ad quedam rubetam Rekettye dictam...*” DL 99 040.; GÉRESI II. 316. (188. sz.); BENEDEK-KÜRTI 2004. 11–13.

³² Hasonló folyamat játszódott le a bugaci borókás esetében is. BÍRÓ-MOLNÁR 2008. 1.

³³ DL 96 804.; ZsO III. 176–177. (504. sz.); BAKÁCS 1982. 344. (1253. sz.). További említéseire l.: 1457: DL 14 844., BARTFAI 1938. 215. (832. sz.); 1468: DL 16 665., BARTFAI 1938. 252. (965. sz.); 1482: DL 18 683., BARTFAI 1938. 283. (1090. sz.) A hivatkozott oklevelekben „Belsewhassas erdőként” említve.

ros Irsa községben 1427-ben ugyancsak egy erdőterületbe történik beiktatás (2. ábra).³⁴ Az utóbbi település nevének etimológiai vizsgálata alapján feltételezhető, hogy az erdőt alkotó, uralkodó fafaj az égerfa lehetett, ugyanis az *Irsa* kifejezés a szláv „*jelsa*”-ra vezethető vissza, amely a magyar égerfának felel meg.³⁵

Szintén az erdők közeli jelenlétére utal egy 1444. évi oklevél, amelyben Lajosülése, egyéb települések és azok összes hasznának eladományozása során a tartozékok között említenek erdőt, ligeteket és szederbokrokat,³⁶ illetve 1521-ben a Mizse és Vacs közötti terület részletes határleírására került sor, amelyben szilbokor nevezetű helyet, Szemere és Tóth Benkő erdejét is megemlítték.³⁷ 1512. évi okirat Dabas udvarház és vele együtt Arokkwzy erdő és *Naghkewres* erdő felének az elzálogosításáról szól, míg 1513. évi adománylevél a Kakucson lévő *Fyleharazthy* erdőt említi meg (2. ábra).³⁸

A következő – az eddig szóban forgó területtől keletre fekvő térséget felölelő –, elemzésre kerülő forráscsoport Cegléd és annak közvetlen környezetét fedi le, tehát ebben a részfejezetben kerülnek tárgyalásra a Nyársapáttal és Nagykörössel kapcsolatos, tájtörténeti szempontból felhasználható dokumentumok is. Mivel az írott források közül elsősorban a középkori határjáró oklevelek tartalmaznak számunkra használható, értékes információkat, melyek legtöbbször nemcsak az erdő létezésére, hanem az erdő méretére utaló adatokat is tartalmazhatnak, így elsősorban a Cegléd község 1368. évi határjárását részletesen taglaló oklevélre kell kitérni. Az okmány ugyanis a Cegléd határvonalán, Kappanhalmánál kezdődő *theulherdeu* (tölgyerdő) nevű, Kecskemét, Cegléd és Nagykörös között elterülő erdőséget említi, amely a három község tulajdona és közösen használják (2. ábra).³⁹ Tudjuk, hogy ekkor a terület az óbudai klarisszák birtokába jutott, akik a távolság miatt tisztartóik útján igyekeztek rendezni a birtok ügyeit, s a szomszédok ezt kihasználva számos határvitát idéztek elő.

³⁴ „*silve in fine silve Benedictii filii Andree de eadem Irsa adiacentis...*” DL 86 480; BÁRTFAI 1938. 153–154. (617. sz.); BAKÁCS 1982. 393. (1467. sz.). Irsa területén lévő erdőt és laza szerkezetű erdőt (*nemus*) említ az 1457. évi oklevél is: DF 251 572., BÁRTFAI 1938. 215–216. (834. sz.)

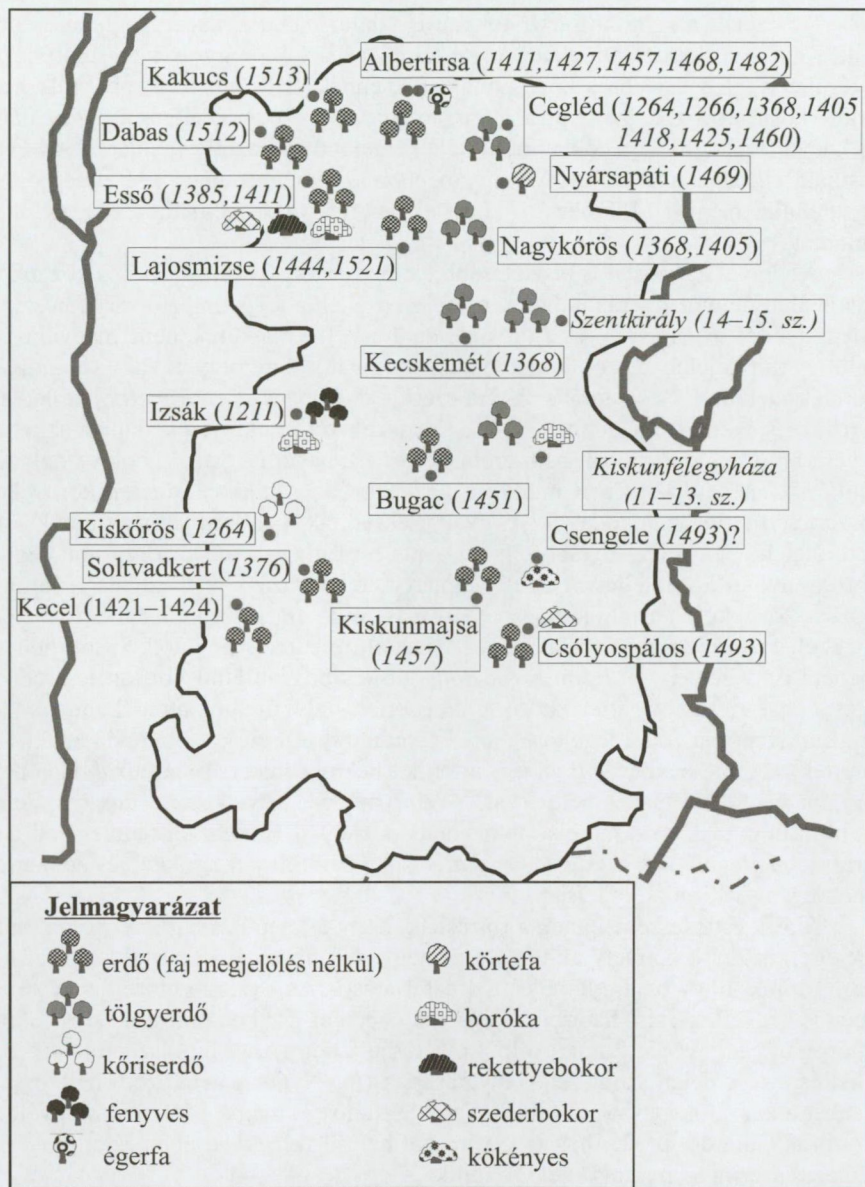
³⁵ KISS 1988. 66.

³⁶ DL 44 357.; BENEDEK–KÜRTI 2004. 15.

³⁷ „*in quadam Terra Zilbokor dictae, prope colliculum Korhan... a sylvia Zemere erdeje vocata... prope sylvam Toth Benkew Erdeje in loco háth...*” DF 209 809.; BENEDEK–KÜRTI 2004. 40–41.

³⁸ DL 106 083.; 1512: BÁRTFAI 1938. 337–338. (1326. sz.); DL 106 083.; 1513: BÁRTFAI 1938. 343. (1359. sz.)

³⁹ DL 5696.; BÁRTFAI 1938. 84–86. (394. sz.) Továbbá lényeges még megjegyezni, hogy bár a szakirodalom leggyakrabban az előbbi, 1368. évi tájtörténeti szempontból értékelhető oklevelet emeli ki, hangsúlyozni kell, hogy az említett erdőre vonatkozó egyik legrégebbi írásos emlékünknél IV. Béla uralkodása idejéből származik. A csöti (*Chwt*) premontrei rendi monostor birtokainak meghatározása szerint az úgynevezett nagy út *villa Thulgh* felé vezet, amely valószínűleg azonos a három város határában elterülő tölgyerdővel. 1264: DL 208 789., MES 513. (669. sz.) További említései: 1266: DL 604., FEJÉR IV/3. 315–321., REG.ARP. I/3. 451. (1486. sz.); V. István megerősítése, melyben rögzítették a határjárás eredményét: Fonchol falutól „*in viam magnam, per quam itur ad villa Tugl*” vezet a határ. 1272: DL 248 411.; MES 592–595.; 1460: DL 15 446.; IVÁNYOSI-SZABÓ 2002. 95.

2. ábra: Fa és erdő megjelenése a középkori Homokhátságon (Az ábra forrásaira lásd a tanulmány hivatkozásait).

Az ezeket megörökítő okiratokban is találunk utalásokat a meglévő erdőre. Bár az 1405. évi dokumentumban⁴⁰ egyértelműen leírták, hogy a Harasztnak nevezett terület Cegléd és Körös közös tulajdona, ennek ellenére – az ebbe bele nem törődő – körösiek 1418. évi gyűjtogatása, amely során a ceglédiekhez átnyúló, „Haraszt” nevű területet felégették, elindította a két település közötti, majdnem egy évtizedes határvillongásokat.⁴¹ Bár még ugyanebben az évben az apácák sérelmét jogosnak találták, mégis 1425-ben a körösiek a fát vágó ceglédiekre ismételten rátámadtak.⁴²

A vitával kapcsolatos részletesebb elemzés azért is fontos, mert a középkori források által nem magyarázott haraszt kifejezéssel élt a jegyző. Az országban szinte mindenütt éltek a 'haraszt' kifejezéssel, de írásbeli emlékeink nem magyarázták meg, hogy mit is jelent a szó. Fára vonatkoztatva valószínű tölgyet, vagy valamilyen tölgyfélélt jelentett. Bár Szamota szótára szerint elsődleges jelentése erdő, de létezik 'bokros, cserjés' magyarázata is.⁴³ Csőre az összegyűjtött oklevelek alapján azonban úgy véli, hogy leggyakrabban nem erdőnek (*silva*), hanem ligetnek, bokros helynek említik. Okfejtése értelmében miután a középkorban a lakott területek környékén rendszertelen erdőgazdálkodás folyt, gyakoriak voltak a sarjerdők és az elbokrosodott területek. Feltételezi továbbá, hogy a fás növények közül a tölgy volt legnagyobb arányban képviseltetve. Ezek alapján jutott arra a következtetésre, hogy a haraszt a középkori terminológiában nem más, mint fiatal sarjerdők bokrokkal és cserjékkel, *túlsúlyban tölgy* fafajokból.⁴⁴ Hasonló eredményre jutott Szabó gondolatmenete is: véleménye szerint a *rubetum* 'tüskés bokrok által borított terület'. A cserjés a fás és fátlan vegetáció közötti átmeneti, instabil állapot, amit állandóvá kell tenni. Ennek módja volt a legeltetés, amely során ugyan a tüskés bokrokat az állatok nem ették meg, de egyben *gátolták is* a terület beerdősülését. Tehát a *rubetum* nem más, mint fás legelő tüskés bokrokkal.⁴⁵ Tehát a végső következtetésünk nem lehet más, mint hogy a 15. század első évtizedeiben, Cegléd Harasztként emlegetett déli határrésze *fás legelő volt tüskés bokrokkal*, elsősorban tölgy fafajokkal, és nem erdő, mint ahogy a szakirodalom leírja.

Másik érdekessége ennek a forrásnak, hogy a település bejárása során említenek egy körtefát is, amely az ún. Bercelhegyének nevezett domb oldalán állt (2. ábra). Tudjuk, hogy ez a gyümölcsfa a határjárásokban gyakran előfordul, s az erdőkben is kedvelték, mint határfát. Valószínű ebben az esetben nincs szó környékbeli erdőről, ugyanis 1465. évi oklevélből megtudjuk, hogy ezt a fát kiszántották.⁴⁶ Bár Cegléd és a vele délen szomszédos Nyárasapáti (ma Nyársapáti) közötti határösszetűzéseket a kaszálókért való birtoklási vágy ösztönözte, mégis 1469. évi oklevélben megemlítik Gáterdőt is (2. ábra).⁴⁷ Nyársapát helység elnevezésében az etimológiai értelmezés szerint a „nyárfás” névszó rejlik.⁴⁸

⁴⁰ „*rubetum vulgo Harazth*” DL 9037.; ZsO II/1.

⁴¹ DL 11 622.; ZsO VI. 473. (1843. sz.); BAKÁCS 1982. 363–364. (1342. sz.)

⁴² DL 11 736.; OPPEL 1931. 24.; BAKÁCS 1982. 388–389. (1451. sz.)

⁴³ SZAMOTA 1984. 348.

⁴⁴ CSŐRE 1980. 105.

⁴⁵ SZABÓ 2008. 335–336.

⁴⁶ DL 15 446.; OPPEL 1931. 32.

⁴⁷ DL 16 907.; OPPEL 1931. 30.

⁴⁸ KISS 1988. 252.

Figyelemre méltó, hogy a 14. században említett és minden bizonnyal még a 16. század első pár évében is meglévő közös erdőnek Cegléd határában a 18. századra mind térképek, mind település-összeírások alapján csak foltjait találjuk meg: „*Kárunkra sem épületre sem tűzre való fáink és erdők határunkban nincsenek...*”⁴⁹ Ezzel szemben a nagykőrösi erdőben például 1934-ben is 25 darab, *több mint 500 éves ősf*a állt, amelyek valószínűleg kocsányos tölgyesek voltak.⁵⁰

Feltehetően a három település határát érintő kiterjedt tölgyerdőknek a maradványa lehetett a *Nagykőrösi krónikában* feljegyzett, a város alatt a 18. század elején elterülő Gát nevű tavat övező mocsaras, lápos részt szegélyező erdő is.⁵¹

Az elemzésünk tárgyát képező harmadik részterület a Kecskeméttől keletre elterülő, környezettörténeti szempontból az egyik legrészletesebben kutatott település: a késő középkori Szentkirály. Figyelmet érdemel, hiszen az írott forrásokon kívül a Homokhátság északi részére vonatkozóan *csak innen* származnak olyan régészeti emlékek, amelyek tanúsítják a határában elterülő középkori erdők létét. A feltárása során előkerült bogarak, különböző állatcsontok, fagerendával bélelt gödörkút és növények maradványai jól alátámasztják a település határában meghúzódó erdők, ligeterdők létét (2. ábra).⁵² A 19. századi térképeken is szerepel még a szántókkal körülvett egykori Szentkirályi-erdő.⁵³ Ezek alapján látható, hogy Kecskeméttől keletre bár meg tudott települni az erdő, de ettől függetlenül erdőkre utaló további információkat a keleti részen – a 18. századi rekonstrukciókhoz hasonlóan – nem találunk.

Az írott források vizsgálata azt bizonyítja, hogy főleg a Homokhátság északi-északnyugati részét elsősorban a 15–16. században jellemezte a *foltokban megtalálható erdő*: az első erdőemlítés Eső birtok 1385. évi határleírásából származik, míg 1411. évi oklevél alapján a mai Albertirsa vidékén tudunk elkülöníteni erdőket, amelyek létét a 15. század végi források is tanúsítják. Továbbá 1444. évből rendelkezünk még adattal a mai Lajosmizse területéről, míg 16. század eleji erdőfoltokat Dabas, Kakucs, Mizse és Vacs határában említenek a források. Az ettől keletre elterülő Cegléd, Nagykőrös és Kecskemét mezsgyéjét is érintő tölgyerdő a források említései alapján a 13. századtól egészen a 16. század elejéig a táj képét gazdagíthatta. Az említett térségtől keletre eső területre vonatkozóan ezidáig *mindössze egy* településsel kapcsolatban rendelkezünk adatokkal: ugyanis az itt előkerült régészeti emlékek a késő középkori Szentkirály keleti határában elterülő tölgyerdőről árulkodnak.

4.2. Erdő és fa megjelenése az egykorú forrásokban: a Homokhátság déli része

A Homokhátság fás vegetációjának elemzése az adatok területi megoszlása alapján alkotott két forráscsoport keretein belül történik. Az első adathalmaz a szóban forgó térség déli részének nyugati peremvidékét és környékét, vagyis az Izsákkal és a hozzá délről kapcsolható településekkel összefüggésbe hozható okleveleket

⁴⁹ 16. századi határjárások: 1504. március 20.: DL 21 386.; OPPEL 1931. 32.; WELLMANN 1967. 369.

⁵⁰ BÍRÓ 2006. 72.

⁵¹ BALLA 1856. 73.

⁵² Az egykori tölgyerdőre utaló leletek: ormányosbogarak, szarvas- és őzcsontok; ligeterdők létére utal: rezgősás, komló és vadalma. TAKÁCS 1987. 90.; KASSAI-TAKÁCS 1985. 853–854.; PÁLÓCZI 1987. 86.; GYULAI 2001. 197–198.

⁵³ BÍRÓ 2006. 72.

foglalja magában, míg a második forráscsoportba a Homokhátság keleti peremvidé-
kére és annak közvetlen környezetére utaló adatok sorolhatók.

Az említett terület nyugati részére vonatkozó, tájtörténeti szempontból érté-
kelhető első okleveles forrás az 1211. évi összeírás, amely a mai Izsák falu helyén
elterülő egykori birtok viszonyaiba enged betekintést. A határjárás leírásából meg-
tudjuk, hogy az egyik határpont egy fenyő, ami feltehetőleg boróka vagy gyalogfe-
nyő, amely a homokpuszták jellemző vegetációja. A továbbiakban utal az oklevél
még egy *Feuneues* ('Fenyves', valószínűleg borókafenyves) elnevezésű határpontra
is, de ennek biztos lokalizálására nincsen elegendő információ (2. ábra).⁵⁴

Figyelmet érdemel az 1264. évi alapítású Kiskőrös esete is, annak ellenére,
hogy nem rendelkezünk egyértelmű forrással a településen vagy annak környékén
feltételezett egykori fás vegetáció létre. Bár a középkori források valóban nem szá-
molnak be köriserdőről, de mivel a középkori település a Homokhátság nyugati pe-
remén terült el, így ebből adódóan feltételezhető, hogy az elnevezést szolgáló köriser-
dők töle nyugatra, az alacsonyabb vizenyős helyeken sűrűsödhetek (2. ábra).⁵⁵
Szintén nem áll rendelkezésre konkrét adat a középkori alapítású Soltvadkerttel kap-
csolatban, és elnevezése sem bizonyítja egyértelműen, hogy a mai település környékén
valaha lett volna vadaskert (2. ábra). Mindemellett Csőre szerint a vadkert nem is
vadaskertet, hanem erdei kertet, erdőben lévő gyümölcsöst jelentett.⁵⁶

A Homokhátság nyugati határterületén szintén erdő jelenlétére utalnak az
1421–1424. évi oklevelek is, amely leírások szerint Kecel külső nyugati határát erdő
alkotta,⁵⁷ valamint az 1451-ben Halason kelt határjárási okmány is, amelyben egy
Bugaccal szomszédos helyen fakivágással kapcsolatban kialakult kártérítés kapcsán
is említenek erdőt (2. ábra).⁵⁸

A Homokhátság keleti peremterületéhez közelebb fekvő Kiskunfélegyháza
közelében feltárt Árpád-kori településen található kút bélését is közönséges boróka-
fonatból készítették.⁵⁹ A borókaleletek jelentőségét szükségesnek látszik kiemelni,
ugyanis a szakirodalomban elterjedt nézet, hogy a szóban forgó növényről semmi-
lyen kétszázötven évnél idősebb adat nem áll rendelkezésre, s az is kérdéses, hogy a
19. századot megelőzően léteztek-e egyáltalán borókás buckák. A fentiek alapján
azonban egyértelműen látható, hogy a kutatás jelenlegi stádiumában konkrétan *há-
rom adat is utal* a borókások 19. századot megelőző előfordulására (2. ábra).

Szintén e területileg lehatárolt forráscsoport foglalja magában a középkori
Csongrád megye Homokhátságra eső területeit is. A térségre vonatkozó erdőkkel
kapcsolatos információkkal ugyanakkor nem rendelkezünk, hiszen a fás vegetációra
utaló adatok, mint például az 1075. évi oklevél és a 13. századi Szermonostor ásatási
emlékei, mind a Tisza ártéri erdeire vonatkoznak.⁶⁰ Ezen a ponton kell felidézni egy

⁵⁴ „*meta, in qua est pinus, ..Feneues, ...in alia est pinus*” GYÖRFFY 1956. 411–412.; FEJÉR VII/5. 177–
202.; WENZEL I. 114. (61. sz.)

⁵⁵ 18. század eleji párhuzamként szolgálhat egy 1701. évi birtokadományozási levél, amelyben a
Wattay család pomázi ágának hatalmas kiterjedésű birtokait felsorolva Kiskőröst erdőként tüntetik fel.
MESKÓ 1989. 98.

⁵⁶ CSŐRE 1980. 121.; CSŐRE 1997. 15.

⁵⁷ VASS 1984. 67.

⁵⁸ GYÁRFÁS III. 626. (150. sz.)

⁵⁹ MORGÓS–ÁIPLINÉ–BABOS 1997. 99.

⁶⁰ 1075: MES 57. (25. sz.); CSŐRE 1980. 100.

1344. évi oklevelet is, amelyben Csatárszeg haszonvételei között említenek erdőt. A település lokalizálására azonban nincsen elegendő információ.⁶¹

Mindezekon kívül a Kecskeméttől délre elhelyezkedő, V. László által 1457-ben adományozott Halas-széki Majossaszállás birtok felének (ma Kiskunmajsza) kapcsán említik a tartozékok között az erdőt és *nemust* is (2. ábra).⁶² A Szamota-féle oklevélszótár szerint a *nemus* magyarul berek, liget.⁶³ Csőre oklevelekre alapozott véleménye alapján eredeti jelentése 'erdőn belüli ritkás hely', később pedig 'ritkás, kisebb erdő'.⁶⁴ Tehát valószínű, hogy a fás vegetáció laza csoportosulását jelenthette.

A vizsgált területet érinti a középkor végéről származó konkrét erdőemlítés, az 1493. évi birtokosztályt tartalmazó oklevél, amelyben lejegyezték a *Cholias* nevezetű erdő (ma Csólyospálos) két részre osztását. Az oklevél mindkét erdőrészen említ szederbokrokat is (2. ábra).⁶⁵ A felosztás szerint a déli Majossa Domokosé és Lászlóé, míg az északi Majossa Mihályé és testvéréé lett, s a felek erdőbirtoka közötti határjelként, egy egyház közepénél lévő szederbokrot jelöltek ki. Mindezekon felül az északi részre eső erdőrészt szintén két szederbokor határolta mind a nyugati, mind a keleti oldalról. A forrás ugyanakkor megemlíti az Ellés, Kömpöc pusztá és Asszonyszállás nevű kun birtokok felosztását is, ahol feltételezhetően nem volt erdős vegetáció, hiszen ha létezett volna, akkor minden bizonnyal *megjelent volna* az oklevélben is. Mivel mindhárom birtok Csólyossal határos település volt, valószínű, hogy az említett erdő északon egészen Kömpöc pusztá határáig, délen pedig az Ellésnek (a mai Üllés) nevezett földig terjedt.

Az írott források alapján megállapíthatjuk, hogy bár a Homokhátság déli része nagyobb területet ölel fel, mégis a felhasználható, vonatkozó adatok száma *messze alulmarad* az északi területhez képest. A térség erdős vegetációjára konkrétan négy oklevél utal: az 1421–1424. évi a keceli, az 1451. évi a bugaci, az 1457. évi a kiskunmajsai és az 1493. évi a csólyosi erdőre. Az erdők méretéről, típusáról és uralkodó fafajáról azonban *nem rendelkezünk* adatokkal, mindössze a szomszédos települések leírásából lehet a kiterjedésükre következtetni. Alapvető fontosságú megállapítás lehet, hogy a borókások 18. századnál korábbi előfordulását alá lehet támasztani az 1211. évi birtokösszeírással és a kiskunfélegyházi régészeti adattal is.⁶⁶

5. Összegzés

A középkori Homokhátságra vonatkozó írott források egyes elszigetelt utalásai alapján annyi állapítható meg, hogy erdők, erdőfoltok jelenlétét leginkább a Homokhátság észak, északnyugati részén lehet kimutatni. A 14. századból a mai Örkény település mellett; a 15. századból Albertirsa és Lajosmizse területén, a 16. századból pedig Dabas, Kakucs, Pusztaszer és Vác határában említenek méret és jellemző fafaj megjelölése nélkül erdőt. E területtől keletre azonban a Cegléd, Nagykőrös és Kecskemét határát is érintő tölgyerdő a források tanúsága szerint a 13. század-

⁶¹ 1344: DL 3691., ANJOU-OKLT. XXVIII. 230–231. (390. sz.)

⁶² „*terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, campis, fenetis, pascuis, silvis, nemoribus, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus...*” GYÁRFÁS III. 636–637. (159. sz.)

⁶³ SZAMOTA 1984. 66., 588.

⁶⁴ CSŐRE 1980. 105.

⁶⁵ „*Sylvam vero Cholias*” GYÁRFÁS III. 709. (226. sz.)

⁶⁶ A 18. századi adatok elemzésére I. BÍRÓ–MOLNÁR 2009. 22.

tól egészen a 16. század elejéig *fontos tájképfomáló tényező* lehetett, míg a hátság keleti pereméről, a késő középkori Szentkirályt kivéve, nem rendelkezünk erdőre utaló adattal. Itt kell ismételtén utalni arra, hogy a települések közvetlen környezetét valószínűleg a rendszertelen erdőgazdálkodás miatt fás legelők övezték (pl.: „*Harasz*”). Az írott források utalásai és a helynevek etimológiai értelmezése alapján feltételezhetjük, hogy a Homokhátság északi részén a középkori fás vegetáció tekintetében *a tölgy dominanciája* érvényesült, illetve kőris, nyár és talán éger is jellemezte a tájat.

A déli területekre vonatkozó források közül *mindössze* négy, 15. századi oklevél utal – méret és jellemző fafaj megjelölése nélkül – a következő erdőkre: Kecel, Bugac határa, Csólyos és Kiskunmajsa. Etimológiai magyarázatok szerint a térség jellemző fásszerű vegetációjának a részét képezte a kőris, illetve Csengele környékén a kökény. Itt kell nyomatékosan megjegyezni, hogy a Kecel-Csólyospálos vonaltól délre *egyetlen egy adattal sem* rendelkezünk. A források hiánya természetesen nem magyarázható egyértelműen az erdőhiánnyal, bár némileg valószínűsíteni látszik ezt a nézőpontot, hogy a 18. század végi viszonyokat bemutató rekonstrukció szintén kiemeli a déli rész erdőtlenségét.

A botanikai kutatások a boróka-kérdésben a mai napig nem jutottak nyugvópontra: különböző álláspontok élnek a terület sajátos fás vegetációját alkotó boróka eredetével kapcsolatban. A kutatók egy része a mesterséges tényezők (pl. legeltetés) szerepét emeli ki, míg mások a természetes szukcesszió eredményeként kialakult társulás elméletét vallják. A tájtörténeti irodalomban ez idáig két adattal (1211. évi és az Árpád-kori régészeti adat) támasztották alá a borókások természetes eredetét,⁶⁷ jelen tanulmányban ezt még egy további, 14. századi forrással tudjuk megerősíteni.

Jelen tanulmányban igyekeztünk a középkori, Homokhátság fás vegetációjára vonatkozó információkból egy adatbázist építeni, de mivel ez egy folyamatban lévő nagyobb kutatás része, így minden bizonnyal kerülnek még elő további középkori, még kiadatlan, térségre vonatkozó oklevelek, amelyek a vizsgálat folytatásában valószínűleg hasonló fontos eredményeket tartogathatnak.

BIBLIOGRÁFIA

- ANJOU-OKLT. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXVIII. (1344).* Szerk. PITI FERENC. Budapest–Szeged, 2010.
- BALLA 1856. = BALLA GERGELY: *Nagy-kőrösi krónika.* Kecskemét, 1856.
- BÁLINT 1962. = BÁLINT ALAJOS: *Középkori Nyársapát lakóházai. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–62 (1962)* 39–112.
- BÁLINT 1998. = BÁLINT MARIANNA: *Az Árpád-kori településhálózat rekonstrukciója a Duna-Tisza köz déli részén. Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 26 (1998) 39–50.
- BÁLINT 2007. = BÁLINT MARIANNA: *Az Árpád-kori településhálózat rekonstrukciója a Duna-Tisza köz déli részén.* PhD-értekezés. Budapest, 2007.
- BAKÁCS 1982. = BAKÁCS ISTVÁN: *Iratok Pest megye történetéhez 1002–1437.* Budapest, 1982.

⁶⁷ BÁLINT 2007. 77.

- BÁRTFAI 1938. = BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: *Pest megye történetének okleveles emlékei. 1002–1599-ig.* Budapest, 1938.
- BENEDEK-KÜRTI 2004. = BENEDEK GYULA–KÜRTI LÁSZLÓ: *Bene, Lajos és Mizse oklevelei, történeti dokumentumai 1385–1877.* Kecskemét, 2004.
- BÉL 1975. = BÉL MÁTYÁS: A kunok és jászok avagy filiszteusok kerületei. *Bács-Kiskun Megye Múltjából* 1 (1975) 7–51.
- BÉL 1984. = BÉL MÁTYÁS: Csongrád és Csanád megye leírása. Jegyz. és kíséző tan. ZOMBORI ISTVÁN. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980/81–2* (1984).
- BÍRÓ 2006. = BÍRÓ MARIANN: *A történeti térképekre alapuló vegetációrekonstrukció és alkalmazásai a Duna-Tisza közén.* PhD-értekezés. Pécs, 2006.
- BÍRÓ–MOLNÁR 1998. = BÍRÓ MARIANNA–MOLNÁR ZSOLT: A Duna-Tisza köze homokbuckáinak tájtipusai, azok kiterjedése, növényzete és tájtörténete a 18. századtól. In: *Történeti Földrajzi Tanulmányok* 5. Szerk. FRISNYÁK SÁNDOR. Nyíregyháza, 1998. 1–34.
- BÍRÓ–MOLNÁR 2009. = BÍRÓ MARIANNA–MOLNÁR ZSOLT: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In: *Környezettörténet. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS. Budapest, 2009. 169–206.
- CSÖRE 1980. = CSÖRE PÁL: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor.* Budapest, 1980.
- CSÖRE 1997. = CSÖRE PÁL: *Vadaskertek a régi Magyarországon.* Budapest, 1997.
- DEÁK 2002. = DEÁK JÓZSEF ÁRON: A Csongrád-környéki táj története a XVIII. század végétől napjainkig élőhelytérképek tükrében. *Múzeumi Füzetek Csongrád* 5 (2002) 33–72.
- DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.
- FEJÉR = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Ed. FEJÉR, GEORGIUS Budae, 1829–1844.
- GAÁL 1966. = GAÁL LÁSZLÓ: *A magyar állattenyésztés múltja.* Budapest, 1966.
- GEREVICH–KOSÁRY 1973. = GEREVICH LÁSZLÓ–KOSÁRY DOMOKOS: *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Budapest története II.* Budapest, 1973.
- GÉRESI = GÉRESI KÁLMÁN: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly II. kötet.* Budapest, 1883.
- GYÁRFÁS = GYÁRFÁS ISTVÁN: *A jász-kunok története I–IV.* Szolnok, 1870–1885.
- GYÖRFFY 1956. = GYÖRFFY GYÖRGY: A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításához. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Budapest, 1956. 407–415.
- GYULAI 2001. = GYULAI FERENC: *Archaeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-Medencében a régészeti-növénytanai vizsgálatok alapján.* Budapest, 2001.
- IVÁNYOSI-SZABÓ 2002. = IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR: Kecskemét története 1541-ig. In: *Kecskemét története 1849-ig.* Szerk. BÁRTH JÁNOS. Kecskemét, 2002. 89–171.
- KASSAI–TAKÁCS 1985. = KASSAI M. KATALIN–TAKÁCS ISTVÁN: Miből éltek a kunok? *Élet és Tudomány* 27 (1985) 853–854.
- KISS 1987. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest, 1978.
- KISS–NYÁRI–SIPOS 2006. = KISS TÍMEA–NYÁRI DIÁNA–SIPOS GYÖRGY: Homokmozgások vizsgálata a történelmi időkben Csengele területén. In: *Táj, környezet és társadalom Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére.* Szerk. KISS ANDREA–MEZŐSI GÁBOR–SÜMEGI ZOLTÁN. Szeged, 2006. 373–382.
- KMTL = *Korai magyar történeti lexikon.* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Budapest, 1994.
- KUBINYI 1986. = KUBINYI ANDRÁS: A nagybirtok és jobbágyság a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986) 197–225.

- KUBINYI 1994. = KUBINYI ANDRÁS: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 1–52.
- MAKSAY 1957. = MAKSAY FERENC: Urbáriumok. In: *A történelmi statisztika forrásai*. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Budapest, 1957. 119–144.
- MARCSALI 1902. = MARCSALI HENRIK: *A magyar történet kútjainak kézikönyve*. Budapest, 1902.
- MES = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. 979-1273*. Ed. KNAUZ, NÁNDOR. Strigonii, 1874.
- MESKÓ 1989. = MESKÓ SÁNDOR: *Kiskörös helytörténeti monográfiája*. Kiskörös, 1989.
- MHH = *Magyar történelmi emlékek*. Monumenta Hungariae Historica IV. Kiad. KUBINYI FERENCZ. Budapest, 1857.
- MOLNÁR–KUN 2000. = MOLNÁR ZSOLT–KUN ANDRÁS: Az erdőssztyepek új megvilágításban. In: *Alföldi erdőssztyepp maradványok Magyarországon*. Szerk. MOLNÁR ZSOLT–KUN ANDRÁS. WWF Füzetek 15. Budapest, 2000. 5–6.
- MORGÓS–ÁIPLÉNÉ–BABOS 1997. = MORGÓS ANDRÁS–ÁIPLÉNÉ FARAGÓ MÁRIA–BABOS KÁROLY: Kiskunfélegyháza határában talált Árpád-kori vesszőfonatos és ácsolt deszka kútbélésének feltárása, vizsgálata és előkészítése a konzerválásra. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1995–1996* (1997) 91–100.
- MÓRA 1906. = MÓRA FERENC: Ásatás a Szeged–Ötömösi Anjou-kori temetőben. *Archaeológiai Értesítő* 26 (1906) 18–27.
- NYÁRI–KISS 2005. = NYÁRI DIÁNA–KISS TÍMEA: Homokmozgások vizsgálata a Duna-Tisza közén. *Földrajzi Közlemények* 12 (2005) 133–147.
- NYÁRI–KISS–SIPOS–KNIPL–WICKER 2006. = NYÁRI DIÁNA–KISS TÍMEA–SIPOS GYÖRGY–KNIPL ISTVÁN–WICKER ERIKA: Az emberi tevékenység tájformáló hatása: futóhomokmozgások a történelmi időkben Apostag környékén. In: *A táj változásai a Kárpát-medencében. Település a tájban konferencia kiadványa*. Szerk. FÜLEKY GYÖRGY. Tokaj, 2006. 170–175.
- NYÁRI–KISS–SIPOS 2006. = NYÁRI DIÁNA–KISS TÍMEA–SIPOS GYÖRGY: Történeti időkben bekövetkezett futóhomok-mozgások datálása lumineszcenciás módszerrel a Duna-Tisza közén. III. *Magyar Földrajzi Konferencia*. Szerk. KERTÉSZ ÁDÁM–DÖVÉNYI ZOLTÁN–KOCIS KÁROLY. (CD-ROM)
- NYÁRI–KISS–SIPOS 2007. = NYÁRI DIÁNA–KISS TÍMEA–SIPOS GYÖRGY: Investigation of Holocene blown-sand movement based on archaeological findings and OSL dating, Danube-Tisza Interfluvium, Hungary. *Journal of Maps Student Edition* 3 (2007) 46–57.
- NYÁRI–KISS–ROSTA–SIPOS–GEIGER 2008. = NYÁRI DIÁNA–KISS TÍMEA–ROSTA SZABOLCS–SIPOS GYÖRGY–GEIGER JÁNOS: Emberi tevékenység következtében történt geomorfológiai változások vizsgálata egy Kiskunhalas melletti régészeti ásatás területén. In: *IV. Magyar Földrajzi Konferencia*. Szerk. SZABÓ VALÉRIA et alii. Debrecen, 2008. 112–119.
- NYÁRI–ROSTA 2009. = NYÁRI DIÁNA–ROSTA SZABOLCS: Középkori szántás a homok alatt. Előzetes jelentés Kiskunhalas határából. In: *Halasi Múzeum 3. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 135. évfordulójára*. Szerk. SZAKÁL AURÉL. Kiskunhalas, 2009. 27–34.
- OPPEL 1931. = OPPEL JENŐ: Cegléd múltja. In: *Magyar városok monográfiája*. Szerk. KOLOFONT JÓZSEF. Budapest, 1930. 9–100.
- PACH 1963. = PACH ZSIGMOND PÁL: *Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest, 1963.
- PÁLÓCZI 1987. = PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Kutak Szentkirályon. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében 1986* (1987) 86–88.
- PÁLÓCZI 2000. = PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Középkori településeink környezetrégészeti kutatásainak lehetőségei. In: *Táj és történelem: tanulmányok a történelmi ökológiai világából*. Szerk. R. VÁRKONYI ÁGNES. Budapest, 2000. 273–286.
- PÁLÓCZI 2009. = PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Településtörténeti kutatások a középkori kun szállásterületen. In: *Kun-kép. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Hor-*

- váth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. ROSTA SZABOLCS. Kiskunfélegyháza, 2009. 217–232.
- REIZNER 1991. = REIZNER JÁNOS: *Szeged története IV.* Szeged, 1991. (reprint)
- SOMOGYVÁRI 1997. = SOMOGYVÁRI ÁGNES: Árpád-kori településrészet feltárása Kiskunfélegyháza határában. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1995–1996 (1997) 87–90.
- SÜMEGI 2001. = SÜMEGI PÁL: A Kiskunság a középkorban – geológus szemmel. In: HORVÁTH FERENC: *A csengelei kunok ura és népe.* Budapest, 2001. 313–317.
- SÜMEGI 2003. = SÜMEGI PÁL: *A régészeti geológia és a történeti ökológia.* Szeged, 2003.
- SZABÓ 1969. = SZABÓ ISTVÁN: *A középkori magyar falu.* Budapest, 1969.
- SZABÓ 1975. = SZABÓ ISTVÁN: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig.* Budapest, 1975.
- SZABÓ 2008. = SZABÓ PÉTER: Erdő és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra régészet.* Szerk. KUBINYI ANDRÁS–LASZLOVSKY JÓZSEF–SZABÓ PÉTER. Budapest, 2008. 317–339.
- SZAMOTA 1891. = SZAMOTA ISTVÁN: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717.* Budapest, 1891.
- SZAMOTA 1984. = SZAMOTA ISTVÁN: *Magyar oklevél-szótár: régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye: pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz.* Budapest, 1984.
- SZÉKELY 1961. = SZÉKELY GYÖRGY: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. *Agrártörténeti Szemle* 3 (1961) 309–341.
- REG.ARP. = SZENTPÉTERY IMRE: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica II/3.* Budapest, 1930.
- TAKÁCS 1987A. = TAKÁCS ISTVÁN: Szentkirály középkori falu kútjainak biológiai leletei. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében* 1986–1987 (1987) 89–90.
- TAKÁCS 1987B. = TAKÁCS LAJOS: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon.* Budapest, 1987.
- VASS 1984. = VASS ELŐD: A középkori Kecel és a török kori Kecel. In: *Kecel története és néprajza.* Szerk. BÁRTH JÁNOS. Kecel, 1984. 63–75.
- VÁLYI–ZOMBORI 2000. = VÁLYI KATALIN–ZOMBORI ISTVÁN: *Ópusztaszer.* Budapest, 2000.
- WELLMANN 1967. = WELLMANN IMRE: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében.* Budapest, 1967.
- WENZEL = WENZEL GUSZTÁV: *Árpádkori új okmánytár I. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.* Pest, 1860.
- ZsO = *Zsigmondkori Oklevéltár.* Öszeáll. BORSA IVÁN–MÁLYUSZ ELEMÉR–NEUMANN TIBOR–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 1951–.

*The Presence of Trees and Forests in Medieval Homokhátság
in the Contemporary Sources*

The presences of forests and trees and their extensions in medieval Homokhátság (Sand-ridge Area in the Danube-Tisza Interfluve) are investigated in this study. The aim is also to determine the species of trees if it is possible. Although, there is not mutual understanding in connection with the sizes of woodland in this area, but it is concluded on the basis of the disregarded literatures, that this area was not totally treeless in the Middle Age, on the other hand there was not a large and contiguous woodland. The area of Homokhátság can be divided into two parts in aspects of woodlands.

The first data from the North part which is in the east region of the contemporary Örkény can be found from the 14th century. There are documents about unknown extensions of woodlands in the region of Albertirsa and Lajosmizse from the 15th century and in the region of Dabas, Kakucs, Pusztaszentmihály and Vác from the 16th century. However oak forests lied east of these villages in the region of Cegléd, Nagykőrös and Kecskemét in the 13–16th centuries. There is only one document from the late Middle Age about the region of Szentkirály where was oak forest, too, which possibly is east part of the forest of the three settlements. On the other hand there are fewer data from the bigger south region of Homokhátság than from the north. Also there are only four documents about forests from the 15th century about the region of Kecel, Bugac, Kiskunmajsa and Csólyos but the species of forests cannot be determined. However, the presences of juniper trees are supported with more data which are before the 18th century.

1326 és 1344 közötti okleveles adatok a hazai vízimalmokról

Az Árpád-korból és az 1301–1325 közötti időszakból eddig kigyűjtött vízimalmokkal kapcsolatos oklevelek¹ száma igen jelentős mértékben gyarapítható a 14. század második negyedében keletkezett diplomákkal. Mivel az Anjou-kori oklevéltár munkálatai egyelőre az 1326 és 1344 közé eső 19 esztendőben teszik lehetővé az összefüggő gyűjtés elvégzését, ezért jelen tanulmány is ehhez az időkerethez alkalmazkodik. Az így kijelölt évkör okleveles anyagát összegyűjtő 19 kötetben – közülük három (1332., 1334., 1338. év) még csak kézirati készülségi fokon áll² – az 1301–1325 közötti negyedszázadhoz képest szinte dupla annyi, közel tizenháromezer regeszta található. Ezek közül 528-ban (illetve figyelembe véve a még le nem zárt három, kéziratos állapotban lévő gyűjtésből esetleg előkerülő további találatokat, legalább 528-ban) található malommal, malomhellyel, molnárral kapcsolatos megjegyzés, vagy ilyen típusú helynév, esetleg személynév. Ez azt jelenti, hogy 3,36%-ról 4,07%-ra nő a korszak forrásanyagán belül a vízimalommal kapcsolatba hozható oklevelek aránya. A 21 százalékpontnyi növekedés azt mutatja, hogy a 14. században az oligarchák leverését követő békés évtizedekben egészen káprázatos sebességgel gazdasági és technikai fejlődés ment végbe a hazai energia-termelésben, valamint a mezőgazdasági feldolgozóiparban.

Kötet	Évkör	Regeszta	Találat	Arány
1–9.	1301–1325	7.273	245	3,36%
10–28.	1326–1344	12.975	> 528	> 4,07%
1–28.	1301–1344	20.248	> 773	> 3,82%

1. táblázat: Az okleveles adatok korszakonkénti megoszlása.

Malmok technikai fejlődésére utaló adatok

Az 1340. október 6. és 13. között kiállított oklevélben a Szepes megyei Ór faluban egykerektű felülcsapó malomról (*cum molendino unius rote per aquam defluentem desuper per cannales pulsas*), a Sáros megyei Heimburg faluban kétkerektű felülcsapó malomról (*duarum rotarum per aquam in cannalibus defluentem similiter desuper pulsarum*) értesülünk.³ Az alulcsapó malomhoz képest nagyobb energiát biztosító szerkezet⁴ és meghajtási mód a korábbinál többféle felhasználást tesz lehetővé, tulajdonképpen ezzel válik a vízimalom a középkor univerzális erő-

¹ VAJDA 2003. 193–213.; VAJDA 2005. 193–220.; VAJDA 2007. 211–245.

² Ezúton mondok köszönetet a kötetek szerkesztőinek, Almási Tibornak és Piti Ferencnek, hogy rendelkezésemre bocsátották kézirataikat.

³ ANJOU XXIV. 586. sz.

⁴ ENDREI 1957. 139.

gépévé, amely már nemcsak a gabona megőrlését, de ércet és egyéb nyersanyagok nagytömegű feldolgozását is lehetővé teszi.

A korábbi hazai technikátörténeti szakirodalomban a felülcsapó malom első okleveles említését a 19–20. század fordulóján megjelent nyelvészeti szakmunkák eredményeire alapozva 1359-re,⁵ az alulcsapót 1369-re tették. Ezt a feltételezést csak Vajkai Zsófia 1995-ben megjelent tanulmánya módosította, ami felhívta a figyelmet arra, hogy a felülcsapó malomra utaló első hazai említést az 1277. május 12-i privilégium 1344. május 8-i átírásban fennmaradt példánya jelenti. Ekkor ugyanis Csopakon 2 felülcsapó malom (*duo molendina volubilia ducto aque desuper ad vasorum receptacula parvulorum*) képezte csere tárgyát.⁶ Vagyis az oklevelekkel kimutatható első hazai felülcsapó malom már a 13. században állhatott.⁷ A fenti, 1340. évből származó adatok jól kiegészítik Vajkai Zsófia korábbi gyűjtését, s megerősítik azt a következtetést, hogy a 13–14. század fordulójától egyre nagyobb mértékben megnő az oklevelekkel igazolható felülcsapó malmok száma.

Szintén a vízi energia felhasználásának fejlődésére utal, hogy egy 1331. július 14-én kelt oklevél Körnöcbányán 2 vízikereket és kohót, 1 vízikereket, 2 kölyűt és 3 malmot említ.⁸ Ez az oklevél – legalábbis a középkori Magyarország bányászatának egyik fellelővárának számító Körnöcbánya esetében – kétségbevonhatatlan jele annak, hogy a 14. század közepső harmadára a bányászat és ércfeldolgozás univerzális erőgépe a folyóvíz által meghajtott vízikerek lett, amely már ekkor szinte minden olyan gép meghajtására alkalmas volt, amelyet a kései középkorból ismerünk.⁹

Mivel nem minden falu határában akadt vízimalom építésére alkalmas természeti adottságú terület, ezért fontos, hogy már 1327-től okleveles adatok találhatók a folyóra telepített hajómalom működésére.¹⁰ 1327. május 15-i és május 27-i oklevelek tanúskodnak arról, hogy négy nappal korábban a Tolna megyei Újfaluban egy hatalmaskodás keretében többek között a Dunán lévő malom tartókötelét elvágták és a vizen szabadjára engedték azt (*molendinum ipsius magistri Egidij in Danubio existens ablatis frugibus suis et ferro preciso fune quoipsum molendinum tenebatur abire permisissent*).¹¹ 1337. március 16-i diploma szerint a Bodrog megyei Tóti birtokról elvitték a Vajas folyón úszó malmot egy hajóval, amelyen sok vasszerszám volt.¹² A fenti oklevelek tanúsága alapján tehát a 14. század elején – a legkorábbról fennmaradt nyugat-európai adatokat mintegy 250 esztendővel követve¹³ – már a szokványos, partra épített folyami malmok alkalmazását lehetővé nem tévő (kis esésű, illetve nagyon nagy vízszint-ingadozással jellemezhető) alföldi folyókon is megjelent a vízi energia felhasználása. S a szakirodalom korábbi állításá-

⁵ OKLSZ 274.

⁶ KUMOROVITZ 1953. 388. sz.

⁷ VAJKAI 1995. 40.; ENDREI 1994. 441. sajátos megoldásként azon sommás megállapítással élt, hogy a felülcsapós vízimalom a 14. század folyamán jelent meg hazánkban.

⁸ ANJOU XV. 278. sz.

⁹ A bányászat és ércfeldolgozás terén az 1520-as években (Magyarországon is) alkalmazott vízi meghajtású gépek szemléletes leírása és rajzai megtalálhatók a hazánkban is járt Georgius Agricola munkájában. HORVÁTH 1994. 48., 52.; SZEMÁN 1994. 104.

¹⁰ ENDREI 1995. 10.

¹¹ ANJOU XI. 219. és 249. sz.

¹² ANJOU XXI. 111. sz.

¹³ Hajómalomok 1158-ban ismertek a Rajnán. ENDREI 1957. 129.

val ellentétben¹⁴ ez a folyamat nem a 14. század végén vagy a 15. században¹⁵ indult meg, hanem már a század középső harmadában (1327) is bizonyítható. Ez a 14. század első felében megkezdődött folyamat eredményezte, hogy a 16–17. században a nagy alföldi folyókon szinte csak hajómalmok működtek.¹⁶

Szintén a gépi meghajtás elterjedésére, az energetika 14. századi jelentőségére utal az állati eredetű szárazmalom oklevelekkel igazolható megjelenése. Ahol ugyanis a malom meghajtásához szükséges vízi erő (a folyótól való nagy távolság, vagy a folyóvíz malomépítésre alkalmatlan volta miatt) nem állt rendelkezésre,¹⁷ állat hajtotta járgánnyal, vagy taposókerékkel üzemelő szárazmalomban is öröltek.¹⁸ Erre a legkorábbi adat egy 1342. december 7-i diploma, amely Tiszaeszláron a falu közepén *Zarrazmolun* nevű malmot említ.¹⁹ A korábbi hazai gazdaságtörténeti irodalom a szárazmalmok elterjedését egy 1412-es okleveles adathoz kötötte.²⁰ Az 1342-es adat mutatja, hogy az őrlést még a vízi energiában szegény helyeken sem végezték már a 14. század közepétől emberi erővel, vagyis az állati erővel meghajtott szárazmalmok mintegy 70 évvel korábban kezdték meg oklevelekkel is igazolható működésüket hazánkban.

A vízimalmoknak fent kimutatott technikai újításai (felülcsapott energiafelvétel, kohó és kölyű vízi meghajtása, hajóra épített malmok a lassú folyású és nagy vízszint-ingadozású alföldi folyókon, valamint állati erővel hajtott szárazmalmok a folyóktól távol eső területeken), amelyeket nem új energiaforrások feltárása jellemez, hanem a meglévők hasznosításának páratlan intenzitása,²¹ arról tanúskodnak, hogy a 13. század elején meginduló technikai-műszaki fejlődés az 1340-es évekre olyan magas szintet ért el, amely a középkor további szakaszában már nem produkált érdemleges továbblépést. Az 1340–1526 közötti években már csak a malmok mennyisége nőtt, műszaki és technikai színvonala elérte a fennálló keretek által megszabott korlátokat.

14. századi malomgátak és malomárkok

1326. július 10-i oklevél a Torontál megyei *Sumug* birtok és *Eyche* folyó Imre és Jakab közötti két részre osztása kapcsán arról tájékoztat, hogy Imre köteles készíteni egy malmok részére alkalmas gátat (*unam clausuram pro molendinis*) azon a helyen, ahol Imre mester már elkezdte építeni, vagy másutt (*in loco ubi antea idem magister Emericus facere vel construere inceperat, vel in alio loco*), és mindkét fél építhet malmot a saját részén. A gát javítására Imre ad malom- vagy házépítéshez megfelelő fát (*lignamina sufficiencia pro molendino et utensilibus eiusdem et domo apta*). S amennyiben valamelyikük a gátat nem gondolná, akkor a másik fél az egész gátat saját hasznára zárhatja le, amíg a gát építésének költségeit a másik fél vissza nem adja. Egymás malmaitól terményt hozó harmadik személyeket nem tilta-

¹⁴ ENDREI 1994. 441.

¹⁵ BALÁZS 1995. 70.; VAJKAI 1995. 43.

¹⁶ TAKÁTS 1907. 147.

¹⁷ GÁTHY 1832. 71.

¹⁸ ENDREI 1994. 441.

¹⁹ ANJOU XXVI. 635. sz.

²⁰ OKLSZ 887. Ennek nyomán: JUHÁSZ 1991. 163.

²¹ ENDREI 1967. 81.

nak el és nem zavarják (*neutra partium homines ad molendinum eorum fruges deferentes, debeat prohibere vel in aliquo molestare prout ordinarunt*).²²

1329. október 4-én a Nógrád megyei Pöstyén birtokról született megállapodás szerint a malom helyreállítása esetén 2 rész jár Petőnek és 1 Dávidnak. Mint-hogy a Petőnek jutó Kürt híján van a rendbehozatalhoz szükséges erdőnek (*Kyurth appellata paucissimam habens silvam et pro refeccione molendini silva omnino sit nihil*), ezért az erdőből – a helyreállítás szükségletére tekintettel (*ad ipsius reparationem*) – az északi felében lévő *Sulmosscheg* nevű szögletet a kürti részhez tartozónak tekintik. Ha a malmot nem lehet megcsinálni, úgy az erdő jövedelmének 2/3-a Petőt, 1/3-a Dávidot illeti (*si ipsum reedificare non possent, tunc duas partes lucri ipsius silve sustinebit Petheu, terciam autem David tollet*).²³

1337. június 16-án a Nógrád megyei Nénye birtok felosztása kapcsán egyeznek meg két malomhely jogán: ha valaki malmot akarna építeni, és a saját részén nem tudna, lehetősége lesz a másik részén malomárkot ásni (*quod si qua partium, vel unus ex eis molendinum facere voluerit, extunc fossatum, si aliter fieri non posset, super portione alterutrius partis pro molendino facere liberam habebit facultatem*).²⁴

1343. július 21-i oklevél szerint a Nógrád megyei Kalonda birtokon az április 23-i hatalmaskodás alkalmával a malom gátját (*clausura*) átvágták, ezzel a malmot tönkretették.²⁵

A fenti leírások is megerősítenek abban, hogy a 14. század közepén épült malomgátak és malomárkok nagy mennyiségű és meghatározott építőanyagból készült, jelentős beruházásoknak számítottak. Ilyen többletkiadásra pedig csak akkor vállalkozhatott egy birtokos, ha számíthatott arra, hogy a saját jobbágysai és a kb. 10 km-es közelben lakók őrletéséből a következő esztendőben megtérülhetnek a költségei és fáradozásai. A korszak malomgátjai mögött már hatalmas mennyiségű vizet halmaztak fel, mely a gát átvágása során elemi pusztító erővel semmisítette meg a malomszerkezetet és jelentős károk okozására volt képes a közeli földbirtokok szántóföldjein is.

Környezetalakító tevékenység

1331. február 8-án a Sáros megyei telepítés kapcsán kiadott engedély 2 malomkerék telepítésére szólt, s megjegyezte, ha a patak kiszáradna, akkor a vár alatt folyó patakra építhet malmot a kedvezményezett.²⁶

Egy 1335. március 11-i oklevél szerint az Ung megyei Sislóc birtokon az Ung folyó elvezetése, új malom építése, a rekesztékek készítése és a vízhiány miatt elpusztult és semmivé lett egy régebbi malom. A panasz kapcsán a nádor utasította az alispánt és a szolgabírókat, hogy vizsgálódjanak: az új malomnak és az Ung folyó új folyásának károsodása nélkül a régi malom helyreállítható, illetve újjáépíthető-e.²⁷

²² ANJOU X. 283. sz.

²³ ANJOU XIII. 538. sz.

²⁴ ANJOU XXI. 333. sz.

²⁵ ANJOU XXVII. 500. sz.

²⁶ ANJOU XV. 49. sz.

²⁷ ANJOU XIX. 100. sz.

Az 1335. április 29-i válasz szerint a rekesztékek felemelése és az újabban épült malom lerombolása nélkül is visszaállítható a régi.²⁸

1338. január 20-án oklevél tanúsítja, hogy a Bihar megyei Bolcs birtokon a Berettyó folyó áradásai miatt a malom teljesen tönkrement. A váradi káptalan március 29-i válasza igazolta a felterjesztett panaszt: Mikó fia Lökös többször is figyelmeztette atyafiait, hogy a malmot közösen javítsák meg, de azok abban nem vettek részt, tőlük segítséget nem kapott, így Lökös a javítást egyedül végezte el.²⁹

A fenti oklevelek igazolják azt is, hogy a 14. század középső harmadában a vízimalmok építéskor már alaposan figyelembe vették a környezeti adottságokat, számoltak a vízrajzi helyzet esetleges jövőbeni megváltozásával. A malmokkal kapcsolatos környezeti változtatások pedig patakok és kisebb folyók teljes elterelését, új folyásirány és meder kialakítását is magában foglalták.

Bars megye középkori malmai 1344-ig

Az 1000–1344 közötti időszakból a teljesség igényével eddig összegyűjtött adatok lehetőséget teremtenek arra, hogy egy-egy tetszőlegesen kiválasztott régió Árpád- és Anjou-kori malomhálózatát megkíséreljük összeállítani. Ebből a szempontból tanulságokat hordozhat egy változatos domborzati adottságú nyugat-felvidéki megye, Bars malomkataszterének rekonstruálása. Györffy György Árpád-kori történeti földrajzában – más megyékkel ellentétben – Bars vármegye malomiparát mindössze két mondatral írja le: „Vízimalom már 1158 körül feltűnik a Kompa folyó melletti Szántón; 2 kövel dolgozó malmot 1156 körül említene Szelepcsényben. A XIII. századra már a Zsitva és Garam vizét végig befogták malomhajtásra, sőt 1337-ben Újbányán a Savnica patakon egymást követően sorakoznak a malmok.”³⁰

A malmokra, malomhelyekre és molnárokra vonatkozó okleveles adatokat a megye középkori benépesedésére és népsűrűségére vonatkozó ismeretek birtokában lehet igazán megítélni. Bars megye kapcsán a szakirodalom egyetért abban, hogy a honfoglalás-kori szláv lakosság legnagyobb része, a helynevek tanúsága szerint is, az északi hegyvidéken lakott.³¹ A magyarság pedig 900 körül a megye déli, lankás síkvidékein telepedett meg.³² A magyarok letelepedésére nézve legközelebbi bizonyítékaink a helynevek: Magosmart, Szőlős, Solymos. A garamszentbenedeki apátság részére 1075-ben kiadott oklevélben már a következő magyar helynevekkel találkozunk: Bálvánd, Belleg, Füß, Keresztút, Koszmály, Kovácsi, Ladány, Mikófalva, Szénásfalva, Szőlős, Tajna, Taszár; az Árpád-korban Tessér, Tolmács,

²⁸ ANJOU XIX. 225. sz.

²⁹ DL 62 697.

³⁰ Gy. I. 421.

³¹ BARS 147. A szláv letelepedés emlékét a szláv helynevek őrzik. A kezdetleges műveltségi fokon álló nép leginkább olyan neveket használt, melyek valamely tulajdonságot fejeztek ki, vagy állat- és növénynevek voltak. Így állatnevekből származik Valkócz (a szláv vlk, farkas névből ered) és Jasztraba (kánya). Az erdővel összefüggő fogalmakat fejezik ki: Trnavka (Trnavahora) a trunu (tövis) szóból veszi eredetét; Oreszka, vagyis Oroszka a szláv orah (diófa) gyökből fejlődött; Dubrava berek a dub (tölgy) szóból származik. A teplu törzsből képződött Tapolcsány, mely szlávul hévvizet jelent, Berzen-ce pedig a brzu (sebes vízfolyás) szóból. A kremen szóból ered Körmöcbánya és Ó-Körmöcske, Szelecsény pedig a selo szóból, de ennek végső szótagja már magyarosítva van. REISZIG 1903. 298.

³² Gy. I. 414.

Zsemlér.³³ A garamszentbenedeki alapítólevél szerint I. Géza király Bars megye területén 18 birtokot adományozott az apátságnak.³⁴ Ezek a birtokok egy kivételével a Garamszentbenedek-Kistapolcsány vonaltól délre estek, s az oklevélből – az adományozott szolgák kötelezettségei alapján – megtudható, hogy e vidéken népes földműves falvak állottak. E vonaltól északra viszont jobbára lakatlan erdőségek honoltak, s az apát egyetlen sosoldi birtokán halászok és vadászok éltek. A megye déli részének 12. századi lakottságát mutatja az 1156. évi dézsmajegyzék, amely egymáshoz közel – bizonyos zárt területi egységet alkotó³⁵ – 10 egyházas helyet tüntet fel.³⁶

Ilyen demográfiai és települési körülmények között feltűnő, hogy az Árpád-kor végéig az oklevelekkel kimutatható vízimalmok elterjedése kizárólag a megye déli – jobbára magyarok által lakott – felére szorítkozik. (Az Árpád-korból adatolható legészakabbi Bars megyei vízimalom az említett Garamszentbenedek-Kistapolcsány vonaltól délre található Szelepcsényben volt.) A jobbára szlávok lakta északi megyerészből csak az ország központi területeiről szervezett és a külföldi hospesek mellett magyarokból álló telepítések intenzívebbé válása, vagyis az 1301 utáni évtizedektől mutatható ki a vízi energia ipari mértékű felhasználása. Bars megye példája tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy – más országokhoz hasonlóan – a Kárpát-medencében is a centrumból a periféria irányába mutató kulturális kisugárzási folyamat keretében terjedt el a malomépítészet. Egy ilyen folyamatban pedig az ország központi területein élő, a hatalmi és műveltségi pozíciókat kézben tartó nép, tehát – a külföldről érkező, gazdaságirányításban jártas szerzetesek, papok és telepések mellett – főként a magyarság játszotta a vezető szerepet.

MELLÉKLETEK

Időszak	oklevél	malom
1158–1300	10	> 9
1301–1325	9	> 9
1326–1344	13	> 15

2. táblázat: Bars megye malmos okleveleinek adatai.

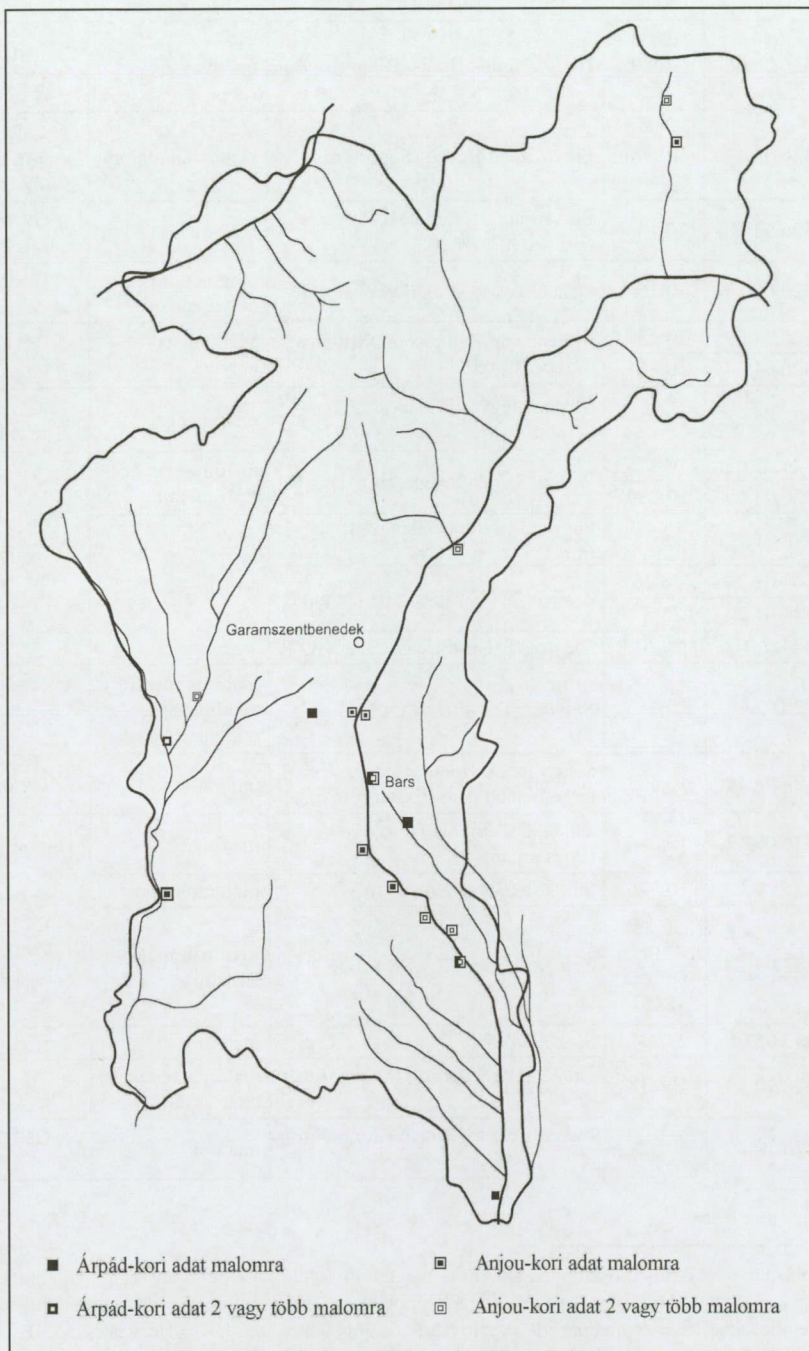
³³ REISZIG 1903. 298.

³⁴ Az alapítólevél újabb fordítása: KIS–KÖRMENDI 2006.

³⁵ KISS 2003. 14.

³⁶ Gy. I. 420. A jegyzékről bővebben: KNIEZSA 1939. 167–187.; KNIEZSA 2003. 31–57.

Bars megye 1158 és 1344 közötti malomemléltése

ADATTÁR³⁷

Szám	Dátum	Oklevél	Település ³⁸	Megjegyzés	Segédkönyv
1.	1326.03.06.	10:80.	Hudus/Hodos/Hodiş (Bihar m.) R	malom	Cs.1:610.; J.260.; Gy.1:625.
2.	1326.03.14.	10:98.	Ethyl/Etyed/Egyed (Sopron m.)	kétkerekű malom	Cs.3:607.; ORT.1:103.; K.1:410.
3.	1326.04.20.	10:143.	Baratynarag/Nyárád/Mezőnyárád (Borsod m.)	malom	Gy.1:793.; L.398.
4.	1326.04.25.	10:154.	Geke/Gyeke/Geaca (Doboka m.) R	öreg malom helye, malom	Cs.5:356.; Gy.2:70.
5.	1326.04.29.	10:159.	Mulenbach/Malompaták/Mlynica (Szepes m.) SK	Malompatak helynév	L.384.
	1326.04.29.	10:161.			
6.	1326.05.01.	10:169.	Meger/Megyer/Budapest r. (Pest m.)	malomhely	Cs.1:12.; K.1:184.
7.	1326.05.03.	10:176.	Zeulus/Szőlős/Seleuş. (Bihar m.) R	malom + egyke-rekű malom	J.359.; Gy.1:672.
	1326.07.15.	10:289.			
	1344.01.13.	28:18.	Scewleus/Szőlős/Seleuş. (Bihar m.) R	3 malom	
	1344.01.20.	28:36.	Zewleus/Szőlős/Seleuş. (Bihar m.) R		
	1344.01.20.	28:37.			
	1344.02.02.	28:61.	Sceuleus/Szőlős/Seleuş. (Bihar m.) R		
7.	1326.07.10.	10:283.	Sumug/ (Torontál m.)	malmok részére alkalmas gát, malom, malomkő	
8.	1326.08.12.	10:332.	Sancti Rege/Szentkirály/psz. Esztergom határában (Esztergom m.)	molnár	Gy.2:277.
9.	1326.08.17.	10:344.	Chandal/Csondol/ Tonkovce k. (Pozsony m.) SK	malomhely	HÁ.536.; L.598.
10.	1326.09.13.	10:376.	Suk/Zsuk/Jucu (Kolozs m.) R	molnárok útja	Cs.5:401.; Gy.3:379.; K.2:233.; L.661.
	1332.04.10.	DF 255 214. DF 255 215.	Zuk/Zsuk/Jucu (Kolozs m.) R	régi malomgát + 2 malom	
		1343.05.05.	27:247.	Swk/Zsuk/Jucu (Kolozs m.) R	
11.	1326.10.15.	10:414.	Drauch/Daróc/Dorolţ (Szatmár m.) R	malomjövedel-meit	Cs.1:473.; L.492.
12.	1326.10.26.	10:427.	Buken/Bökény/Buteni (Zaránd m.) R	malmok	Cs.1:728.; K.1:796.

³⁷ A táblázatban az oklevél oszlopban az Anjou megfelelő kötete szerepel arab számmal, amit kettőspont után a regesztaszám követ. A segédkönyveknél pedig (a kettőspont után) oldalszám értendő.

³⁸ A településeknél: R = Románia, SK = Szlovákia, SLO = Szlovénia, HR = Horvátország, UA = Ukrajna, A = Ausztria.

1326 ÉS 1344 KÖZÖTTI OKLEVELES ADATOK A HAZAI VÍZIMALMOKRÓL

13.	1326.11.07.	10:455.	Kunchfalua/Kuncfalva/Helcmanovce (Szepes m.) SK	malom építése	Cs.1:261.; L.421.
14.	1326.11.25.	10:495.	Zopchfolwa/Zopcfalva/ Vel'ká Lomnica és Žakovce között (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:269.
15.	1326.12.04.	10:522.	Churle/Csölle/Rovinka (Pozsony m.) SK	Malomút út	K.1:344.; L.161.
16.	1326.12.07.	10:531.	Myhalfelde/Mihályföldre/Murska Sobota körül (Vas m.) SLO	malom	Cs.2:776.; H. 356.
17.	1326.12.13.		Nitra/Nyitra/Nitra (Nyitra m.) SK	malom 3 kővel	Gy.4:429.
18.		10:539.	Choby/Csabb/Nové Sady r. (Nyitra m.) SK	malomhely	Gy.4:363.; L.147.
19.	1326.12.18.		Rehtek /Röjtök /Röjtökmuzsaj r. (Sopron m.)	malom	Cs.3:627.; K. 2:428.; H. 428.
20.		10:548.	Wag/Vág/Vág (Sopron m.)	2 malom	Cs.3:634.; K. 2:717.; H.517.;
21.	1326.	10:566.	Mulnar/Molnár/ Bakonyszombathely (Veszprém m.)	Molnár helynév	
21.	1326	10:576.	Ida/Nagyida/Vel'ká Ida (Abauj m.) SK	malomhelyek	Cs.1:200.; Gy.1:92.; K.2:189.
22.	1326	10:578.	Csetnek/Sútник k. DK-re (Gömör m.) SK	malmok	L.156.
23.	1327.03.06.	11:110.	Isay/Isal/psz. Pápa mellett (Veszprém m.)	malomhely	Cs.3:235.; H.268.
24.	1327.05.15.	11:219.	Villa nova/Újfalu/ psz. Kölked mellett (Tolna m.)	hajómalom	Cs.3:455.
	1327.05.27.	11:249.			
25.	1327.06.03.	11:262.	Chepan/Csepánfalva/Štefanovce (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:256.
26.	1327.06.04.	11:267.	Luchunch/Losonc/Lučenec (Nógrád m.) SK	2 malom	Gy.4:268.; K.2:47.
27.	1327.06.08.	11:287.	Kekche/Kötcse/Kötcse (Somogy m.)	malom	Cs.2:618.; K.1:799.
	1327.06.13.	11:298.			
28.	1327.06.09.	11:293.	Pápai utasítás az erdélyi káptalan birtokainak visszavételére	malmok	
29.	1327.06.27.	11:332.	Ip/Ipp/Ip (Kraszna m.) R	2 malom közötti malomhely	Cs.1:583.; Gy.3:514.; K.1:634.
30.	1327.07.01.	11:344.	Wizolay/Viszolaj/Visolaje (Trencsén m.) SK	malomkő	Cs.4:207.; L.644.
31.	1327.07.01.	11:349.	Mihalfolua/Mihályfalva/ Petőmihály-falva (Vas m.)	malom	Cs.2:776.; K.2:342.; H.357.
32.			Lak/Lak/Széplak (Vas m.)	malom	Cs.2:799.; H.330.

33.	1327.08.10.	11:399.	Sember/Zember/Zemberovce (Hont m.) SK	malomgát	B.221.; Gy.3:265.; K.1:96.
	1329.05.01.	13:211.		malom	
	1344.11.04.- 25. k.	28:739.			
34.	1327.08.29.	11:414.	Sopron és Veszprém m-i birtokok	malmok építése	
35.	1327.09.12.	11:441.	Horuathy/Horváti/Nová Bodva r. (Torna m.) SK	malomhely	Cs.1:238.; K.2:667.
36.	1327.11.29.	11:552.	Behad/Béd/Bádice (Nyitra m.) SK	négykerekű malom	Gy.4:351.; L.106.
37.	1327	11:609.	Bolchard/Bocsárd/Hutnky (Abaúj m.) SK	malmok	Gy.1:69.; K.1:222.
38.	1327	11:632.	Goron és Hévíz patak összefolyása (Esztergom m.)	malom	
39.	1327.01.13.	12:17.	Sarow/Sáror/Šarovce (Bars m.) SK	2 malomhely	Gy.1:471.; K.2:208.
40.	1327.02.17.	12:73.	Somogy, Győr és Veszprém me- gyei birtokok cseréje	malmok	
41.	1328.02.21.	12:80.	Nemty/Németi/Hontianske Nemce (Hont m.) SK	eltörött malom	B.159.; Gy.3:221.; K.1:606.
42.	1328.03.01.	12:101.	Pápai utasítás a garamszentbenedeki apátság birto- kainak visszaszerzésére	malmok	
43.	1328.03.13.	12:125.	Banchfalva/Bancsfalva/ Jákfa környékén (Vas m.)	malom	Cs.2:735.; H.101.
44.			Egurzygh/Vasegerszeg / ~ (Vas m.)	malomhely	Cs.2:745.; K.2:741.; H.188.
45.			Thazar/Taszár/ Jákfa környékén (Vas m.)	kétkerekű malom	Cs.2:803.
	1338.11.03.	DF 209 144.		malom	
46.	1328.03.20.	12:141.	Királyi megerősítés az újhelyi ágostonos remeték birtokaira	malmok	
47.	1328.03.20.	12:143.	Paah/Páhok/Alsópáhok (Zala m.)	elhagyott ma- lomhely	Cs.3:90.; K.1:87.; H.394.
48.	1328.04.10.	12:187.	Makua/Mákfa/Vasvár r. (Vas m.)	malomhely	Cs.2:773.; K.1:751.
49.	1328.04.10. (1309.07.06. átírása)	12:192.	Sabaria/Szombathely / ~ (Vas m.)	malom telke	Cs.2:720.; K.2:591.; H.430.
	1333.08.16.	17:402.			
50.	1328.05.26.	12:280.	Ritiňgran/ Vrána közelében (Dalmácia) HR	malma	
51.	1328.06.29.	12:341.	Peczel/Pecöl/ ~ (Vas m.)	malom	Cs.2:783.; K.2:328.
52.	1328.07.24.	12:385.	Lukachouch/?/ Ludbreg közelében (Kőrös m.) HR	malomhelyek	L.372.
53.	1328.08.01.	12:394.	Zagrab/Zágráb/Zagreb (Zágráb m.) HR	malomhely + 13 malom	K.2:791.

1326 ÉS 1344 KÖZÖTTI OKLEVELES ADATOK A HAZAI VÍZIMALMOKRÓL

54.			Grec/Gréc/Zagreb r. (Zágráb m.)	malmok	L.236.
55.	1328.08.12.	12:400.	Cheb/Cséb/Zalacséb (Zala m.)	malomhelyek + 4 malom	Cs.3:41. K.2:795.
56.	1328.09.30.	12:435.	Bykzad/Bikszád/Bisag (Varasd m.) HR	malmok	L.121.
57.	1329.01.14.	13:28.	Landok/Lándok/Lendak (Szepes m) SK	2 malom	Cs.1:261.; K.2:12.
58.	1329.02.13.	13:79.	Gyarmath/Kőhídgyarmat/Kamenný Most (Esztergom m.) SK	malom	Gy.2:290.; K.1:790.
59.	1329.03.05.	12:103.	Baka/Baka/Devičany (Hont m.) SK	malom	B.49.; Gy.3:176.; K.1:141.
	1344.09.28.	28:647.			
	1344.10.08.	28:671.	Boka/Baka/Devičany (Hont m.) SK		
60.	1329.03.08.	12:110.	Lok/Lak/Pápa r. (Veszprém m.)	malom	Cs.3:240.; K.1:726.
61.			Geur/Győr/Pápa r. (Veszprém m.)	2 malom	Cs.3:224.; K.1:243.
62.	1329.03.19.	13:136.	Iuanus/Jánosi/Komló r. (Tolna m.)	2 malom, árok, gát	Cs.43:431.; L.392.
63.	1329.03.29.	13:151.	Zecheud/Szecsőd/Molnaszecsőd (Vas m.)	malom	Cs.2:795.; K.2:154.; H.192.
64.	1329.04.01.	13:162.	Putnuk/Putnok/ ~ (Gömör m.)	malom	Cs.1:144.; Gy.2:536.; K.2:384.
	1342.07.01.	26:343.	Putnuk/Putnok/ ~ (Gömör m.)	molnár	
65.	1329.05.11.	13:240.	Zecheud/Szecsőd/Molnaszecsőd (Vas m.)	négycerekű malom	Cs.2:795.; K.2:154.; H.192.
66.	1329.05.11.	13:241.	Dench/Dencs/Szőkedencs (Somogy m.)	malom	Cs.2:600.; K.2:595.
	1329.05.13.	13:249.			
67.	1329.06.14.	13:302.	Dyzel/Díszel/Tapolca része (Zala m.)	2 malom	Cs.3:46.; K.1:373.; H.176.
	1329.06.14. k.	13:303.	Dzyl/Díszel/Tapolca része (Zala m.)	malom	
68.	1329.06.18.	13:313.	Zelchen/Szolcsány/Solčany (Nyitra m.) SK		K.2:589.; Gy.4:470.
69.	1329.06.19.	13:322.	Dyanfelde/Dianfölda/ Sokolvae Daruvarski közelében (Kőrös m.) HR	2 malomhely	
70.	1329.07.20.	13:399.	Giermp/Korompa/Krompachy (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:258.; L.335.
71.	1329.07.20.	13:400.	Ewr/Nagyőr/Strážky (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:264.; K.2:204.
72.	1329.07.23.	13:406.	Kuspag/ (Nyitra m.) SK	malomhely, malom	
73.	1329.08.06.	13:461.	Újrusunbach/Felsőzúgó/Nižné Ružbachy (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:265.; K.1:95.
74.			Órusunbach/ Alsózúgó/Višné Ružbachy (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:265.; K.1:95.
75.	1329.08.28.	13:483.	Vrgd/Űrög/Chiširid Nojorid (Bihar m.) R	négycerekű malom	L.327.

76.	1329.09.26.	13:524.	Delne/Delnekakasfalva/Kokošovce (Sáros m.) SK	malom	Cs.1:293.; K.1:362.
	1341.08.03.	25:544.	Delna/Delnekakasfalva/Kokošovce (Sáros m.) SK	molnár	
77.	1329.10.04	13:538.	Kyurth/Kürt/Kírt (Nógrád m.) SK	malom, molnár + malomhely	Cs.3:506.; Gy.4:263.; K.1:820.
78.	1329.10.06.	13:546.	Wdorhel/Udvarhely/Şieu-Odorhei (B-Szolnok m.) R	malomhely	K.2:439.
79.	1329.11.30.	13:622.	de Vesprimio/Veszprém/ ~ (Veszprém m.)	malomhely	Cs.3:216.
80.	1329.	13:674.	Bereg/Bereg/Berehi (Bereg m.) UA	malom	Gy.1:530.; R.146.; L.414.
81.	1329.	13:679.	Oghteluk/Tiszaágtelek/Tiszaahtelek (Szabolcs m.) UA	malmok	Cs.1:509.
82.			Kytechnad/Techna/Dvorianky (Zemplén m.) SK	malomhely	Cs.1:364.; L.548.
83.	1329.	13:693.	villa Prepositi/Prépostfalva/Stejărişu (Királyföld) R	malom	K.2:374.; L.490.
84.	1330.02.19.	14:97.	Sclauk/Szalók/Malý és Vel'ký Slavkov (Zemplén m.) SK	malom	Cs.1:362.; K.2:517.
85.	1330.03.06.	14:123.	Wyfalu/Újfalu/Vámosújfalú (Zemplén m.)	malmok	Cs.1:364.; L.628.
86.	1330.03.13.	14:143.	Jazow/Jászó/Jasov (Abaúj m.) SK	3 malom	Cs.1:197.; Gy.1:96.
	1331.03.05.	15:84.			
87.	1330.03.14.	14:147.	Mezew Somlyov/Mezősomlyó/Şemlacul Mare (Krassó m.) R	malom	Cs.2:97.; Gy.3:497.; K.2:135.
88.	1330.03.16.	14:152.	Cryg/Krig/Vojňany (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:261.; L.347.
89.	1330.03.25.	14:169.	Lybule/ (Turóc m.) SK	malomhely	
90.	1330.03.30.	14:174.	Ayka/Ajka/ ~ (Zala m.)	malomhelyek	Cs.3:218.; K.1:62.; H.40.
91.	1330.04.25.	14:220.	Petre/Petre/Újpetre (Baranya m.)	2 malom	Cs.2:517.; Gy.1:370.
92.	1330.05.17.	14:291.	Mohten/Majtény/Moftinul Mare (Szatmár m.) R	Molnár (dict.) Miklós	Cs.1:468.; M.171.; K.2:200.; N.172.
93.	1330.05.21.	14:297.	Moha/Moha/ ~ (Fejér m.)	malmok	Cs.3:339.; Gy.2:395.; K.2:152.
	1330.09.04.	14:503.		malomhelyek	
	1330.09.07.	14:507.		malmok, malom- helyek	
	1330.10.06.	14:560.		malomhelyek	
94.	1330.05.30.	14:303.	Sebus/Szászsebes/ Sebeş (Királyföld) R	Malum Prandium ('malommező')	K.2:531.
95.	1330.06.17.	14:349.	Weyk/Vék/Popovac része (Baranya m.) HR	2 malom gátja	Gy.1:405.

96.	1330.06.25.	14:362.	Kapruncha/Kapronca/Koprivnica (Sáros m.) SK	malom árka és rekesztéke	Cs.1:298.; K.2:71.
97.	1330.06.29.e.	14:371.	Choor/Csór/ ~ (Fejér m.)	2 malom	Cs.3:323.; K.1:341.
98.	1330.08.01.	14:460.			
99.	1330.07.21.	14:425.	Sowkoroud/Sokoró/psz. Iharosberény közelében (Somogy m.)	malomhelyek	Cs.2:640.
100.	1330.07.22.	14:426.	villa S. Georgii/Szentgyörgy/ Jur nad Hronom (Bars m.) SK	2 négykerekű malom	Gy.1:477.; K.1:500.
101.	1330.08.22.	14:484.	Nádasd/Nádasd/Třstie (Trencsén m.) SK	malom	Cs.4:158.; K.2:639.
102.	1330.11.28.	14:605.	Pápai utasítás az egri püspökség birtokainak visszavételére	malmok	
103.	1331.01.01.	15:1.	Debreche/Döbröce/ ~ (Zala m.)	malmok	K.1:387.
104.	1331.01.01.	15:2	Araniz/Aranyas/Spišské Podhradie közelében (Szepes m.) SK	malomhely	Cs.1:255.
105.	1331.02.08.	15:49.	Stessa (Sáros m.) SK	malom építése	
106.	1331.03.02.	15:78.	Palast/Palást/Plášťovce (Hont m.) SK	malomhely	B.166.; Gy.3:226.; K.2:308.
107.	1331.05.08.	15:180.	Burkuta/Esztergom/ ~ (Esztergom m.)	molnár	Gy.2:239.; K.1:434.
	1332.03.08.	DL 2698.	Burkuth/Esztergom/ ~ (Esztergom m.)		
	1332.03.08.	DF 209 073.			
	1332.06.14.	DL 2730.	Burkwth/Esztergom/ ~ (Esztergom m.)		
108.	1331.05.12.	15:186.	Fedemus/Födémes/Szurdokpüspöki határában É-ra (Heves m.)	malomhely	Gy.3:92.
109.	1331.05.16.	15:197.	Cheley/Csele/Dunaszekcső r. (Baranya m.)	malmok	Gy.1:293.
110.	1331.06.10.	15:234.	Pápai utasítás a Margitszigeti apácák birtokainak visszaszerzésére	malmok	
111.	1331.07.14.	15:278.	Kremnicia/Körmöcbánya/Kremnica (Bars m.) SK	3 vízikerek + 3 malom + 2 kölyű	Gy.1:454.; K.1:795.
112.	(1331).08.01.	15:306.	Ewur/Nagyőr/Strážky	malom	Cs.1:264.; K.2:204.
113.	1331.08.18.	15:328.	(Szepes m.) SK	malom	
114.	1331.08.01.	15:307.	Scelniche/Szielnic/Liptovská Sielnica (Liptó m.) SK	malom	K.2:575.
115.	1331.08.17.	15:325.	Pukur/ (Körös m.) HR	malmok, malom-helyek	
116.	1331.08.29.	15:346.	Chakan/Csákány/ Csákánydoroszló (Vas m.)	malomhely	Cs.2:740.; K.1:301.;H.144.

117.	1331.09.04.e.	15:354.	Tata/Tata/ ~ (Komárom m.)	malomhely, malom	Cs.3:488.; Gy.3:458.; K.2:624.
	1331.09.04.	15:355.		malomhely	
	1331.09.09.	15:361.		malomhely	
	1331.09.09.u.	15:362.		malomhely	
118.	1331.09.08.	15:359.	Zaránd m-i birtokok felsorolása	malom	
119.	1331.09.18.	15:376.	(Kőrös m.) HR	malmok	
120.	1331.10.08.	15:408.	Zoob/Szob/Somogyszob (Somogy m.)	2 malomhely	Cs.2:648.; K.2:486.
121.	1331.10.26.	15:422.	Remethe/Remete/Remetea Pogánici (Temes m.) R	malom	Cs.2:106.; K.2:357.
122.	1331.11.06.	15:427.	Bazna/Bázna/Bazna (Küküllő m.) R	malom	Cs.5:868.; Gy.3:548.; K.1:179.
123.	1331.11.30.	15:440.	Olmager/Almagyar/Eger r. (Heves m.)	malom	Gy.3:89.
124.	1331.12.01.	15:442.	Pápai utasítás a csanádi püspökség birtokainak visszavételére	malmok	
		15:443.		malmok	
125.	1331.12.11.	15:454.	Brassow/Brassó/Braşov (Brassó környéke) R	malmok	Gy.1:827.; K.1:253.
126.	1331.12.27.	15:460.	Zwd/Szúd/Súdovce (Hont m.) SK	malomhelyek	Gy.3:256.
127.	1331.	15:475.	Zyruthwa/Kisszeretva/Stretavka (Ung m.) SK	malom	Cs.1:398.; K.2:213.
128.	1331.	15:497.	Varatina (Kőrös m.) HR	malmok	
129.	1332.01.19.	DL 35 183.	(Gerzence m.) HR	malom	
130.	1332.01.29.	DL 40 673.	Poltar/Poltár/ ~ (Nógrád m.) SK	malom	Gy.4:285.; K.2:381.
131.	1332.02.18.	DL 60 326.	villa Johannis/Jánosfalva/Jánovce (Szepes m.) SK	malomhely	Cs.1:259.; K.2:568.
132.	1332.03.29.	DL 106 004.	Vyzlow/Viszló/ ~ (Baranya m.)	2 malom + mal- mok	Gy.1:407.
	1332.03.12.	DL 2727.	Reche/Récse/Rača (Pozsony m.) SK	molnár	L.502.
	1332.03.12.	DF 292 762.	Nova Thorda/Újtorda/Turda r. (Torda m.) R	2 malom	Cs.5:683.; K.2:664.
	1332.04.26.	DL 107 994.	Theszer/Teszér/Pápateszér (Veszprém m.)	Molumuchg patak + 2 malom	Cs.3:256.; K.2:316.
	1332.06.10.	DL 31 219.	Olaz/Olaszi/Bodrogolaszi (Zemplén m.)	malom	Cs.1:358.; K.1:225.
	1332.07.05.	DF 238 428.	garamszentbenedeki apátság birto- kainak pápai megerősítése	malmok	
139.	1332.08.06.	DL 2744.	Nozkad/Noszkad/ Hejőkeresztúr határában (Borsod m.)	malomárok	Gy.1:793.
140.	1332.10.13.e.	DL 40 626.	Wysul/Vizsoly/Csenger, Dara, Óvári határában (Szatmár m.)	malom	N.346.
	1332.10.21.			malom	

1326 ÉS 1344 KÖZÖTTI OKLEVELES ADATOK A HAZAI VÍZIMALMOKRÓL

141.	1332.12.17.	DL 58 014.	Kyszeleus/Kisszölös/ (Vas m.)	malom	Cs.2:731.; H.308.
142.	1333.02.08.	17:67.	Monay/Monaj/ ~ (Abaújvár m.)	Monay völgy	Gy.1:120.
	1333.02.20.	17:78.			
	1333.03.21.	17:138.	Tibaa/Tiba/Tibava (Ung m.) SK	régi malom	Cs.1:386.; K.2:643.
	1333.03.28.	17:151.	Sarosd/Sárosd/Szentimrefalva (Veszprém m.)	3 malom	Cs.3:100.; K.2:559.
	1333.04.11.	17:164.	Halagus/Halyagos/ Bódvalenke közelében (Torna m.) SK	malom gátja	Cs.1:238.
147.	1333.04.24.	17:197.	Lubna/Lubna/ psz. Kondó határá- ban (Borsod m.)	malmok, malom- helyek	Gy.1:786.
148.	1333.04.24.	17:198.	Lydyr/Lidér/Baktalórántháza r. (Szabolcs m.)	malom	N.123.
149.	1333.04.29.	17:208.	Saar/Sár/ Alattyán határában (Heves m.)	malomhely	Cs.1:69.; Gy.3:130.
150.	1333.05.28.	17:269.	Thornouch/Tarnóc/Tarnyivci (Ung m.) UA	malom	Cs.1:399.; L.619.
151.	1333.06.06.	17:280.	Kerchen/Görcsöny/ ~ (Baranya m.)	malmok	Cs.2:486.; Gy.1:310.; K.1:527.
152.	1333.06.22.	17:317.	Preznouch/Práznóc/Praznovce (Nyitra m.) SK	malmok	F.16.; Gy.4:447.; K.2:374.
153.	1333.06.26.	17:323.	Pápai utasítás a pannonhalmi apát- ság birtokainak visszaszerzésére	malmok	
154.	1333.07.06.	17:340.	Kuesgath/Kövesgát/ Néma vidékén (Komárom m.)	malomhely	Cs.3:505.
155.	1333.08.12.	17:399.	Vsa/Uzsabánya/Lesenceistvánd része (Zala m.)	malomhelyek	Cs.3:120.
156.	1333.08.29.	17:409.	Galdtu/Gáldtő/Galtiu (Fehér m.) R	malomhelyek	Icz.55.; Gy.2:160.
157.	1333.09.16.	17:430.	Sysloch/Sislóc/Sislivci (Ung m.) UA	2 malom	Cs.1:398.; L.526.
	1333.09.21.	17:433.		2 malom	
	1333.11.25.	17:506.		3 malom	
	1335.03.11.	19:100.		2 malom	
	1335.04.29.	19:225.		malom	
158.	1333.09.26.	17:434.	Syroka/Siroka/Široké (Sáros m.) SK	malom	Cs.1:310.; K.2:478.
159.	1333.10.03.	17:451.	Owar/Óvár/Burg (Vas m.) AU	2 malomkerék	Cs.2:781.; K.2:349.; H.383.
160.	1333.11.07.	17:485.	Aghaguspohoka/ (Sáros m.) SK	malom	
161.	1333.11.08.	17:488.	Zechan/Szécsény/ ~ (Nógrád m.)	malom + négyke- rekű malom	Cs.1:91.; K.2:537.; Gy.4:296.

162.	1333.	17:533.	Fygwd/Füged/Fügöd (Abaúj m.)	malom	Cs.1:207.; Gy.1:81.; K.1:483.
163.	1333.	17:534.	Forow/Forró/ ~ (Abaúj m.)	malomhely + épület malom számára + 3 malomkerék	Cs.1:198.; Gy.1:81.; K.1:478.
164.	1334.01.17.	DF 252 738.	Bonchnirese/Boncnýfres/Bont (Doboka m.) R	malomhelyek	Gy.2:82.; K.1:235.
165.	1334.02.20.	DF 230 084.	Kezy/Keszi/Gyulakeszi (Zala m.)	malom	Cs.3:71.
166.	1334.03.13.	DL 72 469.	Ratolth/Rátót/ (Pozsony m.) SK	malom	
167.			Baganya/Bagonya/Jaslovské Bohunice r. (Pozsony m.) SK	kétkerekű malom	L.84.
168.			Ysaacteluke/ (Pozsony m.) SK	hatkerekű malom	
169.			Padar/Pagyár/ Jaslovské Bohunice r. (Pozsony m.) SK	régi malom helye	L.84.
170.			Spacza/ (Pozsony m.) SK	malomhely	
171.	1334.04.06.	DL 39 651.	Sygra/Zsegra/Žehra (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:269.; L.660.
172.	1334.04.25.	Smič. 10:161.	Mykovteluke/ HR	malom	
173.	1334.05.10.		Mykouhaza/Mikóháza/Želovce határában (Nógrád m.) SK	malom	Gy.4:275.
174.	1334.05.25.	DF 254 782.	Scenthmariaazzuntelke/Szentmária- asszonytelke/Sánta Maria (Doboka m.) R	malom	K.1:72.; L.67.
175.	1334.08.15.	F.VIII:3. 748.	Luk/Lok/ (Bihar m.)	malom	J.292.
176.			Bolchya/Bolcs/ psz. Berettyószentmárton határában (Bihar m.)	malomhely	Bu.3:212.; Cs.1:697.; J.217.; Gy.1:604.
177.	1334.08.30.	Smič. 10:187.	Gorbonuk/ (Somogy m.)	6 malom	
178.	1334.11.08.	K.1:94.	Eguk/Egyek/ ~ (Szabolcs m.)	malom	Cs.1:513.; K.1:410.; N.68.
179.	1334.11.10.- 20. között	DF 292 768.	Koztow/Kasztó/Căstău (Király- föld) R	malom	K.1:697.
180.			Bereen/Berény/Beriu (Királyföld) R	malom	K.1:200.
181.			Zarkad/Szereka/Sereca (Király- föld) R	malom	K.2:573.
182.			Ramaz/Romosz/Romos (Király- föld) R	malom	K.2:423.
183.	1334.	DL 2042.	Gerezd/Geresd/Nagygeresd (Sopron m.)	malom	Cs.3:608.; L.418.

1326 ÉS 1344 KÖZÖTTI OKLEVELES ADATOK A HAZAI VÍZIMALMOKRÓL

184.	1335.02.01.	19:52.	Almásszentmihály/ Sînmihaiu Almaşului (Kolozs m.) R	malom	Cs.5:409.; Gy.3:372.; K.1:72.
185.	1335.02.02.	19:54.	Zebyn/Szeben/ Sântion határában (Bihar m.) R	malomhely	J.348.; Gy.1:666.
186.	1335.02.11.	19:74.	Komyati/Komjáti/ ~ (Torna m.)	malomkerék malomhellyel	Cs.1:239.; K.1:773.
187.	1335.03.17.	19:109.	Thunugh/Tunyog/Tunyogmatolcs része (Szatmár m.)	malomhely	Cs.1:480.; M.222.; K.2:684.; N.315.
188.	1335.04.01.	19:167.	Files/Füles/ Barcs közelében (Somogy m.)	malom	Cs.2:606.
189.	1335.04.18- 25.	19:199.	Kysfoludzurchuk/Szörcsők/Karakó szörcsők (Vas m.)	4 malom	Cs.3:254.; K.1:687.; H.489.
190.	1335.05.04.u.	19:246.	Kopolch/Kapolcs/ ~ (Zala m.)	malom	Cs.3:67.; K.1:682.
	1335.11.27.	19:729.	Kopulch/Kapolcs/ ~ (Zala m.)		
	1338.06.07.	DF 200 862.; DF 230 022.	Kapolts/Kapolcs/ ~ (Zala m.)		
191.	(1335).05.06.	19:247.	Batizfalva/Batizfalva/Batizovce (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:255.; K.1:176.
192.	1335.06.10.u.	19:322.	Dobrakwthia/Dobra Kucá (Kőrös m.) HR	malom	L.174.
193.	1335.06.18.	19:350.	Seplak/Széplak/Krásna nad Hornádom (Abaúj m.) SK	malom	Cs.1:218.; Gy.1:145.; K.1:48.
194.	1335.07.03.	19:399.	Harabur/Garáb/Chrabrany (Nyitra m.) SK	malomhely	F.40.; K.2:260.; Gy.4:390.
195.	1335.08.01.	19:462.	Magyarad/Magyarád/Malinovec (Hont m.) SK	malom	B.153.; Gy.3:217.; K.1:593.
196.	1335.08.04.	19:468.	Romhan/Romhány/ ~ (Nógrád m.)	malom	Cs.1:106.; K.2:422.; Gy.4:290.
	1335.11.20.	19:711.		malom	
197.	1335.08.17.	19:514.	Marowcha/Marócsa/Moravce HR	malom telke	
198.	1335.08.21.	19:519.	Frichko/Fricskó/Fričovce (Sáros m.) SK	malom	Cs.1:294.; K.1:481.
199.	1335.08.27.	19:526.	Campo/Mező/Turopolje HR	malomhelyek	
200.	1335.09.15.u. 1336.03.24.	19:564. 20:142.	Nogmyhal/Nagymihály/Michalovce (Zemplén m.) SK	malmok,	Cs.1:385.; K.2:201.; L.423.
	1335.11.26. 1336.02.21. - 03.13. k.	19:726. 20:68.		4 malomhely	
201.			Gwlahaza/Gyulaháza/ Michalovce körüli Ény-ra (Zemplén m.) SK	malomhely	
202.			Petrouch/Petróc/Petrovce nad Laborom (Zemplén m.) SK	malom	Cs.1:359.; L.478.

203.			Stara/Sztára/Staré (Zemplén m.) SK	2 malomhely	Cs.1:364.; K.2:598.; L.577.
204.	1335.09.17.	19:566.	Kyseur/Kisőr/Stráže (Nyitra m.) SK	malom	Gy.4:441.
205.	1335.10.14.	19:614.	Sumus/Somos/Drienov (Sáros m.) SK	2 malom	Cs.1:310.
206.			Abram/Ábrahámfalva/Abrahámovce (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:255.
207.	1335.10.18.	19:621.	Teurynch/Törincs/Trenč (Nógrád m.) SK	malom	Cs.1:109.; K.2:676.; Gy.4:308.
208.	1335.11.04.	19:668.	Zyrocka/Szirákó/ Janík k. (Abaúj m.) SK	malom	Gy.1:149.;
209.	1335.11.18.	19:704.	Bachanag/Bacsonak/psz. Nagybakonak határában (Zala m.)	malomhely	Cs.3:31.; K.2:172.; H.94.
210.	1335.11.22.	19:716.	Nyuigh/Nyüved/Niuved (Bihar m.) R	malmok, malomhelyek	Cs.1:618.; J.307.; Gy.1:647.; K.2:264.
211.	1335.12.04.	19:742.	Halmuca folyó mentén (Zemplén m.)	malom	
212.	1335.	19:800.	Almagh/Almány/Gemerský Jablonec (Gömör m.) SK	malomhely	Cs.1:129.; Gy.2:481.; K.1:70.
213.	1335.	19:814.	Guepolth/Gyimót/Nagygyimót (Veszprém m.)	malom	Cs.3:232.; K.2:187.
214.	1335.	19:827.	Both/Bát/ Kaposvár körül (Somogy m.)	2 malom	Cs.2:590.
215.	1336.01.24.	20:30.	Zalowka/Szalóka/Szolovka (Bereg m.) UA	malomhelyek	Cs.1:525.; N.171.; L.540.
216.	1336.02.25.	20:79.	Bliznafew/Bliznafő/Szeszveté része (Kőrös m.) HR	malomhelyek	CSÁNKI 64.
217.	1336.03.10.	20:106.	Dubus/Dobos/Nagydobos (Szatmár m.)	malomhelyek	Cs.1:415.; M.129.; N63. K.2:181.
	1337.07.03.e.	21:375.		malmok	
	1337.07.08.	21:396.		malmok	
218.	1336.03.11	20:108.	Zubugya/Izbugya/Zbudza (Ung m.) SK	malmok	Cs.1:400.
219.			Vinna/Vinna/Vinné (Ung m.) SK	3 malom	Cs.1:400.; K.2:767.
220.			Molnustiba/Tiba/Tibava (Ung m.) SK	Molnustiba hely-név	Cs.1:387.; K.2:643.; L.592.
221.	1336.03.21.	20:131.	Balsanasscunfolua/Balsamasszonyfa/ Csákány körül (Vas m.)	háromkerekű házban egyke-réknyi malomrész	H.421.
222.	1336.05.09.	DF 262 644.	Meger/Megyer/ Sümeg határában É-ra (Zala m.)	malom, Molonzegh	Cs.3:82.; H.353.; Prti 2009. 57–60.

223.	1336.05.08.	20:234.	Kereplye/Kereplye/Kravany (Zemplén m.) SK	malom, malom- nak alkalmas helyek	Cs.1:352.; K.1:718.; L.301.
	1337.02.03.	21:50.		malomnak alkal- mas hely	
224.	1336.07.13.	20:295.	Jemnyk/Szepesárki/Jamník (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:259.; K.2:567.
	1343.08.29.	27:580.			
225.	1336.08.04.	20:321.	Breg/Breg/Bregi Koprovnički (Valkó m.) HR	malomhelyek	Cs.2:298.
226.	1336.08.14.	20:329.	Bead/Béd/Beadice (Nyitra m.) SK	malom 2 kereke	F.312.; K.1:182.; Gy.4:351.; L.106.
227.	1336.08.17.	20:332.	Marouch/Marót/Moroda (Zaránd m.) R	malom	Cs.1:739.; L.389.
228.	1336.09.18.	20:349.	PakascenthGurg/Pákaszentgyörgy/Bá- nok-szentgyörgy (Zala m.)	malmok	Cs.3:105.; K.1:161.
229.	1336.10.18. e.	20:388.	Potoufalua/Potfalva/Podersdorf am See (Moson m.) A	malom	Cs.3:685.; Gy.4:174. K.2:325.; L.471.
	1336.10.18.	20:390.			
230.	1336.11.10.	20:428.	Gorbonok/Gorbonok/Đurđevac környékén (Kőrös m.) HR	malomhelyek	CsÁNKI 67.; L.233.
	1336.12.20.e.	20:492.		3 malom	
231.	1336.10.17.	20:436.	Ryunuk/Rönök/ ~ (Vas m.)	malmok	Cs.2:789.; K.2:428.
232.	1336.11.27.	20:450.	Lucska/Lucska/Lúčky (Ung m.) SK	malomhely	Cs.1:394.; L.628.
233.	1336.12.08.	20:466.	Sarud/Sarud/Frankenau (Vas m.) A	malom	Cs.3:608.; K.2:410.; L.504.
234.	1336.12.18.u.	20:491.	Bedwhaza/Bedőháza/Bedevlea (Máramaros m.) UA	Malumvize folyó	Cs.1:446.; K.1:183.; Gy.4:122.; L.107.
235.	1336.	20:509.	Lednicza/Lednic/Lednica (Trencsén m.) SK	malom	Cs.4:71.; L.360.
236.	1337.01.01.	21:1.	Berench/Berencs/Branč (Nyitra m.) SK	malmok	K.1:199.; Gy.4:353; L.114.
	1337.11.18.	21:606.			
237.	1337.01.24.	21:30.	Bors/Bars/Stary Tekov (Bars m.) SK	malomhely, malom	Gy.1:429; L.103.
238.	1337.02.05.	21:55.	Huthka/Felsőhutka/Vyšna Hutka (Abaúj m.) SK	malmok	Cs.1:209.; Gy.1:92.; K.1:456.; L.203.
239.	1337.02.16.	21:67.	Kvrow/Küllő/Deutschkreutz része (Sopron m.) A	malomhely	Cs.3:616.; K.1:819.; L.352.

240.	1337.02.22.	21:76.	Thuruc/Turóc/ Kláštor pod Znievom k. (Turóc m.) SK	malom	MÁLYUSZ 102., 178.; L.607.
241.	1337.03.16.	21:111.	Thoty/Tóti/ Nagybaracska határában DK-re (Bodrog m.)	hajómalom	Cs.2:211.; Gy.1:730.
242.	1337.03.27.	21:145.	Ilua/Ilova/Ilova (Verőce m.) HR	malomhelyek	L.271.
243.	1337.04.11.	21:181.	Kék/Kék/ ~ (Szabolcs m.)	4 Moluntaua	Cs.1:517.; N.105.; L.297.
244.	1337.05.22.	21:280.	Pápai utasítás a veszprémi egyházmegyei pálosok birtokainak visszavételére	malmok	
245.	1337.06.12.	21:318.	Kwhydpordan/Kőhídpordány/Wulkaprodersdorf (Sopron m.) A	2 négykerekű malom	Cs.3:615.; H.410.; L.486.
	1338.01.07.	F.8.4: 316-318.			
	1338.01.07.	F.8.4: 314-316.; B.4:238-239.			
246.	1337.06.16.	21:333.	Nenye/Lukanénye/Nenince (Hont m.) SK	malomhely, malomárok, malom	B.160.; Gy.3:222.; K.2:54.; L.373.
			Palahtha/Palojta/Dolné Plachtince (Hont m.) SK	malomárok	B.67.; Gy.3:231.; K.1:87.
248.	1337.07.20.	21:420.	Abaij m-i birtokok felsorolása	3 malomhely	
	1337.07.31.	21:447.		3 malomhely	
249.	1337.08.07.	21:459.	Lekenye/Lekenye/Bohúňovo (Gömör m.) SK	malom	Cs.1:140.; I.2:583.; Gy.2:522.; K.2:24.
	1337.11.20.	21:613.			
	1337.11.20.	21:614.			
	1337.11.29.	21:625.			
	1339.11.01.	23:661.	Leklene/Lekenye/Bohúňovo (Gömör m.) SK	malom	
250.	1337.08.27.e.	21:501.	Peturkegoricha/ HR	malom	
251.	1337.09.07.	21:518.	Atya/Atya/Vámosatya (Bereg m.)	malomvám, malomhelyek	Cs.1:528.; Gy.1:528.; K.2:729.
	1337.09.26.	21:543.			
	1337.11.29.	21:627.			
	1339.02.06.	23:74.	Atthya/ Atya/Vámosatya (Bereg m.)	malmok, malomhelyek	
252.	1337.09.15.	21:530.	Somus/Sároskőszeg/Kysak (Sáros m.) SK	2 malom	Cs.1:301.; L.519.
253.	1337.09.22.	21:540.	Woynatyba/Vajna/Vojnatina (Ung m.) SK	kétkerekű malom	Cs.1:387.; L.625.
254.			Zobogya/Izbugya/Zbudza (Zemplén m.) SK	malom	Cs.1:400.; K.1:641.
255.			Petrowch/Petróc/Petrovce nad Laborcom (Zemplén m.) SK	malom	Cs.1:358.; K.2:343.

256.	1337.10.03.	21:552.	Felnemphy/Felnémeti/Miglécnémeti (Abauj m.)	malom	Cs.1:213.; Gy.1:121.;L.400.
	1338.05.12.	DL 71 540.			
	1338.06.25.	DL 71 540.			
257.	1337.10.17.	21:576.	Szebethke folyón (Zala m.)	malom	
258.	1337.12.12.	21:659.	castri Noui Montis Pestiensi/Buda/Budapest r. (Pest m.)	malom	
259.	1337.12.23.	21:674.	Léka/Léka/Lockenhaus (Vas m.) A	malom	Cs.2:715.;K.2:23.; H.336.
260.	1337.12.23.	21:675.	Beer/Bere/Berea (Szatmár m.) R	malomhely	M.116.;K.1:197.; L.112.;N.28.
261.	1337.	21:688.	Chavnik/Savnik/ Spišski Štiavnik (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:266.;L.521.
262.	1338.01.13.	DL 68 050.	Mascha/Mása/Ökörítőfülpös része (Szatmár m.)	malom	M.169.;N.167.
263.	1338.01.20.	DL 62 697.	Bolchysda/Bolcs/Berettyóújfalu r. (Bihar m.)	malom	Bu.3:212.; Cs.1:697.;J.217.; Gy.1:604.
	1338.03.29.				
264.	1338.02.06.	DF 261 753.	Kamun/Kámon/Szombathely r. (Vas m.)	kétkerekű malom	Cs.2:761.;K.1:677.; L.288.
265.	1338.02.20.	DF 261 772.	Garig	malmok	
266.	1338.02.25.	DL 40 767.	Kyusfoluzurchuk	2 malom	
267.	1338.03.15.	DF 259 846.	Gunchel/Göncöl/a mai Herendi erdő mellett DK-re (Baranya m.)	malomhely	Cs.2:486.; Gy.1:310.; Ko.295.
268.	1338.03.16.	DL 89 283	Welkene/Velkenye/Vlkyna (Gömör m.) SK	malom	Cs.1:149.; Gy.2:557.; K.2:750.
	1338.06.07	DL 40 777.; DL 89 284.		kétkerekű malom	
269.			Puthnuk/Putnok/ ~ (Gömör m.)		Cs.1:144.; Gy.2:536.; K.2:384.
270.	1338.03.29.	DL 76 568.; DF 210 463.	Gyozegh/Diószeg/Diosig (Bihar m.) R	2 malom	Bu.3:229.; Cs.1:606.;J.234.; Gy.1:613.
271.	1338.05.20.	DL 40 776.	Thogyon/Nivegy/ - Nagyvázsony- tól DDNy-ra (Zala m.)	malom	Cs.3:86.
	1339.04.11.	23:177.	Neuyg/Nivegy/ - Nagyvázsonytól DDNy-ra (Zala m.)	Molunlowt	
272.	1338.06.02.	DL 882.	Zemplén és Gömör m-i birtokok felsorolása	malomhelyek	
273.	1338.06.07.	DL 3163.	Halagus/Halyagos/ - Tornaszentandrás k. (Torna m.)	malomhelyek	Cs.1:238.

274.	1338.06.25.	G.80.; DF 200 863.	suburbium Wesprimiense/ Veszprémváralja/Veszprém r. (Veszprém m.)	malom	Cs.3:216.
275.	1338.07.13.	DL 49 901.	Cheusfeulde/ (Torna m.) SK	malom	
276.			Laak/ (Torna m.) SK	malom	
277.	1338.08.22.	DL 3173.	Bors/Bars/Stary Tekov (Bars m.) SK	malom	Gy.1:429.; L.103.
	1339.08.28.	23:519.		2 négykerekű malom	
	1339.08.28.	23:520.		malom	
278.	1338.09.12.	DF 248 186.	Kalade/Kaladé/ Drégelypalánk k. K-re (Hont m.)	malom	B.103. 309.; Gy.3:204.
	1338.10.02.	DF 248 186.			
	1338.10.02.	DF 248 187.			
	1338.10.10.	DF 248 188.			
	1339.02.07.	23:76.			
	1339.10.06.	23:611.	Kalada/Kaladé/ Drégelypalánk közeliében K-re (Hont m.)	malmok	
279.	1338.09.15.	DF 210 718.	Mogyartalya/Kistálya/Andomaktálya r. (Heves m.)	malomhely	Cs.1:72.; Gy.3:138.
280.	1338.09.24.	DL 3185.	Kandeluk/Kandatele/ (Tolna m.)	malomhelyek	Cs.3:432.
281.	1338.10.07.	DL 40 788.	Lehotka/Lehotka/Bartošova Lehotka (Bars m.) SK	malomárok, malomhely	L.103.
282.	1338.11.08.	DL 3198.	Sislowteluke/ (Bereg m.)	malomhelyek	
283.	1338.11.18.	DL 90 815.	Boxa/Baksa/Kokšov-Bakša (Abaúj m.) SK	malom	Gy.1:63.; L.330.
284.	1338.11.20.	DL 33 323.; DL 101 665.	Gozthouich/Gosztovity/ (Kőrös m.) HR	2 malom, ma- lomhelyek	CSÁNKI 7.
286.	1338.12.12	DF 230 361.	Topolchascengurg/ (Zala m.)	malmok, malom- helyek	
287.	1338.	DAP.1:1 71–172.	Göncruszka/ ~ (Abaúj m.)	malom	Cs.1:216.; Gy.1:136.; K.1:527.
288.	1339.01.05.	23:6.	Baganya/Bagonya/Bohunice (Hont m.) SK	malom	B.85.; Gy.3:176.; K.1:605.; L.263.
289.	1339.01.19.	23:41.	Molonzegh/ Malomszeg/ Drževce r. (Baranya m.) HR	Malomszeg név	Gy.1:299.
	1340.05.10.	24:302.			

290.	1339.01.20.	23:45.	Kaach/Kács/ ~ (Borsod m.)	malomhelyek	Cs.1:173.; Gy.1:778.; K.1:666.; L.285.
291.	1339.02.12.	23:81.	Torda m-i falvak felsorolása	malmok, malom- helyek	
292.			Gerend/Aranyosgerend/Luncani (Torda m.) R	malmok	Cs.5:706.; K.1:111.; L.85.
293.	1339.02.16.	23:85.	Egurzyg/Egerszeg/Vasegerszeg/ (Vas m.)	malom	Cs.2:745.; K.2:741.; L.633.
	1339.02.16.	23:86.			
294.	1339.03.11.	23:124.	Moroucha/Morócsa/Moravče (Zágráb m.) HR	malom	L.387.
295.	1339.04.24.	23:200.	Ismeretlen nevű birtok (Turóc m.) SK	malomhely, malomárok	
296.	1339.05.01.	23:230.	Zumbur/Zombor/Mezőzombor (Zemplén m.)	malom	Cs.1:367.; K.2:139.; L.400.
297.	1339.05.06.	23:246.	Scemere/Szemere/Répceszemere (Sopron m.)	malmok	Cs.3:631.; K.2:410.; H.463.; L.504.
298.	1339.05.23.	23:301.	Began/ (Kőrös m.) HR	malom	
299.	1339.05.24.	23:311.	Kurtuelis/Körtvélyes/Hrušovany (Nyitra m.) SK	malom	K.2:261.; Gy.4:415.; L.445.
300.	1339.05.25.	23:315.	Zarberen/Szárberény/Vörösberény (Zala m.)	malom, malom- hely	Cs.3:222.; K.2:778.; L.646.
301.	1339.06.07.	23:336.	Lezna/Leszna/Lesnė (Zemplén m.) SK	malom	Cs.1:355.; L.363.
302.	1339.06.18.	23:359.	Ismeretlen nevű Beszterce m-i birtok R	malom	
303.	1339.07.07.	23:404.	Herdegenshow/ ? /Uzovce határá- ban (Sáros m.) SK	malom	Cs.1:296.
304.	1339.07.22.	23:437.	Szentgyörgyfalva/Garamszentgyörgy / Jur nad Hronom (Bars m.) SK	2 négykerekű malom	Gy.1:477.; K.1:500.; L.226.
305.	1339.08.18.	23:501.	Molumfolua/Malomfalva/ Sziget- vár környékén (Baranya m.)	Malomfalva	Cs.2:505.
306.	1339.09.10.	23:542.	Betlem/Betlenfalva/Betlanovce (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:256.; K.1:209.; L.118.
307.	1339.09.15.	23:549.	Kugfolwa/Kutyfalva/Cuci (Fehér m.) R	malmok	Icz.58.; L.351.
	1339.09.15.	23:550.	Kugfolua/Kutyfalva/Cuci (Fehér m.) R		

308.	1339.10.19.	23:640.	Sumberg/ (Pozsony m.) SK	malom	
	1339.11.07.	23:668.			
	1339.11.23.	23:707.			
309.	1339.11.08.	23:678.	Malah/psz. Plešivec mellett (Gömör m.) SK	kétkerekű malom, malomhely	Gy.2:524.; L.473.
310.	1339.11.30.	23:721.	Zemeréd/Felsőszemeréd/ Horné Semerovce (Hont m.) SK	malom	K.1:90.
311.	1339.12.13.	23:736.	Aque Calide/Felhévíz/Budapest r. (Pilis m.)	malomkerekek, malmok	Cs.1:9.; Gy.4:634.
	1339.12.13.	23:737.			
312.	1340.01.13.	24:27.	Cytar/Csitár/ psz. Bernecebaráti határában K-re (Hont m.)	malom	B.103.; Gy.3:188.
313.	1340.02.24.	24:93.	Szászföldi települések felsorolása R	malmok	
314.	1340.03.05.	24:120.	Wyfolu/Tőkésújfalú/Klátova Nová Ves (Nyitra m.) SK	malomgát	Gy.4:479.
315.	1340.04.09.	24:220.	Jazurmegy/ (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:263.
316.	1340.04.10.	24:221.	Boya/Bóly/Bóly (Baranya m.)	malom	Cs.2:475.; Gy.1:289.; K.1:234.
317.	1340.04.21.	24:240.	Sember/Zember/Žemberovce (Hont m.) SK	malom	B.221.; Gy.3:265.; K.1:96.
318.	1340.04.23.	24:244.	Kaladey/Kaladé/ Drégelypalánk k. (Hont m.) SK	malom	B.130.; Gy.3:204.
319.	1340.04.27.	24:256.	Hennyngpataka/Mihályfalva/Višný Slavkov határában (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:263.; L.209.
	1342.02.11.	26:50.		malmok	
320.	1343.02.09.	27:59.		malom	
321.	1340.05.25.	24:333.	Zeben/Szeben/ psz. Sântion határában (Bihar m.) R	malomhelyek	J.348.; Gy.1:666.; L.120.
	1340.12.07.	24:723.		4 malom + malomhelyek	
	1342.12.06.	26:632.		malom	
322.	1340.06.01.	24:350.	Zevlen/Szőlen/Vel'ké Komálovce és Starý Tekov között (Bars m.) SK	malom	Gy.1:478.
323.	1340.06.11.e	24:373.	Molunzeg/Malomszeg/Tileagd közelében (Bihar m.) R	malmok, malomhelyek	J.294.; Gy.1:641.
	1340.06.14.	24:387.	Molunzeg/Malomszeg/Tileagd közelében (Bihar m.) R	Malomszeg név	
324.	1340.06.18.	24:396.	Felkezeu/Keszi/Gyulakeszi (Zala m.)	malom	Cs.3:71.; K.1:551.
	1340.	24:762.	Felkezy/Keszi/Gyulakeszi (Zala m.)		
325.	1340.07.01.	24:419.	Septer/Septér/Sopteriu (Kolozs m.) R	malmok	Cs.5:400.; Gy.3:370.; K.2:467.

326.	1340.07.07.	24:435.	Wrutzun/Orosztony/Orosztony (Zala m.)	malomhelyek	Cs.3:88.; K.2:287.
327.	1340.07.13.	24:440.	Zeuleus/Szölös/Sérsekszölös (Somogy m.)	malomhelyek	Cs.2:639.; K.2:469.
328.	1340.10.01.e.	24:568.	Coren/Koren/Korenovo	malom	Cs.69.; L.334.
	1340.10.01.	24:569.	(Körös m.) HR		
329.	1340.10.06.	24:585.	Barch/Borbála/Zámoly r. (Fejér m.)	malom	Cs.3:318.; Gy.2:348.; K.1:237.
330.	1340.10.06.- 10.13.	24:586.	Ewr/Nagyőr/Strážky (Szepes m.) SK	egykerekű felül- csapó malom;	Cs.1:264.
331.			Heymburg	kétkerekű felül- csapó malom	
332.	1342.12.02.	26:622.	Hewr/Őr/Strážky (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:264.; L.424.
333.			Hemburg/Hámbor/Brezovička (Sáros m.) SK	vizesárkos ma- lom	
334.	1340.11.14.	24:660.	Rozumberg/Rózsahegy/Ružomberok (Liptó m.) SK	malom	Gy.4:91.; K.2:426.
335.	1340.11.16.	24:664.	Demchkeulde/Demecsféle/Daruvár határában Ny-ra (Körös m.) HR	malmok	CsÁNKI.81.
336.	1340.11.26.	24:686.	Eche/Ehche folyón (Csanád v. Arad m.)	malom	
	1340.11.26.	24:687.			
	1340.11.26.	24:688.			
337.	1340.12.21.	24:741.	Gerzence folyón (Körös m.) HR	2 malom	
338.	1341.01.07.	25:10.	Kalc/ (Körös m.) HR	malom	
339.	1341.01.29.	25:85.	Nogech/Nagyécs/ psz. Gyórszentmárton határában (Győr m.)	2 malom	Cs.3:547.; Gy.2:584.; H.199.
340.	1341.02.04.	25:96.	Wyuar/Újvár/Hanigovce (Sáros m.) SK birtokai	malmok, malom- helyek	Cs.1:284.; L.618.
341.	1341.02.23.	25:129.	Gussubul/ Kisludas/Gusu (Fehér m.) R	malom	Icz.51.; Gy.2:172.; K.2:199.
342.	1341.03.11.	25:157.	Kamar v. Jankhaza/ (Nyitra m.) SK	malomhely	
343.	1341.03.21.	25:176.	Walko/Valkó/Váleni (Kolozs m.) R	malom, malmok	Cs.5:423.; Gy.1:681.; K.2:78.
344.	1341.04.12.	25:203.	Felső-Clokococh v. Breztouch (Körös m.) HR	malmok, malom- helyek	
345.	1341.04.26.	25:235.	Pápai utasítás a Szent Sír-rend lándoki rendházának egri püspök-ség területén lévő birtokainak visszavételére	malmok	
346.	1341.04.26.- 05.19.	25:236.	Erdewinata/Erdőinota/ psz. Szápár és Isztimér között (Veszprém m.)	malomhely + 2 malom	Cs.3:235.
347.	1341.05.19.	25:334.	Erdewynata/Erdőinota/ psz. Szápár és Isztimér között (Fejér m.)	malom	Cs.3:235.

348.	1341.04.30.	25:243.	Lazyna/ (Kőrös m.) HR	malom	
349.	1341.05.01.	25:264.	Thure/Töre/Turá (Bars m.) SK	malmok	Gy.1:481.; K.2:676.
	1341.05.03.	25:278.	Ture/Töre/Turá (Bars m.) SK		
350.	1341.05.11.	25:314.	Olkazmer/Alkázmér/Kazimír (Abaúj m.) SK	2 malom + Malomuize hely	Cs.1:352.; Gy.1:108.; K.1:702.
351.	1341.05.14.	25:320.	Pápai támogatás az egri püspökség birtokainak visszaszerzésére	malmok	
352.	1341.06.27.	25:428.	Fanchuka/Fancsika/Fāncica (Bihar m.) R	3 malom	Cs.1:607.; Gy.1:616.; K.1:426.
353.	1341.08.01.e.	25:523.	Hydweg/Hídvég/Sajóhídvég (Abaúj m.)	malomhely	Cs.1:349.; K.2:436.
354.	1341.08.05.	25:546.	Garak v. Zoldobag v. Vasary (Bihar m.)	malom	
355.	1341.08.17.	25:575.	Alsowkamaricha v. Felsewkaproncha (Kőrös m.) HR	malmok	
356.	1341.09.03.	25:612.	Hernanzeg/Hermánszeg/~ (Szatmár m.)	malom	Cs.1:476.; M.146.; N.109.; K.1:587.
357.			Therebes/Terebes/Túrterebe (Szatmár m.)	3 malom	Cs.1:435.; K.2:689.; N.302.
358.	1341.09.15.	25:643.	Kerekthow/Kerectó/ psz. Zatin határában (Zemplén m.) SK	malomvíz reke- sze	
359.	1341.09.15.- 22. között	25:647.	Solyumus/Solymos/Gyöngyössolymos (Heves m.)	malmok	Cs.1:69.; Gy.3:131.; K.1:547.; L.242.
	1342.02.27.	26:73.	Solmus/Solymos/Gyöngyössolymos (Heves m.)	3 malom	
	1342.05.23.	26:246.	Solyumus/Solymos/Gyöngyössolymos (Heves m.)	3 malom	
360.	1341.09.18.	25:655.	Egvrzyg/Egerszeg/Vasegerszeg (Vas m.)	malom	
361.	1341.09.27.	25:683.	Vaya/Vaja/ - Valcáu de Jos (Kraszna m.) R	malom	Cs.1:580.; Gy.3:521.
362.	1341.10.06.	25:712.	Wrs/Örs/Kővágóörs (Zala m.)	malmok	Cs.3:89.; K.1:800.
	1341.11.18.	25:807.	Kewuagoevrs/Kővágóörs/~ (Zala m.)		
363.	1341.11.08.	25:774.	Ceeb/Csép/ Bőcs és Köröm között (Zemplén m.)	molnár + malom	Cs.1:345.
364.	1341.11.25.	25:817.	Band/Bánd/~ (Veszprém m.)	2 malom	Cs.3:220.; K.1:159.
365.	1341.	25:862.	Scenthyd v. Oztorgathw v. Wyfolu (Győr m.)	malomhely	
366.	1341.	25:867.	Rozyna/Roszina/Rosina (Trencsén m.) SK	malom	Cs.4:180.; L.250.

1326 ÉS 1344 KÖZÖTTI OKLEVELES ADATOK A HAZAI VÍZIMALMOKRÓL

367.	1342.01.24.	26:30.	Gathaaly/Gatály/Gátaia (Krassó m.) R	malom	Cs.2:101.; Gy.3:483.; K.1:504.
	1343.04.04.	27:151.		malmok	
	1343.04.04.	27:152.			
368.	1342.01.25.	26:35.	Sabaria/Szombathely/ ~ (Vas m.)	malom	Cs.2:720.; K.2:591.
369.	1342.02.20.	26:63.	Almas/Almás/ (Vas m.)	malom + malom- helyek	
370.	1342.03.10.	26:91.	Sebes/ (Zala m.)	malmok, malom- helyek	Cs.3:101.
371.	1342.03.17.	26:109.	Hont m-i birtokok felsorolása	malmok, malom- helyek	
372.	1342.04.18.	26:146.	Késmárk/Késmárk/Kežmarok (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:251.; K.1:723.
373.	1342.04.25.	26:156.	Corona/Brassó/Brašov (Brassó környéke) R	malom	Gy.1:827.
374.	1342.05.01.	26:172.	Szolnok és Esztergom m-i birtokok felsorolása	malmok	
375.	1342.05.01.	26:175.	Olazy/Olaszi/Oradea r. (Bihar m.) R	2 malom + 2 kallómalom	Cs.1:600.; J.308.; Gy.1:648.; K.2:731.
376.	1342.05.01.	26:175- 176. k.	Lubliow/Lubló/ Stará L'ubovňa (Szepes m.) SK	malmok	Cs.1:249.; K.2:52.
377.	1342.05.07.	26:190.	Meldwr/Maldur/Podhorany (Szepes m.) SK	malom	Cs.1:263.; L.383.
378.	1342.05.15.	26:223.	Napakur/Napkor/ ~ (Szabolcs m.)	malom	Cs.1:522.; Gy.3:510.; N. 141.
379.	1342.05.20.	26:241.	Scenthywanfolua/Szentivánfalva/ Uraiújfalu r. (Vas m.)	malom	Cs.2:797.; K.2:560.; H.467.
380.	1342.08.01.	26:428.	Keuruseul/Köröselő/ Nick és Jákfa között (Vas m.)	2 malom	Cs.2:768.; H.318.
	1342.12.06.	26:633.			
	1342.12.06.	26:634.		malom	
381.	1342.06.04.	26:287.	Sember/Zsember/Žemberovce (Hont m.) SK	malom	B.221.; Gy.3:265.; K.1:96.
	1342.06.04.	26:288.			
	1342.07.01.	26:347.			
382.	1342.06.29.	26:340.	Vosyan/Varsány/Vârşand (Zaránd m.) R	malomhelyek	Cs.1:748.; L.245.
383.	1342.07.08.	26:365.	Berethyucz/ (Varasd m.) HR	malom	
384.	1342.08.01.	26:408.	Eus/Ős/Fântânele (Doboka m.) R	malomgát + malomhely	Gy.2:83.; L.616.
385.	1342.08.20.	26:443.	Rum/Rum/ ~ (Vas m.)	malom	Cs.2:789.; H.429.; K.2:430.
386.			Balase/Balozsaj/Meggyeskovácsi r. (Vas m.)	malom	Cs.2:735.; H.98.; L.97.
387.			Azzwn/Asszony/Vasasszonyfa (Vas m.)	Molunta-i út	Cs.2:734.; K.2:740.; H.86.

388.			Ryuidulew/ (Vas m.)	malomút	H.430.
389.			Chakan/Csákány/Csákánydoroszló r. (Vas m.)	malom	Cs.2:740.; H.144.
390.			Bakua/ (Zala m.)	malmok	
391.	1342.08.24.	26:452.	Lomperthaza/Lompertháza/Berehovo (Bereg m.) UA	malom	Cs.1:411.; Gy.1:532.
392.	1342.08.27.	26:456.	Bothmonustura/Bátmonostor/~ (Bodrog m.)	malmok	Gy.1:709.; K.1:176.
393.	1342.10.09.	26:529.	Apati/Apáti/Monostorapáti (Zala m.)	malmok, malom-helyek	Cs.3:18.; H.32.
394.	1342.10.16.	26:543.	Lepospach/Lépésfalva/Loipersbach (Sopron m.) A	malmok	Cs.3:617.; K.2:28.; H.337.
395.	1342.10.21.	26:552.	A királyné utasítja az erdélyi vajdát a kolozsmonostori apátság birtokainak visszaszerzésében való segítségére	malmok	
396.	1342.10.21.	26:553.	Gawa/Gáva/Gávavencsellő r. (Szabolcs m.)	malmok	N.78.; K.1:504.
397.	1342.11.15.	26:591.	Cheturtukhel/Csütörtökhely/ (Zala m.)	malom	
398.	1342.12.03.	26:626.	Zamul/ (Pozsony m.) SK	malom	
399.			Keer/Kér/Szamoskér (Szatmár m.)	malom	Cs.1:478.; M.160.; K.2:520.; N.138.
400.	1342.12.07.	26:635.	Nogkallo/Nagykálló/~ (Szabolcs m.)	Molnár Gál	Cs.1:507.; K.2:191.; N.138.
401.			Wzlar/Eszlár/Tiszaeszlár (Szabolcs m.)	Zarrazmolun	Cs.1:514.; K.2:650.; N.72.
402.	1342.12.09.	26:640.	Cozma/Kozma/Libickozma (Somogy m.)	malmok	Cs.2:622.; L.365.
403.	1342.12.09.	26:641.			
404.				5 malom + 1 malomhely	
405.	1342.12.22.	26:664.	Zala megyei birtokok felsorolásában	malmok, malom-helyek	
406.			Bykalya/Bikalja/ psz. Becsehely határában (Zala m.)	malmok, malom-helyek	Cs.3:36.; L.106.
407.	1342.12.22.	26:665.	Zemplén és Ung m-i birtokok felsorolása	malmok, malom-helyek	
	1343.05.30.	27:362.		malmok	
408.	1343.01.08.	27:16.	Checher/Csicser/Čičarovce (Ung m.) SK	malmok	Cs.1:389.; K.1:327.; L.156.
409.	1343.05.12.	27:297.	Radach/Radács/Radačov (Sáros m.) SK	malomvíz + malom	Cs.1:307.; K.2:392.; L.497.
410.	1343.01.15.	27:28.	Pernstein/Borostyánkő/Bernstein (Vas m.) A	malom debitum	Cs.2:712.; K.1:241.
411.	1343.01.15.	27:29.	Vytulnuk/Vitelnik/Vršac közelében DK-re (Krassó m.) R	malom	Gy.3:498.

412.	1343.01.19.	27:32.	Zomoyn/Szomajom/Kaposfő (Somogy m.)	malom + malom- hely	Cs.2:648.; K.1:683.; L.573.
413.	1343.01.25.	27:44.	Gewr/Diósgyőr/Miskolc r. (Borsod m.)	malom v. ma- lomhely	Cs.1:164.; Gy.1:774.; K.1:372.
414.	1343.03.08.	27:92.	Kayar/Kajár/Balatonfőkajár (Veszprém m.)	malom	Cs.3:236.; K.1:149.; L.95.
415.			Bosuk/Bozsok/Enying r. (Veszprém m.)	malom	Cs.3:224.; K.1:149.; L.95.
416.	1343.03.11.	27:100.	Maior Kemluk/Nagykemlék/Veliki Kalnik (Körös m.) HR	malomárok	L.420.
417.	1343.03.16.	27:115.	Zaka/Száka/Nagyberény környékén	malomhelyek	Cs.2:641.
418.	1343.03.22.	27:122.	Nempti/Németi/Lenti (Zala m.)	malmok, malom- helyek	Cs.3:12.; K.2:27.; H.369.
	1343.03.26.	27:132.		malmok, malom- helyek	
419.	1343.03.26.	27:134.	Tumey/Tomaj/Lesencetomaj (Zala m.)	malmok	Cs.3:116.; K.2:29.; L.363.
	1343.05.20.	27:324.	Thomoy/Tomaj/Lesencetomaj (Zala m.)	malom + malmok	
420.	1343.04.04.	27:150.	Thopolca/Tapolca/Gemerské Teplice (Gömör m.) SK	malmok, malom- helyek	Cs.1:148.; Gy.2:555.; K.1:661.
	1343.04.06.	27:163.			
421.	1343.05.01.	27:229.	Kalanda/Kalonda/ ~ (Nógrád m.) SK	malom	Cs.1:100.; Gy.4:255.; K.1:675.
	1343.05.05.	27:248.		2 malom	
	1343.05.14.	27:303.		malom	
	1343.07.21.	27:500.			
	1343.07.24.	27:506.			
	1344.05.05.	28:354.			
422.	1343.05.01.	27:232.	Kykche/Kötcse/ ~ (Somogy m.)	malmok	Cs.2:618.; K.1:799.
423.	1343.05.02.	27:240.	Prelaka/ Prelog (Körös m.) HR	malmok	
424.	1343.05.04.	27:246.	Veresvezzeu/Vörössvessző/Nagyberény könyékén (Somogy m.)	malmok, malom- helyek	Cs.2:655.
425.	1343.05.29.	27:361.	Thomalya/Tomalja/Šafárikovo (Gömör m.) SK	malmok	Cs.1:148.; I.4:127.; Gy.2:555.; K.2:667.
426.	1343.06.14.	27:400.	Solmus/Solymos/Gyöngyössolymos (Heves m.)	malomhely, ma- lomárok	Cs.1:69.; Gy.3:131.; K.1:547.; L.242.
427.	1343.06.22.	27:420.	Lelez/Lelesz/Leles (Zemplén m.) SK	malom+ egykori malom	Cs.1:337.; K.2:24.; L.362.
428.	1343.06.22.	27:421.	Feguemuk/Fegyvermek/Zbrojníky (Hont m.) SK	malom	B.114.; Gy.3:194. K.1:725.

429.	1343.07.21.	27:502.	Scenthalberth/Szentaltbert/Sajóörös kömyékén (Borsod m.)	malom	Cs.1:179.
430.	1343.07.24.	27:508.	Velica/ (Szepes m.) SK	malom	
431.			Vasych/ (Szepes m.) SK	malom, malomvíz	
432.	1343.07.29.	27:517.	Chombord/Csombord/Ciumbrud (Fehér m.) R	malmok	Icz.53.; Gy.2:138.
433.	1343.08.14.	27:546.	Poson/Pozsony/Bratislava	malom	K.2:370.; L.488.
	1343.09.14.	27:611.	(Pozsony m.) SK		
434.	1343.08.16.	27:551.	Bangarth/Bongárd/Bungard (Királyföld) R	Malomberch hegy	L.128.
435.	1343.08.22.	27:560.	Zompach/Szompács/Tófej határában (Zala m.)	malom + 3 elhagyott malomhely	Cs.3:112.
436.	1343.09.04.	27:590.	Kondo/Kondó/ ~ (Borsod m.)	malomhely	Cs.1:174.; Gy.1:782.; K.1:775.
437.	1343.09.13.	27:607.	Lesnyk/ (Körös m.) HR	malomgát	
438.	1343.10.17.	27:693.	Enyze/Enyice/Haniska (Abaúj m.) SK	malom	Cs.1:206.; L.188.
439.	1343.10.26.	27:723.	Benkwege/ (Zágráb m.) HR	malmok	
440.			Gurgeuey/ (Varasd m.) HR	malomhelyek	
441.	1343.11.11.	27:746.	Zenthmyhal/Szentmihály/Donji Miholjac (Baranya m.) HR	malomhelyek	Gy.1:390.; K.1:85.
442.	1343.11.26.	27:795.	Apathy/Apáti/Zalaapáti (Zala m.)	malomhelyek	Cs.3:28.; K.2:794.
443.	1344.01.13.	28:17.	Nogmezeu/ (Zemplén m.) SK	malom	
444.	1344.01.27.	28:51.	Kerechen/Kerecseny/Tizsakerecseny (Bereg m.)	malom	Cs.1:416.; Gy.1:542.
445.	1344.02.09.	28:72.	Jekul/Jekelfalva/Jaklovce	kétköves malom	Cs.1:259.; K.1:656.
		28:73.	(Szepes m.) SK		
	1344.03.04.	28:200.	Jekel/Jekelfalva/Jaklovce		
	1344.03.06.	28:203.	(Szepes m.) SK		
446.	1344.02.18.	28:162.	Zagrab/Zágráb/Zagreb (Zágráb m.) HR	malom	K.2:791.
447.	1344.03.14.	28:238.	Orman/Ormán/Boldogasszonyfa környékén (Baranya m.)	malomhely	Cs.2:594.; Gy.1:352.
448.	1344.05.01.	28:330.	Tur/Túr/Panyola környékén (Szatmár m.)	malom	Cs.1:481.
449.	1344.05.01.	28:333.	Swswk/Susuk/ Peresztég határában (Sopron m.)	malomhelyek	Cs.3:629.; H.344.
450.	1344.06.10.	28:438.	Vasarhel/Vásárhely/Somlóvásárhely (Veszprém m.)	malmok	Cs.3:215.; K.2:483.; H.448.
451.	1344.06.16.	28:454.	Scenthlazlou/Szentlászló/Vácszent-lászló (Pest m.)	malom	Cs.1:34.; L.622.
452.	1344.07.13.	28:498.	Thopolchazengurg/Tapolcaszentgyörgy/ (Körös m.)	malom	CSÁNKI.48.
453.	1344.07.13.	28:501.	Kerestur/Keresztúr/psz. Palárikovo határában (Nyitra m.) SK	malom	Gy.4:406.; L.602.

454.	1344.10.10.	28:684.	Molonan/Malonya/Tesárske Mlyňany r. (Bars m.) SK	malmok, malom- helyek	Gy.1:461.; K.2:87.; L.384.
455.	1344.10.15.	28:693.	S. Nicolaus/Szentmiklós/Malé és Vel'ké Zlievce (Nógrád m.) SK	malom	Cs.1:111.; K.1:95.;
456.	1344.11.16.	28:758.	Felpalasth/Palást/Plášťovce (Hont m.)	malom	B.166.; Gy.3:226.; K.2:308.
457.	1344.11.22.	28:768.	Germolth/Gyirmót/ ~ (Győr m.)	régi malom árka	Cs.3:549.; Gy.2:589.; K.1:544.
458.	1344.12.05.	28:793.	Lechnich/Lehnic/Lechnica (Szepes m.) SK	2 malom	L.361.

BIBLIOGRÁFIA

ANJOU = Anjou-kori oklevéltár. *Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavesium illustrantia 1301–1387.* Szerk. ALMÁSI TIBOR–BLAZOVICH LÁSZLÓ–GÉCZI LAJOS–KÓFALVI TAMÁS–KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–PITI FERENC–SEBŐK FERENC–TÓTH ILDIKÓ. Szeged–Budapest, 1990–.

B. = BAKÁCS ISTVÁN: *Hont vármegye Mohács előtt.* Budapest, 1971.

BALÁZS 1995. = BALÁZS GYÖRGY: Szárazmalmok. In: *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. Malomipar – vaskohászat – textilipar.* Szerk. ENDREI WALTER. Budapest, 1995. 70–84.

BARS = Bars vármegye népe. In: *Bars vármegye.* Szerk. BOROVSKY SAMU. Budapest, 1903. 146–168. [Magyarország vármegyéi és városai. CD-ROM. Budapest, 2004.]

BU. = BUNYITAY VINCE: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I–IV.* Nagyvárad–Debrecen, 1883–1935.

CS. = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, 1890–1913.

CSÁNKI. = CSÁNKI DEZSŐ: *Körösmegye a 15-ik században.* Budapest, 1893.

DL = Magyar Országos Levéltár, Budapest. Diplomatikai Levéltár.

ENDREI 1957. = ENDREI WALTER: Középkori munkamódszerek. *Századok* 91 (1957) 124–144.

ENDREI 1967. = ENDREI WALTER: A sokszerszámú munkagép. *Technikatörténeti Szemle* 4 (1967) 81–101.

ENDREI 1994. = ENDREI WALTER: Malom. In: *Korai magyar történeti lexikon (IX–XIV. század).* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Budapest, 1994. 441.

ENDREI 1995. = ENDREI WALTER: A magyar hajómalom. *Technikatörténeti Szemle* 21 (1995) 9–21.

F. = FÜGEDI ERICH: *Nyitra megye betelepülése.* Budapest, 1938.

G. = GUTHEIL JENŐ: *Veszprém város okmánytára 1002–1523.* A veszprémi egyházmegye múltjából 18. Veszprém, 2007.

GÁTHY 1832. = GÁTHY JÁNOS: A malmokról. *Tudományos Gyűjtemény* 16 (1832/1) 67–75.

GY. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest, 1963.

H. = HERÉNYI ISTVÁN: *Helytörténeti lexikon 800–1400. Nyugat-Magyarország az Árpádok és Anjouk korában.* Velem, 2000.

HÁ. = HÁZI JENŐ: *Pozsony vármegye középkori földrajza.* Pozsony, 2000.

HORVÁTH 1994. = HORVÁTH ZOLTÁN: A réz kohászata Agricola korában. In: *Agricola évszázada. Georgius Agricola (1494–1555) születésének 500. évfordulója alkalmából tartott ülészek előadásai.* Szerk. ZSÁMBOKI LÁSZLÓ. Miskolc, 1994. 37–56.

- ICZ. = ICZKOVITS EMMA: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Budapest, 1939.
- J. = JAKÓ ZSIGMOND: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest, 1940.
- JUHÁSZ 1991. = JUHÁSZ ANTAL: Malmok, molnárság, sütő vagy pékmeesterség. In: *Magyar néprajz III. Kézművesség*. Szerk. DOMOKOS OTTÓ. Budapest, 1991. 157–213.
- K. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest, 1997.
- KIS–KÖRMENDI 2006. = KIS PÉTER–KÖRMENDI TAMÁS: A garamszentbenedeki apátság alapítólevele. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemből*. Szerk. MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szeged, 2006. 51–69.
- KISS 2003. = KISS LAJOS: Kniezsa István és a történeti névtan. In: KNEIENZA ISTVÁN: *Helynév- és családnévviszágálatok*. Budapest, 2003. 13–28.
- KNEIENZA 1939. = KNEIENZA ISTVÁN: Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helységei. *Századok* 83 (1939) 167–187.
- KNEIENZA 2003. = KNEIENZA ISTVÁN: *Helynév- és családnévviszágálatok*. Budapest, 2003.
- KUMOROVITZ 1953. = KUMOROVITZ BERNÁT: *Veszprémi regeszták*. Budapest, 1953.
- L. = LELKES GYÖRGY: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Baja, 1998.
- M. = MAKSAI FERENC: *A középkori Szatmár megye*. Budapest, 1940.
- MÁLYUSZ = MÁLYUSZ ELEMÉR: *Turóc megye kialakulása*. Budapest, 1922.
- N. = NÉMETH PÉTER: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008.
- OKLSZ = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA: *Magyar oklevél-szótár. Lexicon vocabulorum Hungaricorum*. Budapest, 1902–1906.
- ORT. = ORTVAY TIVADAR: *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig I–II*. Budapest, 1882.
- PITI 2009. = PITI FERENC: Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XX. kötetéhez (1336). *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 130 (2009) 55–68.
- REISZIG 1903. = REISZIG EDE: Bars vármegye története. In: *Bars vármegye*. Szerk. BOROVSKY SAMU. Budapest, 1903. 293–426. [Magyarország vármegyéi és városai. CD-ROM. Budapest, 2004.]
- SMIČ. = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. I–XVII*. Eds. KOSTRENCIĆ, MARKO–SMIČIKLAS, TADIJA. Zagrabiae, 1904–1981.
- SZEMÁN 1994. = SZEMÁN ATTILA: Georgius Agricola De re metallica c. művének újabb magyarországi vonatkozású metszetei. In: *Agricola évszázada. Georgius Agricola (1494–1555) születésének 500. évfordulója alkalmából tartott ülészek előadásai*. Szerk. ZSÁMBOKI LÁSZLÓ. Miskolc, 1994. 89–104.
- TAKÁTS 1907. = TAKÁTS SÁNDOR: A magyar malom. *Századok* 41 (1907) 52–56., 143–160., 236–249.
- VAJDA 2003. = VAJDA TAMÁS: Hazai vízimalmaink 1301–1325 közötti okleveles adatai. In: *Középkortörténeti tanulmányok. A III. medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai*. Szerk. WEISZ BOGLÁRKA. Szeged, 2003. 193–213.
- VAJDA 2005. = VAJDA TAMÁS: Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmainkról. In: *Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai*. Szerk. MARTON SZABOLCS–TEISZLER ÉVA. Szeged, 2005. 193–220.
- VAJDA 2007. = VAJDA TAMÁS: Újabb adatok Árpád-kori vízimalmainkról. In: *Középkortörténeti tanulmányok 5. A: V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai*. Szerk. RÉVÉSZ ÉVA–HALMÁGYI MIKLÓS. Szeged, 2007. 211–245.
- VAJKAI 1995. = VAJKAI ZSÓFIA: Középkori malmaink. In: *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. Malomipar – vaskohászat – textilipar*. Szerk. ENDREI WALTER. Budapest, 1995. 36–47.

Data on Hungarian Watermills in Charters between 1326 and 1344

Among the charters issued between 1326 and 1344 in 528 ones can be found data on mills, mill places or millers. During these two decades significant development can be seen by the help of these diplomas. Firstly, in the middle of the 14th century the waterwheel moved by the water of the river became the power engine not only of graining, but also of mining and ore processing. Secondly, in the Hungarian Great Plane on those rivers with smaller falls and large fluctuation of water level where the river mills were not able to work, the adoption of water energy by some kinds of boatmills began. The environmental changes in connection with mills, dams and artificial channels often caused the diversion of brooks and smaller rivers, and made them flow to new directions.

According to the territorial and chronological distribution of charters, until the end of the age of the Árpáds (1301) the spreading of watermills in county Bars can be seen only in the southern parts inhabited by Hungarians, in the northern parts dwelled by Slavs the industrial using of water energy can be recognized only decades after 1301. This development was caused by the more intensive presence of the Hungarians and foreign dwellers, organized from the central territories of Hungary.

Nádori intézmény

A nádori ítélkezés és jogkör területi vonatkozásai a 13. század első felében

Az alábbiakban a nádori jogkör területi vonatkozásait foglaljuk össze, a 13. század első felére koncentrálva. Ennél régebbre részletes források híján nem nagyon lehet visszamenni, ráadásul a királyi udvartól véglegesen elszakadó nádori ítélkezés megvalósulását csak a 12–13. század fordulójától lehet bizonyítani.¹ Két kérdésre térünk ki részletesen: egyrészt, hogy a nádori ítélőszék már ebben az időben is folyamatosan mozgott-e az országban, vagy a nádorok többnyire egy helyen, a saját kúriájukban tartózkodtak, másrészt, hogy maga a nádori joghatóság az ország milyen földrajzi régióira terjedt ki. Bár ezek a kérdések nem előzmény nélküliek, és a szakirodalomban olvashatóak válaszok pl. a nádori joghatóság földrajzi határaival kapcsolatban, most kerül először sor egy megközelítőleg teljes forrásbázis alapján történő vizsgálatra.

Hogy a nádorispán saját kúriával rendelkezett, ahol ítélkezhetett is, arról 11. századi előzmények mellett² az 1222. évi Aranybulla is tájékoztat. Eszerint a nádor csak egy helyettes bírát tartson a saját udvarában („*in curia sua*”).³ Hogy a nádor ekkoriban mennyit tartózkodott ténylegesen az udvarában, és hány ítélete esik attól távol, azt Szovák Kornél elemezte egy kiváló tanulmányában.⁴ Pontosítani igyekezett azt az addigi álláspontot, hogy a nádor az 1230-as évektől kezdve a saját birtokán ítélkezett, ahol két alnádort tartott. Mindezt a 13. század első felére kivetítve a következőképpen igyekezett ellenőrizni: egyrészt hol működtek ebben az időben az alnádorok, másrészt a nádori oklevelekbe foglalt ügyek területi illetékessége hová esik, harmadrészt a nádori oklevelek hol keletkeztek. Szovák forráshiány miatt az első és a harmadik kérdésre csak hiányos feleletet tudott adni, míg a másodikat (egyes nádori ítéletek területi hovatartozását) nem elemezte ki részletesen 1248 előtt. Viszont Rátót nembeli Roland első nádori ciklusa (1248–1260)⁵ alkalmasnak látszott egy részletesebb vizsgálatra, mivel tőle nemcsak a legtöbb oklevél maradt fönt az Árpád-kori nádorok közül, de abban gyakran kitette a pontos kekezés mellett a keletkezési helyet is. Az oklevelek elemzése során Szovák megállapította, hogy a pozsonyi

¹ A szakirodalomban két ellentétes álláspont is olvasható ezzel kapcsolatban. Hajnik Imre véleménye szerint a nádor a 12–13. század fordulóján vált ki a királyi kúriából (HAJNIK 1899. 8–9., 33.), míg Váczy Péter, Hajnik nézetét bírálva, a folyamat kezdetét már a 12. század első harmadára (tkp. az országbírói tisztség megszületésének idejére) tette (VÁCZY 1938. 56–59.). A jelenlegi kutatás főként Váczy nézetét osztja, bár a későbbi dátum is meg-megjelenik. Magam, itt most nem részletezhető érvek alapján, úgy látom, hogy az önálló, királyi udvartól független nádori ítélőszék léte csak a 12–13. századfordulótól bizonyítható.

² Szent László III. törvénykönyvének 3. pontja szerint (DRMH I/1. 19.) ha a nádorispán „haza” („*domi*”) megy a királyi udvarból, akkor csak az udvarnokokra küldhet pecsétet – ekkor ugyanis még nem terjedt ki saját jogon mindenkre a bírói jogköre.

³ DRMH I/1. 35. Megismételték az Aranybulla 1231. évi megújításában is: DRMH I/1. 40.

⁴ SZOVÁK 1989.

⁵ Az egyes nádorok hivatali idejének és egyéb betöltött pozícióinak megállapítása itt és a továbbiakban ZSOLDOS 2011. 17–20. alapján történik.

ispáni címet is viselő Roland legtöbbször Pozsonyban keltezte oklevelét, és vélhetően ott tartotta a saját kúriáját is, és a többi ítélete is zömében az északnyugati régióba esik. Ez egy kölcsönös folyamat volt, ugyanis a nádort eleve azok kereshették föl, akik a közelben voltak, és így nem kellett nagy költségeket fordítani az utazásra.⁶

Írásunk első felében ugyanezt a teljességre törekvő elemzést végeznénk el a Roland előtti nádorok esetében. Természetesen némileg módosítani kell a módszertanon, hiszen a nádori oklevelek kelet helyét 1248 előtt – mint azt Szovák Kornél is megállapította – direkt módon mindössze két alkalommal tették ki.⁷ Így hát a nádori intézkedések területi vonatkozásait kell vizsgálni, hogy Rolandhoz hasonlóan megállapítható-e valamelyiküknél valamilyen területi súlypont, és ha igen, akkor az milyen összefüggésben áll a nádor által viselt ispáni címmel. 1213 és 1248 között biztosan 65 nádori és 4 alnádori oklevelet tudunk regisztrálni, és még jó néhány valószínűsíthető adat is ide vonható.⁸ Természetesen nem minden oklevél esetében tudunk területi vonatkozásokat megállapítani, ráadásul van, ahol *nem is érdemes* ilyet keresni. Az oklevelek mellett ugyanakkor több mint 70 olyan nádori vagy alnádori intézkedésről tudunk, amelyeket más írószerv foglalt írásba. Többségében az ún. *Váradí Regisztrum*ban maradtak fent ilyenek, de jó pár egyéb hiteleshelyi és királyi oklevél is említ nádori ítéleteket.

Ez a két csoport együtt már viszonylag reprezentatív mennyiséget képez egy vizsgálathoz. Ám ha abból indulunk ki, hogy a partikuláris ügyek esetében a nádort főként olyanok keresték föl, akik a közelében tartózkodtak, akkor az intézkedések közül *néhányat nem szabad* figyelembe venni. Ilyenek egyrészt a pannonhalmi vonatkozású ítéletek. Uros pannonhalmi apát mindig ügyelt arra, hogy a legmagasabb világi és egyházi bírói fórumok előtt tárgyalják az apátság ügyeit, ezért nem a területileg legközelebbi bírót kereste, hanem a rangban magasabbakat. Így sokszor a király elé állt, aki nem egyszer a nádori törvényszék elé utalta ügyét, máskor egyenesen a nádort kereste föl. Ezen ítéletek területi vonatkozása a monostor birtokállományának elhelyezkedésétől függ, és nem biztos, hogy az eljáró nádorok feltétlen a közelben tartották volna a székhelyüket. Ugyancsak ki kell zárni az azon népelemek fölötti intézkedéseket, akik hivatalból a nádori ítélőszék alá tartoztak (udvarnokok, besenyők). Itt ők nem választhattak, hogy magasabb szintű bírói fórumként kit keressenek föl.⁹ Szintén ki kell zárni azokat az eseteket, amikor a nádor külön királyi

⁶ SZOVÁK 1989. 299–303.

⁷ SZOVÁK 1989. 301.

⁸ Egy korábbi írásomban csak 61 biztos nádori diplomáról volt tudomásom ez időszakból (Szócs 2010. 434.), azóta látókörömbbe került további 4 biztos, és egy kérdéses, de erősen valószínűsíthetően ide tartozó nádori oklevél, valamennyi említés vagy tartalmi átírás formájában. Ezek: Barc fia Miklós és Ampod fia Dénes ítéletlevelei Zselic birtok ügyében (ÁÚO XI. 226–227.); Ampod fia Dénes egy bizonyáslevele 75 márka megfizetéséről (ÁÚO VI. 446.); Kán nembeli László 1245. évi birtokba iktató oklevelének említése (ÁÚO XI. 338–339.) ugyan egy hamis oklevélben maradt ránk (vö. RA 805. sz.), ám mivel az ott leírt adomány tényleg megtörtént, ezért alapos okunk van feltételezni, hogy a nádori oklevél létezett. Kissé bizonytalan Barc fia Miklós egy 1254-ben említett ítéletlevele (PRT II. 291.), amely tartalmilag hasonlít egy 1226-os oklevelére (PRT I. 677.), de valószínűleg mégsem arról, hanem egy önálló okleveléről van szó. A többi nádori oklevél tételes felsorolása megtalálható idézett munkámban.

⁹ Ilyen eset pl. az árpási besenyők ügye, akik 1224-ben a saját közvetlen előljárójuk, az ún. besenyőispán ellen emeltek panaszt (GYÖRFFY 1990. 127.), amit a nádornál kellett megtenniük, bárhol is tartotta az a székhelyét.

parancsra járt el egy ügyben, hiszen itt sem a gyakori tartózkodási helye (ha volt ilyen) dominált a személyének kiválasztásakor. Összességében csak azon eseteket érdemes figyelembe venni, ahol egyáltalán feltehető, hogy a nádori ítélőszék kiválasztását nem indokolta semmilyen különösebb ok, a felek valószínűleg azért álltak elé, mert ő volt a legkönnyebben elérhető (nagy)bíró. Bár a tévedés lehetősége itt is fennáll, de a *Várad Regisztrum* kisebb jelentőségű (lopással, testi sértéssel) foglalkozó ügyei, vagy a nem országos jelentőségű személyek közti perek ilyeneknek látszanak. Ha ezek földrajzi vonatkozásait összevetjük az adott nádor ispánságával, akkor a következő listát kapjuk (a nádor neve után zárójelben ispáni címe, majd az eset éve, a hely, zárójelben a megye, végül a forrás):

Mog	(bihari)	1206: Gyán, Bihar (Bihar m.) (RV 97. sz.) ¹⁰
Bánk	(pozsonyi)	1213: Szatmár, Malca (Szatmár m.) (RV 9. sz.) 1213: Nyüved (Bihar m.) (RV 19. sz.)
Miklós	(csanádi)	1213: Besenyő (Arad m.) (RV 62. sz.) 1213: Lazdi, Seusci (Bihar m.) (RV 64. sz.)
	(bodrogi)	1214: Szoboszló (Szabolcs m.) (RV 103. sz.)
Gyula	(soproni)	1215: Békés (Békés m.) (RV 116. sz.)
	(–)	1216: Szabolcs (Szabolcs m.) (RV 162. sz.)
Miklós	(soproni)	1219: Széplak, Szerep (Abaúj m.) (RV 175. sz.) 1219: Széplak, Medgyaszó (Abaúj, Zemplén m.) (RV 180. sz.) 1219: Folt, Bágya (Heves m.) (RV 189. sz.) 1219: Vasvári, Zsadány, stb. (Csanád, Arad, Temes m.) (RV 213. sz.) 1219: Körű (Heves m.) (RV 217. sz.) 1219: Nyír (Közép-Szolnok m.) (RV 220. sz.) 1219: Tiván, Tót (Heves m.) (RV 226. sz.) 1220: Körű (Heves m.) (RV 244. sz.) 1220: Körű, Peles (Heves m.) (RV 245. sz.) 1220: Pó (Külső-Szolnok m.) (RV 269. sz.) 1220: Ság (Szabolcs m.) (RV 275. sz.) 1221: Márok (Baranya) (RV 281. sz.) 1221: Arad (Arad m.) (RV 290. sz.) 1221: Gyad, Tata (Fejér, Komárom m.) (RV 308. sz.) 1221: Káta, Dengeleg (Pest, Nógrád m.) (RV 309. sz.) 1221: Vasvár, Tozár, Ják, Ság (Vas m.) (RV 313. sz.) 1221: Tozár, Zsedény (Vas m.) (RV 314. sz.) 1221: Köröslő (Vas m.) (UB I. 84–85.) 1219–21: Boglár (Fejér m.) (HO VIII. 19.)
Gyula	(soproni)	1223: Bart (Esztergom m.) (MES I. 241–242.) 1224: Menyhárt, stb. (Sopron m.) (UB I. 95.) 1224–25: Csecstó (Bodrog m.) (MES I. 247.)

¹⁰ A *Várad Regisztrum* eseteinél a Karácsonyi és Borovszky által megállapított új számozást használtam.

- 1225:¹¹ Ság (Csongrád m.) (MES I. 254–255.)
 1215–17, 1222–25: Herman, Vald (Vas m.) (ÁÚO VI. 435.)
 1215–17, 1222–25: Szilvás (Baranya m.) (ÁÚO XI. 225.)
 1215–17, 1222–25: Kecsen (Békés m.) (RV 358. sz.)
- Miklós** (soproni) 1226?: Csurgó, Zákány (Somogy m.) (ÁÚO VI. 442–443.)
- Dénes** (–)
 1227: Csurgó, Zákány (Somogy m.) (ÁÚO VI. 442–443.)
 1227: Hartyán (Nógrád m.) (ÁÚO VI. 445–446.)
 1227: Vég, Bán, Rékas (Baranya m.) (DSAd 28.)
 1228: Tapolca, Pukor (Pozsega m.) (CDCr III. 293–295.)
 1227–28: Zselic (Somogy m.) (CDCr III. 347–350.)
 1231:¹² Lévna (Nyitra m.) (DL 95 539.)
 1227–28, 1231–32: Pest-Kelenföld (Pest m.) (RA 492. sz.)
 1227–28, 1231–32: Ényed (Sopron m.) (ÁÚO VI. 511–512.)
 1232: Pordány (Sopron m.) (UB I. 139–140.)
 1233: Hof, Menyhárt (Moson m.) (UB I. 152.)
 1227–28, 1231–34: Kapornok, Lanch (Zala m.) (VESZPRÉM 94–95.)
- Dénes** (–)
 (bihari)
 (szolnoki)
 1235k.: Tumban (Bihar m.) (RV 387. sz.)¹³
 1236: Csepel (Hont m.) (CDS II. 11–12.)
 1236: Szántó (Zala m.) (HO VI. 30–34.)
 1236: Kapornok, Lanch (Zala m.) (VESZPRÉM 94–95.)
 1237: Süly (Pozsony m.) (CDS II. 21.)
 1239: Csenger (Szatmár m.) (ÁÚO VII. 77–78. és ÁÚO XI. 309–310.)
- László** (somogyi) 1244: Szentiván (Veszprém m.) (SZOVÁK 1996. 456–457.)
 1242–45: Szántó (Zala m.) (CD IX/7. 662–665.)
- Dénes** (somogyi) 1245–46: Szántó (Zala m.) (CD IX/7. 662–665.)
- István** (–)
 1247: Bela (Zala m.) (ZALA II. 285.)
 1246–47: Baksa (Baranya m.) (CD VII/1. 293–294.)
 1246–47: Szántó (Zala m.) (CD IX/7. 662–665.)
- Dénes** (pozsonyi) 1248: Szántó (Zala m.) (CD IX/7. 662–665.)
 1248: Karcsa (Pozsony m.) (CDS II. 217–218.)

A listán végigtekintve szembetűnő, hogy a nádorok ispánsága és az általuk hozott ítéletek földrajzi megoszlása között *semmilyen különösebb összefüggést* nem fedezhetünk föl. Még jobban kidomborodik ez, ha megvizsgáljuk azokat az eseteket, amikor az intézkedés éppen az ispáni megyéjükbe esett. Rögtön az első esetben Mog

¹¹ A nádori ítéletet a garamszentbenedeki apát foglalta írásba 1225. dec. 24-én, így valószínű, hogy az ítélet is ugyanerre az évre esett.

¹² Dénes 1234. évi oklevélben eladta az egyik ítélete után reá szállott Levna nevű földet, amit 3 év után sem akartak megvenni a rokonok és határosok. Így az ítéletnek 1231-re kellett esnie.

¹³ Nem lehet eldönteni, hogy az ítéletet Ampod fia Dénes, vagy Tomaj nembeli Dénes hozta. A kérdésnek annyiból nincs jelentősége, hogy kezdetben Tomaj nembeli Dénes sem tüntet fel semmilyen ispánságot okleveleiben.

nádor és bihari ispán a *Várad Regisztrum* egy későbbi bejegyzésének visszatekintése alapján a bihari várnépek és várjobbágyok, illetve egy klerikus közötti ügyben ítélt, nevezetesen a klerikusnak joga van-e bizonyos földekhez. Itt Mog jól láthatóan bihari ispánként hozott ítéletet Magnus klerikus javára, amit az is támogat, hogy a regisztrum bejegyzése ebben az esetben kiemelte, hogy a nádor ispán is volt egyben, mivel a lejegyző is lényegesnek vélte ezt.¹⁴ A következő ilyen eset, amikor Gyula nádor és soproni ispán a soproni csöböradók ügyében döntött a borsmonostori egyház javára: megparancsolta az adók beszedőinek, hogy az egyház népeinek soproni falvaiban ne szedjék be a csöböradót. Gyula szintén ispánként hozta meg az ítéletet, még ha oklevelében elsősorban nádornak is címezte magát, hiszen egy ispánt illető jövedelemről intézkedett Imre király privilégiuma alapján. Túrje nembeli Dénes nádor és pozsonyi ispán 1248-ban egy pozsonyi várjobbágyának csereföldet adott a régi földje ellenében. Ez is egyértelműen ispáni feladatkör, azaz itt sem nádorként intézkedett, hanem a másik hivatalához kötődő teendőit látta el. Furcsa mód tehát az összes olyan esetről ki lehet mutatni, ahol az ispánság és az ítélet egy megyébe esett, hogy ott nem nádori mivoltában intézkedett a tisztség viselője.

Éppen a *Várad Regisztrum* kínál néhány további érdekes példát a területi vonatkozások szempontjából. Mivel (Kálmán törvénye alapján) az ország összes székeskáptalanjában tarthattak istenítéletet, ezért az esetek többsége helyből került ki – az ország más pontjain élők a hozzájuk közel eső helyeket keresték föl.¹⁵ Viszont Várad esetében van néhány megmagyarázhatatlanul távoli megkeresés is. Ha a beazonosítható dunántúli és nyugat-felvidéki jogeseteket vesszük szemügyre, akkor azt tapasztaljuk, hogy ott mindig valamilyen főméltóság ítélt: királynéi udvarispán vagy országbíró,¹⁶ esetleg valamilyen megyéispán, aki a király környezetében tartózkodik, és a szöveg külön kiemeli, hogy királyi parancsra lett az eset bírója.¹⁷ Nem említenek külön királyi parancsot egy trencsényi vonatkozású ügyben, ahol Márton bolondóci ispán volt a bíró, sem egy Győr megyei esetről, amikor Miklós győri ispán ítélt.¹⁸ A legtöbb nyugat-magyarországi vonatkozású ügyben viszont a nádor¹⁹ vagy a helyettese²⁰ volt a bíró. Kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy a pl. Vas vagy Somogy megyei emberek elkezdték a pert a környékükön járó nádor vagy a helyettese előtt, és amikor az egyik kitűzött határnapra eljutott az ügymenet odáig, hogy már csak az istenítélet dönthetett, akkor a bíró az éppen aktuális tartózkodási helyéhez közel eső káptalanhoz küldte a feleket. A fenti esetekben pedig éppen a várad káptalan volt ez a legközelebbi hely, így kerülhettek az ország másik feléről

¹⁴ RV 97. sz. Általában nem írták oda a nádor ispáni címét, ha említik őt a bejegyzésekben.

¹⁵ A regisztrum helyneveit K. Fábrián Ilona vitte térképre, azon jól lemérhető a káptalan vonzáskörzete, l. K. FÁBIÁN 1997.

¹⁶ RV 312. sz. (1221): Nyitra és Bars m.; 339. sz. (1222): Somogy m.

¹⁷ RV 100. sz. (1214): Zala megyei ügyben királyi parancsra Salamon bácsi ispán ítélt; 274. sz. (1220): Zala és Somogy megyei ügyben Mika bihari ispán ítélt András parancsára; 327. sz. (1222): a pozsonyi ispán perlekedik Fejér megyeiekkel, a király által delegált bíró Oguz ispán; 268. sz. (1220): a zalai királyi lovászok és királyi tárnokok közti perben Demeter mestert bízta meg a király.

¹⁸ RV 371. sz. (1229); 270. sz. (1220)

¹⁹ RV 281. sz. (1221): Miklós nádor, Baranya m.; 308. sz. (1221): Miklós nádor, Fejér és Komárom m.; 313. sz. (1221): Miklós nádor, Vas m.; 314. sz. (1221): Miklós nádor, Vas m.

²⁰ RV 248. sz. (1220): *Fila vicarius palatini*, Somogy m.; 266. sz. (1220): *Fila vicarius palatini*, Tolna m.; 271. sz. (1220): Mór *vicepalatinus*, Komárom m.; 321. sz. (1221): Mór *vicepalatinus*, Bars (?) m.

származó emberek Váradra. A többi esetben is ez lehetett a magyarázat: az országbíró ugyanúgy a királlyal együtt mozgott az országban, ahogy a többi ispán is, aki a király környezetében tartózkodhatott (ez a királyi parancs emlegetése esetében egyértelmű, a bolondóci és a győri ispán esetén csak feltételezhetjük ugyanezt). Így a per egyes állomásának a helyszíne mindig változott, és kiszámíthatatlan volt, hogy hol fejeződik be. Ráadásul látható, hogy az egymás után következő bejegyzésekben többnyire közel esnek egymáshoz azok az esetek, amikor a nádort jelölik meg eredeti bíróként.²¹ Ezek szintén arra utalnak, hogy csak bizonyos időközönként szaporodtak meg a váradi káptalan azon ügyei, amikor a nádor küldte a feleket hozzájuk: nyilván, amikor a közelben tartózkodott.

Feltehetjük, hogy a nádor mozgásának valamiféle rendszert kellett követnie. Ezt egyfelől az a szükségszerűség is diktálja, hogy azok, akik az ítélőszéke előtt elkezdtek a pert, és egy későbbi hatánapra történő halasztás történt, megtalálhassák őt akkor is, amikor már nem a közelükben tartózkodik. Hogy mindez a felvetés a gyakorlatban is működött, arról a legrészletesebben Tomaj nembeli Dénes 1236. évi oklevele tájékoztat.²² A felperes, Zlaudus mester egy birtokhatár-perben beidézte a nádori ítélőszék elé a Zala megyei Szántó birtok ügyében a zalai udvarnokokat. 1236. június 24-én csak ő jelent meg a nádor előtt, az udvarnokok nem. A nádor egyre újabb és újabb hatánapokat jelölt ki a peres felek részére, ahol rendre csak a felperes jelent meg, az udvarnokok nem, sőt, azok az őket beidéző nádori poroszlóra támadtak. Az oklevélből kiderül, hogy Dénes nádor június 24. és július 21. között a Heves megyei Poroszlón volt, majd július 21-én Esztergomban, augusztus 27-én a Nógrád megyei Losonc közelében lévő Gálcson,²³ míg szeptember 21-én a Baranya megyei Cselejen. Zlaudusnak nem okozott gondot, hogy minden alkalommal megtalálja a nádort, sőt, az oklevél szerint a köztes időben hazament birtokára, Zala megyébe. Figyelemre méltó, hogy a nádor és a felperes Nógrád megyében volt augusztus 27-én, és szeptember 8-án Dénes azt rendelte el Zlaudus számára, hogy igazolja poroszlója szavahihetőségét. Szeptember 21-re Dénes már Baranya megyében, a Duna mellett tartózkodott, amikor Zlaudus felkereste őt a poroszlót igazoló Zala megyei és környékbeli tanúkkal és oklevelekkel.

Ha az időpontok közti különbséget nézzük (13 nap), és azt, hogy a tanúk és oklevelek összegyűjtése is némi időbe telhetett, akkor mindenképpen arra kell gondolnunk, hogy a felperes tudta, hogy nagyjából merre induljon, hogy a kitűzött hatánapra megtalálja a nádort. Ezt csak úgy lehetett megvalósítani, ha a nádor legalábbis egy rövid időre (1–2 hónapra) előre megtervezi az útvonalát, és ha valami sürgős királyi parancs el nem téríti ettől, akkor tartotta is magát ahhoz. Valószínű (sőt, szükségszerű), hogy idézések esetén a nádori poroszló nem csak a hatánapot mond-

²¹ Pl.: 1213: 9., 15., 19., 27., 62., 64. sz.; 1214: 89., 95., 97., 103., 105. sz.; 1219: 175., 180., 189., 213., 217., 220., 226. sz.; 1220: 244–245. sz. (ugyanekkor két alnádori eset: 248–249. sz.); 269. (alnádori: 271. sz.), 275., 277. sz.; 1221: 280–281. (alnádori: 282. sz.), 285., 288. (alnádori: 289. sz.), 290. sz.; 308–309., 313–314. sz. (alnádoriak: 318., 321. sz.); 1222: 333., 337. sz. Ezekon kívül néhány eset „magányosan” áll.

²² HO VI. 30–34.

²³ A 15. századi másolatban fennmaradt oklevél szövegében „*inlulunch in Galch*” szerepel. A szöveg a másolás során romlott, az „*inlulunch*” valójában: *in Lusunch* lehetett, hiszen az *l* betű könnyen összekeverhető a hosszított *s*-sel, ha a másoló nem érti a szöveget. Gálc (Gács) település Nógrád megyében volt, közvetlenül Losonc mellett.

ta meg a beidézett félnek, hanem *a helyet is*, bár erre az oklevelek nem tesznek utalást, vagy ha ő maga állította a feleket az ura elé, akkor tudta, hogy nagyjából hova kell vezetni őket.

Arra, hogy a nádor mozgása valamiféle terv szerint történt, egyéb források is utalnak, bár sajnos nem feltétlenül reprezentatív módon. Ha összevetjük a *Várad Regisztrum* két évének, 1220-nak és 1221-nek a helyszíni vonatkozásait, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy 1220-ban az összes ismert alnádori bírói tevékenység a Dunántúl területére esett az ügyek területi vonatkozását tekintve,²⁴ míg ahol magát Barc fia Miklós nádort jelölik meg bírának, azok mind a Felső-Tisza-vidékre vonatkoznak.²⁵ Ez mutat egy olyasfajta szabályszerűséget, hogy a nádor és a helyettesei az ország ellentétes régióit fedik le: amíg a nádor nem tartózkodik a Dunántúlon, addig megbízott alnádorai ítélték azon a területen. Miklós tehát elvileg úgy tervezte, hogy egy jó ideig nem tér vissza a Dunántúlra. 1221-ben nem ennyire egyértelműen, de a nádori bírói jelenléti területi vonatkozásai inkább dunántúliak,²⁶ ám ha ezen esetek istenítéleteit Váradon tartották, akkor Miklósnak arrafelé is meg kellett fordulnia a fentebb vázolt logika alapján. Miklós 1221. évi Vas megyei tartózkodását nem csak a regisztrum két Vas megyei esete mutatja, hanem az az 1221. évi oklevele is, amelyben a szintén ebben a megyében lévő Kőröselő birtokot osztotta föl a Ják nemzetség tagjai között.²⁷ Móric alnádor ugyanebben az évben vegyesen, dunántúli és kelet-magyarországi vonatkozású ügyekben is bíraskodott.²⁸ A többi évből még ennyi adat sem áll a rendelkezésünkre. Az 1220. év látszólagos szabályosságát így akár véletlennek (pontosabban a forráshiány generálta torzképnek) is minősíthetjük.

Ha megvizsgáljuk, hogy a nádori joghatóság milyen régiókra terjedt ki ebben az időszakban, akkor térképre kell vinni az összes nádori intézkedés területi vonatkozását. A tanulmány végén található térképen szerepel az összes olyan nádori és alnádori intézkedés, amelynél valamilyen területi vonatkozást lehetett megállapítani (amennyiben birtokperről van szó, úgy a birtok fekvését jelöltük meg, egyéb ügyekben a felperes vagy alperes származási helyét). A térképen egyedül a pannonhalmi vonatkozású esetek nincsenek feltüntetve, de ennek praktikus okai vannak, mivel az áttekinthetetlenül megterhelte volna a dunántúli régiót.

Amint az várható is volt a forrásadottságok miatt, a legtöbb helynév a Dunántúlra esik. A Felső-Tisza-vidék, az attól észak-északnyugatra eső megyék (Borsod, Heves, Nógrád), illetve a dél-délkeletre levők (Bihar, Külső-Szolnok, Közép-Szolnok) szintén nagyobb számban fordulnak elő. Ez részben annak is köszönhető, hogy a *Várad Regisztrum* ítéletei megnövelik ennek a vidéknek a súlyát (a 15 tiszántúli adatból 11 ebből a forrásból való, ráadásul két bizonytalan fekvésű Bihar

²⁴ RV 248. sz. (Somogy m.), 266. sz. (Tolna m.), 271. sz. (Komárom m.) és 249. sz. (talán Nógrád m.). E négy ítéletet három alnádor hozta (Fila, Petus, Móric).

²⁵ RV 244–245. sz. (Heves m.), 269. sz. (Külső-Szolnok m.), 275. sz. (Szabolcs m.)

²⁶ RV 281. sz. (Baranya m.), 308. sz. (Fejér és Komárom m.), 309. sz. (Pest és Nógrád m.), 313–314. sz. (Vas m.). Ám a 285. sz. Bihar megyei, ill. a 290. sz. Arad megyei vonatkozású.

²⁷ UB I. 84–85.

²⁸ RV 289. sz. (Temes m.), 321. sz. (Bars m.) Ugyancsak az ő jelenlétében kötöttek meg egy adásvételt egy, az Újfalu (*Nova villa*) határában lévő szőlőről, amit a tatái apát foglalt írásba. Ebből arra következtethetünk, hogy a Komárom megyei Újfaluról lehetett szó: ÁÚO I. 182–183. A *Várad Regisztrum* Móric még két bírói tevékenységéről tudósít 1221-ben (282. és 318. sz.), ám ezeket nem tudjuk helyhez kötni.

megyei, szintén a *Várad Regisztrum*ban szereplő helynevet fel sem tüntettünk). Erdély és környéke teljesen fehér folt – mindez egybevág azzal a már régóta megállapított ténnyel, hogy az erdélyi vajda joghatóságát a nádor nem, vagy csak elenyésző esetben keresztezte.²⁹ A délvidéki joghatóság tekintetében már megosztottabb a szakirodalom: Nyers Lajos szerint Szerém, Valkó, Pozsega és Verőce megyék felett a 15. század végéig joghatóságot gyakorolt a nádor, mivel nem tartoztak Szlavóniához.³⁰ Bár földrajzi értelemben tényleg van abban igazság, hogy az adott megyéket nem számolták Szlavóniához, azt látjuk, hogy a kérdéses időszakban a szlavón bán mégis gyakorolt joghatóságot ezen megyék felett is. A szlavón bán tényleges hatalma sokszor a Dráva folyóig kiterjedt, és a szorosabb értelemben Szlavóniához nem tartozó, de a Drávától délre eső („drávántúli”) megyékben a bán adót szedett és bírói joghatósággal is bírt. Mindez érvényes volt a folyón átnyúló megyék (Somogy, Zala) drávántúli részeire is.³¹ Mindez nem egyszer értelmezési zavarokhoz és hatásköri súrlódásokhoz is vezetett, amit az idők folyamán igyekeztek mérsékelni.³² A nádori ítéleteket megjelenítő térképen láthatjuk, hogy 1248 előtt három intézkedést is kimutathatunk a Drávától délre. Érdemes megvizsgálni ezeket közelebbről is, hogy itt vajon a még kellően ki nem forrott joghatósági határokról lehet-e szó.

Az egyik eset Bebek Detre nádor 1398. évi oklevelének említésében maradt fent. Bemutatták Garai Miklós 1383. évi oklevelét, amiben többek között átírták a hajdani István nádor 1247. évi, a Dráva és a Mura között fekvő Béla birtok ügyében kiadott oklevelét.³³ Mivel a per során ennek nem volt lényeges szerepe, ezért nem is részletezték bővebben. Bár nem tudjuk, hogy István szerepe miben merült ki (birtokba iktatott, avagy döntött egy peres ügyben), de az oklevél hitelét nincs okunk megkérdőjelezni. Más a helyzet (az 59-es számmal jelölt) Vízközzel, melyet IV. Béla adományozott, és parancsára László nádor iktatta birtokba az új tulajdonosokat. A birtok Somogy megyébe esik, de a Dráván túlra. Az adományt fenntartó oklevél hitelessége ugyan vitatható, de az adomány megtörténte is bizonyítható, így talán a nádori közreműködést sem kell semmisnek venni.³⁴ Viszont az iktatást az a László nádor hajtotta végre, aki somogyi ispán is volt egy személyben, így akár ebben a minőségében is végezhetette ezt a feladatot.³⁵ Az egyetlen, teljes egészében drávántúli vonatkozású terület a Pozsega megyei Tapolca és Pukor közti föld (50-es számmal jelölve). Az ezt fenntartó 1228. évi oklevél viszont hamis, és a nádori intézkedéseket tárgyaló részei egy másik, pannonthalmi vonatkozású nádori oklevélből lettek áttemelve – hogy ezen birtok kapcsán valaha is ítélt volna bármelyik nádor, nem bizonyítható.³⁶ A forrásokban viszonylag gazdag délnyugati területeken *összesen tehát három* nádori joghatósági jelenlét mutatható ki, ebből egy biztosan hamis, egy bizonytalan, egyről (Béla birtok kapcsán) pedig nem lehet eldönteni – jobb híján hitelesnek kell tartanunk. Ez egyfelől egy minimális ütközést jelent ugyan a báni jogha-

²⁹ Lásd pl. NYERS 1934. 13.; KRISTÓ 1979. 120–121.

³⁰ NYERS 1934. 13.

³¹ Minderre ld. WEISZ-ZSOLDOS 2010.

³² WEISZ-ZSOLDOS 2010. 478–480.

³³ ZALA II. 285. A térképen a 8-as számmal jelölt hely.

³⁴ WEISZ-ZSOLDOS 2010. 476.

³⁵ ÁÚO XI. 337–340.

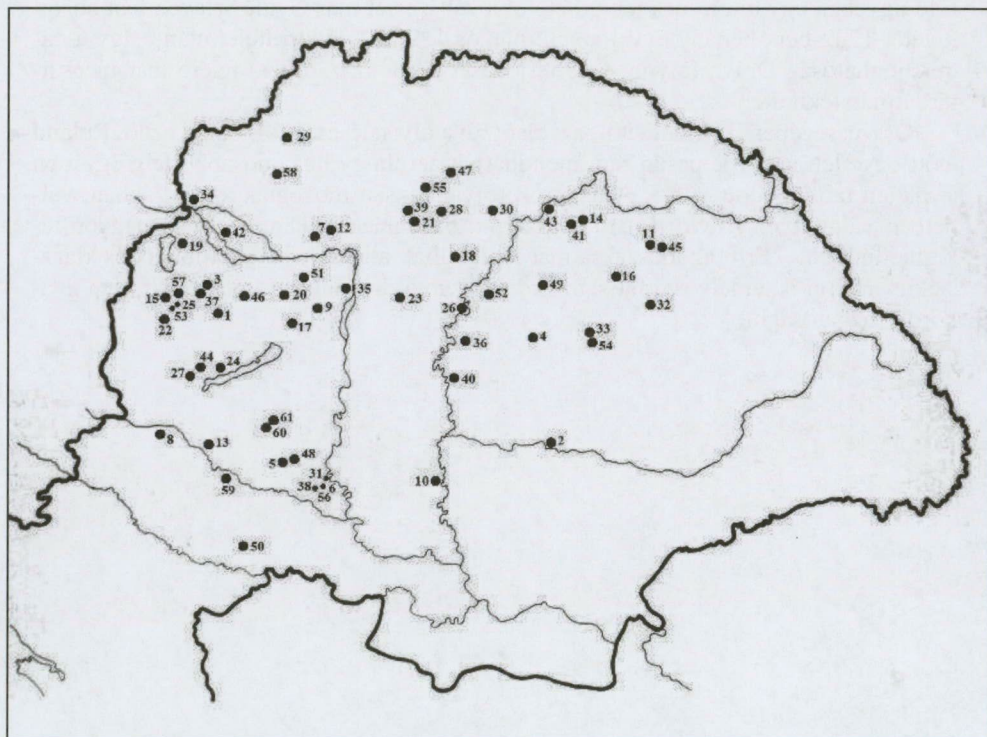
³⁶ CDCr III. 293–295. Hamis vagy interpolált voltára l. Szócs 2010. 434–435.

tósággal, ám úgy véljük, hogy a hitelesnek tekinthető jelenlét csekély száma mindenképpen arra utal, hogy a nádor *alapvetően* nem intézkedett a Dráván túl, már a 13. század első felében sem. Feltűnő egyébként, hogy az említett Pozsega megyei föld ügyében egy hitelesnek tekinthető oklevél szerint már Gyula szlavón bán hozott ítéletet 1232-ben, néhány évvel az állítólagos 1228-as nádori ítélet után.³⁷ Így a nádori joghatóság Dráva folyóig való terjedését a 13. század első felére már megszállárduhulnak tekinthetjük.

Összességében kijelenthető: az első hivatalviselését 1248-ban kezdő Roland előtt egyetlen nádor kapcsán sem mondhatjuk azt, hogy huzamosabb ideig egyetlen területen tartózkodott volna. A nádorok folyamatosan mozogtak az országban, vélhetően valamilyen (rövid távú) terv szerint, bár ennek mikéntjébe nem nagyon tekinthetünk bele. Erre az időszakra már kialakultak a nádori hivatali működés klaszszikus határai is, amely szerint sem Erdély, sem a drávántúli részek felett nem gyakorolt joghatóságot.

³⁷ DL 100 201., ÁÚO VI. 507–508.

MELLÉKLET

A nádori és alnádori intézkedések 1248-ig

1: Agyaglik (Veszprém m.) (PRT VIII. 288–289., vö. PRT VIII. 51.); 2: Arad (Arad m.) (RV 290. sz.); 3: Árpás (Sopron m.) (GYÖRFFY 1990. 127.); 4: Bajom (Békés m.) (RV 148. sz.); 5: Baksa (Baranya m.) (CD VII/1. 293–294.); 6: Bán (Baranya m.) (DSAd 28.),³⁸ 7: Bart (Esztergom m.) (MES I. 241–242.); 8: Béla (Zala m.) (ZALA II. 285.); 9: Boglár (Fejér m.) (HO VIII. 19.); 10: Csecstó (Bodrog m.) (MES I. 247.); 11: Csenger (Szatmár m.) (ÁÚO VII. 77–78. és ÁÚO XI. 309–310.); 12: Csepel (Hont m.) (CDS II. 11–12.); 13: Csurgó és Zákány közti föld (Somogy m.) (ÁÚO VI. 442–443.); 14: Egyházaskégény (Szabolcs m.) (DL 41010); 15: Ényed (Sopron m.) (ÁÚO VI. 511–512.); 16: Fancsal (Bihar m.) (RV 285. sz.); 17: Fehérvár (Fejér m.) (PRT I. 651–652.); 18: Folt (Heves m.) (RV 189. sz.); 19: Gálos ~ Legénytő (Moson m.) (UB I. 161–162.); 20: Gyad (Fejér m.) (RV 308. sz.); 21: Hartyán (Nógrád m.) (ÁÚO VI. 445–446.); 22: Hermán (Vas m.) (ÁÚO VI. 435.); 23: Káta (Pest) (RV 309. sz.); 24: Kesző (Zala m.) (DF 200 920.); 25: Köröselő (Vas m.) (UB I. 84–85.); 26: Körű (Heves m.) (RV 217., 244–245., 387. sz.); 27: Lanch ~ Kapornok (Zala m.) (VESZPRÉM 94–95.); 28: Lengyend (Heves m.) (RA 315. sz.); 29: Lévna (Nyitra m.) (DL 95 539.); 30:

³⁸ A 6., 38. és 56. település (Bán, Rékas, Vék) olyan közel esnek egymáshoz, hogy csak két ponttal jelöltük őket, a 6. pontot egyszerre az 56.-nak is megfeleltetve

Mályi (Borsod m.) (HO VIII. 30–32.); 31: Márok (Baranya) (RV 281. sz.);³⁹ 32: Nyír (Közép-Szolnok m.) (RV 220. sz.); 33: Nyüved (Bihar m.) (RV 19. sz.); 34: Ocol (Pozsony m.) (CDS II. 20–21.); 35: Pest-Kelenföld (Pest m.) (RA 492. sz.); 36: Pó (Külső-Szolnok m.) (RV 269. sz.); 37: Pordány (Sopron m.) (UB I. 139–140., 152.); 38: Rékas (Baranya m.) (DSAd 28.); 39: Romhány (Nógrád m.) (CDS II. 25–26.); 40: Ság (Csongrád m.) (MES I. 254–255.); 41: Ság (Szabolcs m.) (RV 275. sz.); 42: Süly (Pozsony m.) (CDS II. 21.); 43: Szabolcs (Szabolcs m.) (RV 162. sz.); 44: Szántó (Zala m.) (HO VI. 30–34., CD IX/7. 662–665.); 45: Szatmár (Szatmár m.) (RV 9. sz.); 46: Szentiván (Veszprém m.) (SZOVÁK 1996. 456–457.); 47: Széplak (Abauj m.) (RV 175. és 180. sz.); 48: Szilvás (Baranya m.) (ÁÚO XI. 225.); 49: Szoboszló (Szabolcs m.) (RV 103. sz.); 50: Tapolca és Pukor között (Pozsega m.) (CDCr III. 293–295.); 51: Tata (Komárom m.) (RV 308. sz.); 52: Tiván, Tot (Heves m.) (RV 226. sz.);⁴⁰ 53: Tozár (Vas m.) (RV 313–314. sz.); 54: Tumban (Bihar m.) (RV 387. sz.); 55: Tusnapolya (Nógrád m.) (CDS II. 25–26.); 56: Vék (Baranya m.) (DSAd 28.); 57: Vica (Sopron m.) (UB I. 218–219.); 58: Vicsap (Nyitra m.) (RA 856. sz.); 59: Vízköz (Somogy m.) (ÁÚO XI. 337–340.); 60: Zselic (Somogy m.) (ÁÚO XI. 226–227.); 61: Zselicszentjakab (Somogy m.) (DF 285 988.) Nincs feltüntetve bizonytalan fekvése miatt: Kecsen (Békés m.) (RV 358.); Lazdi (Bihar m.) (RV 64. sz.); Nagyhalom (Fejér v. Somogy m.) (PRT I. 651–652.)⁴¹

BIBLIOGRÁFIA

- ÁMTF = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, 1963–1998.
- ÁÚO = WENZEL GUSZTÁV: *Árpád-kori új okmánytár I–XII.* Pest–Budapest, 1860–1874.
- CD = FEJÉR, GEORGIUS: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Budae, 1829–1844.
- CDCr = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae I–XII.* Ed. SMIČIKLAS, TADIJA. Zagrabiae, 1904–1934.
- CDS = MARSINA, RICHARD: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II.* Bratislava, 1971–1987.
- DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.
- DRMH = BAK, JÁNOS–BÓNIS, GYÖRGY–SWEENEY, JAMES ROSS: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae I/1.* Schlacks, 1989.
- DSAd = RÁBIK, VLADIMÍR: *Középkori oklevelek a Nagyszombati Szent Adalbert Egyesület levéltárában (1181) 1214–1543.* Szeged, 2010.
- K. FÁBIÁN 1997. = K. FÁBIÁN ILONA: *A Várad Regestrum helynevei.* Szeged, 1997.
- GYÖRFFY 1990. = GYÖRFFY György: *A magyarság keleti elemei.* Budapest, 1990.
- HAJNIK 1899. = HAJNIK Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt.* Budapest, 1899.
- HO = *Hazai okmánytár. I–VIII.* Szerk. NAGY IMRE et alii. Győr–Budapest, 1865–1891.
- KRISTÓ 1979. = KRISTÓ GYULA: *A feudális széttagolódás Magyarországon.* Budapest, 1979.

³⁹ Nem dönthető el, hogy a Baranya megyei Mároklaluk közül melyikről van szó, de mivel egymás közelében feküdtek, ezért egy ilyen nagyléptékű térképen nem számít a különbség, vö. K. FÁBIÁN 1997. 92. (358. sz.)

⁴⁰ A települések nem lokalizálhatóak pontosan, ám az bizonyos, hogy a kemeji részekén helyezkedtek el, Györffy szerint Karcag tájékán (ÁMTF III. 142.). A falvak helyét Karcag környékére helyeztem el, amely a hozzávetőleges lokalizációhoz már elegendő.

⁴¹ Ez utóbbi település Fejér és Somogy megyébe is lokalizálható, vö. GYÖRFFY 1990. 132.

- MES = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV*. Ed. KNAUZ NÁNDOR et alii. Strigonii, 1874–1999.
- NYERS 1934. = NYERS LAJOS: *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386)*. Kecskemét, 1934.
- PRT = *A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B*. Szerk. SÖRÖS PONGRÁC. Budapest, 1902–1912.
- RA = SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–III/1–4*. Budapest, 1923–1987.
- RV = KARÁCSONYI, JOHANNES–BOROVSKÝ, SAMUEL: *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum*. Budapest, 1903.
- SZŐCS 2010. = SZŐCS TIBOR: *A nádori oklevéladás kezdeti szakasza*. In: "*Fons, skepsis, lex*". *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. ALMÁSI TIBOR–RÉVÉSZ ÉVA–SZABADOS GYÖRGY. Szeged, 2010. 429–436.
- SZOVÁK 1989. = SZOVÁK KORNÉL: *Rátót nembeli Róland nádor kúriája*. In: *A Dunántúl településtörténete VII*. Szerk. SOMFAI BALÁZS. Veszprém, 1989. 299–316.
- SZOVÁK 1996. = SZOVÁK KORNÉL: *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének kezdetei (1244–1387)*. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I*. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma, 1996. 422–462.
- UB = *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–III*. Hrsg. WAGNER, HANS–LINDECK-POZZA, IRMTRAUT. Graz–Köln, 1955–1979.
- VÁCZY 1938. = VÁCZY PÉTER: *A királyság központi szervezete Szent István korában*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Budapest, 1938. 33–69.
- VESZPRÉM = ÉRSZEGI GÉZA–SOLYMOSI LÁSZLÓ: *Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526)*. Veszprém, 2010.
- WEISZ–ZSOLDOS 2010. = WEISZ BOGLÁRKA–ZSOLDOS ATTILA: *A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl*. In: "*Fons, skepsis, lex*". *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. ALMÁSI TIBOR–RÉVÉSZ ÉVA–SZABADOS GYÖRGY. Szeged, 2010. 469–482.
- ZALA = *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II*. Szerk. NAGY IMRE et alii. Budapest, 1886–1890.
- ZSOLDOS 2011 = ZSOLDOS ATTILA: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, 2011.

*Territorial Aspects of the Palatinal Jurisdiction and Authority
in the First Half of the Thirteenth Century*

The author of the present study examines the territorial authority of the palatine (Latin: *comes palatinus*, Hungarian: *nádorispán*) between 1205 and 1248. The palatine was the highest secular judge after the king in the medieval Kingdom of Hungary. The author sets out from the example of Roland. Roland was palatine and *comes* (Hungarian: *ispán*, 'local lord', i.e. royal governor) of Pozsony county (Hungarian: *megye*) between 1248 and 1260. His activity mainly focused on the north-western area of the realm, where he held the office of *comes comitatus Posoniensis*. There is no documentary evidence, however, informing us that prior to 1248 the office of the palatine concentrated only on a particular region, or the territorial respect of the palatinal measures was connected with the office of the *comes comitatus*, that the palatine held. The established borders of the palatinal jurisdiction emerged already in the first half of the thirteenth century. Nevertheless, Transylvania and the parts lying beyond the river *Dráva* formed separate entities. Although some measures can be associated with the parts lying beyond the river *Dráva*, one of them appears in a false charter, while in the other case the palatine took measures as *comes* of this area. Only one case can be identified as a real palatinal measure, but from the statistical point of view it is insignificant.

A nádori congregatio intézménye Druget Vilmos nádorsága alatt

Mátyás király 1486. évi, úgynevezett nagyobbik dekrétumának 1. törvény-cikke megszüntette a nádori közgyűlés (*congregatio generalis palatini*) és a kihirdetett közgyűlés intézményét, és megtiltotta, hogy a jövőben bár-mikor is tartsanak.¹ Egy közel két évszázados intézmény végét jelentette ez a tör-vény. Ez alatt a két évszázad alatt, igaz, kisebb-hosszabb szünetekkel, de működött a nádor vidéki bíraskodása.

A hazai szakirodalom

A nádori közgyűlés intézménye a kevésbé feldolgozott témák közé tartozik. A hozzá kapcsolódó szakirodalom nagy része a 19. század második felében és a 20. szá-zad elején jelent meg. Ezen tanulmányok és cikkek megírásánál még kevesebb forrás, vagyis oklevél állt a kutatás rendelkezésére. Ezért néhol hiányosak az egyes szerzők információi. Jó példa erre Gábor Gyula monográfiája,² ahol időrendi sorrendben felso-rolta a Gilétfi Miklós nádorsága alatt tartott *congregatiokat*, ám vannak olyan helyszi-nek, amelyekről oklevelek hiányában még nem tudott. Ezen felül Gilétfi Miklós ná-dorságához kötött egy 1342. május 13-i *congregatiót*, jöllehet ekkor még Druget Vilmos töltötte be a tisztséget. Istványi Géza nagy tanulmányában vázolta a közgyűlés és azon belül a nádori közgyűlés fejlődését, beleértve a melléktartományokat is, továbbá a nádori közgyűlések jellemzőit is ismertette.³ Fontos még Tringli István tanulmánya, amiben néhány új szempontra is rávilágított a nádori közgyűlés intézményével kapcsola-tosan.⁴ Ma már a teljes forrásanyag rendelkezésre áll Druget Vilmos közgyűléseinek kutatásához, ennek segítségével teljesebb képet kaphatunk az intézmény kialakulá-sáról és fejlődéséről, továbbá a nádori tisztség hatáskörével kapcsolatban is bővül-hetnek az ismereteink.

A nádori közgyűlés intézményének fejlődése⁵

IV. László uralkodása alatt fokozódott a zűrzavaros állapot és nélkülözhetet-lenné vált a vidéki bíraskodás rendszeressé tétele. A korábbi szokásokkal ellentétben ekkor már nem a király, hanem a nádor utazott el vidékre. Fontos, hogy ekkor a nádor a vidéki bíraskodáshoz még a királytól kapott engedélyt.⁶ Egy 1291-ben hozott tör-

¹ DRH 268.

² GÁBOR 1908.

³ ISTVÁNYI 1939.; ISTVÁNYI 1940–41.

⁴ TRINGLI 1997.

⁵ Az intézmény fejlődését részletesebben ISTVÁNYI 1939. és ISTVÁNYI 1940–41. mutatta be, magam is erre támaszkodom e fejezetben, azonban terjedelmi korlátok miatt csak az általam tárgyalt Druget Vilmos nádorságát megelőző időszakot vázolom. Ehhez a korszakhoz kapcsolódik továbbá ZSOLDOS 2003. is, amely részletesen elemzi a kiskorú IV. László uralkodásának kezdeti időszakát, illetve kitér arra, hogy miként kötődik ehhez az időszakhoz a vidéki bíraskodás fórumainak, köztük a nádori köz-gyűlésnek, az át- illetve kialakulása.

⁶ ISTVÁNYI 1939. 53.

vény (1291. évi 14. tc.) elrendeli nádori *congregationok* tartását a megyék számára.⁷ Kialakulásának kezdeti időszakában azonban még csak egy-két megyébe utazott el a nádor királyi mandátum alapján.⁸ Az interregnum alatt és I. Károly uralkodásának bő első felében az ország-egyesítő harcok miatt a nádori közgyűlések elmaradtak, és így a bűncselekmények száma is növekedésnek indult. Ezt a problémát a megyei hatóság – nádori igazságszolgáltatás hiányában – szándékozta orvosolni. Ennek köszönhetően a megyei bíraskodás intézményének egyre nagyobb szerep jutott.⁹

Tringli István azt hangsúlyozta, hogy az önálló nádori törvényszékek kialakulásában annak is nagy szerepe lehetett, hogy a 13. század végén és a 14. század elején önálló politikát folytató tartományurak viselték a nádori címet. Példának hozta Kőszegi Jánost, aki 1288-ban Sárváron tartott gyűlést, és nem a király, hanem Vasvár megye összes nemeseinek akaratából.¹⁰ Kristó Gyula kutatásaiból ismerhetjük a tartományurak közgyűléseit. Tapolcsány faluban tartotta közgyűléseit Csák Máté a saját nevében, Aba Amadé pedig hasonlóképpen Zemplénben.¹¹ A nádorok ezután már saját jogon tartották a közgyűléseket.¹²

Az intézmény történetében igen fontos az általam tárgyalt időszak, hiszen, bár már jóval korábban is tartottak nádori közgyűlést, csak Druget Fülöp nádorsága alatt kezdett rendszeressé válni.

Istványi Géza kitért arra, hogy Nápolyban is létezett már a nádori *congregatio*hoz hasonló intézmény: a *generalis inquisitio*k. Ezek másképp folytak le, mint a nádori közgyűlések, de feladatuk hasonló volt. Istványi szerint I. Károly a nádori *congregatio* intézményében fedezte fel az otthoni (nápolyi) *generalis inquisitio*t, és éppen ezért szorgalmazta ennek az intézménynek az újbóli elterjedését, és talán nem véletlen, hogy a nápolyi származású Drugetek alatt válik ismét rendszeressé a nádori közgyűlés intézménye.¹³ Csukovits Enikő azonban arra mutatott rá, hogy a nápolyi és magyarországi igazságszolgáltatási rendszer belső fejlődés eredménye, a kettő közötti hasonlóságok pusztán „hasonló igények hasonló kielégítéséből fakadnak”, s hogy a nádori közgyűlés intézményének eredete már korábbra, az Árpád-kor második felére visszavezethető.¹⁴

Azért esett a választásom a három Druget közül Vilmosra, mert elődeivel elmentésben nádorsága alatt már jóval több közgyűlést tartott, ez köszönhető annak, hogy 8 évig viselte a nádori tisztséget. Kiemelkedő év ebben a tekintetben 1335 és 1341: az előbbi év folyamán 14, az utóbbi alatt pedig 18 megtartására került sor.

1333

Bár hivatalosan Vilmos csak 1334-től töltötte be a nádori tisztséget, találni azonban egy olyan oklevelet, amely szerint 1333. július 27-én Patak faluban Zemplén és Ung megye számára az oklevél tanúsága szerint Vilmos nádorként (*palatinus et iudex*

⁷ UGDS I. 174.

⁸ ISTVÁNYI 1939. 56.

⁹ ISTVÁNYI 1939. 57–58.

¹⁰ TRINGLI 1997. 394.

¹¹ KRISTÓ 1979. 203. Továbbá részletesen elemzi ezt az időszakot ZSOLDOS 2010. és ZSOLDOS 2011.

¹² TRINGLI 1997. 394.

¹³ ISTVÁNYI 1939. 66.

¹⁴ CSUKOVITS 2009. 50.

1. térkép: A nádori közgyűlések időpontjai és helyszínei 1334-ben.

cumanorum)¹⁵ tartott közgyűlést. A későbbiek folyamán találunk arra példát, hogy a nádor helyettese tartja meg a közgyűlést, de arra nem, hogy az nádori címmel ruházna fel magát. Zsoldos Attila azzal kapcsolatban, hogy a 14. század első évtizedében hogyan viselhette egyszerre több személy a nádori címet, arra a következtetésre jutott, hogy esetükben nem beszélhetünk önkényes címbirtoklásról.¹⁶ Druget Vilmos kapcsán az utóbbiról lenne szó? Mivel 1333-ban július 27. után Vilmos kizárólag nádori helyettesként szerepel¹⁷, így igen nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy ebben az egy esetben pusztán elírásról van szó.

1334

A közgyűlés időpontja ¹⁸	Helyszín	Mely megyé(k)nek tartotta
Július 5–9.	Püspöki ¹⁹	Bihar
Július 19–23.	Záhony ²⁰	Szabolcs és Bereg
Július 26–30.	Patak ²¹	Zemplén és Ung
Augusztus 4–8.	Kassa ²²	Abaúj és Sáros

¹⁵ DL 57 299.; ANJOU-OKLT. XVII. 383. (Ezen forráskiadvány esetén mindig a regesztaszámokra utalok.)

¹⁶ ZSOLDOS 2011. 289.

¹⁷ Pl. ANJOU-OKLT. XVII. 465., 474., 477., 497., 510., 521.

¹⁸ A közgyűlések időpontjánál az első és utolsó napot tüntettem fel. A zárónapokban azonban nem lehetünk teljesen biztosak, ugyanis elképzelhető, hogy tovább tartott a gyűlés, azonban ezekről már nem maradt fenn oklevél.

¹⁹ DL 38 149., 38 639.

²⁰ DL 50 976–79., 83 055., 76 489., 78 926., 31 225., 51 043.

²¹ DL 76 491.

²² DL 2802., 58 479.

Druget Vilmos nádorsága első évében összesen három közgyűlést tartott, azokat is egymáshoz igen közeli időpontban és helyszíneken.

1335

A közgyűlés időpontja	Helyszín	Mely megyé(k)nek tartotta
Május 15–17.	[Balassa]Gyarmat ²³	Nógrád és Hont
Május 29–Június 1.	Bars ²⁴	Bars
Július 26–29.	Pozsony ²⁵	Pozsony és Moson
Augusztus 2–5.	Sopron ²⁶	Sopron
Augusztus 7.	[Sajó]Királyi (albíró tartotta) ²⁷	Gömör
Augusztus 9–13.	Tapolca ²⁸	Zala és Veszprém
	Váradelőhegyi monostor mellett ²⁹	Bihar és Kraszna
Szeptember 18–21.	Szatmár[németi] ³⁰	Szatmár és Ugocsa
Szeptember 27–30.	Gelénés ³¹	Szatmár
Szeptember 28.	Záhony ³²	Szabolcs és Bereg
Október 6–10.	[Sáros]Patak ³³	Zemplén és Ung
Október 12–16.	Szihalom ³⁴	Hevesújvár, Torna és Borsod
Október 25–28.		

Az 1335. év bővelkedett közgyűlésekben. A nádor már május közepén (május 15.) elkezdte vidéki bíraskodásának körútját, amely egészen október közepéig tartott. A térképen látható, hogy a nádor útvonala majdnem egy szabályos „kört” ír le. Augusztus 2-án Sopronban nyit gyűlést Druget Vilmos, majd augusztus 9-én Tapolcán. A nagy távolság miatt feltételezhetnénk, hogy a tapolcai közgyűlést az alnádor tartotta, de ő eközben Gömör megyében, Királyiban tartott közgyűlést. A másik érdekesség, hogy szept. 27-én Szatmárban kezdődik közgyűlés Szatmár és Ugocsa megye számára, másnap már a szomszédos Gelénés faluban nyit csak Szatmár megye számára – mivel a két település elég közel feküdt egymáshoz, elképzelhető, hogy a kettő között volt a közgyűlés helyszíne, így az oklevelek szövegébe hol az egyik, hol a másik település került.

²³ ANJOU-OKLT. XIX. 271.

²⁴ ANJOU-OKLT. XIX. 302., 308–309.

²⁵ ANJOU-OKLT. XIX. 455.

²⁶ ANJOU-OKLT. XIX. 474., 476–477.

²⁷ ANJOU-OKLT. XIX. 479.

²⁸ ANJOU-OKLT. XIX. 504–505a.

²⁹ ANJOU-OKLT. XIX. 572.

³⁰ ANJOU-OKLT. XIX. 588.

³¹ ANJOU-OKLT. XIX. 591.

³² ANJOU-OKLT. XIX. 603–604., 606.

³³ ANJOU-OKLT. XIX. 619.

³⁴ ANJOU-OKLT. XIX. 639.

2. térkép: A nádori közgyűlések időpontjai és helyszínei 1335-ben.

1336

Ebből az évből nem maradt fenn közgyűlésről oklevél, és utalás formájában sem tudunk egyről sem, így feltételezhető, hogy Druget Vilmos egyáltalán nem is tartott ilyeneket.

1337

A közgyűlés időpontja	Helyszín	Mely megyé(k)nek tartotta
Május 27–Június 1.	Középnémeti ³⁵	Újvár, Sáros és Zemplén
Június 3–8.	Záhony ³⁶	Ung, Bereg és Szabolcs
Június 10–14.	Gelénes ³⁷	Szatmár és Ugocsa
Június 17–20.	Váradelőhegyi monostor mellett ³⁸	Bihar és Kraszna

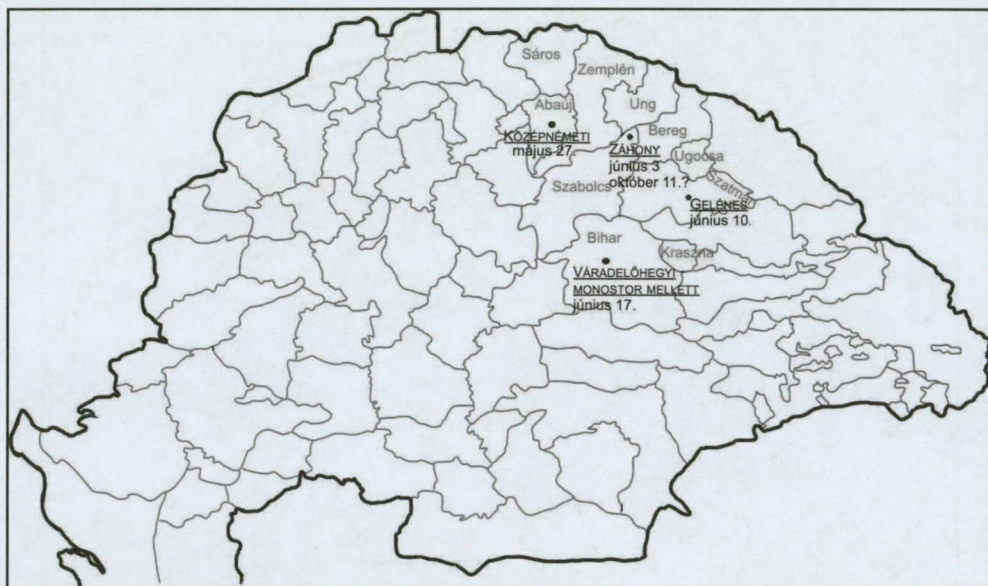
1337-ben négy közgyűlés megtartására került sor, ezek is főképp májusra és júniusra korlátozódtak.

³⁵ ANJOU-OKLT. XXI. 291–297.

³⁶ ANJOU-OKLT. XXI. 299–300., 302., 305–307., 310–311., 399–400.

³⁷ ANJOU-OKLT. XXI. 323–324.

³⁸ ANJOU-OKLT. XXI. 340.

3. térkép: A nádori közgyűlések időpontjai és helyszínei 1337-ben.

1338

A közgyűlés időpontja	Helyszín	Mely megyé(k)nek tartotta
Július 15. előtt	Újbécs?	Pest és Pilis

Ebből az évből nem maradt fenn közgyűlés napjáról oklevél, azonban utalásból ismert egy, feltehetőleg ebben az évben Pest és Pilis megye nemessége számára tartott *congregatio*.³⁹ Az 1338. július 15-én Visegrádon kelt említő oklevél szövegéből annyi derül ki, hogy bemutattak egy Vilmos nádor és a Pest és Pilis megyei szolgabírák *congregatio generalis*-án kiadott oklevelet. Mivel Vilmos nádor előtte egyik évben sem tartott Pest és Pilis megyék számára közgyűlést, így feltételezhetjük, hogy arra 1338-ban került sor. Mivel a nádor Pest és Pilis megye számára a későbbiekben is csak Újbécsen tartott közgyűlést, így feltételezhető, hogy ebben az évben is itt tartotta.

1339

A közgyűlés időpontja	Helyszín	Mely megyé(k)nek tartotta
Augusztus 25–28.	Középnémeti ⁴⁰	Újvár és Sáros
Augusztus 31–Szeptember 4.	[Sajó]Gömör ⁴¹	Gömör

³⁹ DF 251 694.

⁴⁰ ANJOU-OKLT. XXIII. 518.

⁴¹ ANJOU-OKLT. XXIII. 525., 527–529.

Szeptember 7–10. ⁴²	Alsózsolca ⁴³	Borsod és Torna
Szeptember 18–22.	[Sáros]Patak ⁴⁴	Zemplén és Ung
Október 25–28.	Szepesváralja ⁴⁵	Szepes

1339-ben az első közgyűlés megtartására már az év második felében, augusztus 25-én kerül sor, míg az utolsót október 25-én nyitja meg a nádor. Ez idő alatt mindössze néhány megyét járt be.

4. térkép: A nádori közgyűlések időpontjai 1339-ben.

1340

A közgyűlés időpontja	Helyszín	Mely megyé(k)nek tartotta
Június 14. előtt	[Balassa]Gyarmat ⁴⁶	Hont és Nógrád

Ebben az évben egy közgyűlést tartott a nádor, ennek pontos kezdődátumát nem ismerjük, annyi bizonyos, hogy június 14-e előtt került sor a *congregatoria*.

⁴² Alsózsolcánál két kezdődátum is szerepel. Szeptember 7-i (f. III. prox. an. fe. Nat. B. virg.) kezdőnapkal kettő oklevél maradt fenn, másik két oklevél a kezdőnapot szeptember 14-ére (f. III. prox. an. oct. fe. Nat. B. virg.) teszi. A második dátum valószínűleg elírás lehetett, a jegyző betoldott egy *octavat*, így a kezdő nap dátuma egy héttel későbbre ugrott, és így úgy tűnik, mintha Alsózsolcán két közgyűlést kezdtek volna. ANJOU-OKLT. XXIII. 540–541., 557–558.

⁴³ ANJOU-OKLT. XXIII. 540–541., 557–558.

⁴⁴ ANJOU-OKLT. XXIII. 560., 567–568.

⁴⁵ ANJOU-OKLT. XXIII. 655.

⁴⁶ ANJOU-OKLT. XXIV. 386.

1341

A közgyűlés időpontja	Helyszín	Mely megyé(k)nek tartotta
Április 26–27.	Újbécs ⁴⁷	Pest és Pilis
Június 11–15.	Záhony ⁴⁸	Szabolcs és Bereg
Június 18–22.	Gelénés ⁴⁹	Szatmár és Ugocsa
Június 25–27.	Micske ⁵⁰	Bihar és Kraszna
Július 23–27.	Zemplén ⁵¹	Zemplén és Ung
Július 30–Augusztus 3.	Sáros ⁵²	Sáros
Augusztus 6.	Szepesváralja ⁵³	Szepes
Augusztus 13.	Vizsoly ⁵⁴	Újvár
Augusztus 20–23.	Edelény ⁵⁵	Borsod és Torna
Augusztus 27.	Gömör ⁵⁶	Gömör
Szeptember 3–6.	Örvény falu ⁵⁷	Hevesújvár
Szeptember 17–19.	Gyarmat ⁵⁸	Hont
Szeptember 24–28.	Léva ⁵⁹	Bars
Október 1.	Tapolcsány ⁶⁰	Trencsén és Nyitra
Október 22–25.	Tapolca ⁶¹	Zala
Október 29–November 2.	Somlóvásárhely ⁶²	Veszprém
November 5–8.	Győr ⁶³	Győr és Komárom
November 6–8.	Pozsony ⁶⁴	Pozsony és Moson

Ebben az évben került sor a legtöbb (18) nádori közgyűlés megtartására. Az elsőt április 26-án nyitotta meg a nádor Újbécsen, és november 6-án Pozsonyban az utolsót. Újbécs után jött kb. másfél hónap szünet, majd minden hónapban 2–3 közgyűlés tartására került sor. Azonban megfigyelhetünk két érdekességet is. 1) Szeptember 17-én Gyarmat mellett az oklevél tanúsága szerint csak Hont megye számára tartott gyűlést, jöllehet ebben az időszakban Hont megyének mindig Nógrád megyével együtt volt a közgyűlése. 2) November 5-én még Győrben volt, másnap pedig Pozsonyban kellett volna a közgyűlést megnyitnia. Ekkora távolságot egy nap alatt is

⁴⁷ ANJOU-OKLT. XXV. 237.

⁴⁸ ANJOU-OKLT. XXV. 390., 396–397., 399–401., 405–406.

⁴⁹ ANJOU-OKLT. XXV. 413., 418., 420.

⁵⁰ ANJOU-OKLT. XXV. 429.

⁵¹ ANJOU-OKLT. XXV. 510., 513.

⁵² ANJOU-OKLT. XXV. 539., 544.

⁵³ ANJOU-OKLT. XXV. 775.

⁵⁴ ANJOU-OKLT. XXV. 669.

⁵⁵ ANJOU-OKLT. XXV. 580–581., 584–585., 589.

⁵⁶ ANJOU-OKLT. XXVII. 601.

⁵⁷ ANJOU-OKLT. XXV. 611., 621–622.

⁵⁸ ANJOU-OKLT. XXV. 658.

⁵⁹ ANJOU-OKLT. XXV. 677.–678., 684., 686.

⁶⁰ ANJOU-OKLT. XXV. 693.

⁶¹ ANJOU-OKLT. XXV. 752–753.

⁶² ANJOU-OKLT. XXV. 759., 762.

⁶³ ANJOU-OKLT. XXV. 776.

⁶⁴ ANJOU-OKLT. XXV. 777.

A Druget Vilmos nádorsága alatt tartott közgyűlések jellemzői

6. térkép: A Drugeth Vilmos nádorsága alatt tartott megyei közgyűlések.

Ezen a térképen azokat a megyéket jelöltem meg, amelyek számára a nádor közgyűlést tartott tisztségviselése alatt. Ebből láthatjuk, hogy Druget Vilmos leginkább az ország északi és középső részébe utazott el vidéki bíráskodás céljából, a déli megyékbe már nem. A két legtermékenyebb évben, 1335-ben és 1341-ben a nádor a nyugati megyékbe is kiszállt, azonban 1334-ben, 1337-ben és 1339-ben, amikor csak 4–5 közgyűlést tartott, azok főként az észak-északkeleti régióra koncentráálódtak. Ezt magyarázhatjuk egyrészt azzal, hogy Druget Vilmos Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Abaúj, Torna, Borsod, Gömör és Heves megyék ispáni címét is viselte, így leginkább ezeket a megyéket tartotta szem előtt. Erdélybe és Szlavóniába, illetve a macsói bán fennhatósága alatt álló déli megyékbe a nádor soha nem szállt ki. Helyette Erdélyben a vajda tartott közgyűlést, amely az 1320-as évektől vált rendszeressé és néhány kivételtől eltekintve állandó helyszíne a Torda melletti Keresztes-mező volt.⁶⁷ A horvát területeken a *generalis congregatio* magyar intézménye nem tudott a horvát társadalomban gyökeret verni,⁶⁸ ezzel ellentétben Szlavóniában igen gyorsan meghonosodott. Itt a nádor helyett a bán tartotta a közgyűléseket. Állandó helyszín itt nem alakult ki.⁶⁹ A macsói bánok fennhatóságuk alá tartozó megyékben megyésispánként hívták össze a közgyűlést még I. Lajos idején, azonban velük egy időben tartott a nádor is ezeken a területeken is *congregatiot*. I. Lajos halála után már csak a

⁶⁷ ISTVÁNYI 1940–41. 191–193.

⁶⁸ ISTVÁNYI 1940–41. 199–200.

⁶⁹ ISTVÁNYI 1940–41. 200–201.

macsói bánok tartottak közgyűlést.⁷⁰ Istványi Géza több oldalt szentelt ennek a kérdésnek, azonban terjedelmi okok miatt erre részletesebben nem térek ki.⁷¹

Igen sok időbe telt a közgyűlések megtartása, így természetesen az egész ország bejárására nem volt lehetősége. Így sokszor előfordult, hogy a nádor maga helyett helyettesét küldte el, aki a nevében tartott *congregatiot* (ez inkább majd később, az 1340-es évektől, Gilétfi Miklós nádorságától válik rendszeressé, és ott a déli megyékben majd a nádorhelyettes tart közgyűlést).⁷²

Az intézmény történetének kezdeti időszakában a közgyűlés helyszíne nem volt törvényszerűen állandó. A *congregatiokon* többnyire nagy tömegek vettek részt, ezért olyan helyszínt kellett találni, amely képes volt a hatalmas embertömeg befogadására. Ez általában egy nagyobb helység határában (*prope/apud villam, civitatem*) elterülő mező volt.⁷³ A Drugetek nádorságának (Druget Fülöp és János) első felére általánosan jellemző, hogy a különböző megyékben nem állandósultak a helyszínek, vagyis az ugyanazon megyék számára tartott közgyűléseket nem mindig ugyanazon a helyszínen tartották. 1323 júniusában⁷⁴ Szabolcs megye számára Gáva faluban tartottak közgyűlést. 1324-ben azonban már Kálló faluban nyit *congregatiot* a nádor.⁷⁵ Szatmár megye számára kezdetben Vetés, 1326-ban azonban már Börvely falu a közgyűlés helyszíne.⁷⁶ Druget Vilmos nádorsága alatt már kialakultak állandó helyszínek is. Ilyen például Záhony Szabolcs és Bereg megye, Gelénes Szatmár és Ugocsa megye, Újbécs Pest és Pilis megye, Gyarmat falu Hont és Nógrád megye, Tapolca pedig Zala és Veszprém megye számára. Azonban előfordult, hogy változott a helyszín. Példa erre Bihar és Kraszna: 1334-ben még csak Bihar megye számára tart közgyűlést Püspökiben, 1335-ben már Krasznával együtt a váradelőhegyi monostor mellett, ugyanitt 1337-ben is, 1341-ben azonban a két megye számára az új helyszín már Micske falu volt.

Megfigyelhető, hogy már ebben az időszakban is állandósult megyepárokról beszélhetünk: Zemplén és Ung, Szatmár és Ugocsa, Szabolcs és Bereg, Borsod és Torna, Trencsén és Nyitra, Pest és Pilis, Bihar és Kraszna, Hont és Nógrád. A közgyűlés helyszíne pedig általában a nagyobb megyében volt található. Természetesen előfordult, hogy esetenként a párosból csak éppen az egyik megye számára tartott közgyűlést a nádor. 1335-ben például még együtt tartott közgyűlést Zala és Veszprém megyének Tapolca mellett, 1341-ben már külön-külön, Zala megyének Tapolcán, Veszprém megyének pedig Vásárhelyen. Erre igen érdekes példa a már említett Gyarmat falu esete, ahol is 1341-ben csak Hont megye számára tart közgyűlést, holott Gyarmat Nógrád megyében található. Tehát ebben az időszakban többnyire egy vagy két, ritkábban három megye nemesei számára tartott *congregatiot* a nádor: 1335-ben Szihalom mellett Heves, Torna és Borsod megyéknek, 1337-ben Középnémetiben Újvár, Sáros és Zemplén, Június 3-án Záhonyban Ung, Bereg és Szabolcs megyének. Tehát inkább azokban az években tartott három megye számára

⁷⁰ ISTVÁNYI 1940–41. 203.

⁷¹ ISTVÁNYI 1940–41. 191–205.

⁷² ISTVÁNYI 1939. 67.

⁷³ ISTVÁNYI 1939. 70.

⁷⁴ ANJOU-OKLT. VII. 271.

⁷⁵ ANJOU-OKLT. VIII. 273.

⁷⁶ ANJOU-OKLT. X. 448.

is, amikor kevesebb közgyűlés megtartására került sor. Kiemelkedik ezek közül 1332. év, amikor Druget Vilmos alnádorként hét megye számára tartott közgyűlést.⁷⁷ Van, hogy egy helyszín csak egyszer fordul elő, vagy csak az egyik nádor tisztségvisselése alatt. Tringli István kiemelte, hogy a Pest megyében található Újbécsen is csak Druget Vilmos nádorsága alatt tartottak közgyűlést, ennek pedig az az egyszerű oka, hogy a falu a Drugetek birtokában volt.⁷⁸ Vilmos utolsó vidéki bíraskodásának is Újbécs volt a színhelye.

A nádori *congregatiok* tartására leginkább a tavaszi és nyári, száraz idő volt alkalmas. Tehát általában április vége–május és október vége–november eleje-közepe között tartották őket. Ennek tökéletesen megfelel III. András 1298. évi dekretumának 35. cikkelye, amely kimondta, hogy nádori *congregatiot* csak tavasszal, nyáron és ősszel lehet tartani, télen azonban nem („*Statuimus etiam quod Palatinus castra tenendo in campis et conventibus, et non in villis et civitatibus iudicare debeat, tempore vernali, aestivali et autumnali, non hiemali...*”).⁷⁹ Ennek oka egyik az lehetett, ahogy már az előző fejezetben is említettem, hogy ezeket a nádori közgyűléseket nyílt terepen, többnyire a falu vagy város mellett fekvő mezőn tartották. Ezt a törvényt, már csak az ésszerűség okán is, betartották a nádorok. Druget Vilmos nádorsága alatt a legkorábbi közgyűlési időpont április 26-a, míg a legkésőbbi november 6-a volt.

Hajnik Imre szerint a nádori *congregatiok* nem tartottak tovább hat napnál, csak jóval később, mikor már egyre ritkábban tartottak közgyűlést, akkor növekedett meg az időtartamuk.⁸⁰ Gábor Gyula cáfolni kívánván ezt, úgy vélte, Hajnik állítása minden alapot nélkülöz, ugyanis erre nem volt szabály.⁸¹ Gábor vélekedését nem támasztják alá az általunk elősorolt adatok: a tárgyalt *congregatiok* között ugyanis nincs olyan, ahol egy hét eltelte után is állítottak volna ki okleveleket.

Tehát a közgyűlések időtartama ugyan törvényileg nem volt meghatározva, de annak berekesztésére a szokásjog alapján egy hét elteltével sor került. Ezen belül a hosszuk attól függött, hogy mekkora mennyiségű peres ügy halmozódott fel. A kezdeti időkben többnyire 2–3 napig tartott. Még az ilyen rövid idejű *congregatiok* esetén sem volt arra elég idő, hogy a nádor az egész ország területét be tudja járni, már ha egyáltalán szándékában állt. A térképek alapján ugyanis egyértelmű, hogy jó néhány megyébe e célból nem tette be a lábát. Ráadásul az évek múlásával és az ügyek számának növekedésével arányosan nőtt a *congregatiok* időtartama, akár egy vagy két hétig is elhúzódhatott. A fennmaradt oklevelek alapján megállapítható, hogy Druget Vilmos nádorsága alatt hány napig tartott egy átlagos nádori *congregatio*: előfordul ugyan, hogy egy adott közgyűlés kezdő napján nem keletkezett (vagy nem maradt ránk) oklevél, de a hátralévő napokon igen. Az időtartamot tekintve átlagosan 4–6 napig tartott egy közgyűlés. Igen gyakran mondhatóak az 5. és a 6. napon kiállított oklevelek.

A nádori közgyűlés közel két évszázados története folyamán kisebb-nagyobb változásokon ment át. Az egymást követő nádorok változó intenzitással tartották

⁷⁷ AO II. 601.

⁷⁸ TRINGLI 1997. 389.

⁷⁹ DRMH 52.

⁸⁰ HAJNIK 1899. 70.

⁸¹ GÁBOR 1908. 150.

meg ezeket a gyűléseket. Egyetlen nádor hivatalviseléséből nehéz, vagy talán nem is lehet érdemi következtetéseket levonni. Ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk erről az intézményről, szükséges majdnem kétszáz év okleveles anyagának a feldolgozása.

BIBLIOGRÁFIA

- ANJOU-OKLT. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387*. Budapest–Szeged, 1990–.
- AO = NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA: *Anjou-kori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VIII*. Budapest, 1878–1920.
- DF = Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképtár.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár.
- DRH = *Decreta Regni Hungarie 1458–1490*. FRANCISCI DÖRY collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt GEORGIUS BÓNIS–GEISA ÉRSZEGI–SUSANNA TEKE. Budapest, 1989.
- DRMH = *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The laws of the medieval Kingdom of Hungary I. 1000–1301*. Eds. BAK, M. JÁNOS–BÓNIS, GYÖRGY–SWEENEY, JAMES ROSS. Bakersfield, 1999.²
- CSUKOVITS 2009. = CSUKOVITS ENIKŐ: Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. NEUMANN TIBOR–RÁCZ GYÖRGY. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 40. *Analecta mediaevalia* III. Budapest–Piliscsaba, 2009. 19–62.
- GÁBOR 1908. = GÁBOR GYULA: *A megyei intézmény működése Nagy Lajos alatt*. Budapest, 1908.
- HAJNIK 1899. = HAJNIK IMRE: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, 1899.
- ISTVÁNYI 1939. = ISTVÁNYI GÉZA: A generalis congregatio. (Első közlemény) *Levéltári Közlemények* 17 (1939) 50–83.
- ISTVÁNYI 1940–41. = ISTVÁNYI GÉZA: A generalis congregatio. (Második és befejező közlemény) *Levéltári közlemények* 18–19 (1940–41) 179–207.
- KRISTÓ 1979. = KRISTÓ GYULA: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979.
- PITI 2006. = PITI FERENC: Az 1342. évi nádorváltás. *Századok* 140 (2006) 435–441.
- TRINGLI 1997. = TRINGLI ISTVÁN: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 387–400.
- UGDS = FRANZ ZIMMERMANN–CARL WERNER: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I*. Hermanstadt, 1892.
- ZSOLDOS 2003. = ZSOLDOS ATTILA: Az özvegy és a szolgabírák. *Századok* 137 (2003) 783–808.
- ZSOLDOS 2010. = ZSOLDOS ATTILA: III. András nádorai. *Történelmi Szemle* 52 (2010) 303–327.
- ZSOLDOS 2011. = ZSOLDOS ATTILA: III. András hat nádora. In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk. CABELLO, JUAN–C. TÓTH NORBERT. Nyíregyháza, 2011. 289–300.

*The Institution of Congregatio Generalis Palatini
during the Office-holding of William Druget*

Congregatio generalis palatini was one of the judicial forums in medieval Hungary for almost two centuries. At the *congregatio* the Palatine presided over law cases of the inhabitants of one or more counties. The golden age of this institution was during the reign of King Charles I and his son, Louis the Great. In 1486 *congregatio generalis palatini* was abolished by the act of King Matthew I.

William Druget was the last Palatine (1334–1342) of Charles I. The assemblies were not held regularly during the palatinate of William Druget, only in every other year and mostly in the north-northeastern part of Hungary. In Transylvania the voivode, in the southern parts the *banus* had the right to hold general assemblies.

Usually these assemblies were held next to a village or a town in a field, because large crowd gathered there. The ideal season was spring, summer and autumn. From 1298 it was forbidden to hold assemblies in winter. The place of these assemblies was neither constant. Sometimes it changed every year, but some villages or towns became permanent locations for years. These assemblies were held for one or two counties. Sometimes happened, that three counties participated in one general assembly. Some counties had constant pair, for example Szabolcs and Bereg, Bihar and Kraszna, Pest and Pilis, Nógrád and Hont, Szatmár and Ugocsa, Zemplén and Ung, Trencsén and Nyitra. During this period general assemblies lasted for at least 4–6 days.

Az ország nádora

A nádor az egyik legkorábban kialakult tisztsége volt a királyi udvarnak, latin elnevezése híven tükrözi a hivatalviselőjének szerepváltozását. Történetét elsődleges szempontból az 1222. évi Aranybulla kiadása osztja két részre. Ez előtt a nádorispán a királyi udvar és udvartartás tisztségviselője volt, amelyből a 12. század folyamán fejlődött ki önálló bíráskodása. Ennek törvényi megfogalmazása az Aranybulla 8. törvénycikkében történt meg:¹ „A nádor az ország minden lakosa fölött kivétel nélkül bíráskodjék. ... Helyette pedig csak egy legyen, az is csak kúriájában.” Ezt a cikkelyt az 1231. évi 17. törvénycikkely annyiban módosítja, hogy kivonta a nádor joghatósága alól az egyházi személyeket, valamint a házassági és az egyházi ügyeket.² Fontosabb ennél ugyanennek a törvénynek a 3. cikkelye, amely szerint „ha a nádor rosszul kezelné a király és az ország ügyeit, a rendek kérni fogják minket, és helyébe tetszésünk szerint, jobbat rendelni, és kérelmeiknek engedni fogunk.”³ Frankl (Fraknoi) Vilmos értelmezése szerint a szóbanforgó cikkely a „rendek” régi óhajának, azaz a nádor választási jogának megszerzése helyett csak annak letevésében nyertek „jogot.” Mint megjegyezte: „II. Endre utódai nem igen engedték magukat a nádor szabad elmozdíthatósági jogukban korlátoztatni.”⁴ Pár tucat oldallal később, immár a hivatal betöltési gyakorlatáról értekezve, így írt: „annak dacára, hogy királyaink ezen István által szerzett fényes és nagyfontosságú kiváltságukat makacsul védték és őrizték: az utóbbi Árpádok gyenge, erőtlén kormányja alatt az ország rendei, különösen a főurak, valamint más egyéb, előbb a királyhoz kizárólag tartozó ügyekben, úgy a nádori hivatal betöltésében is tényleg nem megvetendő befolyásra tettek szert, úgy hogy a nádor a XIII-ik század végtizedeiben már a főrendek tanácsára szokott volt valószínűleg megválasztatni. Ezen befolyás azonban jogi érvényű és kényszerítő hatású soha nem volt, s a királyoktól, azok tetszésétől függött a kikért, és adott tanácsot tekintetbe venni, vagy azt teljesen ignorálni.”⁵ „Az 1291. február 22-én kelt [1290/1291. évi]⁶ országgyűlési végzemény IX. cikke a nádor választásában a rendeknek nem enged ugyan elhatározó voksot, azoknak mindazonáltal tanácsát kikérni rendeli. Ugy szintén a nádort – úgy mond – országunk nemeseinek tanácsából országunk régi szokása szerint rendelni fogjuk.”⁷

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa.

¹ FRANKL 1863. 61.; NYERS 1934. 7–8.; GERICS 1987. 295.; SZOVÁK 1989. 299., 306. 1. jz. (további irodalommal)

² FRANKL 1863. 65.

³ FRANKL 1863. 64.

⁴ FRANKL 1863. 65.

⁵ FRANKL 1863. 114.

⁶ GERICS 1987. 277.

⁷ FRANKL 1863. 115.

Az egyoldalú, királyi akaraton keresztül megnyilvánuló kinevezési gyakorlatban – Fraknói Vilmos szerint⁸ – a változás Albert király rövid uralma alatt következett be. Az 1439. évi országgyűlés Albert király által megerősített törvényének 2. cikkelye foglalkozik a nádori hivatallal.⁹ E cikkely a mértékadó szakirodalom¹⁰ szerint különösen azért fontos, mert ez az első eset, amikor törvényben fektették le a tisztség betöltésének módját, illetve e törvénycikkben szerepel először, még ha általánosságban is, a nádor tisztségéből eredő feladata.¹¹ A király és a rendek a következő módon fogalmazták meg a tisztség betöltésénél követendő eljárást: „*minthogy a nádor az országglakosok részéről az országglakosoknak törvényt és igazságot szolgáltatathat s kötelessége is ezt tenni: azért az ország nádorát, így kívánván ezt az ország régi szokása, a királyi felség a főpapoknak, báróknak és az ország nemeseinek tanácsára velük egyetértőleg válaszsza ki.*”¹² Kérdés, hogy a szóban forgó szöveg valóban azt jelenti-e, amit a legutóbbi kormányzattörténeti összefoglaló ír: „Ez a cikkely véleményünk szerint egyértelműen a nádor országgyűlésen történő megválasztását jelenti, hiszen az ország nemesei kitétel erre vonatkozik.”¹³ Ha szigorúan nyelvtani szempontok figyelembevételével elemezzük a mondatot – s miért ne tennénk így? –, akkor azt a következőképpen fordíthatjuk le: *a királyi felség a nádort az ország régi szokása alapján a főpapok, bárók és az ország nemeseinek tanácsával és egyetértő akaratával válassza ki (regia maiestas palatinum regni [...] tenetur ex consilio prelatorum ac baronum et regni nobilium pari voluntate eligat).*¹⁴ A törvénycikkely vonatkozó részének fordítása véleményem szerint ugyan nem utal magától értetődően arra, hogy a nádort mindenképpen az országgyűlésen kell¹⁵ megválasztani, de ha az ország nemesei kitétel e módon való értelmezésével egyetértünk, akkor elfogadhatjuk az állítást. Fedeles Tamás minden bizonnyal Mályusz Elemér magyarázatára épített, aki az előbb idézett kifejezés alatt az ún. köznemességet vélte felfedezni, amely pedig bizonyítása alapján megfelelt a korabeli ország fogalommal illetett közösséggel. E közösség viszont csak egy helyen tudott összejönni: az országgyűlésen.¹⁶

Mindebből viszont egyenesen következik, hogy eddig a király által kinevezett királyi tisztségviselőből (*comes palatinus regis/palatinus*)¹⁷ a rendek egyetértésével megválasztott, azaz az ország tisztségviselőjévé (*regni Hungarie palatinus*) kellett válnia.¹⁸ E nem kis jelentőségű változásnak a kor szokása szerint a címhasználatban is illet tükröződnie. A nádori *intitulatio* ilyenén változása valóban

⁸ FRANKL 1863. 116. Itt kell megjegyeznünk, hogy a Fraknói által a 2. jz.-ben közölt jelzet alatt (DL 12 901., 1458. júl. 27.) szereplő oklevélben ugyan valóban Ország Mihály a nádor, de a nádori tiszt Garai Lászlótól történt elvételéről nincsen benne szó!

⁹ FRANKL 1863. 117.

¹⁰ Pl. HÓMAN 1936. 405.

¹¹ Vö. ECKHART 1946. 106.; ENGEL 2001. 234.

¹² CJH I. 281. Hasonló fordítása: FRANKL 1863. 117–118.

¹³ FEDELES 2007. 71.

¹⁴ DRH 1301–1457. 287.

¹⁵ Vö. ECKHART 1946. 106. „Ez a királyi tanács befolyásának biztosítását jelentette, nem pedig a nádor országgyűlésen történő választását.”

¹⁶ MÁLYUSZ 1957. 544–548.

¹⁷ FRANKL 1863. 17.

¹⁸ Vö. HÓMAN 1936. 405.

bekövetkezett. Ám arra, mint azt Nyers Lajos kutatásaiból tudjuk, majdnem száz évvel korábban került sor. Véleménye szerint e változás a nádor vidéki bíróságának megszüntetésével összhangban az új nádor Zsámboki/Gilétfi Miklós tisztségviselésének az elején történt, s először 1343. május 15-én lehet kimutatni, ettől az időponttól kezdve ő és utódai a tisztségben folyamatosan használták a fenti címezést.¹⁹ Utalt e tényre a 14. századi országbírókról írt munkájában Bertényi Iván is, megjegyezvén, hogy „a nádori méltóság a XIV. századra már jobban eltávolodott az uralkodó személyétől, mint az országbírói tisztség, s így viselői végig a *Magyarország nádora és a kunok bírja* intituliót használták.”²⁰ Ha adataink szerint az önmegnevezésben már az Anjou-kor közepén változás állott be, annak háttérében mindenképpen valamilyen mélyebb oknak kellett lennie. Célszerű tehát kutatásainkat Zsámboki Miklós nádorságára összpontosítanunk, különösképpen annak is az elejére, hogy valóban történt-e olyan jelentőségű fordulat a nádor hivatallal kapcsolatban, amely indokolja az *intitulatio*ban történt változást.

Károly király uralkodása a nádori tisztség betöltése szempontjából – a legújabb kutatások eredményei alapján – két, jól elkülönülő részre osztható. Trónrakerülése, illetve a koronázások után 1310-ig tartó első, míg ettől az időponttól Drugeth Vilmos haláláig terjedő második szakaszra. Az első időszak tulajdonképpen a III. András király alatt kialakult helyzet továbbélése volt, amely röviden a következőképpen jellemezhető: az utolsó Árpádok alatti politikai válság (tartományurakok megléte) arra ösztönözte a királyi hatalom erősítésében érdekelt szereplőket, elsősorban a királyt és a Lodomér esztergomi érsek vezette főpapokat, hogy a király ellen lázadókat valamiképpen megfékezzék. Erre a feladatra magától adódott a nádor személye, ám ezt úgy oldották meg, hogy egyrészt a nádor lázadása se okozzon visszafordíthatatlan változásokat, másrészt mégis megmaradjon a tisztségviselő jogköre és ereje. Éppen ezért 1291 végétől, amikor a helyzet úgy kívánta, illetve 1296 júliusától egyszerre két, egy „dunáninnen” – azaz a mai fogalmaink szerint dunántúli – és egy „dunántúli” nádor volt hivatalban.²¹ Mindez még III. András uralmának végén további változáson ment át: 1300 nyarán, az újabb válság lecsendesítésére a király kiegészített a leghatalmasabb tartományurakkal, a Kőszegi Henrik-fiakkal és Csák Mátéval, és a saját uralmuk alatt lévő területek nádorává tette őket. Ám ennek ellensúlyozására egyúttal négy megbízható hívét is ugyanebben a kegyben részesítette.

Ez a rendszer aztán egészen Anjou Károly harmadik, minden szempontból érvényes koronázásáig maradt érvényben, 1310-től viszont a király már csak egyetlen személy, az általa kinevezett Borsa nb. Kopasz nádorságát ismerte el.²² Kopasz nádor méltóságviselésének pontos végéről nincsenek biztos információink. 1314. augusztus 24-én még biztosan ő a nádor,²³ s tisztsége elvételét Engel Pál az 1314 augusztusának végén, szeptemberének elején tartott országgyűléshez kötötte. Véleménye szerint ezt erősíti az országbírói hivatalban szeptember folyamán

¹⁹ NYERS 1934. 47–48.

²⁰ BERTÉNYI 1976. 183.

²¹ ZSOLDOS 2010. 325–327.

²² ZSOLDOS 2011A. 296–299.

²³ ENGEL 1996. I. 2.

bekövetkezett csere is.²⁴ Némi óvatosságra inthet minket azonban egy *damus pro memoria* – azaz kiadóját nélkülöző – november 22-i, Adorjánban kelt oklevél, amely Bihar, Békés, Szolnok és Krassó megyék részére tartott közgyűlésről ad hírt.²⁵ Az oklevélben szereplő megyék és legfőképpen annak kelethelye, Adorján, a Borsák uralmi körzetét jelentette,²⁶ amelyet csak ismételt lázadásuk után vesztek el 1317 tavaszán.²⁷ Ugyanakkor Kristó Gyula Borsa Kopasz lázadását, s ezzel együtt a nádori székről történt leváltását, figyelembe véve az 1314. november 22-i oklevelet is, 1315 tavaszának végére tette, s az új nádor tisztségviselésének kezdetét pedig 1315. augusztus elejétől számította.²⁸ Rátót nb. Domokos tisztségviselésére az utolsó adatunk 1320. augusztus 27-ről van,²⁹ ám egyelőre az eldönthetetlen, hogy posztjától halála, avagy leváltása miatt vált meg. Domokos nádorságával kapcsolatban mindenképpen megemlíendő, hogy a majdnem pontosan öt évig tartó tisztségviselése idejéből *egyetlen* bírói oklevelét sem ismerjük.³⁰ Szerepel mint tanácsadó Károly mellett,³¹ a királyi méltóságsorokban is feltüntették nevét,³² tudunk általa kapott adományról,³³ rendelkezünk egy (valószínűleg – ez a tartalmi átírás alapján nem egyértelműen eldönthető – saját birtokának eladásáról kiállított) magánoklevelével,³⁴ illetve feltűnik mint bizonyos birtokok jogtalan elfoglalója is.³⁵ További szembeszökő jelenség vele kapcsolatban, hogy az idézett méltóságsorokban két kivétellel³⁶ *minden esetben* megelőzi őt a rangsorban Nekcsei Demeter királyi tárnokmester.

Domokos után, úgy tűnik, körülbelül egy évig üresedésben volt a tisztség, hogy aztán azt Debreceni Dózsa viselje 1321 végétől a következő év végén bekövetkezett haláláig.³⁷ 1323 elejétől azután közel húsz éven át a Károllyal az országba jött Drugeth család³⁸ tagjai – Fülöp, testvére: János, majd az ő fia: Vilmos – töltötték be a nádorságot.³⁹ E rövid áttekintés után lássuk, mit mondhatunk Zsámboki Miklós nádorságának kezdeteiről.

Lajos 1342. július 21-i székesfehérvári koronázása⁴⁰ után, talán augusztus közepén országa báróival felkereste Szent László király váradi sírját.⁴¹

²⁴ ENGEL 2003. 336.

²⁵ ANJOU III. 849. sz.

²⁶ ENGEL 1996. I. 265.

²⁷ ENGEL 2003. 344.

²⁸ KRISTÓ 2003. 321. Vö. ENGEL 1996. I. 2., ahol végső soron ő is így számította.

²⁹ ENGEL 1996. I. 2.

³⁰ Erre már az intézmény monográfiája is felfigyelt: NYERS 1934. 63.

³¹ ANJOU IV. 131., 143. sz.; V. 884. sz.

³² ANJOU IV. 467., 530., 578., 604., 615., 624., 633–634. sz.; V. 18., 62., 248. sz.

³³ ANJOU IV. 153. sz.

³⁴ ANJOU V. 689. sz. Ezt nyomatékositja, hogy az oklevelet nyomban megerősítették a királlyal.

³⁵ ANJOU V. 131. sz.

³⁶ ANJOU IV. 467. sz., V. 62. sz.

³⁷ ENGEL 1996. I. 2., II. 56.; ZSOLDOS 2011b.

³⁸ ENGEL 1998. 43.

³⁹ ENGEL 1996. I. 2–3.

⁴⁰ PÓR 1895. 151.

⁴¹ Minderről csak egy 1342. december 10-én, Visegrádon kiállított okleveléből (ANJOU XXVI. 642. sz.) tudunk. Lajos ekkori itineráriuma meglehetősen nehezen állítható össze, a következőket tudjuk biztosan: az országbíró aug. 12-i oklevele szerint Jakab-nap nyolcadán (aug. 1.) a bárókkal és az ország nemesseivel ítélkezett (*nos unacum baronibus et nobilibus regni iudiciario pro tribunali sedissemus*)

Visszaérkezésük után nem sokkal Drugeth Vilmos nádor elhunyt. Utolsó kiadványa Visegrádon, augusztus 29-én kelt a nevében, szeptember 20-án már a szepesi káptalanban tudtak haláláról.⁴² Utóda, Zsámboki Miklós első kiadványa október 13-án kelt szintén Visegrádon, ám a nádori hivatalt valószínűleg már szeptember 29-én elfoglalta.⁴³ A váltás időpontját azonban pontosabban is behatárolhatjuk: a leendő nádor szeptember 23-án még egy királyi oklevél *relatoraként* szerepel mindenféle tisztsége említése nélkül,⁴⁴ ráadásul az idézett október 13-i adat szerint Miklós nádori pecsétje még nem készült el,⁴⁵ azaz a kinevezésére a közeli napokban kerülhetett sor. Ugyanekkor más méltóságokban is változtatások történtek. Szécsényi Tamás elvesztette erdélyi vajdaságát, utóljára szeptember 5-én szerepelt e hivatalában, míg utódát, Sirokai Miklóst szeptember 22-én már új tisztsége átvételére küldte a király Erdélybe.⁴⁶ Az új erdélyi vajda kinevezésével az eddig általa betöltött ajtonállómesteri méltóság is felszabadult, utóda, Becsei Töttös 1342. október 17-én szerepel e minőségében először⁴⁷ (Töttös augusztus 27-én még nem viselte e tisztséget).⁴⁸ Ugyanekkor történhetett a szörényi báni és az asztalnokmesteri *honor* betöltése is, Szécsi Dénes előző évi halála óta ugyanis (utóljára 1341. szeptember 13-án szerepelt)⁴⁹ mindkettő üresedésben volt. A szörényi bánságot Losonci István, az asztalnokmesterséget pedig Szécsi Miklós nyerte el (mindketten egy december 19-i privilégium méltóságsorában szerepelnek először).⁵⁰

Számomra teljesen nyilvánvaló, hogy méltóságviselők között ekkora változtatást csak valamilyen tanácskozás vagy országgyűlés alkalmával lehetett lebonyolítani. Ennek alátámasztására lássunk egy – egyébként 1863 óta ismert – adatot, amely véleményem szerint teljes mértékig bizonyítja, hogy ekkor, azaz szeptember utolsó harmadában, Visegrádon országgyűlést tartottak. Miklós nádor 1342. december 22-i ítéletlevelében a következőket találjuk a minket érdeklő nádorváltás körülményeiről: e szerint a per úgy került jelenléte elé, hogy „*Vilmos nádor halála után őt a király kegyessége a főpapok, bárók és az ország nemeseinek egyetértő tanácsával, az isteni gondviselés révén a nádori hivattalal díszítette fel*” (*[eodem domino Willermo palatino migrato ab hac luce] ad nostram, quem regia*

Visegrádon. (ANJOU XXVI. 429. sz., DF 210 769.) – Aug. 3-án Visegrádon elhalasztotta házasságát Luxemburgi Margittal, tette mindezt anyja, a főpapok és bárók stb. tanácsára (*de consilio prelatorum et baronum, consiliariorum nostrorum*). (Uo. 416. sz., DF 287 458.) – Aug. 8-án még a király nevében kelt oklevél Visegrádon (Uo. 419. sz.), de utána legközelebb a hónap végén, 27-én bocsátottak ki oklevelet a király neve alatt (Uo. 456–458. sz.). Ám az kérdéses, hogy Lajos ekkor már Visegrádon lett volna, mivel Nagymartoni Pál országbíró 1347. máj. 10-i oklevele (ANJOU XXXI. 398. sz., DL 72 182.) szerint aug. 27-én a királyné egy ügyet a király Váradról Visegrádra történő érkezésének 3. napjára halasztott. Szeptember első hetétől viszonylag sűrűn kimutatható, hogy Visegrádon tartózkodik a király (szept. 8., 18., 23.: ANJOU XXVI. 473., 490., 502. sz.). Mindezek alapján arra gondolhatunk, hogy a váradi útra augusztus közepén került sor.

⁴² Piti 2006. 436. (ANJOU XXVI. 460., 493. sz.)

⁴³ Piti 2006. 435., 441. (ANJOU XXVI. 515. sz., bár ebből nem feltétlenül következik ez a megállapítás.)

⁴⁴ ANJOU XXVI. 502. sz. „*relatio Nicolai filii Geleti.*”

⁴⁵ ANJOU XXVI. 535. sz.

⁴⁶ Piti 2006. 438.

⁴⁷ ENGEL 1996. I. 48.

⁴⁸ ANJOU XXVI. 456. sz.

⁴⁹ ANJOU XXV. 631. sz.

⁵⁰ ENGEL 1996. I. 32., 46.

benignitas de prelatorum et baronum ac regni sui nobilium unanimi consilio divina nobis favente clementia ipsius palatinatus honore decorarat).⁵¹ Mint az olvasható, az új nádor a király, továbbá a főpapok, főurak és az ország nemeseinek részvételével lett megválasztva, s jöllehet az ország nemesei kifejezéssel a bírósági ülnökök között is gyakran találkozunk, ez esetben inkább tanácskozásról, valószínűleg országgyűlésről lehet szó.⁵²

Országgyűlés tartása mellett szól az is, hogy több mint fél éve üresedésben lévő méltóságokat éppen ekkor töltötték be. Márpedig meglehetősen nehezen lehetne mással magyarázni ezt, mint hogy megvárták az országgyűlést. Azzal, hogy a király a gyűlésen töltötte be ezeket a tisztségeket, noha, a nádorit kivéve, a királynak nem kellett – bár célszerű volt – kikérnie az ország előkelőinek és nemeseinek véleményét, a változásokról könnyedén értesülhetett mindenki a jelenlévők híradása révén. Mindehhez hozzátehetjük, hogy a királyi udvar tisztaban lehetett Drugeth Vilmos közeli halálával, így nem csak azt tervezhették el, kívül töltik be a tisztséget,⁵³ hanem azt is, hogy addig nem hívják össze az országgyűlést, amíg a nádor örökre le nem hunyta a szemét. Erre aztán a nádor halála után rögtön sor került és a fentebbi adatok alapján annak megtartását szeptember utolsó harmadára tehetjük. (Más oldalról támogatja meg ebbéli álláspontunkat – azaz, hogy készültek országgyűlés tartására – Lajos király „első rendelete”,⁵⁴ amellyel a király meghagyta minden megyének, hogy tartsanak gyűléseket a különböző tolvajok, rablók, gonosztevők stb. összeírására és a jegyzékeket Kisasszony-nap nyolcadára küldjék el neki, hogy azokat elbírálhassák.)⁵⁵

Drugeth Vilmos nádor halálával bezárólag a nádorok *intitulatio*ja a következőképpen hangzott: *palatinus et iudex Comanorum*.⁵⁶ Halála után, Zsámboki Miklós hivatalviselése elején, rövid fél év alatt nem lebecsülendő változás állott be a címhasználatában. Az 1342-ben kibocsátott nádori oklevelek mindegyike, egy (az abból az évből fentmaradt utolsó) kivételével a régi *intitulatiót* használta.⁵⁷ Az

⁵¹ DL 3537. A fordítás és a latin szöveg [] jelek közötti része FRANKL 1863. 117. 4. jegyzetből pótolva, aki a jelek szerint még az ép példányt látta. ANJOU XXVI. 664. sz.

⁵² Vö. GERICS 1987. 275–277.

⁵³ PIRI 2006. 436. (Mindezzel összefüggésben a nádor halálát inkább szeptember első napjaira tenném, mivel az, hogy egy hiteleshely még szeptember 15-én is neki jelentett, nem sok relevanciával bír a nádor halálának időpontja szempontjából. Később is előfordult, hogy már az új nádor is elnyerte tisztségét, de egy adott hiteleshely még mindig az előtte való helyzetnek megfelelően jelentett.)

⁵⁴ PÓR 1895. 152.

⁵⁵ ANJOU XXVI. 506. sz.

⁵⁶ Egészen pontosan Drugeth Fülöp nádor önmegnevezésében jelenik meg *következetesen* a cím használata, előtte Debreceni Dózsa is viselte a kunok bírāja címet, jöllehet ez csak pecsétjén jelent meg (NYERS 1934. 47.), ellenben Borsa Kopasz elvéve címében is feltüntette azt (ZSOLDOS 2011A. 298.).

⁵⁷ X. 13. (DL 91 327., DF 251 706., ANJOU XXVI. 535–536. sz.), X. 17. (DL 3444., Uo. 547. sz.), X. 26. (DF 261 638., Uo. 559. sz.), XI. 2. (DL 3525., Uo. 567. sz.), XI. 3. (DL 761., Uo. 569. sz.), XI. 4. (DF 282 941., Uo. 570. sz.), XI. 10. (DL 3526., Uo. 576. sz.), XI. 17. (DL 3529., Uo. 593. sz.), XI. 22. (DF 228 499., Uo. 603. sz.), XII. 2. (DL 68 847., Uo. 622. sz.), XII. 3. (DL 3531., Uo. 625. sz.), XII. 14. (DL 3535., Uo. 652. sz.), XII. 21. (DL 3453., Uo. 662. sz.) – Megjegyzendő, hogy az ANJOU XXVI. 562. sz. alatti, Fejér, illetve Hevenessy alapján 13[42.] okt. 29-re keltezett, Hont megye közgyűlésén, Hídvégen kiadott oklevél helyes éve szinte biztosan nem 1342, mivel a nádor *intitulatio*jában már szerepel a „*regni Hungarie*” kitétel. Az oklevél valóis éve 1343 lehet, mivel GÁBOR 1908. 128. szerint ezen év október 17-én Hont megyének (AO IV. 645.) valóban tartott a nádor közgyűlést.

egyetlen kivétel azonban meglehetősen beszédes. Fentebb már más szempont alapján vizsgáltuk a nádor 1342. december 22-én kibocsátott ítéletlevelét, amelyben Miklós nádor arról írt, hogy ő a király kegyessége, valamint a főpapok, bárók és az ország nemeseinek egyetértő akaratával nyerte el tisztségét. Ezen oklevél *intitulatio*jában Miklós nem a régi *palatinus*, hanem a „Magyar Királyság nádora” (*regni Hungarie palatinus*) címmel illette magát.⁵⁸ S noha 1343 elején⁵⁹ még visszatért a régi önmegnevezés, ám március 10-től⁶⁰ már csak ezzel, a később évszázadokon keresztül használt tisztségmegnevezéssel találkozunk.

A címváltozást annak idején Nyers Lajos még úgy magyarázta, hogy a „cím felvétele a nádori kúria központosításával lehet kapcsolatban.”⁶¹ Noha ezt a magyarázatot továbbra sem kell elvetnünk, mégis további magyarázatokkal is szolgálhatunk az eseményekre. Az egyik, amint azt Piti Ferenc nemrégiben bebizonyította, hogy az 1342 késő nyarán és kora őszén történtek egy jól átgondolt intézkedéssorozathoz köthetők: a nádor halála után minden jelentősebb – erdélyi vajda, bánok – *honorviselőjét* leváltották, avagy áthelyezték.⁶² A másik új elem Lajos trónralépése után az országbíró okleveleiben jelent meg, amennyiben Nagymartoni Pálnak minden – a privilégiumok mellett az egyszerű nyílt – oklevelei *intitulatio*jában is fel kellett tüntetnie a „*Lajos király országbírója*” kitélt.⁶³ Ez utóbbi változtatás véleményem szerint pontosan ellentétes irányú a nádori tisztségben történetekkel, azaz amíg a nádor személyét bizonyos szempont szerint – tulajdonképpen a kinevezése kapcsán – eltávolították a király közvetlen függése alól, addig az országbíró személye esetén még inkább hangsúlyozásra került, hogy tisztsége *kizárólagosan* a király kegyétől függ.

Nem ez volt azonban az egyetlen változás – amint azt már többen észrevételezték⁶⁴ – a nádori hivatal működésével kapcsolatban. A nádor vidéki kúriájában, avagy a központban, Budán, illetve Pesten történő ítélkezésének Árpád-kori előzményei meglehetősen jól ismertek,⁶⁵ s az akkor folytatott gyakorlat Károly király uralkodása alatt sem szünetelt. Legkorábban Borsa Kopasz nádorsága alatt mutatható ki: László alnádor 1314-ben két alkalommal, Adorjánban, illetve Mérken adott ki oklevelet.⁶⁶ A korábbi időszakra vonatkozóan a források hallgatását annak tulajdoníthatjuk, hogy az 1310-es évekig, mivel egyidejűleg több, a király által elismert nádor volt az országban,⁶⁷ az egyes nádoroknak nem működött külön ítélőszékük. E helyzetben akkor történt változás, amikor a király immáron csak Borsa Kopaszt tekintette a tisztség egyedüli viselőjének, így ekkortól lehetett szükség a nádor másik bírósági helyszínére. A következő nádornak, Rátót nembeli Domokosnak, amint azt már korábban láttuk, nem ismeretes bírói oklevele, s

⁵⁸ DL 3537. (ANJOU XXVI. 664. sz.); NYERS 1934. 47–48.; BERTÉNYI 1976. 183.

⁵⁹ Jan. 20. (ANJOU XXVII. 34. sz.), jan. 24. (Uo. 41. sz.) – Megjegyzendő, hogy mindkét regeszta tévesen szerepelteti a nádor neve után a „*regni Hungarie*”-re utaló „*H*” rövidítést.

⁶⁰ ANJOU XXVII. 97. sz.

⁶¹ NYERS 1934. 48.

⁶² PITI 2006. 435–441.

⁶³ PITI 2007. 130.

⁶⁴ HAJNIK 1899. 66.; NYERS 1934. 12.

⁶⁵ SZOVÁK 1989. 300., 302.

⁶⁶ ANJOU III. 759. és 823. sz. Vö. ENGEL 1996. I. 2.

⁶⁷ ZSOLDOS 2011A. passim.

hasonlóképpen nem tudunk alnádoráról sem (bár meggondolandó az előbbieki fényében, hogy nem is volt neki). Ugyanakkor a Domokos hivatalviselése alatti időszakból több olyan adatunk van, ami kérdéssé teszi azt is, hogy egyáltalán tekinthetünk-e „igazi” nádorként Domokosra. Az talán kevésbé meglepő, hogy Csák Máté ezen időszak alatt is zavartalanul nádori címmel adta ki bírósági és más egyéb okleveleit,⁶⁸ ám az már korántsem szokványos, hogy ugyanezen időszak alatt más valakik királyi felhatalmazással ítéleztek, közgyűléseket tartottak. Egyikük nem más, mint a Borsa nembeliek korábbi familiárisa, Debreceni Dózsa. Ő kimutathatóan 1317 nyarától nádori kinevezéséig Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna megyékben mint legfelsőbb bíró járt el.⁶⁹ Hozzá hasonlóan ugyanez elmondható Ákos nembeli Mikcsről Sáros és Drugeth Fülöpről Szepes és Újvár megyékben.⁷⁰

Noha a korábbi szakirodalom csak a Drugethek nádorsága alatti vidéki bíróságról írt,⁷¹ az már Debreceni Dózsa nádorságától kezdve minden nagyobb nehézség nélkül kimutatható: alnádorai mind Budán,⁷² mind saját birtokán⁷³ – noha Dózsa okleveleiből egyértelmű, hogy ő maga nem mozdult ki ispánságai területéről⁷⁴ – tartottak bírói széket. A nádorok vidéki kúriájában folyó alnádori bírászkodás megszűnését egyértelműen kijelöli Drugeth Vilmos halála, utána ugyan az egész középkoron át találkozunk alnádorokkal,⁷⁵ akik többek között a nádor megbízásából tartottak közgyűléseket az egyes megyékben,⁷⁶ de önállóan és állandó székhelyen bírászkodást *soha többé* nem folytattak. E jól alakuló képet némileg árnyalják az egyes nádorok pecsétjein található köriratok. Ha megnézzük Károly király nádorainak pecsétjeit, akkor a következőket mondhatjuk el róluk. Az első két nádorának, Borsa Kopasznak és Rátót nembeli Domokosnak nem tudjuk a pecsétjeit megvizsgálni, mivel az előbbinek nem maradt fenn egyetlen pecsétlenyomata, míg az utóbbinak, mint láttuk, nem ismert egyetlenegy nádori oklevele sem.⁷⁷ Debreceni Dózsa pecsétjén a *S DAUSE PALA[T]INI IVDIC[I]S CUMANOR*. felirat található. Utódjának, Drugeth Fülöpnek a pecsétjére is hasonlóképpen csak a nádor (*S ... PALATINI*) szó került fel.⁷⁸ Ezzel szemben a testvére, Drugeth János nagypecsétjén lévő felirat már bővülést mutat elődeiéhez képest: a nádor mellett megjelenik a Magyarország szó is (*S ... PALATINI HVNGARIE*). A változás nem állt meg itt, s

⁶⁸ 1316.: ANJOU IV. 243. sz. (levél), 326–328. és 331. sz. (kötelezvények), 329–330. sz. (birtokadományok), 1317.: ANJOU IV. 499. sz. (kötelezvény), 1318.: ANJOU V. 301. sz. (birtokadomány), 1319.: ANJOU V. 478. és 571. sz. (bírói), 1320.: ANJOU V. 807. sz. (közvetett adat), 989. sz. (soltészség-adomány).

⁶⁹ ZSOLDOS 2011b.

⁷⁰ ZSOLDOS 2011b.

⁷¹ HAJNIK 1899. 66.; NYERS 1934. 12.

⁷² István alnádor oklevelei: 1322. máj. 12., jún. 13., szept. 20., nov. 8. és 27. (ANJOU VI. 571., 629., 775., 830., 848. sz.)

⁷³ Miklós (Péter fia) *iudex generalis* Debrecenben kelt oklevelei: 1322. IV. 6., V. 31.; helyettese, Péter *comes viceiudex* oklevele: 1322. márc. 31. Debrecen. (ANJOU VI. 508., 517. és 600. sz.)

⁷⁴ ZSOLDOS 2011b.

⁷⁵ NYERS 1934. 12.; ENGEL 1996. I. 1., 3.

⁷⁶ Vö. Velikei László alnádor 1344. október 18–21-én Hegykő faluban Sopron megye és október 27–30-án Kehida faluban Zala megye részére tartott közgyűléseivel. ANJOU XXVIII. 709. és 722. sz.

⁷⁷ Vö. NYERS 1934. 62–63.

⁷⁸ NYERS 1934. 63.

fia, Vilmos nagypecsétjén már a következő szöveg áll: *S ... PALATINI REGNI HVNGARIE ET IVDICIS COMANORUM*.⁷⁹ Úgy tűnik tehát, hogy Vilmos nádor pecsétjén szereplő önmegnevezésben már egy évtizeddel korábban bekövetkezett az a változás, amely az oklevelek *intitulatio*jában csak 1342-ben jelent meg. Kérdés ugyanakkor, hogy mekkora jelentőséget kell tulajdonítanunk mindennek? Az egyik óvatosságra okot adó jelenség, hogy az említett *palatinus regni Hungarie* felirat csak a nádor nagypecsétjén jelenik meg, amelyet elvben⁸⁰ csak ő használhatott. A másik intő jelet éppenséggel Zsámboki Miklós nádor pecsétjei szolgáltatják, aki ugyan tisztségviselése alatt legalább négyféle nagyságú nagypecsétet használt, de mindegyik pecsétnyomójára csak a *S ... PALATINI HUNGARIE ...* feliratot vésette meg.⁸¹

Összefoglalóan elmondható, hogy Lajos király trónra lépésével komoly, évszázadokra kiható változások történtek az ország kormányzatában: 1) az országbíró tisztségének megnevezése, összhangban azzal, hogy a királyt helyettesítette a királyi jelenlét bíróságán, hangsúlyosabban mutatta a királytól való függését. 2) Véglegesen megszűnt a nádornak a saját vidéki kúriáján történő bíraskodása, s azt a mindenkori királyi székhelyre koncentrálták. 3) Az új nádort nem a király nevezte ki önhatalmúlag, hanem országgyűlésen királyi javaslatra választották, ahogyan azt a már idézett oklevelében Zsámboki Miklós megfogalmazta, illetve ahogyan később, 184 év múlva írták azt. A II. Lajos király nevében 1526. május 5-én Budán, Bátori István ismételten megválasztott nádor részére kiállított oklevélben a következők szerepelnek: „*régi szokás szerint a mi országunkban az országgyűlésen az ország összes rendjének szavazata által szokás nádorokat választani, akik a királyok által lesznek azzá*” (*iuxta antiquam consuetudinem in generali conventu per suffragia omnium statuum huius regni nostri palatini in hoc regno nostro eligi ac per reges creari solent*).⁸²

Mindezek hatására a nádori ítélkezés végérvényesen központi, kúriai bírósággá vált, politikai értelemben pedig elindult azon az úton, amely személyét a király és a rendek közötti közvetítővé tette. 1342-ben mindebből a kortársak számára annyi csapódhatott le, hogy a nádorok megválasztására ezek után országgyűléseken kell sort keríteni, illetve az országgyűlésen történt választás és a korábbi vidéki kúria megszűnésének egyenes következményeként címzésük kibővült, ezentúl már nemcsak a király, hanem az ország nádorai voltak.

BIBLIOGRÁFIA

ANJOU = *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. III–V.* (1311–1314, 1315–1317, 1318–1320) Szerk. KRISTÓ GYULA. XXV. (1341) Szerk. SEBŐK FERENC. XXVI–XXVIII. (1342, 1343, 1344) Szerk. PITI FERENC. XXXI. (1347) Szerk. SEBŐK FERENC. Budapest–Szeged, 1994–1998., 2004., 2007–2010.

⁷⁹ NYERS 1934. 64. (DL 74 793., ill. DL 63 663.); MŰVÉSZET 1342–1382. 347.

⁸⁰ A vonatkozó kutatások hiányában biztosit a kérdésben nem állíthatunk.

⁸¹ NYERS 1934. 65.; MŰVÉSZET 1342–1382. 347.

⁸² DL 63 047.

- AO = *Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis IV.* (1340–1346.) Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1884.
- BERTÉNYI 1976. = BERTÉNYI IVÁN: *Az országbírói intézmény története a XIV. században.* Budapest, 1976.
- CJH I. = *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár I. 1000–1526. évi törvénycikkek.* Ford. és jegyzetekkel ellátta. NAGY GYULA–KOLOSVÁRI SÁNDOR–ÓVÁRI KELEMEN, Magyarázatokkal és utalással ellátta. MÁRKUS DEZSŐ. Budapest, 1899.
- DF = Magyar Országos Levéltár, Budapest Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Budapest Diplomatikai Levéltár.
- DRH 1301–1457. = *Decreta Regni Hungariae 1301–1457.* Collectionem manuscriptam DÖRY, FRANCISCI additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt BÓNIS, GEORGIUS–BÁCSKAI, VERA. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 11. Budapest, 1976.
- ECKHART 1946. = ECKHART FERENC: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Budapest, 1946.
- ENGEL 1996. = ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 5. Budapest, 1996.
- ENGEL 1998. = ENGEL PÁL: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében.* Társadalom- és Művelődéstörténeti tanulmányok 25. Budapest, 1998.
- ENGEL 2001. = ENGEL PÁL: *Szent István birodalma.* História Könyvtár, Monográfiák 17. Budapest, 2001.
- ENGEL 2003. = ENGEL PÁL: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323).* In: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Vál., szerk., jegyz. CSUKOVITS ENIKŐ. Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok. Budapest, 2003. 320–408.
- FEDELES 2007. = FEDELES TAMÁS: *A világi kormányzat működése a késő középkorban (1301–1526).* In: FONT MÁRTA–FEDELES TAMÁS–KISS GERGELY (RAFFAYNÉ KÁLSECS KATA közreműködésével): *Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526).* Egyetemi tankönyv. Pécs, 2007.
- FRANKL 1863. = FRANKL VILMOS: *A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése.* Pest, 1863.
- GÁBOR 1908. = GÁBOR GYULA: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt.* Budapest, 1908.
- GERICS 1987. = GERICS JÓZSEF: *A korai rendiség Európában és Magyarországon.* Budapest, 1987.
- HAJNIK 1899. = HAJNIK IMRE: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a Vegyes-házi királyok alatt.* Budapest, 1899.
- HÓMAN 1936. = HÓMAN BÁLINT: *A nagybirtok uralma.* In: HÓMAN BÁLINT–SZEKFÜ GYULA: *Magyar Történet II.* Budapest, 1936.³
- KRISTÓ 2003. = KRISTÓ GYULA: *I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323).* *Századok* 137 (2003) 297–347.
- MŰVÉSZET 1342–1382. = *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382.* Katalógus. Szerk. MAROSI ERNŐ–TÓTH MELINDA–VARGA LÍVIA. Budapest, é.n.
- MÁLYUSZ 1957. = MÁLYUSZ ELEMÉR: *A magyar rendi állam Hunyadi korában I–II.* *Századok* 91 (1957) 46–123., 529–602.
- NYERS 1934. = NYERS LAJOS: *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386.)* Palaestra Calasanciana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 4. sz. Kecskemét, 1934.
- PITI 2006. = PITI FERENC: *Az 1342. évi nádorváltás.* *Századok* 140 (2006) 435–441.
- PITI 2007. = PITI FERENC: *Új elemek a központi oklevélkiadásban az 1342. évi királyváltás után.* In: *Középkortörténeti tanulmányok* 5. Szerk. RÉVÉSZ ÉVA–HALMÁGYI MIKLÓS. Szeged, 2007. 129–132.

- PÓR 1895. = PÓR ANTAL: Az Anjouk kora. In: *A Magyar Nemzet Története III.* Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1895.
- SZOVÁK 1989. = SZOVÁK KORNÉL: Rátót nembeli Rolánd nádor kúriája. In: *A Dunántúl településtörténete VII.* Szerk. SOMFAI BALÁZS. Veszprém, 1989. 299–316.
- ZSOLDOS 2010. = ZSOLDOS ATTILA: III. András nádorai. *Történelmi Szemle* 52 (2010) 303–327.
- ZSOLDOS 2011A. = ZSOLDOS ATTILA: III. András hat nádora. In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére.* Szerk. CABELLO, JUAN-C. TÓTH NORBERT. A Jósa András Múzeum Kiadványai 68. Nyíregyháza, 2011. 289–299.
- ZSOLDOS 2011B. = ZSOLDOS ATTILA: Debrecen mint igazgatási központ a 14. század elején. In: *Debrecen város 650 éves. Vároštörténeti tanulmányok.* Szerk. BÁRÁNY ATTILA–PAPP KLÁRA–SZÁLKAI TAMÁS. Debrecen, 2011. 49–66.

The Palatine of the Realm

The office of the palatine was one of the earliest among the offices of the royal court, and the development of its Latin name reflected the changing role of its incumbent. Its history is basically divided into two consecutive periods by the Golden Bull of 1222: before, the palatine had been an officeholder of the royal court and the royal household, from which his separate jurisdiction developed in the course of the 12th century, and gradually became one of the most important courts of justice. The highest secular office-holder after the king, the palatine had been appointed by the ruler right from the outset. This practice, which apparently reflected the dominance of the royal will, changed, at least according to Vilmos Fraknói, during the brief reign of Albert of Habsburg.

The second article of the law enacted by the diet and sanctioned by the king in 1439 declared that henceforward the palatine should be appointed at the diet through consensual election by king and nobility. It meant, of course, that from a royal office-holder nominated by the king (*comes palatinus regis/palatinus*), the palatine was to be transformed into an office-holder of the realm (*regni Hungarie palatinus*), elected via consensus with the estates. In accordance with the traditions of the age, a transformation of this scale certainly reflected itself in the use of titles. Indeed, such a change of the palatine's *intitulatio* did take place, but not in the middle of the 15th century; it was roughly a hundred years before, after the death of palatine Vilmos Drugeth (Sept 1342), that his successor in the office, Miklós Zsámboki/Gilétfi, first used the new title (15 May 1343). From this time on he and his successors in the office continuously used the title of *regni Hungarie palatinus*. Consequently, the palatine's court of justice definitively became a central judicial forum, and the palatine himself was set politically on the course from which he finally emerged as a mediator between the ruler and the estates. What may have been evident for from all this to contemporaries in 1342 was that the election of the palatine should take place at the diet thereafter, and, as a consequence of this election and of the suppression of the palatine's country court, he was consequently palatine of not only the king but also of the realm.

Hadtörténet

*„Keleti hadművészet” Nyugaton
A könnyűlovas harci műveltség elemei az ibériai rekonkvizta időszakában*

A középkori Nyugat-Európa politikai formációit a 8. századtól érő katonai kihívások, azaz a normann-viking, a muszlim (arab-berber) és a – steppei kultúrkörből származó népek közül a kontinens nyugati felére utolsó ízben eljutni képes – magyar akciók több szempontból is összevethetők.¹ Az utóbbi kettő esetében kínálkozik egy alaposabb vizsgálatra érdemes hadtörténeti szál. Ez a „könnyűlovas” harcászat elemeinek, eszköztárának alkalmazása, illetve ezek későbbi felbukkanásai – a fegyverrel meghódított területen történő berendezkedés, az államszervezés és konszolidáció után is. Vizsgálódásunk idejét a Kárpát-medencében Árpád népének bejövetelétől a keresztény magyar államalapítás utáni három évszázadra (Árpád-kor), míg az Ibér-félszigeten az első ezredforduló előtt még csak előzményeiben mutatkozó emblemikus korszakra, a rekonkvizta néven ismert történelmi folyamatra terjeszthetjük ki. A Córdobai Kalifátus 10. századi csúcsideje és a hispániai muszlim hatalom 13. század végi *de facto* felszámolása közötti datálás több oldalról indokolható. Számunkra az a legfontosabb, hogy bár mindkét földrajzi régióban egymástól jelentősen különböző államberendezkedési formák váltották egymást, a hódító (visszahódító) igényekkel fellépő szomszédok indukálta háborús nyomás hasonló, de legalábbis összevethető jelenségeket szült a harci kultúrájuk ismérvei alapján párba állítható ellenfelek konfrontációiban, a háború hátterét tekintve is.

A kontinens szélein eltérő fejlődési utat bejáró területek egyetlen aspektusból történő, kellő körületekintés nélküli összevetése veszélyes vállalkozás lehet. A fenti, meglehetősen szűk összehasonlítási alap mellé ezért érdemes egyéb vizsgálódási pontokat is keresnünk. Egyfelől azért, mert az iszlám világ nyugati részének hadtörténetével foglalkozó szakirodalom a muszlim politikai befolyás alá került óriási kiterjedésű terület többi részéhez képest az arab Nyugatot, a Maghrebet, különálló régiónak tekinti. Itt más – elsősorban helyi – hatások érvényesültek, mint keletebbre. Ezek között a mediterrán, a bizánci vagy éppen a nyugat-európai szomszédok által generált jelenségek a fontosabbak, nem beszélve az ibériai muszlim világban a harcászat terén is jelen lévő berber elemekről.² Másfelől ebbe a régióba jóval kisebb mértékben és megkétszerezve ért el az a steppei hadművészeti befolyás, amelynek döntő szerepe volt az ázsiai és Bizánc ellenében folytatott muszlim háborúk folyamán.³

¹ A hazai szakirodalomban erre legutóbb: BÓNA 2000. 57–61.

² A berberok hispániai betelepüléséről l. TÁHA 1989. 166–177. Az afrikai berber dinasztiák harcászatáról: BRETT-FORMANN 1985. 33., 126.; NICOLLE-MCBRIDE 1988. 15.; NICOLLE-MCBRIDE 2001. 16–20., 22–33.

³ Az iszlám és a steppe érintkezésére az arab-kazár háborúk mellett az iszlám közép-ázsiai terjeszkedését kell említeni. Az első, Amu-Darján túli muszlim invázióra már 650-ben sor került, Transoxánia meghódítása és az Omajjád Kalifátus határterületévé szervezése pedig 715-ig megtörtént –

Kiindulópontunk az a megállapítás, hogy a korabeli Európa lakói a 8. század után már nemcsak a kontinens keleti végei felől (Kárpát-medence, Kelet-Európai síkság) találkozhattak a könnyűlovas hadművészet részben steppei eredetű jellegzetességeivel, hanem délnyugat felől is. A különböző forráscsoportok vizsgálata alapján tudjuk, hogy a 711 után a Pireneusi-félszigeten – illetve a nyugati Mediterráneum északi oldalának más területein is⁴ – berendezkedő iszlám hatalom hadai maguk is alkalmazták ennek a harci műveltségnek az elemeit. Kérdés, hogy kiktől, milyen módon tanulhatták el, illetve mennyiben lett sajátjuk az évszázadok során az e térségben háborúzó muszlim (és nem csak muszlim) hadviselőknek. Az alábbiakban ezt a közös jellegzetességet járom körül, elsősorban a Pireneusi-félszigetre koncentrálva, mivel annak középkori hadtörténete meglehetősen kevés hangsúlyt kap a hazai kutatásban.⁵

I. A könnyűlovas harcászat fogalmának megközelítései: ló és lovaglási technikák

A „könnyűlovasság” fogalmának hazai értelmezése a közelmúltban is vita tárgyát képezte. Mostanra addig jutottunk, hogy a korábbi, nehezen megfogható *terminus technicusok* (pl. „félnehéz lovasság”) helyett esetenként már új szemléletmód alapján közelítünk.⁶ Ám a régi beidegződések, sajnos, jórészt továbbélni látszanak, ez talán a 10. századi magyarok taktikája, valamint a honfoglalás-kori lovas harcos fegyverzete esetében a legfeltűnőbb.⁷

Az Ibér-félszigeti forrásokat és szakirodalmat tanulmányozva két megállapításra juthatunk. A nálunk is ismert, leegyszerűsített képlet, miszerint a „nyugati nehézfégyverzetű lovag” áll szemben a „keleti könnyűfégyverzetű lovassal” (ottani kontextusban északi a délivel), az Ibér-félsziget esetében ugyanúgy

utóbbi éppen párhuzamosan a hispániai vizigót állam felszámolásával. NICOLLE–MCBRIDE 1982. 3.; BRENTJES 1986. 43.

⁴ Az ezek közül legfontosabb Sziciliát – bár a Fátimida Kalifátus tartományaként került muszlim kézre – elhelyezkedése és kultúrtörténete inkább a nyugati muszlim világhoz köti. Az arab Sziciliáról l. DALLI 2006. 151–169.

⁵ A kifejezetten az ibér középkor (711–1492) hadtörténetével foglalkozó munkák gyakorlatilag hiányoznak a hazai szakirodalomból. Magyar nyelven jószerével csak az Ibér-félszigeti országok történelmét összefoglaló ismeretterjesztő munkákban találunk hadtörténeti információkat. Néhány kivétel: HIDÁN 2005. 435–446.; IGAZ 2005.

⁶ A könnyűlovas terminológia magyar értelmezésére lásd NÉGYESI 2000. 375–378.; B. SZABÓ 2010., különösen: 13–38.; a könnyűlovas harcászat 10. századon túli továbbélésére továbbá: SZABADOS 2007. 475–500.

⁷ Utóbbinál a következő paradox jelenségre hívom fel a figyelmet: a honfoglalók „csodafegyveréről” történészeink és régészeink nagyjából egybehangzó és tényként elfogadott véleményeket fogalmaznak meg úgy, hogy az összetett reflexíjról és használatáról sem korabeli ábrázolás, sem használható leírás nem maradt ránk, a régészeti anyagban pedig csupán azok a vékony csontlapok, amelyeket Cs. Sebestyén Károly óta a szakma egyöntetűen az íjak fontos részének tekint, noha ezeknek a leleteknek a harcászati funkciója (ha volt ilyen) továbbra sem tisztázott. Ugyanakkor a vértet, sisak és (lovassági) pajzs a 10. századi magyarországi leletanyagban mutatkozó kétségtelen hiányából ugyanilyen messzemenő következtetéseket vonnak le – ám éppen ellenkező előjellel. Az írott források és a régészeti anyag „összhangba hozásának” nehézségeire: B. SZABÓ 2010. 42–50. A „feltámasztott” (hipotetikus) 10. századi magyar íjakkal végzett kísérletek alapján született következtetések értékelésére l. RÉVÉSZ 1999. 167–168.; SZÖLLŐSY 1995. 46.

nem állja meg a helyét, mint ahogy a keleti és a nyugati harcászat találkozásának közép-európai régiójában sem: sok szempontból pontosításra szorul. A spanyol és portugál középkori hadtörténettel foglalkozók mindemellett lényegesen rugalmasabban kezelik a könnyű- és nehézlovasság fejlődésének, valamint alkalmazásának kérdéskörét. Az egyik jellemző szemléletmód kifejezetten a ló, pontosabban a lovaglási módszer, illetve a lovas harcos fegyverzete és a taktika összefüggései felől közelít, elkülönítve a muszlim hódítás örökségeként számon tartott *a la jinete*, valamint a Nyugat-Európában kialakult nehézlovas stílus (*a la brida*) jellegzetességeit.⁸ A *jinete*-stílusnak nevet adó Zenata-berberek leszerződésére I. Muhammad granadai uralkodó (1238–1273) zsoldjában, 1263-ban került sor. Ám X. (Bölcs) Alfonz (1252–1284) krónikájában aligha az általuk is gyakorolt lovaglási stílus legkorábbi felbukkanását örököltette meg Hispániában. „Granada királya, látván a háború elhúzódását, amelyben volt, azzal a kéréssel fordult Aben Yusufhoz, hogy küldjön valami [hadi]népet a megsegítésére, ő ezer lovast küldött [...] mondják, hogy ezek voltak az első *jinete*-lovások, akik átkeltek a tengeren azután, hogy Miramolin legyőztetett.”⁹

Nálunk – talán a nehéz és könnyűlovas merev kategorizálásának árnyékában – mintha éppen a legfontosabb lovas harcászati kérdésekre nem maradna kellő figyelem. Szerencsére az újabb szakirodalomban történt némi elmozdulás e tekintetben is.¹⁰

Egy másik megközelítés viszont – a szembenálló feleknek az állandó katonai kihívásra adott reakcióit tanulmányozva – a könnyűlovas harcászat esetében is a „háborús kultúrcserére” helyezi a hangsúlyt, amely során a résztvevők átvették és bizonyos mértékben a maguk hasznára át is formálták az ellenfél fegyvereit, vagy éppen azok taktikai eszköztárából merítettek. Ennek legjobb és tipikus hispániai példája az ellenfelek lovas harcászati sajátosságainak átvétele: keresztény részről a saját *jinete*-könnyűlovasság kifejlesztése, amely taktikájában, kinézetében a rekonkvizsta késői szakaszában már gyakorlatilag semmiben sem különbözött a muszlim ellenfelétől, így lovaglási stílusában sem;¹¹ a kultúrákat elválasztó, egyszersmind összekötő „mozgó határ” déli oldalán pedig az *andalúz nehézlovasság*

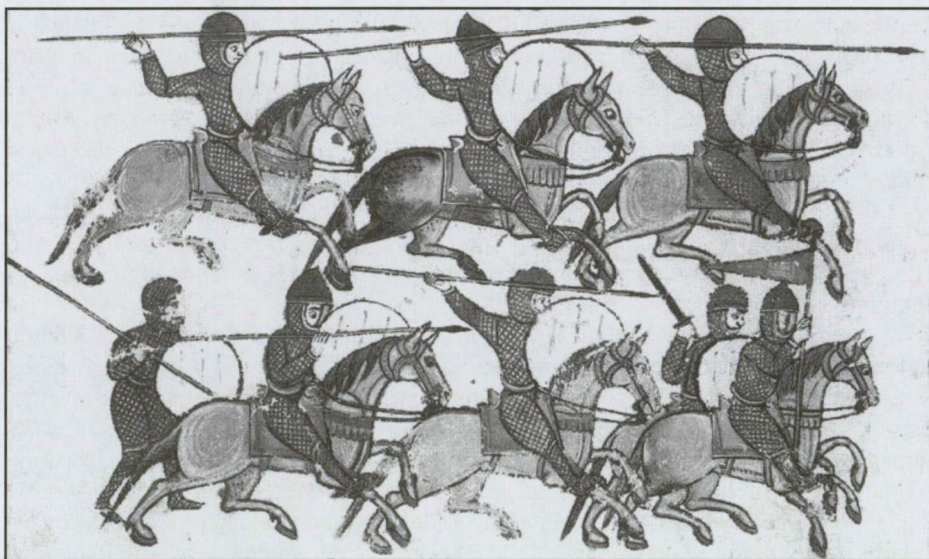
⁸ A *jinete* szó etimológiájára lásd SALGADO 1998. 157., 159.

⁹ „El rey de Granada, veyendo el gran afincamiento de la guerra en que estaba, envió rogar á Aben Yuzaf que le enviase alguna gente en su ayuda, é envióle mil caballeros [...] dicen que éstos fueron los primeros caballeros jinetes que pasaron aquen mar despues que el Miramolin fué vencido.” A szövegrészlet említi az almohádokat követő Banū Marīn dinasztia uralkodóját (Abū Yūsuf Yaʿqūb, 1258–1286), utal az 1212-es Las Navas-i csatában legyőzött Muhammad an-Nasīr almohád kalifára (1198–1213, a keresztény forrásokban Miramolin), de csak az ő veresége után először érkező *jinete*-lovasokról beszél. Idézi DEL CAMPO 1993. 158.

¹⁰ Az alkalmazott harceljárás szerinti megkülönböztetésre l. NÉGYESI 2000. Újabbán l. TORMA 2008. Megjegyzendő, hogy ő az újkori munícióval azonos módon kezeli a lovasíjászok „lőszerét”.

¹¹ Ezt a hasonulást érzékletesen fejezi ki a Salado-menti csata kapcsán a XI. Alfonz (1312–1350) krónikájában fennmaradt kasztíliai királyi utasítás, mely egyenesen megtiltja a granadai határvidékről érkező, „mór divat szerint” harcoló keresztény katonáknak, hogy olyan holmit vigyenek a harcba, ami a szövetséges portugálokat megzavarhatja. Az ő számukra ugyanis az egymás mellett élésnek ezek a velejárói erre az időre már igencsak szokatlannak tündek. DEL CAMPO 1993. 168.

létrejött, mint muszlim válasz a „hitetlenek” nehézlovassági fölényének ellenpontosítására. Ennek a nagyfokú hasonulásnak számos ikonográfiai bizonyítéka ismert. Ilyen például Beato Liébana-i szerzetes (707?–798) művének (*Commentarium in Apocalypsin*) másolatai közül egy 1220 körül készült ábrázolás. A lándzsájukat fejük fölé tartva rohamozó (!), teljes testükön sodronypáncélt, fejükön fémsisakot, valamint sarkantyút viselő lovasok tipikusan nyugati, azaz *a la brida* stílusban, tehát nyújtott lábbal vágtnak. Legfeljebb kerek pajzsuk díszítése, de leginkább csak a mellettük ábrázolt gyalogos katonák alapján azonosíthatjuk őket muszlim (oldalon harcoló) katonákként (1. kép).¹²

1. kép: *A la brida* módon, jobbra keresztény fegyverzetben ábrázolt mór lovasok Liébana-i Beato munkájának 1220 körül készült másolatának képei között. (Pierpont Morgan, New York.) Forrása: NICOLLE–MCBRIDE 1988. 13.

Az Ibér-félszigetet az ókorig visszamenőleg kiváló lovakat adó területként tartjuk számon.¹³ A kezdetben egyébként lovakban korántsem bővelkedő muszlim hódítók által behozott arab hátasok és a helyi alapanyag keveredéséből kialakuló spanyol és portugál lófajták mindmáig világhíresek, könyvtári irodalom szól róluk.¹⁴ Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a lótenyésztés tudatos tevékenysége a harci kultúra változásait is követte Hispániában.¹⁵

¹² Illetve mert *Nabukodonozor* katonáiként ábrázolják őket. A muszlimok ősövetségi elnevezései (Agarenus, moabita, stb.) nem ritkák a hispániai keresztény forrásokban. HENRIQUES 2003. 9. A kultúrsere jelenségéről spanyol nyelven lásd DEL CAMPO 1993.; FITZ 1998.; angol nyelven: POWERS 1966. 132–133.; NICOLLE–MCBRIDE 1982. 24–26.

¹³ NICOLLE–MCBRIDE 1982. 24.

¹⁴ Rajta kívül a ló katonai szerepére jó irodalmat közöl RUIZ 2006. 55–63., 80.

¹⁵ A lovaglás hispániai történeti fejlődésére l. DEL CAMPO 1993. 157–172.

Ez a Kárpát-medence esetében is így volt. Itt természetesen más „alapállománnyal” kell számolni. Általánosan elterjedt nézet, hogy a honfoglalók döntően keleti jellegű loállománya egészült ki a nehézlovas harcmodor megjelenésével és alakult át az idők során bizonyos mértékben. A kutatást itt is a feldolgozott leletek, valamint a lovak külsejére vonatkozó ábrázolások, írásos források csekély száma nehezíti.¹⁶ Nálunk az említett két lovaglási technikát persze „keleti és nyugati stílus” értelmében érdemes elemezni.¹⁷ A további kutatásokhoz itt néhány hasznosnak vélt gondolatot közlünk.

1) A magyarok „eredeti” lovaglási technikájával kapcsolatban az azonos típusú lószerszámot használó steppei népek régészeti és dokumentált anyagából lehet helytálló következtetéseket levonni. Amennyiben elfogadjuk, hogy a steppei könnyűlovas (lovassíjász) harcmodor legpontosabb megőrzőitői a középkori muszlim hadi traktátusok, akkor ezek lovaglási technikára vonatkozó részei magyar szempontból is figyelmet érdemelnek.¹⁸

2) A magunk részéről, ha nem is tökéletesen azonosnak, de lényegében ugyanolyannak véljük az ibér-félszigeti és a steppei eredetű könnyűlovasok technikáját.¹⁹ Az Ibér-félszigetre eljutott steppei eredetű zsoldosok a lovasharc szempontjából is tovább közelíthették a hasonló alapokat. Itt is utalunk a 942-ben fogságba ejtett 5 magyar harcos besorozásának esetére a kalifa testőrségébe, ami azt feltételezi, hogy módjuk nyílt steppei harcászati tudásuk átadására.²⁰

3) Az Árpád-kori hadtörténet egyes fejezeteit a keleti lovaglási stílus megtartása és a nyugati megjelenése, terjedése szemszögéből is tanulmányozhatónak tartjuk.

¹⁶ Megjegyzendő, hogy a honfoglalók lováról és a téma egyéb vonatkozásairól jelenleg is vita folyik úgy a kutatók, mint a lovasharc modellezését végző, lótarló „reenactorok” (a történelmi életmód-rekonstrukcióval és „hadihagyomány-örzéssel” próbálkozó személyek) között. Utóbbiak közül néhányan – leginkább személyes tapasztalataik alapján – a kistermetű (hucul, illetve a mai kazak lovak) méretét nem meghaladónak vélik a 10. századi magyarság jellemző loállományát. PRISKIN 2010. 6–7. „reprezentatív mintavételei” alapján a hucul típusú ló helyett a türkménisztáni akhal teke lófajta mutatta a legkisebb genetikai távolságot a vizsgált leletekkel.

¹⁷ Az Árpád-kori loállomány vizsgálatára alapvető irodalom: VÖRÖS 2005–2006. 163–215., emellett VESZPRÉMY 2008. 165–167. is közöl adatokat a korszakról. A lovaglási stílusok és a harcászat összefüggéseinek tárgykörében – bár a meglévők részben gyakorlati alapokon is születtek – közel sincs még elegendő számú és mélységű hazai szakmunka. Néhány példa: DOBOLÁN–SZÖLLŐSY 1995.; SZÖLLŐSY 1997.

¹⁸ A fegyverváltás idevágó részlete Bölcs Leó munkájának „türkökre” vonatkozó, sokat citált fejezete, ahol ez a képesség ugyanúgy dokumentált, mint a muszlim hadi kézikönyvek tanításában: „Fegyverzetük kard, bőrpáncél, íj és kopja, s így a harcokban legtöbbjük kétféle fegyvert visel, vállukon kopját hordanak, kezükben íjat tartanak, és amint a szükség megkívánja, hol az egyiket, hol a másikat használják.” HKÍF 1995. 105. Itt lenne különös értelme a kitartó gyakorláson alapuló rekonstrukciós kísérleteket a forráskutatás módszertanával összekapcsolni. Ennek egyetlen mértékadó hazai fóruma a pomázi íjász Útja Iskola (<http://ijaszutja.hu>).

¹⁹ A steppei és a maghrebi-andalúz nyergek kétségtelen különbségei ellenére a rövid kengyellel, felhúzott lábakkal és a lovat elsősorban térdrel és a testsúly áthelyezésével irányító történő lovaglás az ábrázolások tükrében azonos vonás. A továbbbőltető közép-ázsiai és maghrebi lovas hagyományokat tanulmányozva ez a stílus máig ugyanolyan jellemzőkkel bír. A könnyűlovas harcászatra való alkalmasságát mindenestre nehéz kétségbe vonni. Lásd a 2–5. kép.

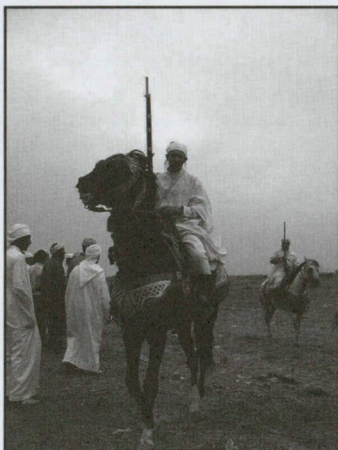
²⁰ ELTER 2009. 63.

2. Kép: Muszlim jinete-lovas kerek pajzsral és egyenes karddal, könnyű (textil?) vértben, egy 11. századi faragott elefántcsont dobozon. (Cuenca, 1026 körül, Régészeti Múzeum, Burgos) Forrása: NICOLLE-MCBRIDE 2001. 8.

3. kép: IX. Alfonz leóni király (1188–1230) már jellegzetes lovagi pózban – és a la brida stílusban. Forrása: <http://www.maravedis.net/alfonso9.html>

4. kép: Mai maghrebi lovas a „Fantasia” néven ismert észak-afrikai lovasjátékokról. (Benidrar falu, Marokkó). Forrása: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fantasia-Benidrar-Morocco-2.JPG>

5. kép: A jinete stílus alkalmazása a mai Közép-Ázsiában. Kazak lovas. Forrása: <http://visadokazajstan.com/PORQUE.html>

A lovas katona előírt fegyverei között a 13. században is ott az íj, ennek a nyeregből történő használata a keleti lovaglási stílus ismeretét feltételezi.²¹ Ugyanakkor egy szűk réteg a század második felére már olyan szinten űzte a lovagi harcászatot, és az ennek megfelelő lovaglási módszert, hogy a nyugati nehézlovakokkal történő közelharcban is megállták a helyüket.²² Ez a két tény a keleti és nyugati stílus egyidejű jelenlétét, egyben a *vegyes hadrend* erre az időre jól működő lovassági alkalmazását mutatja. A steppei harcászat művelőivel (besenyők, úzok és kunok) szembeni Árpád-kori magyar győzelmek egyik oka az eredendően ugyanolyan harcmodorú ellenfelekkel szemben kifejlesztett keleti lovaglási mód és az erre támaszkodó harci műveltség fennmaradása a magyarok körében is. Ezt egészítik ki, „frissítik” a steppei (eredetű) harcosokból toborzott zsoldosok magyar oldalon bevetett egységei, akik a keleti lovaglási stílus mestereiként számos csatában komoly szerepet játszottak, illetve játszhattak a győzelemben.²³

II. Az íj és az íjászat jelenléte, szerepe az Ibér-félszigeten

Ha pireneusi kontextusban vizsgáljuk az íj és az íjászat jelentőségét, akkor azt mondhatjuk, hogy az a „háborúra szervezett” keresztény államokban némi eltérést mutat attól az általános nyugat-európai képtől, amelyben az íjat „másodrendűnek” tekintették – általában használóival együtt.²⁴ A félszigeten is találkozunk ezzel a jelenséggel, ám itt nem csak a katonáskodó rétegek alsó, kizárólag gyalogosan szolgáló részének (*peón*) volt fontos fegyvere az íj. Számos municípium dokumentumai említik a „lovagi íjászokat”, akik sikeres katonai akció esetén kétszeres részesedést kaptak a zsákmányból, feltéve, ha fenntartották harci tudásuk szintjét, illetve teljesítették a minimális elvárást fegyvereikkel (íj, nyílvevők és íjhúr) kapcsolatban.²⁵ Több város íjásza minősültek külön jogi kategóriának. Itt a csúcstól alighanem Portugália jelenti, ahol a Santarém-családot említő városi kiváltságok (*foral*) tanúsága szerint 1136-ra ezek az íjászok csakugyan a lovagokkal (*cavaleiro*) azonos jogokat élvezték.²⁶

²¹ B. SZABÓ 2010. 120–121.

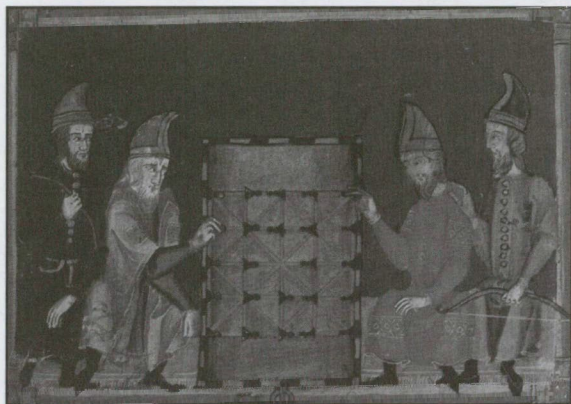
²² Erre a Dürnkut melletti csatáról maradt leírás a bizonyíték, ahol a magyar főnemesség a lovai tekintetben sem képviselt kisebb harcértékű erőt, mint II. Ottokár cseh király nehézpáncélosai. VESZPRÉMY 2008. 166. A magyar nehézlovasság keleti vétesekkel szembeni dokumentált sikere pedig a muhi csata epizódja Batu vétes testőrei ellen. NÉGYESI 2003. 395.

²³ Itt meg kell különböztetni a professzionális zsoldosként szerződötteteket (közülük a legismertebbek II. Géza horezmi türk lovasíjásza – róluk és a magrebitákról legújabban I. KATONA-KISS 2010.) és a teljes társadalommal rendelkező, katonai szolgálat fejében privilegizált steppei eredetű népeket. A Hód-tavi csatában például a királyi sereg sikeréhez (a megeredt esőn kívül) a székelyek is hozzájárultak. BLAZOVICH 1977. 941–945. A steppei népek magyarországi befogadásában, letelepítésében kezdetektől fogva tetten érhető a harcászati faktor. Érdemes összevetni ezt az Ibér-félszigeten lovasként mindig könnyű fegyverzetben harcoló berberек szerepével.

²⁴ Az angol íjászok (*longbowmen*) legfeljebb egy fokkal voltak feljebb a társadalmi ranglétrán, mint a legegyszerűbb gyalogos katonák. BRADBURY 1985. 171. Az íjászat lenézett nyugat-európai helyzetéről I. HATTO 1940. 40–54.

²⁵ POWERS 1966. 131.

²⁶ Ennek kasztlíiai megfelelője, a *caballero*-státusz tűnik fel a Toledo-család esetében Escalona városi kiváltságainak a XII. század végétől dokumentált okleveleiben. POWERS 1966. 133. 92. jz.

6. kép: Íjábrázolás X. (Bölcs) Alfonz *Libro de los Juegos* című munkájából. Az alquerque játékot figyelő férfiak kezében „török típusú” reflexíjak láthatók. Forrása: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c1/Alquerque_in_Libro_de_los_juegos.jpg

régióban. Hispániában jelenlétével csak ott számolhatunk, ahová angol zsoldosok magukkal vitték.²⁷ A távolra ható fegyverek nyugat-európai „csúcstermékének” közös hiánya csak részben magyarázható éghajlati (ti. az íjak alapanyagául szolgáló fafajok hiánya) különbségekkel, abban kulturális különbségek éppúgy szerepet játszhattak. Ilyen ok lehetett az „ellenséges kultúra” fegyvereitől való idegenkedés, különösen a muszlimok magas szintű íjászkultúráját szem előtt tartva, ami jól párhuzamba állítható a Kárpát-medencében letelepedő „íjlesztő népek” ugyanilyen kifinomult technikai tudásával, mind a fegyver elkészítésének, mind pedig használatának oldaláról.

A különböző forráscsoportokat vizsgálva kitűnik, hogy az íjászat lényegesen hangsúlyosabb szerepet játszott az ibériai mozgó határ déli oldalán, mint az északon. Itt, az iszlám íjjal kapcsolatos hagyományának megfelelően, mindvégig különös becsben tartották ezt a fegyvert és így az ahhoz értőket is. Az Ibér-félsziget muszlim íjászatáról értékes információkat ránk hagyó Ibn Hudayl így fogalmaz művében: „Allah, magasztaljuk a nevét, előnyben részesítette az íjat, minden más fegyverrel

Az íj jelentősége azonban a fenti példák ellenére sem multa felül Nyugat-Európa egyéb területeit, a keresztények körében történő használatára jelentős részben csak következtethetünk, s – minden valószínűség szerint a fentebb említett okból – meglehetősen ritkán bukkan fel az ikonográfiai forrásokban is.²⁷ Érdekes párhuzam a Kárpát-medencével, hogy az úgynevezett egyszerű íjak középkori Európában legkomolyabb hímevet kivívó változata, az angol hosszúíj (longbow) a legcsekélyebb mértékben sem terjedt el a két

²⁷ DEL CAMPO 1993. 63., 269. A spanyol hadtörténész egyszerű íjként azonosítja a X. (Bölcs) Alfonz által készített *Libro de los Juegos* („Játékok Könyve”) lapjain ábrázolt fegyvereket, mi azonban az íjak jellegzetes formája alapján ezt megkérdőjelezzük. Az íjakat ábrázoló többi ibér-félszigeti keresztény ikonográfiai forrás esetében is inkább összetett íjakra kell gondolnunk, bár olyan példa is több van, ahol teljesen valószínűtlen módon ábrázolják a fegyvert és használatát. Ilyen például Liébana-i Beato munkájának egyik, 970-ből ránk maradt ábrázolása. Lásd a 6–7. kép.

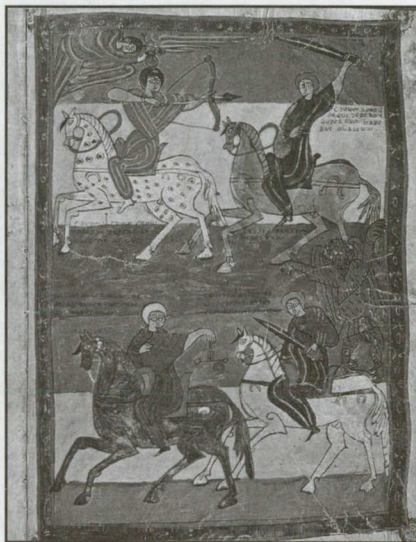
²⁸ Itt az ibér rekonkvizta nyugati frontja, azaz a portugálok által jegyzett hadműveletek említendőek, ezek között is elsősorban Lisszabon 1147-es ostroma, de az almohád flottával vívott ún. „atlanti háború” (1179–1191) eseménysorában, illetve Silves várának első ostroma alkalmával (1189) is. HENRIQUES 2003. 19–21. Megjegyzendő, hogy a portugál szakirodalom is megkülönbözteti az egyszerű íjak rövidebb (pl. a német területeken használt változatát) az angol hosszúíjtól. BARBOSA 2004. 53.

szemben. Egy alkalommal (a *Próféta*) azt mondta: Minden igazhívőnek törekednie kell, hogy íja és nyilai legyenek.”²⁹

Az iszlám által uralt egyéb földrajzi régiókhoz hasonlóan az íjnak mindkét alaptípusát ismerték, ám a Pireneusi-félszigeten is, mint mindenütt másutt, az összetett íjakat preferálták. A témával kapcsolatos muszlim szakmunkák (*furusiyya*, azaz hadtudományi értekezés)³⁰ után az iszlám íjait ezen belül az alábbi alkategóriákba sorolhatjuk:

- Arab íj (*hiyaziyya*, vagy *wasitiyya*).
- Perzsa íj (elsősorban az iszlám szíriai-egyiptomi régiójában).
- Török íj: hasonló a perzsa íjhoz, de testesebb, vastagabb.
- *Al-watiyya* íj. Méretét tekintve egyfajta átmenet a rövid, összetett íjak és hosszabb, egyszerű íjak között, ám szerkezete pontosabban nem ismert.

Bár a hispániai muszlimok által használt íjtípusokat meg tudjuk nevezni, a félszigeti íjászat további jellegzetességeiről csak óvatos feltételezések tehetők, ide értve a keleti, így a steppei hatások jelentkezését. Az azonban kijelenthető, hogy az iszlám az általa uralt területek legtávolabbi részeire is rendszeresen eljuttatta a másutt bizonyítottan sikeres fegyvereket, technikákat, más szóval állandóan „aktiválta” azt a tudást, ami a harcmozdókön fölényhez juttatta – így az Ibér-félszigeti muszlimok keresztény ellenfeleivel szemben is. Ebben az említett hadtudományi értekezéseknek is komoly szerepe volt. A XII. századra datálják azt a maghrebi íjász-traktátust, ami bizonyítja, hogy a nyugati iszlám területén is létezett íjászképzés, mégpedig külön iskola formájában.³¹ A gyalogos andalúz íjászok kedvelt, térdelő löpőpozícióját (*maszákífi*, „vívó-póz”) pedig még 1390 körül is említésre méltónak találja az egyiptomi mameluk (kipcsak) elölkelő, Tolu bég számára készült íjásztudományi összefoglaló munka ismeretlen szerzője.³² Ennél több megállapításhoz az ibér-

7. kép: Irreális hátrafelé nyilazó lovas ábrázolása 970-ből, Liébana-i Beato munkájának másolatában. (Valcavado, Universidad de Valladolid). Forrása: http://es.wikipedia.org/wiki/Beato_de_Li%C3%A9bana

²⁹ *Kitāb Hilyat al-fursān wa-shi'ār al-suy'an*. VIGUERA 1977.; Idézi DEL CAMPO 1993. 62.: „Dios, ensalzado sea, acordó su preferencia al arco, por encima de cualquier otra arma. alguna vez, dijó (el Profeta): Todo creyente debe aspirar a tener arco y flechas.”

³⁰ Többek között: IBN QAYYIM AL-JAWZIYYAH 1403.; további íjász traktátusok: IGAZ 2011. 84–85 7. jz. Az Ibér-félsziget muszlim hadtudományi forrásműveinek összegzése: RADHI 1991. 139–146.

³¹ SEZGIN 1986. („Tanács és felvilágosítás minden íjásznak, kezdőknek és haladóknak.”)

³² *Kitāb fi-Ilmi n-Nussāb* („Az íjászat tudományának könyve.”). SUDAR 2010. 338–352. A leíráshez hasonlatos pózból lő a Cuenca-i elefántcsont ládika vértés íjásza. Lásd a 8. kép.

félszigeti és az észak-afrikai írásos és ikonográfiai források további kutatására van szükség. Utóbbiak segítségével a húrkezelés helyi módját, módjait is tanulmányozhatónak véljük.³³

8. kép: Összetett reflexíját „vívó-pózban” kifejlesztő, rövid láncinget viselő harcos egy 11. századi faragott elefántcsont dobozon. (Cuenca, 1026 körül, Régészeti Múzeum, Burgos) Forrása: NICOLLE–MCBRIDE 2001. 8.

„turkeszáni”) íjak közé tartozott, ám az iszlám forrásokban ránk hagyott, kategórián belüli különbségeket a források és a leletek hiánya miatt idehaza még nem tudjuk azonosítani. Hogy milyen változásokon ment keresztül formájában, használatának módjában, az bizonytalan. Feltehetőleg valamennyi, a magyarok után érkező, illetve keleti szomszéd íjkesztő nép (besenyők, úzok, kunok, stb.) hozzátett valamit a Kárpát-medencei íj 10. század utáni történetéhez, ám ennek fázisai egyelőre nem ismertek.³⁵ Csak az látszik valószínűnek, hogy a lovasíjászat folyamatos kulcsszerepének megfelelően az íj fejlődése (azaz fejlesztése) minálunk sem állt meg.³⁶

A történelmi íjászzal foglalkozó magyar szakirodalom előszeretettel hangsúlyozza, hogy az összetett (rövid) íjak alkalmasabbak a lóháton történő használatra, mint az egyszerű (hosszú) íjak különféle változatai: e tézis ányaltabb megközelítést igényel.³⁴ Ám kétségtelen azonosság a két földrajzi régió között a közép-ázsiai hatás, amely a lovasíjászat szerepében és jelentőségében nyomon követhető. Magyarországon ma egy kutató sem vitatja, hogy a 10. századi magyar íj a közép-ázsiai steppéken kifejlesztett összetett reflexíjak, a „török” (Cs. Sebestyén Károly szavaival

³³ Eddigi kutatásaink alapján mind a mediterrán, mind pedig az íjászgöyű segítségével történő húrkesztést ismerték s gyakorolták az Ibér-félszigeten és Szicília szigetén is. Lásd a 9–11. kép.

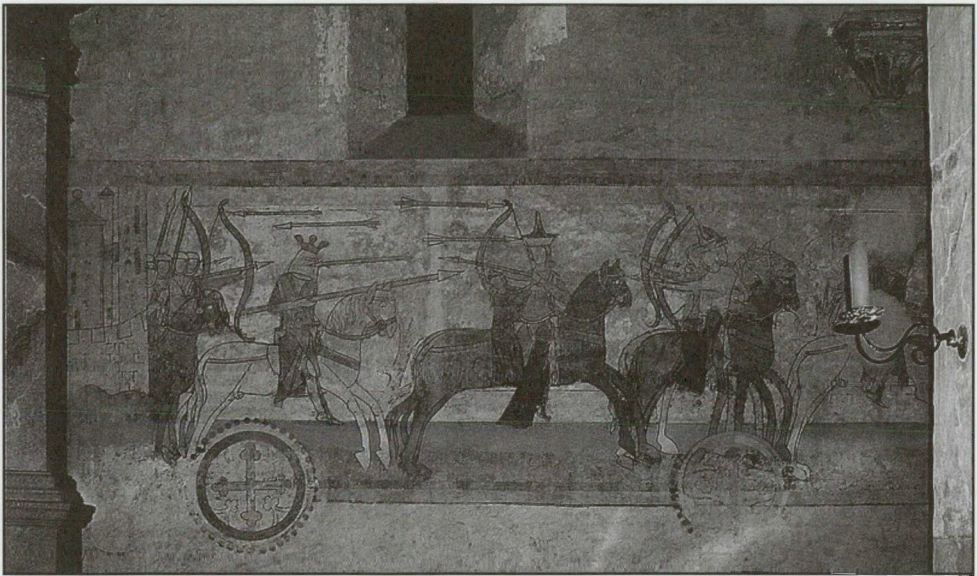
³⁴ SZÖLLŐSY 1995. 47.

³⁵ Az Árpád-kori íjászat ikonográfiai forrásai között kivételes helyet foglalnak el a Szent László-legenda templomi faliképei. Az 1068-as kerlési csatát megjelenítő ábrázolásokon a kunokat (valójában besenyőket) üldöző magyarok ellenfeleikkel azonos típusú reflexíjat használnak – legalábbis az alkotók így festették meg őket. Jó példa erre a Zala megyei Türrje volt prépostsági templomának faliképe. Lásd a 12. kép.

³⁶ A végvári időszakban magyar oldalon is használatban lévő íjak utolsó generációja már az ugyancsak steppei gyökerű oszmán íjászat hatásait mutatja, amely egy újabb mozgó határon keresztül érte el a Kárpát-medencét. A késő középkori magyar íj ábrázolásai legalábbis erősen hasonlítanak az oszmánok fegyvereihez. Ilyen Albrecht Dürer metszete 1517-ből, amely egy textilvétes – nyergéből hátrafelé fordulva íjat kesztő! – magyar nemeset ábrázol. NEMES–NAGY–TOMPA 2003.

9–11. kép: A Palazzo dei Normanni íjászábrázolásai: jól megfigyelhető a steppei lovasíjászok körében elterjedt íjászgyűrűs technika kivitelezéséhez szükséges kéztartás. (Sala di Ruggero, Palermo, Olaszország)
Forrásuk: <http://www.outlab.it/sk2011.htm>

12. kép: Ugyanolyan típusú íjak kun és magyar lovasíjászok kezében a türjei volt prépostsági templom falfreskóján. Forrása: http://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrjei_volt_pr%C3%A9posts%C3%A1gi_templom

Az íjak ezen közös, keleti, ezen belül is a steppei török népekhez kötődő eredetéről a kortárs hispániai keresztény kútfőknek is voltak információi. A Las Navas-i csatáról „első kézből” tudósító Jiménez de Rada (1170?–1247) toledói érsek minden bizonnyal íjaik miatt is hasonlítja az ókori párthusokéhoz az almohád taktikát.³⁷ Az Ibér-félszigeten felbukkanó „török íjakat” pedig még egy 14. századi beszámoló is említi.³⁸

III. Lovasíjászat az Ibér-félszigeten

Az arabok az iszlám előtti korokban sem csak gyalogosan ismerték és használták az íjat.³⁹ Az új vallás generálta hódítások során azonnal megkezdődött a lovasíjászatban régebbi tudással és hagyománnyal bíró népektől a technikák és a taktikai módszerek átvétele. Az arab íjászat kezdetben a bizánci jellegzetességeket is másolta, ám – a steppei népekkel még a 7. század során megtörtént első találkozások

13 kép: Szászánida nagykirályt ábrázoló aranyozott ezüsttál. Forrás: FODOR 1975. 198.

és harci tapasztalatok nyomán – nem sokkal később már a közép-ázsiai tradíciók is feltűnnek a régészeti anyagban és az ikonográfiai források között. A muszlim, illetve a muszlimok által továbbfejlesztett íjászat perzsa előzményeit az iszlám történetírás is több helyütt említi.⁴⁰ A téma idehaza úgyszólván ismeretlen, pedig kutatása fontos lehet; a steppei nomádokkal a muszlimok előtt évszázados állandó érintkezésben lévő (új)perzsa birodalmak alkalmazta íjászat ugyanis megkerülhetetlennek tűnő állomás e fegyver fejlődéstörténetében. A szép számmal előkerült szászánida ezüsttálakon íjat feszítő uralkodók mind steppei reflexjákat feszítve tűnnek

elénk.⁴¹ Az utolsó iszlám előtti perzsa dinasztia nagykirályai által bemutatott technika mégsem maradt meg (ha egyáltalán átkerült) az iszlám íjászatba; úgy tűnik, hogy az arabok inkább közvetlenül a steppei népektől tanultak.

³⁷ DEL CAMPO 1993. 160–160.

³⁸ FERREIRA 1988. 150–153.

³⁹ A legkorábbi, tevehátról íjászó arab harcosok asszír reliefeken tűnnek elénk. WISE–MCBRIDE 1981. 40.

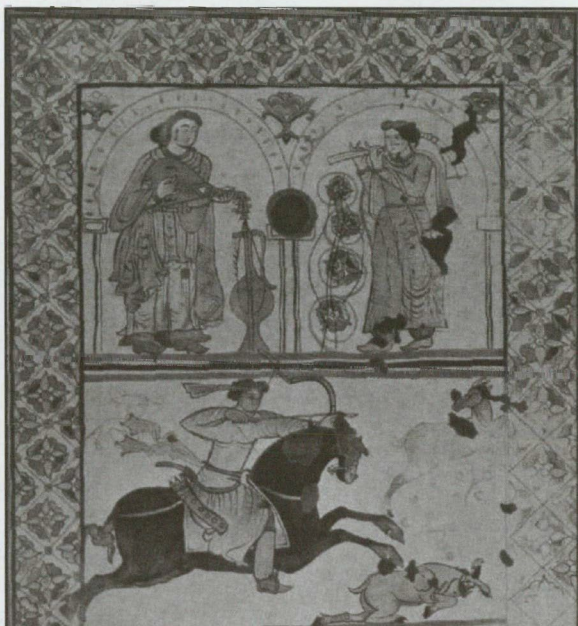
⁴⁰ SUDÁR 2010. 338. A szászánida hadsereg lovasíjászatáról lásd KAVEH 2005. 30–31., 51–53.; LATHAM–PATERSON 1970. 37–38. A dinasztia hadtörténetéről továbbá: NICOLLE 1996.

⁴¹ Lásd például az I. Peroz (459–844), vagy I. Kavád (488–497, 499–531) szászánida királyt vadjuh vadászaton, illetve a II. Sápurt oroszánokra (hátrafelé) nyilazva ábrázoló aranyozott ezüsttálakat. Ezekre lásd példaként: **13. kép.**

A 8. századból már egyértelműen transzoxániai stílusú lovasíjászt ábrázoló freskó maradt ránk a szíriai Qasr al-Hayr al-Gharbi palotából. A fegyverét íjászgyűrűvel kifeszítő harcos felszerelése a steppei nomád valamennyi fontos kellékét hozza (övre csatolt tegez, viszonylag rövidre állított fém kengyel, leajzott második íj a lovas túlsó oldalára függesztett tokban).⁴² Legkorábban a 750-es évekre datálható az egyiptomi Fuszátból (Kairó) előkerült bronz íjászgyűrű, ami ugyancsak a korai steppei hatást mutatja – azonban elképzelhető, hogy bizánci közvetítéssel.⁴³

Arra a kérdésre, hogy az Ibériai-félszigetre mikor jutottak el ezen és más steppei hatások első ízben, aligha lehet választ adni. Ha a 942. évi magyar „látogatást”

is ide számítjuk, akkor a helyi források alaposabb tanulmányozása nélkül is találunk néhány olyan esetet, amikor a steppei harci kultúra hordozói feltűntek a régióban. Fenti adataink alapján nem zárhatjuk ki, hogy a 741 folyamán a Hispániába betelepített berberök körében is kitörő nagy felkelés (739–743)⁴⁴ leverésére Damaszkuszból küldött szíriai elit lovasalakulatok voltak az első ilyen tudással is bíró harcosok a Pireneusi-félszigeten. A *guzz* (nevükben az *oguz* szót hordozó, így minden valószínűség szerint török etnikumú, esetleg kaukázusi, pl. cserkesz) zsoldos lovasíjászokat első ízben 1095-ben az Almoravida Birodalom idején szerződtették Észak-Afrikában (1095). Ám Európába történő „átdobásukra” az első berber dinasztia hispániai beavatkozásának idején még nem került sor.⁴⁵ Erre a 12. században találunk biztos forrást, Alarcos (1195) csatamezejéről, ahol az almohádok sikerrel vetették be őket. Las Navas-nál is több ezres alakulatukat találjuk, ám ebben a csatában nem tudták győzelemre segíteni az iszlám hadait.

14. kép: Steppei stílusú lovasíjász ábrázolása egy 8. századi szíriai falfreskóról. (Qasr al-Hayr al-Gharbi)
Forrása:
http://www.eslam.de/begriffe/q/qasr_hayr_gharbi.htm

⁴² Nem vitás, hogy az egyik legelső a *jinete*-stílussal azonos lovaglási mód ábrázolásával van dolgunk, egy vadászjelenetet megörökítő freskó formájában. Lásd **14. kép**.

⁴³ NICOLLE–MCBRIDE 1982. 17.

⁴⁴ TÁHA 1989. 200–209.

⁴⁵ NICOLLE–MCBRIDE 2002. 22.

Az ugyancsak keleti eredetű, ám az antikvitás ideje után valamelyest háttérbe szoruló számszerj (az Ibér-félszigeten *ballesta* néven ismert) jelen tanulmányunkban csak egyetlen aspektusból érdemel figyelmet: mint egyfajta „alternatív lovasíjász” fegyver. Az ibériai rekonkvizta időszakában is elsősorban gyalogos fegyverként volt ismert, ám – az egymás harci kultúrájának adoptációs folyamatába illeszthetően, feltehetőleg egy időben – mind a keresztény, mind pedig a muszlim fél megpróbálkozott lóháton történő használatával is. Érdekes párhuzam a Kárpát-medencével, hogy lovas számszerjászkok említése mindkét helyen egy időben bukkan fel – a keresztény oldalon. Kasztíliaiban a 13. század második negyedétől dokumentált a számszerj újfajta, nyeregből történő használata, bár a félszigeti ikonográfia a keresztény lovas számszerjász semmiféle ábrázolását nem őrizte meg.⁴⁶ 1246-ban például Pelayo Perez Correa, a Santiago-rend nagymestere 200 számszerjással számolhatott az általa kiállított katonák között, ezek fele lovon használta fegyverét.⁴⁷

Úgy tűnik, hogy a Pireneusi-félsziget muszlimjai körében is csak a 13. századtól vették használatba. Ennek okát ugyanabban kereshetjük, mint a magyarországi lovasíjászkok esetében. A reflexíjak használata mind a félszigeti iszlám, mind pedig a steppei eredetű lovasnépek körében eddigre sok száz éves hagyomány volt. Egyiknek sem volt szüksége ennél tökéletesebb fegyverre a nyeregben. A reflexíjak a mameluk íjásztraktátusok alapján valószínűsíthető tűzgyorsaságát nem ellenpontosította a lovas számszerj ereje, ugyanis ezt betölteni és felajzani biztosan nem lehetett könnyebb, mint az összetett íjat.⁴⁸ Ráadásul a lóháton történő használat bizonyos, hogy erősen korlátozta a fegyver – a gyalogsági számszerj esetében rettegés – tűzerejét.⁴⁹

IV. A könnyűlovas hadviselés steppei eredetű és az ezekkel párhuzamba állítható hispániai taktikai és stratégiai elemei

A Pireneusi-félszigeten voltaképpen minden megvolt a steppei harci műveltség adoptációjához: kitűnő lóállomány és a berberek körében is hagyományos (bár eredendően nem annyira lóháton, mint inkább gyalogosan és tevéen gyakorolt) taktika, ami a támadás és a visszavonulás váltogatásán alapult. Azt az ibériai muszlim katonai vezetők is felismerték, hogy a két tényezőt a steppei harcászatot művelő keleti eredetű lovasíjász zsoldosok tudják a legmagasabb szinten az iszlám javára fordítani. Ettől függetlenül a keletről érkező szórványos rásegítő hatások inkább kiegészítették a helyi hagyományos harcmodor és az ibériai ló biztosította alapokat, mint befolyásolták azokat. Az eredmény így is a könnyűlovasság folyamatos ibériai jelenléte volt – a helyi viszonyoknak megfelelően. A könnyűlovasság kétségtelenül komoly szerepe mellett a gyalogságnak az egész

⁴⁶ Ennek alighanem ugyanolyan „presztízsbeli” okai is lehettek, mint az íj esetében. VESZPRÉMY 2008. 141.

⁴⁷ Portugál formában Paio Pires (vagy Peres) de Correia, korábban a rend portugáliai vezetője. DAVID 1989. 4.

⁴⁸ A reflexíjakkal elérhető tűzgyorsaságról: B. SZABÓ 2010. 81.; VESZPRÉMY 2008. 144. is a számszerj nehezebb kezelhetőségét feltételezi.

⁴⁹ Idehaza nem tudunk lóháton végzett számszerjás rekonstrukciós kísérletekről, pedig a fegyvert nem egy történelmi életmódrekonstrukcióval foglalkozó formáció használja, gyalogos formában.

korszakban nagy jelentősége maradt. A lovasságé (és itt az említett andalúz nehézlovasokra is gondolunk) paradox módon annak a nyugat-európai harci kultúrának az ellenpontosításaként nőtt meg fokozatosan, aminek a sajátos taktikai elemeit éppen a steppei nomádok, illetve a keresztes háborúk folyamán, Keleten újra megtapasztalt muszlim taktika ellenében dolgozták ki az európai kontinens nyugati felében.

A párhuzamba állítható ibériai és Kárpát-medencei harcászati jelenségek közül az alábbiakat látjuk érdemesnek alaposabban is tanulmányozni, elsősorban is a nagy mezei ütközetek középeurópai és hispániai írásos forrásai alapján.

1) Hullámokban támadás: azaz a számos nomád nép esetében az ókortól ismert „támadj és fuss” taktika (arabul *karr wa farr*, az ibér keresztény forrásokban *tornafuye* néven találkozunk vele). Regino prümi apát magyarokról írt sorai a pireneusi muszlimokra szintúgy vonatkoztathatók, mint eleinkre, azzal kiegészítve, hogy a hajítódárdás briteket Hispánia esetében az arab-berber lovasokra lehet behelyettesíteni: *„Előrenyomuló vagy visszaforduló lovaikon harcolnak, de gyakran tettetik menekülést is. [...] Általában a heves küzdelem közepette abbahagyják a harcot, és kevéssel ezután a menekülésből visszatérnek az ütközetbe, úgyhogy amikor már éppen győztesnek hiszed magad, akkor kerülsz a legnagyobb veszélybe. Haditaktikájuk annál veszélyesebb, minél szokatlanabb más népek számára. Az ő harcmódoruk és a briteké között az a különbség, hogy azok hajítódárdákat, ezek nyilakat használnak.”*⁵⁰ A „szokatlan, ismeretlen harcmódor” nálunk a legfrissebb szakirodalomban megcáfolt toposza⁵¹ hispániai kontextusban a berber dinasztiák által behozott afrikai harci kultúra bizonyos jellegzetességeire értendő, ám ott is kritikával kell kezelni, mivel újdonságnak vélt elemei nagyrészt korábban is ismertek lehettek az Ibér-félszigeten a maghrebi világ afrikai relációi kapcsán.⁵²

2) „Nyílzápor-taktika” (nyílharc) és a közelharc kombinálása: akár hajítódárdával, akár nyílzáporral (esetleg parittyával) operáltak a keresztények ellenében, azok erejét kizárólag távharccal általában nem tudták megtörni. A Pireneusokon túli forrásból táplálkozó, egyre hatékonyabb nyugati nehézlovas harcmódor a spanyol szakirodalom szerint is fölényben volt a muszlim lovassággal szemben – amennyiben közelharcra tudta kényszeríteni azt. Ez a nálunk is jól ismert tézis is további vizsgálatot igényel.

3) Összehasonlításuképpen az I. augsburgi csata (910), valamint a 934. évi magyar–besenyő közös vállalkozás kínálkozik, de a muhi és a Liegnitz melletti csatáknak is helye lehet ebben a sorban.

4) Az 1031 után védekezésre szoruló, majd a berber dinasztiák inváziói idején visszatámadó ibériai iszlám a fenti közelharci hátrányt igyekezett több,

⁵⁰ HKÍF 1995. 198.

⁵¹ B. SZABÓ 2010. 63–66.

⁵² A félszigeti muszlimok keresztények által ismert taktikájától különböző almoravida harcászat bizonyos elemei csakugyan meglepték a kasztíliaiakat. Ilyen volt az erődített táborra támaszkodó statikus, pozícióvédő gyalogharc. NICOLLE–MCBRIDE 2002. 22–23. Az afrikai harci dobok és a tevék okozta zavar, mint az almoravida sikerek oka MIRANDA 2000. 72. szerint azonban feltételezés, ezekben a kasztíliaiak által elkövetett taktikai hibák szerinte fontosabb szerepet játszottak.

esetenként egy időben alkalmazott módszerrel csökkenteni. Keresztény nehézlovas és steppei lovasíjász zsoldosok, helyi muszlim pajzsos-vértes lovasság egyaránt helyet kaphatott a nagyszámú andalúz, berber, valamint fekete-afrikai gyalogsággal is operáló iszlám hadurak seregeiben. Mindez a *vegyes hadrend* hasonlóan színes képét adja, mint amelyet a 12. századi magyar-bizánci háborúk idején alkalmaztak a háborúzó felek.

5) A *rajtaütés*, *lesvetés* és *portya* ibériai változatai: a steppei harcászat Kárpát-medencében és Kelet-Európa térségében az újkorig jól ismert elemei éppúgy megtalálhatók voltak a Pireneusi-félsziget középkorának háborús repertoárjában, mint a saját területekre benyomuló ellenség lassítására alkalmazott „*felperzselt föld taktikája*”, vagy a konkrét területfoglalási cél nélkül viselt „*felőrlő háború*” példái, ami az ellenfél erőforrásainak gyengítését célozta.⁵³ Utóbbira számos példa hozható a Córdobai Kalifátus zenitjének időszakából is, itt elég Al-Mansur nem kevesebb, mint 56 olyan hadjáratára gondolnunk, amik viszonylag kevés új területi foglálással gyarapították a muszlim területeket, ám óriási anyagi veszteségeket okoztak a keresztényeknek.⁵⁴ A kalifátus széthullása utáni időszakban a keresztény erők háborús repertoárjának éppúgy eszköze maradt: Alarcos csatamezején a kasztíliaiak katasztrofális vereségét hozó almohád hadjárat egy ilyen *cabalgada* (lovas portya) megtorlására, de konkrét területfoglaló szándék nélkül indult.⁵⁵

Dolgozatunkban „háborús kultúrcserének” neveztük azt a folyamatot, amely során az állandó katonai kihívásra reagáló háborúzó szomszédok átveszik, és különböző mértékben a maguk képére formálják az ellenfél eszközeit, esetleg annak taktikai eszköztárából merítenek. Az állandó katonai nyomáson kívül ennek az Ibér-félszigeten is voltak további katalizátorai. Ilyen volt az ellenséges hatalmak területi határain túl is működő is átérő *kereskedő- és kémhálózat*, továbbá a *zsoldosság* intézményének gyakori alkalmazása. Ezek az eltérő alapokon berendezkedő politikai formációk között, a Kárpát-medence és az Ibér-félsziget nagyon különböző etnikai viszonyai között is működtek.⁵⁶

A háborúzó katonai vezetők által előszeretettel alkalmazott zsoldosokon kívül a *hadifoglyok*, *renegátok* és „*időleges árulók*”, valamint a hazájukba visszatérő *utazók* és *követek* tovább erősítették a háborús kultúrcserét. A harci kultúrában – részben nekik is köszönhetően – bekövetkező változások a háború

⁵³ Az ellenséges területre vezetett különböző típusú „behatolások” (*incursiones*) a spanyol szakirodalomban a hódító háborúnál és a mezei ütközetekhez képest is nagyobb hangsúlyt kapnak. FITZ 1998. 59–77.

⁵⁴ BRETT-FORMANN 1985. 26–27.; LÓPEZ-LARREA 2000. 94. A keresztény forrásokban Almanzor néven feltűnő córdobai főminiszter (*hayib*) és hadúr életművére az alapvető spanyol irodalom: NAVARRO 1959.; DURÁN 1998.

⁵⁵ MIRANDA 2000. 138–139.

⁵⁶ Az etnikai különbségek tényén túl e kultúrák közvetítésével kapcsolatban is érdemes szem előtt tartanunk egy fontos különbséget. A két ibériai politikai-vallási entitás ugyan eltérő ideológiai alapokon rendezkedett be, ám a háborús frontvonal az azonos éghajlatú és így azonos gazdasági berendezkedésű Pireneusi-félsziget közepén húzódott. A muszlim és keresztény hadurak seregeinek jelentős részét adó ibériai parasztkatonákat nemhogy a gazdasági alapok, de sok esetben még a vallás sem választotta el egymástól. A Kárpát-medence és a nyugati szomszédok esetében nincs ilyen hasonló, avagy közös gyökerű katonáskodó népesség. A középkori Ibér-félsziget etnikai viszonyaira l. GLICK 1979. 167–193.; LÓPEZ-LARREA 2000. 87.; NICOLLE-MCBRIDE 2001. 8.

steppei művészetét gyakorló magyaroknál is ismertek. Szerepük így újabb összevetési alapot kínál témánkhoz.⁵⁷ Az említett „kulturcsere-közvetítők” az Ibér-félszigeten esetenként a legismertebb történelmi alakok, mára legendás szereplői a korszaknak.⁵⁸ A Szent Istváni államalapítás előtti Magyarország esetében az ilyen személyek a forráshiány következtében jóval nehezebben foghatók meg, jelenlétükre a politikai kapcsolatok változásaiból, illetve a magyar katonai akciók egyik fontos eleméből, a hadifoglyok ejtéséből következtethetünk. Az ezredforduló után azonban a Kárpát-medence és a külvilág relációjában is megnevezhetünk néhányat.⁵⁹

Fentiek a középkori Ibér-félszigeten hosszú ideig létező „mozgó határsáv”, illetve határvidéki társadalom aspektusai és résztvevői.⁶⁰ Véleményünk szerint a 10–13. századi Kárpát-medence és „vonzáskörzete” esetében is érdemes a mozgó határsáv és a határvidéki társadalom szempontjából vizsgálni, elsősorban is a katonai kultúrhatásokra koncentrálva.⁶¹

További lehetőség az összevetésre egy olyan történelmi eseménysor párhuzamos vizsgálata, amely egyfelől mind a két régióban valamilyen *politikai újrendeződést* jelentett, másfelől pedig *különböző katonai változtatásokat eredményező* folyamat volt. Ismert, hogy a külső támadók katonai nyomását Nyugat-Európa kelet felől a 10. század derekán, dél felől pedig a 13. század elején hárította el.⁶² VIII. Alfonz kasztíliai király (1158–1214) Las Navas de Tolosa

⁵⁷ A nyugati háborús kultúrhatás jól ismert Kárpát-medencei példája a szablamarkolatú kard és feltűnésnek magyarázatai. GYÖRFFY 1983. 108.; RÉVÉSZ 1999. 202. Ilyen az a nemrégiben talált, (http://www.delmagyar.hu/csongrad_hirek/honfoglalas_kori_aranyozott_sarkanty_u_a_cseh-tanyanal/2214615/), 10. századi sarkantyú-lelet is, ami a szablamarkolatú kardhoz hasonlóan szintén csupán rövid életű, vagy alkalmi próbálkozásként értékelhető a steppei magyar és a nyugat-európai harci kultúra találkozásának metszéspontjában. A legkorábbi magyarországi sarkantyúleletekről I. WOLF 1984–85. 590., 610.

⁵⁸ A Pireneusi-félszigetről a legismertebb Rodrigo Diaz de Vivar (el Cid), illetve portugál részről Gerardo sem Pavor (Félelemnélküli Gellért) mellett számos más ilyen szereplőt ismerünk. Például a VIII. Alfonz súlyos vereségét hozó Alarcos melletti csatában (1195) az Almohádok oldalán harcoló Pedro Fernández de Castro, aki akkor a kasztíliai monarcha személyes ellensége volt. LLAMAZARES 1954. 560.

⁵⁹ A kevés számításba vehető 10. századi példa egyike Arnulf, bajor herceg, aki 914–916 között Bajorország keleti szomszédainál „vendégeskedett”. Nála jobb – fennmaradt nevű – ismerője aligha lehetett a Magyar Nagyfejedelemség viszonyainak, ezzel együtt harcászatainak. BÓNA 2000. 38. Arnulf életrajzára és politikájára lásd még: DEUTINGER, 2002. Az ezredforduló után már több példánk akad: Hont, Pázmány, Orci és Vecellin lovagok Géza fejedelem és István udvarában, vagy a magát Kálmán király fiának kiadó, trónkövetelő Borisz (Borics). GYÖRFFY 1983. 117.; MAKK 2000. 66–67., 79–81.

⁶⁰ A határvidéki társadalom (és ideológia) fogalma eredetileg F. J. Turner amerikai történész (1861–1932) nevéhez kötődik, ám az ibér középkorászok is jól ismerik. „A mozgó határ” elnevezés spanyol szakirodalmi megfelelője a „meleg határ”. Ez a határsávon átvélő nem háborús kapcsolatok fontosságát hangsúlyozza. MARTÍNEZ–BARRESI–JOSSEAND 2001. 161.

⁶¹ A 10–13. századi Kárpát-medence (és határterületei) a különböző kultúrájú és gazdasági berendezkedésű népek együttélése szempontjából semmivel sem érdekteletlenebb, mint a kortárs Ibér-félsziget. Pogány steppei etnikum éppúgy megtalálható volt itt, mint változatos jogállású magyar, szláv, vagy éppen Nyugatról érkező keresztény földműves, nem beszélve a keveset kutatott Árpád-kori muszlim és zsidó népességről.

⁶² Az Ibér-félszigeten a hatalmi viszonyok 13. századi átrendeződésétől függetlenül egészen 1340-ig sor került még néhány, Afrikából kiinduló muszlim támadásra. Csak a Salado-menti csata (1340)

melletti győzelmében (1212) jelentkező reformfolyamat, illetve szervezési munka legalább olyan fontosságú volt, mint negyed évezreddel korábban a szász dinasztíának a saját „külső behatolói” (magyarok mellett szlávok is) ellenében.⁶³

A dolgozatunkban hozott példákon túl, a könnyűlovasság harcászati jelenségének és hátterének párhuzamos, ibér-félszigeti és közép-európai vizsgálata további páratlanul érdekes, a különböző helyi társadalmi, gazdasági viszonyok közepette is hasonlóan alakuló jelenségekre deríthet fényt. Számunkra mindezt különösen izgalmasabbá teszi a két távoli földrajzi régió között is megvalósuló szórványos kapcsolatok, „rásegítő hatások” kimutatása. Úgy véljük, ez a kutatás hiánypótló lehet és a középkori európai kontinens hadtörténetének mélyebb megismerését eredményezheti – mind a Pireneusi-félsziget, mind pedig a Kárpát-medence országaiban.

BIBLIOGRÁFIA

- BARBOSA 2004. = BARBOSA, GOMES: *Conquista de Lisboa 1147*. Lisszabon, 2004.
- BLAZOVICH 1977. = BLAZOVICH LÁSZLÓ: IV. László harca a kunok ellen. *Századok* 111 (1977) 941–945.
- BÓNA 2000. = BÓNA ISTVÁN: *A magyarok és Európa a IX–X. században*. Budapest, 2000.
- BRADBURY 1985. = BRADBURY, JIM: *The Medieval Archer*. Woodbridge, 1985.
- BRETT-FORMANN 1985. = BRETT, MICHAEL-FORMANN, WERNER: *A mók. Az Iszlám Nyugaton*. Budapest, 1985.
- BRENTJES 1986. = BRENTJES, BURCHARD: *Izmael fia*. Budapest, 1986.
- B. SZABÓ 2010. = B. SZABÓ JÁNOS: *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról*. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest, 2010.
- DALLI 2006. = DALLI, CHARLES: From Islam to Christianity: the Case of Sicily. In: *Religion, Ritual and Mythology: Aspects of Identity Formation in Europe*. Ed. CARVALHO, JOAQUIM. Pisa, 2006. 151–169.
- DAVID 1989. = DAVID, HENRIQUE: Os Portugueses e a Reconquista Castelhana e Aragonesa do século XIII. *Separata de Actas II. Jornadas Luso-Espanholas da História Medieval* 3 (1989) 4.
- DEL CAMPO 1993. = DEL CAMPO, ALVARO SOLER: *La evolución del armamento medieval en el reino castellano-leonés y Al-Andalus (siglos XII–XIV)*. Madrid, 1993.
- DEUTINGER 2002. = DEUTINGER, ROMAN: Königswahl und Herzogserhebung Arnulfs von Bayern. Das Zeugnis der älteren Salzburger Annalen zum Jahr 920. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 58 (2002) 17–68.
- DOBOLÁN-SZÖLLÖSY 1995. = DOBOLÁN GÁBOR-SZÖLLÖSY GÁBOR: Miért általános a nomád népek közt a hátrafelé nyílazás? *Savaria* 22 (1996/3) 207–218.
- DURÁN 1998. = DURÁN, ÁNGEL ESPINOSA: *Almanzor, Al-Mansur el victorioso*. Madrid, 1998.

„összkeresztény” (kasztíliai-portugál) sikere, illetve Algeciras négy évvel későbbi bevétele tett véglegesen pontot ezekre az inváziókra. BRETT-FORMANN 1985. 43.

⁶³ Hasonló reformtevékenységként értelmezhetők IV. Béla lépései a mongol invázió után, azzal a különbséggel, hogy azokat nem a támadók elleni közvetlen akció követte, hanem egy újabb támadás megelőzésének szándéka a Magyar Királyság keleti szomszédainak területén. SZENDE 2003. 555–556.

- ELTER 2009. = ELTER ISTVÁN: *Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24. Szeged, 2009.
- KAVEH 2005. = KAVEH, FAROKH: *Sassanian Elite Cavalry*. Oxford, 2005.
- FERREIRA 1988. = FERREIRA, MARIA EMA TARRACHA: *Poesia e prosa medievais*. Lisszabon, 1988.
- FITZ 2002. = FITZ, FRANCISCO GARCÍA: *Relaciones políticas y guerra: la experiencia castellano-leonesa frente al Islam. Siglos XI–XIII*. Sevilla, 2002.
- FODOR 1975. = FODOR ISTVÁN: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Magyar História. Budapest, 1975.
- GLICK 1979. = GLICK, THOMAS, F.: *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*. Princeton, 1979.
- GYÖRFFY 1983. = GYÖRFFY, GYÖRGY: *István király és műve*. Budapest, 1983.
- HATTO 1940. = HATTO, ARTHUR THOMAS: Archery and Chivalry: A Noble Prejudice. *Modern Language Review* 35 (1940) 40–54.
- HENRIQUES 2003. = HENRIQUES, ANTÓNIO CASTRO: *Conquista do Algarve*. Lisszabon, 2003.
- HIDÁN 2005. = HIDÁN CSABA LÁSZLÓ: Cid alakja Giovanni Paolucci „Cid” című filmjében és a valóságban. *Studia Caroliensia* 4 (2005) 435–446.
- HKÍF = A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995.
- IBN QAYYIM AL-JAWZIYYAH = IBN QAYYIM AL-JAWZIYYAH: *Al-Furusiyya*. Eds. AL-DIN AL-FATIH, NIZAM–MUNAWWARA, MADINA. Kairó, 1976.
- IGAZ 2005. = IGAZ LEVENTE: Kultúrák határán – Kelet és Nyugat hadművészetének találkozása a rekonkvizta idején. *Valóság* 48 (2005/8) 10–19.
- KATONA-KISS 2010. = KATONA-KISS ATILLA: A „sirmioni hunok”. Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi magyar királyi erőkből. In: „Fons, skepsis, lex” *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. ALMÁSI TIBOR–RÉVÉSZ ÉVA–SZABADOS GYÖRGY. Szeged, 2010. 159–171.
- LATHAM–PATERSON 1970. = LATHAM, JOHN DEREK–PATERSON, WILLIAM FORBES: *Saracen Archery*. London, 1970.
- LLAMAZARES 1954. = LLAMAZARES, PÉREZ, JULIO: „Príncipe leonés, héroe de leyenda oriental: el Castellano”. *Hidalguía: la revista de genealogía, nobleza y armas*. Ediciones Hidalguía 6 (1954) 560.
- LÓPEZ–LARREA 2000. = LÓPEZ, JULIO–LARREA, DAVALILLO: *Atlas histórico de España y Portugal*. Madrid, 2000.
- MAKK 2000. = MAKK FERENC: *A tizenkettedik század története*. Budapest, 2000.
- MARTÍNEZ–BARRESI–JOSSEAND 2001. = MARTÍNEZ, CARLOS DE AYALA–BARRESI, PASCAL–JOSSEAND, PHILPPE: *Identidad y representación de la frontera en la España medieval, siglos XI–XIV*. Madrid, 2001.
- MIRANDA 2000. = MIRANDA, AMBROSIO HUICI: *Las grandes batallas de la reconquista durante las invasiones africanas*. Granada, 2000.
- NAVARRO 1959. = NAVARRO, EMILIO BELADIEZ: *Almanzor: un César andaluz*. Madrid, 1959.
- NEMES–NAGY–TOMPA 2003. = NEMES MIHÁLY–NAGY GÉZA–TOMPA LILLA: *A magyar viseletek története*. Budapest, 2003.
- NÉGYESI 2000. = NÉGYESI LAJOS: Gondolatok a lovasság csapatnemeiről. (A könnyű- és nehézlövasság problematikája) In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk. BENDE LÍVIA–LÓRINCZY GÁBOR–SZALONTAI CSABA. Szeged, 2000. 375–378.

- NÉGYESI 2003. = NÉGYESI LAJOS: A muhi csata, 1241. április 11. In: *Tatárjárás*. Szerk. NAGY BALÁZS. Budapest, 2003. 394–405.
- NICOLLE 1996. = NICOLLE, DAVID: *Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to Mid-7th Centuries AD*. Montvert, 1996.
- NICOLLE-MCBRIDE 1982. = NICOLLE, DAVID-MCBRIDE, ANGUS: *The Armies of Islam, 7th–11th Centuries*. London, 1982.
- NICOLLE-MCBRIDE 1988. = NICOLLE, DAVID-MCBRIDE, ANGUS: *El Cid and the Reconquista, 1050–1492*. London, 1988.
- NICOLLE-MCBRIDE 2001. = NICOLLE, DAVID-MCBRIDE, ANGUS: *The Moors. The Islamic West, 7th–15th Centuries AD*. Oxford, 2001.
- POWERS 1966. = POWERS, JAMES F.: *A Society Organized for War*. Oxford, 1966.
- PRISKIN 2010. = PRISKIN KATALIN: *A Kárpár-medence avar és honfoglalás kori lóállományának archaeogenetikai elemzése*. (PhD-értekezés tézisei.) Szeged, 2010.
- RADHI 1991. = RADHI, MOHAMMAD BASHIR HASAN: Un manuscrito de origen andalusí sobre tema bélico. *Anaquel de estudios árabes* 2 (1991) 139–146.
- RÉVÉSZ 1999. = RÉVÉSZ LÁSZLÓ: *Emlékezzetek utatok kezdetére...* Budapest, 1999.
- RUIZ 2006. = RUIZ, MARIA ANTONIA CARMONA: El caballo andaluz y la frontera del Reino de Granada. *Quadernos de historia de España* 80 (2006) 55–63.
- SALGADO 1998. = SALGADO, FELIPE MAILLO: *Los arabismos del castellano en la Baja Edad Media*. Salamanca, 1998.
- SEZGIN 1986. = 'Abd Allāh ibn Maymūn: *Al-īfāda wa'l-tabsīr li-kull rāmin muḥtadī' au mahīr*. Ed. SEZGIN, F. Frankfurt am Main, 1986.
- SUDÁR 2010. = SUDÁR BALÁZS: Egy XIV. századi mameluk kézikönyv az íjásatról. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010) 338–352.
- SZABADOS 2007. = SZABADOS GYÖRGY: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőiben. *Hadtörténelmi Közlemények* 120 (2007) 475–500.
- SZENDE 2003. = SZENDE LÁSZLÓ: Magyarország külpolitikája 1242–1246 között. In: *Tatárjárás*. Szerk. NAGY BALÁZS. Budapest, 2003. 555–556.
- SZÖLLÖSY 1995. = SZÖLLÖSY GÁBOR: Mennyivel voltak jobb fiaik a honfoglaló magyaroknak, mint a korabeli Európa más népeinek? *Keletkutatás* 1995. ősz 37–51.
- SZÖLLÖSY 1997. = SZÖLLÖSY GÁBOR: „Mindenki másképp csinálja”... (Különböző lovaglási módok régészeti tanulságai). In: *A népvándorlás kor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai*. (Veszprém, 1997. november 28–30.) Szerk. S. PERÉMI ÁGOTA. Veszprém, 1999. 152–165.
- TÁHA 1989. = TÁHA, ABDULWĀHID DHANŪN: *The Muslim Conquest and Settlement of North Africa and Spain*. London, 1989.
- TORMA 2008. = TORMA BÉLA GYULA: Csata a Brenta folyónál, 899. *Hadtörténelmi Közlemények* 121 (2008) 425–447.
- VEZSPRÉMY 2008. = VEZSPRÉMY LÁSZLÓ: *Lovagvilág Magyarországon*. Budapest, 2008.
- VIGUERA 1977. = VIGUERA, MARÍA JESÚS: *Kitāb Hilyat al-fursān wa-shi'ār al-suy'an. Gala de caballeros, Blasón de Paladines*. Madrid, 1977.
- VÖRÖS 2005–2006. = VÖRÖS ISTVÁN: Ló az Árpád-kori Magyarországon. *Folia Archeologia* 52 (2005–2006) 163–215.
- WISE-MCBRIDE 1981. = WISE, TERENCE-MCBRIDE, ANGUS: *The Ancient Armies of the Middle East*. Oxford, 1981.
- WOLF 1984–85. = WOLF MÁRIA: Előzetes jelentés a Karos határában feltárt 10. századi telepekről. In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85–2*. Szeged, 1991. 581–612.

Eastern Art of Warfare – in the West

Military challenges against the political formations of Medieval Europe from the 8th century A.D, namely the attacks of the Normans, the Muslims (including Arabs and Berbers) and the Hungarians can be evaluated from many perspectives. The tactical military using of light cavalry and later appearance of it in the conquered areas of the continent (Iberian Peninsula and Carpathian Basin) gives us one avenue of analysis. The historical literature often considers the Islamic West (Maghreb) as a separated area, where different – first of all local – influences existed, from the Eastern part of the Muslim World. There, the most important influences were generated by the Mediterranean, Byzanthian or Western-European neighbours, and the Berber influence was also continous in the Iberian Muslim warfare.

Within these cultural influences we can see only some traces of military tactical elements of Steppe origin that were of critical importance during the Muslim wars in Asia and against Byzantium. But the using of light cavalry seems as important as always was in the medieval military history of the Carpathian Basin.

This study compares the military history of the Carpathian Basin with that of the Iberian Peninsula to identify common elements of light cavalry warfare that are from Steppe origin or from other sources in the areas, e.g. of the role of the horse, styles of horseback riding, the use of mounted archers and the using of light cavalry tactics.

A magyar diplomácia a raguzai–cattarói háborúban (1361–1362)

Az alábbi írás a Dalmácia déli részén, a közel egy évig elhúzódó raguzai–cattarói (Dubrovnik–Kotor)¹ háború magyar diplomáciai tevékenységét mutatja be: hogyan működött a kapcsolattartás a csak néhány éve magyar alattvaló Raguz és a Magyar Királyság között. Ebből a szempontból (is) az 1361–1362-es évek tanulmányozása ideális, mivel háborús időszakban intenzívebb a diplomáciai tevékenység, másrészt Raguz városa ritkán háborúzott, ha lehetett, elkerülte a harcokat, és inkább megvásárolta a békét, vagy más módon oldotta meg a konfliktust. Továbbá ebben a háborúban nemcsak a két adriai kereskedőváros vett részt, hanem a régió szinte összes fontosabb hatalmi központja is.²

Legfontosabb forrásaim a raguzai városi jegyzőkönyvek,³ a raguzai diplomáciai levelezés⁴ és a velencei jegyzőkönyvek voltak.⁵

Terület, hatalmi viszonyok

A Dalmácia déli részén elhelyezkedő Raguz és annak területe a 14. század közepén a tengerparton fekvő Raguz városából, az azt körülölelő tengerparti sávból (Astarea), szigetekből, és a Sabioncello- (Pelješac-) félszigetből állt⁶ (lásd 1. térkép). A város 1358-ban, a magyar–velencei háborút lezáró zárai béke révén került a Magyar Királysághoz, amelynek hűséges alattvalója volt 1526-ig, azután már nem fizettek adót a magyar királynak.⁷

A Magyar Királysághoz tartozó Dalmácia⁸ vezetője a tárgyalt időszakban dalmát-horvát banként Szécsi Miklós (1359–1366), aki a magyar diplomáciai ügyek

1 A helynevek esetében az olaszból átvett, a magyar historiográfiában is használt elnevezéseket alkalmazom, megadva (ahol lehet) a mai szláv neveket, míg a személyneveknél a forrásokban lejegyzett alakok és a szláv megfelelőik jelennek meg.

² A horvát szakirodalomban a „dubrovnik-i szerb háború” elnevezés is megjelenik utalva arra, hogy Raguz egyik ellenfele a szerb király bárója volt, Cattaro városával szövetségben. FORETIĆ 1960. 263. Úgy vélem, hogy az 1361–1362-es évek eseményeit jobban kifejezi a „raguzai–cattarói háború” elnevezés, mivel ekkor, a korábbiaktól eltérően, támadólag lépnek fel a raguzaiak és elsősorban a cattaróiakat támadják, az ő ellenséges viselkedésük miatt. A velencei forrás is Cattaro elleni háborúnak nevezi az eseményeket. LJUBIĆ 39–41. (75. sz.) A magyar diplomáciai tevékenységet nem részletezve számos munka tárgyalja az 1361–1362 közötti háborút, a teljesség igénye nélkül néhány mű: MIKLÓSY 1934. 63–69.; CVJETKOVIĆ 1913. 83–94.; GRUBER 1907. 214–240.; DINIĆ-KNEŽEVIĆ 1986. 25–26.; FORETIĆ 1960. 263.; MATKOVIĆ 1869. 196.

³ LR III.

⁴ LITTERAE ET COMMISSIONES; GELCICH 1887.

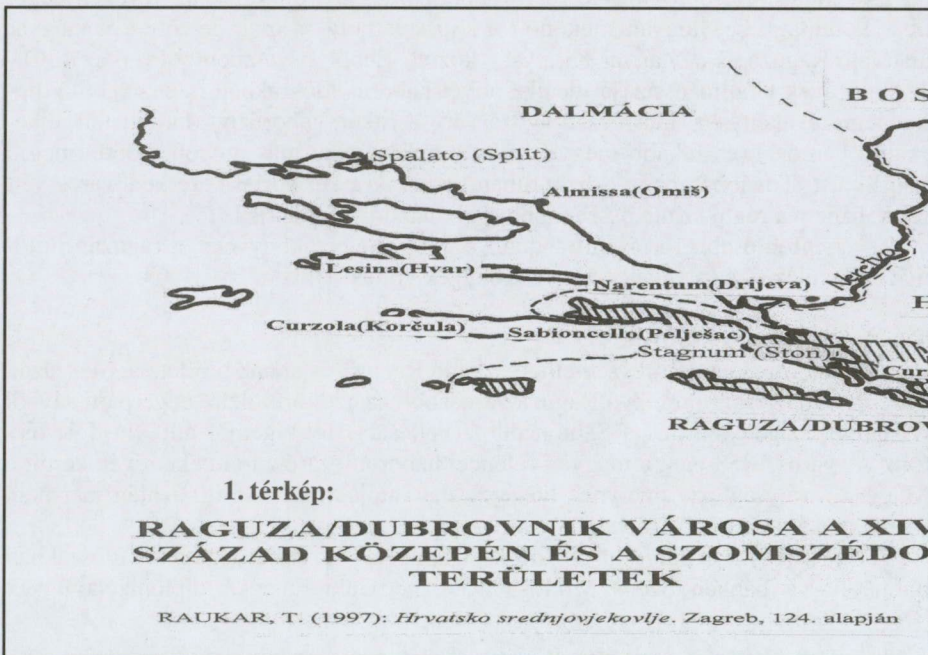
⁵ LJUBIĆ.

⁶ CARTER 1972. 125–126.

⁷ A témáról részletesen lásd: GELCICH 1887. bevezető rész.

⁸ A középkorban Dalmácián az Adria keleti partján húzódó dalmát városokat és szigeteket értették, Nonától (Nin) Raguzáig. 1105-től évszázadokon át a magyar uralkodók által elfoglalt tengerparti területek szintén Dalmácia név alatt kerültek a Magyar Királysághoz, annak ellenére, hogy nem minden dalmát városra és szigetre terjedt ki a magyar fennhatóság, hanem csak Észak-Dalmáciára vagy Közép-Dalmáciára, legtöbbször pedig mindkettőre vonatkozott. 1358-tól azonban a zárai béke értelmében egész Dalmácia magyar fennhatóság alá került Raguz és területei megszerzésével.

irányításáért is felelt, Zarában (Zadar) volt a székhelye.⁹ A bán kezelésébe tartozott a Raguza északnyugati határainál fekvő Hum területe is, mint I. Lajos feleségének hozománya, amelyet egykor Kotromanić István boszniai bán foglalt el a szerbektől. Kotromanić István utóda, Tvrtko elismerte a magyar király igényét Humra és átengedte ezt a területet a királynak,¹⁰ viszont az itt élő szláv urak gyakran önálló politikát folytattak.

A Raguza határaitól délkeletre fekvő területek a szerb uralkodó kezében összpontosultak, vagy valamelyik szerb báró irányítása alatt álltak. Az Adria-parti városok, mint Cattaro (Kotor), Budua (Budva), Dulcigno (Ulcinj), saját önkormányzattal rendelkeztek, vagy egy szláv báró befolyása alá kerültek¹¹ (lásd **1. térkép**). Dušan szerb király 1355-ös halálával, a birodalom irányítása fia, Uroš (1356–1371) kezébe került, aki nem tudta megakadályozni a szerb urak önállósodási törekvéseit. Dušan halála után az egyik legbefolyásosabb szerb báró Voyslavus de Voyno (Vo-

⁹ A raguzaiak rendszeresen Zarában keresték fel Szécsi Miklóst. Egy 1362 októberi bejegyzés Zárát bánsági központként tünteti fel: ekkor nagy összegű pénzt vittek a raguzaiak a dalmát bánnak Zarába, és az utasítás szerint, ha nem lenne a bán a városban, akkor a feleségének kell átadni az összeget, vagy a bán hivatalos meghatalmazottjának. Tehát Zarában tartózkodott a bán családja is, valamint törvényes képviselőt hagyott a városban helyetteseként. LITTERAE ET COMMISSIONES 98–99. (102. sz.); lásd még LR III. 228–230.; GELCICH 1887. 37–38. (31. sz.), de ott novemberi dátum van feltüntetve.

¹⁰ PÓR 1892. 370.; KRISTÓ 1988. 145.

¹¹ FINE 1987. 358., 360. Ez a vidék a zárai béke pontjai szerint magyar fennhatóság alá került, vagyis a Raguza határaitól Durazzoig (Dürres) húzódó terület, amely azonban valójában nem tartozott a Magyar Királysághoz. A problémára lásd: FORETIĆ 1984. 233–237.

jislav Vojinović) lett, aki Uroš támogatását élvezve nagy területeket birtokolt Ragusa szomszédságában (pl. Trebinje, Konavle) egészen az ún. Zetáig (Montenegro).¹² Uroš territóriumán az 1360-as években válik egyre hatalmasabbá a Balsa (Balšić) család, amely Zeta vidékén élt, Skadar és a tengerparti területek között¹³ (lásd 1. térkép).

Az 1361–1362-es háború előzményei

A velencei uralom alól kikerülve Ragusa története során először vált magyar alattvalóvá. A város I. Lajos magyar királytól elsősorban diplomáciai és katonai segítséget várt, amelyért cserébe évente 500 aranydukát adófizetésre kötelezte magát abban a szerződésben, amelyet 1358 májusában kötött meg a magyar uralkodóval.¹⁴ Már a következő évben, 1359-ben megmutatkozott Ragusa számára a magyar fennhatóság hátrányos oldala. Az 1359-es Szerbia ellen folytatott magyar hadjárat miatt Voyslavus de Voyno szerb báró megtámadta Raguzát, földjeit kirabolta, kereskedőit elfogta, ezért szükségessé vált a magyar király segítsége. Voyslavus szerint ő csak a szerb király parancsára támadta meg Raguzát, mert „*annak ura, a magyar király, az ő urának, a szerb uralkodónak a területére támadt*”,¹⁵ valójában azonban zsákmányszerzés és területfoglalás céljából. Mivel a raguzaiak segélykérő levelei (amelyeket a magyar királyhoz, a nádorhoz, a dalmát bánhoz és a boszniai bánhoz küldtek) nem vezettek eredményre, a város kénytelen volt önállóan cselekedni: 4000 *iperper* adtak Voyslavusnak, aki ezért cserébe békét és a raguzai polgárok elengedését ígerte.¹⁶

Voyslavus 1360-ban bekövetkezett támadása ismét a raguzaiakat fenyegette, 1361-ben pedig területüket pusztította a szerb báró, a raguzaiak szerint minden ok nélkül és a korábbi békét megszegve.¹⁷ Miután a sókereskedelemről élő Cattaro a Balsa család terjeszkedésétől tartva a szerb uralkodó, és így Voyslavus szövetségesevé vált, Ragusa 1361 nyarán a háború mellett döntött és megkezdte a hadi készülődést Voyslavus, és kereskedelmi vetélytársa, Cattaro ellen.¹⁸

Ez a háború (1361 július–1362 augusztus) a régió számos lakóját érintette, mivel szövetségi kötelékek is kialakultak a helyi érdekek szerint: Ragusa a Magyar Királyság alattvalójaként a magyar uralkodó védelme alatt Budua város vezetőjével, Povereschusszal (Površko) szövetkezett, valamint a Balsa családdal.¹⁹ Továbbá jó viszonyt tartott fenn a Senchus (Sanka) nevű szláv báróval, aki Humban, közvetle-

¹² GELCICH 1887. 13. (8. sz.); FINE 1987. 342., 345., 358.

¹³ FINE 1987. 359.

¹⁴ A szerződés pontjait lásd GELCICH 1887. 3. (1. sz.)

¹⁵ GELCICH 1887. 10–11. (5. sz.); lásd még LITTERAE ET COMMISSIONES 6–7. (6. sz.)

¹⁶ GELCICH 1887. 9–13. (4., 6–8. sz.); lásd még LITTERAE ET COMMISSIONES 6., 8–12. (5., 7–8., 10–11. sz.) Az *iperper* raguzai ezüstpénz volt, aranypénzként a velencei aranydukátot használták Raguzában, 3 *iperper* ért 1 velencei aranydukátot. HARRIS 2003. 173.

¹⁷ GELCICH 1887. 16. (12. sz.); lásd még LITTERAE ET COMMISSIONES 25–26. (27. sz.) 1361 áprilisában több segélykérő levelet küldtek a raguzaiak a királynak, a nádornak, az esztergomi érseknek, a szlávón bánnak és Jacobus Saracenusnak a raguzai jegyzőkönyvek szerint. LR III. 71–73., 96. Lásd még LITTERAE ET COMMISSIONES 39–41. (44–45. sz.) Viszont ezek a levelek Gelcichnél az 1360. évnél vannak feltüntetve: GELCICH 1887. 17–19. (13. sz.)

¹⁸ LR III. 85–86.; FINE 1987. 360.

¹⁹ LR III. 92., 98., 134., 179. Curzola (Korčula) szigete, Dulcigno és Antibar (Bar) városok is Ragusa mellett álltak. LR III. 92., 128., 131.

nül Raguzá szomszédságában birtokolt területeket.²⁰ Cattaro Voyslavus, a szerb király bárójának támogatását bírta – és így a szerb királyét is –, valamint saját erődjében bízott a Cattarói-öböl partján. A velencei diplomácia is bekapcsolódott kereskedelme védelmében a háborúba – a velencei követ fegyverszüneti megállapodást ért el a háborús felek között 1362-ben –, viszont politikai érdekei miatt a magyar királlyal szemben a szerb uralkodó felé közeledett.²¹

A háború (1361 július–1362 augusztus)

Raguzá 1361 májusában megerősítette Stagnum (Ston) védelmét a Sabioncello-félsziget bejáratánál, amely kulcsfontosságú volt a raguzai határ védelmében, Hum szomszédságában.²² Ez a félsziget 1333-ban került Raguzához,²³ ezután emelték a ma is látható védőfalakat és tornyokat. Ezek nemcsak a határt, hanem az itt lévő sóleparló-telepeket is védték, amelyek a fontos kereskedelmi árucikket, a sót biztosították a raguzai kereskedők számára.

1361 júliusában a háború kezdeteként egy nagy gályát és másik két kisebb hajót küldtek a Cattarói-öbölbe, hogy blokád alá vonják Cattaro városát arra hivatkozva, hogy a cattaróiak folyamatosan a raguzaiak és Raguzá városa ellen cselekedtek.²⁴ Raguzai szokás szerint a hajókra evezősnek és katonának a városból és a hozzá tartozó területekről rendeltek embereket, akiket a felnőtt férfi lakosság közül sorsoltak ki, szolgálataikért meghatározott időre napidíjat és élelmet kaptak.²⁵ A Nagytanácsban a raguzai sereg vezetője („*capitaneus armate*”) mellé két tanácsost választottak segítségként. Mindemellett a város védelmét is megszervezték: a rektor mellé havonta két kapitányt („*capitaneus guerre*”) választottak, akik rendeleteikkel a védelmet, és a város őrzését látták el.²⁶ Stagnum védelmét a helység Raguzában választott közigazgatási vezetője, a *comes Stagn*, és a veszély miatt kirendelt hajók kapitánya irányította.²⁷

A szerb területeken élő kereskedőket értesítették, hogy jöjjenek Raguzába, vagy hagyják el Szerbiát, ezután írtak csak levelet a magyar uralkodónak a háború megindításáról, annak okairól,²⁸ vagyis *nem kérték* jóváhagyását, csak értesítették.

A tengeri és szárazföldi harcok során kétfrontos háborúra kényszerült Raguzá: egyrészt Stagnumot és a raguzai határt védte Voyslavus seregeivel szemben, másrészt blokád alá vonta a Cattarói-öböl bejáratát, katonái később pedig már

²⁰ LR III. 90., 130.

²¹ LR III. 165–167., 171.; LJUBIĆ 40., 43. (75., 77. sz.) A térség befolyásos urainak megnyerésére szolgálhatott, hogy 1362 júliusában nemcsak Voyslavus, hanem a Balsa testvérek is velencei polgárjogot kaptak. LJUBIĆ 48. (84. sz.)

²² LR III. 77–78., 80.

²³ A Sabioncello-félszigetet 1333-ban IV. Dušan István szerb király eladta (Stagnum városával) Raguzának évi 2000 ipeperért. A boszniai bánnak, Kotromanić Istvánnak, aki szintén jogot formált a félszigetre, évente 600 ipeperpet fizettek a raguzaiak. CARTER 1972. 126–127.

²⁴ LR III. 89., 91., 99.

²⁵ LR III. 87–88. 94. 126. 150. 165.; LITTERAE ET COMMISSIONES 75. (77. sz.)

²⁶ LR III. 86–87., 116., 118., 126., 134., 136., 142., 144., 147., 151., 158–159., 173–174. Raguzában nagy volt az elkeseredés az 1361-ben felbukkanó pestis (ANALI DI RAGUSA 233.; ANNALES RAGUSINI ANONYMI 41.) és Voyslavus jogtalan, véget nem érő pusztítása miatt, ezért a Nagytanács vérdíjat tűzött ki Voyslavus és fiai fejére, nagy összegű pénzt és kőházat ígérve a városban. LR III. 87.

²⁷ LR III. 94., 140., 142.

²⁸ LR III. 87–88.

Cattaro városát is támadták, ostromolták. A blokád során nem közlekedhetett az öbölben semmilyen hajó, később ezt a döntést enyhítették és „csak” a sót, fegyvert, gabonát szállító hajókat nem engedték be az öbölbe.²⁹ Cattaro ostroma során a védőket Voyslavus seregei támogatták, valamint megtámadták Raguzai szövetségesét, Budua városát is az Adria-partján. Budua erődjét a szerb nyomás alól a raguzaiak és a Balsa család seregei próbálták felmenteni.³⁰

A fegyveres harcok mellett a szerbekkel való kereskedelem korlátozására is sor került: Raguzai megtiltotta kereskedőinek a sószállítást a szerb király és Voyslavus alattvalóinak, csak Senchusnak és a boszniai bán embereinek adtak el sót, azzal a feltétellel, hogy nem értékesítik tovább azt a raguzaiak ellenségeinek. Később enyhítettek ezen a döntésen.³¹

A velencei közvetítéssel létrejött rövidebb fegyverszünetet (1362 február) követően folytatódott a háború, végül Raguzai 1362 augusztusában kötött békét a szerb uralkodóval és Voyslavusszal hosszas tárgyalások után, októberben pedig Cattaro városával.³²

Magyar diplomáciai tevékenység a háború során

A térség hatalmi változásai, mint a Szerb Királyság hanyatlása, vagy a magyar terjeszkedés a Balkánon – amelynek következménye Velence kiszorulása Dalmáciából és az 1359-es szerb–magyar háború – kényes politikai viszonyokat eredményeztek a tárgyalt időszakban. Emiatt vált magyar szempontból fontossá (amit a magyar diplomáciai tevékenység is tükröz) a részben szerbek ellen küzdő és a velencei befolyást is felhasználó raguzaiak háborúja. I. Lajos királyt természetesen érdekelte új alattvalóinak sorsa, nyomon követte a háborút, de a felmerülő problémákat, diplomáciai ügyeket a terület vezetője, vagyis a dalmát bán oldotta meg. Erre utal, hogy a raguzaiak döntően a dalmát bán közbenjárását kérték, az ő révén kaptak támogatást, az ő dalmát familiárisai érkeztek a városba és hoztak katonai segítséget. A nagy távolság ellenére a raguzaiak tájékoztatták az uralkodót (levelek, követek révén), de csak értesítették az eseményekről, *nem engedélyt kértek*, ami nagyfokú önállóságra utal.

A harcok során többször fordultak a raguzaiak a dalmát bánhoz katonai és diplomáciai támogatásért, mint például 1361 júliusában, amikor segítséget kértek Stagnum védelmére.³³ 1361 augusztusában pedig arra kérték Szécsi Miklós bánt, hogy írjon a velenceieknek: ne akadályozzák a raguzaiak háborúját. A velencei iratokból tudható, hogy a dalmát bán teljesítette a raguzaiak kérését. Velence válaszában hangsúlyozta, hogy sohasem volt szándékukban más háborújába avatkozni.³⁴

²⁹ LR III. 91–92., 94., 115., 130–131. A raguzaiak megengedték a velenceieknek (1361. október), hogy áru nélkül Cattaróba mehessenek, így próbálták lezárni azt a vitát, amely egy velencei hajó elfogása miatt tört ki. LR III. 131., 139.; LJUBIĆ 38–41. (71., 75. sz.)

³⁰ LR III. 151., 159., 171.

³¹ LR III. 97–98., 104. 1361 novemberében engedélyezték minden szláv kereskedő (kivéve Voyslavus emberei és a cattaróiak) számára a szabad kereskedést Raguzában és az árukivitelt a városból. LR III. 139–140.

³² FINE 1987. 361.

³³ LR III. 95–96., 106.; lásd még LITTERAE ET COMMISSIONES 54–55. (59. sz.)

³⁴ LJUBIĆ 39–41. (75. sz.)

A résztvevők számára komoly veszteséggel járt a háború,³⁵ ezért a támadó raguzaiak már 1361 október–novemberében békétárgyalásokat kezdeményeztek a magyar uralkodó és a dalmát bán tudtával: Voyslavusszal Senchus közbenjárásával, míg Cattaro esetében Paolo Quirino velencei követ révén folytattak tárgyalásokat, aki 1361 decemberében érkezett Raguzába. A feleknek végül csak közel kéthónapi fegyverszünetben sikerült megállapodniuk, amelynek lejárta után, 1362 márciusának végén folytatódott a harcok.³⁶ Mialatt a velencei követ, Paolo Quirino a raguzai nemesek társaságában Cattaróban tárgyal, a raguzai források egy királyi levél érkezéséről tudósítanak. Noha tartalmát nem említik, így csak a későbbi bejegyzésekből lehet rekonstruálni azt, ugyanakkor a levelet hozó futárt megjutalmazták.³⁷ Az történhetett, hogy a raguzaiak értesítették a magyar uralkodót a fejleményekről; mivel I. Lajost érdekelte politikai ellenfelének, Velencének a részvétele a békétárgyalásokban. Ugyanis a velencei követ elutazása után, 1362. március 25-én a raguzai feljegyzésekben felbukkan egy *Johannes* nevű királyi követ, aki mellé a raguzai szenátus egy nemest rendelt, hogy az kísérje vissza Spalatóig (Split).³⁸ Feltehetően Raguzában tartózkodott, mialatt a velencei követ Cattaróban tárgyal. Az említett királyi levél az ő érkezéséről tudósíthatta a raguzaiakat, amelyben I. Lajos elrendelte nekik, hogy kövessék *Johannes* királyi követ utasításait. A követ elrendelte, hogy fogják el azt az ismeretlen személyt, „*Borinust*” vagy „bárót”, aki ekkor Raguzában tartózkodott, s korábban egy Cattaróból érkező velencei hajóról szökött meg és bújta el a városban.³⁹ A raguzaiak teljesítették *Johannes* királyi követ parancsát, aki pedig magával vitte azt a személyt, mivel fontos információforrás lehetett, és őket kísérte egy raguzai nemes Spalatóig.

Ha a „báró” olvasat a helyes, és nem a személynév, akkor az ismeretlen „báró” későbbi események alapján akár az a szláv főúr, Gradoe is lehetett, akiért néhány hónappal később a raguzaiak minden befolyásukat latba vetették a dalmát bánnál. Gradoe Raguzába hozatalát akarták elérni, akit testvére, a Humban területeket birtokló Senchus ki akart váltani a magyar rabságból.

A velencei tanács 1362. május 24-i ülése tudósít minket arról, hogy mi is történt a velencei követtel, Paolo Quirinóval Raguzai elhagyása, vagyis 1362 márciusa után. Eszerint Jacobus Subich magyar királyi tengernagy a velencei követet több hajóval megtámadta, minden írást és levelet a hajón átkutattatott, a követet pedig elfogatta és néhány napig fogságban tartotta „*Lesna*”-ban.⁴⁰ A király parancsára

³⁵ A raguzai krónikák az 1361-ben kitört pestisjárvány pusztítása mellett a háború nagy veszteségeit is megemlíti. ANNALES RAGUSINI ANONYMI 41.; ANALI DI RAGUSA 233.; Budua városát többször megsejtették a raguzaiak a háborúban. LR III. 152., 173., 179. Feltételezhetően a raguzaiak ellenségeinek is jelentős kárt okoztak a harcok.

³⁶ LR III. 130., 136., 150., 153–154., 158., 163., 165., 168., 171.; LITTERAE ET COMMISSIONES 76., 79–80. (78., 82–83. sz.); LJUBIĆ 43–44. (77. sz.)

³⁷ LR III. 158.

³⁸ LR III. 170. *Johannes* követ tájékoztatta a raguzaiakat az osztrák hercegek és I. Lajos közötti meg egyezés hírére. LITTERAE ET COMMISSIONES 84–85. (87. sz.)

³⁹ LITTERAE ET COMMISSIONES 84–85. (87. sz.); lásd még LR III. 176–177.; GELCICH 1887. 33–34. (26. sz.) Gelcichnél *baronem* szerepel, míg a másik két forrás személynevet ad meg (*Borinum*).

⁴⁰ LJUBIĆ 46–48. (83. sz.) A zárai Cesami Jacobus Subich udvari lovag 1358-tól töltötte be a magyar király tengernagya tisztséget a dalmát bán alárendeltjeként. *Lesna* valószínűleg Lesina (Hvar) szigete volt, amelynek *comesi* címét a tengernagy birtokolta. MIKLÓSY 1934. 43.

végrehajtott támadás hátterében I. Lajosnak az a szándéka állhatott, hogy minél többet megtudjon a szerb uralkodó és a velencei követ tárgyalásáról.

A konfliktus során a dalmát bán utasítására Raguzába érkezett követek, zárai nemesek voltak, akik a bán familiárisai közül kerültek ki. Egyrészt ez a dalmáciai közigazgatási rendszert tükrözte (Zára a bán központja), másrészt dalmátokként jobban ismerhették a helyi (földrajzi, jogi) viszonyokat. Tulajdonképpen egy kivételtől eltekintve minden esetben a zárai nemes, Nosdronia-i Fülöp⁴¹ volt a dalmát-horvát bán követe, ezért a magyar diplomáciai tevékenység alatt *főleg az ő cselekedeteit kell érteni*.

1362 júniusában a raguzaiak éppen tőle, Szécsi Miklós dalmát-horvát bán familiárisától kértek katonai segítséget, aki a bán követeként, képviselőjeként gyakran megfordult ebben az időszakban a városban. Nosdronia-i Fülöpöt Engel Pál archontológiai munkája említi 1361–1362-ben, mint Almissa (Omiš) királyi vár várnagyát, amely erősség a dalmát-horvát bánok kezelésébe tartozott.⁴² A raguzai források alapján egészen 1366-ig betöltötte az almissai várnagyi tisztséget, nemcsak 1361–1362-ben.⁴³

Nosdronia-i Fülöp többször járt Raguzában a dalmát-horvát bán megbízásából 1361–1362-ben: a háború kitörése előtt, 1361. május 10-én diplomáciai feladatot látott el, átadta Szécsi Miklós levelét a raguzaiaknak egy másik követjárta, a zárai „Georgius de Georgio” társaságában.⁴⁴ Több napot időzött Raguzában, mivel az 1361. május 17-i jegyzőkönyvek szerint vitája támadt két cattaróival, a város pedig két nemest választott a felek kibékítésére.⁴⁵ 1362. április 10-én a dalmát bán leveleit hozta Raguzába, és a bán kérésére a raguzaiak válaszukban ismertetik *Johannes* királyi követ – már említett – tevékenységét.⁴⁶ 1362. június 3-án katonai segítséget kértek a raguzaiak Nosdronia-i Fülöptől, hogy 2 kisebb gályájával a raguzai hajókhoz csatlakozva Cattaróba vonuljon. A következő nap két kisebb hordónyi bort adományoztak neki. A június 6-i bejegyzésben már a cattaróiakkal való béketárgyalásokban vett részt a dalmát-horvát bán jóváhagyásával, valamint a szerb király követével is tárgyalt, és egészen június 17-ig Raguzában tartózkodott. Segítségéért a raguzaiak 70 dukátot adtak neki.⁴⁷

Néhány hét múlva, 1362. július 8-án a dalmát bán parancsára Stagnum védelmének megsegítésére érkezett Nosdronia-i Fülöp katonai erővel (2 kisebb gályával és 200 emberrel), mert Uroš szerb uralkodó és Voyslavus a csapataikkal

⁴¹ A zárai nemesi Nosdrogna család neve Nosdronia formában fordul elő a forrásokban. CD. CROAT. XIII. 735. A család más tagjával is összeköttetésben álltak a raguzaiak ebben az időszakban: Nosdronia-i István, aki udvari lovag volt, 1358-ban a királyi aula tagja. ENGEL 1996. I. 482.; LR III. 193.

⁴² ENGEL 1996. I. 176. 380.

⁴³ LITTERAE ET COMMISSIONES 150–151. (150. sz.); CD. CROAT. XIII. 524. 526. (379. 381. sz.)

⁴⁴ LITTERAE ET COMMISSIONES 45. (49. sz.); GELCICH 1887. 24–25. (19. sz.) Zárai nemesi család volt a Georgio család is, amelynek egyik tagja, de Georgio Ferenc 1358–1377 között udvari lovag, királyi tanácsos, 1358 és 1375 között pedig Trau (Trogir) *comese*. ENGEL 1996. I. 482.; STATUTUM TRAGURII 364–365.

⁴⁵ REFORMATIONES XVIII. f. 73. A kiadott forrásban nem szerepel, hogy cattaróiakkal volt nézeteltérése Nosdronia-i Fülöpnek. LR III. 79–80.

⁴⁶ LITTERAE ET COMMISSIONES 84–85. (87. sz.); LR III. 176–177.; GELCICH 1887. 33–34. (26. sz.)

⁴⁷ LR III. 195–198.

Raguza határainak közelébe vonultak, hogy a békéről tárgyaljanak. A közvetítő szerepét Senchus vállalta el, aki ezért valószínűleg cserébe testvérének a kiszabadítását kérte. A raguzaiak békét akartak és megijedtek a határaiktól egy napi járásra lévő szerb seregektől és mindent megtettek, hogy a tárgyalások gyorsan lezáruljanak. Emiatt szorgalmazták Senchus testvérének, Gradoenak a kiváltását a magyar fogásból, akiért Senchus 4000 *iperpert* és egy magyar hadifogoly visszaadását ígerte.⁴⁸ 1362. július 12-én követséget menesztettek a raguzaiak a dalmát bánhoz, hogy az ő segítségével minél hamarabb megtörténhessen Gradoe kiváltása. A raguzaiak kérték a bántól Gradoe mielőbbi átszállítását a városba, ahová a váltságdíj egy része és a magyar fogoly ekkorra már megérkezett. A raguza diplomácia elérte a célját: augusztus 6-án Gradoe már Raguzában volt, akit a bán követe, Nosdronia-i Fülöp hozott el a városba egy gályán. Raguza megegyezett Nosdronia-i Fülöppel: 6 nap alatt véghez kell vinniük a kiváltást, ellenkező esetben Fülöp visszavitte volna Gradoet Zárába. Ezért a raguzaiaknak 800 aranydukátot kellett fizetniük a dalmát-horvát bánnak 2 hónapon belül.⁴⁹ Végül a béke létrejött 1362 augusztusában Raguza, a szerb király, és Voyslavus között. Gradoe kiváltása is megtörtént, mivel 1362 decemberében a raguza jegyzőkönyv szerint egy nemest Senchushoz és Gradoehez küldtek egy raguza kereskedő védelmében.⁵⁰ A raguzaiak 1362 októberében vitték el a dalmát-horvát bánnak Zárába a tartozásukat, a 800 aranydukátot, amit a bán távolléte miatt annak hivatalos megbízottjának adtak át: Nosdronia-i Fülöpnek.⁵¹

Összegezve tehát a Magyar Királyságtól távol eső vidéken, a magyar fennhatóság alatt álló Raguza városával az operatív (diplomácia, katonai segítségnyújtás) feladatokat Dalmácia irányítója a bán látta el, emberei segítségével. Ennek elsődleges okát abban lelhetjük meg, hogy *ők ismerték* a dalmát szokásokat, politikai viszonyokat. Másodlagosan mindenképpen megemlíendő a földrajzi távolság: Buda/Visegrád és Raguza között. Ez utóbbiból is következően Raguza *megtartotta* nagyfokú önállóságát.

BIBLIOGRÁFIA

- ANALI DI RAGUSA = *Anali di Ragusa del Nicolo di Ragnina*. Ed. NODILO, SPERATUS. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XIV. Zagrabiae, 1883. 166–329.
- ANNALES RAGUSINI ANONYMI = *Annales Ragusini anonymi*. Ed. NODILO, SPERATUS. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XIV. Zagrabiae, 1883. 1–165.
- CARTER 1972. = CARTER, FRANCIS W.: *Dubrovnik (Ragusa). A Classic City-State*. London–New York, 1972.
- CD. CROAT. = *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XIII*. Ed. SMIČIKLAS, TADE. XIII. Zagrabiae, 1915.

⁴⁸ LR III. 202–203.

⁴⁹ LR III. 204. 212–214. 218–220.; LITTERAE ET COMMISSIONES 92. (95. sz.)

⁵⁰ LR III. 241.

⁵¹ LR III. 228–230.; lásd még LITTERAE ET COMMISSIONES 98–99. (102. sz.); GELCICH 1887. 37–38. (31. sz.), de ott novemberi dátum van feltüntetve.

- CVJETKOVIĆ 1913. = CVJETKOVIĆ, BOŽO: *Dubrovnik i Ljudevit Veliki (1358–1382)*. Dubrovnik, 1913.
- DINIĆ-KNEŽEVIĆ 1986. = DINIĆ-KNEŽEVIĆ, DUŠANKA: *Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku*. Novi Sad, 1986.
- ENGEL 1996. = ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1456. I–II*. Budapest, 1996.
- FINE 1987. = FINE, JOHN V. A.: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor, 1987.
- FORETIĆ 1960. = FORETIĆ, VINKO: Godina 1358. u povijesti Dubrovnika. *Starine* 50 (1960) 251–278.
- FORETIĆ 1984. = FORETIĆ, VINKO: Pogled na zadarski mir 1358. godine. Dalmacija u vrijeme Anžuvinske vlasti. *Radovima Filozofskog fakulteta u Zadru* 23 (1983–1984) 233–242.
- GELCICH 1887. = GELCICH JÓZSEF-THALLÓCZY LAJOS: *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae. Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*. Budapest, 1887.
- GRUBER 1907. = GRUBER, DANE: Dalmacija za Ludovika I. (1358–1382) I. 1358–1367. *RAD* 168 (1907) 163–240.
- HARRIS 2003. = HARRIS, ROBIN: *Dubrovnik: A history*. London, 2003.
- KRISTÓ 1988. = KRISTÓ GYULA: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988.
- LITTERAE ET COMMISSIONES = *Litterae et Commissiones Ragusinae*. Ed. TADIĆ, JORJO. Fontes rerum Slavorum meridionalium IV. I. Beograd, 1935.
- LJUBIĆ = LJUBIĆ, ŠIME: *Listine ob odnosajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium IV. Zagrabiae, 1874.
- LR = *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum III*. Ed. GELCICH, JOSEPHUS. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXVII. Zagrabiae, 1895.
- MATKOVIĆ 1869. = MATKOVIĆ, PETAR: Prilozi k trgovačko-političkoj historiji republike dubrovačke. *Starine* 1 (1869) 180–260.
- MIKLÓSY 1934. = MIKLÓSY ZOLTÁN: *A magyar király tengeri hajóhada a középkorban*. Budapest, 1934.
- PÓR 1892. = PÓR ANTAL: *Nagy Lajos (1326–1382)*. Budapest, 1892.
- REFORMATIONES = *Reformationes*. Ser. II. Vol. XVIII.
- STATUTUM TRAGURII = *Statutum et Reformationes Civitatis Tragurii*. Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium X. Ed. STROHAL, IVAN. Zagrabiae, 1915.

JUHÁSZ, ÁGNES

*Hungarian Diplomacy during the War between Ragusa and Cattaro
(1361–1362)*

Dubrovnik in 1358 became part of the Hungarian Kingdom as a consequence of peace treaty with Zadar, in this manner the Hungarian diplomacy played its role in the war between Dubrovnik and Kotor (1361–1362). Not only these Dalmatian towns, but also the whole Western Balkan region participated in this conflict: Vojislav Vojinović, the baron of the Serbian king, the allies of Dubrovnik such as the family of Balšić, or the Adriatic town of Budva, while Venice wanted to protect her local commercial interests.

Louis I, King of Hungary was interested in the activity of his former Serbian and Venetian enemies, but mainly the Dalmatian *banus* directed the Hungarian diplomacy, so mostly Dalmatian ambassadors (usually from Zadar) arrived at Dubrovnik with news and instructions to help the town's government. During the Hungarian supremacy Dubrovnik possessed of a great level of independence.

*Temesközzi várak, erődített templomok a török portyázások időszakában
(1390–1551)*

A Tisza-Maros-Duna folyók által közrefogott temesközi térség, amely a mai Bánság alföldi, síkvidéki részét képezi, már a kora Árpád-korban fontos szerepet töltött be a magyar állam gyeplétszerében. Határvidékként az ország eme része különböző eredetű katonai segédnépekkel (jászokkal, besenyőkkel, kunokkal) volt benépesítve¹, az Al-Duna vonala pedig már a 11–12. századi heves magyar–bizánci összetűzések folyamán erős földvárak láncolatával lett megerősítve. Ezek között szerepelt Keve és Haram vára is.²

A 14. század végétől a déli határvidék újabb ádáz harcok helyszínévé vált. A rigómezei csatát követően az Oszmán állam seregei jutottak ki a Duna-Száva vonalára, s portyázó csapataik már 1390-ben Dél-Magyarország határmenti részeinek, vagyis a Szerémség, valamint Keve, Krassó és Temes megyék településeit dúlták.³ A török betörések, pusztítások sorozata 1395–1396-ban folytatódott, amikor a török portyázók immár Temesvár és Karánsebes vidékét pusztították.⁴ Zsigmond király Marcali Miklós temesi ispánnak és rokonainak 1396. augusztus 13-án íródott oklevelében találjuk a következő sorokat: „Szent Mihály arkangyal imént elmúlt ünnepe táján a pogány törökök és más szakadár népek kegyetlen vadságukkal határvidékünkre, nevezetesen Temes és Krassó megye területére ellenséges szándékkal alatomosan betörttek, majd fosztogatva, gyűjtogatva igen sok országlakónkat foglyul ejtve e könyörtelen tettek elkövetése után a Csáknak nevezett birtokhoz érkeztek.” A Csák (ma Čiakov, Románia) körüli összecsapásra 1395. szeptember 29-én került sor.⁵ Válaszlépésként Zsigmond korában megkezdődött a déli végek megerősítése, azaz az Al-Duna mentén végvárak láncolata épült ki, s így módon a 15. század elejére kialakult a magyar végvárrendszer első védvonala, Szörény, Orsava, Haram, Keve, Szabács, Szerebrenik, Tesany, Klissza királyi várakkal.⁶

A második védvonal kiépítése jobbra I. Mátyás király korára tehető. Ez pedig a külső védvonalról 100–110 kilométerre beljebb húzódott, nagyobb várai közé pedig Karánsebes, Lugos, Temesvár, Pétervárad, Bihać és Zengg tartozott.⁷ 1479-ben I. Mátyás király megszüntette a macsói bánságot, s helyette katonailag egysége-

¹ GYÖRFFY 1990., a besenyőkről 163–165., a kunokról 302–303., a jászokról 315.

² Keve váráról (ma Kovin, Szerbia) a *Gesta Hungarorum* 44. fejezetében találunk említést, mely szöveg szerint a Temes-vidéki Gláz vezér egyik Duna-parti földvára volt (*castrum Keue*), Horom váráról (ma Banatska Palanka, Szerbia) is legelőször a Gestában találunk említést (ANONYMUS cap. 44.), a későbbiekben heves harcok folytak a vár körül, mégpedig II. István és Komnenos János bizánci hadai között. 1128-ban a bizánciak kezén volt. (KÉPES KRÓNIKA 68.)

³ ENGEL 1998. 565–567.; KHO 163.

⁴ SZAKÁLY 1986. 67–85.

⁵ KHO 164. 330–331.; ORTVAY 1891. 477.

⁶ MÁLYUSZ 1984. 102–132.; ENGEL 1987. 67–79.

⁷ KUBINYI 1992. 65–76.

síttette a délkeleti vármegyéket (Temes, Torontál, Keve, Krassó, Arad, Csanád stb) Temesvár központtal, a temesi ispánt pedig a „déli részek főkapitányává” nevezte ki. Ezt a tisztséget elsőként Kinizsi Pál viselte, aki az előző évek folyamán már több csatát vívott a törökökkel. Az „Alsó” részeken ezekben az években több mint 5000 ember állt fegyverben. A végvárok fenntartására az uralkodó kötelezte a határ közelében élő főurakat és főpapokat is.⁸

Mindamellett a török beütések nem szüntek meg, sőt a 15. században még hevesebb, tömegesebb támadások érték a Szerémséget és a Temesközt, s ezek is rámutattak a magyar végvárrendszer gyenge pontjaira. Kiderült ugyanis, hogy a Duna vonalán sorakozó végvárok nem tudják megakadályozni a kisebb létszámú, gyorsan mozgó török lovasság betöréseit a Temesközbe. Megkerülve a végvárat a 3000–4000 fős török portyázó seregek nem csak a peremvidéket pusztították, de gyakorta Temesvár környékét dúlták, sőt a források olyan esetekre is rámutatnak, miszerint a szendrői basa seregei még a Maros menti településeket is elérték.⁹

A török csapatok temesközi betörései általában két útvonalon zajlottak. A török–magyar háború első éveiben (1390–1396) a portyázók folyamatosan azt az útvonalat használták, amely Haram–Érdsomlyó–Apáca és Széphely (Zsebely) érintésével Temesvár irányába vezetett. A 14. század utóján történő török beütések során rendszerint a szemlélt útvonal mentén sorakozó falvak, mezővárosok, kolostorok (Újpecs, Gathal, Boldogkő, Füzes-Oroszi, Maráz, Tót-Csák stb) pusztultak (1. térkép).¹⁰

Jelentős változást e téren a Duna mentén fekvő Vég-Szendrő 1459-ben történő török kézre kerülése hozott, mivel a szerb despotaság elestével két fontos dunai rév került a török portyázó csapatok rendelkezésére: a kevei és a pancsovai. Vég-Szendrő bevétele után a török portyázók Temesközbe történő beütései során mind gyakrabban használták a második útvonalat, amely Temesköz nyugati peremén, Kevéből kiindulva, Becskerek, Becse érintésével a Maros alsó szakaszán fekvő Csanád váráig húzódott. Az 1459 és 1482 közötti török dúlások kapcsán a korabeli források általában olyan településekről tesznek említést (Becskerek, Becse, Csanád szb), melyek az említett útvonal mentén sorakoztak.¹¹ (2. térkép). 1459 és 1522 között tíz jelentősebb török beütés érte Temesköz térségét, ebből hét alkalommal a török csapatok a határmenti Keve és Krassó megyék mellett a távolabbra eső Torontál, Temes és Csanád vármegyék településeit is elérték (1. időrendi áttekintés).

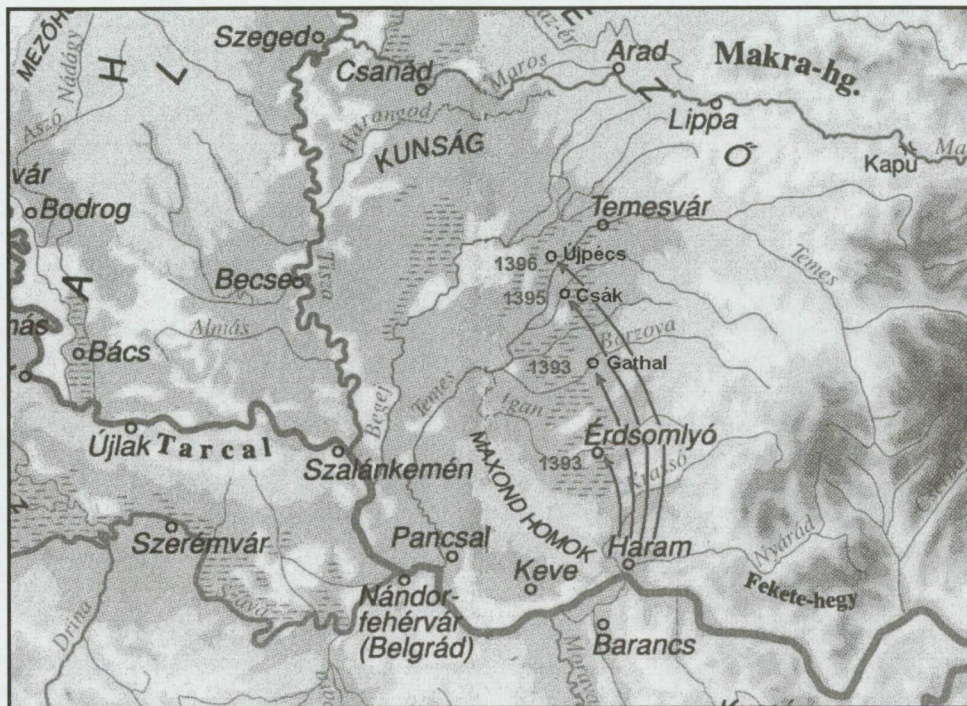
Ezekben az évtizedekben a magyar végvárrendszer katonasága általában nem a szultáni haddakkal, hanem többnyire a szomszédos török szandzsák-bégek seregeivel viselt háborút. A Dél-Magyarországra beütő török portyázó seregek többségét azok az eredetileg félreguláris csapatok, vagy önkéntesek alkották, akiknek szolgálatát az oszmán hadvezetés csak a hadjáratok alkalmával vehette igénybe. Az ilyen alkalmakkor verbuvált portyázó sereg legütőképesebb részét az akindzsik képezték, akik ekkoriban jól elhatárolható körzetekben összpontosultak, s az egyes „seregleteket” parancsnokaikról nevezték el. Mátyás korában a magyarországi beütések zömét a Mihál-fiak (Mihal-ogullari) és a Malkocs-fiak (Malkocs-ogullari) vezették.

⁸ SZAKÁLY 1990. 58–59.; FENYVESI 1993. 242–245.

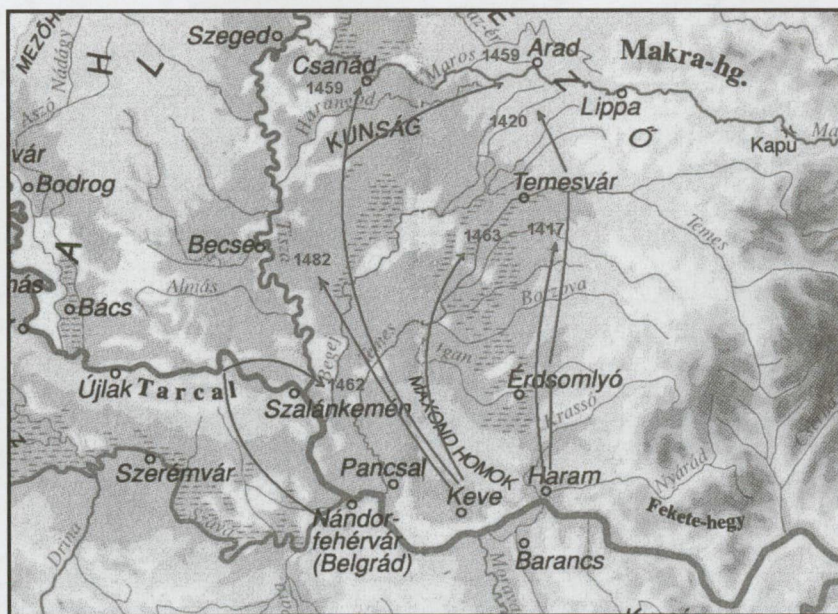
⁹ BOROVSKY 1912. 306.

¹⁰ ORTVAY 1891. 477.; KHO 164.; DAP I. 20.; ENGEL 1998. 569.

¹¹ BOROVSKY 1912. 305.; Ivić 1914. 40.

1. térkép: Török portyázások a Temesközben a 14. század végén.

2. térkép: Török portyázások a Temesközben a 15. század folyamán.

A Mihál-fiak közül két fivér: Ali bég és Iszkendér-bég, a Malkocs családon belül pedig sok éven keresztül Bali bég vezette a Dél-Magyarországra beütő portyázó török csapatokat.¹²

A török portyázók általában védtelen falvakra, mezővárosokra támadtak, ritkábban próbálkoztak várostromokkal, habár ilyen példákra is találunk utalást a forrásokban. Csak várát 1395-ben¹³, Mezősomlyót 1443-ban¹⁴, Újpécset pedig 1521-22-ben¹⁵ ostromolták a beütő török seregek, mind a három esetben sikertelenül. Ezekből az adatokból is kiviláglik, hogy a megerősített helyekkel szemben a portyázó csapatok egyelőre tehetetlenek voltak. Hiszen, a gyorsan mozgó, könnyűlovas török csapatok eleve nem a várak ostromára voltak fölkészítve, s nem is rendelkeztek ostromgépekkel vagy ágyúkkal, melyek nélkül lehetetlen volt bevenni egy kővárat. Másrészt, idejük sem volt ilyen nemű harci cselekményekre, mert egy vár ostroma általában napokig, sőt hetekig is elhúzódhatott. Ennek nyomán a 15. század közepétől Temesköz vidékét igazi várépítési láz érte el, amely főleg a szemlélt térség északi és központi részeit (a Temes-Borzova vonaltól északra eső területeket) érintette. Ez esetben csak idézőjelben beszélhetünk várépítésről, mert az itteni esetek túlnyomó részében nem új várak épültek fel, hanem a korábban megépült uradalmi kastélyokat bővítették, építették át (falakkal, árkokkal, tornyokkal körülkerítve), illetve az egyházi létesítményeket (kolostorokat, templomokat) erősítették meg sáncokkal, paliszáddal, árkokkal. Fontos megemlíteni, hogy az újonnan megépült várkastélyok, erődtített templomok zöme olyan területeken létesült, melyek az előző években (évtizedekben) a leghevesebb török portyázásoknak voltak kitéve. Ide sorolható mindenek előtt a Borzova és a Temes folyók közötti sík vidék (Mezősomlyó, Csák, Széphegy vidéke), valamint Torontál vármegye északi része, azaz a becsei vár (Törökbecse) környéke.

A török portyázó csapatok elsődleges célja a gyors prédaszerzés, zsákmányolás volt, a temesközi részek esetében kiváltképp fontos volt hozzájutni a térség gazdag szarvasmarha állományához, illetve gabonakészleteihez. A 15–16. század volt az alföldi mezővárosok virágkora, az a periódus, amikor a marhaterenyésztésnek és a ráépülő kereskedelemnek köszönhetően jelentősen fellendült az itteni városok gazdasági élete. Annak idején Velence, Nürnberg és a sziléziai városok piacaira lábon hajtott magyar szürke marha húzáért versenyeztek e városok kereskedői.¹⁶ Temesköz északi és központi részeiben, vagyis az akkori Csanád-, Temes- és Torontál vármegyék területein is – az Alföld többi részeihez hasonlóan – a mezővárosok (*oppidumok*) egész hálózata alakult ki.¹⁷ A felfelé fejlődő gazdaságnak köszönhetően az itteni helységek arculata is megváltozott: szilárd anyagból emelt templomok, ferences- és domonkos-rendi zárdák, uradalmi kastélyok épültek ezekben. De, a védművekkel nem rendelkező temesközi oppidumok hamarosan a délről beütő török portyázók könnyű prédájává váltak. A török portyázások során nem csak fosztogatásra, zsákmányolásra került sor. Az ilyen nemű beütések gyakran egyes falvak, me-

¹² SZAKÁLY–FODOR 1998. 313–314.

¹³ KHO 164.

¹⁴ VICZE 2006. 116.

¹⁵ CSÁNKI 1894. 22.; BOROVSKY 1912. 321

¹⁶ BLAZOVICH 2001. 85.; VÁLYI 1992. 34–36.

¹⁷ FEJÉR X/5. CLXIV., 364.; CSÁNKI 1894. 15–19., 125–126.

zövárosok lakosságának erőszakos elhurcolásával végződtek. Erre jó példát mutat a törökök 1522-ben történő beütése, amikor kb. 1500 temesközi lakos került rabláncra.¹⁸ Az évről-évre megújuló török portyázásokat a határ menti részek érezték meg elsőként. A török beütések következményeként a 15. század végére szinte teljesen elpusztult a déli végeken fekvő Keve vármegye településhálózata, egyedül a Duna vonalán emelkedő várak tartották még magukat ideig-óráig.¹⁹

A Temesköz területén található királyi, egyházi, illetve magánföldesúri tulajdonban lévő castrumok és castellumok között a legkisebb csoportot a királyiak képezték.²⁰

A végvárrendszer temesközi szakaszán a királyi tulajdonban lévő várak száma valamivel alacsonyabb volt, mint a szomszédos szörényi, illetve szerémségi részekben. A középkori Magyarország többi részeihez hasonlóan, a vizsgált térségben is csökkenőben volt a királyi tulajdonban lévő várak száma. Országos szinten e folyamat I. Lajos halálával kezdődött, s Zsigmond király korában is folytatódott. I. Károly halálának évében (1342) a mintegy 300 várból 170 volt királyi tulajdonban. Ez a helyzet Nagy Lajos halála után alapjaiban változott meg. 1396-ban már csak 65 vár volt királyi kézen, s ezzel megkezdődött a nagybirtokos családok hatalmának időszaka.²¹ Temesköz térségében is több jelentős királyi vár került a helybéli nemesi családok tulajdonába. Királyi kézen csak a legnagyobb erősségek maradtak, a Duna menti vonalon (az első védvonalon) összesen négy: Haram, Dombó, Keve és Tornistya.²²

A 15. század második felében ezeken az erősségeken is nagy átalakítási, felújítási munkálatok folytak. A legerősebbnek számító kevei vár ezekben az évtizedekben kétszer lett átalakítva, legelőször 1458–1459-ben Szilágyi Mihály kezdeményezésére, majd 1478-ban az országgyűlés rendeletére.²³ 1481-ben Kinizsi Pál kezdeményezésére palánkkerítésekkel vették körül Keve, Haram és Pancsal (Tornistya) várát is. Az imént említett felújítási munkálatok általában egybeestek a leghevesebb temesközi török beütések idejével (1459–1463-ban és 1476–82-ben). Ez pedig arra utalhat, hogy a 15. század második felében történő török beütések során, nem csak a kisebb földesúri kastélyok, erődített templomok voltak kitéve a török támadásoknak, hanem időnként a Duna mentén sorakozó királyi várak is, mindennek előtt Keve és Haram vára.

Erődített templomok, kolostorok

A török dúlások következményeként a 15. század második felétől az egyházi intézmények is *aktív szerepet* vállaltak a várépítésben. Ennek jó példája Szerémség, ahol a kalocsai érsekség és a szerémi püspök is több erősséget birtokolt a Duna, valamint a Száva vonalán. A második védvonal láncszemét képező péterváradai ciszterci monostor megerődítése nagyrészt a kalocsai érsekség érdeme volt. Emellett a ka-

¹⁸ CSÁNKI 1894. 22.

¹⁹ PESTY 1880. 369–410.

²⁰ ENGEL 1977. 15.; HORVÁTH 1987. 1–473.

²¹ KUBINYI 1999. 421–462.

²² KUBINYI 1992. 65–76.

²³ CSÁNKI 1894. 115.

locsai érsekség tulajdonában találjuk a 15. században a redneki (Tarcál-hegy),²⁴ valamint a baricsi (Száva-mellék)²⁵ várakat is. A közelben fekvő dombói (rakovaci) bencés apátságnak a 15. század második felében várrá történő átalakítása ugyanakkor, a szerémi püspök kezdeményezése volt. A szerémi püspök birtokolta ezekben az években a Duna-mentén fekvő bánmonostori erősséget is (1473).²⁶ Az erdődi (erdui) *castellum*ot ugyanakkor a titeli prépostság tulajdonában találjuk.²⁷

Hasonló példákkal találkozunk akkoriban a temesközi részeken is. A törökök pusztításai következtében rendkívül sokat szenvedtek a csanádi püspök birtokai. Hangács Albert megyéspüspök miután elfoglalta a püspöki széket indítványozta a püspöki székhelynek, Csanádnak kőfalakkal, sáncokkal történő megerősítését. 1459-ig a csanádi püspök el is készítette az erődítési terveket, de mivel maga a helység a káptalan tulajdonában állt, ennek kellett volna az erődítési költségeket viselni, ezért Hangács felszólította a káptalant, hogy a várfalak és a sáncok erődítési költségeit bocsássa rendelkezésére. A káptalan azonban az erődítési költségek fedezését a püspökség kötelességének tartotta, miből azután per támadt. A püspök ez esetben még a szentszéket is felkereste, hogy a káptalant a város megerősítésére kötelezze. Hangács Albert erélyes fellépése eredménnyel járt, s 1462-ig fel is épült az új csanádi kővár.²⁸ Érdemes azt is megemlíteni, hogy éppen 1459-ben, Vég-Szendró eleste után érte első ízben nagyobb török támadás Csanád és Arad helységek környékét.²⁹

Nemcsak a püspöki központ lett falakkal, árkokkal körülvéve. A Maros mentén sorakozó bencés és ciszterci apátságok jó része (Bulcs, Bizere, Bodrog) is kőfalakkal, sáncokkal, árkokkal rendelkezett a szemlélt időszakban.³⁰ Még korábban kezdődött a szászöldi és erdélyi templomok, kolostorok megerősítési folyamata, amely folyamat megint csak a térséget ért török zsákmányoló hadjáratok következményének számított.³¹

A kolostorok, templomok megerősítési folyamata a 15. század második felében Erdélyből és a Maros-mellékről lassan áterjedt Temesköz belsejébe is. Erre jó példát mutat a középkori Torontál megyében fekvő Aracs esete. Maga az aracsi templom még a 13. század első évtizedeiben épült fel, talán egy bencés kolostor egyházi épületeként, habár az itteni templom bencés eredete a mai napig vitatott.³² Annyi azonban biztos, hogy 1370 után az itteni romos aracsi templomot a ferences rend vette át, amely itt hamarosan zárdát alapított.³³ A ferences rend a korabeli források tanúsága szerint a török hódítások korszakáig helyben maradt, több írásos nyom tanúskodik erről (1378-ból, 1440-ből és 1530-ból).³⁴

A török veszedelem beálltával, az itteni kolostoregyüttest is védművekkel látták el. Az aracsi templomot és a zárdát a 15. század utolsó, illetve a 16. század

²⁴ ENGEL 1996. I. 399.

²⁵ CSÁNKI 1894. 231–233., 268–277.

²⁶ TAKÁCS 1989. 18–19.; NAGY 1974. 7–10.

²⁷ KOPPÁNY 1992. 82.

²⁸ BOROVSKY 1912. 305.

²⁹ BOROVSKY 1912. 305.

³⁰ MÁRKI 1897. 447–448.; BÉRES 1992. 24–26.; JUHÁSZ 1926. 151.

³¹ VÁLYI 1991. 75–78.; ENTZ 1944. 120–126.

³² ROKAY 2001. 129–133.

³³ BF 594–595.

³⁴ KARÁCSONYI 1922. 195.

első negyedében 3–3,5 méter mély és 12–15 méter széles árokkal vették körül. Az így kialakult körsánc átmérője 52 métert tett ki. Az árok szélein elszenesedett fatörmelékek és vörösrétegetett föld nyomai kerültek napvilágra, ami arról vall, hogy az árok paliszádfallal volt megerősítve, amely valójában a török támadások során pusztulhatott el. A kolostor védelme nem csak a kiásott árokból és palánkfalból állt. A pusztatemplom nyugati homlokzata előtt, a régészek egy 6,5 x 6,5 méteres téglából falazott torony alapfalaira találtak, amely feltehetőleg a kolostorzárdába vezető kaput védte. Ettől valamivel odébb, körülbelül 20–30 méterre szintén egy téglából falazott épület nyomai rajzolódtak ki. A téglából falazott alapok mellett, az épület közelében faoszlopok maradványai kerültek elő. A kutatók szerint *valószínűleg* az erősség kaputornyáról van szó.³⁵

Aracs esete *nem egyedülálló* Temesköz térségében. Még 1401-ben a Tolvad környékén (a középkori Temes-megyében) fekvő Jobbágy helységben a Neunai Treutel család az ottani egyház körül erősséget építtetett. Mivel az erődítési munkálatok engedély nélkül folytak az országnagyok ezt az erősséget hamarosan leromboltatták.³⁶ A régészettudomány is néhány hasonló példát tudd felmutatni. Kiseb erősséggé átalakított középkori templom nyoma fedezhető fel a mai Bocsár és Tiszahegyes között félúton (Selište dülő), a régi Tisza-meder magas partszakaszán. A lelőhely központi részében kb 25–30 méter átmérőjű területen tégl- és habarcs-törmelékek nagy mennyisége található, emberi csontokkal vegyesen. Az épület anyaggal fedett területet azután egy árok, valamint egy sánc övez. A földgyűrű még ma is szépen kivehető a műholdfelvételeken is. A körsánc átmérője 70 méter.³⁷ A szemlélt lelőhelytől keletre és északkeletre nagyobb középkori település körvonalai rajzolódhatnak ki.

Az erődített templomok nemcsak a falu, illetve mezőváros lakosságának életét voltak hivatva megvédeni, de az emberi élettel csaknem azonos fontosságú, a megmaradást biztosító élelmiszereket is, veszély esetén ilyen helyeken raktározhatták el. A terménytárolásra a templom valamilyen, korábban más funkciójú épületrészt használták fel (pl. a templomtornyot). Voltak azonban olyan esetek is, hogy erre a célra deszkából épített gabonátárolók készültek a védett területen belül.³⁸

Földesúri *castellumok*, *castrumok*

A királyi, illetve egyházi tulajdonban lévő erősségekkel szemben, a szemlélt térségben sokkal nagyobb volt azoknak a *castellumoknak* és erősségeknek a száma, melyek valamely helybéli földesúri család birtokán épültek fel.

A magánföldesúri kézen lévő temesközi *castellumok* és *castrumok* zöme a 15. század második felében, illetve a 16. század legelején épült meg. Felvetődik a kérdés, hogy mennyiben tekinthetők ezek a védelmi rendszer részének. Mivel a szóban forgó épületeket falakkal, tornyokkal és árkokkal erősítették meg, minden bizonnyal alkalmasak voltak bizonyos fokú védelemre. Mindenek előtt a gyakori portyázások visszaverésében, megfékezésében lehetett fontos szerepük, főleg olyan területeken, ahol nem volt királyi vár. Erre jó példát mutat a csáki vár, amely két

³⁵ СТАХОЈЕВ 2004. 106–111.

³⁶ KOPPÁNY 1992. 78.; BOROVSKY 1912. 374.

³⁷ ГИРИЋ 1995–1996. 143.

³⁸ VÁLYI 1991. 75–81.

ízben is, 1396-ban³⁹ és 1417-ben⁴⁰ is ellenállt a török portyázók támadásának. Tehát ezeket a várakat nem lehet *teljesen figyelmen kívül hagyni* akkor, amikor a déli védelmi rendszerről beszélünk. Igaz, a magánföldesuri várakat elsősorban rezidenciáknak, illetve uradalmi központoknak kell tekintenünk, de mindamellett védelmi szerepükről sem lehet megfeledkezni. A jelek szerint a török portyázások 160 éves időidőszakában a *castrumok* és *castellumok* ezen csoportja jelentős szerepet játszott Temesköz védelmében.

A *castellumok* építésére kiadott királyi engedélyek nyomán a Temesközben megépült földesúri kastélyok korai (14. század végi) képviselői fából épülhettek. Fából épült a legkorábbról ismert temesközi kastély, a Temes mentén fekvő Macedónia (1390).⁴¹ A 15. század közepétől ezeket az építményeket mind inkább szilárd anyagból (Temesközben többnyire téglából) építették. Ennek jó példája a Temes megye nyugati részében fekvő galádi várkastély, amely 1469-ben szilárd anyagból épült falakkal, tornyokkal lett megerősítve.⁴² A királyi engedélyekben részletes leírásokat találunk egyes *castellumok* védműveiről. Az engedélyezett akár fából, akár kőből (téglából) építhette fel *castellumát*, vár vagy kastély módjára erősíthette lakóházát, amelyet fallal övezhetett. A szóban forgó építmények általános jellemzője a fából vagy kőből épített körítőfal, amelyet tornyok vagy bástyák védtek, és amelyen kívül vízzel telt vagy száraz árok volt. A későközépkori oklevelek többsége a *castellum*-kastélyt, erősítéssel körülvett lakóháznak írja, egyes esetekben pedig tornyot jeleznek a *castellumon* belül, vagy olyan épületként mutatják be, amely egészében vár módjára épült, s tornyokkal volt ellátva. Az írásos és régészeti adatokból úgy tűnik, hogy a vidéki nemesség a kezdetektől fogva igyekezett lakóhelyét védhetővé tenni, ennek pedig egyik fő oka, különösen Délvidék esetében, a fenyegető török veszély volt.⁴³

Temesközben a földesúri kézen lévő *castellumok* és *castrumok* zöme a nagyobb jelentőségű városok, illetve várak környékén csoportosult. Többségük ugyanis, a nagy városokból, illetve gazdasági centrumokból kivezető útvonalakon épült meg, általában valamely révhely vagy fahíd közelében, amelyen a birtokló földesúr vámot szedett. Az itteni földesúri kastélyok, várak többsége Csanád (6), Becse (3), Temesvár (7) és Mezősomlyó (4) körül épült. Fontos rév közelében létesült a temesmegyei Galád vára (Nagykikindától 12 km-re délnyugatra), mely a korabeli forrásokban a Berekszői Hagymás család birtokai között szerepel.⁴⁴ E rév akkoriban három vármegye, történetesen Csanád, Temes és Torontál vármegyék között szolgált összekötő kapocsként. A Maroson működő fontos rév közelében létesült a fellaki vár is,⁴⁵ amely 1478-tól a szerb Jaksics család tulajdonában állt. Ugyanakkor a mezősomlyói (kissomlyói) vár pedig a Borzova folyón megépült híd fölött örö-

³⁹ KHO 164.

⁴⁰ BOROVSZKY 1911. 351.

⁴¹ KOPPÁNY 1992. 80.

⁴² DL 30 888.

⁴³ KOPPÁNY 1974. 288.; KOPPÁNY 1999. 13–19.

⁴⁴ CSÁNKI 1894. 38.

⁴⁵ Fellakkal szemközt a Maros északi partján feküdt Papi falu. A két helység közt rév közlekedett. BOROVSZKY 1897.

dött.⁴⁶ A török portyázások kezdetével ezeknek az építményeknek a *hadászati jelentősége* is megnőtt, hiszen, a legfontosabb útvonalakon, révhelyek, hidak közelében létesültek, azaz olyan helyeken, ahol a legkönnyebben lehetett megállítani egy portyázó török sereget. Szembetűnő az is, hogy ezeknek az építményeknek egy része éppen Vég-Szendrő eleste után (1459) lett új védművekkel ellátva (Csák 1463-ban, Galád 1469-ben).

Újabbán a Nagykikinda (Szerbia, Vajdaság) külterületén lévő Galád dűlőben folytak régészeti feltárások egy magánföldesúri kézen lévő várkastély maradványaiban.⁴⁷ Galád esetében a régészek egy négyzet alakú erősség (32 x 32 méter) alapfalaira bukkantak. A másfél méter vastag várfal masszív, vörösre égetett téglából épült, a vár keleti (a folyóra néző) oldalán három bástyatorony maradványa mutatkozott, egy-egy az épület sarkain, míg a harmadik épület a keleti fal közepén emelkedett, s ez esetben *feltehetőleg* a kaputoronyról volt szó. Galád már a külsőtornyos várak sorába tartozott, vagyis azon várak típusához, melyek építése Zsigmond korában kezdődött. Kívülről a várat 10–12 méter széles és 3 méter mély árok övezte, amely annak idején bizonyára a Galád-ér (Galacka) medrével állt kapcsolatban. Az árkon túl az erősséget egy földgyűrű övezett, amely a vár külső védelmét képezhette, s annak idején paliszádfallal is meg volt erősítve. A várfalakon belül talált kerámiaanyag jobbára a 15–16. századból származott, s közöttük néhány graffitós, ún. ausztriai kerámiatöredék is szerepelt.⁴⁸ Az ausztriai kerámia itteni jelenléte valójában egy északi irányú kereskedelmi kapcsolatra utalhat.⁴⁹

Galád, mint helység és vár ritkán szerepel a korabeli írott forrásanyagban. Először ízben a pápai tizedjegyzék (1332–1337) említi, amikor a torontáli főesperesség katolikus plébániái között van felsorolva.⁵⁰ Egy másik, 1462-ből eredő forrás Galád várával kapcsolatban nevezi meg Rév-Galádot és Galádmonostorát is.⁵¹ Az itteni várkastély csak a 15. század második felétől szerepel a forrásokban. Ezek szerint, 1469-ben Mátyás király Szentgirolti (Szentgróti) János és Berekszői Hagymás Miklós kérésére megengedte, hogy azon *castellumot*, melyet Galád nevű birtokukon építettek, kőfalakkal, mellvédekkel, árkokkal megerősíthessék.⁵² Természetesen, ebből a forrásból az is kiderül, hogy a két család Galád nevű birtokán már korábban megépítette a szóban forgó kastélyt, melyet I. Mátyás király engedélyével ezután kisebb erősséggé alakítottak át. A szóban forgó forrást újabbán a régészeti kutatások is megerősítették. Nagykikinda közelében, a Galád-ér (Galacka) jobb partján a 15–16. században valójában egy kisebb erősség állt, amely a későbbiekben az itteni mezőváros központjává vált. A galádi várromoktól valamivel délebbre újabbán egy falusi templom és temető nyomai kerültek elő,⁵³ azonban a forrásban szereplő Galádmonostor pontos helyére egyelőre nem derült fény.

⁴⁶ TEMES 5. sz.

⁴⁷ A galádi ásátásokra 1994 és 1995 folyamán a nagykikindai Népmúzeum szervezésében került sor. E kutatások a várkastélynak csak a külső védműveire korlátozódtak. ГИРИН 1995–1996. 139–154.

⁴⁸ ГИРИН 1995–1996. 139–154.

⁴⁹ VÁLYI 1992. 31–36.

⁵⁰ JUHÁSZ 1926. 129.; ORTVAY 1891. 433.; BÁRÁNY 1845. 6–7.

⁵¹ CSÁNKI 1894. 38.

⁵² DL 30 888.

⁵³ ЧЕМЕРЕ 2004. 127.

Galád azon erősségek közé tartozott, amelyek a becsei vár környékén csoportosultak. Az említett erősség, a szomszédos aracsi erődített kolostorral és a hegyesegyházi várkastéllyal együtt valójában, azon a fontos kereskedelmi úton létesült, amely a lenti részeket (Keve és Pancsal) a Maros-vidék településeivel (Csanád, Arad, Lippa) kötötte össze.⁵⁴ A szóban forgó útvonal első írásos nyoma a 12. század közepéből származik. Akkoriban Idrisi, arab geográfus említi, hogy Keve várából az út észak felé vezet, s hogy az út Csanád váráig négy napig tart.⁵⁵

A forrásanyagban szereplő toponímiák alapján részben rekonstruálni is lehet az említett út nyomvonalát. Ezek szerint az út Csanád, püspöki székhelyből kiindulva déli irányban haladva (a középkori Szárafalva határában említődik a becsei út)⁵⁶ Nagyszentmiklósig haladt, majd irányt változtatva Óbesenyő érintésével a hajdani Kanizsa-monostorig vonult, ahol a Rév-Kanizsa (ma Törökkanizsa)⁵⁷ felől érkező „Nagyúttal” egyesült (egy 1337-ben kelt oklevél szerint a Nagyút kettészelte az említett falut is).⁵⁸ Délkeleti irányban haladva a szemlélt útvonal Homokrév⁵⁹ (ma Mokrin) helységénél érte el a Harangod (Aranka) nevű vízfolyást, ahol az egész középkor folyamán rév működött. Homokrév helység után az út kétfelé ágazott: az egyik ág délkeleti irányban Temesvár felé haladt (erre utal a Nagyút helység neve Zsomboly közelében),⁶⁰ míg az út másik ága déli irányban Szenteltegyház (Szentelt), Hegyesegyház, Révgalád, Bosorhida és Aracs helységek érintésével a becsei rév felé haladt. Aracsnál az út újra két ágra szakadt, az egyik út a becsei révhez vezetett, a másik pedig déli irányban Becskerek mezőváros érintésével egészen a pancsali és kevei részekig húzódott.⁶¹ Érdeemes megemlíteni, hogy a 15. században virágzó Torontál és Keve megyei mezővárosok zöme ezen az útvonalon feküdt (Aracs, Bosorhida, Becse, Becskerek,⁶² Barlad,⁶³ stb).

A forrásanyagból egyértelműen kiviláglik, hogy a galádi erősség is eme útvonalon emelkedett, hiszen a váracs szomszédságában (Galádtól északra, szintén a Galád-ér partján) feküdt Vámhalom helység, amely a 15. század elejétől szintén a Berekszői Hagymás család birtokai között szerepel.⁶⁴ Másrészt, a forrásanyagban Galád várával együtt említődik Révgalád helység is, amely a Galád-ér alsó szakaszán akkoriban az egyetlen révhelynek számított. 1462-ben Révgaládot is a Berekszői Hagymás család birtokában találjuk.⁶⁵ (3. térkép)

⁵⁴ A Tisza négy révéről, a vásáros rév-kanizsai, szanádi, zentai és moholi révéről jövő utak a kanizsamonostori „nagy út”-ban egyesülve vittek a vásáros Besenyőre, s fel Csanádra. Keve felől Becsekerekén és Kökénden át jöve Homokrévnél keltek át a vízen s Besenyőn át értek Csanád városába. GYÖRFFY 1963. 841.

⁵⁵ „Keve városától Magyarország földje felé az út északnak halad. Keve városától Csanád városáig négy nap az út, ez a város a folyótól nyugatra van. Virágzó, szép és civilizált város.” ELTER 1985. 61.

⁵⁶ DL 16 388., DL 17 276.

⁵⁷ GYÖRFFY 1963. 868.; KMH 2005. 232.

⁵⁸ AO III. 367.

⁵⁹ KMH 132.

⁶⁰ CSÁNKI 1894. 53.

⁶¹ GYÖRFFY 1963. 841.

⁶² FEJÉR X/5. CLXIV., 364.

⁶³ CSÁNKI 1894. 116.

⁶⁴ DL 30 319.

⁶⁵ DL 30 319.

3. térkép: A Csanádtól a Duna-menti Keve váráig haladó középkori útvonal felső szakasza (Csanád és Törökbecse között)

A szerb despoták, főurak védelmi szerepe

A 15. század elejétől a szerb despota, valamint a Dél-Magyarországra áttelepült szerb főurak java része is aktív szerepet vállalt a déli határ védelmében. Történetesen a macsói bánok határvédelmi feladatait 1411 után a szerb despoták vették át, akik a báni méltósággal együtt a bánok egykori szolgálati birtokait is elnyerték. Ezek szerint a szerb despoták tulajdonában lévő határmenti várak is a határvédelmi rendszer részének (végváraknak) számítottak. Szerémségben ez idő tájt a despota kezén találjuk Berekszó (Berkasovo), Zimony (Zemun), Kölpény (Kupinik), s egy időben Szávaszentdemeter várát is.⁶⁶ A temesközi részekben szintén terjedelmes uradalom tartozott a szerb despota tulajdonába. Ennek központjául a Tiszán emelkedő becsei vár szolgált, amely a 15. század közepétől szintén új védművekkel, árkokkal lett megerősítve. Maga a vár a Tisza egyik szigetére épült, azon a helyen ahol évszázadokon keresztül fontos rév működött a folyón.⁶⁷ A 15. század közepén személyesen Hunyadi János indítványozta az itteni vár felújítását, megerősítését. A források szerint 1451 januárjában járt a térségben, s Csanád és Temesvár után, egy ideig Becsén tartózkodott, ahol a törökök vízi hadának feltartóztatása érdekében egy régebbi erődítmény fölött erős várat építtetett.⁶⁸

I. Mátyás király korában a Maros mentén letelepedett szerb főurak egy része is kastélyokat, várakat emelt itteni birtokain. A leghatalmasabb rác főurak közé akoriban a nagylaki uradalmat birtokló Jaksics fivérek tartoztak, akik idővel hatalmas uradalomhoz jutottak a Maros mentén. A két fivér (Stefan és Dmitar) a 15. század közepén 1200 harcos kíséretében érkezett Magyarországra. Első birtokuk a Maros alsó szakaszán fekvő Nagylak volt, ahol kúriát emeltek bástyával. Idővel a környező falvak, mezővárosok is birtokukba jutottak, s így a század végén már 80 falut birtokoltak Csanád-, Temes- és Arad megyében. 1478 után I. Mátyás király révén birtokukba jutott a Maros bal partján fekvő Fellak is (ma Fenlak), ahol hamarosan erősséget emeltek maguknak.⁶⁹ A fellaki vár közelében, ahogy már említettük fontos rév közlekedett a Maroson. A 15. század második felében költözött Temesköz területére Miloš Belmužević is, aki Temes, Bács és Csanád megyében jutott birtokokhoz. Lippa környékén nagy uradalommal rendelkezett Balentić Stefan, „a szerbek főkapitánya”.⁷⁰

A szerb főurak idővel fontos szerephez jutottak a déli határon dúló háborúskodásban. A forrásanyagból kiviláglik, hogy a török portyázó csapatokat feltartó seregek kötelékében rendszerint jelen vannak a térségben birtokosokként szereplő szerb főurak gyors és ütőképes lovasegységei is. Annak érdekében, hogy a déli védelmi rendszert erősebbé és hatékonyabbá tegye, a 15. század második felétől az uralkodó egyes délvidéki földesuraknak, elsősorban a horvát grófoknak és a szerb uraknak a birtokaikat védő katonák ellátásához néhány havi zsoldnak megfelelő összeget biztosított.⁷¹ Ez a katonaság a szerb főurak kezén lévő várakban, kastélyok-

⁶⁶ PESTY 1877. 3–65.

⁶⁷ CSÁNKI 1894. 125.

⁶⁸ RÁTH 1866. 200–204.

⁶⁹ BOROVSKY 1897. 177.

⁷⁰ BUGARSKI–STEPANOV 1999. 26–29.

⁷¹ KUBINYI 1981. 173.

ban állomásozott (Fellak, Perjámos, Nagylak később pedig Oroszlános, Egres, Macedónia, Becskerek is).

A temesközi várak, kastélyok törökkori pusztulásáról

A 15. század folyamán a déli országrészek leginkább a kis létszámú portyázó török csapatok támadásainak voltak kitéve, melyeket alkalmasint a szomszédos török tartományok kormányzói vezettek. A változás a 16. század elején állt be, amikor Szulejmán szultán került az oszmán állam élére. Ezek után a végvárrendszer már egyenesen a szultáni seregekkel nézet farkasszemet, s a török armada évente legalább egy-két határvidéki várat kerített birtokába. 1521-ben Nándorfehérvár és Szabács, 1522-ben Orsova, 1523-ban pedig Szörényvára került az Oszmán Birodalom birtokába.⁷² Azaz a mohácsi csata előtt már az összes jelentősebb déli végvár a török szultán kezén volt. A mohácsi csatavesztés után Szerém és Bácsbodrog térsége is török kézre jutott, amivel még nagyobb nyomás hárult a Tiszától keletre eső részekre, vagyis a Temesközre. Erre az időre, vagyis a 16. század első harmadára tehető a temesközi mezővárosok megerődítési folyamata is. A Béga alsó szakaszán pedig 1527 során megépül a nagybecskereki erőd, amely a délről, Keve, Pancsova irányából érkező támadásokat volt hivatva felfogni, lelassítani.⁷³

1552-ben Temesvár elestével a temesközi részek is a török hódoltsági területek részévé váltak. Hamarosan megalakult a temesvári vilajet, amely több szandzsákra (csanádi, becskereki) volt felosztva. Nem tisztázott egyelőre az itteni erősségek pusztulásának, hanyatlásának pontos ideje sem. Nem valószínű, hogy az itteni kisvárak a török hódoltság elején, vagyis az 1551–1552. évi török hadjáratok során pusztultak el. Először is, a korabeli források szerint a Becskerek és Csanád között sorakozó erősségek (*váracsok*) szinte ellenállás nélkül kerültek a törökök tulajdonába. Másodszor, a megszállt várak közül nem egy a török hódoltság elején az újonnan megszervezett *náhi*k központjaivá váltak. Így a középkori Galád a galádi, Fennlak pedig a fenlaki *náhi*⁷⁴ központjává vált. Nem valószínű, hogy az oszmánok épp egy lerombolt várat vagy mezővárost neveztek volna ki az újonnan felállított körzetek élére.

Mégis, az aracsi valamint a galádi romokon végzett régészeti kutatások során a régészek nagy pusztítás, tűzvész nyomaira bukkantak. Az aracsi zárda egyik helyiségében ágyúgolyót leltek, amely a falat átszakítva juthatott az épület belsejébe. Ugyanakkor az ottani erősség paliszádjá tűzvészben pusztult el.⁷⁵ A galádi várkastélyt körülzáró árokban is kisebb-nagyobb ágyúgolyókra, valamint a lerombolt várfal részeire találtak a kutatók.⁷⁶ Minden jel arra utal, hogy ezeket az épületeket nagy rombolás, tűzvész pusztította el valamikor a 16. század folyamán.

Erre pedig feltehetőleg a 16. század utóján, a tizenöt éves háború idején, talán épp 1594–1595-ben kerülhetett sor, amikor Temesköz eme részén is véres harcok dúltak a felkelők és a török-tatár csapatok között. A végső választ a jövőbeli régészeti kutatások fogják megadni.

⁷² DRASKÓCZY 2000. 217.

⁷³ BOROVSKY 1911. 555–557.; SZENTKLÁRAY 1886. 27–28.

⁷⁴ KÁLDY 2000. 188–195.; VICZE 2006. 108.

⁷⁵ СТАНОЈЕВ 2004. 110.

⁷⁶ ГИРИТ 1995–1996.. 139–154.

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS
Török portyázások a Temesközben

- 1390** – Az első török betörések a Szerémség, **Krassó és Temes** megyék területére.⁷⁷
- 1391** – A Temesközbe benyomuló török-szerb hadakat Perényi Miklós bán **Érsomlyó** vidékén győzi le.⁷⁸
- 1392** – Január és február során török támadás éri a Temesközt, május–júniusban a Szerémséget.⁷⁹ Zsigmond király osztrák, lengyel és sziléziai csapatok támogatásával hadjáratot indít a déli végekre a törökök ellen. Hadával átkel a Dunán, az I. Bajezid szultán vezette török sereg azonban – kitérve az összecsapás elől – visszavonul.⁸⁰
- 1393** – **Gathal és Boldogkő** temesközi pálos kolostorokat a törökök kifosztják.
- 1395** – A török portyázó csapatok Krassó és Temes megyék területén fosztogatnak, s egészen **Csákig** nyomulnak.⁸¹ Csáki Miklós és Marcali Miklós temesi ispánok Csák mellett legyőznek egy török csapatot.⁸²
- 1396** – Török portyázó csapatok **Temesvár** környékére törtek és ott igen nagy zsákmányolást folytatva **Újpécs** nevű helységet a tűz martalékává tették. Miklós ispán seregeivel **Füzesoroszi** és **Maráz** nevű birtokok között fegyveres küzdelemben bocsátkozott a törökökkel.⁸³
- 1416** – A törökök Izsák, vrhbosznai basa vezérlete alatt újabb betörést intéztek a temesi területre. Péterffy Miklós Temes vármegye északi határán, a Maros közelében verte szét a portyázó sereget.⁸⁴
- 1417** – Ez évben Marcaly Miklós temesi főispán négyszer verte meg a törököket a Temes vidékén, mégpedig Somlyó város, a Nyarád folyó, Tót-Csák és Maráz *oppidum* mellett.⁸⁵
- 1420** – Péterffy Miklós újabb diadala a török portyázók felett **Szentmihály** helység-nél.⁸⁶
- 1424** – Ozorai Pipó temesi ispán a szörényi végeken hadjáratot vezetett a törökök ellen. Újjáépítette a déli határ fontos erősségét, Szörényt. Valószínűleg ekkor kezdődik az Al-Duna menti végvárak vonalának kiépítése.⁸⁷
- 1459** – Vég-Szendrő eleste után (június 29.) a törökök Temes vármegyébe hatoltak és egészen **Csanádig** és **Aradig** zsákmányoltak.⁸⁸

⁷⁷ KHO 163.

⁷⁸ FEJÉR X/5. 163.

⁷⁹ MTK I. 298.

⁸⁰ MTK I. 298.; FEJÉR X/2. 419.

⁸¹ KHO 164.

⁸² MTK I. 300.

⁸³ KHO 164.

⁸⁴ BOROVSKY 1912. 292–297.

⁸⁵ FEJÉR X/V. 806.

⁸⁶ BÖHM 1867. 134–135.

⁸⁷ MTK I. 326.

⁸⁸ BOROVSKY 1912. 305.

1460 – November havában a törökök ismét átkeltek a Dunán s **Keve** vármegyében pusztítottak. Szilágyi 3000 emberrel sietett a térségbe, de csatát veszített és török fogságba került.⁸⁹

1462 – Ali bég, szendrői basa Szerémség pusztítása után Temesközbe csapott át, s a **Tisza torkolatának** közelében a Szokoli testvérekkel csapott össze. Sok embert veszítve a szendrői basa alig tudott **Pancsovánál** átjutni a Dunán.⁹⁰

1463 nyara – Ali bég, szendrői basa seregével újra átkelt a Dunán **Kevénél** és a kevevári homokdombok és a Temes bal partján állt hadállásba. Az erdélyi vajda **Temesvár** és a Temes jobb partja között vette fel a harcot a törökkel. A törökök csatát veszítettek, de többségüknek sikerült átjutni a szendrői oldalra.⁹¹

1474 febr. – Ali, szendrői bég, miután végig dúlta a Temesközt, kirabolja és felgyújtja **Váradot**. Utánna bántatlanul kivonul az országból.⁹²

1476 aug. – Ali bég és Mihaloglu Iskender 4000 szpáhival tört be a Temesközbe **Pancsovánál**, de a Dóczyak által vezetett királyi sereg **Pancsovánál** szétverte a török erőket.⁹³

1482 szept. 9. – Az új szendrői basa nagyszámú lovassággal tört be **Pancsovánál** a temesközi részekbe, s a Temesen fölfelé vonulva egész **Becskerekig** nyomult. Kínizsi és Dóczy északról érkeztek seregeikkel, Vuk Brankovics despota pedig a Tisza felől jött oldalba támadta a törököket. A becskerei mezőn folyt le a csata. A törökök csatát veszítettek, kb. 3000 harcost hagyva a csatatéren.⁹⁴ A győzelemről I. Mátyás szeptember 25-én kelt levelében számol be a német fejedelmeknek.⁹⁵

1500 – **Becskerek** környékén csaptak össze Miloš Belmužević szerb vajda és a szendrői török basa seregei. A jelek szerint az összecsapásra a Becskerek közeli **Drenovac** kolostor közelében került sor. A csatában Belmužević fia is elesett.⁹⁶

1521 – Mehmed Hild átkelt a mai Pancsovánál és Újpalánkánál, sehol sem akadt ellenállásra, s így egészen **Újpécsig** pusztított. Ez a váracs azonban ellenállott, a törökök nem is vették ostrom alá, hanem visszavonultak.⁹⁷

1522 – Nándorfehérvár új török parancsnoka támadást intézett Temesköz ellen. Átkelven a Dunán, **Újpécs**et fogta ostrom alá, de mivel a váracsot be nem vehette, az egész vidéket elpusztítván, közel 1500 keresztényt hurcolt rabságba.⁹⁸

1529 – Ez év nyarán Bali bég belgrádi parancsnok intézett rablóhadjáratot a Maros és a Körös mellékére. Szinte ellenállás nélkül nyomult előre, útközben felégette a falvakat s rabszíjra fűzte a lakosságot. Ekkor pusztult el **Lóránt** (Lovrin), a csanádi püspökség faluja, melynek lakosai elfutottak s nem is tértek többé vissza. Bali bég hadával átkelt a Maroson s a Jaksics család birtokait pusztította.⁹⁹

⁸⁹ FRAKNÓI 1913. 70–74.

⁹⁰ BOROVSKY 1912. 305.

⁹¹ BONFINI III/X. 384.

⁹² MTK I. 387.

⁹³ BÁRÁNY 1848. 20. I.

⁹⁴ HELTAI 195.; BONFINI IV/VI. 635.

⁹⁵ MTK I. 408.

⁹⁶ IVIĆ 1914. 40.

⁹⁷ BOROVSKY 1912. 321.

⁹⁸ CSÁNKI 1894. 22.

⁹⁹ BOROVSKY 1911. 391.

BIBLIOGRÁFIA

- ANONYMUS = ANONYMUS: *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Ford. PAIS DEZSŐ. Budapest, 1977.
- AO = NAGY IMRE: *Anjoukori okmánytár III*. Budapest, 1883.
- BÁRÁNY 1848. = BÁRÁNY ÁGOSTON: *Temesvármegye emléke*. Nagy-Becskerek, 1848.
- BÁRÁNY 1845. = BÁRÁNY ÁGOSTON: *Torontál megye hajdana*. Buda, 1845.
- BÉRES 1992. = BÉRES MÁRIA: *Csomorkány-pusztatemplom 1991. évi régészeti-műemléki kutatásának eredményei. Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1992*. 21–30.
- BLAZOVICH 2001. = BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Városok városhiányos övezetben a középkorban. Tiszatáj* 55 (2001/11) 85–90.
- BONFINI = ANTONIO BONFINI: *A magyar történelem tizedei*. Ford. KULCSÁR PÉTER. Budapest, 1995.
- BOROVSKY 1897. = BOROVSKY SAMU: *Csanád vármegye története 1715-ig II*. Budapest, 1897.
- BOROVSKY 1911. = BOROVSKY SAMU: *Torontál vármegye*. Budapest, 1911.
- BOROVSKY 1912. = BOROVSKY SAMU: *Temes vármegye*. Budapest, 1912.
- BÖHM 1867. = BÖHM LÉNÁRD: *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme I*. Budapest, 1867.
- BUGARSKI-STEPANOV 1999. = BUGARSKI, STEVAN-STEPANOV, MILORAD: *Manastir Bezdin*. Timișoara, 1999.
- BF = *Bullarium Franciscanum VI*. Ed. SBARAGLIA, GIAN GIROLAMO. Romae, 1802.
- ЧЕМЕРЕ 2004. = ЧЕМЕРЕ, ЗОЛТАН: Трагови средњовековне архитектуре у северном Банату. *Ammenđume* 2–3 (2004) 121–146.
- CSÁNKI 1894. = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*. Budapest, 1894.
- CSORBA 2004. = CSORBA CSABA: *Települések erősítései a közép- és török-korban*. In: *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében 895–1920*. Szerk. FRISNYÁK SÁNDOR. Nyíregyháza–Zürich, 2004. 65–70.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.
- DRASKÓCZY 2000. = DRASKÓCZY ISTVÁN: *A 15. század története*. Budapest, 2000.
- ELTER 1985. = ELTER ISTVÁN: *Magyarország Idrisi földrajzi művében. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 87 (1985) 53–63.
- ENGEL 1977. = ENGEL PÁL: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest, 1977.
- ENGEL 1996. = ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II*. Budapest, 1996.
- ENGEL 1998. = ENGEL PÁL: *A török-magyar háború első éve. 1389–1392. Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998/3) 561–577.
- ENTZ 1944. = ENTZ GÉZA: *Székel templomerődök. Szépművészet* 4 (1944) 120–126.
- FEJÉR = FEJÉR, GEORGIUS: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Budae, 1829–1844.
- FENYVESI 1993. = FENYVESI LÁSZLÓ: *A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltásai (1365–1718)*. In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. Században*. Szerk. PETERCSÁK TIVADAR-SZABÓ JOLÁN. Studia Agriensa 14. Eger, 1993.
- FRAKNÓI 1913. = FRAKNÓI VILMOS: *Szilágyi Mihály, Mátyás király nagybátyja*. Budapest, 1913.
- FÜGEDI 1977. = FÜGEDI ERIK: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977.

- ГИРИЊ 1995–1996. = ГИРИЊ, МИЛОРАД: Северни Банат, сакрални објекти и некрополе X–XV века. *Раџ музеја Војводине* 37–38 (1995–1996) 139–154.
- GYÖRFFY 1963. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest, 1963.
- GYÖRFFY 1990. = GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarság keleti elemei.* Budapest, 1990.
- HELTAI = HELTAI GÁSPÁR: *Krónika az magyaroknak dolgairól.* Kiad. KULCSÁR MARGIT. Bev. KULCSÁR PÉTER. *Bibliotheca Historica* 66. Budapest, 1981.
- HORVÁTH 1987. = HORVÁTH ALICE: Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései (15. századi építkezési központ Dél-Magyarországon). *Művészettörténeti Értesítő* 36 (1987) 54–85.
- IVIĆ 1914. = IVIĆ, ALEKSA: *Istorija Srba u Ugarskoj.* Zagreb, 1914.
- JUHÁSZ 1926. = JUHÁSZ KÁLMÁN: *Hajdani monostorok Csanád egyházmegyében.* Budapest, 1926.
- KARÁCSONYI 1922. = KARÁCSONYI JÁNOS: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig I.* Budapest, 1922.
- KÉPES KRÓNIKA = *Képes Krónika.* Ford. BELLUS IBOLYA. Budapest, 1986.
- KNIEZSA 1938. = KNIEZSA ISTVÁN: Magyarország népei a XI. században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára II.* Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Budapest, 1938. 368–472.
- KMH = *Korai Magyar helynévszótár I.* Szerk. HOFFMAN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KHO = *Középkori históriák oklevelekben 1002–1410.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1. Szeged, 2000.²
- KÁLDY-NAGY 2000. = KÁLDY-NAGY GYULA: *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása.* Szeged, 2000.
- KUBINYI 1992. = KUBINYI ANDRÁS: Magyarország déli határvárai a középkor végén. In: *Várak a késő középkorban. Castrum Bene 2/1990.* Szerk. Juan CABELLO. Budapest, 1992. 55–64.
- KUBINYI 1999. = KUBINYI ANDRÁS: Residenz-und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa.* Hrgs. PATZE, HANS-PARAVICINI, WERNER. Sigmaringen, 1999. 421–462.
- KOPPÁNY 1974. = KOPPÁNY TIBOR: A castrumtól a kastélyig. A magyarországi kastélyépítés kezdetei. *Művészettörténeti Értesítő* 23 (1974) 285–299.
- KOPPÁNY 1992. = KOPPÁNY TIBOR: Castellumok a késő-középkori Magyarországon. *Castrum Bene* 2 (1990) [1992] 77–93.
- KOPPÁNY 1999. = KOPPÁNY TIBOR: *A középkori Magyarország kastélyai.* Művészettörténeti Füzetek 26. Budapest, 1999.
- MÁLYUSZ 1984. = MÁLYUSZ ELEMÉR: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437.* Budapest, 1984.
- MÁRKI 1897. = MÁRKI SÁNDOR: *Arad vármegye története.* Budapest, 1897.
- MTK = *A magyar történelem kronológiája I.* Szerk. GLATZ FERENC. Budapest, 2010.
- NAGY 1974. = NAGY SÁNDOR: *Dombó.* Újvidék, 1974.
- ORTVAY 1891. = ORTVAY TIVADAR: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve I.* Budapest, 1891.
- PESTY 1877. = PESTY FRIGYES: *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despotai czim.* Értekezések a Történelmi Tudományok köréből VI. 9. Budapest, 1877.
- PESTY 1880. = PESTY FRIGYES: *Az eltűnt régi vármegyék I.* Budapest, 1880.
- TEMES = PESTY FRIGYES–ORTVAY TIVADAR: *Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez I.* Pozsony, 1896.
- RÁTH 1866. = RÁTH KÁROLY: *A magyar királyok hadjáratai.* Győr, 1866.

- ROKAY 2001. = ROKAY PÉTER: Dél-Magyarország Szent István korában a korabeli írott források tükrében. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest, 2001. 129–133.
- SZAKÁLY 1986 = SZAKÁLY FERENC: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. RÚZSÁS LAJOS–SZAKÁLY FERENC. Budapest, 1986. 67–85.
- SZAKÁLY 1990. = SZAKÁLY FERENC: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Magyarok Európában II. Budapest, 1990.
- SZAKÁLY–FODOR 1998. = SZAKÁLY FERENC–FODOR PÁL: A kenyérmezei csata (1479. október 13.) *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998/2) 309–350.
- SZENTKLÁRAY 1886. = SZENTKLÁRAY JENŐ: *A becskerek vára*. Budapest, 1886.
- CTAHOJEB 2004. = CTAHOJEB, HEBOJIIA: *Arača – crkve, nekropola, manastir*. Novi Sad, 2004.
- TAKÁCS 1989. = TAKÁCS MIKLÓS: *A bélakúti-pétervárad cisztercita monostor*. Újvidék, 1989.
- VÁLYI 1991. = VÁLYI KATALIN: Középkori eredetű erődített templomok élelmiszerterelő funkciójáról. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1991/1992–1) 75–81.
- VÁLYI 1992. = VÁLYI KATALIN: Adatok a középkori Szer kereskedelmi kapcsolatairól néhány kerámialelet ürügyén. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 1992. 31–36.
- VICZE 2006. = VICZE KÁROLY: *Temesközi történelem*. Temesvár, 2006.

Die Burgen und die Wehrkirche in Temesköz während der Zeit der türkischen Streifereien

Die Einfälle der türkischen Osmanen ins Banat fingen nach dem Fall des Bulgarien Ende des 14. Jahrhunderts an und wurden besonders häufig nach dem Fall Smederevos um 1459, als die militärischen Abteilungen des Sandzak-Beg von Smederevo den Übergang die Donau bei Kovin und Pantschowa zu benutzen begannen. Bei diesen räuberischen Einfällen bewegten sich die türkischen Einheiten in zwei Richtungen: anfangs drangen die Türken ausschließlich über Haram (Banatska Palanka) und Werschetz vor und verwüsteten dabei Teile südlich von Temeschburg, während sie nach dem Fall Smederevos immer öfter in die westlichen Teile dieses Gebietes einfielen, die Gegenden um Betschkerek, Becej und Tschanad plünderten.

Im 15. Jahrhundert beantworteten die Ungarn diese Angriffe mit dem Bau eines aus mehreren Befestigungen bestehenden Abwehrsystems. Die erste Linie der Verteidigung erstreckte sich auf dem Ufer der Donau selbst (Haram, Dubovac, Kovin), während die zweite Verteidigungslinie 100–110 Kilometer tief in das Gebiet von Karansebes, Lugosch und Temeschburg errichtet wurde.

Während dieser Jahrzehnte bekamen auch die religiösen Institutionen manche Diözesansitze wie auch Kirchen und Klöster eine Befestigung. Zwischen 1459 und 1462 wurde der Sitz des Bistums Tschanad – die Siedlungen Tschanad an der Morisch – mit einer Mauer umgeben und zur gleichen Zeit wurden um die wichtigen Klöster an der Küste von Morisch (Bulc, Bistra, Egres) Mauer errichtet. Zum Ende des 15. Jahrhunderts bekam das bei Neu-Betsche (Novi Becej) liegende Kloster Aratsch eine Befestigung (durch Palisaden verstärkte kreisförmige Schützengräben).

Auch die kleineren, mehrheitlich im Besitz von einheimischen Adelsfamilien stehenden und in der weiteren Umgebung von größeren Städten (Temeschburg, Tschanad, Becej etc) liegenden Festungen, widerstanden erfolgreich den Einfällen der türkischen räuberischen Truppen. Bei der Verteidigung der Südgrenze spielten seit Beginn des 15. Jahrhunderts auch die serbischen Despoten, die eine große Zahl der Gernzbefestigungen (darunter auch die Stadt Becej) hielten, wie auch eine große Zahl serbischer Großgrundbesitzer, wie die Familie Jakšić, die vom ungarischen Herrscher eine finanzielle Unterstützung für die Unterhaltung ihrer, an der Küste von Morisch verteilten, leichten Kavallerie bekamen, eine wichtige Rolle.

*Fegyverek, felszerelés, logisztika a késő középkori Magyarországon**

A középkori hadtörténeti kutatások tradicionálisan meghatározó részét alkotják a fegyverekre, hadiszerekre, azok előállítására, valamint az utánpótlás szállítására vonatkozó vizsgálódások.¹ Ezek alapján magától értetődő, hogy a legújabb középkori hadtörténeti enciklopédia szócikkeinek jelentős része tárgyal hasonló kérdéseket.² A magyar szakirodalom a kezdetektől, ugyancsak kisebb-nagyobb intenzitással tárgyalja e témakör különböző aspektusait.³ Jelen írásomban magam is adalékot kívánok nyújtani a 15. század végi magyar hadszervezet néhány szegmensének vonatkozásában.

A tanulmány címe dacára mindössze egyetlen, ám igen jól dokumentált hadjáratot fogok az alábbiakban vizsgálni. Természetesen minden esetben igyekszem a magyar és a nemzetközi szakirodalom adataival összevetve, azokkal kiegészítve mondandómat alátámasztani, és szélesebb kontextusba helyezni, amely eredményei így remélhetőleg a későbbiekben általános következtetések levonására is alkalmasak lesznek.

Az ominózus expedíció nem ismeretlen a magyar medievisztika számára, jóllehet feldolgozása mindeddig nem történt meg.⁴ A közel négy hónapos akciósorozatra 1494 novembere és 1495 márciusa között került sor. II. Ulászló király (1490–1516) megelégtelve az ellene mozgolódó Újlaki Lőrinc boszniai herceg (†1524), valamint délvidéki szövetségesei visszaéléseit,⁵ fegyverrel kényszerítette a lázadókat engedelmességre. A király hadvezérei ostrom alá vették a hűtlenséggel vádolt rebelisek várait, kastélyait, melyek sorra kapituláltak.⁶ A különböző hadmozdulatokról, várostromokról a kortárs krónikás, Antonio Bonfini lendületes és adatokban gazdag beszámolót készített,⁷ a témánk szempontjából legfontosabb információkat mégis a korunkra maradt királyi számadáskönyv kiadási tételei között találjuk.⁸ Ugyanakkor

* A dolgozat elkészítése során a szerző az MTA Bolyai János Ösztöndíjban (BO/00057/08/2. sz.) részesült. Az anyaggyűjtést az OTKA K 81435, K 81568 és az NN 82307 pályázatok is támogatták.

¹ Néhány munka, természetesen a teljesség igényét nélkülözve: DELBRÜCK 1920.; BOEHEIM 1966.; KURZMANN 1985.; DÜRIEGL 1986.; SCHMIEDTCHEN 1990.; DEVRIES 1996.; DEVRIES 2003.; DEVRIES-SMITH 2007. 143–209.; CAREY 2007.

² MED. WARF. I–III.

³ Ezek közül említendő többek között a következők: TÓTH 1925.; IVÁNYI 1926.; ZARNÓCZKI 1990.; ZARNÓCKI 1992.; PÁLOSFALVI 2005.; B. SZABÓ 2006.; KUBINYI 2007C.; KUBINYI 2007D.; NÓGRÁDY 2008.; VESZPRÉMY 2008A.

⁴ Megfelelő adatait hasznosította Iványi Béla a tüzéségről írt tanulmányában (IVÁNYI 1926.), valamint Soltész Gyula művelődéstörténeti kismonográfiájában (SOLTÉSZ 1905.). A hadjárat teljes feldolgozását egy nagyobb lélegzetű munkában tervezem közreadni, melynek jelen dolgozat egy önálló fejezetét alkotja.

⁵ A hadjárat előzményeire, a király indítékaira l. FEDELES 2010.

⁶ A katonai vállalkozás rövid összefoglalását l. FEDELES 2009.

⁷ BONFINI 1995. 992–1000. Ez alapján tudósított részletesen a hadjáratról Istvánffy Miklós is krónikájában. ISTVÁNFY 2001. 84–92.

⁸ A számadáskönyve jelzete: OSZK Cod. Lat. Medii Aevi 411, kiadása: ENGEL 1797. 17–181.

nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hadjáratokkal kapcsolatos okleveleket, *missilis*eket sem.

Bombarda, felwethe, offnica, strubnica

A vállalkozás szinte kizárólagosan várostromokra korlátozódott, melyek megfelelő kontingensek és hadiszerek bevetését igényelték. Az erősségek megvévésénél a gyalogságnak, s a korszakban mind *jelentősebbé váló* tüzérségnek volt meghatározó szerepe.⁹ Az ágyúk 14. századi európai megjelenésüket követő folyamatos technikai fejlesztés révén, a 15. század derekára az ostromok nélkülözhetetlen fegyvereivé váltak.¹⁰ Magyarországon a kései Anjou-korban már használtak tüzfegyvereket, majd Luxemburgi Zsigmond regnálása idején feltűntek az első királyi tüzérek is.¹¹ Az óriási méretű és tömegű monstrumágyúk időszaka után, az 1400-as évektől kezdve egyfajta differenciálódás figyelhető meg a fegyvereknél.¹² Ennek következtében a különböző kaliberű ágyúk széles repertoárját használták az egyes seregvezérek, hatékonyabbá téve a várostromokat, sőt a *nyílt csatákban* is egyre többször alkalmazták a tüzérséget.¹³ Az ágyúk „szabványosításáról” magától értetődően korszakunkban még nem beszélhetünk,¹⁴ ennek következtében pedig sokszor a forrásokban felbukkanó elnevezések sem nyújtanak közelebbi támpontot.¹⁵ Erre éppen egy jól ismert hazai példa világít rá leginkább: 1499-ben a király Pilis megyétől kérte, hogy „*unam vel duas bombardas sive serpentinas vulgo tharazk sive hoffnycza*” küldjenek a szegedi táborba.¹⁶

A királyi számadáskönyvbe a hadjárat során használt több ágyúfajta nevét is feljegyezték, melyek közül a legtöbb alkalommal a *bombarda* elnevezés tűnik fel.¹⁷ E kifejezést egyrészt általánosan is alkalmazták az ágyúk megnevezésére,¹⁸ másrészt viszont egy *önálló* kategóriát jelöltek vele. Általában a nagyobb ostromágyúkat jelölték e szóval,¹⁹ melyek hatékonyságukat leginkább hosszú csövüknek és nagy kaliberüknek köszönhették. Az ostromok kezdetén ezekkel törték az erősségek, városok falait. Ezt támasztja alá a korabeli magyar nyelvben feltűnő váltó elnevezés is.

⁹ IVÁNYI 1926.; TÓTH 1925. 88–90.; ZARNÓCZKI 1990. 33.; DEVRIES 1996.; SEBŐK 2001. 74.

¹⁰ A százéves háború idején Jeanne d'Arc serege is a tüzfegyvereknek köszönhetette számos fontos győzelmét. DEVRIES 1996.; DEVRIES 1999.

¹¹ VESZPRÉMY 2008A. 197–199.

¹² Az egyik legnagyobb ismert monstrumágyú súlya 16,5 tonna, hossza 5,2 méter volt, melyből 71 cm kaliberű, közel 400 kg-os lövedékeket lehetett kilőni (DEVRIES 2003. 150.). Ugyancsak e kategóriába tartozott a Steyrben készült korunkra maradt fegyver (FELDBAUER 2007. 449.), valamint az 1411-ben említett „*Faule Mette zu Braunschweig*” is (IVÁNYI 1926. 26–27.).

¹³ Kelly Devries a késő középkori tüzfegyverek fejlődését a következő periódusokra osztotta: a) kb. 1326–1382; b) 1382–1436; c) 1436–1494. DEVRIES 1996. 2.

¹⁴ A francia király tüzérsége 150 különböző méretű ágyút használt a 15. század végén. PÁLOSFALVI 2005. 18.

¹⁵ DELBRÜCK 1920. 47.; CAREY 2007. 194.; MED. WARF. I. 83 (R. D. SMITH).

¹⁶ KÁROLYI III. 38.; L. még SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906. 192., 360., 480.; SAÁD 1936. 28. sköv.

¹⁷ ENGEL 1797. 54., 59–61., 65., 99–103., stb.

¹⁸ VESZPRÉMY 2008A. 199. A Bartal-féle középlelatin szótárban – Du Cange nyomán – 'kézi puska' jelentést találunk (BARTAL 1901. 80.), míg a Habel–Gröbel-féle *glossarium* követő ágyúként (*Steingeschütz*) határozza meg. HABEL–GRÖBEL 1989. 38.

¹⁹ DEVRIES 2003. 152.

Ezek voltak tehát a késő középkor legfontosabb ostromágyúí.²⁰ Forrásunk segítségével az ágyúk kaliberei között is különbséget tudunk tenni, ugyanis az egyik bejegyzésben azt olvashatjuk, hogy a *bombardák*hoz nagy, az *offnicák*hoz és *strubnicák*hoz pedig közepes és kis golyókat készítettek.²¹ Bonfini tudósítása szerint Újlak ostrománál egy „szokatlanul nagy ágyút” is bevetettek.²² A humanista latinsággal papírra vetett munka szerzője az ominózus ágyút a *tormenta* szóval adta vissza.²³ Kétségtelennek tűnik, hogy ezúttal nem egy újabb ágyúfajtaival van dolgunk, ugyanis felettébb *valószínű*, hogy a számadásban feltűnő nagy ágyúk (*magnas bombardas*) egyikével – melyeket Újlak lövetése előtt a felvonulási úton Erdődről Atyára vittek – azonosítható.²⁴

Egy alkalommal szerepel forrásunkban a *felwethe* nevű fegyver is,²⁵ mely a mozsárágyú megfelelője. E típus jellemzően rövid csővel és nagy kaliberrel rendelkezett, így a lövedéknek meredek röppályát biztosítva lehetővé tette az ostromlott objektumok belterületének tűz alatt tartását.²⁶

Ahogy fentebb említettem, az *offnica* közepes kaliberű ágyú volt, melyet a huszita háborúk idején fejlesztették ki, majd hamarosan a német területeken is elterjedt.²⁷ Általában a *bombarda* csövek kurtításával, vagy a mozsár csövek nyújtásával, az űrméret csökkentésével alakították ki. Noha általában a tarackkal szokták megfelleltetni, további forrásokkal összevetve korántsem ennyire egyértelmű a helyzet.²⁸ A péterváradai erőd leltárában (1495) külön tételként szerepel a fegyverek között három *hoffnica*, két *tharazk* és egy *feltharazk*.²⁹ Az egri vár fegyverei között lévő ágyúkat (1508) a következőképpen jegyezték fel a Hippolit-féle modenai számadásokban: „*bombarda wlgo thraxk, pixides wlgo thrachzk et hophyncka*”.³⁰ Mindemellett a „*felhoffnica alio nomine seregbontho*” is használatban volt, amint a somlói várleltárból (1498) értesülünk róla.³¹ Bármekkora kaliberű fegyverről van szó, az Újlaki és szövetségesei várai elleni támadásoknál nagy hasznukat vehették az ostromlók.³²

A számadáskönyvben néhány alkalommal feltűnő *strubnica* volt a hadműveletek során bevetett legkisebb kaliberű ágyú.³³

A tűzfegyverek között kézi puskákat is találunk, melyeket a korban gyakran használt *pixis* szóval jelölték.³⁴ Azonban ez esetben is *óvatosan kell kezelniünk* a felbukkanó adatokat, mivel e szót az ágyúkra is, illetőleg a szótöbblől képzett

²⁰ 1493: „*bombardas magnas, que wlgo sic dicuntur falthewre pathantiw*”: SAÁD 1936. 19.; ZARNÓCKI 1990. 61.

²¹ „*globulos magnos bombardarum, mediocresque et minores videlicet offnicarum et ztrubnicarum aptarunt*”. ENGEL 1797. 102.

²² BONFINI 1995. 993.

²³ „*tormenta inusitate magnitudinis*”: BONFINI 1941. 260.

²⁴ ENGEL 1797. 60.

²⁵ „*pixide Felwethe vocata*”: ENGEL 1797. 65.

²⁶ HORVÁTH 1966. 23., 54–55.; SAÁD 1936.

²⁷ BOEHEIM 1966. 436.; KRENN 1974. 56.

²⁸ IVÁNYI 1926. 28–29. Vö. SAÁD 1936. 24–26., 28.

²⁹ RASZTIK 1998. 216.

³⁰ NYÁRY 1872. 290.

³¹ GIAY 1901. 107.

³² ENGEL 1797. 102., 106–107.

³³ ENGEL 1797. 59, 101–102.; SOLTÉSZ 1905. 46.

³⁴ Pl. ENGEL 1797. 59.

pixidarius alakot pedig a tüzérekre is használták.³⁵ Az ellenben bizonyos, hogy az Alsó Részekre felfogadni kívánt 100 *pixidarius* valóban puskásokat takart.³⁶ Noha forrásunkban nem szerepel a puska pontos megnevezése, bizonyosak lehetünk felőle, hogy a korszakban közismert szakállas puskákat is bevetették.³⁷ A 15. század első harmadától használatuk széles körben elterjedt. A cső elején kialakított vasnyúlvány, a névadó „szakáll” segített levezetni a fegyver elsütésekor keletkező viszszaható erőt. Ezt egy szilárd felületbe beakasztva, illetőleg letámasztva könnyebb volt a fegyver megtartása, kezelése.³⁸

Természetesen az ostromlott várak is fel voltak szerelve tűzfegyverekkel, annak ellenére, hogy nagyon kevés közvetlen információ tájékoztat erről. Újlak ostrománál jegyezte fel Bonfini, hogy az ostrom első szakaszában a védők „lövöldözéssel és ágyúgolyókkal igyekeztek elzavarni a támadókat”.³⁹ Kaposújvár várában pedig a tűzfegyverekhez használt puskapor gyulladt meg és robbant fel.⁴⁰

Az ágyúk készítését a királyi tüzérek vezetője, Marienwerderi Jakab irányította. Ágyúöntő műhelyét Budán rendezte be, melyet a közelmúltban tártak fel a budai várban (a Szentgyörgy u. 6–8. sz. telkeken).⁴¹ A királynak voltak más fegyvergyártói (*armipar*) is.⁴² Az ágyúk csövét vasból, rézből vagy bronzból öntötték. A *bombardák* és kisebb ágyúk számára ágyúszéket vagy ágyútalpat (*sedes, lectum bombardarum*), valamint kerekeket (*rotae bombardarum*) is gyártottak, melyeket ugyancsak Jakab rendelt meg az ácsoktól.⁴³

Munició

Az ágyúk és puskák működtetéséhez elengedhetetlen volt a megfelelő mennyiségű munició. A korabeli tűzfegyverek kevésbé voltak gazdaságosak, mert feletébb sok löport égettek el egy-egy lövésnél. A 15. század végéig finomra őrölt löport használtak az ágyúk és a puskák esetében egyaránt, nem különböztették meg ezeket. A század végétől a *bombardák* számára készülő löport (*pulvis, pulveres*

³⁵ Pl. „*pixidem magnam de Zatha ad Walpo adducere*”, „*pixide Felwethe*”, „*Jacobo pixidario*”: ENGEL 1797. 65., 104.; IVÁNYI 1926. 26–27., 140.

³⁶ ENGEL 1797. 103. A kézi lőfegyverek használata a déli határ gyalogosai körében már a 15. század végétől elterjednek mondható. Ezeket egyrészt a várharcoknál alkalmazták sikerrel, másrészt például a hegyvidéken ők biztosították a lovasságot. B. SZABÓ 2006. 96–98.

³⁷ Ezek *pixides barbat*, *zakalas*, *zakalus* alakban rendre feltűnnek a korabeli várleltárakban is. Pl. DL 26 048., 26 053., 26 076., 26 235.; GIAY 1901. 107.; NYÁRY 1872. 90.; JAJCA 97.; RUKOVET 272–273.; RASZTIK 1998. 216.; KUBINYI 2007e. 76.

³⁸ SAÁD 1936. 36–40.; ZARNÓCKI 1990. 57.; ZARNÓCKI 1992. 41. A nagyobb változat kb. 2 m hosszú és mintegy 30 kg súlyú volt, ezzel 116 grammos golyókat tudtak kilőni. A kisebb verziója 1 m-es, kb. 15 kg-os volt, ebből max. 40 grammos golyót lőhettek ki. (BOEHEIM 1966. 455.; KURZMANN 1985. 72.) Mindazonáltal ezeknél kisebb, ezáltal még könnyebben kezelhető kézfegyvereket is használtak már a korszakban. Egervár 1490-es várleltárában külön tételként szerepelnek a szakállas (*pixides barbat*) és a kézi puskák (*pixides manuales*). DL 26 048.

³⁹ „*contra resisterent missilibusque et tormentorum pilis regios propellere conerantur*”: BONFINI 1941. V. 4.128. (260) Fordítása: BONFINI 1995. 992.

⁴⁰ BONFINI 1941. V. 5.16. (266); BONFINI 1995. 999.

⁴¹ BALOGH 1985. 431–432.; BELÉNYESY 2008. 348–349. 1495. május 4-én 3 forintot utaltak ki a kincstárból Jakab mester familiárisai számára, „*qui fuderunt bombardas duas cum prefato magistro Jacobo d[omin]o eorum*”. ENGEL 1797. 111.

⁴² ENGEL 1797. 63.

⁴³ ENGEL 1797. 99., 105., 107.

bombardarum) szemcsésebb változatban állították elő.⁴⁴ Úgy látszik, hogy korszakunkban a tűzéréség leginkább löporból szenvedett hiányt, amint ezt a 15. század végi és a 16. századi eleji várleltárak adatai tanúsítják.⁴⁵ A gyártáshoz szükséges összetevőket, salétromot, faszenet és ként – melyek optimális keverési aránya: 75–15–10% –⁴⁶ egyrészt vásárlás útján, másrészt pedig a királyi városoktól szerezték be.⁴⁷ A löpor egy részét Budán, Jakab mester irányítása alatt készítették.⁴⁸ E munkafolyamathoz is megfelelő célszerszámokra volt szükség. Budai Bálint két rézmozsarat (*duo mordaria de cupro*) öntött, Péter kovács pedig két vaseszközt (*duo instrumenta ferrea vulgo therew*) készített az ágyúkhöz való löpor töréséhez.⁴⁹ Az egyes várostromokhoz azonban nem csak Budáról érkezett puskaapor, hanem a hadszíntérhez közelebb fekvő, valószínűleg nagyobb készletekkel rendelkező végvárakból, így Nándorfehérvárról, Szabácsról és Temesvárról is.⁵⁰ A vizsgált kútfő adatai szerint a legnagyobb löporszállítmány (mindösszesen 40 mázsa) Újlak ostromához érkezett 1494 decemberében.⁵¹ A löpor és összetevői tárolása, szállítása végett horodókra is (*vascula pulveribus bombardarum*) szükség volt.⁵²

Az ágyúgolyókkal (*globuli, lapides bombardarum*) kapcsolatban bőséges információval rendelkezünk. Jóllehet a korban már használtak fémből (vas, ólom) készült lövedékeket, az ágyúk esetében a jelentős költségek miatt többnyire megelégedtek a kőgolyókkal.⁵³ Anyaguk általában homok-, mészkő, ritkábban márvány. Ha lehetőség nyílt rá a felhasználás közelében lévő kőfejtőkből nyerték az alapanyagot, s a helyszínen faragták a golyókat. A munkára ilyen esetekben a környék kőműveseit, kőfaragóit szerződtették.⁵⁴ A királyi hadjárat idején számos kőfaragó (*lapicida*) dolgozott az ágyúk mellett, sőt voltak, akik folyamatosan a *bombardákat* kísérték.⁵⁵ Egy alkalommal Szatára rendelték öt pécsi kőfaragót, akik – többek között – az ágyúgolyókat készítették, de arra is akad példa, hogy Budáról, valamint Nándorfehérvárról hoztattak lőszert.⁵⁶ A puskákból azonban a kisebb kaliber miatt főként

⁴⁴ IVÁNYI 1926. 259.

⁴⁵ KUBINYI 2007E. 77–78.; PÁLOSFALVI 2005. 32.

⁴⁶ MED. WARF. II. 232 (R. D. SMITH). Vö. IVÁNYI 1926. 259.; DeVRIES 2003. 156.

⁴⁷ Pl. ENGEL 1797. 54., 56. A király 1494 novemberében Pozsony városát utasította, hogy mivel nagy szükségét szenved löporban (*pulveribus bombardarum plurimum necessari sumus*), gyorsan, késlekedés nélkül küldjenek 80 mázsa salétromot Budára (*octuaginta centenarios de salnitrio quam citissime absque omni dilatione Budam [...] mittere debeatis*): DF 240 780. – Az esztergomi érsekségnek Nyergesújfaluban saját salétromfőző mestere volt (1489). A löport Esztergomban gyártotta elő az érsek pattantyúsa. NYÁRY 1872. 290.

⁴⁸ „*laboratori pulverum ante castra*”: ENGEL 1797. 98.

⁴⁹ ENGEL 1797. 104.

⁵⁰ ENGEL 1797. 60.

⁵¹ ENGEL 1797. 102.

⁵² Pl. ENGEL 1797. 106., 102.

⁵³ IVÁNYI 1914. 314., 669., 670., sköv.

⁵⁴ Az ólomból készült lövedékeket a 15. század derekától kezdték használni, először a kézi fegyvereknél. HORVÁTH 1966. 47–48.; DeVRIES 2003. 157.

⁵⁵ „*Ab undecimo die dec[embris] incipiendo lapicidis diversis, interdum per septimanam XIII. lapicidis, interdum X., interdum octo, et sic consequenter in certis septimanis post sese, qui globulos magnos bombardarum, mediocresque et minores videlicet offniczarum et ztrubnicharum aptarunt, soluti sunt eisdem [fl.] 61 d. 83*”; „*lapicide, qui cum bombardis semper vadit*.” ENGEL 1797. 102., 61.

⁵⁶ ENGEL 1797. 63., 65. Érdekességképpen említtem Bolgár Tamás cigányvajdát (*vajvoda pharaonum*) és 25 sátoymyi népét (*cum aliis faraonibus, sub 25 tentoriis*), akik Ernuszt Zsigmond pécsi püspök

ólomgolyókat lőttek ki.⁵⁷ Egy ízben olvashatunk tüzes laptárról (*tela ignita*), s a hozzátartozó 200 szőgről, drótról, terpentintről és kanócról.⁵⁸ Ez nem volt más, mint a korszakban alkalmazott fémből készült, s lőport is tartalmazó ágyúgolyó, mellyel nagyobb repeszhatást érthettek el.⁵⁹

Egyéb ostromeszközök, felszerelés

A tűzfegyverek mellett egyéb ostromeszközöket is alkalmaztak a város-tromoknál. A gyakran bevetett követők hatótávolsága függött a gépek nagyságától és a lövedék súlyától; átlagosan egy 30 kg-os lövedéket mintegy 400 méterre hajítottak el. A város- és várostromok esetében igen hatékonyak voltak, hiszen ezeket nagyon könnyen el tudták készíteni, s tömeges csatasorba állításuk lehetővé tette az éjjel-nappal folyó faltörést. Használatukat az ágyúk meglehetősen csekély tüzgyorsasága és költséges voltak is elengedhetetlenné tette.⁶⁰ Az elmondottak érzékletes szemléltetésére érdemes Mátyás király jól ismert leveléből (1481) idéznünk, melyben Otranto ostromát illetően a következőket javasolta apósának, Ferdinánd nápolyi királynak: „*Ezért azt tanácsolnánk, hogy alkalmazzon az ostromhoz nagyobb méretű ostromgépeket, s a várba zárkózott őrséget ezzel lövesse. Zengben van nekünk belőlük nyolc darab, melyeket ha kívánja, szívesen odaküldjük, mihelyt őfelsége kéri ezt tőlünk. Küldünk az ostromgépekkel lövedékeket is, s mindenféle felszerelést, ami ehhez a fajta géphez szükséges. Ezek ugyanis, megítélésünk szerint, alkalmasabbak ahhoz az ostromhoz, mint bármi másfajta puska, különösképp ha a város kőből épült, mivel a felülről aláhulló kődarabok több embert ütnek agyon, mintha puskából lőnék ki azokat, amellet kissebb a költségük a puska miatt, melynek előállítás sokba kerül. Az ostromgépekhez viszont köveken kívül egyéb nem szükségeltetik, és egy példányuk több követ tud kilőni, mint három puska.*”⁶¹ A legnagyobb középkori hajítógépek alkalmasak voltak az ostromlott falakon át nagyobb lövedékek célba juttatására, jelentős károkat okozva a védők soraiban. Ezeket általában szétsze-

szolgáltatába állva golyókat és egyéb hadiszereket gyártottak (*pro faciendis globulis pixidum, sive aliis instrumentis ad belli usum necessariis*). Ez esetben vélhetőleg vasgolyókról van szó. KOLLER IV. 493–494.

⁵⁷ 1494 decemberében vásároltak a felfogadott gyalogosok számára puskaort és ólomgolyókat. ENGEL 1797. 46.

⁵⁸ ENGEL 1797. 101.

⁵⁹ SZAMOTA–ZOLNAI 1906. 566. (*labda, lapta*). Vö. DOMOKOS 2005.

⁶⁰ Az ágyúk hűtése, újratöltése rendkívül időigényes volt, így nem meglepő, hogy a nagy ostromágyúk naponta csupán néhány lövést voltak képesek leadni. 1388-ban Frigyes kölni érsek ágyúi Dortmund ostrománál egy nap 33 golyót lőttek ki, így a kéthetes harc során mintegy 283 lövedékkel számolhatunk. 1422-ben a husziták 5 hónapig lövették Karlstein várát, s mintegy 11 000 golyót használtak fel, ami átlagosan napi 73 lövésnek felel meg. DELBRÜCK 1920. 44–45.; TÓTH 1925. 105.; SCHMIEDTCHEN 1990. 159., 161–165.; CSEH 2007. 83.; VESZPRÉMY 2008B. 69.

⁶¹ „*Quamobrem consilium nostrum esset, ut admoventur funde maiores ad eandem expugnationem, ut ex illis oppugnarentur inclusi. Nos quidem habemus octo Segnie, quas si placeret libenter illuc mitteremus, quandocumque per maiestatem suam de hoc requireremur. Mittimus autem cum funibus et fundabula et alia id genus machinarum necessaria correquisita. Hec enim erunt nostro iudicio magis apta ad expugnationem illam, quam bombarde qualescumque, presertim si oppidum illum lapidosum est; quia cadentes desuper lapides plures obruerent, quam si traherentur ex bombardis et fierent cum minori expensa propter pulveres, quorum apparatus magno constat. Ad fundas autem non amplius, quam lapidibus tantum opus foret, et una illa tres bombardas in fundendo lapides preleverat.*” MKL II. 110. Fordítása: MHL 270–271.

relve juttatták el a helyszínre.⁶² A számadáskönyvben nem találunk közvetlen adatokat az ilyen jellegű masinák bevetésére, mégis – véleményem szerint – *feltételezhető*, hogy Jakab tüzérmester hajón szállított *ingenia*-ja ostromgépet takar.⁶³ E sejtésem *megerősítést nyer* Bonfini munkája által is, aki Újlak ostrománál arról ír, hogy a városban egy nagyobb ágyút, a tornyokban pedig kisebb ostromgépeket helyeztek el, melyekkel a falakat törték.⁶⁴

A hadmozdulatok alkalmával – az általános gyakorlatnak megfelelően – ostromtornyokat, illetőleg egyéb hasonló szerkezeteket használtak.⁶⁵ Szintén Újlak kapcsán értesülünk arról, hogy a királyi csapatok katonái „a kapunál tornyokat emeltek, nehogy valaki kijöhessen”.⁶⁶ Ezeket általában kerek segítségével mozgatták, s egyrészt megfelelő fedezéket nyújtottak a támadóknak, másrészt pedig az ott lévő fegyverekkel löhették a falakat. A bennük több szinten elhelyezett létrák segítségével pedig a katonák viszonylag gyorsan elérhették a falakat.⁶⁷

A fentebb említetteken túl további hadieszközökre is szükség volt egy-egy katonai vállalkozásnál. Ilyen felszerelések voltak – többek között – a sátrak, a különböző szerszámok, láncok, kötelek, emelőfák, emelőcsigák. Ezek mellett nagyobb védőpajzsokat, faltörőket és ostromlétrákat is használtak természetesen.⁶⁸ II. Ulászló csapatai sem nélkülözhatték ezeket a „kiegészítő” felszereléseket, melyekre több adatot is találunk forrásunkban. Az öt pécsi köfaragó az ágyúgolyók vágása mellett a várfal rombolásában is részt vett, azaz konkrét hadi feladatokat láttak el. Ehhez alkalmas eszközre, jelesül kötő csákányra (*celtheswyo chakan*) volt szükségük, melyet magukkal vittek.⁶⁹ Nyilván hasonló célból küldtek Drágfi vajda kérésére vésőket (*celtes*).⁷⁰ E szerszámokkal a faltörő ágyúk és hajítógépek által ütötte réseket tudták tovább szélesíteni, amely a gyalogság behatolását tette lehetővé. Istvánffy jegyezte fel, hogy Újlak ostromakor fejszékkel és kétélű dárdákkal bontották meg a várost övező palánkot.⁷¹ A várfalak aláásása is hatékony megoldást jelentet az erősségek gyengítésére. Minthogy a várakat, kastélyokat árkokkal vették körül, az ostromlóknak ezt az akadályt is le kellett győzniük. Ennek egyik lehetséges formája volt az árkok feltöltése, amint Újlak esetében is megtörtént.⁷² Ásók (*fossoria*), szórólapatok (*capisteria*) és kapák (*ligones*) beszerzésére többek között éppen e miatt volt szükség.⁷³ Természetesen ezek az eszközök a földbemélyített ágyúállások kialakításánál is nélkülözhetetlenek voltak. A felsoroltakon kívül vásároltak még fákat (*ligna*), fejszéket (*secures*), köteleket (*corda*), egy forgó kereket (*rombum*), istrán-

⁶² SCHMIEDTCHEN 1990. 59–61.

⁶³ ENGEL 1797. 99.

⁶⁴ „in locis maioribus ex ede tormentis et e turribus machinis minoribus valde labefactata arce”: BONFINI 1941. V.4.136. (260)

⁶⁵ SCHMIEDTCHEN 1990. 210–211.

⁶⁶ „turres ad portas per alios excitantur, ne quis foras egrederetur”. BONFINI 1941. V.4.135. (260) Fordítása: BONFINI 1995. 993.

⁶⁷ VESZPRÉMY 2008B. 74.

⁶⁸ SCHMIEDTCHEN 1990. 210–211.; KUBINYI 2007D. 54.; VESZPRÉMY 2008B. 74.

⁶⁹ ENGEL 1797. 63.

⁷⁰ ENGEL 1797. 104.

⁷¹ ISTVÁNFY 2001. 84.

⁷² „cum regii alii fossas ingesta materia replere”: BONFINI 1941. V.4.127. (260)

⁷³ ENGEL 1797. 102., 104.

gokat (*istrangh*), hátrakötőket (*hathlakothew*), vasláncokat (*cathene ferre*).⁷⁴ A faanyag az említett ostromtornyok, ágyútalpak és kerek, ágyúállások fedezéke, ostromlétrák és ostromtetők készítésére szolgált, amiket a folyamatosan a csapatok mellett dolgozó ácsok készítettek el. Az ágyúk és tartozékaik számára állították elő a *targh* nevű tároló ládát.⁷⁵ A forgó kerék vélhetőleg egy csigának feleltethető meg, amely a nagy kötéllel alkalmasint emelőszerkezetként funkcionált Kaposújvár ostrománál. Az istrángok, vasláncok, kötelek pedig az ágyúszerkezetek (*currus bombardarum*) rögzítésére, vontatására szolgáltak.⁷⁶ Végül a sátrakat (*tentoria*) említem meg, melyek a hadművelleti helyszínek közelében tartózkodó király és kísérete számára nyújtottak némi védelmet a késő őszi, téli időjárással szemben.⁷⁷

Információáramlás

A hadműveletek összehangolása, a mozgósítások, valamint az utánpótlás zavartalan biztosítása elképzelhetetlen a megfelelő információs csatornák működtetése nélkül. Az expedíciók esetében hasonlóképpen kulcsfontosságú volt az ellenség hadi potenciáljának, mozgásának minél pontosabb ismerete, azaz a felderítés. Napjaink információs társadalmában – elsősorban a világhálónak köszönhetően – hihetetlen információdömping zúdul ránk másodpercenként; e nézőpontból szemlélve pedig nem is különös, ha az átlagember számára esetleg a fél évezreddel korábbi információcsere intenzitása meglepőnek tűnik.⁷⁸

Egy-egy hadjárat megtervezése, előkészítése minden korban jelentős diplomáciai munkát jelentett, de az információcsere e hivatalos változata mellett a háborús felek *minden eszközt* igénybe vettek a legújabb hírek megszerzése érdekében. Az ellenfél és (a valós vagy potenciális) támogatóinak, szövetségeseinek kifürkészése, a kémkedés természetesen a korai időktől kezdve lényeges volt a szembenálló felek számára.⁷⁹

Az Újlaki elleni katonai fellépés során is mindvégig fontos szerepet játszottak a kémek (*exploratores*),⁸⁰ akik szolgálatukért anyagi ellenszolgáltatásban részesültek. Az akció megindítása előtt Újlakra küldtek egy felderítőt, majd a vár elfoglalását követően több kémeket is útra bocsátottak „*versus ducem Laurentium*”.⁸¹ Miután sorra estek el a lázadó főúr Dráván túli várai, Vas megyében lévő *castruma*, Németújvár lett a fő bázisa. Szelő Antalt ezért azzal bízták meg, hogy bizonyos dolgok kifürkészése miatt (*pro exploratione certorum negotiorum*) menjen az említett várhoz.⁸² Újlaki egyik legfontosabb szövetségese Szapolyai István nádor volt, aki

⁷⁴ ENGEL 1797. 99., 101–104., 107.

⁷⁵ ENGEL 1797. 100., 102.

⁷⁶ ENGEL 1797. 101.

⁷⁷ ENGEL 1797. 68.

⁷⁸ A középkori információáramlást Párizs példáján keresztül mutatta be Novák Veronika példaértékű munkáiban. NOVÁK 2002.; NOVÁK 2004.; NOVÁK 2007.

⁷⁹ A középkori magyar kémkedést tudommal mindössze egy ismeretterjesztő jellegű munka alfejezete tárgyalja önállóan. Ez azonban nem több a csekély mennyiségű adat felsorolásánál, amint a szerző ezt előljáróban meg is jegyezte. PILCH 1936. 124–143.

⁸⁰ A katonai felderítést végzőkre a korabeli francia forrásokban az *explorator* és a *coureur* szavak fordulnak elő. NOVÁK 2007. 68.

⁸¹ ENGEL 1797. 62–63.

⁸² ENGEL 1797. 66.

ugyan nem vett részt a belháborúban, ennek ellenére a király és tanácsadói – kellő körültekintést tanúsítva – hírszerzőket menesztettek irányába, akik a herceggel együtt őt is folyamatosan megfigyelték.⁸³ A rebellis főúr további meghatározó párt-híveinek, támogatóinak mozgása, tervei sem maradhattak ismeretlenek a király és hadvezetése előtt, így felderítőket indítottak Kövendi Székely Jakab, Szécsi Miklós, Ellerbach János és Baumkircher György felé.⁸⁴ Mindannyian jelentős nyugat-magyarországi birtokokkal rendelkeztek, így az udvar számára lényeges szempont volt egy nagyobb háborúskodás megelőzése a Habsburg területekkel határos országrészben. Hasonlóképpen *preventív lépésnek* tarthatjuk a Grácsa és Bécsbe induló kémek tevékenységét.⁸⁵

Az uralkodó által megbízott *exploratorok* mellett a két nyugat-magyarországi város, Sopron és Pozsony is folyamatosan új hírekkel látta el az udvart. Korunkra maradt II. Ulászló említett településekhez intézett, azonos napon kelt egy-egy levele, melyben arra kérte magisztrátusaikat, hogy az ellene szőtt lázadás miatt fokozottan őrködjének, s valamennyi új hírt késedelem nélkül közöljék Pogány Péter pozsonyi ispánnal.⁸⁶ A Sopronnak címzett *missilisben* a király egyértelműen – a rebellis Újlaki vélelmezhető Habsburgok általi támogatását szem előtt tartva – hangsúlyozta, hogy a Németországból vagy más területekről érkező újságokat továbbítsák azonnal emberéhez, hogy ő is mihamarabb értesülhessen azokról.⁸⁷ A *civitasok* közti kölcsönös információcserében szintén felbukkant a lázadó herceg ügye, amely nyilvánvalóan élénken foglalkoztatta a határ menti közösségek lakóit. Pozsonyt arról tájékoztatta Sopron polgármestere és tanácsa, hogy a herceg güssingi és rákosi népeivel kapcsolatos leveleit egy regiszterbe foglalva elküldték Pogány Péternek, egyúttal pedig azt kérték, ha Újlakiról vagy jobbágyságairól új hírek jutnak el a szomszédos város polgáraihoz, hasonlóképpen informálják őket.⁸⁸ A két település fokozott érdeklődése érthető, hiszen nyilvánvalóan *káros lett volna számukra* egy nagyobb határ menti összetűzés.

Alkalmasint nem volt alaptalan a király gyanúja a pártütők és I. Miksa német király (1486–1519) kollaborálása tekintetében, amely nem lett volna előzmények nélküli.⁸⁹ A Habsburg uralkodó ugyan alulmaradt a Mátyás halálát követő trónharcokban Ulászlóval szemben, azonban azt követően is figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket, továbbra is kapcsolatot tartott ottani „híveivel”. E tekintetben az egyik kulcsszemély az 1490 nyarán Miksához pártolt Székely Jakab

⁸³ „*exploratores, qui ad ducem Laurentium et d[ominu]m palatinum semper iverant*”: ENGEL 1797. 43. Ulászló egyik legfontosabb tanácsadója, Bakóc Tamás fő- és titkos kancellár püspöki székhelyéről, Egerből indított folyamatosan kémeket a nádor irányába. 1494 karácsonyán a püspökség számadáskönyvében a következő tétel szerepel: „*Barnabam Magnum misi ad explorandum versus Cassovium, Saaros, etc. super pallatino*”. 1495 januárjában is több alkalommal kémeket menesztettek „*ad partes superiores*”, tehát a felvidéki birtokain tartózkodó Szapolyaihoz. BAKÓCS 414–415.

⁸⁴ ENGEL 1797. 63.

⁸⁵ ENGEL 1797. 64.

⁸⁶ 1495. január 26.: DF 204 029. (Sopron); DF 240 785. (Pozsony).

⁸⁷ „*Preterea, si que novitates emeruerint aut ex Alemania sive ex quacunque parte, statim dies noctesque fideli nostro egregio Petro Pogan, comiti Poseniensis, curetis significare, ut ipse nos possit similiter superinde festinantissime avisare, ut sciamus et possumus et nos in tempore rebus nostris providere*.” DF 204 029.

⁸⁸ 1495. január 11.: DF 240 783.

⁸⁹ A herceg és Miksa korábbi kapcsolatára l. FEDELES 2010A. 281–284.

volt,⁹⁰ aki magyarországi birtokait is megtartva első kézből szerzett információkat, melyekről folyamatosan referált, sőt magyar párhívei érdekében a német királynál is interveniált.⁹¹ A másik médium ifj. Vitéz János veszprémi püspök, Miksa elkötelezett híve, úgyszintén minden fontos dologról értesítette a Habsburg udvart.⁹² Reinprecht von Reichenburg stájer főkapitány, a magyar ügyek egyik szakértője is szállította a híreket királyának. Ő állandó összeköttetésben állt a Miksával szimpatizáló magyarokkal, mindenekelőtt Újlakival. Fiához írt egyik levelében az ominózus hadjártról is beszámolt. Tudósítása szerint Miksa „*magyar híveinek segélykérése eljutott a római királyhoz egészen Antwerpenig*”.⁹³ Miksa részéről teljesen reálpolitikai célt szolgált az Újlakival való kapcsolattartás, hiszen a herceg egy jelentős nyugat-magyarországi erősséget, Németújvárt és a hozzátartozó uradalmat tartotta kezében, amely pedig Miksa jövőbeni esetleges magyar akciójában fontos támaszpontként is szolgálhatott volna.⁹⁴ Ulászló hírszerzése összességében jól működött, így az sem maradhatott rejtve előtte, hogy Lőrinc „*Ausztria területén erős sereget gyűjtött*”.⁹⁵

A megfelelő szintű tájékozódáson túl fontos volt, hogy a király hadjárattal kapcsolatos intézkedései, parancsai mielőbb eljussanak a címzettekhez. Ennek megvalósítása a korabeli viszonyok között a királyi futárok (*cursor*), levél- és hírvivők (*portatores literarum*), küldöncök (*delatores*) feladata volt, akik szolgálatukért – a kémekhez hasonlóan – fizetséget kaptak.⁹⁶ A számadáskönyvben található tevékenységükre vonatkozó számos adat idézése helyett itt mindössze a jellemző ügýtípusokat tekintem át, egy-egy példával illusztrálva.

Egy expedíció sikerének alapvető feltétele, hogy megfelelő létszámú és felszereltségű csapatok végezzék a hadműveleteket. A király tanácsadóival (praktikusan a királyi tanács) és kapitányaival folytatott konzíliumot követően mozgósító parancsokat adott a báróknak, prelátusoknak, vármegyéknek és a városoknak, hogy az utasításban foglaltak szerint személyesen vezessék vagy küldjék a kért kontingenst a kijelölt helyre.⁹⁷ Cobor Mártonhoz azzal a parancssal bocsátottak útra egy levélvivő követet (*nuntius*), hogy sietve vezényeljen a királyi felséghez zsoldos katonákat (*stipendiarios conductos*). A nándorfehérvári bánokhoz, a kalocsai érsekhez, a zágrábi és a váci püspökhöz menesztett futárok kézbesítette levelekben Ulászló a címzettek hadinépét kérte magához.⁹⁸ Pozsonytól pedig 100 jól felszerelt gyal-

⁹⁰ Pártváltására és 1492-ig ívelő pályafutására l. PÉTERFI 2010. különösen 46–53. (Köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratok munkáját rendelkezésemre bocsátotta.)

⁹¹ HHStA Max. 1 Konv. 8. Nr. 16^{r-v} (DF 258 417.); NEUMANN 2010. 335.

⁹² 1495. április 10-én kelt levelében, az eseményt követően két héttel, tájékoztatta Miksa egyik tanácsát a magyar király és Lőrinc herceg közötti békekötésről és egyéb ügyekről. SONNEVEND 2008. 157–158. (8. sz.)

⁹³ „Reinprecht schrieb seinem Sohn, der König nehme (János) Kiszhorváth und dem Lorenz Ujlaky, die Maximilian anhängen, ihre Schlösser mit Gewalt weg; zudem drangen die Hilferufe seiner ungarischen Anhänger bis zum Römischen König nach Antwerpen.” SCHÄFFER 1981. 163–164.

⁹⁴ SCHÄFFER 1981. 163–164.

⁹⁵ „*exercitu valido in finibus Austrie comprato*”: BONFINI 1941. V.5.2. (264) Fordítása: BONFINI 1995. 997. Istvánffy Miklós annyival egészítette ki Bonfini, hogy Lőrinc és szövetségesei Bécsben és Stájerországban gyalogosokat és egyéb katonákat fogadtak szolgálatukba. ISTVÁNFY 2001. 90.

⁹⁶ SOLTÉSZ 1905. 101. Az elnevezésekre ENGEL 1797. passim.

⁹⁷ A Mátyás-kori mozgósításokra l. KUBINYI 2007D.

⁹⁸ ENGEL 1797. 64–65., 99.

gost kért, amint fentebb említettem.⁹⁹ A király mellett a hadjárat főkapitánya, Drágfi Bertalan erdélyi vajda hasonló tárgyú utasítást intézett Baranyához, melyben meg-
hagyta, hogy a megye gyalogos és lovas hadi népe vonuljon Kaposújvár ostromá-
hoz.¹⁰⁰

Itt említem meg, hogy néhány, a lázadók támogatását tiltó mandátumra is
vannak adatok. Egy alkalommal Grác, Laibach, Celje és Radkersburg kapitányaihoz
írt leveleket Ulászló annak érdekében, hogy akadályozzák meg Lőrinc herceg öfel-
sége elleni hadseregtoborzását. Sopron, Vas, Zala, valamint – a nádorhoz való csat-
lakozást tiltandó – számos felvidéki megyéhez hasonló tartalmú levelet kézbesítet-
tek.¹⁰¹

A király és kísérete állandó kapcsolatban állt az egyes csapatok kapitányai-
val, így a futárok, küldöncök híradásai révén, rövid időn belül értesültek az aktuális
hadmozdulatokról. Egy-egy apród jelentette Ulászlónak, hogy Vingárti Geréb Péter
megostromolta Garát, Csernát, Darnócot és Bakvát, s hasonló módon jutott el az
udvarba Szata megvételeének híre is.¹⁰²

Logisztika

Különösképpen fontosak a fegyverek és hadiszerek szállításával kapcsolatos
információk, hiszen a sokféle felszerelés, hadianyag transzportja, célba juttatása és
folyamatos pótlása minden hosszabb katonai akció elengedhetetlen feltétele. Ennek
hatékonyságát alapvetően az adott geográfiai környezet, s az ezen alapuló közleke-
dési infrastruktúra, valamint az időjárás körülmények befolyásolják.

Az expedíció során megvívott várakat, kastélyokat az ismert szárazföldi uta-
kon könnyen meg lehetett közelíteni. A szerémségi és Valkó megyei erősségeket
legkönnyebben a Buda–Belgrád hadiútról lehetett elérni, bizonyosan ezt használták
a fővárosból induló királyi kocsisok. A Nándorfehérvárról, Szabácsról és Temesvár-
ról érkező löporszállítmányokat is könnyen el tudták juttatni Újlakra a kiépített uta-
kon. A Bácsra tartózkodó uralkodó kíséretével és az ott állomásozó csapatokkal az
atyai révnél kelt át vélhetőleg a Dunán, majd a belgrádi hadiúton érkezett Újlakra. A
további Dráván túli objektumok is problémamentesen megközelíthetőek voltak
Valkó, délnyugat Baranya és Körös útjain keresztül, a pozsegi havasok érintése
nélkül. A királyi sereg egy része Gorbonok ostroma után valószínűleg Zákánynál
kelt át a Dráván, ahol Somi Józsahez csatlakozva Körmend irányába haladva érte el
Németújvárt. Az ostrom alá vett Kaposújvár elérése minden irányból kedvező volt,
figyelembe véve a Dél-Dunántúl sűrű középkori úthálózatát.¹⁰³ Igen jelentős volt a
hadianyag szállítás tekintetében a Duna biztosította vízi útvonal is, melyre lentebb
részletesen kitérek.

A vizsgált hadjárat kapcsán röviden érintenünk kell az időjárás viszonyokat
is. A vállalkozás késő ősztől kora tavaszig zajlott, amely időszak *kevésbé* mondható
kedvezőnek a katonai akciók szempontjából. Magától értetődő, hogy az általában
csapadékos őszi hónapok, valamint a téli időjárás körülmények jelentősen lassíthat-

⁹⁹ DF 240 782.; DF 240 784.

¹⁰⁰ DF 260 543.

¹⁰¹ ENGEL 1797. 61., 63., 104.

¹⁰² ENGEL 1797. 64., 67., 69.

¹⁰³ GLASER 1929–1930.; CSÁNKI 1893.; CSÁNKI CD.; ATLASZ 114–115.

ják a csapatmozgásokat és a szállítást. Újlak elfoglalásáról szóló tudósításában jegezte fel Szerémi György, miszerint szigorú téli időben vívták meg e várat.¹⁰⁴ Az kétségtelen tény, hogy a király csapatai valóban december derekára foglalták el az erősséget, de sajnos az akkori időjárásról további források nem tájékoztatnak. Más adatokat is felhasználva úgy tűnik azonban, hogy 1494–1495 tele nem volt különösebben csapadékos.¹⁰⁵ Noha néhány alkalommal subákat vásárolt a kincstár, azonban – tekintve a decemberi és március eleji időpontokat – ebből még nem következtethetünk az ekkor megszokottnál hidegebb klímára.¹⁰⁶

A fegyverek és a muníció célba juttatására szárazföldi és vízi utakat egyaránt igénybe vettek. Az eszközöket döntően Budáról vitték a felvonulási területre, így a Dunán, a folyás irányába közlekedő hajókkal olcsóbban tudták a kívánt helyre eljuttatni az ágyúkat és alkatrészeiket, valamint a további felszerelést. Ugyanakkor arra is van adatunk, hogy a folyón felfelé vontatták a hadiszerekkel megrakott vízijárművet.¹⁰⁷ A nagyobb *bombardákat* részekre szerelve tették hajóra, s ott láncokkal, kötelekkel rögzítették. Egy ízben öt, egy másik alkalommal pedig 17 hajós (*nauta*) szállította az ágyúkat. Ez utóbbi esetben két hajón helyezték el a hadiszereket Jakab ágyúmester instrukciói alapján, majd vele és familiárisaival együtt Újlakra úsztatták azokat. Karancsi György, a pesti hajósok céhmestere negyedmagával Mohácsra szállított löport; Demeter mester pedig három emberével vitt ágyútálpakat. Négy hajós a hadiszerek mellett a Pécssett rendezendő lándzsajátékhoz (*ad hastiludendum*) szükséges felszereléseket juttatta el Mohácsig.¹⁰⁸ A fegyverekkel együtt gyakorta azok kezelői is hajón utaztak, amelyre szintén találunk példát.¹⁰⁹

A szárazföldi utakon szekereket vettek igénybe. Több esetben találkozunk budai szekerekkel (*curri feri, vectores currum*), akik löport, köveket fuvaroztak. Ugyancsak ők juttatták el Budáról Ozorára a muníciót és az egyéb szükséges eszközöket. A király szekérvivői egy esetben 18 nagy fát vontattak az ágyúkerek számára.¹¹⁰ Szintén királyi kocsisok vitték Lőrinc herceg Újlakon tartózkodó édesanyját és holmiját három társzekéren Palota várába.¹¹¹ Az ágyúk számára külön ágyúszekereket is készítettek (*currus bombardarum*), ezáltal igavonó jószágokkal vontathatták a kívánt helyre. Ehhez kötelek, láncok, istrángok, csigák, fapallók és egyéb szerszámok tucatja is szükséges volt, melyeket fentebb már említettem. Egy ilyen alkalmatlanság mozgatásához egy alkalommal 100 istrángot vásároltak az igavonó lovak számára.¹¹² A 15. század második felében, Burgundiában látták el elsőként *lafetta*-val (ágyútalp) és kerekkel az ágyúkat, ami jelentősen megkönnyítette mozgatásu-

¹⁰⁴ SZERÉMI 57.

¹⁰⁵ 1494 és 1495 kapcsán Réthly Antal sem említi, hogy szokatlanul hideg tél lett volna. 1495-re vonatkozóan Sopronból hoz egy adatot, miszerint száraz és hideg év volt, majd azzal egészíti ki az információt, hogy közepes bor és gabonatermés volt, gyümölcs viszont kevés. RÉTHLY 1962. 58.

¹⁰⁶ December 2-án 16 rőkaprém bundát könyvelt el a kincstartó, melyeket a király után küldtek Újlakra. 20-án az ott tartózkodó puskások *famulusai* számára utaltak ki pénzt subavásárlásra. Március 2-án egy a Kaposújvár ostrománál holmiját elvesztő cseh harcos kapott subára pénzt. ENGEL 1797. 63., 101., 106.

¹⁰⁷ „per Danubium ut sursum ducat”: ENGEL 1797. 105.

¹⁰⁸ ENGEL 1797. 99., 101., 104–106.

¹⁰⁹ ENGEL 1797. 51.

¹¹⁰ ENGEL 1797. 62–63., 104., 106.

¹¹¹ ENGEL 1797. 62.

¹¹² ENGEL 1797. 99.

kat.¹¹³ E technikai újítások hamarosan széles körben elterjedtek, amit a jelen hadjárat is igazol. Jakab tűzérmester megbízásából készítettek kis és nagy ágyúkerekereket a budai kocsigyártók, Csúron pedig három kovács vasalta az *offnicák* kerekeit.¹¹⁴

A bandériumokban harcolók tisztjeik révén jutottak járandóságukhoz, akik meghatározott számú lóra kaptak fizetést. Készpénzt, valamint posztót utaltak ki a kincstárból részükre, azonban sem élelmiszer-, sem pedig (lovaik számára) takarmányellátásban nem részesültek. Mindebből az következik, hogy a tiszteknek kellett az alájuk beosztott katonák és állataik ellátásáról, felszereléséről gondoskodni.¹¹⁵ Számadáskönyvünk adatai is megerősítik Kubinyi Andrásnak a Mátyás-kori seregellátásról tett, az imént röviden summázott megállapításait. Ezek közül lássunk néhány példát! Az Újlak ostromához 100 gyalogossal érkező Nagy Ferenc számára 500 forintot adtak posztó vásárlására.¹¹⁶ A Cobor fivéreknek 500 gyalogos felfogadására és posztóra egyaránt 1000–1000 forintot küldtek.¹¹⁷ Haraszi Ferenc számára 300 lovasra fizetett a kincstartó Bars megye adójából 300, míg Mór György 200 lovasra Heves megye adójából 200 forintot.¹¹⁸

A csapatok ellátása kapcsán érdemes még néhány dolgot érinteni. Az élelmiszer és takarmány biztosításának egyik módja az volt, hogy a szükséges termékeket útközben megvásárolták, de bőven akad arra is példa, hogy a katonák egyszerűen az útjukba kerülő falvak jobbágyaitól „szerezték” be a szükséges készleteket, azaz rekviráltak.¹¹⁹ Jelen hadmozdulatok során egy alkalommal értesülünk a királyi csapatok fosztogatásáról. 1495 februárjában a Somogy megyei Kakonya jobbágyai kérték földesuruktól, hogy a királyi sereg által (*per turbas regie maiestatis*) okozott károk miatt az adófizetést későbbre halaszthassák.¹²⁰ A több hónapos hadjárat során *biztosan több hasonló* ügy is előfordult. A királyi tűzérek esetében annyi kiegészítést tehetünk, hogy ők az esetek nagy részében fizetésük mellett a királyi konyhán étkezhettek.¹²¹ Kaposújvár ostromához érkező királyi kocsisok és lovaik Papd faluban részesültek több héten keresztül ellátásban.¹²²

Végezetül pedig a király és szűkebb kíséretének mozgását, valamint az expedíció során logisztikai központként (is) működő településeket tekintem át. Az uralkodó mindvégig a hadműveletek közelében tartózkodott, így itineráriumának összeállítása egyúttal lehetőséget kínál a királyi főhadiszállás mozgásának nyomon követésére.¹²³ Az előkészületek idején Bácsón lévő (november 20–december 8.), majd a hadszíntér közelébe érkező Ulászló számára az Újlaktól mindössze 8–10 km távolságra fekvő Atyán (Šarengard, Horvátországban) rendezték be a főhadiszállást.

¹¹³ DELBRÜCK 1920. 40–41.; SCHMIEDTCHEN 202–204.; DEVRIES 2003. 158.

¹¹⁴ ENGEL 1797. 100., 107.

¹¹⁵ KUBINYI 2007c. 42.

¹¹⁶ ENGEL 1797. 101.

¹¹⁷ ENGEL 1797. 104.

¹¹⁸ ENGEL 1797. 154., 166.

¹¹⁹ KUBINYI 2007c. 44.

¹²⁰ DL 104 856. (Az oklevél ismeretért Lakatos Bálintnak tartozom köszönettel.)

¹²¹ IVÁNYI 1926. 152.

¹²² ENGEL 1797. 69.

¹²³ II. Ulászló hadjárat ideje alatti tartózkodási helyeit Horváth Richárd állította össze, így magam is az ő kutatási eredményeit veszem alapul (HORVÁTH 2002. 123. [VII/3]). Helykímélés okán az alábbiakban csak abban az esetben hivatkozom, ha a fenti munkában nem szereplő adatot említék.

A kastély és a hozzátartozó uradalom 1476-tól az expedícióban részt vevő Vingárti Geréb fivérek birtokában volt.¹²⁴ A király december 16–18. között mutatható ki a településen, majd néhány nap múlva érkezett az időközben elfoglalt Újlak várába. Az első ismert Újlakon keltezett királyi oklevél december 22-én kelt. A királyi tábor egy része azonban néhány napig még Atyán időzött, december 24-én ugyanis ott utaltak ki a kincstárból Kremnicai Mihály királyi futárnak, aki Atyáról vitte Morvaországba a király leveleit, kiadásaira öt forintot.¹²⁵

Újlak elfoglalását követően a király kíséretével együtt a várban rendezkedett be. A vár és a hozzá tartozó város a hadjárat következő szakaszában katonai támaszpont szerepet is betöltött, ugyanis a környező kastélyokhoz innen vonultak fel a csapatok, valamint a hadiszereket is innét szállították. A király 1495. január 3-án még *in castro nostro Wylak* keltezte, és saját aláírásával látta el levelét, melyet az erdélyi szász székekhez intézett a Márton napi census megfizetése kapcsán.¹²⁶

Kíséretével a következő napokban a Baranya megyei Valpóra (Valpovo Horvátországban), a Vingártiak várába érkezett, ahol az első királyi oklevél január 7-ről ismert. Itt fogadta testvérének, Sándor litván fejedelemnek a követeit is.¹²⁷ Utolsó valpói keltezése január 20-ról ismert. Miután a Dráván túli harcok immár Körös megye területén folytatódtak, Ulászló is követte a frontvonalat. Január 26-án két levelet állíttatott ki Szentmihályon (ma Donji Mihojlec Horvátországban), majd nyugati irányba folytatta útját.

Verőcén nyolcados törvényszéket tartottak február elején,¹²⁸ így természetesen a király kíséretével együtt több napot is eltöltött a városban. Ezt követően rövid ideig a Somogy megyei Babócsán időzött, február 15-ről ismert egyetlen ottani keltezése. Minden bizonnyal a következő napokat is a településen töltötte, majd Pécs felé vette az irányt. A számadáskönyv egyik tétele szerint február 18-án indultak el a király kocsijával, lovaival és sátraival Pécsre.¹²⁹

Az uralkodó első pécsi keltezése február 20-ról ismert, melyet *manu propria* szignált.¹³⁰ Ezt követően udvarával együtt a mecsekalji városban tartózkodott, egészen március végéig. Ekkorra már a rebellisek legtöbb erőssége a király kezére került, csupán Kaposújvár tartotta magát, valamint ez idő tájt vonult a Somi Józsa vezette sereg a távoli Németújvárhoz. A településen került sor a hadjárat záróaktusára is, Pécsen kaptak ugyanis kegyelmet a végül meghódoló boszniai herceg és szövetségesei március 27-én. Itt fogadta Ulászló a német király és a szultán követeit, s ugyancsak ekkor került sor a három esztendőre szóló magyar–oszmán béke megkötésére.

¹²⁴ KOPPÁNY 1999. 112.; ENGEL CD. Pontkódja: 1VK144.

¹²⁵ ENGEL 1797. 102.

¹²⁶ DF 245 214.

¹²⁷ „Undecimo januarii pro coquina et equis et vino oratoris illustrissimi Alexandri ducis Lithvanie, qui ad R[egi]am M[aiesta]tem in Walpo venerat, expositi sunt [fl.] 92 1/2”: ENGEL 1797. 64.

¹²⁸ 1495. február 3.: „Ex co[m]missio[n]e R[egi]e M[aiesta]tis magistro Johanni de Korothona, prothonotario in octavis in Weerche celebratis pr[ae]p[ar]atis dedi [fl.] 32”: ENGEL 1797. 67.

¹²⁹ „[I]tem e[od]em d[ie] ex Babolcha R[egi]a M[aiesta]tis currus suos cum equis propriis et tentoriis Quinqueecclesias misit, pro exp[ensis] dedi [fl.] 4”: ENGEL 1797. 68.

¹³⁰ DF 233 129. HORVÁTH 2002. 123. (VII/3) tévesen február 21-i dátummal hozza.

tésére is.¹³¹ A király és kísérete Fehérvár érintésével végül április 9-én érkezett vissza Budára.¹³²

Amint fentebb láttuk, az ágyúk és a lőpor előállításában meghatározó szerepet játszott Jakab mester budai műhelye. A budai arzenál léte Zsigmond király regnálása idején is feltételezhető,¹³³ Mátyás idején pedig már bizonyosan működött a királyi székhelyen egy központi fegyvertár.¹³⁴ A legtöbb hadiszert az Újlaki elleni hadjárat alkalmával is a fővárosból szállították a hadszíntérre, ami egyértelműen arra utal, hogy Budán volt egy nagyobb királyi fegyvertár ahonnan az expedíciókhoz szükséges hadianyagokat szállították. Feltehetőleg ez kapcsolatban lehetett Jakab mester műhelyével, s esetleg megkockáztatható, hogy ő állhatott az intézmény élén.

Pécs szerepét az imént már röviden érintettem, azonban a város stratégiai jelentőségéről még okvetlenül meg kell emlékezni. Fekvéséből adódóan a település elsősorban logisztikai központként működött a büntetőhadjárat során. Tamás pécsi kispópost, a püspöki vár várnagya és udvarbírája, egyúttal Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, királyi kincstartó megbízottja kezében futottak össze a szálak, mivel a kincstartó a hadjárat során mindvégig az uralkodó közvetlen környezetében tartózkodott. A király 1494 decemberében Tamáshoz intézett parancsa szerint a baranyai

¹³¹ FEDELES 2011A. 36.

¹³² Április 8-án még Fehérváron keltezett: DL 106 679.; „Nono die aprilis, videlicet feria quinta ante Palmarum, venit R[egi]a M[a]ies[is]tas Budam”: ENGEL 1797. 107.

¹³³ VESZPRÉMY 2008A. 200.

¹³⁴ TÓTH 1925. 343.; KUBINYI 2007D. 56.; KUBINYI 2007G. 211. A 15. század végén a Bécsnek is önálló hadiszertára (Zeughaus) volt. DÜRIEGL 1986.

egyetlen nemesek adóját kellett a hadjárat kiadásaira beszédetnie.¹³⁵ 1495 januárjában pedig a hadjárat egyik főkapitánya, Drágfi Bertalan erdélyi vajda parancsa értelmében ő utasította a két baranyai alispánt, miszerint a megye gyalogos és lovas hadinépe minden késlekedés nélkül vonuljon Kaposújvár ostromához.¹³⁶ Szintén a somogyi erősség megvívásához szállíthatták a löport és az ágyúgolyókat, melyek hajón érkeztek Mohácsra, onnan pedig a püspöki városba.¹³⁷ A Lőrinc herceg édesanyját kísérő királyi kocsisok és a huszárok Palotáról Pécsre tértek vissza. Innen is érkeztek kőfaragók a várostromokhoz, sőt – bár erre vonatkozó adataim nincsenek – feltételezhető, hogy a jó minőségű mecseki mészkből is készítettek ágyúgolyókat.

A hadjárat felvonulási területén a Tolna megyei Ozora is fontos szerepet kapott, ugyanis Drágfi Bertalan vajda parancsára, két ízben is hadiszereket szállítottak a településre.¹³⁸ A királyi számadáskönyvet feldolgozó Soltész Gyula szerint a vajda „Ozora várának elfoglalása után” indult Kaposújvár felé.¹³⁹ Később Iványi Béla hasonló megállapításra jutott.¹⁴⁰ Joggal tehetjük fel azonban a kérdést, hogy miért lett volna szükséges e vár megvívása? Mivel az erősség soha nem tartozott az Újlaki jószágok közé, ezért esetleges ostromával, annak okaival kapcsolatban nem hasznos talán kicsit hosszabban elidőznünk birtoklástörténeténél. Véleményem szerint magától értetődő ugyanis, ha valóban sor került volna az ominózus *expugnatio*ra, akkor Ozora birtokosát vélhetőleg Újlaki szövetségesei között kellene keresnünk. A településen építette ki rezidenciáját Ozorai Pipo, aki Zsigmond király hozzájárulásával várat emeltetett a mezővárosban, a 15. század első harmadában.¹⁴¹ Örökösei nem lévén, a király hozzájárulásával özvegye, Borbála kezén maradt az ozorai uradalom.¹⁴² 1438-ban Borbála a fehérvári káptalan előtt Hédervári Lőrinc nádorra és örököseire hagyta Ozora *castrumot* a hozzátartozó birtokokkal,¹⁴³ melyek ettől kezdve a patinás familia kezén voltak. Lőrinc nádor halála (1447) után fiai közül az első hitvesétől származó Imre és mostohaöccse, Miklós közösen intézték birtokügyeiket egészen Imre haláláig (1481). Ezután a család egyetlen élő férfitagja, Miklós foglalta el a várat, de hamarosan (1482) egyezséget kötött Imre özvegyével, Marcali Borbálával és leányukkal, Dorottyával az őket megillető hitbér, hozomány és leánynegyed ügyében. A megállapodás értelmében az említettek megkapták a Tamásiban lévő nemesi kúriát, valamint Ozora és Tamási várak tartozékainak, Téténynek, a tamási és az ozorai vámoknak és malmoknak a felét, azzal a megszorítással, hogy Dorottya házasságkötését követően ezek visszaháramlanak Miklósrá.¹⁴⁴ Hédervári Miklós, Mátyás hű embereként a király étkefogója (1466–1471),¹⁴⁵ majd tárnokmestere (1489–1490) volt.¹⁴⁶ Az uralkodó halála után a Korvin párt tagja

¹³⁵ DF 260 528.

¹³⁶ DL 46 291.; DF 260 541.

¹³⁷ ENGEL 1797. 62–63., 104.

¹³⁸ ENGEL 1797. 103–104.

¹³⁹ SOLTÉSZ 1905. 50.

¹⁴⁰ IVÁNYI 1926. 270.

¹⁴¹ ENGEL 2003C. 279.; ENGEL 1977. 141.

¹⁴² WENZEL 1884. 613–616.

¹⁴³ WENZEL 1884. 626–627.

¹⁴⁴ HÉDERVÁRY I. Nr. 322. és II. XLIV.

¹⁴⁵ HÉDERVÁRY II. XLIV.

¹⁴⁶ FÜGEDI 1970. 107.

lett,¹⁴⁷ majd a csonthegyi vereséget követően Miksához pártolt.¹⁴⁸ Mindezek alapján tehát Mátyás halála után Újlakival azonos platformon állt, azaz megpróbált saját (birtokainak védelme) érdekében lávírozni a gyorsan változó politikai helyzetben. II. Ulászló sikeres dunántúli hadjárata következtében Hédervári is sietve csatlakozott a magyar királyhoz, és éppen Palotán, Lőrinc herceg várában kapott új adományt birtokaira, köztük az ozorai uradalomra is. Az oklevélben – immár az új helyzethez alkalmazkodva – magát és családját is Miksa hadjáratának sértettjeként tüntette fel, ugyanis a diploma szerint a német csapatok elfoglalták birtokait, így Ozorát is, sőt ő maga fiaival együtt fogságba esett.¹⁴⁹ Az mindenestre bizonyos, hogy 1491 tavaszán, Ulászló dunántúli offenzívája alkalmával Ozorát is visszafoglalták a magyar csapatok.¹⁵⁰ Ezt követően egészen 1493-ban bekövetkezett haláláig Miklós és családja tulajdonában volt a vár.¹⁵¹ Ekkor egyetlen élő fia, Ferenc még kiskorú volt, így édesanyjával, Orsolyával közösen birtokolták az erősséget. Hédervári Dorottya egészen házasságkötéséig szintén birtokrésszel rendelkezett az Ozorai uradalomban (is). Minthogy ő csak Miklós halálát követően lépett frigyre, így a hadjárat idején még a tolnai *castrum* társbirtokosa volt. A legfontosabb azonban ezúttal mégis sokkal inkább a férj személye, aki nem volt más, mint Bélteki Drágfi Bertalan erdélyi vajda, az expedíció főkapitánya.¹⁵² A lakodalomra 1495 januárjában került sor, melyről mind krónikáink,¹⁵³ mind pedig a számadáskönyv adatai tájékoztatnak. Az uralkodó házasságkötése alkalmából 102 forintot adott a vajdának, sőt még ahhoz is hozzájárult, hogy a királyi fuvolások a leendő férjjel menjenek – nyilván a mulatsághoz ők szolgáltatták a muzsikát.¹⁵⁴ Mindezek alapján nehezen képzelhető el, hovatovább egészen *abszurd* annak pusztá feltételezése is, hogy Drágfi saját rokonsága rezidenciáját a lakodalma után néhány nappal megostromolta volna. Sokkal inkább arról van szó – a számadáskönyv vonatkozó adataiból úgyszintén ez következik –, hogy Ozora megfelelő bázisul szolgált a Kaposújvárhoz történő felvonuláshoz. Ezért szállítottak Drágfi parancsára hadiszereket a Tolna megyei erősséghez.¹⁵⁵ Vélhetőleg a

¹⁴⁷ SCHÖNHERR 1894. 138.; KUBINYI 1991A. 22., 28. A Korvin-párt menlevelében is szerepel természetesen: DL 37 671.

¹⁴⁸ 1490. augusztus 11-én Miksa Grácban kelt levelében tanácsosai közé veszi fel (*in consiliarium nostrum domesticum et regalem harum serie recepimus et retinemus*), melyért évente 600 rajnai forint fizetést ígért számára. FIRNHABER 1849. Nr. 11.; E. KOVÁCS 1995. 47.; KUBINYI 1991A. 29.

¹⁴⁹ HÉDERVÁRY I. Nr. 337. Kubinyi András is azt tartotta valószínűnek, hogy utólag próbálta magát Miklós kedvezőbb színben feltüntetni. KUBINYI 1991A. 29.

¹⁵⁰ 1491. július 30-án Bakóc Tamás győri püspök értesítette erdélyi püspökökollégáját, Vingárti Geréb Lászlót, hogy Miksától és híveitől visszafoglalták Fehérvárt, Zágrábot, valamint „*recuperavimus etiam castrum Ozora*”. PRAY 1805. I. 25.

¹⁵¹ Idősebbik fia Lőrinc még 1492-ben elhunyt. ENGEL 2001A. Héder nem 3. tábla Hédervári (nádori ág).

¹⁵² ENGEL 2001A. Drágfi (bélteki) és Héder nem 3. tábla Hédervári (nádori ág.); RÁBIK 2009. 39.

¹⁵³ „*Interea cum Bartholomeus, qui in Simigiensi agro Caposuivarum obsidebat, nuptiarum celebrandarum causa parumper a castris in castellum proximum secessisset*”: BONFINI 1941. V.5.13. (265) Istvánffy is beszámol az esküvőről. ISTVÁNFY 2001. 90.

¹⁵⁴ 1494. december 14-én a kincstár kiadásai közt találjuk a következő tételt: „*date sunt D[omi]no Draghy wayde ad nuptias suas insimul [fl.] 102*”. 1495. január 8-án pedig feljegyezték, hogy „*Johanni et Anthonio regis fistulatoribus, qui cum domino wayda ad nuptias ejusdem iverant dedi [fl.] 6*”. ENGEL 1797. 102, 63.

¹⁵⁵ „*Duodecimo jan[uarii] missus est Ladislaus literatus in negotio pulverum bombardarum et ingeniorum diversorum mittendorum d[omi]no Bartholomeo Wayde ad Ozora [...] E[odem] d[ie] ad*

menyegzőre is Ozorán kerülhetett sor, melyet a vajda *itineráriuma* is megerősíteni látszik. E szerint Újlak elfoglalását követően Drágfi a várban maradt a királyi udvarral, így 1494. december 30-án még onnan keltezett.¹⁵⁶ 1495. január 8-án útnak indult Ozora irányába, s 9-én már Bátán tartózkodott.¹⁵⁷ 12-én pedig úticéljától mindössze 16 kilométerre, a Tolna megyei Bikád faluból intézett levelet Baranya megye alispánjához.¹⁵⁸

BIBLIOGRÁFIA

- ATLASZ = *Történelmi Világtlasz*. Budapest, 1991.
- BAKÓCS = *Bakócs-codex* vagy: *Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6. évekről*. Köz. KANDRA KABOS. Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez II. kötet III. füzet. Eger, 1888.
- BALASSA = *A Balassa család levéltára 1193–1526*. FEKETE NAGY ANTAL kézírata alapján sajtó alá rend. és szerk. BORSA IVÁN. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 18. Budapest, 1990.
- BALOGH 1985. = BALOGH JOLÁN: *Mátyás király és a művészet*. Budapest, 1985.
- BARTAL 1901. = *Glossarium mediae et infimiae latinitatis Regni Hungariae*. Cond. BARTAL, ANTONIUS. Lipsiae, 1901.
- BELÉNYESY 2008. = BELÉNYESY KÁROLY: A 15–16. század fordulóján Budán működött királyi ágyúöntő műhely régészeti hagyatéka. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus*. Szerk. FARBAKY PÉTER–SPEKNER ENIKÓ–SZENDE KATALIN–VÉGH ANDRÁS. Budapest, 2008. 348–350.
- BOEHEIM 1966. = BOEHEIM, WENDELIN: *Handbuch der Waffenkunde*. Graz, 1966. (reprint)
- BONFINI 1995. = ANTONIO BONFINI: *A magyar történelem tizedei*. Ford. KULCSÁR PÉTER. Budapest, 1995.
- BONFINI 1941. = ANTONIUS DE BONFINIS: *Rerum Ungaricarum decades*. Tom. IV. Pars. I. Eds. FÓGEL, IOSEPHUS–IVÁNYI, BÉLA–JUHÁSZ, LADISLAUS. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saeculum XV. Budapest, 1940.
- B. SZABÓ 2006. = B. SZABÓ JÁNOS: *A mohácsi csata*. Budapest, 2006.
- CAREY 2007. = CAREY, BRIAN TODD: *Warfare in the Medieval World*. Barnsley, 2007.
- CSÁNKI 1893. = CSÁNKI DEZSŐ: *Körösmegye a XV. században*. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből XV/12. Budapest, 1893.
- CSÁNKI CD = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában*. PC CD-ROM (Arcanum).
- CSEH 2007. = CSEH VALENTIN: *Nándorfehérvár ostroma 1456*. Budapest, 2007.
- DELBRÜCK 1920. = DELBRÜCK, HANS: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. 4. Theil. Berlin, 1920.

scripta d[omi]ni Bartholomei Wayvode Transsilvani missa sunt ingenia ad obsidionem castris Kapos Wywar ad Ozora [...] Ultra hoc missi sunt eidem d[omi]no wayde ad Ozora pulveres bombardarum [...]”: ENGEL 1797. 103–104.

¹⁵⁶ DF 260 406.

¹⁵⁷ DF 260 402.

¹⁵⁸ DF 260 543. Horváth Richárd a Bács megyei Bikácsot jelölte meg keltezési helyként, azonban Drágfi fentebbi említett tartózkodási helyei alapján ezt kizárhatjuk. Vö. HORVÁTH 2002. 34., 153. jz. Ozora nagykorúságát követően Hédervári Ferenc birtoka maradt, s vélhetőleg őt sejtethetjük a kastély reneszánsz átépítése mögött. MIKLÓS 2007. 278.

- DEVRIES 1996. = DEVRIES, KELLY: The Use of Gunpowder Weaponry by and against Joan of Arc During the Hundred Years War. *War and Society* 14 (1996) 1–15.
- DEVRIES 1999. = DEVRIES, KELLY: *Joan of Arc. A Military Leader*. Gloustershire, 1999.
- DEVRIES 2003. = DEVRIES, KELLY: *Medieval Military Technology*. Toronto, 2003. (reprint)
- DEVRIES–SMITH 2007. = DEVRIES, KELLY–SMITH, ROBERT D.: *Medieval Weapons. Weapons and Warfare*. Santa Barbara–Denver–Oxford, 2007.
- DF = Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár
- DOMOKOS 2005. = DOMOKOS GYÖRGY: Inventáriumok a Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben a 16–17. században: váraink fegyverzete és hadfelszerelése. In: *A hódoltság kora. Szakkönyv- és tanulmánygyűjtemény a törökkor történelméből*. CD-ROM. Arcanum Kiadó. Budapest, 2005.
- DÜRIGL 1986. = DÜRIGL, GÜNTER: *Wehrhafte Stadt. Das Wiener Bürgerliche Zeughaus*. Wien, 1986.
- E. KOVÁCS 1995. = E. KOVÁCS PÉTER: Miksa magyarországi hadjárata. *Történelmi Szemle* 37 (1995/1) 35–49.
- ENGEL 1797. = ENGEL, JOHANN CHRISTIAN V.: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer I*. Halle, 1797.
- ENGEL 1977. = ENGEL PÁL: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, Új Sorozat* 83. Budapest, 1977.
- ENGEL 2001. = ENGEL PÁL: Középkori magyar genealógia. In: *Középkori magyar adattár*. CD-ROM, Arcanum Adatbázis Kft. Budapest, 2001.
- ENGEL 2003. = ENGEL PÁL: Ozorai Pipo. In: ENGEL PÁL: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk., jegyz. CSUKOVITS ENIKŐ. Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok. Budapest, 2003. 247–301.
- FEDELES 2009. = FEDELES TAMÁS: Hadjárat Újlaki Lőrinc ellen (1494–95). *Várak, kastélyok, templomok* 5 (2009/5) 18–21.
- FEDELES 2010. = FEDELES TAMÁS: Az 1494/95-ös királyi büntetőhadjárat indítékai. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk. FONT MÁRTA–FEDELES TAMÁS–KISS GERGELY. Pécs, 2010. 277–294.
- FEDELES 2011. = FEDELES TAMÁS: „Éztán Pécs tűnik szemünkbe”. *A város középkori története (1009–1526)*. Pannónia Könyvek, Pécsi Tudománytár. Pécs, [2011]
- FELDBAUER 2007. = FELDBAUER, FRANZ: *Waffentechnik I/2. Band 2*. Neubearbeitete Auflage. Truppendienst Taschenbuch Band 31. Wien, 2007.
- FIRNHABER 1849. = FIRNHABER, FRIEDRICH: Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. In: *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen III*. Hrsg. Von der zur Pflege vaterländischer Geschichte aufgestellten Commission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1849. 375–552.
- FÜGEDI 1970. = FÜGEDI ERIK: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. Budapest, 1970.
- GIAY = GIAY KÁROLY: Somlyó várának 1498. Márcz. 12-én kelt leltári töredéke. *Történelmi Tár* 24 (1901) 107–111.
- HABEL–GRÖBEL 1989. = *Mittelateinisches Glossar*. Hrsg. HABEL, EDWIN–GRÖBEL, FRIEDRICH. Paderborn, 1989.
- HÉDERVÁRY = *A Héderváry család oklevéltára I–II*. Közli. RADVÁNSZKY BÉLA–ZÁVODSZKY LEVENTE. Budapest, 1909–1922.
- HHStA Max. = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichshofkanzlei Maximiliana
- HORVÁTH 1966. = HORVÁTH ÁRPÁD: *Az ágyú története*. Budapest, 1966.
- HORVÁTH 2002. = HORVÁTH RICHÁRD: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. Kézirat PhD-értekezés. Debrecen, 2002.

- ISTVÁNYFY 2001. = ISTVÁNYFY MIKLÓS *Magyarok dolgainról írt históriája*. TÁLLYAI PÁL 17. századi fordításában I/1. 1–12. könyv. Sajtó alá rend. BENITS PÉTER. Történelmi Források I. Budapest, 2001.
- IVÁNYI 1914. = IVÁNYI BÉLA: Adatok az eperjesi ágyúöntőház és puskapormalom középkori történetéhez 1–3. *Hadtörténelmi Közlemények* 14 (1914) 311–328., 484–495., 665–679.
- IVÁNYI 1926. = IVÁNYI BÉLA: A tüzéség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. *Hadtörténelmi Közlemények* 27 (1926) 1–36., 125–166., 259–289., 393–419.
- JAJCA = Jajcza (bánság, vár és város) története (1450–1527). Írta. THALLÓCZY LAJOS, az oklevéltárat szerk. HORVÁTH SÁNDOR. Monumenta Hungariae Historica I. 40. Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium Regno Hungariae adnexarum Vol. 4. Budapest, 1915.
- KÁROLYI = A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–III. Sajtó alá rend. GÉRESI KÁLMÁN. Budapest, 1882–1897.
- KOLLER = KOLLER, JOSEPHUS: *Josephus: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I–VII. Posonii-Pesthini*, 1782–1812.
- KRENN 1974. = *Das Steiermarkische Landeszeughaus in Graz. Eine Übersicht über seine Geschichte und seine Waffen*. Text. KRENN, PETER. Graz, 1974.
- KUBINYI 1991. = KUBINYI ANDRÁS: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle* 33 (1991/1–2) 1–54.
- KUBINYI 2007A. = KUBINYI ANDRÁS: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest, 2007.
- KUBINYI 2007B. = KUBINYI ANDRÁS: Logisztikai kérdések a Mohács előtti Magyarországon. In: KUBINYI ANDRÁS: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest, 2007. 33–49.
- KUBINYI 2007C. = KUBINYI ANDRÁS: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. In: KUBINYI ANDRÁS: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest, 2007. 50–56.
- KUBINYI 2007D. = KUBINYI ANDRÁS: Magyarország déli határvárai a középkor végén. In: KUBINYI ANDRÁS: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest, 2007. 71–78.
- KUBINYI 2007E. = KUBINYI ANDRÁS: Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: KUBINYI ANDRÁS: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest, 2007. 199–215.
- KURZMANN 1985. = KURZMANN, GERHARD: *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder*. Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten. Band 5. Wien, 1985.
- MED. WARF. = *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology I–III*. Ed. ROGERS, CLIFFORD J. Oxford, 2010.
- MHL = *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Vál., bevez. és jegyz. V. KOVÁCS SÁNDOR. Budapest, 1972.
- MIKLÓS 2007. = MIKLÓS ZSUZSA: *Tolna megye várai*. Varia Archaeologia Hungarica XXII. Budapest, 2007.
- MKL = *Mátyás király levelei. Külügyi Osztály I–II*. Közt. FRAKNÓI VILMOS. Budapest, 1895.
- NEUMANN 2010. = NEUMANN TIBOR: Békekötés Pozsonyban – Országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) II. *Századok* 144 (2010) 293–349.
- NÓGRÁDY 2008. = NÓGRÁDY ÁRPÁD: Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében. (Egy zsoldoscsapat fegyverzetének jegyzéke 1466-ból.) In: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Szerk. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest, 2008. 193–200.
- NOVÁK 2002. = NOVÁK VERONIKA: Gyanús viszonyok. Megengedett és tiltott kommunikáció a középkor végi Franciaországban. *Aetas* 17 (2002/4) 29–51.

- NOVÁK 2004. = NOVÁK VERONIKA: A tudás forrása: hivatalos kihirdetés és nem hivatalos kommunikáció a középkori Párizsban. In: *Információáramlás a kora újkorban*. Szerk. Z. KARVALICS LÁSZLÓ-KISS KÁROLY. Budapest, 2004. (Információ-történelem) 20–46.
- NOVÁK 2007. = NOVÁK VERONIKA: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén*. Budapest, 2007.
- NYÁRY 1872. = NYÁRY ALBERT: A modenai Hyppolit-codexek. *Századok* 6 (1872) 287–305., 355–376.
- PÁLOSFALVI 2005. = PÁLOSFALVI TAMÁS: *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526*. Nagy csaták. Budapest, 2008.
- PÉTERFI 2010. = PÉTERFI BENCE: *Kövendi Székely Jakab (†1504) pályája. Magyarországi szakasz (1472–1491)*. Budapest, 2010. (Kézirat)
- PILCH 1998. = *A kémkedés története I.* Szerk. PILCH JENŐ. Budapest, 1998. (reprint)
- PRAY 1806. = *Epistolae procerum Regni Hungariae I.* Coll. PRAY, GEORGIUS. Posonii, 1806.
- RÁBIK 2009. = RÁBIK, VLADIMÍR: Béltői (Beltiug) Drágffy család a Magyar Királyság történetében. *Turul* 82 (2009) 33–45.
- RASZTIK 1998. = RASZTIK TIBOR: A pétervárad apátság leltára 1495-ből. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Budapest, 1998. 197–216.
- RÉTHLY 1962. = RÉTHLY ANTAL: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest, 1962.
- RUKOVET = ŠIŠIĆ, FERDO: Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima. *Starine* 37 (1934) 189–344.
- SAÁD 1936. = SAÁD FERENC: *A magyar tűzérési szavak eredete*. Pécs, 1936.
- SCHÄFFER 1981. = SCHÄFFER, ROLAND: *Reinprecht von Reichenburg (1434–1505). Feldhauptmann und Landeshauptmann der Steiermark. Die steirische Landesverwaltung um 1500. Bd. 1–2*. Manuskript, Habil.-Schrift an der Universität Graz. Graz, 1981.
- SCHMIDTCHEN 1990. = SCHMIDTCHEN, VOLKER: *Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim, 1990.
- SCHÖNHERR 1894. = SCHÖNHERR GYULA: *Hunyadi Corvin János (1473–1504)*. Magyar Történelmi Életrajzok. Budapest, 1894.
- SEBŐK 2001. = SEBŐK FERENC: Hadsergek Európában és Magyarországon a kései középkorban. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* 113 (2001) 73–82.
- SOLTÉSZ 1905. = SOLTÉSZ GYULA: *Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai*. Művelődéstörténeti Értekezések 18. Budapest, 1905.
- SONNEVEND 2008. = SONNEVEND GERGELY: Ifjabb Vitéz János veszprémi püspök. In: *Veszprém reneszánsza*. Szerk. KILIÁN LÁSZLÓ–RAINER PÁL. Veszprém, 2008. 121–174.
- SZAMOTA–ZOLNAI 1906. = *Magyar Oklevél-szótár*. Gyűjtötte. SZAMOTA ISTVÁN, szerk. ZOLNAI GYULA. Budapest, 1906.
- SZERÉMI = SZERÉMI GYÖRGY: *Magyarország romlásáról*. Ford. ERDÉLYI LÁSZLÓ, átdolg. JUHÁSZ LÁSZLÓ, a bevez. és a szövegmagy. SZÉKELY GYÖRGY. Budapest, 1979.
- TÓTH 1925. = TÓTH ZOLTÁN: *Mátyás király idegen zsoldosserege*. Budapest, 1925.
- TRESP 2004. = TRESP, UWE: *Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten: Kriegschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert*. Krieg in der Geschichte 19. Paderborn, 2004.
- VESZPRÉMY 2008A. = VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Haditechnikai újítások és kéziratok Zsigmond környezetében. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *Lovagvilág Magyarországon*. Budapest, 2008. 187–202.
- VESZPRÉMY 2008B. = VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Budapest, 2008.
- WENZEL 1884. = WENZEL GUSZTÁV: Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez I–IV. *Történelmi Tár* 1884. 1–31., 220–247., 412–437, 613–627.

ZARNÓCZKI 1990. = ZARNÓCZKI ATTILA: Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában. *Hadtörténelmi Közlemények* 103 (1990) 31–65.

ZARNÓCZKI 1992. = ZARNÓCZKI ATTILA: *Mátyás király katonái*. Budapest, 1992.

Waffen, Ausrüstung, Logistik im spätmittelalterlichen Ungarn

Zwischen dem späten Herbst des Jahres 1494 und dem frühen Frühling von 1495 fand ein königlicher Feldzug in dem Königreich Ungarn statt. Der Ungarnkönig Wladislaw II. (1490–1516) führte ein Unternehmen nämlich gegen seine rebellischen Untertanen, in ersten Linien gegen den Herzog Lorenz von Újlak. Während des Feldzuges wurden die Burgen, Schlösser des Herzogs und seiner Verbündeten durch die königlichen Truppen belagert. Glücklicherweise ist der Feldzug reichlich in den Quellen überliefert. Außer den Urkunden und Briefen (*missiles*) verfügt man über eine zeitgenössische Chronik von Antonio Bonfini und die königlichen Rechnungsbücher für die Jahre 1494–1495. In diesem Aufsatz wurden zahlreiche wichtige Aspekte dieses Feldzuges, die auch in Bezug auf das spätmittelalterliche ungarische Heerwesen charakteristisch und bedeutend sind, unter die Lupe genommen. Es werden u. a. verschiedene Feuerwaffentypen (*bombarda, strubnica, offnica*), die Munitionsarten (Schießpulver, Geschossen), weitere Belagerungsrüstungen (Leitern, Hacke, Schaufeln), die Transportmöglichkeiten und die Informationsströmung (Briefwechsel, Spionage) vorgestellt.

Jogtörténet

*Bajor kifejezések a Lex Baiuvariorumban**

Jelen írásunkban a 737 és 743 között keletkezett *Lex Baiuvariorum*¹ germán nyelvi elemeit kívánjuk vizsgálni filológiai szemszögből, hogy az így nyert eredményekből a későbbiekben jogtörténetileg hasznosítható következtetéseket vonhassunk le. Először a *Lex Baiuvariorum* germán kifejezéseinek általános jellemzőit tekintjük át, majd azon kifejezéseket vesszük sorra, amelyek esetében egyértelművé válik a *pluralis* első személyben álló aktív állítmányból, hogy a törvény megalkotásában közreműködő bajorok saját népnyelvük szavaként iktatták be a vonatkozó passzusokba. Ezt követően azon fordulatokat vizsgáljuk, amelyek mellett többes szám harmadik személyű aktív, illetve egyes vagy többes szám harmadik személyű passzív állítmány áll – akár a bajoroknak mint alanynak a megnevezésével, akár anélkül –, vagyis amelyek esetében a szöveg egyértelművé teszi, hogy e szavakat a bajorok használták az adott jelentés kifejezésére. Ehelyütt nem vizsgáljuk a törvény-szöveg bajor személyneveit – elsősorban a *genealogiák* nevét –, a bajor törvény-szövegben található, a *Lex Alamannorum* vonatkozó szöveghelyeivel egyezést, illetve átfedést mutató bajor-délnémet kifejezéseket, a további, csupán vélelem alapján bajor eredetűnek tekinthető fordulatokat, valamint az egyértelműen nem bajor, ám germán – elsődlegesen frank – eredetű szavakat. Erre a tanulmány kibővített változatában kerül majd sor. Mindezek fényében zárásul megkísérlünk néhány, a *Lex Baiuvariorum* nyelvhasználatára vonatkozó, immáron bizonyítékokkal alátámasztható, s a hipotézis szintjén túlmenő következtetést levonni.

A Lex Baiuvariorum germán kifejezéseinek általános jellemzői

Először is érdemes néhány, az egyéb germán népjogok germán nyelvi elemeitől eltérő, a *Lex Baiuvariorum*ra jellemző nyelvi karakterisztikum természetére rávilágítani – nevezetesen azokra, amelyek közül egynémely mindmáig megmutatkozik a „bajor nyelvben” a *Hochdeutsch*-csal (illetve jelen esetben az *Althochdeutsch*-csal) szembeni különbségként.

A nyugati germán nyelvek szókezdő *b* hangja rendszerint *p*-vé változik, így például a *parch*,² *palcprust*,³ *pulislac*,⁴ *piparhunt*,⁵ *plotruns*⁶ szavakban. A szó belse-

* Jelen tanulmány a „K 78537” számú „*Lex Baiuvariorum – jogfelfogás és társadalomkép a kora középkorban*” című OTKA-pályázat támogatásával készült.

¹ A *Lex Baiuvariorum* magyar fordítását – latin–magyar bilingvis kiadásban – I. NÓTÁRI 2011. A bajor népjog lejegyzési idejéhez I. NÓTÁRI 2009. 19–26. A történelmi környezethez I. NÓTÁRI 2005.; NÓTÁRI 2007.; NÓTÁRI 2010. A *Lex Baiuvariorum* vonatkozásában egyebekben I. BEYERLE 1926.; MERKEL 1858. 533–687.; SCHWIND 1912. 415–451.; KRUSCH 1924. 38–163.; KOTTJE 1986. 9–23.; ECKHARDT 1927.; LANDAU 2004.

² *LEX BAIUVARIORUM* 10, 3.

³ *LEX BAIUVARIORUM* 4, 4.

⁴ *LEX BAIUVARIORUM* 4, 1; 5, 1.

⁵ *LEX BAIUVARIORUM* 20, 4.

⁶ *LEX BAIUVARIORUM* 4, 2.

jében található *b* is nem egyszer *p*-vé módosul, példának okáért a *hapuhhunt*,⁷ *scopar*,⁸ *waluraupa*,⁹ *triphunt*¹⁰ és *piparhunt*¹¹ szavakban.

A szókezdő *g* hang *k*, illetve – írásmódjában – *c* alakot vesz fel, így a *calsneo*,¹² *kepolsceni*,¹³ *camurdrit*¹⁴ és *adarcra*¹⁵ szavakban. A szó belsejének *g*-je általában *g* marad – vö. *wanclugi*,¹⁶ *angargnago*,¹⁷ viszont a szóvégi *g* rendszerint *c* vagy *ch* formában jelenik meg, így például a *pulislac*,¹⁸ *infanc*¹⁹ és *wehadinc*²⁰ szavakban.

A *d* hang rendszerint *t*-be tolódik át, így például a *taudregil*,²¹ *heiraita*,²² *plotrums*,²³ *camurdrit*,²⁴ *spurihunt*,²⁵ *hapuhhunt*,²⁶ *piparhunt*²⁷ és *untprunt*²⁸ szavakban.

A szó belsejében található *p* hang magánhangzók után *f*-fé, illetve *ff*-fé változik – ennek megfelelően a *wiffa*²⁹ és *scof*³⁰ szavakban.

A szókezdő *k* rendszerint *ch*-vá vagy *c*-vé válik, így például a *cranohari*³¹ és *carmulum*³² szavakban. Az *n*, *l* és *r* után a *k* betű *ch*-vá vagy *c*-vé módosul: ennek megfelelően a *wancstodal*³³ és *wanclugi*,³⁴ a *walcwurf*,³⁵ *marca*,³⁶ *marchzand*,³⁷ *mar(a)ch*³⁸ és *marchfalli*,³⁹ szavakban. A szó belsejében lévő és a szóvégi *k* magán-

⁷ LEX BAIUVARIORUM 20, 6.

⁸ LEX BAIUVARIORUM 10, 2.

⁹ LEX BAIUVARIORUM 19, 4.

¹⁰ LEX BAIUVARIORUM 20, 2.

¹¹ LEX BAIUVARIORUM 20, 4.

¹² LEX BAIUVARIORUM 22, 11.

¹³ LEX BAIUVARIORUM 4, 4.

¹⁴ LEX BAIUVARIORUM 19, 3.

¹⁵ LEX BAIUVARIORUM 4, 4.

¹⁶ LEX BAIUVARIORUM 8, 17.

¹⁷ LEX BAIUVARIORUM 14, 12.

¹⁸ LEX BAIUVARIORUM 4, 1; 5, 1.

¹⁹ LEX BAIUVARIORUM 4, 3.

²⁰ LEX BAIUVARIORUM 12, 8.

²¹ LEX BAIUVARIORUM 4, 27; 6, 11.

²² LEX BAIUVARIORUM 4, 23.

²³ LEX BAIUVARIORUM 4, 2.

²⁴ LEX BAIUVARIORUM 19, 3.

²⁵ LEX BAIUVARIORUM 20, 3.

²⁶ LEX BAIUVARIORUM 20, 6.

²⁷ LEX BAIUVARIORUM 20, 4.

²⁸ LEX BAIUVARIORUM 22, 10.

²⁹ LEX BAIUVARIORUM 10, 18.

³⁰ LEX BAIUVARIORUM 10, 2.

³¹ LEX BAIUVARIORUM 21, 1.

³² LEX BAIUVARIORUM 2, 3.

³³ LEX BAIUVARIORUM 4, 26.

³⁴ LEX BAIUVARIORUM 8, 17.

³⁵ LEX BAIUVARIORUM 8, 5.

³⁶ LEX BAIUVARIORUM 13, 9.

³⁷ LEX BAIUVARIORUM 4, 16; 6, 10.

³⁸ LEX BAIUVARIORUM 14, 11.

³⁹ LEX BAIUVARIORUM 4, 18.

hangzók után *h*-vá, illetve *ch*-vá alakul, így például a *cranohari*,⁴⁰ *canscapuh*⁴¹ és *hapuhhuhnt*⁴² szavakban.

A szókezdő *t* és a szóbelsejében *l* vagy *r* után álló *t* rendszerint *z*, vagy *tz* alakban jelenik meg – így például a *marchzand*,⁴³ *himilzorunga*,⁴⁴ *heimzuht*⁴⁵ és *swarzwild*⁴⁶ szavakban. A *t* a mássalhangzók után *zz*, vagy *z* alakot ölt, példának okáért a *frilaz/frilaza*⁴⁷ és *swezecholi*⁴⁸ szavakban.

A *p* hang a szó elején és belsejében *d* (*th*) hangként, többek között a *taudregil*,⁴⁹ *wehadinc*,⁵⁰ *wancstodal*,⁵¹ *murdrida*⁵² és *camurdrir*⁵³ szavakban. Az *n* és *l* után álló, szóvégi *p* következetesen *d*-ként vagy *t*-ként jelenik meg, így példának okáért a *marchzand*⁵⁴ és a *swarzwild*⁵⁵ szavakban.

Az *a* hang abban az esetben, amikor *a-Umlaut*tá válnék, *a*-ként vagy *e*-ként jelenik meg, tehát – többek között – az *ezsizun*⁵⁶ és *heriraita*⁵⁷ szavakban. Az *a* az *l* és *r* hangok előtt mindig megmarad, így például az *aranscarti*,⁵⁸ *lidiscart*⁵⁹ és *marchfalli*⁶⁰ szavakban.

Az *ō* rendszerint *o* vagy *uo* alakban jelenik meg, így például a *horcrist*,⁶¹ *plotrums*⁶² és *wancstodal*⁶³ kifejezésekben.

A *b* hang *p*-vé válása, a *g* hang *c*-, illetve *k*-vá alakulása és az *l* és *r* hangok előtt az *a-Umlaut* hiánya – amennyiben ez a kézirati hagyomány túlnyomó része alapján igazolható – egyértelműen jelzik az adott szó bajor eredetét, illetve azonényt, hogy azt nem valamely más törvénytövegből vették át, hanem vagy bajor vidéken írták le először, vagy pedig annyira meggyökeresedett terminusról van szó, hogy nem látták indokoltnak nem a helyi nyelvhasználatnak megfelelően lejegyezni.⁶⁴ A némely kódexben egyes esetekben található frank jellegzetességek, vagyis *franónizmusok* kapcsán ugyanakkor ki kell emelni, hogy azok számos ponton felte-

⁴⁰ LEX BAIUVARIORUM 21, 1.

⁴¹ LEX BAIUVARIORUM 21, 2.

⁴² LEX BAIUVARIORUM 20, 6.

⁴³ LEX BAIUVARIORUM 4, 16; 6, 10.

⁴⁴ LEX BAIUVARIORUM 8, 4.

⁴⁵ LEX BAIUVARIORUM 24, 4.

⁴⁶ LEX BAIUVARIORUM 20, 7.

⁴⁷ LEX BAIUVARIORUM 5. tit.; 8, 10.

⁴⁸ LEX BAIUVARIORUM 14, 15.

⁴⁹ LEX BAIUVARIORUM 4, 27; 6, 11.

⁵⁰ LEX BAIUVARIORUM 12, 8.

⁵¹ LEX BAIUVARIORUM 4, 26.

⁵² LEX BAIUVARIORUM 19, 2.

⁵³ LEX BAIUVARIORUM 19, 3.

⁵⁴ LEX BAIUVARIORUM 4, 16; 6, 10.

⁵⁵ LEX BAIUVARIORUM 20, 7.

⁵⁶ LEX BAIUVARIORUM 10, 16.

⁵⁷ LEX BAIUVARIORUM 4, 23.

⁵⁸ LEX BAIUVARIORUM 13, 8.

⁵⁹ LEX BAIUVARIORUM 4, 14.

⁶⁰ LEX BAIUVARIORUM 4, 18.

⁶¹ LEX BAIUVARIORUM 8, 3.

⁶² LEX BAIUVARIORUM 4, 2.

⁶³ LEX BAIUVARIORUM 4, 26.

⁶⁴ KRALIK 1913. 9.

hetőleg nem az eredeti változatot tükrözik, hanem a kódexnek frank földi keletkezésére vezethetők vissza, s éppen ezért alapvetően a bajor nyelvi változatot tükröző írásmód, illetve kézirati hagyomány tekinthető hitelesebbnek. Nem szabad elfelejteni a *Lex Baiuvariorum* születése körül megmutatkozó frank befolyás és hatás lehetőségét sem, tehát a frank hatást „túlélő”, vagyis hangtanilag a bajor ortográfiát megőrző kifejezések *ex asse* bajor jellege, eredete biztosra vehető.⁶⁵

Quod dicimus – *ex asse* bajor kifejezések a *Lex Baiuvariorum*ban

A *Lex Baiuvariorum* germán szókinccse tekintetében kétségtől *ex asse* bajor kifejezésekkel van dolgunk azon esetekben, amikor a törvényszöveg a „*quod dicimus*”, „*vocamus*” és hasonló értelmű, ám mindenképpen többes szám első személyben álló állítmánnyal társítja a szót. Ezen esetek teljes egyértelműséggel bizonyítják, hogy e szöveghelyek megfogalmazásában bajor származású jogtudók, vagy valószínűséggel klerikusok vettek részt. A *Lex Baiuvariorum* germán szavaiból az alábbiak sorolhatók e kategóriába.

Az *etorcatea*, vagyis a kerítésnek támasztékot adó vessző, illetve bot,⁶⁶ mely kifejezés nyelviileg kapcsolatba hozható az ófelnémet *cartea* (bot, vessző)⁶⁷ és a középfelnémet *eter* (fonott kerítés)⁶⁸ szavakkal.⁶⁹

Hasonlóan hozzá a törvény *wiffa* kifejezést, vagyis azt a – rendszerint botra kötött szalmacsutakot takaró – jelzést, amit egy út elzárására, vagy a legelőterület védelmére, illetve megnagyobbítására helyeznek el.⁷⁰ A ragozott, latinizált alapszó ebben az esetben a *wiffa* (illetve *uuiffa*), ami eredetileg a *wiffun* (*uuiffun*) népnyelvi alakból származik – a korán megtörtént latinizálás tényét a *wiffa* és *wiffare* alakok elterjedése,⁷¹ valamint az ófelnémet *uuiffa*⁷² is bizonyítja.⁷³

Szintén „*dicimus*” kitétel kíséri a *wehadic*, vagyis a bajvívás alapján történő törvénykezés (*Kampfding*) említését,⁷⁴ akárcsak a Dingolfingi,⁷⁵ illetve a Neuchingeni Zsinat határozataiban.⁷⁶ A szóban feltétlenül benne foglaltatik a harcra való utalás, vagyis a *harcolni* jelentésű **wih*, **wîh*, illetve **waih* germán szógyökök,⁷⁷ amely – talán – megtalálható a *harcot* jelentő gót *wiahjō* szóban is. A *dinc* szó ezen összetételben eredeti, vagyis *megállapodás*, *szerződés*, *döntés*, *ítélet* (*concilium*,

⁶⁵ KRALIK 1913. 10.

⁶⁶ LEX BAIUVARIORUM 10, 17. „*Superiore vero virga, quam 'etorcartea' vocamus, qui sepius continet firmitatem...*”

⁶⁷ GRAFF 1963. IV. 256.

⁶⁸ LEXER 1872–1878. I. 713.

⁶⁹ KRALIK 1913. 71.

⁷⁰ LEX BAIUVARIORUM 10, 18. „*Qui autem signum, quam propter defensionem ponuntur, aut iniustum iter excludendi vel pascendi campum defendi vel applicandi secundum morem antiquum, quem signum 'wiffam' vocamus...*”

⁷¹ DU CANGE 1883–1887. VIII. 415.; GRAFF 1963. I. 784.; GRIMM 1922. I. 270.

⁷² HEYNE 1899–1903. II. 47.; BRUNNER 1887–1892. II. 459.

⁷³ KRALIK 1913. 129. sk.

⁷⁴ LEX BAIUVARIORUM 12, 8. „*tunc spondeant invicem 'wehadinc', quod dicimus...*”

⁷⁵ SYNODUS DINGOLVINGENSIS 11. „*potestatem accipiat cum accusatore suo pacificare, si voluerit, antequam pugnam, quam vocat uuehadinc, fixae promittat.*”

⁷⁶ SYNODUS NIUHUNGENSIS 4. „*De pugna duorum, quod uuehadinc vocatur, ut prius non sortiantur, quam parati sint, ne forte carminibus vel machinis diabolicis vel magicis artibus insidiantur.*”

⁷⁷ FICK 1890–1909. III. 708.

placitum, iudicium) értelemben szerepel, tehát a *wehadinc* (*uuehadinc*) kifejezés nem jelent mást, mint *istenítéleti bajvívást, Kampfgreichtet*.⁷⁸

Nemkülönbön többes szám első személyű állítmánnyal szerepel az *avursan* szó, amely nagy valószínűséggel a *megsebesített állat testét/tetemet* jelenti.⁷⁹ A vonatkozó mellékmondat ellenére az *avursan* egyik, korábban említett szónak vagy jelentéstartalomnak sem a bajor szinonimája: a kifejezés származékai a későbbi századokban, kiváltképp a középfelnémet forrásokban, így például az *Exodus* vonatkozó szöveghelyeinek⁸⁰ német nyelvű magyarázataiban kerülnek elő a *iumentum mortuum* megfelelőjeként.⁸¹ Kiemelendő a Notker féle *Zsoltárok* egy passzusának⁸² németesített változata, illetve magyarázata az *occisa cadavera* fordulatot az *irslagágenin áuuefsin* fordítással adja vissza.⁸³ Tehát a *Lex Baiuvariorum* elemzett helyén nagy valószínűséggel az *erőtlenné vált állatot, állati tetemet* jelöli az *avursan* kifejezés.

A lovak fajtáinak, pontosabban minőségének megjelölését szolgáló két szó, a *wilz* és az *angargnago* szintén a *vocamus*, illetve a *dicimus* állítmánnyal szerepel a szövegben.⁸⁴ A *wilz* vend lovat (*wendisches Pferd, equus Weletabus*) jelent⁸⁵ – valahogy úgy, ahogy ma példának okáért arab telivérről szokás beszélni –, ami arra utal, hogy a korabeli Bajorországban szláv területekről származó lovakat is rendszeresen használtak, illetve hogy az ez irányú kereskedelem nem lehetett jelentéktelen.⁸⁶ Az *angargnago* szó szerint *legelő*-, illetve *fűrágó lovat* jelent,⁸⁷ lévén az ófelnémet *angar*⁸⁸ főnév és a *(g)nagan*⁸⁹ ige összetétele – igen eredeti, nyelvi humort rejtő kifejezés.

A *waluraupa*, vagyis a megölt ember ruháját jelentő kifejezés szintén a *dicimus* állítmánnyal szerepel a törvénytövegben.⁹⁰ A szó első tagja a *halott, megölt ember* jelentésű ófelnémet **walu* szóval mutat egyértelmű párhuzamot,⁹¹ a második tag pedig a szintén ófelnémet, *ruházat, fegyverzet* jelentésű, nőnemű *rauba* szóval:⁹² ennek megfelelően a *waluraupa* (*uualuraupa*) nem más, mint a *vestitus occisorum* szószerinti megfelelője.⁹³

⁷⁸ KRALIK 1913. 129.

⁷⁹ LEX BAIUVARIORUM 14, 4. „*dicat ad illum reum, qui ipsum animal conpellat in morte: 'Recipe animal, quem laedisti', quem nos 'avursan' vocamus.*”

⁸⁰ EXODUS 21. 34. 35.

⁸¹ LEXER 1872–1878. I. 106.

⁸² PSALMI 62, 11.

⁸³ KRALIK 1913. 60.

⁸⁴ LEX BAIUVARIORUM 14, 12. „*Si mediocris fuerit, quod 'wilz' vocamus... Et si deteriore fuerit, quod 'angargnago' dicimus, quod in oste utilis non est...*”

⁸⁵ PALANDER 1899. 96.

⁸⁶ KRALIK 1913. 130.

⁸⁷ PALANDER 1899. 97.

⁸⁸ GRAFF 1963. I. 350.

⁸⁹ GRAFF 1963. II. 1014.

⁹⁰ LEX BAIUVARIORUM 19, 4. „*De vestitu utrorumque, quod 'waluraupa' dicimus, si ipse abstulerit, qui hos interfecit...*”

⁹¹ FICK 1890–1909. III. 402.

⁹² DIEZ 1969. 273.

⁹³ KRALIK 1913. 124.

Hasonlóképp a *dicimus* állítmány követi a *swarzwild*, vagyis a *nagyvad* kifejezést, amely alatt elsősorban bölényt és medvét ért a törvény.⁹⁴ A szó magyarázata nem támaszt semmilyen nehézséget, a vadat fekete színük alapján nevezték meg a bajorok.⁹⁵

A kacsára vadászó sólyom, az *anotheruh* megnevezése kapcsán is a *dicimus* szerepel állítmányként a szövegben,⁹⁶ szó szerint *kacsasólymot* jelent.⁹⁷

A határszomszéd, vagyis a *commarcanus* szinonimájának látszik a gyümölcsöskertekre vonatkozó passzusban a *calasneo* szó is, amelyet szintén a *dicimus* követ állítmányként.⁹⁸ Ehelyütt azonban e szöveghellyel nem kívánunk bővebben foglalkozni, tekintettel arra, hogy e konferenciakiadvány-sorozat előző kötetében annak kiemelt figyelmet szenteltünk.⁹⁹

***Quod (Baiuvarii) dicunt* – további bajor kifejezések a szövegben**

Az alábbiakban azon germán kifejezéseket vesszük sorra, amelyek mellett a *dicunt* vagy *dicitur* szerepel mintegy általános állítmányként, akár az alany – vagyis a *Baiuvarii* – megnevezésével, vagy ennek elhagyása mellett. Ezen esetekben is jó eséllyel biztosak lehetünk abban, hogy bajor szavakkal van dolgunk a törvénytársak szövegében.

A *viszály*, *lázadás* jelentésű *carmulum* szó¹⁰⁰ egyfelől a szöveghagyományban latinizált (eredeti alakjában valószínűleg *carmul*), vagyis ragozott alakban szerepel, másfelől viszont jellegzetesen bajor kifejezésként említi a törvénytársak szövege. A kifejezés több, kora középkori bajor forrásban megtalálható, így többek között a *Conversio Bagorariorum et Carantanorum*-ban.¹⁰¹ A *carmul* szó ugyanakkor szoros kapcsolatot mutat az ószláv *kramola*, *kramoliti*, *kramolovati* (*zaj*, *lárma*), a bolgár, azerbajdzsáni és orosz *kramola* (*lárma*, *felfordulás*, *felkelés*) szavakkal.¹⁰² Kralik ugyanakkor meggyőzően érvel amellett, hogy a szó maga mindenképpen bajor eredetű kifejezés, és innen került sor a szláv nyelvekbe történt átvételre, és semmiképpen sem fordítva, annál is inkább, mert csak így magyarázható a *metathesis*, akár csak a *karl* szónak a szlávban *kraljja* változása esetén.¹⁰³ A szó eredetére mutatnak a germán párhuzamok, így az angolszász *cearm*, *cirm*, *cyrm* (*kiáltás*, *zaj*), *hercirm*, *wígcirm*, *cirman*, *cyрман* (*kiáltani*, *kiabálni*, *zajt kelteni*) és a középfelnémet *karmen* (*panaszolni*)¹⁰⁴ szavak – mindezek gyöke a **kar*, **kêr* (*kiáltani*, *panaszolni*) szó

⁹⁴ LEX BAIUVARIORUM 20, 7. „De his canibus, qui ursis vel bubulis, id est maioris feris, quod 'swarzwild' dicimus, persecuntur...”

⁹⁵ GRAFF 1963. I. 806.; PALANDER 1899. 17.

⁹⁶ LEX BAIUVARIORUM 21, 3. „Illum, quem 'anotheruh' dicimus...”

⁹⁷ GRAFF 1963. I. 336; 4. 755.; HEYNE 1899–1903. II. 248.

⁹⁸ LEX BAIUVARIORUM 22, 11. „nisi eius commarcanus fuerit, quem calasneo dicimus.”

⁹⁹ NÓTÁRI 2010B 161–167.

¹⁰⁰ LEX BAIUVARIORUM 2, 3. „Si quis seditionem suscitaverit contra ducem suum, quod Baiuvarii 'carmulum' dicunt...”

¹⁰¹ CONVERSIO BAGOARIORUM ET CARANTANORUM 5. „quod ille renuit orat seditione quod carmula dicimus...”

¹⁰² MIKLOSICH 1886. 131.

¹⁰³ KRALIK 1913. 69.

¹⁰⁴ LEXER 1872–1878. I. 1520.

lehetett, amely a gót *kara* (*gond*) és az ófelnémet *chara* (*panasz*) szavakban is megjelenik.¹⁰⁵

A *machfalli*, vagyis a *lóról való ledobás/levetés*¹⁰⁶ kifejezésnek igen pontosan megfeleltethető a langobard *marahworff(in)* szónak.¹⁰⁷ A *-falli* az ófelnémetben is megtalálható, *ledönteni*, *ledobni* jelentésű *fallian* (vö. *fällen*) ige származéka¹⁰⁸ a *march* – a törvénytövegben önállóan is előforduló *mar(a)ch*, vagyis (*értékes*) *ló* jelentésű¹⁰⁹ – kifejezés mellett.

A *horcrist*, vagyis a *szabad asszony vagy szűz erkölcstelen/parázna érintése* kifejezés mellett¹¹⁰ a törvénytövegben egyértelműen szerepel azon kitétel, hogy a megnevezést a bajorok használják. A szóösszetétel tagjai világos kapcsolatban állnak az ófelnémet *hór* és *huor* (vö. *Hure*),¹¹¹ valamint a *grift* (vö. *greifen*) szavakkal,¹¹² s ennek megfelelően kétségtávolan *erkölcstelen/parázna érintést/támadást* jelentenek.¹¹³

A *himilzorunga* kifejezés, amely a nő ruhájának térdén felüli – erkölcstelen szándékkal való – emelését (*indumentorum elevatio*) magyarázza,¹¹⁴ szó szerint *ruhatépést* jelent.¹¹⁵ A *himil* tag a *ruha* jelentésű, germán, valamint az angolszász *hama*, illetve a középelnémet *ham*, *heme* szavak segítségével érthető meg, azonban ehhez feltételeznünk kell egy *hem* alakot is, amelyből a *himil* egy *-ila suffixummal* levezethetővé válik. A *-zorunga* (illetve jó eséllyel eredetileg *-zoron*) tag az ófelnémet *zeran*, vagyis *tépni* igével kapcsolható össze,¹¹⁶ s ilyen módon megkaphatjuk a latin szöveget visszaadó germán *terminus technicus*.¹¹⁷

A *walcvurf* kifejezés a fejkendő letépésével áll összefüggésben,¹¹⁸ s a kifejezés második tagja, a *letépés* jelentésű *-vurf* nem is okoz további gondot.¹¹⁹ Az első tagot Kralik az ófelnémet *walcan* (*uualcan*) és az ebből származó, középelnémet *walkieren* szóval hozza összefüggésbe, ami nem jelent mást, mint (*haját*) *befonni*.¹²⁰ A *walken* igét Fick *görgetni*, *göngyölíteni*, *kerekké formázni* jelentéssel adja meg,¹²¹ ami a hajra vonatkoztatva *befonni*, *rendezni* értelemben nyer logikus kontextust. Rokon kifejezésként említhető a szintén a tekeréshez, csavaráshoz, fonáshoz kapcsolódó angolszász *gewealc* és a dán *valc* (vö. *Wulst*) szó, s ennek megfelelően az ófel-

¹⁰⁵ FICK 1890–1909. III. 39.

¹⁰⁶ LEX BAIUVARIORUM 4, 18. „*Si quis aliquem de aequo suo deposuerit, quod 'machfalli' vocant...*”

¹⁰⁷ EDICTUS ROTHARI 30.

¹⁰⁸ KRALIK 1913. 72.

¹⁰⁹ LEX BAIUVARIORUM 14, 11.

¹¹⁰ LEX BAIUVARIORUM 8, 3. „*Si quis propter libidinem liberae manum iniecerit aut virgini seu uxori alterius, quod Baiuvarii 'horcrist' vocant...*”

¹¹¹ GRAFF 1963. IV. 1010.

¹¹² GRAFF 1963. IV. 319.

¹¹³ BRUNNER 1887–1892. II. 563.

¹¹⁴ LEX BAIUVARIORUM 8, 4. „*Si indumenta super genuculos elevaverit, quod 'himilzorunga' vocant...*”

¹¹⁵ KRALIK 1913. 82.

¹¹⁶ GRAFF 1963. IV. 691.

¹¹⁷ BRUNNER 1887–1892. II. 563.

¹¹⁸ LEX BAIUVARIORUM 8, 5. „*Si autem discriminalia iecerit de capite, quod 'walcvurf' dicunt...*”

¹¹⁹ GRAFF 1963. I. 1041.

¹²⁰ KRALIK 1913. 123.

¹²¹ FICK 1890–1909. III. 402.

német *walc* (*uualc*) szó *hajfonatként*,¹²² a *walcvurf* pedig ennek *letépéseként*, illetve *erőszakkal történő szétzilálásaként* adható vissza.¹²³

A *wanclugi* szó – annak kifejezett említésével, hogy a bajorok nevezik így e tényállást – rosszhiszemű csalásként (*Wanklüge*) kerül elő a törvényszövegben, méghozzá azzal összefüggésben, ha valaki házasságra bírt rá egy szabad nőt, ám elbocsátotta.¹²⁴ A mérvadó kódexek ugyan a *wancstodal* szót hozzák e szöveghe-lyen, ám ez egyértelmű elírás eredménye, és az *emendatának* köszönhető az eredeti szöveg rekonstrukciója – noha a *wanc* tag azonos mindkét szó esetében –, hiszen kétségtelenül önálló *terminusszal* jelölte a jogalkotó e tényállást, és nem az *ellenséges szándékú megállítást*, *támadó körülmélt* jelentő *wancstoda*llal.¹²⁵ Az első tag, a *wanc* (*uunc*) az azonos ófelnémet illetve középfelnémet szóval, ami (mindenféle irányú) *mozgást*, vagyis átvitt értelemben *megbízhatatlanságot*, *állhatatlanságot*, *csalást* jelent.¹²⁶ A második (*-lugi*) tag szintén teljes egyértelműséggel magyarázható a *hazugság* jelentésű, ófelnémet *lugf* szóból,¹²⁷ vagyis ennek értelmében a szóössze-tétel jelentése *perfid hazugság*, *rosszhiszemű csalás*, ami kétségtelen tautológia. Természetesen nem zárhatjuk ki Kralik azon okfejtésének helyességét sem, amely-ben a kifejezés második tagja az *ünnepélyes ígéret* jelentésű, ófríz *loga* és a gót *liugan* szavakkal rokon, s így a *wanclugi* fordulat nem pusztán pleonazmus, hanem *hamis házassági ígéret*.¹²⁸

Az ellenséges szándékú megállítás (*feindliches Stellen*) *terminus technicus* a *wancstodal* kifejezés,¹²⁹ amelynek első tagja a fentebb kifejtettek alapján világosan értelmezhető. A szó második tagja szoros rokonságot mutat az ófelnémet *stadal* szóval, amely nem csupán *csűr*t, *istállót* jelent, hanem absztraktabb értelemben ma-gát az *állást*, a *megállítást*, az *álláspontot* is, akárcsak az angolszász *stael*. Így tehát a *wancstodal* mint tényállás nem más, mint az *üldözött erőszakos megállítása*, hogy ellenségei beérhessék, és megölhessék.¹³⁰

A *scof*, vagyis a *falak nélküli csűr* (illetve tárolásra szolgáló épület) megneve-zése kapcsán a törvényszöveg jelzi, hogy a kifejezés a bajorok körében használatos¹³¹ – a szó pedig egyértelműen összefüggésbe hozható a középfelnémet *scoff*,¹³² illetve a germán **scupa*, illetve **scuppa* szóval.¹³³ A *parch*, tehát a *gabonátároló* megnevezése mellett szintén szerepel az *appellant* állítmány,¹³⁴ azonban biztosra vehető hogy –

¹²² KRALIK 1913. 123.

¹²³ BRUNNER 1887–1892. II. 563.

¹²⁴ LEX BAIUVARIORUM 8, 17. „Si quis liberam feminam suaserit quasi ad coniugium et in via eam dimiserit, quod Baiuvarii 'wanclugi' vocant...”

¹²⁵ KRALIK 1913. 125.

¹²⁶ LEXER 1872–1878. III. 668.; GRAFF 1963. I. 691.

¹²⁷ GRAFF 1963. II. 136.

¹²⁸ KRALIK 1913. 126.

¹²⁹ LEX BAIUVARIORUM 4, 26. „Si quis liber a facie inimicorum suorum fugerit et alius per vim constare fecerit, aut se contra illum paraverit, interdum inimici illius coniunxerint et interfecerint, et iste nihil amplius fecerit vel comiserit, nec ipso tetigerit, quod 'wancstodal' dicunt...”

¹³⁰ KRALIK 1913. 127.

¹³¹ LEX BAIUVARIORUM 10, 2. „Si autem septa non fuerit, sed talis, quod Baiuvarii 'scof' dicunt, absque parietibus...”

¹³² LEXER 1872–1878. II. 826.

¹³³ FICK 1890–1909. III. 469.

¹³⁴ LEX BAIUVARIORUM 10, 2. „De illo granario, quod 'parch' appellant...”

Graff feltételezésével ellentétben¹³⁵ – nem áll kapcsolatban a középlatin *parricus* szóval, hanem a (a bajor népnyelvben gyakori) b–p hangeltolódás feltételezésével kell a szó eredetéhez közelebb jutnunk. A középfelnémetben találkozhatni a *barch*, *barg* és *berg* szavakkal a *fal nélküli csűr* értelemben, akárcsak a svájci nyelvhasználatban a *Bargen* és *Bärgen* kifejezésekkel, vagyis a *parc(h)* nem jelentett egyebet, mint *tárolóhelyiséget* (*Bergeraum*).¹³⁶ A *scopar* kifejezést szintén az *appellant* követi mint állítmány, tehát biztosak lehetünk benne, hogy bajor szóval van dolgunk,¹³⁷ amely szoros kapcsolatot mutat az ófelnémet *scobar*,¹³⁸ a középfelnémet *schober*¹³⁹ és az újfelnémet *Schober* szavakkal.¹⁴⁰

Figyelmet érdemel továbbá az *in unwan* kifejezés, amellyel a törvénytörvény számos helyén találkozhatni: három esetben a latin nyelvű tényállást egészíti ki – ezek közül egyszer *expressis verbis* megemlékezésre kerül, hogy a bajorok használják e kifejezést, kétszer pedig a bajorok említése nélkül –, egy esetben pedig e kifejezéshez fűz a törvénytörvény latin nyelvű magyarázatot. Az első szöveghelyen szabad embernek folyópartról vagy hídról történő vízbe taszításáról beszél a törvény, és jelzi, hogy ezt a bajorok *inunwannak* nevezik,¹⁴¹ a második és a harmadik helyen, amelyeken hiányzik – ugyanakkor a két paragrafussal korábbi említés okán odaértesítendő – annak említése, hogy bajor kifejezésről van szó, a törvény szabad embernek létráról való letaszítását,¹⁴² illetve mérgezett nyíllal való megölését szankcionálja.¹⁴³ A negyedik szöveghez a gyújtogatást és – a konkrét helyen az ezzel összefüggésben bekövetkezett haláleseteket – büntető részben található, és az *inunwan* szó szerepel önálló tényállásként, s nyer latin nyelvű magyarázatot.¹⁴⁴ A kifejezés nyelvilag a *vélemény*, *nézet*, *remény* jelentésű, ófelnémet *wân* (*uuânî*) szóval,¹⁴⁵ amelyhez *prae*fixumként *ur-* társulhat, s így kétségbeesést (*uruuânî*), illetve kétségbeesettet (*uruuânî*) jelent.¹⁴⁶ Az *un-* *prae*fixum a *Lex Baiuvariorum*tól eltekintve Otfridnél olvasható még,¹⁴⁷ ahol *váratlan*, *csalékony*, *csalódást okozó* eseményt jelöl. Ennek megfelelően helytállónak látszik a negyedikként idézett szöveghely magyarázata, miszerint az *unwan* szó a *desperatio vitae*, vagyis az *élet feletti kétségbeesés* – szabadabb fordításban: *életvesztély* – fogalommal adható vissza.¹⁴⁸

¹³⁵ GRAFF 1963. III. 348.

¹³⁶ KRALIK 1913. 96.

¹³⁷ LEX BAIUVARIORUM 10, 2. „*De minore vero, quod 'scopar' apellant...*”

¹³⁸ GRAFF 1963. VI. 411.

¹³⁹ LEXER 1872–1878. II. 765.

¹⁴⁰ KRALIK 1913. 98. sk.

¹⁴¹ LEX BAIUVARIORUM 4, 17. „*Si quis alium de ripa vel de ponte in aquam pinxerit, quod Baiuvarii 'inunwan' dicunt...*”

¹⁴² LEX BAIUVARIORUM 4, 19. „*Et si alicui scalam iniuste eiecerit vel quaecunque genera ascensui, et ille desuper fuerat relictus...*”

¹⁴³ LEX BAIUVARIORUM 4, 21. „*Si quis cum doxicata sagitta alicui sanguinem fuderit, cum XII solidis componat, eo quod 'inunwan' est...*”

¹⁴⁴ LEX BAIUVARIORUM 10, 4. „*'inunwan' quod dicunt, in desperationem vitae fecerit...*”

¹⁴⁵ GRAFF 1963. I. 857.

¹⁴⁶ GRAFF 1963. I. 859.

¹⁴⁷ OTFRID 5, 4, 20.

¹⁴⁸ GRIMM 1922. II. 187.; KRALIK 1913. 120. sk.; BAESECKE 1935. 18.

Konklúzió

A *Lex Baiuvariorum* germán kifejezéseinek nagyobb része ősi, roppant markáns szóösszetételként jelenik meg a szövegben egyrészt a latin szöveget magyarázóak, illetve egészítik ki, másrészt visszaadják a latin, rendszerint önálló mondatrészt képező tényállás-megjelöléseket egy-egy germán *terminus technicusszal*, harmadrészt önálló kifejezésként szerepelnek latin magyarázattal, vagy anélkül. Nem egy kifejezés nem nélkülözi a nyelvi humort sem, így például az értéktelen „fűpusztító”, az *angarnago*,¹⁴⁹ vagy a „harmaton járó” sánta, a *taudregil*.¹⁵⁰ A germán kifejezések eloszlása meglehetősen egyenetlen a szövegben: elsődlegesen a 2., a 4., a 8., a 10., a 12., a 14., a 19., a 21. és a 22., másodlagosan az 1., az 5., a 6., a 13., a 16. és a 20. *titulusban* találkozhatni ezekkel. A 15. és – alapvetően – a 16. *titulusból* hiányoznak a germán elemek, tekintve hogy ezen utóbbi kettő előképéül elsődlegesen a *Lex Wisigothorum* szolgált, amelyben nem olvashatunk germán *terminusokat*.¹⁵¹ Hasonlóképp nem találhatni számottevő germán elemet a 3., a 7., a 11. és a 18. *titulusban*, amelyeket utólagos betoldásokként is szoktak értékelni a törzsszövegbe – ám e problémakörre ehelyütt nincsen módunk kitérni, igen valószínű azonban, hogy a germán kifejezések hiánya nem lehet véletlen sem a szerző, sem a keletkezés ideje, helye és módja kérdésének szemszögéből. Érdemes ugyanakkor kiemelni, hogy – noha a 20., a 21. és a 22. *titulus* bővelkedik a germán szavakban – azok (az *untprunt*¹⁵² kifejezés kivételével) nem tényállási, hanem dologmegnevezések.¹⁵³ Az itt nem vizsgált, nem bajor eredetű germán kifejezések tekintetében összefoglalólag előre bocsátjuk, hogy számos átvételre került sor a *Lex Alamannorum*ból és a *Lex Salicá*ból.¹⁵⁴ Az *Edictus Rothari* és a *Lex Baiuvariorum* közti nyelvi kapcsolatot szintén számos szó esetében kimutatható, kérdés marad természetesen, hogy ezen egyezések és különbözőségek aránya mellett merre billenjük a mérleg: az átvétel, vagy a közös germán gyökerekből fakadó átfedések felé.

BIBLIOGRÁFIA

- BAESECKE 1935. = BAESECKE, GEORG: Die deutschen Worte der germanischen Gesetze. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 59 (1935) 1–101.
- BEYERLE 1926. = BEYERLE, KONRAD: *Lex Baiuvariorum. Lichtdruckwiedergabe der Ingolstädter Handschrift*. München, 1926.
- BRUNNER 1887–1892. = BRUNNER, HEINRICH: *Deutsche Rechtsgeschichte I–II*. Leipzig, 1887–1892.²
- CONVERSIO BAGOARIORUM ET CARANTANORUM = *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Hrsg. WOLFRAM, HERWIG. Wien, 1979.
- DIEZ 1969. = DIEZ, FRIEDRICH CHRISTIAN: *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*. Bonn, 1887.⁵ (Neudruck: Hildesheim, 1969.)

¹⁴⁹ LEX BAIUVARIORUM 14, 12.

¹⁵⁰ LEX BAIUVARIORUM 7, 24.

¹⁵¹ BAESECKE 1935. 21.

¹⁵² LEX BAIUVARIORUM 22, 10.

¹⁵³ Vö. BAESECKE 1935. 22.

¹⁵⁴ BAESECKE 1935. 23.

- DU CANGE 1883–1887. = DU CANGE, CHARLES DU FRESNE: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis I–X*. Niort, 1883–1887.
- ECKHARDT 1927. = ECKHARDT, KARL AUGUST: *Die Lex Baiuvariorum. Eine textkritische Studie*. Bresslau, 1927.
- EDICTUS ROTHARI = *Edictus ceteraque Langobardorum leges cum constitutionibus et pactis principum Beneventanorum ex maiore editione monumentis Germaniae inserta*. Ed. BLUHME, FRIEDRICH. Hannover, 1869. 1–73.
- FICK 1890–1909. = FICK, AUGUST: *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen I–III*. Göttingen, 1890–1909.
- GRAFF 1963. = GRAFF, EBERHARD GOTTLIEB: *Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der althochdeutschen Sprache I–VI*. Berlin, 1834–1842. (Neudruck: Hildesheim, 1963.)
- GRIMM 1922. = GRIMM, JACOB: *Deutsche Rechtsalterthümer I–II*. Leipzig, 1922.
- HEYNE 1899–1903. = HEYNE, MORITZ: *Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer I–III*. Leipzig, 1899–1903.
- KOTTJE 1986. = KOTTJE, RAYMUND: *Die Lex Baiuvariorum – das Recht der Baiern*. In: *Überlieferung und Geltung normativer Texte des frühen und hohen Mittelalters*. Hrsg. MORDEK, HUBERT. Sigmaringen, 1986. 9–23.
- KRALIK 1913. = KRALIK, DIETRICH VON: *Die deutschen Bestandteile der Lex Baiuvariorum*. Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde Band 38. Hannover, 1913.
- KRUSCH 1924. = KRUSCH, BRUNO: *Die Lex Bajuvariorum. Textgeschichte, Handschriftenkritik und Entstehung*. Berlin, 1924.
- LANDAU 2004. = LANDAU, PETER: *Die Lex Baiuvariorum: Entstehungszeit, Entstehungsort und Charakter von Bayerns ältester Rechts- und Geschichtsquelle*. München, 2004.
- LEX BAIUVARIORUM = *Lex Baiuvariorum*. Ed. MERKEL, JOHANNES. In: *Monumenta Germaniae Historica Legum. Tomus III*. Ed. PERTZ, GEORG FRIEDRICH. Hannoverae, 1863. 257–338.
- LEXER 1872–1878. = LEXER, MATTHIAS VON: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch I–III*. Stuttgart, 1872–1878.
- MERKEL 1858. = MERKEL, JOHANNES: *Das bairische Volksrecht*. Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 11 (1858) 533–687.
- MIKLOSICH 1886. = MIKLOSICH, FRANZ: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien, 1886.
- NÓTÁRI 2005. = NÓTÁRI TAMÁS: *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged, 2005.
- NÓTÁRI 2007. = NÓTÁRI TAMÁS: *A salzburgi historiográfia kezdetei*. Szeged, 2007.
- NÓTÁRI 2009. = NÓTÁRI TAMÁS: *Adalékok a Lex Baiuvariorum datálásához és lokalizálásához. Jogtörténeti Szemle 2009/1*. 19–26.
- NÓTÁRI 2010A = NÓTÁRI TAMÁS: *Bavarian Historiography in Early Medieval Salzburg*. Passau, 2010.
- NÓTÁRI 2010b = NÓTÁRI TAMÁS: *Marca és commarcanus a Lex Baiuvariorumban*. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6*. Szerk. G. TÓTH PÉTER–SZABÓ PÁL. Szeged, 2010. 161–167.
- NÓTÁRI 2011. = NÓTÁRI TAMÁS: *Lex Baiuvariorum – A bajorok törvénye*. Szeged, 2011.
- OTFRID = *Otfrids Evangelienbuch*. Hrsg. ERDMANN, OSKAR. Halle, 1882.
- PALANDER 1899. = PALANDER, HUGO: *Die althochdeutschen Tiernamen*. Darmstadt, 1899.
- SCHWINDT 1912. = SCHWIND, ERNST VON: *Kritische Studien zur Lex Baiuvariorum III*. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 37 (1912) 415–451.

SYNODUS DINGOLVINGENSIS = *Synodus Dingolvingensis*. Ed. MERKEL, JOHANNE. In: *Monumenta Germaniae Historica Legum. Tomus III.* Ed. PERTZ, GEORG FRIEDRICH. Hannoverae, 1863. 459–461.

SYNODUS NIUHUNGENSIS = *Synodus Niuhingensis*. Ed. MERKEL, JOHANNE. In: *Monumenta Germaniae Historica Legum. Tomus III.* Ed. PERTZ, GEORG FRIEDRICH. Hannoverae, 1863. 464–468.

Bayerischen Ausdrücke in der Lex Baiuvariorum

Die *Lex Baiuvariorum* ist eine der frühesten schriftlichen Quellen des selbständigen, von Karl dem Großen noch nicht annektierten bayerischen Herzogtums. Die engste Verwandtschaft weist sie mit der *Lex Alamannorum* auf, und somit gehört sie zu den sog. süddeutschen Volksrechten. In unserem Vortrag wird die *Lex Baiuvariorum* von folgenden Gesichtspunkten aus behandelt. Im vorliegenden Beitrag werden die germanischen Elemente der – von uns zwischen 737 und 743 datierten – *Lex Baiuvariorum* aus philologischer Hinsicht untersucht, um aus den so gewonnenen Ergebnissen rechtshistorische Schlüsse ziehen zu können. Zuerst werden die generellen Eigentümlichkeiten der germanischen Ausdrücke der *Lex Baiuvariorum* untersucht, hiernach wenden wir uns den *ex asse* bayerischen Wörtern zu. Eigennamen, d.h. die Namen der bayerischen Adelsgeschlechter, bzw. jene Ausdrücke die nicht nur in der bayerischen *lex* auftauchen, sondern sich sowohl in der *Lex Alamannorum*, als auch in den anderen germanischen Volksrechten auffinden lassen, werden hierbei nicht berücksichtigt. Aus den hier gewonnenen Ergebnissen versuchen wir einige rechtshistorische Konklusionen zu ziehen.

*Karó vagy bitófa?
A bizánci források jogi szóhasználatáról
Bulcsú kivégzése kapcsán**

„A történelemtől kell kérnie a jognak,
hogy aztán esetleges sikeres munka után
az eredményt visszaszolgáltassa a históriának.”

Hegedüs Géza (1935)

I.

Megesik, hogy igen tanulságos kapcsolatot létesíthetünk a jogtörténet és a bizantinológia között, különösen a klasszika-filológia eszközeinek segítségével. Jelen tanulmányunk ezt kívánja érzékeltetni.

Bulcsú kivégzésének európai, „nemzetközi” hírértéke volt. A nagyhatalmak jól értesültek róla, a korabeli források is fontosnak tartották megörökíteni. A nyugati, latin nyelvű források részletes beszámolóiból egyöntetű kép bontakozik ki: Bulcsút felakasztották. A kivégzésre Regensburgban került sor augusztus 15-én, a hercegi palotánál lévő téren (*dextra porta principalis*).¹ Ez a latin nyelvű, nyugati forrásainkból pontosan és egybehangzóan derül ki. Az írásos kútfőink számbavételét a hazai latin nyelvű feljegyzésekkel kezdjük.

Anonymus *Gesta Hungarorum*ának 55. fejezete szerint „*a bajorok és svábok elvetemült és álnok módon ejtették foglyul Lélt meg Bulcsút és az Inn-folyó mellett, akasztófán végeztek velük.*”² A gestairó az eseményt Konrád német király (911–918) uralkodásának 5. évére helyezte (916), holott az augsburgi csata 955-ben történt.³

Kézai Simon gestájában részletes portrét ad Bulcsúról is, akit Vérbulcsúnak (*Werbulchu*) is nevez.⁴ Kézai előzménnyel is szolgál a 955. évi kivégzés kegyetlen-

*Tanulmányom az OTKA K 81485 számú pályázat támogatásával készült. A képi forrásért köszönet illeti Kréneisz Gézát (Svédország) és Dr. Olajos Terézia professzorasszonyt, témavezetőmet.

¹ KRISTÓ 1985. 94.

² Ford.: VESZPRÉMY László, ANONYMUS 46. „*Lelu et Bulsuu capti sunt et iuxta fluvium Hin in patibulo suspensi occiduntur.*” SRH I. 109.

³ Ez abból eredhet, hogy közvetlen előzményként összefoglalta a jóval korábbi évek hadjáratainak rövid, évkönyvszerű említéseit és eseményeit, elsősorban a 915., 917., 937. évi katonai akciókat. Így például a Bulcsú kivégzésével kapcsolatban általa megemlített, Inn folyó melletti vesztes csatára 913-ban került sor. „*Ungarii partes Alamanniae vastaverunt, et iuxta In fluvium a Bawariis et Alamannis occisi sunt.*”

⁴ KÉZAI 105–106. A hetedik sereg vezére volt, akinek Zalában, a Balaton körül volt a szállásterülete. A szóbeli hagyomány szerint a nagyapját (*avus eius*) a németek „Krimhild csatájában” (*in praelio Crimildino*) megölték. (Krimhild Attila hun nagykirály özvegyének, Ildikónak volt a neve, akit a hagyomány szerint Csaba győzött le ebben a csatában.) Ezért „*a magyarok második visszatérésekor*” Bulcsú úgy állt bosszút, hogy sok németet nyáron megsütött (*plures Germanos assari fecit*), vérüket megitta (33.). SRH I. 167.

ségének indokára, megemlítve, hogy Abbach⁵ váránál legyőztek egy német felmentő sereget. „*Regensburg előtt zászlórúdba húzták és nyilaikkal borzalmas kegyetlenséggel áthyuggatták őket, miközben a polgárok elképedve állottak a városfalon.*” (39.)⁶ Mintegy „cél táblának” használták őket! Ez tulajdonképpen a steppei népek által alkalmazott lenyilazás, halálra nyilazás volt.⁷ Az augsburgi kudarc után Lél és Bulcsú hajóra szállt, hogy a Dunán lefelé ereszkedve Magyarországra meneküljön. „*Am Regensburgnál, átkelés közben elfogták és átküldték őket a császárnak, a császár pedig fölakasztásra ítélte, és Regensburgban a bitófán végeztette ki mindkettőjüket.*”⁸ Kézai szerint császári ítélkezés történt. Itt említi, hitetlenkedve, a Lehel kürtje epizódját is.⁹

A XIV. századi krónikakompozíció nem említi Bulcsú fogságba esésének körülményeit (60. caput), csupán a Lehel-kürt jelenetét. A krónika szerint „Konrád” császár felrötte a két vezérnek a keresztényekkel szembeni kegyetlenségét. Sőt, a császár felkínálta a kivégzés módját (sic!) is, amit a bizánci joggyakorlat – a római jogot követve – szintén tiltott. A *Basilika* LX. könyvéhez (LI. titulus) fűzött egyik értelmező *skholion* szerint ugyanis: „*Viszont az elítélteknek az előljárók nem engedhetik meg, hogy kiválasszák azt, milyen halálnemet akarnak.*”¹⁰ Lehel a válasza előtt inkább a kürtjét kérte. A választ nem tudjuk meg, csupán azt, hogy „*tüstént megköztözték és Regensburgban bitófára húzták őket.*”¹¹

A győztes fél, a németek forrásai is említik a kivégzést. A *Sankt Galleni Nagyobb Évkönyvek* a 955. évben: „*Ottó király a magyarokkal harcolt Szent Lőrinc ünnepén, az Úr segítségével legyőzte őket. Számuk százezer volt. Közülük sokakat elfogtak és királyukkal, a Pulszi-nak nevezettel együtt, és felakasztottak.*”¹²

⁵ A mai Bad Abbach közelében, Regensburgtól délnyugatra lévő híres vár.

⁶ Ford.: BOLLÓK János, KÉZAI 105. A magyarok nyílzáporral legyőzték a németeket és sokukat elfogtak. Értük hiába fizetettek a németek váltságdíjat, nem engedték el őket: „*et licet inaestimabilem pecuniam pro redemptione eorum tradidissent, ante Ratisponem in signum positi, sagittis crudelissime, civibus in muro stantibus et admirantibus, perforantur.*” SRH I. 169.

⁷ DEL BOSQUE 2002. 167. A latin szövegrészletben szereplő *in signum positi* azonban fordítható úgy is: „a rúdra felhúzottak”. Vagyis élve húzták fel őket a rudakra, így mi ezt nem karóba húzásnak értelmezzük.

⁸ Ford.: BOLLÓK János, KÉZAI 105–106. „*Qui quidem in transitu Ratisponae captivati caesari transmittuntur. Quos caesar iudicio suspendi condemnando Ratispoenae fecit occidi in patibulo.*” SRH I. 169.

⁹ Azonban valósnak tartja azt, hogy Lél és Bulcsú káromkodva és szitkozódva beszéltek a császárral. Amennyiben őket kivégzik, a magyaroknál lévő német foglyokat vagy örökös szolgaságra vetik, vagy kivégzik. A kivégzés módja felháborító lehetett, hiszen „a magyarok mihelyt meghallották, hogy a császár ily módon (sic!) végeztette ki őket, valamennyi német foglyot, asszonyokat és gyermekeket egyaránt, szám szerint körülbelül húszrezt lemészároltak”. (40.) KÉZAI 106.

¹⁰ Ford.: SZABÓ PÁL, Sch. e. VII. 850. „*ἄλλ' οὐδὲ ἀντιῶς τοῖς κρινόμενοις ἐπιτρέπειν οἱ ἀρχόντες δύνανται τὸ ἐπιλέγεσθαι ὃν βούλονται θάνατον.*” BASILIKA V. 856. Az átvett *Digesta*-szabály pedig: „*Proinde nec liberam mortis facultatem concedendi ius praesides habent.*” (ULPIANUS, D. 48. 19. 8. 1.) CIC 865.

¹¹ Ford.: BOLLÓK János, KÉPES KRÓNIKA 38. „*Detentique sunt sine mora et Ratispone patibulo suffocati.*” GOMBOS 613.

¹² Ford.: SZABÓ PÁL. „*Otto rex cum Agarenis pugnabat in festivitate s. Laurentii eosque Deo auxiliante devicit. Et erat numerus eorum 100 milia et multi illorum comprehensi sunt cum rege eorum nomine Pulszi, et suspensi sunt in patibulis.*” GOMBOS 199.; ANNALES SANGALLENSES MAIORES 955.

Regino Folytatója (Continuator Reginonis) a 955. évnél említi a magyarok felett aratott győzelmet a Lech-folyónál (*apud Lichum fluvium*), de a vezérek sorsáról, elfogásáról és kivégzéséről hallgat.¹³

A kortárs német Widukind *Szász történetében (Res gestae Saxonicae)* részletes beszámolót kapunk a csata lefolyásáról, de a kivégzés kapcsán nem nevezi meg a vezéreket. „A magyar nép három vezérét foglyul ejtették, Henrik herceg elé vették, s mint arra rászolgáltak, csúfos halállal büntették, bitófán végezték ugyanis.”¹⁴ Vagyis Lélt és Bulcsút nem Ottó császár, hanem Henrik bajor herceg ítélőszéke elé vitték és ő megszegyenítő/elrettető büntetésként választotta ezt a halálnemet.

Augsburg védője, a később szentté avatott Ulrik életrajzát Augsburgi Gerhard írta meg (*Gerhardi vita sancti Oudalrici episcopi*). Eszerint „nem sok napal azután foglyul ejtett királyaikat és főembereiket és sok más földijüket Regensburgba hurcoltatván népük nagy gyalázatára akasztófára húzták”.¹⁵

Johannes Turmair (1477–1534), humanista nevén Aventinus *Bajor Évkönyveiben (Annales Boiorum)* felsorolja a foglyul ejtett magyar vezérek nevét és a büntető eljárásról is több részletet tudunk meg, így kivégzésük helyszínét is. „Bulcsú király és az ő négy alvezére, Csaba, Lél, Sur és Taksony nem sokkal később fogságba esett, őket átadták a bajorok vezetőjének, Eberhardnak. Ő pedig a királyt és a négy herceget Henrik bajor herceghez Regensburgba küldte. Ahol a keleti kapu előtt, amely Magyarország felé néz, bitófára húzták és kötéllel megölték őket”.¹⁶

A kivégzések híre eljutott Keletre is. Bulcsú haláláról a bizánci források is megemlékeznek. Nem is csoda, hiszen Bizánc ellen is folytak már magyar katonai akciók. Bulcsú pedig járt Konstantinápolyban, sőt meg is keresztelkedett, ahogyan erről VII. (Bíborbanszületett) Konstantín (944–959) császár beszámolt. A *De Administrando Imperio (DAI)* 40. fejezetének vége szerint ugyanis Falicsi fejedelem idejében Termacsu/Tormás Bulcsúval érkezett a bizánci császári udvarba. „Tudnivaló, hogy Teveli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött el Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával”. Továbbá, hogy Bulcsú apja, Kali a karcha tisztségét viselte.¹⁷ Fontos, hogy Bulcsú kivégzéséről viszont már nem tudósít, mindez tehát már a *DAI* befejezése (kb. 952) után történt. 956-ban a császár gratulált I. Ottó német királynak, hogy keresztfiát és patrikioszát sikerült „póznára húzatnia”.¹⁸ 958-ban pedig követséget küldött Ottóhoz, és miután értesült az új erőviszonyokról, megtagadta a magyaroknak járó évi adót.¹⁹

¹³ CONTINUATOR REGINONIS. 955.

¹⁴ Ford.: ALMÁSI TIBOR, HKÍF 1995. 227. „Tres duces gentis Ungariae capti, ducique Heinricho praesentati, mala morte, ut digni erant, multati sunt; suspendio namque crepuerunt.” WIDUKIND III. 48.

¹⁵ Ford.: SEBŐK FERENC, HKÍF 1995. 238. „non post multos dies reges eorum et principes comprehensi et ad Radesponam perducti, in ignominiam gentis eorum, cum aliis multis eorum comprovincialibus eculleo suspenderentur.” GERHARD. VITA S. UDALRICI 12.

¹⁶ Ford.: SZABÓ PÁL. „Bultzko rex, et eius quatuor reguli: Schaba, Lelius, Sura, Toxus una cum paucis capti, traditi sunt Eberhardo Boiorum dynastae. Is regem et quatuor principes Hainrico duci Boiorum Reginoburgium misit. Ubi ante portam orientalem, quae Ungariam versus spectat, patibulo affixi, lacqueo necati sunt.” GOMBOS 354. (A vonatkozó rész nem szerepel a HKÍF kötetében.)

¹⁷ Ford.: MORAVCSIK Gyula, BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN 178–179.; ÁMTBF 49.; OLAJOS TERÉZIA jegyzetével l. még HKÍF 132–133.

¹⁸ BÓNA 2000. 63.

¹⁹ FODOR 2009. 80.

A bizánci források közül a kisázsiai Joannes Skylitzes történetíró 11. századi történeti műve, a *Σύνοψις ἱστοριῶν* viszont már bővebben tudósít az eseményekről. A szerző beszámol Bulcsú és Gyula konstantinápolyi látogatásáról, amely 948 táján történhetett.²⁰ „*De a türkök sem hagytak fel betöréseikkel, és szüntelenül pusztították a rómaiak területét, míg csak vezérük, Bulcsú, színleg a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén Konstantinos császár lett a keresztapja, és a patrikiosi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába.*”²¹ Skylitzés krónikájának illusztrált, 13. századi, ún. madridi kéziratában (*Codex Graecus Matritensis Ioannis Skylitzes*) még ábrázolták is Bulcsú megkeresztelkedését (alámerítkezés).²²

A magyarok nyugati presztízsvesztesét 955-ben, a bizánci udvarból is figyelemmel kísérték. Skylitzés Bulcsú kivégzését már feljegyezte a VII. Konstantín császárságáról szóló fejezetben (5. caput). „*Βουλοσουδης δε τας προς θεον συνθηκας ηθετηκως πολλακις συν παντι τῷ ἔθνει κατὰ Ρωμαίων ἐξήλασε. Τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ κατὰ Φράγγων ποιῆσαι διανοηθεὶς καὶ ἀλοῖς ἀνεσκολοπίσθη ὑπο’ Οὔτου τοῦ βασιλέως αὐτῶν.*”²³ A Kedrénos-féle szöveg hagyományban csupán a kivégeztető császár neve tér el.²⁴ Moravcsik Gyula a következőképpen fordította: „*Bulcsú azonban az Istennel kötött szövetséget megszegvén, sokszor egész népével a rómaiak ellen vonult. Amidőn ugyanezt forralta a frankok ellen is, fogságba került, és császáruk, Ottó karóba húzatta.*”²⁵

A karóba húzás kifejezés fordításnak van előzménye és legutóbbi kortárs folytatása is. 2010-ben megjelent Joannes Skylitzes munkájának első, teljes angol fordítása.²⁶ John Wortley szintén karóba húzásnak fordította a fenti igét. „*Boulosoudes, on the other hand, violated his contract with God and often invaded Roman land with all his people. He attempted to do likewise against the Franks but he was seized and impaled by Otto their emperor.*”²⁷

Bulcsú kivégzésére vonatkozó másik bizánci forrásunk, Johannes Zonaras 12. századi bizánci történetíró *Ἐπιτομή ἱστοριῶν* című műve, amely szintén beszámol Bulcsú „pénzbeszedő látogatásáról” a bizánci udvarban, de a kivégzés módját máshogyan írta le. „*Ὁ δὲ λοιπὸς τας προς Θεὸν συνθηκας ηθετηκως αὐθις κατὰ Ρωμαίων ὠπλίζετο, τοῦτο δὲ καὶ κατὰ Φράγγων ποιῆσαι ἐπιχειρήσας ἐάλω καὶ ἀνεσταύρωτο.*” Zonaras más igét használt ugyanarra a kivégzésre, ame-

²⁰ BRÉHIER 1997. 140.

²¹ Ford.: MORAVCSIK Gyula, ÁMTBF 85. „...*Βουλοσουδης ὁ τούτων ἀρχηγὸς τὴν τῶν Χριστιανῶν πίστις ἀσπάξεσθαι ὑποκριθεὶς κατεπλήθει τὴν Κωνσταντινου. Καὶ βαπτισθεὶς ὑπο τοῦ βασιλέως ἀναδεχέται Κωνσταντινου, τῇ τῶν πατρικίων ἀξίᾳ τιμηθεὶς καὶ πλείστων χρημάτων ὑπάρχας κύριος, ἐτ’ αὐθις οἰκαδε ὑποσπρένας.*” Továbbá: SKYLITZÉS 239.; KEDRÉNOS 62. Kedrénos – Skylitzést folytató és átvevő – átiratában ugyanez a szöveg található, latin fordítással. „*Bulosudes eorum princeps fidem se amplecti Christianam simulans C. polin venit, baptizatusque ibi a Constantino est exceptus, ab eoque patricii dignitate et magni donis ornatus ditatusque domum rediit.*”

²² KOSÁRY 1971. 28.

²³ SKYLITZÉS 239.; ÁMTBF 86.

²⁴ „ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ βασιλέως αὐτῶν” KEDRÉNOS 62.

²⁵ Ford.: MORAVCSIK Gyula, ÁMTBF 86.

²⁶ SKYLITZÉS, WORTLEY.

²⁷ SKYLITZÉS, WORTLEY 231.

lyet Moravcsik Gyula az alábbi módon ültetett át: „*a másik azonban az Istennel való szövetséget megszegvén, a rómaiak ellen fegyvert fogott. Amidőn ezt a frankok ellen is megkísérelte, foglyul esett és megfeszített.*”²⁸ Moravcsik nagy munkájának sajtó alá rendezői – megkísérelvén feloldani ezt az ellentmondást – azonban megjegyezték a Skylitzésnél használt *ανασκολοπίσθη* igével kapcsolatban, hogy az ott „*használt görög szó is jelenti – ritkán – ezt.*”²⁹ Vagyis a keresztre feszítést. Mindezzel már jelezték kétségüket a pontos jelentéseket illetően, és immáron három kivégzési módot is bevontak a két Bulcsú-szöveg hely lehetséges fordításai körébe.

II.

Azt, hogy Bulcsú vezért halálra ítéltése után végül is felakasztották, az előbb ismertetett nyugati források egybehangzó állítása támasztja alá. Akkor honnan ez a látszólagos terminológiai bizonytalanság a bizánci forrásokban? Talán a bizánci források említenek tévesen? Vagy pedig a bizánci források későbbi fordításából adódott, amelynek során az akasztás bizánci végrehajtásának módja volt az, ami jogtörténeti elemzés hiányában, félrevezethette fordítókat? Tanulmányunk ehhez kíván hozzászólni.

Arra, hogy bizánci források görögből latinra való fordításaiban a kivégzés módjának szóhasználata ingadozó, arra először a 19. században Mátyás Flórián figyelt fel *Történeti egyezések és tévedések* című munkájának rövid megjegyzésében.³⁰ Ő még a görög szövegek latin fordításából készült magyar fordítás pontatlanságára hívta fel a figyelmet, azzal érvelve, hogy a használt latin *palus* (karó) szó jelentése „nemcsak kihegyezett végű karó, hanem vastagabb faoszlop, amelyre embert is fel lehetett akasztani”. Tudjuk, hogy ha egy adott forrást minél több nyelvre az eredeti szöveg nélkül egymásból, egymás utáni fordítják, ez a hibalehetőség halmozódik (görög–latin–magyar).

Amióta a bizánci források korszerű magyar fordítása is a nagyközönség rendelkezésére áll, ez a jogi-terminológiai pontatlanság – ennek ellenére – máig tovább él. Érdemes tehát filológiai vizsgálattal kezdenünk és ezt más ókori görög és bizánci szövegekre is kiterjesztenünk. Nézzük meg a Skylitzés által használt *ανασκολοπιζω* és a Zonaras által használt *ανασταύρω* ige egyéb előfordulásait!

Való igaz, hogy az ókortól kezdve alkalmazott volt mind a karóba húzás, mind az akasztás, mint büntetési nem. Az asszír domborműveken is találkozunk felakasztott, vagy karóba húzott foglyok ábrázolásával. Az újasszír királyok írott szövegeiben főleg a karóba húzás szerepel. Szín-ahhé-eriba (Kr. e. 704–681) az ún. Taylor-prizma szövegében például a *Hatti* országa ellen indított háborúról szól. „*Amqarruna városban a vezetőket, az előkelőket, akik bűnt okoztak, megölvén, holttestüket a város körül oszlopokra aggattam.*”³¹ Assur-bán-apli (Kr. e. 668–631/627) király a neki tett hűségeskü megszegőit büntette ugyanígy az ún. Rassam-cylinder szövegében: „*ezeket a királyokat fogságba ejtették, lábukat és kezüket vasbilincsbe, vaskalodába verték... nagyot-kicsit egyaránt fegyverrel öldöstek le, a hulláikat osz-*

²⁸ Ford.: MORAVCSIK Gyula, ÁMTBF 100.

²⁹ ÁMTBF 86. 6. jz.

³⁰ MÁTYÁS 1896. 548. (Bulcsú vezér nyársra húzatása)

³¹ Ford.: KOMORÓCZY GÉZA, ÓKTCH 172.

lopokra aggatták.”³² Továbbá: „A meg nem hódolt Akkó város lakosságát lemészároltam, tetemüket oszlopokra függesztettem, a várost körülvettem (velük).”³³ Jól látjuk, hogy ezek a karóba húzások a már megölt holttestekre vonatkoztak.

A Bibliában sok helyen akasztás említésével találkozunk. Mindezek számunkra annyiban érdekesek, hogy a *Septuaginta* fordítói milyen kifejezéseket használtak az akasztásra, vagy a karóba húzásra a görög fordításaikban, például Eszter könyvében (Hámán és fiainak története).³⁴ Azonban ha megvizsgálunk más bibliai helyeket is (pl. 1 Mózes 40, 19–22.; 4 Mózes 25, 4.; 5 Mózes 21, 22–23.; 2 Sámuel 4, 12. és 21, 6.) a *Septuaginta* fordítói az akasztásra nem az *ἀνασκολοπίζω* igét használták, hanem a *κρεμάννυμι*, *κρεμάω* igéket. Így e szó pontosabb jelentésének megállapításában nem segítenek e szöveghelyek. Az *ἀνασταύρω* az Újszövetségben fordul elő, mert az a keresztre feszítést is jelölte.

Írott görög nyelvű forrásokban Hérodotosnál többször találkozunk a Skylitzés és Zonaras által használt *ἀνασκολοπίζω*, *ἀνασταύρω* kifejezésekkel, főleg perzsa példák kapcsán. Hérodotos szerint a perzsa nagykirály, I. Dareios (Kr. e. 522–486) Babilón városa elfoglalásakor „legalább háromezer vezető embert karóba húzatott.”³⁵ Az *ἀνασκολοπίζω* ige Muraközy Gyula általi fordításának bizonytalanságát jól mutatja, hogy ezt az igét a Hérodotoszt angolul tolmácsoló Rawlinson keresztre feszítésnek értelmezte.³⁶ A lábjegyzet ugyanott pedig következtetlenül a foglyok karóba húzásáról (*impaling*) beszél. Ez a szótárból való fordításnak azon „tipikus esete”, amikor választani kell a sok – esetleg egymásnak ellentmondó – jelentés közül.

A Zonaras által használt *ἀνασταύρω* ige a milétoszi türannosz, Histiaios kivégzésekor is feltűnik.³⁷ A 19. században Geréb József karóba húzásnak fordította.³⁸ Muraközy Gyula hasonlóan járt el.³⁹ Rawlinsonnál szintén karóba húzás szerepel.⁴⁰

³² Ford.: KOMORÓCZY GÉZA, ÓKTCH 199.

³³ Ford.: KOMORÓCZY GÉZA, ÓKTCH 212.

³⁴ Hámán magas tiszttségében Mardókeus és a zsidók kiirtását tervezte. (3. 6.) „Csináljanak ötven könyöknyi magas fát (ξύλον)”. Mardókeust akasszák (κρεμασθήτω) rá.” (5. 14.) Eszter könyve e bitófát még többször említi: „Ímé a fa (ξύλον) is, a melyet készített Hámán Mardókeusnak. ott áll Hámán házában, ötven könyöknyi magas.” (7. 9.) Az akasztás is említésre kerül: „Ímé Hámán házat Eszternek adtam és őt felakasztották (ἀντὸν ἐκρέμασα ἐπὶ ξύλου) a fára azért, mert a zsidókra bocsátotta kezét.” (8. 7.) A zsidók bosszúja elérte Hámán fiait is: „Hámán tíz fiát akasszák fel a fára (τοὺς δέκα υἱοὺς κρεμάσαι).” és Hámán tíz fiát felakasztották (κρεμάσαι).” (9. 13–14.) SZENT BIBLIA 517., 519., 520., 521., 522.; SEPTUAGINTA 956., 963., 966., 970.

³⁵ HÉRODOTOS, MURAKÖZY 260.; HÉRODOTI HISTORIAE 351. „τοῦτο δὲ ὁ Δαρείος τῶν ἀνδρῶν τοὺς κορυφαίους μάλιστα ἐς τρισχιλίους ἀνεσκολόπισε.” (III. 159)

³⁶ HÉRODOTOS, RAWLINSON 443. „He then chose out near three thousand of leading citizens, and caused them to be crucified.”

³⁷ HÉRODOTOS, GERÉB II. 250. „Ἀρταφρένης τε ὁ Σαρδίων ὑπαρχος καὶ ὁ λαβὼν Ἀρπαγος, ὡς ἀπίκετο ἀγόμενος ἐς Σάρδις, τὸ μὲν ἀντὶ τοῦ σώματος ἀντὶ ταύτης ἀνεσταύρωσαν, τὴν δὲ κεφαλὴν ταριχεύσαντες ἀνήγειραν παρὰ βασιλεῖα Δαρείων ἐς Σούσα.” (VI. 30.)

³⁸ HÉRODOTOS, GERÉB II. 250. „mikor Sardiszba hozták, Artaphrenes, a sardisi helytartó, és Harpagos, aki elfogta volt, testét ott helyben karóba húzta, fejét pedig bebalzsamozva Susába küldötték Dareios királyhoz.”

³⁹ HÉRODOTOS, MURAKÖZY 406. „miután Szardiszba szállították, karóba húztatják, s a fejét bebalzsamozva elküldik Szuszába Dareiosz királynak.”

Viszont véleményünk szerint inkább a keresztre feszítés jöhet szóba az ἀνασταύρω ige használatakor Sandókés királyi bíró megbüntetésekor (VII. 194.). Ám Muraközy fordításában ő az az elítélt: „*akit Dareios egyszer karóba akart húzni, mert megvesztegette igazságtalan ítéletet hozott. Már ott függött a karón, amikor... elengedte Sandókést.*”⁴¹ Ha ez valóban karóba húzás lenne, nem lehetne a végrehajtás stádiumában sértetlenül abbahagyni. Véleményünk szerint Geréb József így helyesen értelmezte: „*kit régebben Dareios király keresztre feszítettett... Amint így a kereszten függött, Dareios... szabadon bocsátotta.*”⁴²

Jogtörténeti szempontból a karóba húzások görög igével való megfeleltetése könnyebb eredeti perzsa források segítségével. Hiszen igazolhatóan a perzsa forrásokban maga I. Dareios (Dārayavauš) említi az általa büntetésül élőkre kiszabott karóba húzásokat a *behisztuni feliratán*⁴³ (egyéb testcsonkító büntetésekkel együtt), amelyet Harmatta János fordításaiban idézünk. Kr. e. 521-ben az ellene fellázadó Fravartiš-t (Fraortés) „*elfogták, hozzám vezették. Én neki mind az orrát, mind a fülét, mind a nyelvét levágattam, és egyik szemét kiszúrattam, udvaromban megkötözve tartottam... azután Hagmatānāban (Ekbatana) karóba húzattam őt. És az embereket, akik legfőbb hívei voltak, ezeket Hagmatānāban a várban felakasztattam.*”⁴⁴ Ugyanígy büntette meg a tőle elpártoló assagartai Ciçataxma-t (Tritantaichmés): „*neki én mind az orrát, mind a fülét levágattam, és egyik szemét kiszúrattam. Az egész hadi nép látta őt. Azután Arbīrāban (Arbela) őt karóba húzattam.*”⁴⁵ Továbbá Vahyazdāta-t, aki Bardiyanak, Kuruš fiának mondta magát, „*én ezt a Vahyazdātát és azokat az embereket, akik legfőbb hívei voltak... ott őket karóba húzattam.*”⁴⁶ Hasonlóképpen Arxa nevű, arminiai lázadót, aki magát Nabukudracarának mondotta Bābirušban (Babilón): „*ezt az Arxát és azokat az embereket, akik legfőbb hívei voltak, Bābirušban karóba húzták.*”⁴⁷ Az a perzsa joggyakorlatból jól megállapítható, hogy a perzsák inkább a karóba húzást alkalmazták, és főleg az árulás, esküszegés, uralkodóval szembeni lázadás eseteiben szabták ki.

Kérdésfelvetésünk indokoltságát jól mutatja a további Hérodotosz szöveghelyek vizsgálata. Először egy akasztásról. A Xerxész vezette perzsa háborúban a Thermopylai-szorosban nem mind a 300 spártai halt meg. Kevesen túléltek, így a Thesszaliába követként küldött Pantites is.⁴⁸ Aki –Geréb József szerint– „*midőn Spártába visszatérve, gyalázat érte, fölakasztotta magát.*”⁴⁹ Ugyanez a szöveghely Muraközy Gyula tolmácsolásában: „*Mikor azonban hazatért Spártába, nem tudta*

⁴⁰ HÉRODOTOS, RAWLINSON 349. „His body impaled at that place, while they embalmed his head and sent it up to Susa to the king.” (Megemlítvén, hogy ez a lázadók elleni perzsa szokásnak megfelelően történt. 3. jz.)

⁴¹ HÉRODOTOS, MURAKÖZY 527.

⁴² HÉRODOTOS, GERÉB III. 143. A vonatkozó rész: „*λαβὼν ἀνεσταύρωσε*”, HÉRODOTOS, GERÉB III. 142.

⁴³ Szövegkiadását I. THE BISITUN INSCRIPTIONS.

⁴⁴ Ford.: HARMATTA JÁNOS, ÓKTCH 315–316. (32. §. II. col.)

⁴⁵ Ford.: HARMATTA JÁNOS, ÓKTCH 316. (33. §. II. col.)

⁴⁶ Ford.: HARMATTA JÁNOS, ÓKTCH 317. (43. §. III. col.)

⁴⁷ Ford.: HARMATTA JÁNOS, ÓKTCH 319. (50. §. III. col.)

⁴⁸ HÉRODOTOS, GERÉB III. 166. „*νοστήσαντα δὲ τοῦτον εἰς Σπάρτην, ὡς ἡγάμωτο, ἀπαγχισθαι.*” (VII. 232.)

⁴⁹ HÉRODOTOS, GERÉB III. 167.

elviselni a megaláztatást, és felakasztotta magát." ⁵⁰ Rawlinson⁵¹ szintén akasztás-ként értelmezte. Az egybehangzó fordítások oka az, hogy itt nem a korábban tárgyalt két igénk, hanem egy harmadik szerepel. Az ἀπάγχω ige (=megfojt, felakasztja magát) mediális alakban mindhárom fordító számára egyöntetű fordítást hozott.

A Thermopylainál elesett spártai király, Leónidas holttestét a perzsák még utólag meggyalázták. A győztes plataiai csata után az aiginai Lampón győzködi a spártai hadvezért, Pausaniast, hogy Mardonioson bosszulja meg Leónidas halálát. Ez a szöveghely már jól példázza kérdésfelvetésünk indokoltságát, mert az ἀνασταύρω, ἀνασκοιοπίζω ige egyszerre fordul elő, nehéz munkát adva a fordítóknak.⁵² Geréb József se nem karóba húzásnak, se nem akasztásnak, hanem mindkét igét keresztre feszítésnek fordította.⁵³ Muraközy Gyula másként értelmezte Lampón szavait.⁵⁴ Az ἀνασταύρω igét a fej karóra tűzésének értette, az ἀνασκοιοπίζω-t karóba húzásnak fordította, megtartva a két ige közötti jelentésbeli bizonytalanságot. Épp ugyanúgy, ahogyan ez Moravcsik munkájának posztumusz kiadásában is megvan Skylitzés és Zonaras szövegében.

Hérodotos szöveghelyeiben ingadozó nyelvhasználatot tapasztalunk: úgy tűnik, hogy a karóba húzást, vagy a fej karóra való kitűzését értené mindkét ige jelentése alatt. Mintha az ἀνασταύρω egyik szinonimája lenne az ἀνασκοιοπίζω. Hiszen mindkettő valamilyen karóval végrehajtott büntetés, csupán ennek végrehajtási módja marad rejtve előlünk. Az eddigieket összegezve, részeredményként azonban megállapíthatjuk azt, hogy ha figyelembe vesszük az imént ismertetett behisztuni feliraton a perzsa joggyakorlatot, akkor ἀνεσταύρωσαν igét a görög forrásokban mi inkább karóba húzásnak fordítanánk.

A bizánci Skylitzés által használt ἀνασκοιοπίζω jelentése azonban továbbra sem dönthető el, további vizsgálatot igényel, amelyet ki kell terjesztenünk a bizánci görög szerzők műveire és szóhasználatukra.

Az *Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes*-ben, Priskos rhétor beszámolójában mindkét igére találunk példát. Priskos használja a Zonarasnál lévő igét (ἀνασταύρω), amikor a bizánciak a hozzájuk átszökött árulókat (vissza)adják a

⁵⁰ HÉRODOTOS, MURAKÖZY 540.

⁵¹ HÉRODOTOS, RAWLINSON 153. „He, they say, on his return to Sparta, found himself in such disesteem that he hanged himself.”

⁵² HÉRODOTOS, GERÉB III. 338. „Λεωνίδω γὰρ ἀποθανόντος ἐν Θερμοπύλῃσι Μαρδόνιος τε καὶ Χέρξης ἀποταμόντες τὴν κεφαλὴν ἀνεσταύρωσαν. ...Μαρδόνιον γὰρ ἀνασκοιοπίσας τεταμώπησεν ἐς πάρων τὸν σὸν Λεονίδην.” (IX. 78.)

⁵³ HÉRODOTOS, GERÉB III. 339. „Midőn Leonidas Thermopylainál meghalt, Mardonios és Xerxes rendeletéből lefejezték és keresztre feszítették...Mert, ha Mardonioszt keresztre feszítetted, nagybátyáért, Leonidasért is bosszút állsz.”

⁵⁴ HÉRODOTOS, MURAKÖZY 639. „Amikor Leónidasz Thermopylainál elesett, Mardoniosz és Xerxész levágatta a fejét és póznára tűzette...Mert ha karóba húzatod Mardoniosz holttestét, megbosszulod nagybátyád, Leónidasz halálát is.”

barbároknak (hunoknak), akik őket kivégzik.⁵⁵ A szöveget legutóbb kiadó és fordító Blockley fordításában ez – véleményünk szerint helyesen – karóba húzás.⁵⁶

Az *ἀνασκολοπίζω* igével activ aoristos participiumként találkozunk az Attila hun nagykirályhoz küldött követség leírásában. Attila ugyanis Vigilast a szószerzése miatt súlyosan megfenyegette, amitől csak a követi védettsége óvta meg.⁵⁷ Blockley fordítása hasonló, ez is karóba húzás, nem különbözteti meg a két igét, egyaránt karóba húzásnak értelmezte.⁵⁸ Szilágyi Sándor 19. századi magyar fordítása is hasonló.⁵⁹ Látjuk, hogy az *ἀνασκολοπίζω* igét karóba húzásnak fordította mind a magyar, mind az angol fordító. Azt csak megemlíti, hogy van itt egy állandósult irodalmi szófordulat, toposz is egyben. A felakasztott ember teste a madarak étke. Ez már az Ószövettségben is megjelent.⁶⁰ Sőt a középkor akasztófahumorú poétája, Villon is a felakasztott és nem a karóba húzott ember kiszolgáltatottságát látta ebben.⁶¹

A kérdés megoldásában olyan leírást, forrást kell keresnünk, amely nemcsak valamelyik igével megnevezi – mint az eddigiek –, hanem részletesebben leírja az ilyen büntetés végrehajtását! Ennek a feltételnek megfelelő szöveghelyet a bizánci történetírónál, Theophylaktos Simokattésnél találtunk. Így az *ἀνασκολοπίζω* igét használja, ezúttal praes. imperf. ind. medio-passivi alakban az eretneknek ítélt Paulinos kivégzésekor (I. 11. 21.). „ὁ μὲν οὖν Παυλῖνος ἀνασκολοπίζεται ξύλῳ στερρῷ τὴν πρὸς τὸ ἀναντες κεκηνηῖσι ἀκράρειαν, ἐνέρσει τε τοῦτου ἅμα τὸ φάρυγγι τοὺς ἐν τραχήλῳ σφονδύλους ἀπαγχονιζόμενος ἀπεπνίγεται...”⁶² „Paulinoszt tehát hozzákötözték egy kemény fakaróhoz, amely fenn a csúcsánál ketté volt hasítva; ehhez kötözve nyaki gerincsigolyáinál fogva akasztották fel és fojtották meg.”⁶³ Ez a szöveghelyünk már elég pontosan leírja a végrehajtási módját ennek a „karóba húzás”-nak, ami véleményünk szerint valójában akasztás. Így további fejtegetéseinket előlegezve kulcsszövegnek tekinthető!

⁵⁵ EXCERPTA 122.; BLOCKLEY 1983. 226. „ὁ δὲ παρὰ Ῥωμαίους καταφυγόντες ἐξεδόθησαν βαρβάροις... οὓς ἐν Καρσῷ φρουρίῳ Θρακίῳ παρεληφθέντες ἐσταύρωσαν δίκας αὐτοὺς πραττόμενοι τῆς φυγῆς.” (1.)

⁵⁶ BLOCKLEY 1983. 227. „Those who received them exacted the penalty for their flight by impaling them near to Carsum, a fortress in Thrace.”

⁵⁷ BLOCKLEY 1983. 254. (184–186.) „χαλεπήνας μᾶλλον καὶ αὐτῷ πλείστα λοιδορησάμενος μετὰ βοῆς ἔλεγεν ὡς αὐτὸν ἀνασκολοπίσας πρὸς βορὰν οἰωνοῖς ἐδεδώκεν αὐν...”

⁵⁸ BLOCKLEY 1983. 255. „Attila became even more angry and abused him violently, shouting that he would have impaled him and left him as food for the birds...”

⁵⁹ PRISKOS, SZILÁGYI 100. „még dühösebb lett, magából kikelve ordította, hogy karóba húzatná s madarak étkéül vetteté...”

⁶⁰ Az egyiptomi fáraó fő sütőmesterének álmát magyarázta meg József ekképpen: „Harmadnap múlva fejedet véteii a Faraó és fára akasztat fel téged, és a madarak leeszik rólad húsoadat.” 1. Mózes 40, 19. SZENT BIBLIA 517.

⁶¹ „Nem nyughatunk meg: járjuk a táncot, // inogva, lengve, mint harang a lábon, //eltűrve, hogy minden szél megcibáljon, // s madár-hadak képiünk ragyásra verjék.” Epitaphium, melyet Villon szerzett magának és társainak, midőn akasztásukat várták. (ford.: Mészöly Dezső) VILLON 129.

⁶² THEOPHYLAKTOS 62. (8–11.)

⁶³ Ford.: OLAJOS TERÉZIA. (Ezúton köszönöm meg Olajos Teréziának, hogy megkeresésemre a vonatkozó rész fordítását rendelkezésemre bocsátotta.)

Bár Theophylaktos később szintén használja ugyanezt az igét, de csupán megnevezi a kivégzést.⁶⁴ Olajos Terézia készülő fordításában, itt még karóba húzás szerepel, megtartva a fentiekben ismertetett ambivalenciát.⁶⁵

Ezek után kötelezően adódik feladatunk, hogy vizsgáljuk meg a Bulcsú-szöveghelyet tartalmazó bizánci Skylitzés munkájában lévő *ἀνασκολοπίζω* ige egyéb előfordulásait is, amelyekről már magyar fordítás nem készült. II. (Hebegő) Mihály császárról (820–829) szóló fejezetben a képtisztelet védelmezőjeként fellépő Szláv Tamás felkelésekor (15.):⁶⁶ „Mi így fordítjuk: „a Szíriába menekülteket a vidék katonai kormányzója elfogta és felhúzatta”. Wortley fordításában ugyanez karóba húzás.⁶⁷

III. (Részeges) Mihály császárról (842–867) szóló rész azért fontos számunkra, mert mindkét kivégzési móddal találkozunk (8.). A kiskorú uralkodó mellett anyja, Theodóra ugyanis a manicheusok üldözése során válogatott büntetési és kivégzési módokat alkalmazott, Skylitzés pedig a bizánci büntetés-végrehajtási terminológiánknak gazdag fogalmi tárházát mutat be. Többek között az akasztást. „A parancsot végrehajtva nem mértékkal, hanem kegyetlenül egyeseket (bitó) fára akasztottak, másokat kardélre hánytak, a többieket meg a gaztettek más változatos ötleteivel és a büntetések mindenféle módjával. Körülbelül tízezer embert öltek meg és a vagyonukat az állam elkobozta.”⁶⁸ Itt az akasztásra nem a jól ismert *ἀνασκολοπίζω* igét használta a szerző! De nincs a felsorolásban a karóba húzás igéje sem. Wortley fordításában is akasztást említ.⁶⁹ Ugyanezen fejezet következő mondatában viszont már feltűnik az *ἀνασκολοπίζω* igénk. Ugyanis, amikor Theodotos Melissénos, Anatolikon thema stratégosa megtudta, hogy apját is megbüntették. „Ez, megtudva, hogy saját apját is [oszlopra] felhúzták és azt vélvén, hogy a történetek túlon túl veszélyesek, elűzött, ötezer hasonlóan hívő társával Amerhez,

⁶⁴ THEOPHYLACTOS, BONNAE 260. „ἐξ ἐπαινοῦ δὲ ὁ Πρίσκος τοὺς φρουράρχους ἀνεσκολοπίζε, καὶ δὴ καὶ πινος τοῦ ὀπλιτικοῦ πικρῶς ἐμαστίνωσεν.” Az ebben közölt latin fordításban is ugyanaz: „mane Priscus custodiae praefectos palis suffixit, et de quosdam de exercitu dirum in modum flagellavit.” (VI. 9. 15.)

⁶⁵ „Az őrparancsnokokat Priszkosz hajnalban karóba húzatta, s a legénységből is egyeseket kegyetlenül megkorbácsoltatott.” (ford. OLAJOS TERÉZIA)

⁶⁶ SKYLITZÉS 41. „καὶ φεύγοντες πρὸς Συρίαν ὑπὸ τῶν τὰς ἀκρας διεπόντων στρατηγῶν κατασχεθέντες ἀνεσκολοπίσθησαν.” (ford. SZABÓ PÁL)

⁶⁷ SKYLITZÉS, WORTLEY 44. „They fled to Syria but the governors of the frontier region arrested and impaled them.”

⁶⁸ Ford.: SZABÓ PÁL, SKYLITZÉS 92. „μὴ μετρίως, ἀλλ' ἀγρίως τῷ ἐπιτάγματι χρώμενοι τοὺς μὲν ξύλῳ ἀνήρτων, τοὺς δὲ ξίφει παρεδίδοσαν, ἄλλους δὲ ἄλλαις κακῶν ἰδέαις παρέπεμπον καὶ ποικίλοις καὶ παντοδαποῖς κολάσεων τρόποις ὥσει δέκα μυριάδας ἀνδρῶν ἀπώλεσαν καὶ τὰς ὑπάρξεις αὐτῶν ἐδημοσίευσαν.”

⁶⁹ SKYLITZÉS, WORTLEY 92–93. „Some (of the Manichees) they hung on gallows, some they put to the sword, while others were despatched with various kinds of afflictions and diverse and multiform methods of torture, until ten times ten thousand men had been destroyed, their possessions appropriated by the state.”

Meliténé emírtjéhez menekült”.⁷⁰ Wortley – immár önmagához következetesen – ismét karóba húzásnak fordította *ἀνασκολοπίζω* igét.⁷¹

I. Basileios császár (867–886) fejezetében szintén feltűnik e kifejezés (32.). Harminc elfogott szaracént a Hippodromba küldtek, majd a Peloponnésosra, végül pedig kivégezték őket: „*harminc szaracént –mint katonaszökevényt– felhúztak és nagy félelem lett úrrá az egész római hajóhad szerte*”.⁷² Wortleynél ismét karóba húzásként szerepel a kifejezés.⁷³

VI. (Bölcs) Leó császár (886–912) fia, VII. (Bíborbanszületett) Konstantín császár gyermekkoráról szóló fejezetben is találunk példát (2.). A patricius Aigidés esett áldozatául e büntetésnek: „*Aigidés patrikiost, aki vitézségéről volt híres, és vele együtt más ismert hadvezéreket, Khrysopolisban, a Damalé-től egészen a Leukationnak nevezett helyig (mind) felhúzták*”.⁷⁴ Wortley fordításában ugyanezen kivégzések ismételen karóba húzások.⁷⁵

A császárról már uralkodóként (*autokratór*) szóló részben (5.) a magyarok kapcsán Bulcsú/Boulosoudés kivégzéséről szóló mondat következik, melyet fentebb már ismertettünk.⁷⁶ Wortley – rendszeresen és következetesen – karóba húzásnak fordította ezt is. „*He attempted to do likewise against the Frank but he was seized and impaled by Otto their emperor*.”⁷⁷

Viszont ami megdöntheti Wortley fordítói gyakorlatát az az, hogy e kivégzésről mi Skylitzés krónikájának illusztrált, 13. századi, ún. madridi kéziratában a 135. folio recto-ján (*Codex Graecus Matritensis Ioannis Skylitzes*) egy képi ábrázolást találunk, amelyen egyáltalán nem karóba húzás látható (135 Rb *miniatura*). A miniátor még a jelenet szereplőjének, Bulcsúnak nevét is melléírta (1. kép).⁷⁸

II. Basileios (975–1025) és VIII. Konstantinos császár (1025–1028) fejezetében több példát találunk a szövegben, egyúttal képi ábrázolással is, amellyel némileg már pontosíthatjuk e büntetésvégrehajtási fogalmak jogi jelentését. Elsőként Delphinás lázadása során. II. Basileios császár Bardas Phókas felkelése idején Bardas hadvezérét, Kalokyros Delphinás-t büntette meg. Skylitzés erre vonatkozó szöveghelye (17.): „*Ezt a Delphinast bitófára akasztatta, ugyanazon a helyen, ahol a sátrát felállította, Phókas testvérét, a vak Niképhorost őrizetbe vette,*

⁷⁰ Ford.: SZABÓ PÁL, SKYLITZÉS 92. „*οὕτως τὸν ἐαυτοῦ πατέρα ἀνεσκολοπίσθαι μαθὼν καὶ πέρα δεινοῦ τὸ πραχθὲν ἡγησάμενος, φυγὰς μετὰ καὶ ἐτέρων ὁμοπίστων πεντακισχιλίων πρὸς Ἀμερα παραγίγνεται τὸν τῆς Μελιτηνῆς ἀμπαῖν.*”

⁷¹ SKYLITZÉS, WORTLEY 93. „*When he heard that they had impaled his own father, he was outraged by this atrocity beyond sufferance and deserted to Amer, the emir of Melitene.*”

⁷² Ford.: SZABÓ PÁL, SKYLITZÉS 155. „*ἀνασκολοπίσθησαν οἱ τριάκοντα Σαρακηνοί, ὥς δῆθεν οἱ λειποτάκται. καὶ φόβος ἐγένετο μέγας εἰς πάντα τὸν Ῥωμαικὸν στόλον.*”

⁷³ SKYLITZÉS, WORTLEY 149. „*the thirty of Saracens were impaled as though they were the deserters and a great fear was instilled in the entire Roman fleet.*”

⁷⁴ Ford.: SZABÓ PÁL, SKYLITZÉS 199–200. „*τὸν δὲ πατρίκιον Αἰγίδην, τὸν ἐπ’ ἀνδρείᾳ περιβόητον, καὶ τινας σὺν αὐτῷ στρατηγοὺς οὐκ ἀσήμους, ἀπὸ τῆς ἐν Χρυσόπολει δαμάλεως καὶ μέχρι τοῦ τόπου τοῦ λεγομένου Λευκατίου ἀνεσκολόπισαν.*”

⁷⁵ SKYLITZÉS, WORTLEY 194. „*The patrician Aigides, famous for his courage, and other by no means undistinguished commanders were impaled along the way from the (statue of the) heifer in Chrysopolis all the way to what we call the Leukalion.*”

⁷⁶ SKYLITZÉS 239.

⁷⁷ SKYLITZÉS, WORTLEY 231.

⁷⁸ БОЖКОВ 1971. 89.

1. kép: A Codex Graecus Matritensis Ioannis Skylitzes krónika miniatúrája Bulcsú kivégzéséről (135 Rb, Kréneisz Géza jóvoltából, ill. БОЖКОВ 1971.)

2. kép: A Codex Graecus Matritensis Ioannis Skylitzes krónika miniatúrája Dalphinás kivégzéséről (182 Ra, БОЖКОВ 1971.)

Atzūpotheodórost pedig Abūdōsban felhúztatta”.⁷⁹ Csakhogy itt más igével nevezik meg az akasztást (ἐπι ξύλου κρεμᾶ). Wortley így az első esetben akasztást fordít, majd pedig újra karóba húzást.⁸⁰ A madridi Skylitzés-krónikában Delphinás büntetésének a végrehajtását is ábrázolták a 182. folio recto-ján. Jól látható, hogy itt sem karóba húzásról volt szó, hanem valójában a karóra való felakasztásról, karóra húzásról (2. kép). Sőt, az akasztást fejjel lefelé hajtották végre úgy, hogy az elítéltet a lábánál fogva húzták fel a karóra (182 Ra.)!⁸¹ Ugyanebben a fejezetben Draxanos harmadszori menekülése kapcsán ismét találkozunk az ἀνασκολοπιζω igével (28.): „miután két gyermeket nemzett, a harmadik szökésekor is elfogták, és felhúzták”.⁸² Wortley karóba húzást említ.⁸³

IV. (Paphlagóniai) Mihály császár (1034–1041) fejezetében (8.) szintén feltűnik e büntetés említése. Ötszáz szicíliai, afrikai foglyot vezettek élve a császár elé. A többiek sorsa pedig a halálbüntetés volt: „A többieket mindet felhúzták a tengerparton Atramütiostól Strobilosig”.⁸⁴ Wortley fordítása szerint tömeges karóba húzás történt.”⁸⁵

III.

Az ἀνασκολοπιζω ige igen széles jelentéskörrel bírt. Az idézett Skylitzés szövegrészekben mi is óvatosan „[oszlopra] felhúz” értelemben fordítottuk, hiszen mindenképpen benne rejlik a σκόλωσ (karó, cölöp) szó. Kezdetben igeként nem használatos. Ha megvizsgáljuk e szó korai előfordulásait, jól mutatják ezt a nyelvi állapotot az Ilias XVIII. énekének sorai (176–177.):⁸⁶ „mert készleti lelke: karóra / tűzni a drága fejét, lemetélvén gyenge nyakáról.”⁸⁷ Homérosnál a főnévhez még egy jelentést konkretizáló ige, a πήγνυμι, ἀναπήγνυμι aktív aoristos infinitivusa kapcsolódott. Ehhez járult az ἀνα prefixum, egy tmésist alkotva a hexameterben. A fej karóra való feltűzését, rátűzését jelentve. A σκόλωσ további előfordulásai sem a kivégzésre, hanem a katonai tábornok körülvéő oszlopsorra vonatkoznak, az énekekben többször visszatérő hexametert alkotva (Ilias VIII. 343., XV.

⁷⁹ Ford.: SZABÓ PÁL, SKYLITZÉS 336. „τὸ μὲν οὖν Δελφινᾶν ἐπὶ ξύλου κρεμᾶ κατ’ ἐκεῖνον τὸν τόπον, ἐνθαπερ εἶχε τὴν σκηπὴν πεπηγμένην, τὸν δὲ ἀδελφὸν τοῦ Φωκᾶ Νικηφόρον τὸν τυφλὸν φρουρᾷ παραδίδωσι, [ἀνασκολοπιζει δὲ καὶ τὸν Ἀτzyποθεόδωρον κατὰ τὴν Ἀβυδὸν.]”

⁸⁰ SKYLITZÉS, WORTLEY 319. „Kalokyros Delphinás...when he refused to obey...he hung Delphinás on gallows at the very spot, where he had pitched his tent and sent Phokas’ brother, Nikephoros the Blind, to prison. He also impaled Atzypotheodoros at Abydos.”

⁸¹ БОЖКОВ 1971.

⁸² Ford.: SZABÓ PÁL, SKYLITZÉS 345. „τέκνα δύο ποιήσας τὸ τρίτον ἀπέδρα, καὶ συλληφθεὶς ἀνεσκολοπίσθη.”

⁸³ SKYLITZÉS, WORTLEY 327. „This time, however, he was not only arrested but impaled.”

⁸⁴ Ford.: SZABÓ PÁL, SKYLITZÉS 398. „οἱ δὲ λοιποὶ πάντες ἀνεσκολοπίσθησαν ἐν τῇ παραλίᾳ ἀπὸ Ἀτραμυτίου καὶ μέχρι Στροβίλιου.”

⁸⁵ SKYLITZÉS, WORTLEY 375. „all the rest were impaled along the coastline from Adramytion to Strobiles.”

⁸⁶ „κεφαλὴν δὲ ἐ θυμὸς ἀνωγέ’ πῆσαι ἀνὰ σκολόπεσσιν ταμὸνθ’ ἀπαλῆς ἀπὸ δειρῆς.” CAPELLE 1968. 519.; DIMITRAKOS XIII. 6576.

⁸⁷ Amikor Hektór a megölt Patroklos holttestét még meggyalázná. ILIAS, DEVECSERI 308.; Lásd még: ÓGMN 840.

1.).⁸⁸ A Zonaras-i ἀνασταύρω igében benne rejlő σταυρός (cölöp, karó, kereszt-rúddal erősített cölöp) szó pedig az Iliasban inkább építészeti alkotóelemként használatos (Ilias XXIV. 453.).⁸⁹

Összegezve eddigi forrásaink nyújtotta adatainkat, Hérodotosnál a két ige között ingadozó nyelvhasználatot tapasztalunk és inkább az Iliasbeli jelentéssel mutathatunk ki hasonlóságot. Túlnyomórészt perzsa alkalmazásait írta le, amelyek karóba húzásnak, a fej karóra tűzésének tűnnek (Muraközy Gyula). Láttuk, hogy Skylitzésnél kifejezetten azonosítható esetben a felsoroltak közül két alkalommal fordul elő az akasztás. A manicheusok büntetése kapcsán és Delphinás esetében. Ezekben az esetekben más igeeket használt a szerző, így pontosításunk szempontjából ezúttal irreleváns. A Septuaginta nyelvhasználatát már ismertettük.

Ami mégis lehetővé teszi a jelentés megállapítását az Theophylaktos Simokattés pontosító leírása. Ha ehhez hozzávesszük a 135. folio recto miniatúráját, Bulcsú kivégzésének képi ábrázolását a madridi kódexben, ezek révén már az ἀνασκοποῖζω ige jelentését azonosíthatjuk az akasztással.

Első megközelítésünkben az ἀνασκοποῖζω ige általánosságban tehát mindenféle karóval kapcsolatos, karó általi kivégzést jelentett. Ebből a szempontból a kulcsszövegünk a már idézett Theophylaktos Simokattés szöveghely, amelyben az ἀνασκοποῖζω ige egyértelműen hozzá van kapcsolva a „karó” kifejezéshez és amelynek további leírása egyértelműsíti számunkra, hogy itt karóra húzásról, tehát felakasztásról van szó, nem pedig karóba húzásról: Παυλῖνος ἀνασκοποῖζεται ξύλῳ στερρῷ (I. 11. 21.). A görög ξύλον szó is egyaránt jelent karót, hasábfát, akasztófát, de keresztfát is.⁹⁰ Így egy kemény (στερρός) fakaróra lett felhúзва. A bonni corpus edíciójában közölt latin fordítás ezt követi: „Paulinos in palum seu stipitem robostrum tollitur, cuius summa pars diffissa hiabat. in eum hiatum collo inserto strangulatus expirat, sic ille vitam impiam finivit”⁹¹ A latin szövegben is árulkodó az in praepositio accusativusos használata, az in + ablativus helyett (in palum, és nem in palo!). A készülő fordításában Olajos Terézia jól érzékeltette ezt a bizonytalanságot, majd a mondatot már az akasztás leírásaként folytatta: „Paulinoszt tehát hozzákötözték egy kemény fakaróhoz, amely fenn a csúcsánál ketté volt hasítva; ehhez kötözve nyaki gerinccsigolyáinál fogva akasztották fel és fojtották meg.”

Theophylaktos akasztás-leírása azért is becses értékű, mert Skylitzésnél az előbb említett két akasztás esetében szerepel ugyan a „karó”, de más igékkel: ξύλῳ ἀνήρων, vagy a Δελφινῶν ἐπὶ ξύλου κρεμᾶ eseteiben tehát az ἀναρτάω, vagy a κρεμάννυμι, κρεμάω igékkel.⁹²

⁸⁸ „ἀντάρ ἐπεὶ διὰ τε σκόλοπας καὶ τὰ φρον ἔβησαν.” CAPELLE 1968. 519. „ἀπῴρτεκ már a karókon, az árkon” ILIAS, DEVECSERI 131, 243.

⁸⁹ CAPELLE 1968. 522. „ἀμφὶ δὲ οἱ μεγάλην αὐλὴν ποίησαν ἀνακτὶ σταυροῖσιν πυκνιοῖσι.” „udvart készíttetek uruknak sűrű cölöppel.” ILIAS, DEVECSERI 408.

⁹⁰ ÓGMN 710.

⁹¹ THEOPHYLACTOS, BONNAE 1834. 57–58.

⁹² ÓGMN 78, 604.

Az akasztással ugyan nem, de a zsémbes isteni feleség, Héra Zeusz általi „felfüggesztésével” találkozunk az *Ilias* XV. énekében (18.).⁹³ Hasonló eredményre jutunk, ha a *Septuaginta* görög szóhasználatát vizsgáljuk meg. Ugyanígy a bizánci *menologiumok* mártírhálál-leírásaiban is bár találtunk példát, de nem a keresett igénkkel. Így például Diocletianus császársága alatt Eusebios mártíromságának leírásában: „*A szent Eusebios pedig két oszlop között, fejjel lefelé volt felakasztva*”.⁹⁴

Péter apostolról is tudjuk az apokrif iratokból, hogy saját kívánsága szerint fejjel lefelé feszítették keresztre.⁹⁵ Érdekes kivétel Eusebios Egyháztörténetében, hogy Péter apostol keresztre feszítésére a szerző az *ἀνασκολοπίζω* igét használja, vagyis „*Rómában lévén, a fejénél fogva felhúzatott*”.⁹⁶ Ha ez valóban keresztre feszítés és nem a Delphinus esetéhez hasonló akasztás, akkor ez azért is érdekes, mert az Újszövetségben a keresztre feszítésre nem ez az ige, hanem az *σταυρώω*, *ἀνασταυρώω* igék használatosak.⁹⁷ Így a fent említett *menologiumban* is hasonló a szóhasználat. Például Szent Nestor keresztre feszítésének leírásában Decius császársága alatt: „*προσηλύνται σταυρῶν*”, vagy Simon apostol Britanniában történt keresztre feszítésekor „*τῷ σταυρῷ προσπαγεῖς*”.⁹⁸

A görögség teljes szókincsét felölelő Dimitrakos-szótár elsődlegesen az *ἀνασκολοπίζω* igére a *hozzáköltözést* (*προσ-κολλῶ*), és nem a rá- vagy beleszúrás jelentéseket adja: „hozzákapcsol, hozzáragaszt az oszlophoz, karóhoz”.⁹⁹ További jelentéssel utal az *ἀνασταυρῶ* igére, amelynek jelentései „oszlopra rászegez, oszlopra, karóra felnyársal, átdöf, hozzászegez, szegre felakaszt”, végül utal csak az *ἀνασκολοπίζω* igére (I. 455.).¹⁰⁰

Említettük, hogy Theophylaktos pontosan le is írja ezt a „karót”, vagy inkább akasztófát. A karóra vonatkozóan az oxfordi bizánci szótárban találunk némi többletinformációra. Azonban ez nem az 'akasztás', hanem a Podskalsky és Carr által írt 'keresztre feszítés' (*crucifixion*) címszónál (*σταυρωσις*) szerepel. Ennek során egy villa alakú, kétágú karóra (*φοῦρκα*) felakasztják a kereszt szárát.¹⁰¹ Ez pedig megegyezik a Theophylaktos-féle leírással. A 'kivégzés' (*execution*) címszónál Kazhdan csak a keresztre feszítést említi.¹⁰² A *bizánci akasztás* és végrehajtása

⁹³ „οὐ μὲν ὅτε τ' ἐκρέμω ὑπόθεν, ἐκ δὲ ποδοῖσιν ἄκμονος ἦκα δύω...σὺ δὲν αἰθερὶ καὶ νεφέλῃσιν ἐκρέμω.” CAPELLE 1968. 343. „Vagy nem is emlékszel, mint függesztettelek én föl, / két üllőt lábadra verettem... a lég magasában, felhőkön függtél.” ILIAS, DEVECSERI 243.

⁹⁴ Ford.: SZABÓ PÁL, *MENOLOGII GRAECORUM* 271. „Ο δὲ ἄγιος Εὐσέβιος, μέσον δύο στόλων, κατὰ κεφαλῆς κρεμαθεῖς”.

⁹⁵ „Csak arra kérlek benneteket, bakók, fejjel lefelé feszítsetek fel, ne másként.” APOKRIF (Péter, 37.) 76.

⁹⁶ Ford.: SZABÓ PÁL. „ἐν Ρωμῇ γενόμενος, ἀνεσκολοπίσθη κατὰ κεφαλῆς.” EUSEBIUS (Lib. III. 1.) 216.

⁹⁷ UGMSZ 55, 879. Egy példa, amikor Pilátus a tömeget kérdezi: „Τι οὖν ποιήσω Τησοῦν τὸν λεγόμενον Χριστόν; λέγουσιν πάντες Σταυρωθήτω.” (Mt. 27, 22.) ÚSZ 82.

⁹⁸ *MENOLOGII GRAECORUM* 329, 448.

⁹⁹ DIMITRAKOS I. 452. „προσκολλῶ ἐπὶ σκολοπος, ἐπὶ ξύλου, ἀνασταυρίζω, παλουκῶν”. Az utóbbi pedig a latin *pallum* szó átvételéből képzett ige.

¹⁰⁰ DIMITRAKOS I. 455. „καρφῶν ἐπὶ σταυροῦ, ἐπὶ πασσάλου, προσπασσαλεύω, ἀνασκολοπίζω”.

¹⁰¹ ODB 555.

¹⁰² ODB 768.

nem kapott önálló szócikket, pedig látjuk, hogy végrehajtását a szövegekből rekonstruálni igen nehéz feladat és sok félreértésre ad alkalmat.

Arról ugyanis már nem esik szó, hogy a kétágú karót (*φοῦρκα*) a keresztre való feszítésen túlmenően más kivégzési módnál ugyanúgy lehetett használni és nem kimondottan az áldozaton való áthúzásra, mint azt fordítóink többsége gondolta. Fenti példáinkban a Skylitzést fordító Wortley sorra karóba húzásnak fordította az *ἀνασκολομιζω* kifejezéseket. Nyelvi-filológiai elemzéssel ugyanis nem lehet teljesen megállapítani a jelentéskülönbséget.

IV.

Ezért szükségesek még a jogi érveink. Alapvetően elmondható, hogy a karóra és a karóba húzás között nagy – és nem csupán nyelvi! – különbség van, habár mindkettőben a karónak, a bitófának nagy szerepe volt. Mindkettő a halálbüntetés formája. Amíg az akasztás (*suspendium*, *poena patibuli*) a halálbüntetés alapvető fajtája, addig a karóba húzás (*impalatio*) a minősített halálbüntetés között szerepelt a középkorban.¹⁰³

Vizsgáljuk meg mindkettő végrehajtását. A karóba húzás két végrehajtási módja közül az egyik az, amikor az áldozat a földbe ásott, kihegyezett végű oszlopba ültették, verték. A másik módja pedig az, amikor először az áldozatot a lábainál fogva húzták a karóra, majd ezután állították fel a bitófát.¹⁰⁴ Ezt villás elágazású karóval végrehajtani lehetetlen. Azonban ez a kivégzés lassú halált eredményezett, körülményes végrehajtásával éppen az elhúzódó agónia volt a célja.¹⁰⁵

A karóba húzás a középkori magyar jogban is ismert volt, például II. András király a Gertrud királynét meggyilkoló Péter ispánt húzatta karóba.¹⁰⁶ Erről kevés – a végrehajtását is leíró – forrást ismerünk, de az alábbira felhívjuk a figyelmet.¹⁰⁷ Werbőczy István *Tripartitum*ában a büntetési nemek kapcsán megemlíti, hogy „a tolvajok bitóval, a rablók karóba húzással vagy kerékbe töréssel, a többiek pedig pallossal, tudniillik vétkök mértéke szerint, lakolnak és fenyítetnek.”¹⁰⁸

Az akasztás a karóba húzással ellentétben igen gyors halált eredményező, gyorsan végrehajtható kivégzés.¹⁰⁹ Több változata közül azonban olyan is volt, amellyel éppen – a tömeg kívánsága szerint – elhúzhatták az áldozat megfojtását. A leggyakoribb a *függesztéses akasztás*. Az elítélt vagy maga ment fel, hogy a lelógó kötelet a nyakába akasszák, vagy felemelték odáig és azután lelökték.

¹⁰³ BÉLI 2009. 168.

¹⁰⁴ BÉLI 2009. 168.; MEZEY 2006.

¹⁰⁵ DEL BOSQUE 2002. 129–130.

¹⁰⁶ ZSOLDOS 2009. 21.

¹⁰⁷ Egy német évkönyv, az *Annales Marbacenses* beszámolt a kiszabott büntetésről is, az 1213. évnél: „Unus autem interfectorum, quidam comes nomine Petrus, a rege Ungarie postea comprehensus dicitur, et palo per ventrem transfixo, in ultionem necatus. Similiter alii diversis penis extincti fuerunt.” ANNALES MARBACENSES 1213. „Továbbá egy a gyilkosok közül, egy bizonyos Péter nevű ispán a király által utóbb bűnösnek találtatott, és a hason át karón átszúrattott, megtorlasképpen megöletett. Hasonlóan mások is különböző fajta büntetésekkel megölettek.” (ford. SZABÓ PÁL)

¹⁰⁸ Ford.: CSIKY KÁLMÁN, „fures scilicet patibulo, praedones vero palo vel rota, caeteri autem gladio, iuxta scilicet eorum demerita, sunt feriendi, atque puniendi.” (I. 15.) HK 87.

¹⁰⁹ DEL BOSQUE 2002. 133.

Azonban az akasztást végre lehetett hajtani a *karóra, bitófára való felhúzás-sal*. Ezt az alábbi módon rekonstruálhatjuk. Az áldozat nem ment fel a hurokig, hanem azt még a földön a nyakába akasztották, a karóhoz hozzákötötték. Ezután a speciális villa-alakú bitófán átvetett kötéllel az ellentétes oldalon a hóhérsegédek felhúzták, már ekkor megkezdve az agóniát és a fojtást. Az akasztás a kötélfűzéseknek erősségétől függően gyorsítható-lassítható lehetett. Ezt a módszert – láthatóan – Bizáncban alkalmazták. Jól mutatják az akasztás bizánci ábrázolásai, így Bulcsú kivégzésének bizánci ábrázolásán is. A miniatúrán azt is látjuk, hogy Bulcsút lemez-telenítve és hátratekert kezeinél fogva a karóhoz is hozzákötötték (1. kép).

A speciális villa alakú bitófára használt *φούρκα* szó azonban nem görög szó, hanem latin, a római jogból átvett fogalom!¹¹⁰ Jelentését nézve kétágú villa (*furca*, -ae, f.), ami akasztófa-ként is használható. A Finály-szótár meg is adja az ilyen jelentését is: „Egy bizonyos villaalakú akasztófa, amelyre a halálraítelt rabszolgákat és útonállókat akasztották.”¹¹¹ A Dimitrakos-szótár szerint is latin eredetű, és *villás-, elágazó karó, oszlop, cövek, akasztófa*.¹¹² A kifejezés már Plutarkhosznál is feltűnik.¹¹³ A madridi kódex ábrázolásán viszont jól látszik ez a kétágú oszlop, amint Bulcsút, kötéllel felhúzza rá, felakasztották! Ez nyilvánvalóan elkerülhette a fordító(k) figyelmét, annak ellenére, hogy Skylitzés itt az *ανασκολοπιζω* igét használja!

Az akasztással kapcsolatban azonban a bizánci jogforrásokban az *ανασκολοπιζω* ige nem szerepel, viszont találkozunk a *φούρκα*-ból képzett *φουρκίζω* igével! Amit – lévén a bitófa elágazó villa – karóba húzásnak aligha lehet fordítani. Így mi az *ágásra húzás, akasztás* kifejezéseket javasoljuk.

Fenti következtetésünket igazolja az is, hogy a bizánci jog az akasztás büntetését hasonló esetekben rendelte el, mint amilyenekért Bulcsút ítélték el német földön. Ha Bulcsút a hatályos bizánci jog szerint ítélték volna el, akkor is felakasztották volna. A bizánci jogban Bulcsú kivégzése előtt a 8. században (726, 741) alkotott *Eklogé* volt hatályban, amely egyébként a halálbüntetések helyett a különböző testcsonkító, testfenyítő büntetéseket vezetett be. A halálbüntetés kegyetlen végrehajtási formáit eltörölte (keresztre feszítés, állatviadal, élve eltemetés, stb).¹¹⁴ Az *Eklogé* 17. címének büntető rendelkezéseiben az akasztással/ágásra húzással csupán egyetlen esetben találkozunk (17. 50.): „*Aki, rabol, lesben áll és embert öl, ahol elfogják, (azon a helyen) ágásra húzzák*”.¹¹⁵

Később a római jog anyagát feldolgozó *Basilika* már dogmatikailag is rendszerezte a büntetéseket. A főbenjáró ítélet fogalmába három esetet sorol, követve a *Digesta* felsorolását: „*Főbenjáró ítélet az, amely halállal vagy szolgaság-*

¹¹⁰ Az ÓGMN-ben hiába keressük.

¹¹¹ FINÁLY 838.

¹¹² DIMITRAKOS XV. 7689. „*πᾶσσαλος διχαλωτος, δοκός ἐν σχηματι ἢ σταυρον, ἀγχονη, κρεμάλλα*.”

¹¹³ „*ὁ γὰρ οἱ Ἕλληνες ὑποστάτην καὶ στηριγμα...τοῦτο Ῥωμαῖοι φούρκαν ὀνομάζουσι*.” (Coriolanus 24.) „*mert amit a görögök támasztéknak vagy villának hívnak, azt a rómaiak furcának nevezik*.” PLUTARKHOS 436. Itt egy római rabszolga büntetéséről volt szó, a hátán kellett ezt a kocsirudat alátámasztó fát viselnie és vele végigvonulnia.

¹¹⁴ KOMÁROMI 2005. 32–39.; a megvakítással kapcsolatban: SZABÓ 2011.

¹¹⁵ Ford.: SZABÓ PÁL. ECLOGA 51. „*ὁ ληδτεῦων καὶ ἐνεδρα ποιῶν καὶ φονεῦων, ἐν ᾧ κρατεῖται τόπῳ φουρκίζεται*.”

büntetéssel vagy polgárjog vesztéssel jár”.¹¹⁶ A *Basilika* átvételéből csak a száműzés maradt ki, egyébként a büntetési fajtákról pedig megjegyzi: „A büntetések közül pedig egyesek halállal járnak, mások szolgasággal, polgárjog-vesztéssel, megint mások testi fenyítéssel, azaz korbácsütéssel vagy megkötözéssel/bilincessel. Vagy becstelenség büntetésével, vagy méltóságvesztéssel, vagy valamilyen fajta tiltásokkal. Egyedül csak karddal, nem más eszközzel, és nem méreggel kell a kivégzést végrehajtani.”.¹¹⁷ Ez utóbbi megszorítás – amit a *Basilika* is átvett – a *Digesta*ban eredetileg arra vonatkozott, ha valakit eleve kard általi kivégzésre ítélték. Ez ugyanis nem helyettesíthető semmilyen alternatív végrehajtási móddal. A *Digesta*, illetve – ennek nyomán – az ehhez hozzáfűzött bizánci értelmező *skholion* felsorolta a kivégzési módokat, amelyek közt már helyet kapott a kötél általi kivégzés is, de nincs közöttük a karóba húzás.¹¹⁸ „Kétélű bárdal, dárdával, bottal/buzogánnyal, kötéllel és más módon.”¹¹⁹ De egyúttal az is feltűnik, hogy a *Digesta* és a *Basilika* nyelvhasználatának még külön sajátossága, hogy az akasztás megjelöléséhez nem a bitófát nevezi meg, hanem csak a kötelet, egyéb módokat is sejtetve.

Bulcsú idejében a 10. századi bizánci *Procheiros nomos* (907) volt hatályban, amelynek büntetései között viszont már az *akasztás/ágásra húzás* két esetben szerepel a büntetésekről szóló 39. címben (*De poenis*). A 16. szakasza szerint: „A hírhedt rablókat azon a helyen, ahol bűnöztek, ágásra húzzák.”¹²⁰

A 17. szakasz szerint az árulók hasonlóan bűnhődnek: „Azokat, akik az ellenséghez menekülnek át, és a mi tervünket elárulják, ágásra húzzák vagy megégesék.”¹²¹

E bizánci jogszabályok az akasztásra a latinból/római jogból átvett *φουρκίζω* igét használták, nem pedig az *ἀνασκολοπίζω* igét. Viszont az is megállapítható, hogy a bizánci krónikaírók nem – így Skylitzés sem – a jogszabályban lévő *latin* eredetű jogi megnevezést alkalmazták, hanem sokkal régebbi és archaikusabb, valamint irodalmibb görög igével nevezték meg e kivégzési formákat. Ezt még

¹¹⁶ Ford.: SZABÓ PÁL. *BASILIKA* V. 853. (LX. LI. 2.) „Κεφαλικὴ καταδίκη ἐστὶν ἡ θάνατον, ἡ ὑπεύθυνον τιμωρίας ἡ πολιτείας ἐκπτώσις ἐπάγουσα.” Az átvett *Digesta*-szabály: „*Rei capitalis damnatum sic accipere debemus, ex qua causa damnato vel mors vel etiam civitatis amissio vel servitus contingit.*” (ULPIANUS, D. 48. 19. 2. 1.) CIC 864.

¹¹⁷ Ford.: SZABÓ PÁL. *BASILIKA* V. 856. (LX. LI. 6. 3.) „Τῶν ποινῶν αἱ μὲν θάνατον ἐπάγουσιν, αἱ δὲ δουλείαν, αἱ δὲ πολιτείας ἐκπτώσιν, αἱ δὲ ἐξορίαν, αἱ δὲ σωφρονισμὸν εἰς σῶμα. Τοντέστι πληγὰς ἡ δεσμά. Ἡ ζημίαν συν ἀτιμίᾳ ἡ στέρησιν ἀξίας ἡ τιнос πράγματος κώλυσιν. Μόνῳ δὲ ξίφει, καὶ οὐχ ἑτέρῳ ὀργάνῳ, οὕτε φαρμάκῳ δεῖ φονεῦειν.” A *Digesta* felsorolása és csoportosítása: „*sunt poenae, quae aut vitam adimant aut servitutem iniungant aut civitatem auferant aut exilium aut coercionem corporis contineant: veluti fustium, admonitio: flagellorum, castigatio: vinculorum, verberatio.*” (ULPIANUS, D. 48. 19. 6. 2.) CIC 865.

¹¹⁸ *BASILIKA* V. 856. „Πελέκει, ἀκοντίῳ, ῥοπάλῳ, βρόχῳ, ἡ ἑτέρῳ τρόπῳ.”

¹¹⁹ Sch. d. VII. 850., ford.: SZABÓ PÁL. Az alapul szolgáló *Digesta*-szabály: „*sed animadverti gladio oportet, non securi vel telo vel fusti vel laqueo vel quo alio modo.*” (ULPIANUS, D. 48. 19. 8. 1.) CIC 865.

¹²⁰ P. 39. 16., ford.: SZABÓ PÁL, *PROKHEIROS* 236. „οἱ ἐπίσημοι λησταὶ ἐν τοῖς τοποῖς ἐν οἷς ἐπιημέλησαν, φουρκίζονται.” A latin fordítás hasonló: „*Famosi latrones in locis, ubi deliquerunt, in furcam aguntur.*”

¹²¹ P. 39. 17., ford.: SZABÓ PÁL, *PROKHEIROS* 236–237. „οἱ πρὸς τοῖς πολεμίοις ἀντομολοῦντες καὶ ημετέρας βουλὰς ἐπαγγέλοντες εἰς φοῦρκαν ἀναρῶνται ἡ καίονται.” A latin fordítása: „*Qui ad hostes transfugiunt et nostra consilia deferunt in furcam tolluntur aut cremantur.*”

helyenként megőrizte a *Basilika*¹²² is, amely a büntetőjogról és keresetekről szóló terjedelmes LX. könyvében a kifüggesztett dolgokra pl. a *κρεμάννυμι* igét használja (4. 1. 8–9.).

Azt is látjuk, hogy Skylitzés latin fordításában még megvolt a karóra vonatkozó helyes értelmezés. A *Patrologia Graeca* Cedrenos–Skylitzés kiadásában: „*Bulosudes autem pactis quae cum Deo inierat rescissis, saepe cum omnibus suis in Romanos expeditionem suscepit. Quod idem contra Francos tentans captus est et ab eorum rege Joanne in palum suffixus est.*”¹²³ Egybehangzóan a fent ismertetett nyugati forrásokkal, nem karóba húzás, hanem karóra (fel)húzás, felakasztás. Ezt támasztja alá a Skylitzés krónikaábrázolás is.

Visszatérve a Bulcsú-szöveghegye, Moravcsik Gyula munkájának poszthumusz kiadott fordításában már nem ez szerepel. Mindezen indokok figyelembevételével tehát javasoljuk a fenti Skylitzés szövegrészlet magyar fordításának módosítását: „...fogságba került, és császáruk, Ottó karóra húzatta [vagy „ágasra húzatta”, esetleg „felakasztatta”]. Ugyanez vonatkozik az *ἀνασκολοπίζω* ige további előfordulásaira is.

Végezetül Zonaras szövegének Moravcsik-féle fordításában Bulcsú keresztre feszítése szerepel. Ennek latin fordítása is így értelmezte: „*idemque contra Francos facere aggressus, captus est et in crucem actus.*”¹²⁴ A fordítás szövegén nem kell változtatunk. Itt azonban véleményünk szerint – egyetértve az oxfordi bizánci szótárral – figyelembe kell vennünk a villa-alakú bitófa multifunkcionális alkalmazhatóságát, amely egyaránt használható nem csak a keresztre feszítésre, hanem az akasztásra is. A Római Birodalomban ugyan I. (Nagy) Constantinus császár megszüntette a keresztre feszítés (*in crucem agere*) gyakorlatát, azonban a hasonló villás bitófa használata folytán ugyanez az elnevezés az akasztásnál továbbra is fennmaradt.¹²⁵ Ebben az értelemben Zonaras sem tévedett, amikor valamilyen oszloppal végrehajtott büntetést írt le, és választotta a korábbi irodalmi minták alapján az *ἀνασκολοπιζω* helyett a rokon értelmű igeiként kezelt *ἀναστανω* igét.

Mindezekre a bizánci forrásgyűjtemény egy jövőbeli, újabb edíciójában, a magyar fordítás közzététele során, illetve a lábjegyzet apparátusban kellene megfelelően utalni.

Ezáltal pedig feloldhatjuk a nyugati források és a jól értesült bizánci források közötti látszólagos ellentmondást, és reményeink szerint egy lábjegyzettel hozzájárulunk Olajos Terézia készülő Theophylaktos-fordításához is.

BIBLIOGRÁFIA

ÁMBTF = Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegejtötte, ford., jegyz. MORAVCSIK GYULA. Sajtó alá rendezte RITOÓK ZSIGMOND–KAPITÁNYFV ISTVÁN. Budapest, 1988.

¹²² BASILIKA V. 326.

¹²³ KEDRÉDOS 61–62.

¹²⁴ GOMBOS 1357.

¹²⁵ MÁTYÁS 1896. 548.

- ANNALES MARBACENSES = Annales Marbacenses. Ed. WILMANS, ROGERUS. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. Tomus XVII. Annales aevi Suevici*. Ed. PERTZ, GEORGIUS HENRICUS. Hannoverae, 1861. 142–180.
- ANNALES SANGALLENSES MAIORES = Annales Sangallenses Maiores. Ed. ARX, ILDEFONSUS. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. Tomus I. Annales et Chronica aevi Carolini*. Ed. PERTZ, GEORGIUS HENRICUS. Hannoverae, 1826. 72–85.
- ANONYMUS = ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei*. Ford. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest, 1999.
- APOKRIF = *Az apostolok csodálatos cselekedetei. Apokrif iratok*. Ford. ADAMIK TAMÁS–BOLYKI JÁNOS–KAPITÁNYFfy ISTVÁN–PESTHY MONIKA–SZEPESSY TIBOR–TÓTH KLÁRA. Budapest, 1996.
- BASILIKA = *Basilicorum libri LX. Tom. V. (Lib. XLIX–LX.)* Adiecit HEIMBACH, D. CAROLUS GUILIELMUS ERNESTUS. Lipsiae, 1850.
- BÉLI 2009. = BÉLI Gábor: *Magyar jogtörténet*. Budapest–Pécs, 2009.²
- BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN = BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN: *A birodalom kormányzása*. Ford. MORAVCSIK GYULA. OLAJOS TERÉZIA bevezető tanulmányával. Budapest, 2003.²
- BLOCKLEY 1983. = *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. II. Text, translation and historiographical notes* BLOCKLEY, ROBERT C. Liverpool, 1983.
- BÓNA 2000. = BÓNA ISTVÁN: *A magyarok a 9–10. században*. Budapest, 2000.
- ВОЖКОВ 1971. = ВОЖКОВ, АТАНАС: *Минуатюури от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица*. София, 1971.
- BRÉHIER 1997. = BRÉHIER, LOUIS: *Bizánc tündöklése és hanyatlása I*. Budapest, 1997.
- CAPELLE 1968. = *Vollständiges Wörterbuch über die Gediche des Homeros und der Homeriden*. Bearbeitet VON CAPELLE, CARL. Darmstadt, 1968.
- CIC = *Corpus Iuris Civilis I*. Recognovit KRUEGER, PAULUS–MOMMSEN, THEODORUS. Berolini, 1928.
- CONTINUATOR REGINONIS = Continuator Reginonis Trevirensis. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. Tomus I. Annales et Chronica aevi Carolini*. Ed. PERTZ, GEORGIUS HENRICUS. Hannoverae, 1826. 613–629.
- DEL BOSQUE 2002. = DEL BOSQUE, TORRENTE: *Kínzások és kivégzések története*. Ford. HATVANI TAMÁS–GÉCZI ZOLTÁN. Budapest 2002.
- DIMITRAKOS = *Mega Lexikon holés és hellénikés glossés*. Ed. DIMITRAKOS, DÉMÉTRIOS B. Athén, 1953–
- ECLOGA = *Collectio iuris graeco-romani. Ecloga Leonis et Constantini, Epanagoge Basilii Leonis et Alexandri*. Ed. ZACHARIAE, CAROLUS EDUARDUS. Lipsiae, 1852.
- EUSEBIUS = EUSEBIUS: *Historia ecclesiastica. Patrologiae cursus completus. Series Graeca XX*. Ed. MIGNE, JACQUES-PAUL. Parisiis, 1857.
- EXCERPTA = *Excerpta de legationibus I*. Ed. DE BOOR, CAROLUS. Berolini, 1903.
- FINÁLY = FINÁLY HENRIK: *A latin nyelv szótára*. Budapest, 2002.²
- FODOR 2009. = FODOR ISTVÁN: *Őstörténet és honfoglalás. Magyarország története I*. Budapest, 2009.
- GERHARD. VITA S. UDALRICI = Gerhardi vita S. Oudalrici episcopi Augustani. Ed. WAITZ, GEORGIUS. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. Tomus IV. Annales, chronica et historiae aevi Carolini et Saxonici*. Ed. PERTZ, GEORGIUS HENRICUS. Hannoverae, 1841. 377–428.
- GOMBOS = *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III*. Coll. GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS. Budapestini, 1937–1938.
- HERODOTI HISTORIAE = *Herodoti historiae I*. Ed. HAIM, B. ROSÉN. Leipzig, 1987.

- HÉRODOTOS, GERÉB = *Hérodotosz történeti könyvei görögül és magyarul*. Ford., bev., jegyz. GERÉB JÓZSEF. Második kötet, IV–VI. könyv. Budapest, 1893.; III. kötet, VII–IX. könyv. Budapest, 1893.
- HÉRODOTOS, MURAKÖZY = *HÉRODOTOSZ: A görög–perzsa háború*. Ford. MURAKÖZY GYULA. Budapest, 2004.
- HÉRODOTOS, RAWLINSON = RAWLINSON, GEORGE: *History of Herodotos II*. London, 1862.
- HK = WERBÓCZY ISTVÁN: *Tripartitum, a dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Ford. CSIKY KÁLMÁN, Budapest, 1990.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995.
- ILIAS, DEVECSERI = HOMÉROSZ: *Íliász*. Ford. DEVECSERI GÁBOR. Budapest, 1957.
- KEDRÉNOS = *Georgii Cedreni compendium historiarum*. Tomus posterior. Patrologiae cursus completus. Series Graeca CXXII. Ed. MIGNE, JACQUES-PAUL. Parisiis, 1894.
- KÉPES KRÓNKA = *Képes Krónika*. Ford. BOLLÓK JÁNOS. Budapest, 2004.
- KÉZAI = KÉZAI SIMON: *A magyarok cselekedetei*. Ford. BOLLÓK JÁNOS. Budapest, 1999.
- KOMÁROMI 2005. = KOMÁROMI LÁSZLÓ: A bizánci hatás kérdése a középkori magyar büntetőjogban. *Jogtörténeti Szemle* 2005/4. 32–39.
- KOSÁRY 1971. = *Magyarország története képekben*. Szerk. KOSÁRY DOMOKOS. Budapest, 1971.
- KRISTÓ 1985. = KRISTÓ GYULA: *Az augsburgi csata*. Sorsdöntő történelmi napok 8. Budapest, 1985.
- MÁTYÁS 1896. = MÁTYÁS FLÓRIÁN: *Történeti egyezések és tévedések*. Budapest, 1896.
- MENOLOGII GRAECORUM = *Menologii Graecorum*. Patrologiae cursus completus. Series Graeca CXVII. Ed. MIGNE, JACQUES-PAUL. Parisiis, 1864.
- MEZEY 2006. = MEZEY BARNA: Halálbüntetések. *Rubicon* 2006/7. 14–36.
- ODB = *The Oxford Dictionary of Byzantium I–III*. Editor in chief KAZHDAN, ALEXANDER P. New York–Oxford, 1991.
- ÓGMN = GYÖRKÖSY ALAJOS–KAPITÁNYFÉ ISTVÁN–TEGYEY IMRE: *Ógörög magyar nagyszótár*. Budapest, 1993.
- ÓKTCH = *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Szerk. HARMATTA JÁNOS. Budapest, 1964.
- PLUTARKHOS = PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok*. Ford. MÁTHÉ ELEK. Budapest, 2001.
- PRISKOS, SZILÁGYI = *Kézai Simon magyar krónikája. Priskos Rétor Töredékeiből*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte BÁLINT ISTVÁN JÁNOS. Ford. CSÁSZÁR MIHÁLY–SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1999.²
- PROCHEIROS = *O proxeiroy nomoj imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron*. Edidit, prolegomenis, annotationibus et indicibus instruxit ZACHARIAE, CAROLUS EDUARDUS. Heidelbergae, 1837.
- SEPTUAGINTA = *Septuaginta, id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes*. Ed. RAHLFS, ALFRED. Stuttgart 1952.⁵
- SKYLITZÉS = *Scylitzae Synopsis Historiarum*. Editio princeps. Recensuit THURN, JOANNES. Berolini–Novi Eboraci, 1973.
- SKYLITZÉS, WORTLEY = JOHN SKYLITZES: *A Synopsis of Bizantine History 811–1057*. Transl. WORTLEY, JOHN. Cambridge, 2010.
- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum I*. Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS. Budapestini, 1937.
- SZABÓ 2011. = SZABÓ PÁL: „Effodit oculos”– A megvakítás büntetésének bizánci eredetű gyakorlatáról a XI–XIII. századi Magyarországon. *Jogelméleti Szemle* 2011/2. <http://jesz.ajk.elte.hu>
- SZENT BIBLIA = *Szent Biblia*. Magyar nyelvre fordította KÁROLI GÁSPÁR. Budapest, 2007.
- THE BISITUN INSCRIPTIONS = *The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian text*. Ed. SCHMITT, RÜDIGER. Corpus Inscriptionum Iranicarum I. Inscriptions of Ancient Iran I. London, 1991.

- THEOPHYLAKTOS = *Theophylakti Simokattae Historiae*. Ed. DE BOOR, CAROLUS. Editionem correctiorem curavit et explicationibusque recentioribus adornavit WIRTH, PETER. Stutgardiae, 1972.
- THEOPHYLAKTOS, BONNAE = *Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo*. Rec. BEKKERUS, IMMANUEL. Bonnae, 1834.
- THIETMAR = *Thietmari Merseburgiensis Episcopi Chronicon*. Editionis quam paraverat HOLTZMANN, ROBERT textum denuo imprimendum curavit TRILLMILCH, WERNER. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 9. Darmstadt, 1974.
- ÚGMSZ = VARGA ZSIGMOND JÓZSEF: *Újszövetségi görög-magyar szótár*. Budapest, 1992.
- ÚSZ (Újszövetség) = HÉ KAINÉ DIATHÉKÉ. *Text with critical apparatus*. Ed. NESTLE, EBERHARD. London, 1934.
- VILLON = *Az igazi Villon*. MÉSZÖLY DEZSŐ fordításai és tanulmányai. Budapest, 1993.
- WIDUKIND = Widukindi res gestae Saxonici. Ed. WAITZ, GEORGIUS. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. Tomus III. Annales, chronica et historiae aevi Saxonici*. Ed. PERTZ, GEORGIUS HENRICUS. Hannoverae, 1839. 408–467.
- ZSOLDOS 2009. = ZSOLDOS ATTILA: *Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században*. Magyarország története IV. Budapest, 2009.

SZABÓ, PÁL

*Pale or Gallows?
On the Legal Terms of Byzantine Sources
in Connection with the Execution of Bulcsú*

On 15 August 955 Henry, prince of Bavaria, after the battle in Lech-field, hung Bulcsu (one of the leaders of the Hungarian campaign) on gallows in Augsburg. All the western (Hungarian, German) historical sources reported this „European newsworthy” event unanimously. On behalf of the *translations* of Byzantine sources (Skylitzes, Zonaras) this execution was impaling or crucifixion.

This study philologically analyzes and sums up the classical and Byzantine usage of these greek verbs *ἀνασκολοπιζω*, *ἀνασταυρῶ* and points out the semantic differences, the traps of misunderstandings. Through a Theophylaktos Simokattes-passage and a miniature of this execution illustrated in the *Skylitzes Chronicle* (*Codex Graecus Matritensis Ioannis Skylitzes*) it is possible to identificate the Byzantine procedure of hanging.

For this type of execution a special fork-shaped gallow was used for both hanging and crucifixion. But the Byzantine legal terminology (*Eklogé, Procheiros nomos*) used the verb from Latin: *φουρκίζω*. The observance of multifunctional usage needs the correct interpretation and translation of Skylitzes and Zonaras and makes solveable the seemingly contradiction of the sources: it was hanging and not impaling.

Tartalom

SEBŐK FERENC: Előszó	5
----------------------	---

Oklevelek és elbeszélő források

HALMÁGYI MIKLÓS: Chabannes-i Adémar világképe	9
SZŐKE MELINDA: Interpolált oklevelek és a magyar nyelvtörténet	23
RÁBAI KRISZTINA: Oklevélhamisítások az Anjou-korban	31
KOPECZNY ZSUZSANNA: Castellumok és curiak a Temesközben. A nemesi rezidenciák középkori latin terminológiájáról	45

Egyháztörténet

RÉVÉSZ ÉVA: A torquesek (nyakperecek) és a keleti kereszténység?	59
KISS GERGELY: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. A királyi kápolna mint lehetséges közös eredet?	77
MAREK, MIŁOŚ: A pöstyéni öreg kolostor titka. Fejezetek egy híres egyházi emlék történetéből	89
VIDA BEÁTA: Fejezetek a karthauzi rend kutatástörténetéből	103
G. TÓTH PÉTER: A csanádi székeskáptalan vonzáskörzete a késő-középkorban (1354–1526). A területi kapcsolatok esete a káptalanba való bejutás módjai közül	117

A Kárpát-medence kora középkori népei

KISS P. ATTILA: „Nem a hadnak sokasága...” Megjegyzések a Tisza-vidéki gepida fegyveres réteg összetételéhez	135
CSIKY GERGELY: Konstantinápoly városfalai és a 626. évi avar ostrom	165
NAGY KATALIN: A sátor leszakítása a halálra ítélés jelképes kifejezése? Egy avar szokás nyomai Theophylaktos Simokattés művében	185

A Kárpát-medence 9–10. századi története

KATONA-KISS ATILLA: Μεγάλη Μοραβία, Szvatopluk országa. Hol voltak a morva végek?	199
SZABADOS GYÖRGY: Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és etnikai viszonyairól	219
LANGÓ PÉTER: Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ívükön tekercselt drótdíszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán	237
BALOGH LÁSZLÓ: Niképhoros Phókas és a szkíták	281

Társadalomtörténet

SZEBERÉNYI GÁBOR: A rojcsai prediálisok a 13–14. században	291
B. HALÁSZ ÉVA: A kőrösi várjobbágyok a 13–15. században	313
BARTHA ANNAMÁRIA: Hatalmaskodás és nők 1301–1323 közötti okleveles források tükrében	325

Történeti földrajz, környezettörténet

KISS ANDREA: Dunai árvizek Magyarországon a középkori írott források tükrében 1000–1500. Esettanulmányok, forráskritika és elemzési problémák	339
TÓBER MÁRTA: Fa és erdő megjelenése a középkori Homokhátságon az egykorú források tükrében	357
VAJDA TAMÁS: 1326 és 1344 közötti okleveles adatok a hazai vízimalmokról	375

Nádori intézmény

SZŐCS TIBOR: A nádori ítélkezés és jogkör területi vonatkozásai a 13. század első felében	411
KRUTÁK ANITA: A nádori congregatio intézménye Druget Vilmos nádorsága alatt	425
C. TÓTH NORBERT: Az ország nádora	439

Hadtörténet

IGAZ LEVENTE: „Keleti hadművészet” Nyugaton. A könnyűlovas harci műveltség elemei az ibériai rekonkvizta időszakában	453
JUHÁSZ ÁGNES: A magyar diplomácia a raguzai–cattarói háborúban (1361–1362)	475
CSÖMÖRE ZOLTÁN: Temesközi várak, erődített templomok a török portyázások időszakában (1390–1551)	485
FEDELES TAMÁS: Fegyverek, felszerelés, logisztika a késő középkori Magyarországon	505

Jogtörténet

NÓTÁRI TAMÁS: Bajor kifejezések a Lex Baiuvariorumban	531
SZABÓ PÁL: Karó vagy bitófa? A bizánci források jogi szóhasználatáról Bulcsú kivégzése kapcsán	545
TARTALOM	569

A Medievalisztikai PhD-konferenciák eddig megjelent kötetei

Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk.: Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged, 1999.

Tanulmányok a középkorról. A II. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai. Szerk. Balogh László–Szarka József–Weisz Boglárka. Szeged, 2001.

Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged, 2003.

Medievalisztikai tanulmányok. A IV. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai. Szerk. Marton Szabolcs–Teiszler Éva. Szeged, 2005.

Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szerk. Révész Éva–Halmágyi Miklós. Szeged, 2007.

Középkortörténeti tanulmányok 6: A VI. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged, 2010.

Kiadja:

Szegedi Középkorász Műhely

Borítóterv:

Dr. Szűcs Szilveszter

Felelős kiadó:

Sebők Ferenc

Nyomdai kivitelezés:

E-press Nyomda Kft.

ISBN 978-963-306-160-2

